Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.

44

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΑΘΗΝΑ
2012
2013

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
44

ΑΘΗΝΑ 2012-2013

Τὸ *Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἱδρύθηκε τὸ 1929 μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δημήτριου Παππούλια καὶ ἔφερε μέχρι τὸ 1966 τὴν ἐπωνυμία *Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*. Ἀπὸ τὸ 1948 ἄρχισε ἡ ἔκδοση τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ τεῦχος 10/11 καὶ ἐφεξῆς μετονομάζεται σὲ *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (= *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ./ΕΗΗD*). Περιοδικὴ ἔκδοση ποὺ ἀριθμεῖ μέχρι σήμερα 44 τόμους, ἡ *Ἐπετηρὶς* δημοσιεύει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τίς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς θεσμικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸν 34ο τόμο ἐγκαινιάσθηκε καὶ ἡ παράλληλη ἔκδοση Παραρτημάτων, ἑλληνικῶν καὶ ξενόγλωσσων, μὲ μονογραφίες ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου.

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
44

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
44

ΜΝΗΜΗ ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2012-2013

Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.
Τακτικὰ μέλη: Ἀπόστολος Σ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ (*Πρόεδρος*), Μιχαὴλ-Κωνσταντῖνος ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ (*Ἐπόπτης*), Ἐμμανουὴλ Ι. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, Ἐπαμεινώνδας Π. ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄννα ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ.
Ἀναπληρωματικὸ μέλος: Κωνσταντῖνος ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ὑπεύθυνος ἔκδοσης: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ (Διευθύντρια Ἐρευνῶν – Διευθύνουσα Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.)

Ἡ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων ἔγινε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων.

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.
Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.
Ἀναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Ἀθήνα.
Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.
Fax 210-3664627,
210-3664630.

Academy of Athens.
Research Centre for the History
of Greek Law.
14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.
Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.
Fax 210-3664627,
210-3664630.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ
Μενέλαος Α. Τουρτόγλου (1921-2013) 1-8

Μαρία ΓΙΟΥΝΗ
«Ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί»
Θεϊκή τιμωρία και ποινή στις αρχαιοελληνικές πόλεις 9-35

Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως
στο αττικό δίκαιο 37-58

Ηλίας Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ
Δωρεές, κληροδοσίες και «ιδρύματα»
στην ελληνο-ρωμαϊκή αρχαιότητα.
Προβλήματα ορολογίας... 59-85

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ
Legum et morum cura
Εξέλιξη μίας δικαιοπολιτικής αρχής
από την ηγεμονία του Αυγούστου έως
το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας 87-127

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ
Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο 129-172

Valerio Massimo MINALE
Byzantine Law and Manichaean Heresy:
Some Considerations about Ekl. 17.52 173-192

Hylkje de JONG
Stephanus on the *Condictiones* in D. 12.1:
A Byzantine Classification 193-207

Daphne PENNA
From "douloi" to demanding negotiators:
the case of the Venetians in 12th century Byzantium.
An example on succession law from the chrysobull
of Alexios III Angelos to Venice in 1198 209-225

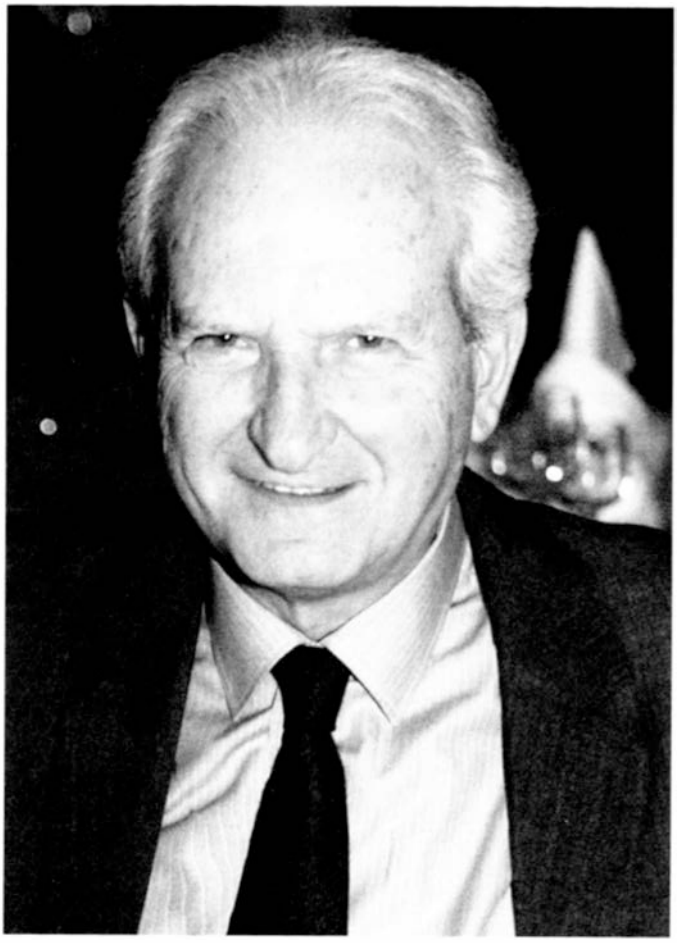
Φωτεινή ΚΑΡΑΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ
Το Κατάστημα των Νοταρίων:
κανονιστικές ρυθμίσεις του συμβολαιογραφικού
επαγγέλματος στις αρχές του 19ου αιώνα
στα Ιόνια Νησιά 227-276

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ
Κριτικές παρατηρήσεις για τη νομική θεμελίωση
του νέου ελληνικού κράτους
Με βάση ανέκδοτο υπόμνημα προς τον Κυβερνήτη
Ιωάννη Καποδίστρια (12.11.1829) 277-403

Γεώργιος Π. ΝΑΚΟΣ
Οριοθέτηση του νομικού καθεστώτος
των ιδιοκτησιακών τίτλων των τέως οθωμανικών γαιών
της κατηγορίας mülk («καθαρής» ιδιοκτησίας)
στη Θάσο 405-449

Αναστασία Γ. ΠΑΛΗΟΥ
Εικονικές δικαιοπραξίες στην Κοζάνη
του 19ου αιώνα 451-483

ΜΝΗΜΗ
ΜΕΝΕΛΑΟΥ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ

Μενέλαος Α. Τουρτόγλου

ΜΕΝΕΛΑΟΣ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ
(1921-2013)

Τη 10η Φεβρουαρίου 2013 η οικογένεια των Ελλήνων Ιστορικών του Δικαίου απώλεσε με τον θάνατο του Ακαδημαϊκού Μενέλαου Τουρτόγλου έναν εξαιρετικό νομομαθή και καινοτόμο μελετητή, ο οποίος άσκησε σημαντικότατη και ευεργετική επιρροή στην έρευνα του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου καθώς και αυτού της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου.

Ο Μενέλαος Τουρτόγλου γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1921 και, ακόμα νήπιο, έζησε τον ξεριζωμό των Ελλήνων της Ιωνίας. Τις γυμνασιακές του σπουδές πραγματοποίησε στο ΣΤ΄ Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών και τις πανεπιστημιακές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά τα έτη 1954-1957 πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην ιστορία του ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου στο Παρίσι, υπό την καθοδήγηση του επιφανούς ρωμαϊστή R. Monier και του βυζαντινολόγου P. Lemerle, αρχικά ως υπότροφος της Γαλλικής Κυβερνήσεως και στη συνέχεια με την οικονομική ενίσχυση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών. Στο διάστημα των σπουδών του στην École Pratique des Hautes Études θα έχει την αμέριστη αρωγή του Νίκου Σβορώνου με τον οποίο συνδέθηκε με δεσμούς στενής φιλίας. Το 1960 αναγορεύθηκε διδάκτορας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον βαθμό άριστα επί τη βάσει της διατριβής του με τίτλο «*Τό φονικόν καί ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι καί τοῦ Καποδιστρίου*». Ἀθῆναι 1960. Το 1963 η αρμοδία κατά νόμον επιτροπή, αποτελουμένη από τους Ακαδημαϊκούς Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Κ. Τσάτσο, Γ. Μαριδάκη, Γ. Πουλίτσα, Ξ. Ζολώτα τον επέλεξε παμψηφεί Διευθυντή του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Το 1979 η Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης τον εξέλεξε τακτικό Καθηγητή στην έδρα της Ιστορίας του Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου. Το 1980 η Γενική Συνέλευση των Καθηγητών του Πανεπιστημίου Θράκης τον εξέλεξε Αντιπρύτανη, το δε επόμενο έτος (1981), Πρύτανη του Πανεπιστημίου τούτου. Η Ακαδημία Αθηνών, σε αναγνώριση της προσφοράς του στη μελέτη και έρευνα της Ιστορίας του Δικαίου τον εξέλεξε, αρχικά (το έτος 1984) αντεπιστέλλον μέλος και στη συνέχεια (το έτος 2005) τακτικό μέλος της. Υπό την πρώτη του ιδιότητα πραγματοποίησε από το βήμα της Ακαδημίας πολλές επιστημονικές ανακοινώσεις και ομιλίες αναφερόμενες πάντα στην Ιστορία του Δικαίου, ενώ υπό τη δεύτερή του ιδιότητα επόπτευσε και κατηύθυνε με γνώση και ευσυνειδησία το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Έγκριτος δικηγόρος παρ' Αρείῳ Πάγῳ ήδη από το έτος 1966, διετέλεσε τακτικό μέλος του Δικαστηρίου Αγωγών Κακοδικίας, επιμελητής επί σειράν ετών της περιοδικής έκδοσης «*Διαρκής Νομολογία τῶν Φορολογικῶν Δικαστηρίων-Νομοθεσία*», επίτιμο μέλος της *Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου*, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της *Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* και της *Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών επί του Νεωτέρου Ελληνισμού*, εταίρος της *Αρχαιολογικής Εταιρείας*, μέλος της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* καθώς και πολλών άλλων επιστημονικών εταιρειών και συλλόγων.

Βαθύς γνώστης των πηγών του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου, προικισμένος με πηγαίο και οξύ αισθητήριο για την ανεύρεση και κατάδειξη του "σημαίνοντος", μέσα από τη σωρεία των αντιφατικών πληροφοριών που παρέχει συχνά το αρχειακό υλικό, ακαταπόνητος, ακόμα και σε προχωρημένη πλέον ηλικία, στην ανεύρεση καινοτόμων ιδεών και πεδίων έρευνας, ο Μενέλαος Τουρτόγλου προσεγγίζει με "ανατομική" διάθεση τις πλέον ασαφείς και αμφιλεγόμενες νομικές έννοιες αναδεικνύοντας την εξελικτική πορεία των γενικών αρχών και των θεσμών του δικαίου. Χαρακτηριστικό των μελετών του είναι η ακρίβεια, η σαφήνεια και η λιτότητα έκφρασης. Οι κρίσεις, τα συμπεράσματα και η σχετική με αυτά επιχειρηματολογία διατυπώνονται κατά τρόπο λακωνικό και στηρίζονται σταθερά στις πηγές τις οποίες με περισσή σχολαστικότητα παραθέτει. Σε ικανό αριθμό μελετών του οι χρησιμοποιούμενες πηγές, ως ανέκδοτες, έρχονται για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο Μενέλαος Τουρτόγλου εκκινεί την επιστημονική του πορεία από εκείνο το σημείο πνευματικής ωριμότητας και αρτιότητας ως προς την ανάλυση των πηγών, το οποίο οι περισσότεροι επιστήμονες προσεγγίζουν μόνον μετά από πολυετή επιστημονικό μόχθο. Η ιδιοφυής νομική του σκέψη θα αποκαλυφθεί όταν θα κληθεί από τον διαπρεπή βυζαντινολόγο Paul Lemerle να επιλύσει με τη διδακτορική του διατριβή το άκρως "αινιγματικό" ζήτημα της νομικής φύσεως του κεφαλαίου περί «*φόνου*» ή «*φονικοῦ*» που απαντά σε πλήθος επισήμων βυζαντινών νομικών κειμένων του τέλους του 13ου-μέσα του 14ου αι. Οι έως τότε διατυπωθείσες επιστημονικές απόψεις, οι οποίες ομόφωνα είχαν ταυτίσει τη μνημονευόμενη στις πηγές «*δημοσιακή άπαίτηση*» του φονικού, άλλοτε με φορολογική επιβάρυνση καταπίπτουσα υπέρ της δημοσίου ταμείου της παρακμάζουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας και άλλοτε με φορολογικό προνόμιο χορηγούμενο, κατά περίπτωση, υπέρ μονών, πόλεων ή επιφανών αξιωματούχων, δεν θα επηρεάσουν τον Μενέλαο Τουρτόγλου κατά τη διεξοδική πραγμάτευση του θέματος. Ως κατ' εξοχήν διεισδυτικός ιστορικός του δικαίου, θα επαναπροσεγγίσει το ζήτημα από μία εντελώς διαφορετική οπτική γωνία. Όπως ο ίδιος αναφέρει στην εισαγωγή της διατριβής του, η οποία έγινε ενθουσιωδώς δεκτή στη διεθνή επιστήμη, έναυσμά του θα αποτελέσουν ορισμένες παρατηρήσεις του που βασίζονται στα παρεχόμενα από τα χρυσόβουλλα του Ανδρονίκου Β΄ προνόμια υπέρ μονών και μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας των ετών 1298, 1299, 1307, 1327. Η εμβριθής ανάλυση των περί ανθρωποκτονίας νομικών και φιλολογικών βυζαντινών πηγών, ο ιδιαίτερα καινοτόμος συσχετισμός των πληροφοριών που παρέχουν τα κείμενα αυτά, ακόμη και με τις συναφείς πηγές της μεταβυζαντινής και μετεπαναστατικής περιόδου, αλλά και η παράλληλη διερεύνηση του δικαιώματος του παθόντος προς αποζημίωση, θα τον οδηγήσουν στη διαλεύκανση ορισμένων άκρως συγκεχυμένων, έως τότε, νομικών εννοιών του βυζαντινού ποινικού δικαίου. Επίσης, θα βοηθήσουν στον εντοπισμό των αντινομιών της ιουστινιάνειας νομοθεσίας σε σχέση ιδίως με το ζήτημα της ασυλίας των φονέων, καθώς και στην αποκάλυψη του περιεχομένου αλλά και των σκοπιμοτήτων που εξυπηρέτησαν οι κύριοι νομικοί σταθμοί από τους οποίους διήλθε η εξέλιξη των ποινικών αντιλήψεων στο βυ-

ζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Τέλος, με βάση την κριτική προσέγγιση των βυζαντινών πηγών σε συνδυασμό με το περιεχόμενο δύο χρυσοβούλλων του Ανδρονίκου Β΄ των ετών 1298 και 1307, θα υποστηρίξει τη θέση ότι η δήμευση της περιουσίας των εκουσίων φονέων επανεισάγεται στην αυτοκρατορική νομοθεσία ως μια καθαρά περιουσιακή ποινή, και όχι ως φορολογική επιβάρυνση, όπως είχε έως τότε επανειλημμένως υποστηριχθεί.

Το ζήτημα της στερεότυπης μνείας των κεφαλαίων περί *παρθενοφθορίας* και *εὑρέσεως θησαυροῦ* από κοινού με το κεφάλαιο περί *φόνου ἡ φονικοῦ* σε πλήθος αυτοκρατορικών χρυσοβούλλων των ετών 1311-1344 θα αποτελέσει το εφαλτήριο για την κατάρτιση της δεύτερης μονογραφίας του Μενελάου Τουρτόγλου υπό τον τίτλο «*Παρθενοφθορία καί εὕρεσις θησαυροῦ. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι καί τοῦ Καποδιστρίου*», η οποία θα έρθει στο φως της δημοσιότητας τρία μόλις χρόνια αργότερα (1963). Στη σημαντική αυτή μελέτη, η οποία κατ' εξοχήν τον καθιέρωσε στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς επαινέθηκε από την αυστηρότατη γερμανική κριτική, ο Μενέλαος Τουρτόγλου, ύστερα από μία διεξοδική ανάλυση των σχετικών με την παρθενοφθορία διατάξεων του βυζαντινού ποινικού δικαίου, του δικαίου που εφαρμόσθηκε στη δικαστηριακή πρακτική, αλλά και των αλλαγών που επήλθαν στις ποινικές αντιλήψεις, κυρίως ως προς τις επιβαλλόμενες περιουσιακές ποινές, θα καταλήξει στη διαπίστωση ότι η παρθενοφθορία απετέλεσε μία καθαρά περιουσιακή ποινή υπέρ του δημοσίου ταμείου εις βάρος του δράστη του εγκλήματος εκουσίας φθοράς παρθένου. Οι λιγοστές παραχωρήσεις του προνομίου της απαλλαγής από την περιουσιακή αυτή ποινή που χορηγήθηκαν σε ορισμένες μονές νευραλγικής σημασίας είχαν, κατά τη θέση την οποία απολύτως τεκμηριωμένα θα υποστηρίξει, μία καθαρά πολιτικής φύσεως αιτιολογία που υπαγορεύθηκε από συγκεκριμένες σκοπιμότητες της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Στο δεύτερο μέρος της ως άνω μονογραφίας θα εξετασθεί διεξοδικά το ζήτημα των δικαιωμάτων του δημοσίου σε περίπτωση ευρέσεως θησαυρού. Ταυτόχρονα δε θα διερευνηθεί το ζήτημα της αχρησίας και της καταστρατήγησης των ρυθμίσεων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, της νομοθετικής επαναφοράς των διατάξεων αυτών μέσω των *Νεαρῶν* του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, αλλά και των μεταγενέστερων προνομιακών παραχωρήσεων υπέρ πόλεων ή εκκλησιών, κατά παρέκκλιση από το επίσημο βυζαντινό δίκαιο. Ευρηματικότατη είναι εδώ η ανίχνευση των καθαρά οικονομικών παραμέτρων οι οποίες λανθάνουν στις ρυθμίσεις της *Νεαρᾶς* 51 του Λέοντος του Σοφού τις αναφερόμενες στην πάταξη της συνήθειας των κρατικών οργάνων να οικειοποιούνται το σύνολο του ανευρισκόμενου θησαυρού, και μάλιστα, ακόμη και επί *μη* δημοσίων κτημάτων. Και τούτο διότι το σχετικό απόσπασμα της *Νεαρᾶς*, με το οποίο επιχειρείται η αντιμετώπιση της προβληματικής πρακτικής της απόκρυψης πολυτίμων μετάλλων και νομισμάτων που μοιραίως αναπτύσσεται σε ασταθές οικονομικό περιβάλλον, συσχετίζεται από τον συγγραφέα με το σύνολο των συναφών ρυθμίσεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, οι οποίες και θα ερμηνευθούν εντός του πλαισίου των οικονομικών και νομισματικών συνθηκών που είχαν επικρατήσει κατά τους τελευταίους αιώνες πριν από την Άλωση. Η εν συνεχεία επιχειρούμενη λεπτομε-

ρής εξέταση του περιεχομένου των χρυσοβούλλων των αρχών του 14ου αι., με τα οποία ρητώς εξαιρείται η εύρεση θησαυρού από τα φορολογικά προνόμια υπέρ μονών, εκκλησιών, πόλεων και αξιωματούχων, και μάλιστα «*ἀμετατρέπτως*», θα τεκμηριώσει περαιτέρω τη θέση του ότι η εύρεση θησαυρού δεν συνιστούσε, όπως εσφαλμένα είχε υποστηριχθεί, φορολογική επιβάρυνση.

Μεγάλης συνθετικής πνοής είναι επίσης η μελέτη του «*Ἀβιωτίκιον. Συμβολὴ εἰς τὸ βυζαντινὸν κληρονομικὸν δίκαιον*» (1973), η οποία θα δει το φως της δημοσιότητας δέκα χρόνια αργότερα. Με την έρευνά του αυτή ο Μενέλαος Τουρτόγλου θα ανατρέψει και πάλι τις παγιωμένες αντιλήψεις στη διεθνή επιστήμη περί της νομικής φύσεως του *ἀβιωτικίου* ως φορολογικού προστίμου ή φόρου κληρονομίας. Η ανάλυση των βυζαντινών πηγών περί του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαιώματος του δημοσίου, σε συσχετισμό με το περιεχόμενο των χρυσοβούλλων και αργυροβούλλων της παλαιολόγειας περιόδου (των ετών 1294 έως 1450 περίπου), θα καταδείξει ότι το *ἀβιωτίκιον* απετέλεσε αυτοτελές κληρονομικό δικαίωμα του βυζαντινού δημοσίου που ανήρχετο, κατά κανόνα, στο 1/3 της περιουσίας όσων απεβίωναν άτεκνοι και χωρίς να έχουν συντάξει διαθήκη, αδιακρίτως της κοινωνικο-οικονομικής ιδιότητάς τους ως ελευθέρων ή παροίκων. Οι σποραδικές, contra legem, προνομιακές παραχωρήσεις υπέρ διαφόρων χωροδεσποτών ή μονών υποδηλώνουν την αποδυνάμωση της κρατικής ισχύος κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Ιδιαιτέρως ρηξικέλευθο είναι το περιεχόμενο της μελέτης του «*Παρατηρήσεις ἐπί τῆς φερομένης ὡς Νεαρᾶς 26 τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου*» (1995). Στην επιστημονική του αυτή εργασία ο Μενέλαος Τουρτόγλου επανέρχεται σε ένα δυσεπίλυτο ζήτημα, τις επιμέρους παραμέτρους του οποίου έχει ο ίδιος πολλαπλώς εξετάσει σε πολλά προγενέστερα έργα του. Στη συγκεκριμένη ωστόσο μελέτη θα θέσει υπό αμφισβήτηση και θα ερευνήσει διεξοδικά την κρατούσα άποψη περί επικυρώσεως της «*νεαρᾶς ἀναφορᾶς*» του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο κατά τις αρχές του 14ου αι. Η επιχειρηματολογία του θα στηριχθεί κυρίως στην επιλεκτική καταχώριση ορισμένων μόνο κεφαλαίων της νεαράς αυτής αναφοράς (περί κληρονομικού δικαίου, ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως και παρθενοφθορίας) σε αξιόλογα ερανιστικά έργα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, στη μνεία πλειόνων και διϊσταμένων ρυθμίσεων για την παρθενοφθορία στην *Ἑξάβιβλο* του Αρμενοπούλου, στην παράλειψη οποιασδήποτε αναφοράς περί επικυρώσεώς της από τον σύγχρονό της κριτή Αρμενόπουλο, στη μη επιτακτική ή αποτρεπτική διατύπωση του κειμένου της, στη ρητή της μνεία ως «*ζητήσεως*» ή «*νεαρᾶς ἀναφορᾶς*» ή «*αἰτήσεως*». Επιπρόσθετα, για την επίρρωση των απόψεών του θα αξιοποιήσει ερμηνευτικά τις πολυάριθμες ενδείξεις που σώζονται στη νομική πρακτική των βυζαντινών χρόνων σχετικά με το ανεφάρμοστο των διατάξεων του κεφαλαίου της νεαράς αυτής αναφοράς περί της κληρονομικής διαδοχής των ατέκνων παροίκων. Ο σχολιασμός, με τεκμηριωμένα επιστημονικά επιχειρήματα, των "αιρετικών" αυτών απόψεων του παραμένει ακόμη εκκρεμής.

Σε όλες αυτές τις επιστημονικές εργασίες του Μενελάου Τουρτόγλου, ο προσεκτικός αναγνώστης ανευρίσκει τη "σπερματική" μορφή ή τις βάσεις των ιδεών

που θα αναπτύξει στο πολύμορφο "δίκτυο" των μετέπειτα ερευνητικών του αναζητήσεων. Ο μίτος των πολυετών του ερευνών εκτυλίσσεται γύρω από μία ευρύτατη θεματική, η οποία εντάσσεται κυρίως στην ύλη του εμπραγμάτου, κληρονομικού, ποινικού, και δημοσιονομικού δικαίου των βυζαντινών χρόνων, καθώς και του δικαίου της μεταβυζαντινής, της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου. Ιδιαίτερα πολύτιμες θα αποδειχθούν, συν τῳ χρόνῳ, οι οξυδερκείς παρατηρήσεις του σε επιμέρους νομικά ζητήματα, παρατηρήσεις, οι οποίες, πέραν της ιδιαίτερης σημασίας τους για την ανάδειξη της εξελικτικής πορείας των θεσμών του ελληνικού δικαίου, συνέβαλαν καίρια και στη διαλεύκανση ορισμένων "σκοτεινών" πτυχών του οικονομικού και κοινωνικού βίου της βυζαντινής αυτοκρατορίας, από τις απαρχές του 5ου αι. έως την οριστική κατάλυσή της. Θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι ο Μενέλαος Τουρτόγλου, κατά τη διερεύνηση πολλών από τα ειδικότερα νομικά ζητήματα που τον απασχόλησαν, επιτέλεσε έργο πραγματικού "σκαπανέα". Και τούτο διότι οι ιδέες, τις οποίες πρώτος αυτός διατύπωσε, και οι συναφείς, πάντα λιτές και ρηξικέλευθες, επισημάνσεις του εισήγαγαν νέα πεδία στην έρευνα της Ιστορίας του Δικαίου για έλληνες και ξένους μελετητές.

Οι πολύμορφες πρακτικές με τις οποίες, ήδη από τον 6ο αι. μ.Χ., καταστρατηγούνται μεθοδευμένα οι ρυθμίσεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου θα τον απασχολήσουν επισταμένως σε μία σειρά μελετών του, κυρίως δε στην εξόχως σημαντική, λόγω της σφαιρικής επισκόπησης των νομικών και φιλολογικών βυζαντινών πηγών, μελέτη του «*Παρανομίες "δυνατῶν" καί ὀργάνων τοῦ δημοσίου σέ βυζαντινά νομικά κείμενα καί ἡ συμβολή τῆς Ἐκκλησίας στήν ἐξυγίανση τῆς δικαιοσύνης καί στήν πάταξη τῆς διαφθορᾶς*» (1997). Πρόκειται για εργασία στην οποία εκτίθενται διεξοδικά οι ποικίλες διακυμάνσεις της αυτοκρατορικής πολιτικής στον τομέα της πάταξης της διαφθοράς, οι υποκρυπτόμενες οικονομικές σκοπιμότητες καθώς και οι συναφείς αντινομίες που παρατηρούνται μεταξύ των επισήμων βυζαντινών εγγράφων. Τα αμέσως επόμενα έτη, αντικείμενο των ερευνών του θα αποτελέσουν ορισμένα ζητήματα τα οποία παρουσιάζουν λογική και εγγύτατη συνάφεια με τα προαναφερθέντα. Μεταξύ αυτών αξίζει ιδιαίτερα να μνημονευθούν ο ενεργός ρόλος που διεδραμάτισε, κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο ορθόδοξος κλήρος στην προστασία των ποικιλοτρόπως αδικουμένων τα κληρονομικά δικαιώματα του βυζαντινού δημοσίου, όταν επήρχετο εξ αδιαθέτου διαδοχή, αλλά και η νομοθετική πρακτική με την οποία συχνά απεμπολούνταν τα κληρονομικά αυτά δικαιώματα υπό τη μορφή της παροχής ευεργετημάτων υπέρ ορισμένων κοινωνικών τάξεων ή σωματειακά οργανωμένων ομάδων.

Η πολυσημία των εννοιών «*εὔπορος-ἀνεύπορος*», «*ἔντιμος-εὐτελής*» και «*πένης*» στις βυζαντινές νομικές πηγές είναι ένα ζήτημα που τον είχε ήδη απασχολήσει κατά τη συγγραφή των πρώτων μονογραφιών του. Σε επόμενα έργα του, βασιζόμενος στην τέλεια γνώση των νομικών βυζαντινών πηγών, θα καταδείξει την έκταση των ανισοτήτων στην ποινική μεταχείριση των ενόχων κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και τους απόηχους των διακρίσεων αυτών στο ποινικό δίκαιο της μετεπαναστατικής περιόδου καθώς και στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο.

Στις μελέτες του «*Οἱ ἀνήλικοι στό βυζαντινό καί μεταβυζαντινό ποινικό δί-*

καιο» (1985), «*Ἐπιεικεῖς καί φιλάνθρωπες διατάξεις τοῦ Βυζαντινοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ἀμβλύνουσες τήν τραχύτητα τοῦ ποινικοῦ κολασμοῦ*» (2001), «*Φιλάνθρωπες ἐπιδράσεις στό κληρονομικό δίκαιο τῶν βυζαντινῶν*» (2002), «*Περί τῆς ἀρχῆς "ἔγκλημα δέν ὑπάρχει, οὐδέ ποινή ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου"*» (2004), «*Περί τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σέ βυζαντινά καί μεταβυζαντινά νομικά ἰδίως κείμενα*» (2007), στις οποίες κατεξοχήν αναδεικνύονται οι παλινδρομήσεις της αυτοκρατορικής πολιτικής κατά τη μακραίωνη ιστορία του Βυζαντίου, διερευνώνται ζητήματα όπως: i) η ευελιξία στην ερμηνευτική προσέγγιση των κανόνων του ποινικού δικαίου, όπως αυτή εκδηλώνεται στη δικαστηριακή πρακτική των βυζαντινών χρόνων, ii) τα όρια της διακριτικής εξουσίας του βυζαντινού δικαστή κατά την επιμέτρηση των ποινών, iii) η ισχύς του εθίμου ως πηγής δικαίου (ιδίως ως προς την κατάλυση ή επαύξηση του αξιοποίνου ή τη μείωση της ποινής), iv) η έκταση της εφαρμογής ορισμένων γενικών αρχών του δικαίου στο βυζαντινό και, κατ' επέκταση, στο μεταβυζαντινό ποινικό και κληρονομικό δίκαιο (αρχή της επιείκειας και φιλανθρωπίας, αρχή nullum crimen nulla poena sine lege, αρχή της συλλογικής ευθύνης). Για την εξαγωγή ασφαλών πορισμάτων θα εξετασθούν επικουρικά ορισμένες, αδιερεύνητες ακόμη, πλην όμως θεμελιώδεις έννοιες του βυζαντινού ποινικού δικαίου, όπως λ.χ. η έννοια του διακεκριμένου, του «*ἐξτραορδιναρίου*» και του εγκλήματος παραλείψεως, η έννοια και οι διακρίσεις της χάριτος («*ἀφέσεως*»), οι νομικές συνέπειες των διακρίσεων αυτών, αλλά και το δίκαιο της ασυλίας, όπως εμφανίζεται κυρίως στην ιουστινιάνεια νομοθεσία και σε δύο Νεαρές του Κ. Πορφυρογεννήτου του 10ου αι.

Κατά τη μελέτη της εξελικτικής πορείας διαφόρων νομικών θεσμών της μεταβυζαντινής και μετεπαναστατικής περιόδου, το ερευνητικό του ενδιαφέρον εστιάζεται στις επιδράσεις του επισήμου ή του δημώδους βυζαντινού δικαίου στα μεταβυζαντινά νομικά κείμενα και στις τοπικές συνήθειες των υπόδουλων ελληνικών πληθυσμών, στη συμβολή των δραγομάνων του οθωμανικού στόλου στην αναβάθμιση του νευραλγικού τομέα της δικαιοσύνης κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, στη διερεύνηση του θεσμού της αιρετοκρισίας, στους δικονομικούς κανόνες που τηρούνταν από τα κοινοτικά και εκκλησιαστικά κριτήρια, στον ζωτικό ρόλο που διεδραμάτισαν οι κοινότητες των νήσων του Αιγαίου κατά την επίλυση των αστικών και ποινικών διαφορών. Μάλιστα, όπως πολύ χαρακτηριστικά έχει ειπωθεί[1], η ξεχωριστή του «*ὄσφρηση ὡς πρός τό νόημα τῶν ἑλληνόγλωσσων κειμένων*», θα ανασύρει από το ογκωδέστατο αρχειακό υλικό "αχαρτογράφητα" νομικά ζητήματα που θα διαφωτίσουν πληρέστερα τις σκοτεινές πτυχές της τελευταίας ιστορικής περιόδου του ελληνικού δικαίου. Ως ενδεικτικό παράδειγμα μπορούν να αναφερθούν οι επιβιώσεις του θεσμού της «*ἐκμαρτυρίας*» του αττικού δικονομικού δικαίου στη νοταριακή πρακτική των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, η σύγκριση των δικονομικών διατάξεων των νομοθετικών κειμένων της φαναριώτικης περιόδου της Μολδαβίας και Βλα-

1. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «Παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Μενελάου Τουρτόγλου», Δημοσία Συνεδρία τῆς 13.12.2005 (Ὑποδοχή τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μ. Τουρτόγλου), *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τ. 80 (2005), 206.

χίας με τις αντίστοιχες του βυζαντινού δικαίου, το ζήτημα των νομικών προτύπων του "ἐμβρυώδους" ποινικού νόμου του *Ἀπανθίσματος τῶν Ἐγκληματικῶν* (1824). Τέλος, και όσον αφορά στη μελέτη της καποδιστριακής περιόδου, πρωτοποριακή υπήρξε η επιστημονική συμβολή του Μενέλαου Τουρτόγλου στην ανάδειξη του νευραλγικού έργου που έφεραν εις πέρας οι νομικοί σύμβουλοι του Ιωάννη Καποδίστρια στον τομέα ιδίως της οργάνωσης και απονομής της πολιτικής και ποινικής δικαιοσύνης και της νομοθετικής ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας κατά τη σύντομη και ταραχώδη αυτή περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας (ίδρυση ανωτάτου ακυρωτικού δικαστηρίου, *Πολιτική καί Ἐγκληματική Διαδικασία* του 1830, διάκριση των λειτουργιών, νομοθετικά μέτρα για την πάταξη των απάνθρωπων ή παράλογων εθίμων κ. ά).

Όμως ο Μενέλαος Τουρτόγλου δεν περιορίσθηκε αποκλειστικά και μόνον στην επιστημονική έρευνα. Στην Ακαδημία Αθηνών προσέφερε με μεγάλη ευσυνειδησία και αυταπάρνηση τις υπηρεσίες του ως Διευθυντής και ακολούθως ως Επόπτης του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου και ως κριτής μονογραφιών αναφερόμενων στο γνωστικό πεδίο της Ιστορίας του Δικαίου. Ως Διευθυντής του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου κατά τα έτη 1963-1981 είναι εκείνος ο οποίος με την απαράμιλλη εργατικότητα και διορατικότητά του έθεσε ουσιαστικά τις βάσεις της στελέχωσης, οργάνωσης και ενεργοποίησης του Κέντρου αυτού ώστε να καταστεί ικανό να ανταποκριθεί στους σκοπούς του. Καρπός της διοργάνωσης σημαντικών ερευνητικών αποστολών σε βιβλιοθήκες και αρχεία του εσωτερικού και εξωτερικού (*Biblioteca Apostolica Vaticana, Bibliothèque Nationale de Paris, Αρχεία της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου και του ναού της Παναγίας της Λίνδου, Ιστορικόν Αρχείον Δωδεκανήσου, Ιστορικόν Αρχείον Κέρκυρας, Ιστορικόν Αρχείον Ύδρας, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, αρχεία νήσων Πάρου και Σαντορίνης, Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Κεφαλληνίας, τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης*) υπήρξε η συγκομιδή άφθονου ανέκδοτου υλικού της μεταβυζαντινής περιόδου που αξιοποιήθηκε από τον ίδιο και πολλούς άλλους συγγραφείς, εξακολουθεί δε να αποτελεί πρόσφορο πεδίο έρευνας μέχρι και σήμερα. Επιμελήθηκε την έκδοση 14 τόμων της επιστημονικής Επετηρίδας του Κέντρου (τόμοι 10-23) όπου έχουν περιληφθεί μονογραφίες, εκδόσεις σημαντικών νομικών έργων της μεταβυζαντινής περιόδου και αξιόλογες μελέτες ελλήνων και ξένων ερευνητών της Ιστορίας του Δικαίου, ορισμένες μάλιστα από τις οποίες θεωρούνται πλέον "κλασικές" στο είδος τους. Κατά το ίδιο αυτό διάστημα ανέλαβε την κωδικοποίηση της νομοθεσίας της Ακαδημίας Αθηνών και των ερευνητικών της Κέντρων των ετών 1972 και 1976, ενώ ιδιαίτερα γόνιμη υπήρξε η συνεργασία του με τους διαπρεπείς ιστορικούς του δικαίου και Ακαδημαϊκούς Γεώργιο Πετρόπουλο και Παναγιώτη Ζέπο. Με την επιμέλειά του εξάλλου είδαν το φως της δημοσιότητας οι δύο τόμοι του μνημειώδους έργου του Γεωργίου Πετροπούλου, *Ἱστορία καί Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1963, ενώ καρπός της συνεργασίας του με τον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Ζέπο υπήρξε η σύνταξη του τμήματος «*Griechenland*» στο Εγχειρίδιο των πηγών και της γραμματείας της ιστορίας του νεοτέρου ευρωπαϊκού ιδιωτικού δικαίου (*Handbuch der Quellen und Literatur*

der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte, III 19.5 (Hrsg. H. Coing), München 1988, 473-535). Κατά τα έτη 2005-2012, υπό την έμπνευση και με πρωτοβουλία του, άρχισαν τις εργασίες τους και ολοκληρώθηκαν δύο ερευνητικά προγράμματα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου [*Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα/Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του λατινοκρατούμενου ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα/Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639*], τα αποτελέσματα των οποίων έχουν ήδη δημοσιευθεί σε τρεις τόμους των επιστημονικών εκδόσεων της Ακαδημίας Αθηνών [*Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 63 (2011), σσ. 1-726/*Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών* τ. 65 (2012), σσ. 1-471/*Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 44-*Παράρτημα* 12 (2013), σσ. 1-368 αντιστοίχως].

Ως διδάσκαλος και προϊστάμενος έρευνας, ο Μενέλαος Τουρτόγλου ενεθάρρυνε θερμώς την πρωτοβουλία και εξέφραζε την ειλικρινή του ικανοποίηση στα δείγματα επιμελούς εργασίας. Διατυπώνοντας κρίσεις πάντοτε καίριες και χρήσιμες, ποτέ κολακείες, αξίωνε από τους συνεργάτες του όσα και από τον ίδιο τον εαυτό του. Απεχθανόταν την προχειρότητα και την έλλειψη κριτικής θεώρησης κατά την ερευνητική προσέγγιση των ζητημάτων. Η στάση του όμως αυτή δεν προερχόταν από μία στείρα ακαδημαϊκή αυστηρότητα, αλλά από την ειλικρινή του επιθυμία να παραδώσει στην υπηρεσία του γνωστικού αντικειμένου της Ιστορίας του Δικαίου ευσυνείδητους νέους επιστήμονες. Ενθουσιώδης, όταν επρόκειτο για την ανάδειξη της επιστημονικότητας μίας θέσης, της ακρίβειας ενός ισχυρισμού ή της λογικής ενός επιχειρήματος, επέμενε πάντοτε στη στήριξη του ορθού. Σε όλη τη διάρκεια του βίου του παρέμεινε μακριά από προκαταλήψεις, ιδεοληψίες και παντός είδους διαπλοκές. Άνθρωπος φύσει ευγενής, ολιγαρκής και απόλυτα ανιδιοτελής, δεν επεζήτησε ποτέ δημόσιες τιμές. Συνδύαζε ταυτόχρονα την αφοσίωση στους στόχους με το βαθύ αίσθημα δικαίου και με την υπεράσπιση των καθαρών αξιών. Με οξύνοια σπάνια και ευθυκρισία διετύπωνε ευθαρσώς τη γνώμη του και εξέφραζε άφοβα τις σκέψεις του επί σημαντικών ζητημάτων, αδιαφορώντας εάν θα ήταν ή όχι αρεστός· επέλεγε ωστόσο πάντοτε τη μετριοπαθέστερη διατύπωση.

Πίσω από τη "δωρική" του προσωπικότητα, η οποία εκδήλωνε μία υψηλή αίσθηση καθήκοντος και μια αποτίμηση της πραγματικότητας απολύτως δομημένη στην αντίληψή του για το "δέον", ο Μενέλαος Τουρτόγλου διέθετε τον αγνό και νοσταλγικό ιδεαλισμό ενός γνήσιου Έλληνα της Ιωνίας, έμφυτη διακριτικότητα και ένα υπόβαθρο βαθιάς ανθρωπιάς. Η μεγαλύτερη τιμή στη μνήμη του σεμνού αυτού και αθόρυβου "ευπατρίδη" της επιστήμης μας είναι η συνέχιση του έργου του με την έκδοση και μελέτη των πηγών του βυζαντινού, μεταβυζαντινού και νεότερου δικαίου, στη θεραπεία των οποίων αφιέρωσε, με νεανική πάντα διάθεση, περί τα 50 έτη γόνιμης ερευνητικής εργασίας.

Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη
Διευθύντρια Ερευνών-Διευθύνουσα
Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου
της Ακαδημίας Αθηνών

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 9-35

Μαρία ΓΙΟΥΝΗ

«Ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί» Θεϊκή τιμωρία και ποινή στις αρχαιοελληνικές πόλεις

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην αφετηρία αυτής της πραγμάτευσης βρίσκονται δύο επιγραφές από την Τέω της Μικράς Ασίας. Η πρώτη, που βρέθηκε και αντιγράφηκε τον 18ο αιώνα αλλά σήμερα είναι χαμένη, έγινε διάσημη με τον τίτλο *Dirae Teiae* ή *Τηΐων Ἀραί* και τοποθετείται περί το 470 π.Χ.[1] Η δεύτερη, δημοσιευμένη λαμπρά από τον P. Herrmann το 1981 και χρονολογούμενη στην ίδια περίοδο, παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την πρώτη, γεγονός που της προσέδωσε τον ίδιο τίτλο[2].

---

1. R. Meiggs - D. M. Lewis, *A Selection of Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century BC*, Oxford 1988 (στο εξής: *ML*), αρ. 30 = *Supplementum Epigraphicum Graecum* 31 (1981), 984.

2. P. Herrmann, "Teos und Abdera im 5. Jahrhundert v. Chr. Ein neues Fragment der *Teiorum Dirae*", *Chiron* 11 (1981), 1-30. Η επιγραφή χρονολογείται περί το 480-450, κατά προτίμηση εγγύτερα στη χαμηλή χρονολόγηση Στην πρόσφατη έκδοση των επιγραφών της Θράκης του Αιγαίου, οι δύο επιγραφές είναι καταχωρισμένες μεταξύ

Η ονομασία «Τηΐων Ἀραί» δημιουργεί την εντύπωση ότι το περιεχόμενο των δύο κειμένων εξαντλείται σε ορισμένους αφορισμούς ή κατάρες, παραπέμποντας ευθέως σε ένα θρησκευτικό τελετουργικό, σε έναν «ιερό» χαρακτήρα που υποτίθεται πως διέπει τα κείμενα. Μια προσεκτικότερη εξέταση όμως αποκαλύπτει ότι ο τίτλος αυτός δεν αντιστοιχεί στο περιεχόμενο των δύο επιγραφών, το οποίο είναι καθαρά και αποκλειστικά νομοθετικό και πολιτικό, καθώς θεσπίζει πραγματικές ποινές που επιβάλλονται στους παραβάτες από την *πόλιν*. Μετά από αυτή τη διαπίστωση, θα είναι χρήσιμο να διερευνηθεί αφ' ενός η σημασία των εκφράσεων εκείνων που θεωρήθηκε ότι δικαιολογούν αυτόν τον τίτλο, και αφ' ετέρου η λειτουργία της ἀρᾶς στον δικαιικό μηχανισμό της ελληνικής πόλεως.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΔΥΟ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ας ξεκινήσουμε με μια σύνοψη του ιστορικού υπόβαθρου των δύο κειμένων, το οποίο έχει διαφωτισθεί επαρκώς στη βιβλιογραφία. Από την αρχαϊκή περίοδο, η μικρή *πόλις* της Τέω είναι γνωστή ως μια από τις σημαντικές και ευημερούσες Ιωνικές πόλεις, ενώ υπήρξε και μητρόπολη πολλών αποικιών. Οι λόγοι αυτοί, καθώς και το γεγονός ότι η Τέως βρισκόταν στο μέσον της Ιωνίας, οδήγησαν τον Θαλή τον Μιλήσιο να την υποδείξει ως πρωτεύουσα της Ιωνικής συνομοσπονδίας που πρότεινε να ιδρυθεί[3]. Αντιμετωπίζοντας την περσική εισβολή περί το 545 π.Χ., οι Τήιοι εγκατέλειψαν την πόλη τους και κατέφυγαν στη θρακική ακτή. Εκεί επανίδρυσαν τα Ἄβδηρα, σε μια περιοχή που είχε αποικιστεί από τους Κλαζομενίους

των εξωτερικών μαρτυριών ενιαία, ως δύο αντίγραφα του ίδιου νόμου (Λ. Δ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρνατζή - Μ. Γ. Παρισάκη - Σ. Ψωμά, *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου. Μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου*, Αθήνα 2005, ΤΕ αρ. 84). Περαιτέρω δημοσιεύσεις της επιγραφής: *SEG* 31 (1981), 985· D. F. McCabe - M. A. Plunkett, *Teos Inscriptions*, Princeton 1985 (στο εξής: *IT*), 262 αρ. 2· H. Van Effenterre - F. Ruzé, *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec* I, Rome 1994 (στο εξής: *Nomima* I), αρ. 105· R. Koerner, *Inschriftliche Gesetzestexten der frühen griechsichen Polis*, Köln-Weimar-Wien 1993 (στο εξής: *IGT*), αρ. 79. Ορισμένα σημεία του κειμένου διαφωτίστηκαν σημαντικά από τους R. Merkelbach, "Zu dem neuen Text aus Teos", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 46 (1982), 212-213· D. M. Lewis, "On the new text of Teos", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 47 (1982), 71-72· A. J. Graham, "'Adopted Teians': a passage in the new inscription of Public Imprecations from Teos", *Journal of Hellenic Studies* 111 (1991), 176-178 και A. J. Graham, "Abdera and Teos", *Journal of Hellenic Studies* 112 (1992), 44-73· G. B. d'Alessio, "Immigrati a Teo e ad Abdera. (SEG XXXI 985; Pind. Fr. 52B Sn.-M.)", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 92 (1992), 73-80.

3. Ηρόδοτος 1, 170.

περίπου έναν αιώνα νωρίτερα[4]. Η εγκατάσταση των Τηΐων απέβη επιτυχέστερη από αυτήν των Κλαζομενίων, παρά τις δυσκολίες που δημιουργούσε το εχθρικό περιβάλλον. Ο πολιτισμός των Ιώνων αποίκων μεταφυτεύτηκε στην θρακική πόλη· οι ανασκαφές αποκάλυψαν τις ίδιες δομικές τεχνικές, καθώς και νομίσματα με εντυπωσιακή ομοιότητα, που κόπηκαν ταυτόχρονα[5], ενώ από τη νέα επιγραφή συνάγεται ότι οι δύο πόλεις είχαν τις ίδιες θρησκευτικές τελετές και κοινούς πολιτικούς θεσμούς. Υπάρχει όμως και ένα γεγονός μοναδικό στην κοινή ιστορία των δύο πόλεων: σύντομα μετά την περσική εισβολή, το αργότερο στα χρόνια που ακολούθησαν την επανάσταση των Ιωνικών πόλεων[6], ένας αρκετά μεγάλος αριθμός αποίκων από τα Άβδηρα επέστρεψαν και εγκαταστάθηκαν εκ νέου στην μητρόπολη[7]. Αυτό το γεγονός αποτελεί το ιστορικό υπόβαθρο των δύο επιγραφών, οι οποίες τοποθετούνται χρονικά στην περίοδο που ακολούθησε την ανασυγκρότηση της Τέω.

Οι δεσμοί μεταξύ των δύο πόλεων υπήρξαν πολύ στενότεροι από την συνήθη σχέση μητρόπολης και αποικίας, για πολλούς λόγους. Πρώτον, τα Άβδηρα δεν αποικίστηκαν απλώς από μια ομάδα Τηΐων, αλλά από ολόκληρο σχεδόν τον πληθυσμό της Τέω, στην προσπάθειά του να διαφύγει την υποδούλωση στους Πέρσες. Δεύτερον, πρόκειται για τη μοναδική γνωστή περίπτωση μητρόπολης η οποία επανιδρύθηκε από την αποικία της[8]. Αυτή η εξαιρετικά στενή σχέση είχε άλλωστε μεγάλη διάρκεια[9], όπως μαρτυρείται από ένα ψήφισμα της Τέω του 3ου αιώνα π.Χ.[10], καθώς και από ένα ψήφισμα των Αβδήρων χρονολογούμενο στην περίοδο μετά την ήττα του Μακεδόνα βασιλέα Περσέα από τους Ρωμαίους, το οποίο μας είναι γνωστό μόνο από ένα αντίγραφό του που βρισκόταν στην Τέω[11].

---

4. Ηρόδοτος 1, 168. Βλ. την εκτεταμένη συζήτηση του Graham 1992, 48-43. Επίσης L. Loukopoulou - M.-G. Parissaki, "Teos and Abdera: The Epigraphic Evidence" εις A. Moustaka – E. Skarlatidou – M.-C. Tzannes – Y. Ersoy (επιμ.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium, Abdera, 20-21 October 2001*, Thessaloniki 2004, 305.

5. Graham 1992, 53· Loukopoulou - Parissaki 2004, 306.

6. Graham 1992, 53.

7. S. L. Radt, *Pindars zweiter und sechster Paian*, Amsterdam 1958, 22-24· G. Huxley, "Teos in Pindar", *Studies presented to Sterling Dow on his eightieth birthday*, Durham N.C. 1984, 149-152· Graham 1991, 176-178.

8. Graham 1992, 69.

9. Herrmann 1981, 26-30· Graham 1992, passim· *IGT* 303· Loukopoulou - Parissaki 308-309.

10. *SEG* 26 (1976), 1306 = *IT* αρ. 48.

11. *IT* αρ. 35.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ

Η αρχή της νέας επιγραφής δεν σώζεται· η πρώτη διάταξη που σώζεται ολόκληρη βρίσκεται στους στίχους Α 5-10 και έχει ως εξής:

5 Ὅς ἂν τιμὴ-
ν: ἔχων: [σ]ὺν θετοῖσιν
[Τ]ηῖ̣ι[σ]ιν: τὸμ πλησί-
ον: δολ[ῶ]ται: τοῦτον: ἀ-
[π]όλλυσθαι: καὶ αὐτὸ-
10 [ν κα]ὶ γένος: τὸ κένο.

Όσον αφορά τον όρο *τιμὴν ἔχων*, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η λέξη *τιμὴ* εδώ έχει την συνήθη έννοια της αρχής, επομένως ο *τιμὴν ἔχων* θα είναι ένα πρόσωπο που εκτελεί τα χρέη άρχοντα, ένας ἄρχων[12], και όχι κάποιο μέλος μιας περιορισμένης τάξεως πολιτών. Αυτό επιβεβαιώνεται από τη χρήση των συνώνυμων όρων *τιμοχέων* στην πλευρά D στ. 12 και *τιμούχων* στην D στ. 22-23.

Ευρεία συζήτηση και διαφωνία προκάλεσαν ορισμένα προβλήματα που προκύπτουν από τους ανωτέρω έξι στίχους. Ένα από αυτά εντοπίζεται στην έννοια των στίχων 6-7. Ο πρώτος εκδότης συμπλήρωσε τα κατεστραμμένα γράμματα και συζήτησε, δίχως όμως να την υιοθετήσει ανεπιφύλακτα, την ανάγνωση *[σ]ὺν θετοῖσιν Τηῖ̣ισιν*[13]. Η πρόταση του Herrmnn υποστηρίχθηκε από τον Merkelbach[14] και εδραιώθηκε περαιτέρω από τους Graham και D'Alessio[15], στο φως ενός χωρίου του δεύτερου *Παιάνα* του Πινδάρου[16]. Αντίθετα, η νεότερη ανάγνωση *[σ]υνθέτοισιν*[17], δεν βρήκε υποστηρικτές. Τα επιχειρήματα υπέρ της πρώτης ανάγνωσης είναι πράγματι πειστικά, γεγονός που μας οδηγεί στην επόμενη ερώτηση: Ποιοι είναι αυτοί οι *θετοὶ Τήιοι*; Ο όρος μεταφράζεται ως «πρόσωπα που απέκτησαν πρόσφατα την ιδιότητα του Τηΐου πολίτη» (neueingebürgerte)[18], και αυτοί ταυτίζονται με τους Αβδηρίτες που επέστρεψαν στη μητρόπολη όταν η Τέως επανιδρύθηκε από την αποικία της[19]. Δεν είναι σαφές κατά πόσον πρόκειται για

12. Βλ. Herrmann 1981, 6 και 14 με την σημ. 37.

13. [.] ΥΝΘΕΤΟΙΣΙΝ/ .ΗΙ.Ι.ΙΝ: Herrmann 1981, 6· βλ. την συζήτηση στη σελ. 14. Οι εκδότες των *SEG*, *IT*, *IGT* και *IThrAeg* διατηρούν την έκδοση του Herrmann στο σημείο αυτό.

14. Merkelbach 1982, 212.

15. Graham 1991, 176-8· D'Alessio 1992, 73.

16. Βλ. την έκδοση του Radt, 1958, 22-23. Πρβλ. Huxley 1984, 149-152.

17. *Nomima* I, αρ. 105, σελ. 370-1, 374. Μεταφράζεται ως "Téiens réunis".

18. Merkelbach 1982, 212.

19. Graham 1991, 177.

ορισμένους από τους αρχικούς Τηΐους αποίκους στα Άβδηρα, οι οποίοι επαναπατρίσθηκαν, ή για πρόσωπα που ανήκαν στην επόμενη γενεά. Στην πρώτη περίπτωση θα πρέπει να δεχθούμε ότι είχαν χάσει την αρχική τους πολιτεία, όπως συνέβαινε συχνά, ενώ στη δεύτερη, θα είχαν γεννηθεί Αβδηρίτες. Μόνον εικασίες μπορούμε να κάνουμε, μολονότι ο προσδιορισμός «θετοί Τήιοι» θα ήταν ίσως καταλληλότερος για πρόσωπα που δεν είχαν ποτέ την ιδιότητα του Τηΐου πολίτη.

Ένα άλλο σημείο διχογνωμίας είναι ο όρος *δολ[ῶ]ται*: το ρήμα αυτό αναφέρεται σε πράξεις που τελούνται με *δόλον*, όπως πιστεύει ο Herrmann, ή σε υποδούλωση (*δοῦλος*); Στην πρώτη περίπτωση, απαγορεύεται στους άρχοντες να εξαπατούν (betrügen) τους πολίτες[20], ενώ στη δεύτερη, απαγορεύεται να τους υποδουλώνουν[21]. Η πρώτη ερμηνεία είναι προσφυής, μολονότι στην περίπτωση αυτή θα αναμενόταν ο νόμος να είναι διατυπωμένος με όρους εξαπατήσεως ολόκληρου του σώματος των πολιτών και όχι ενός ατόμου. Με άλλα λόγια, ένα αδίκημα που θα συνιστούσε εξαπάτηση ή παροχή απατηλών υποσχέσεων στο δήμο θα εκφραζόταν ίσως καταλληλότερα με την διατύπωση «*τὸν δῆμον*» ή «*Τηΐων τὸ ξυνὸν*»[22] ή «*τὸν δῆμον ἤ τινα τῶν πολιτῶν*»[23] ή άλλη παρόμοια, αντί της έκφρασης «*τὸν πλησίον*». Ο συλλογισμός αυτός οδηγεί μάλλον στην υιοθέτηση της δεύτερης λύσης. Άλλωστε, ανάλογοι νόμοι που απαγόρευαν την υποδούλωση ελεύθερων προσώπων δεν ήταν άγνωστοι στις ελληνικές πόλεις. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι στην Αθήνα οι *ἔνδεκα* ήταν αρμόδιοι για τις αυτόφωρες συλλήψεις όσων απήγαγαν ελεύθερους ανθρώπους με σκοπό να τους πουλήσουν ως δούλους· εφ' όσον οι δράστες ομολογούσαν, θανατώνονταν αμέσως, ενώ διαφορετικά παραπέμπονταν σε δίκη[24].

Αν οι παραπάνω συλλογισμοί ευσταθούν, η πρώτη διάταξη της επιγραφής αναφέρεται σε κάθε άρχοντα που θα επιχειρούσε να υποδουλώσει κάποιον πολίτη με τη βοήθεια ορισμένων νεοπολιτών. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι η ίδια πράξη, αν εκτελείτο δίχως τη βοήθεια των νεοπολιτών θα έμενε ατιμώρητη, αλλά θα πρέπει να θεωρηθεί ως σημάδι δυσπιστίας απέναντι σ' αυτή την κατηγορία πολιτών. Επιπλέον, είναι μια ένδειξη ότι αυτοί οι επήλυδες είχαν την δύναμη να προκαλέσουν βλάβη. Διερωτάται κανείς πού οφείλεται αυτή η καχυποψία απέναντι στους *θετούς Τηΐους* και για ποιον λόγο θεωρούνται πιο επιρρεπείς από τους υπόλοιπους στο

20. Herrmann 1981, 6 και συζήτηση στις 14-15. Επίσης *IGT* αρ. 302 και 304· *Nomima* I, αρ. 105, σελ. 374.

21. Merkelbach 1982, 212.

22. Όπως στην *ML* αρ. 30 Β στ. 23-25: ἤ τι κακὸν βολεύοι περὶ Τηΐων τὸ ξυνόν.

23. Πρβλ. τον αθηναϊκό νόμο στον Δημοσθένη 21 *Κατὰ Μειδίου* 113.

24. *Αθηναίων Πολιτεία* 52, 1.

να βλάψουν ή να υποδουλώσουν κάποιον πολίτη. Κανονικά οι νεοπολιτογραφηθέντες αναμένεται να δείχνουν πρόθυμοι να συμμορφωθούν με τους νόμους της πόλεως. Μήπως η ταραχώδης αυτή περίοδος είχε δώσει την ευκαιρία στους συνεργάτες των έκπτωτων τυράννων να επιστρέψουν στην πόλη; Εν πάση περιπτώσει, φαίνεται εύλογη η υπόθεση ότι μεταξύ των προσώπων που είχαν αποκτήσει πρόσφατα την ιδιότητα του πολίτη βρίσκονταν κάποιοι ύποπτοι για το ολιγαρχικό τους παρελθόν. Κατά συνέπεια, οι παρούσες διατάξεις στόχευαν να ανακόψουν τις ελπίδες των φίλων των τυράννων και των ολιγαρχικών για ανατροπή του πολιτεύματος.

Αναφορικά με την *ratio* αυτής της διατάξεως, ο κύριος σκοπός ήταν ο προσδιορισμός και ταυτόχρονα ο περιορισμός της εξουσίας των αρχόντων, καθώς και η προστασία των πολιτών από την κατάχρηση εξουσίας. Από αυτή την άποψη, το συγκεκριμένο χωρίο προσφέρεται για πολλαπλές αναγνώσεις: Απαγορεύεται σε κάθε άρχοντα να χρησιμοποιήσει την εξουσία που του δίνει το αξίωμά του για να μειώσει την προσωπική κατάσταση κάποιου πολίτη, είτε στη δημόσια σφαίρα, λ.χ. όταν απονέμει δικαιοσύνη, είτε στην ιδιωτική, λ.χ. εναντίον ενός οφειλέτη του. Βάσει αυτού του νόμου, η υποδούλωση ενός Τήιου πολίτη παίρνει τον χαρακτήρα μέτρου που υπερβαίνει την αρμοδιότητα των αρχόντων. Το γεγονός ότι η διατύπωση της διάταξης είναι γενική, δίχως μνεία ειδικών όρων ή προϋποθέσεων, σημαίνει ότι πρόκειται για μια καθολική απαγόρευση επιβολής της υποδουλώσεως ως ποινής για οποιοδήποτε αδίκημα. Επιπλέον, σημαίνει ότι είναι παράνομη η νομοθέτηση της επιβολής μιας τέτοιας ποινής σε Τήιους πολίτες για οποιοδήποτε αδίκημα στο μέλλον. Βεβαίως, η συνέπεια μιας διατάξεως που απαγορεύει την υποδούλωση των πολιτών είναι ότι λειτουργεί ως εγγύηση της προσωπικής κατάστασης των Τηΐων ως ελεύθερων πολιτών. Η χρονολόγηση του κειμένου αυτού στην περίοδο που ακολούθησε την επανίδρυση της Τέω αποτελεί το κατάλληλο υπόβαθρο για ένα νόμο που εγγυάται το *status* των πολιτών.

Ο ΟΡΚΟΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Η αμέσως επόμενη διάταξη στην πλευρά Α της επιγραφής περιέχει το κείμενο του όρκου των πολιτών (στ. 10-25):

10 Ἐ-
πανάστα[σ]ιν: οὐ βολε-
ύσω: οὐδὲ ποιήσω: οὐδ-
ὲ λυ[ή]σω: ο[ὐ]δὲ διώξω: ο-
[ὐ]δὲ [χρ]ήμ[α]τα: δημιώσ-

15 [ω: οὐ]δὲ δήσω. οὐδὲ κατ-
[ακ]τε[ν]έω: ἄμ μὴ σ[ὺ]ν [δι-]
[ακοσ]ί[ο]ισιν: ἐν Τέωι
[ἦ] πλέοσ[ι]ν: [κ]αὶ ἄμ μὴ ὑ-
π[ὸ] πόλεω[ς]: ν[ό]μο: κατα-
20 λαφθέν[τ]α: ἐν δὲ Ἀβδή-
[ρ]οισιν: [σ]ὺμ πεντακο-
[σ]ίοισιν: ἦ πλ[έο]σιν: Α-
ἰσυμνήτην: οὐ στήσω
[ο]ὔτε σὺμ πολλοῖσι[ν]
25 [Τ]ηΐ[ο]ι[σ]ιν.

Το χωρίο αυτό μοιάζει να είναι η κατάληξη μιας σειράς ρυθμίσεων σχετικών με τη διάπραξη σοβαρών εγκλημάτων κατά της πόλεως. Έτσι, το κείμενο του όρκου θα αποτελούσε την κορύφωση που ακολουθούσε την θέσπιση συγκεκριμένων ποινών για συγκεκριμένα δημόσια αδικήματα. Ο όρκος που επισφράγιζε αυτές τις διατάξεις έπρεπε να δοθεί από όλους τους πολίτες, για ενίσχυση του ηθικού αλλά και για εγγύηση της εφαρμογής των νόμων στο μέλλον. Παρόμοιοι όρκοι είναι γνωστοί και από άλλες ελληνικές πόλεις, και συνήθως συνδυάζονται με την προσθήκη *ἀρῶν* εναντίον των επιόρκων[25]. Στην περίπτωση της Τέω, ο όρκος ήταν προϊόν της νίκης του δήμου σε μια εμφύλια διαμάχη. Σε ανάλογες συνθήκες, ο *δῆμος* καλούσε όλους όσοι μετείχαν στην *πολιτεία* να ορκιστούν ότι δεν θα συμμετείχαν στην ανατροπή του νόμιμου πολιτεύματος.

Η σύνταξη του όρκου έχει μια αδιάσπαστη συνέχεια, αλλά όσον αφορά το περιεχόμενό του μπορούν να διακριθούν τρία μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει τους στ. 10-13: "Δεν θα γίνω ούτε ηθικός ούτε φυσικός αυτουργός σε εξέγερση· δεν θα προκαλέσω διχόνοια", το δεύτερο τους στ. 13-22: "Δεν θα ασκήσω δικαστική δίωξη, δεν θα δημεύσω περιουσία, δεν θα κάνω σύλληψη, δεν θα θανατώσω, παρά μόνο μαζί με διακόσιους ή περισσότερους στην Τέω, και εφ' όσον υπάρχει καταδικαστική απόφαση κατ'εφαρμογή ενός νόμου της πόλεως, και στα Άβδηρα μαζί με πεντακόσιους ή περισσότερους", ενώ το τρίτο μέρος αποτελούν οι στ. 22-25: "Δεν θα εγκαταστήσω τύραννο, ούτε μαζί με πολλούς Τηΐους".

Μεταξύ του πρώτου και του τρίτου μέρους υπάρχει νοηματική συνέχεια, καθώς εκεί αναφέρονται οι τέσσερις κύριοι τρόποι τελέσεως του εγκλήματος της ανατροπής του πολιτεύματος. Πρόκειται για την ηθική και τη φυσική αυτουργία σε εξέγερση, την πρόκληση διχόνοιας μεταξύ των πολιτών

25. Βλ. τα παραδείγματα που παραθέτει ο Herrmann, 1981, 13, καθώς και τη βιβλιογραφία για τον όρκο, αυτ. 14.

και την εγκατάσταση τυράννου. Η θέσπιση αυτών των διατάξεων εναντίον των δραστών βίαιων πράξεων, οι οποίες μπορούσαν να οδηγήσουν σε εμφύλια διαμάχη, στόχευε να εξασφαλίσει την σταθερότητα του πολιτεύματος, την κυριαρχία του νόμου και την υπεροχή της πολυπόθητης *όμονοίας* μεταξύ των πολιτών. Η απόλυτη απαγόρευση όσον αφορά την τέλεση των ανωτέρω πολιτικών εγκλημάτων δεν εκφράζεται ρητά στο σημείο αυτό του κειμένου αλλά προϋποτίθεται από τα συμφραζόμενα.

Από νομοτεχνική άποψη, τα δύο συνδεόμενα χωρία των στ. 10-13 και 22-25 θεσπίζουν ουσιαστικό νόμο, αφού προσδιορίζουν τα σοβαρότερα πολιτικά εγκλήματα. Αντίθετα, οι στ. 13-22 περιέχουν δικονομικές διατάξεις, αναφερόμενες ειδικότερα στη νόμιμη άσκηση δίωξης, τη νόμιμη δίκη και τη νόμιμη επιβολή ποινής από τα όργανα της πόλεως. Σύμφωνα με αυτή τη διάταξη, οι πολίτες, ως μέλη των οργάνων της πόλεως, έχουν την αρμοδιότητα να προσάγουν κάποιον στη δικαιοσύνη (*διώξω*), να προβαίνουν σε συλλήψεις (*δήσω*) και να επιβάλλουν δήμευση της περιουσίας (*χρήματα δημιώσω*) ή την ποινή του θανάτου (*κατακτενέω*). Αλλά, όπως ορίζει ο παρών νόμος, μπορούν να προβούν σε κάποιο από αυτά τα στάδια της δικαστικής διαδικασίας μόνον υπό δύο δεσμευτικές προϋποθέσεις: πρώτον, ότι η επιβολή ποινής προέρχεται από νόμιμη απόφαση ενός συλλογικού οργάνου και δεύτερον, ότι η απόφαση αυτή στηρίζεται σε προϋπάρχοντα νόμο της πόλεως. Το χωρίο αυτό, που έχει τη μορφή όρκου των πολιτών, περιλαμβάνει τις βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν την απονομή της δικαιοσύνης.

Η εξαιρετική σημασία του χωρίου αυτού για την ιστορία των θεσμών είναι προφανής, πολλώ μάλλον καθώς εμφανίζεται σε ένα κείμενο, του οποίου η φήμη δεν οφείλεται στα ορθολογικά του στοιχεία. Σε πείσμα της βιβλιογραφικής του καταχώρισης ως κειμένου που περιέχει κατάρες, το κείμενο αυτό στην πραγματικότητα θέτει τους βασικούς και στοιχειώδεις κανόνες που διέπουν όλα τα στάδια της δικαστικής διαδικασίας, αρχίζοντας από την δίωξη μιας άδικης πράξης και καταλήγοντας στην καταδίκη από το δικαστήριο. Επιπλέον, η διάταξη που απαγορεύει να επιβληθεί οποιαδήποτε ποινή εάν δεν υπάρχει καταδίκη στηριζόμενη σε υπαρκτό νόμο, αποτελεί μια σπάνια επιγραφική μαρτυρία για την ισχύ μιας αρχής θεμελιώδους στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο, η οποία ορίζει ότι δεν υπάρχει έγκλημα ούτε επιβολή ποινής εάν δεν προβλέπεται από συγκεκριμένο νόμο (*nullum crimen, nulla poena sine lege*). Οι πολίτες της Τέω και των Αβδήρων του 5ου αιώνα, όπως και οι πολίτες άλλων ελληνικών πόλεων της ίδιας περιόδου, θέσπισαν την θεμελιώδη αυτή αρχή ως βάση για την απονομή της δικαιοσύνης, ενάντια στις αυθαίρετες διώξεις και τις παράνομες καταδίκες.

Μολονότι είναι βέβαιο ότι η διάταξη αναφέρεται σε ένα συλλογικό σώμα πολιτών της κάθε πόλεως με δικαστικές αρμοδιότητες, ο ακριβής χαρακτή-

ρας του οργάνου δεν είναι σαφής. Το πρώτο ερώτημα αφορά τους αριθμούς των διακοσίων πολιτών στην Τέω και των πεντακοσίων στα Άβδηρα: οι αριθμοί αυτοί εκφράζουν την ολομέλεια ή την απαρτία του οργάνου που απαιτείται για τη νομιμότητα της καταδίκης και της επιβολής ποινής; Σχετικά με το θέμα αυτό, ο D.M. Lewis διατυπώνοντας πειστικά επιχειρήματα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για απαρτία, και ειδικότερα «για την απαρτία του δικαστηρίου ή της εκκλησίας τους δήμου που είχε δικαστική δικαιοδοσία»[26]. Οδηγούμαστε έτσι στο δεύτερο ερώτημα, που σχετίζεται με την ταυτότητα του οργάνου αυτού, η οποία δεν προκύπτει ρητά από το κείμενο. Μια απαρτία 200 ή 500 πολιτών φαίνεται μάλλον μικρή για να αφορά την συνέλευση του δήμου των δύο πόλεων αντιστοίχως, όσο μικρές και αν ήταν. Συνεπώς δύο εκδοχές είναι πιθανότερες: να πρόκειται είτε για την Βουλή είτε για δικαστήριο, το οποίο θα μπορούσε να είναι μέρος της εκκλησίας του δήμου. Η αναλογία των αριθμών δεν αποκλείεται να υποδηλώνει πως πρόκειται για Βουλή. Πράγματι, όπως παρατηρεί ο Lewis, η αναλογία του φόρου που πλήρωναν οι δύο πόλεις στην συμμαχία της Δήλου, έξι τάλαντα η Τέως και δεκαπέντε τα Άβδηρα, αντιστοιχεί ακριβώς στην αναλογία των 200 προς 500. Στην περίπτωση αυτή, η Βουλή της κάθε πόλεως θα είχε και δικαστική αρμοδιότητα προκειμένου για σοβαρά αδικήματα κατά της πόλεως και του πολιτεύματος, αντίστοιχη με αυτήν της αθηναϊκής Βουλής σε περιπτώσεις διωκόμενες με *εἰσαγγελία*. Εν πάση περιπτώσει, είτε πρόκειται για Βουλή είτε για δικαστήριο, το όργανο αυτό στηριζόταν στην ευρεία συμμετοχή των πολιτών, γεγονός που αποτελεί ισχυρή ένδειξη δημοκρατικού πολιτεύματος.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι επίσης το γεγονός ότι η επιγραφή της Τέω περιέχει αναφορά στην πόλη των Αβδήρων, στη διάταξη με την οποία ορίζεται ότι κάθε σύννομη δίωξη και καταδίκη πρέπει να προέρχεται από όργανο της πόλεως απαρτιζόμενο από πεντακόσια μέλη. Αποδεικνύεται έτσι ότι η κάθε μία από τις δύο πόλεις διέθετε ξεχωριστό και αυτόνομο δικαστικό μηχανισμό, με αρμοδιότητα επί των πολιτών της.

Ο όρκος των πολιτών υποδεικνύει μια περίοδο μεγάλων αναταραχών, ο ακριβής εντοπισμός της οποίας ορθώς αναζητήθηκε στο διάστημα μεταξύ της Ιωνικής επανάστασης και των περσικών πολέμων[27]. Η κρίσιμη εκείνη εποχή έβλεπε την κατάλυση των τυραννικών καθεστώτων που είχαν εγκατασταθεί με τη βοήθεια εξωτερικών δυνάμεων. Η παλινόρθωση των πολιτικών θεσμών ήταν λοιπόν ευθύνη όλων των πολιτών. Ένα από τα μέτρα που λαμβάνονται, όπως μαρτυρείται στην παλαιότερη επιγραφή, κατευθύνεται εναντίον όσων συνωμοτούν, μαζί με άλλους Έλληνες ή με βαρβάρους, για

26. Lewis 1982, 71-72.

27. Graham 1991, 178 σημ. 4 και 1992, 54.

να βλάψουν τους πολίτες της Τέω[28]. Αυτό σημαίνει ότι υποκινητές ή συνεργοί σε μια συνωμοσία για την ανατροπή του πολιτεύματος - απειλή που είχαν ήδη αντιμετωπίσει - μπορούσαν να είναι όχι μόνον Έλληνες, αλλά και ξένοι, και στην περίπτωση αυτή υποδηλώνεται κυρίως ο Πέρσης βασιλεύς. Προκειμένου να εδραιωθεί η περίφημη αυτονομία της ελληνικής πόλεως, καθώς και οι δημοκρατικοί θεσμοί, ήταν απαραίτητη μια συμφωνία όλων των πολιτών, οι οποίοι θα εγγυώντο ότι θα απέτρεπαν με κάθε μέσο μια ανατροπή της νόμιμης πολιτείας.

Προφανώς όλοι οι πολίτες της Τέω είχαν δώσει αυτόν τον όρκο αμέσως μετά τη θέσπισή του, ενώ στη συνέχεια η διαδικασία αυτή έπρεπε να επαναλαμβάνεται τρεις φορές το χρόνο, κατά τις σημαντικότερες εορτές. Όπως υποδηλώνουν οι στ. 20-22, ένα ακόμη αντίγραφο του νόμου αυτού πρέπει να υπήρχε στα Άβδηρα, και οι Αβδηρίτες ήταν επίσης υποχρεωμένοι να δίνουν τους ίδιους όρκους, με τις ίδιες προϋποθέσεις όπως οι Τήιοι, δηλαδή τρεις φορές το χρόνο, όπως ορίζεται στην όψη D της στήλης.

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Η όψη D διασώζει τμηματικά μια διάταξη που υποχρεώνει τους άρχοντες της πόλεως να προβαίνουν σε δημόσια ανάγνωση του νόμου κατά τις εορτές:

Ἀνθε[στη]ρ[ί-
οισιν: καὶ Ἡ-
ρακλέοισι-
ν: καὶ {ι} Δίοι-
σιν: ἐν Ἀβδ[ή]-
ρο[ι]σιν:Ἀν[θ]-
εστηρίοι[σ]-
ιν: καὶ Ἡρα[κ]-
λέοισιν: κ[α]-
ὶ Ζηνὸς: ἑορ-
τῆι: ὅστις δ-
ὲ τιμοχέων
ἢ ταμιεύων
μὴ ὑναλέξεε-

28. Β στ. 23-27: *ἢ [τι κ]/ακὸν: βολεύοι: περὶ Τ[ηί]/ων: τῶ ξυνῶ: εἰδὼς: ἢ π[ρὸς]/ Ἕλληνας: ἢ πρὸς βαρβάρο/υς.* Η διάταξη αυτή έχει μεγάλη ομοιότητα με τον αθηναϊκό νόμο τον οποίο αναφέρει ο Δείναρχος 2 *Κατά Αριστογείτονος* 16.

15 ν: τὰ γεγραθ-
μένα: ἐν τῆι
[σ]τήληι: ἐπὶ
μνήμηι: καὶ
δυνάμει: ἥ [φ]-
20 οινικογρα-
φέων:κελευ-
[ό]ντων τιμό-
χων: κεῖνον

Το κείμενο δεν έχει δυσκολία: «... στην Τέω, κατά τις εορτές των Ανθεστηρίων, των Ηρακλείων και των Δίων, ενώ στα Άβδηρα κατά τα Ανθεστήρια, τα Ηράκλεια και την εορτή του Διός. Όποιος άρχοντας (*τιμοχέων*) ή ταμίας (*ταμιεύων*) δεν προβαίνει στη δημόσια ανάγνωση των νόμων που είναι γραμμένοι στη στήλη, με σκοπό την υπενθύμιση και την ανανέωση της ισχύος τους, καθώς και όποιος γραμματεύς (*φοινικογραφέων*) που κατόπιν εντολής των *τιμούχων* (δεν τηρεί το νόμο), αυτός να...»

Η έκφραση «*τὰ γεγραθμένα ἐν τῆι στήληι*» των στ. 15- 17 είναι γνωστή και από επιγραφές άλλων ελληνικών πόλεων και σημαίνει «ο νόμος που είναι γραμμένος στη στήλη»[29]. Η δήλωση της υπεροχής του παρόντος γραπτού νόμου, τόσο έναντι ενός προϊσχύσαντος, όσο και του προφορικού και του εθιμικού δικαίου είναι σαφής. Η φράση «*ἐπὶ μνήμηι καὶ δυνάμει*» στους στ. 17-19 έχει την έννοια της ανανεώσεως της ισχύος του νόμου: με τη δημόσια ανάγνωση του νόμου, τρεις φορές το χρόνο, ζητείται από τους πολίτες να επιβεβαιώσουν και πάλι την πίστη τους στην νόμιμη *πολιτεία* και την υποστήριξή τους.

Μια αντίστοιχη διάταξη συναντούμε στην παλαιότερη επιγραφή (*ML* 30, Β 29-41): «Όλοι όσοι, ενώ εκτελούν χρέη *τιμούχου*, δεν διαβάσουν δημοσίως την *ἐπαρή* στους αγώνες που γίνονται στα Ανθεστήρια, τα Ηράκλεια και τα Δία, να περιλαμβάνονται στην *ἐπαρή*. Όποιος καταστρέφει τις στήλες στις οποίες είναι γραμμένη η *ἐπαρή* ή αποξέει τα γράμματα ή τα αλλοιώνει, να χαθεί ο ίδιος και οι απόγονοί του». Πέρα από τις ορατές ομοιότητες των δύο κειμένων, υπάρχουν και κάποιες διαφορές. Κατ᾽ αρχάς, ο νόμος που θεσπίζεται με τη νέα επιγραφή είναι εφαρμοστέος όχι μόνο στην Τέω αλλά και στα Άβδηρα, όπως γίνεται φανερό από την πρόβλεψη της δημόσιας ανάγνωσής του και στις δύο πόλεις, κατά τις τρεις κυριότερες εορτές τους, οι οποίες μάλιστα είναι προς τιμήν των ίδιων θεών. Δεύτερον,

29. Μ. Σ. Γιούνη, *Νόμος Πόλεως. Δικαιοσύνη και νομοθεσία στην αρχαία ελληνική πόλιν*, Θεσσαλονίκη 2006, 118-120.

η νέα επιγραφή δεν αναφέρεται μόνο στους *τιμούχους*, όπως η παλαιότερη, αλλά και στους ταμίες και τον γραμματέα. Τρίτον, η παλαιότερη περιέχει μια πρόσθετη διάταξη αναφορικά με όποιον καταστρέφει εν όλω ή εν μέρει το κείμενο του νόμου.

Στις διατάξεις που αναπτύχθηκαν εδώ, όπως και στις υπόλοιπες, αποτυπώνεται η ταραγμένη εποχή της οποίας είναι προϊόντα, όταν οι θεσμοί διακυβεύονταν έντονα και η τήρηση των νόμων της πόλεως δεν ήταν εξασφαλισμένη. Υπάρχει μια εμφανής αγωνία σχετικά με την τύχη της ισχύος του ψηφίσματος στο μέλλον. Οι αρχές της πόλεως καλούνται να διαβάσουν δημόσια το νόμο, «ώστε να ανανεωθεί η ισχύς του» (αυτή είναι η έννοια της φράσης «*ἐπὶ δυνάμει*» στο πρώτο κείμενο) ή για «υπενθύμιση και ανανέωση της ισχύος» («*ἐπὶ μνήμηι καὶ δυνάμει*» στο δεύτερο κείμενο). Προκειμένου να εκτιμηθεί η σημασία του χωρίου, είναι προτιμότερο η ερμηνεία να επικεντρωθεί στον ρητά εκφρασμένο στόχο της δημόσιας ανάγνωσης του νόμου, που δεν είναι άλλος από την ουσιαστική και επιτακτική επιδίωξη να διατηρηθεί ο νόμος σε ισχύ, και όχι στον υπερτονισμό της τελετουργικής πλευράς. Η επαναλαμβανόμενη τρεις φορές το χρόνο επίσημη ανάγνωση του κειμένου αποτελεί ειδικό μέτρο έκτακτης ανάγκης για τη διατήρηση του νόμου, η θέσπιση του οποίου προκλήθηκε από τις ειδικές συνθήκες της πολιτικής αστάθειας.

ΑΠΟΛΛΥΣΘΑΙ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝ ΚΑΙ ΓΕΝΟΣ

Στην παλαιότερη επιγραφή (*ML* 30) παρατίθενται λεπτομερώς και εξειδικεύονται οι πράξεις οι οποίες συνιστούν αδικήματα κατά της πόλεως, ως εξής:

1. Η χρήση δηλητηρίων εναντίον της κοινότητας (*ξυνὸν*) των Τηίων ή ενός πολίτη (Α στ. 1-5).

2. Η παρεμπόδιση της εισαγωγής σιτηρών με οποιονδήποτε τρόπο, είτε στη θάλασσα είτε στην ξηρά, καθώς και η επανεξαγωγή των εισαγομένων σιτηρών (Α στ. 6-12).

3. Η εγκατάσταση τυράννου (η χρησιμοποιούμενη λέξη *αἰσυμνήτης* έχει διπλή σημασία, καθώς μπορεί να δηλώνει είτε τον νομοθέτη είτε τον τύραννο, εδώ όμως είναι σαφής η δεύτερη έννοια) καθώς και η επανάσταση με σκοπό την εγκαθίδρυση τυραννίδας (Β στ. 3-8).

4. Η εκ μέρους του τυράννου εκούσια[30] προδοσία της πόλεως και της

30. Εδώ εισάγεται ένα ενδιαφέρον στοιχείο που αφορά την ψυχική στάση του δράστη. Πρόκειται για τον όρο *εἰδώς*, ο οποίος αντιστοιχεί στην πρόθεση και σημαίνει ότι ο δράστης κρίνεται ένοχος εφ' όσον ενήργησε με πρόθεση. Ο νόμος σαφώς αναφέρει ότι μόνο οι πράξεις προδοσίας που γίνονται με πρόθεση τιμωρούνται. Η αναγνώριση του

χώρας της Τέω, του στρατού που βρίσκεται στα νησιά ή στη θάλασσα, ή της φρουράς στο φρούριο της Αροίης (Β 8-23).

5. Η πειρατεία, η ληστεία και η παροχή καταφυγίου σε πειρατές οι οποίοι αφαιρούν κάτι από την επικράτεια της Τέω, είτε κατά γην είτε κατά θάλασσα (Β 8-23).

6. Τέλος, η δολοπλοκία, μαζί με άλλους Έλληνες ή με βαρβάρους, εναντίον της πόλεως των Τηίων (Β στ. 23-28).

Η κύρωση που ορίζεται από το νόμο για όλα αυτά τα αδικήματα εκφέρεται με τη φράση «*τοῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος τὸ κείνο*». Με τους ίδιους όρους τιμωρούνται, στη νεότερη επιγραφή:

1. Ένα άγνωστο αδίκημα στο πρώτο μέρος της (Α στ. 1-5).

2. Η υποδούλωση ενός πολίτη εκ μέρους ενός άρχοντα (Α 5-10).

3. Η μη απόδοση στους Αβδηρίτες κάποιου περιουσιακού στοιχείου που ανήκει στην *πόλιν* τους (Γ).

Όπως προαναφέρθηκε, στη βιβλιογραφία γίνεται γενικώς δεκτό, περίπου ως δεδομένο και δίχως περαιτέρω συζήτηση, ότι στις δύο επιγραφές, πρόκειται αποκλειστικά για κατάρες, δηλαδή για τιμωρίες που η εκπλήρωσή τους εξαρτάται από το θείο. Με την έννοια αυτή εκλαμβάνεται η φράση «*τοῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος τὸ κείνο*», με την οποία εκφέρεται η τιμωρία των ενόχων, καθώς και η λέξη *ἐπαρή* που εμφανίζεται στην παλαιότερη επιγραφή. Ωστόσο η πολιτικά ταραχώδης περίοδος από την οποία προέρχονται τα δύο κείμενα, θέτει ορισμένα ουσιαστικά ερωτήματα: Τι συνέβαινε ακριβώς στους ενόχους των παραπάνω πράξεων, από τη στιγμή που θα γινόταν γνωστή η ταυτότητά τους; Ποιες ήταν οι έννομες συνέπειες που απέρρεαν από το γεγονός ότι ενέπιπταν στην οριζόμενη από το νόμο «κατάρα»; Τέλος, δεδομένου ότι ο πολιτικός στόχος ήταν η εξουδετέρωση των εχθρών της πόλεως και του πολιτεύματος, ήταν αρκετή μια γενική κατάρα για να εξασφαλιστεί αυτός ο στόχος, ή χρειαζόταν επιπρόσθετα να επιβληθεί στους ενόχους μια τιμωρία σε επίπεδο θετού δικαίου;

Κατά τη διάρκεια μιας τόσο οξείας πολιτικής κρίσης, όπως αυτή που επακολούθησε την περσική εισβολή, την Ιωνική επανάσταση και τις αλλεπάλληλες απόπειρες εγκατάστασης τυραννικών καθεστώτων[31], είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι οι πολίτες θα εφησύχαζαν, περιμένοντας από τη θεότητα να καταστρέψει τους προδότες και τους εχθρούς της πόλεως[32].

στοιχείου της πρόθεσης και η αντίστοιχη διαβάθμιση κατά την επιβολή της ποινής είναι γνωστή ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, όπως λ.χ. στον φονικό νόμο του Δράκοντος.

31. Graham 1991, 176-178· Graham 1992 passim· Radt 1958, 22-24· Huxley 1984, 149-152.

32. Πρβλ. R. Parker, « Law and Religion » εις M. Gagarin-D. Cohen (επιμ.), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge 2005, 61-81 (εδώ, σελ. 76-77).

Ασφαλώς η έννοια της αράς εμπεριέχει και ένα πεδίο ανθρώπινης πράξης: από τη στιγμή που κάποιος θεωρείτο καταραμένος, τα μέλη της κοινότητας θα διέκοπταν κάθε επαφή μαζί του, στερώντας του την συμβολική αλλά και ουσιαστική παροχή *aquae et ignis*. Παρόλα αυτά, διερωτάται κανείς εάν κατά τα λοιπά θα τον άφηναν ανενόχλητο να περιφέρεται στην πόλιν ή εκτός αυτής και να συνωμοτεί με τους ομοϊδεάτες του, αρκούμενοι απλώς σε παραλείψεις, ή θα προχωρούσαν και σε πράξεις; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι άλλη από το ότι οπωσδήποτε ο δήμος θα έπαιρνε την πρωτοβουλία να απαλλαγεί με ίδιες δυνάμεις από τα πρόσωπα που απειλούσαν άμεσα το πολίτευμα και την ίδια την επιβίωση της πόλεως. Ποια ήταν όμως η νομοθετική ρύθμιση που επέτρεπε ή καλύτερα επέτασσε κάτι τέτοιο;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, κατά τη γνώμη μου, βρίσκεται στην στήλη Β της νέας επιγραφής, όπου ο συνήθης τύπος «*τοῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος τὸ κείνο*» διαφωτίζεται με την προσθήκη της φράσης «*ἐκ Τέω καὶ Ἀβδήρων καὶ γῆς Τηΐης*». Η διατύπωση της προσθήκης αυτής, με την οποία η εφαρμογή του *ἀπόλλυσθαι* εξειδικεύεται στις πόλεις της Τέω και των Αβδήρων, καθώς και στην επικράτεια των δύο πόλεων, καθιστά προφανές ότι πρόκειται για κάτι περισσότερο από επίκληση της θεϊκής τιμωρίας. Μια κατάρα θα είχε καθολική εφαρμογή και δεν θα περιοριζόταν χωρικά μόνο στην μητρόπολη και την αποικία της. Αλλά η εξαφάνιση του ενόχου και των κατιόντων του από την επικράτεια των δύο πόλεων συνιστά τιμωρία του ανθρώπινου, του θετού δικαίου. Αυτό έγινε αντιληπτό από τον Herrmann, στην πρώτη έκδοση της επιγραφής, όπως και από τον Graham και τους μεταγενέστερους σχολιαστές, οι οποίοι κατά την απόδοση αυτού του χωρίου αναφέρονται ρητά στην εξορία από την πόλη[33].

Αυτή η απόκλιση από τον συνήθη τύπο, με την προσθήκη στο *ἀπόλλυσθαι* της φράσης«*ἐκ Τέω καὶ Ἀβδήρων καὶ γῆς Τηΐης*», οφείλεται σε μια ειδική ανάγκη που προέκυψε, να επεκταθεί η ισχύς της συγκεκριμένης διατάξεως και στις δύο πόλεις. Αλλά το ομόφωνα αποδεκτό γεγονός ότι με τον όρο *ἀπόλλυσθαι* αποδίδεται στο σημείο αυτό όχι – ή όχι μόνο – μια κατάρα, αλλά μια ποινή του δικαίου της πόλεως, δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι το ίδιο ισχύει και για τις λοιπές αναφορές του όρου αυτού στις δύο επιγραφές. Κατά συνέπεια, για όλες τις πράξεις που προαναφέρθηκαν, ο νόμος της Τέω επιφυλάσσει την ίδια τιμωρία, σκοπός της οποίας είναι η εξαφάνιση του ενόχου από την πόλιν με κάθε τρόπο. Πρόκειται, άλλωστε, για την συνήθη τιμωρία όσων προδίδουν την πόλιν ή αποπειρώνται να ανατρέψουν το πολίτευμα.

33. Ο Herrmann 1981, 7, ενώ σε όλα τα άλλα σημεία όπου υπάρχει η φράση «*ἀπόλλυσθαι αὐτὸν καὶ γένος*» μεταφράζει «der soll zugrunde gehen», εδώ προσθέτει σε παρένθεση τη φράση «und verbannt sein». Αντίστοιχα ο Graham 1992, 54: «may he be destroyed (and banished) from Teos κλπ».

Εξάλλου, στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι μία από τις έννοιες του ρήματος *ἀπόλλυμαι* είναι «πεθαίνω», αναφερόμενη όχι μόνο στον φυσικό θάνατο, αλλά και στην θανάτωση συνεπεία δικαστικής καταδίκης, άσκησης νόμιμης άμυνας ή σύννομης αυτοδικίας. Η χρήση του ρήματος με αυτήν την σαφώς νομική σημασία μαρτυρείται συχνά στους αττικούς ρήτορες. Στις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη (1076-7), η φράση «*ἥμαρτες, ἠράσθης, ἐμοίχευσάς τι, κατελήφθης, ἀπόλωλας*», σημαίνει «έκανες κάποιο λάθος, ερωτεύτηκες, διέπραξες μοιχεία, πιάστηκες επ' αυτοφώρω, είσαι νεκρός», δηλαδή σκοτωμένος από το χέρι του συζύγου, που εξασκεί το νόμιμο δικαίωμά του σε περίπτωση αυτόφωρης συλλήψεως του μοιχού. Στο χωρίο αυτό έχει σημασία η άμεση σύνδεση του *ἀπόλλυμαι* με τη νόμιμη αυτοδικία, η οποία συνιστά άλλωστε το βασικό χαρακτηριστικό της θέσης εκτός νόμου, της κυρώσεως που επιβάλλεται συνήθως από τις νομοθεσίες των ελληνικών πόλεων σε όσους επιβουλεύονται το πολίτευμα.

Το συμπέρασμα ότι αυτό είναι το πραγματικό περιεχόμενο των δύο κειμένων της Τέω επιβεβαιώνεται σαφώς από ένα ψήφισμα των αρχών της ελληνιστικής εποχής, με το οποίο ιδρύεται συμπολιτεία μεταξύ Τέω και Κυρβισσού[34]. Μία από τις διατάξεις του ψηφίσματος προβλέπει την αποστολή φρουράς στην Κυρβισσό και τον διορισμό Τηΐου φρουράρχου, τρεις φορές το χρόνο. Επιπλέον, για όποιον παίρνει στην κατοχή του τον τόπο και αρνείται να τον μεταβιβάσει στον διοικητή της φρουράς που αποστέλλεται από την πόλη κάθε τέσσερις μήνες, ορίζει «*φ[ε]ύγειν τε αὐτὸν ἀραιὸν/ ἐκ Τέω καὶ ἐξ Ἀβδήρων καὶ ἐκ τῆς χώρας καὶ τῆς Τηΐων καὶ τῆς Ἀβδηρ[ι]τῶν καὶ τὰ ὄντα αὐτοῦ δη[μό]σια ε[ἶ]ναι, καὶ ὃς ἂν ἀποκτείνηι αὐτὸν μ[ὴ] μιαρὸς ἔστω*». Στην έκφραση «*φεύγειν ἀραιὸν*» συνδυάζεται η εκφορά της *ἀρᾶς* με την υλική εξάλειψη του δράστη· η αδιαμφισβήτητη έννοια της φράσης είναι ότι ο ένοχος τίθεται εκτός νόμου στην επικράτεια τόσο της Τέω όσο και των Αβδήρων, η περιουσία του δημεύεται, και όποιος τον σκοτώσει δεν θεωρείται ένοχος για φόνο.

Νόμοι όπως αυτοί που εξετάσαμε, αλλά και πολλοί άλλοι που μας είναι γνωστοί από διάφορες ελληνικές πόλεις, μπορούν να θεωρηθούν ως οι βασικές διατάξεις που έθεταν τις κατευθυντήριες γραμμές, περιγράφοντας τις άδικες πράξεις και προσδιορίζοντας το πλαίσιο των επιβλητέων κυρώσεων. Εύλογα μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάθε συγκεκριμένη περίπτωση παραβάσεως αυτών των νόμων, μπορούσε να κινητοποιήσει μια διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου ή της συνελεύσεως του δήμου, η οποία θα κατέληγε σε ένα *ad hoc* ψήφισμα, το οποίο θα διαλάμβανε για τους συγκεκριμένους ενόχους και θα εξειδίκευε τις επιβλητέες ποινές. Όπως δείχνουν οι

34. *SEG* 26 (1976), 1306 = *IT* αρ. 48, στ. 20-26.

πηγές, οι ειδικότερες μορφές που μπορούσε να πάρει αυτή η ολική εξάλειψη του ενόχου είναι συνήθως, για όσους συλλαμβάνονταν, η θανατική ποινή ή ακόμη η επιβολή αειφυγίας. Αν, όμως, ο ένοχος είχε ήδη διαφύγει από την πόλιν - κάτι που συχνά συνέβαινε - τότε ετίθετο εκτός νόμου, επικηρυσσόταν, και όποιος τον σκότωνε κηρυσσόταν αθώος σύμφωνα με το ανθρώπινο και το θεϊκό δίκαιο[35]. Εξάλλου, τόσο στους συλληφθέντες όσο και σε όσους διέφευγαν, επιβαλλόταν επιπλέον εξορία των κατιόντων τους, δήμευση της περιουσίας τους, και πολλές φορές κατεδάφιση της οικίας και άλλες ατιμωτικές τιμωρίες. Από την άλλη μεριά, και μόνο η ύπαρξη ενός τέτοιου «βασικού» νόμου, θα ήταν αρκετή για να δικαιολογήσει το νόμιμο της θανάτωσης του ενόχου από κάποιον πολίτη, σε περίπτωση που ο ένοχος κινδύνευε να διαφύγει, στο διάστημα μέχρι την έκδοση ειδικού ψηφίσματος.

ΑΡΑ ΚΑΙ ΠΟΙΝΗ ΤΟΥ ΘΕΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Μένει να συζητηθεί ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα, σχετιζόμενο με τις πράξεις τις οποίες οι άρχοντες εντέλλονται από το νόμο να ενεργήσουν και την συνεπαγόμενη ποινική κύρωση. Στην παλαιότερη επιγραφή, η εντολή προς τους άρχοντες είναι να απαγγείλουν το κείμενο της *ἀρᾶς* (*ποιεῖν τὴν ἐπαρὴν*) και, σε περίπτωση που δεν το πράξουν, η ίδια κύρωση ισχύει και γι' αυτούς (*ἐν τὴπαρῆι ἔχεσθαι*). Στη νεότερη επιγραφή η εντολή είναι να αναγνώσουν δημοσίως το νόμο (*ἀναλέξειαν τὰ γεγραθμένα*) και η κύρωση για όσους δεν συμμορφώνονται είναι «να χαθούν μαζί με τους απογόνους τους», όπως με ασφάλεια μπορεί να αποκατασταθεί, κατ' αναλογία προς τις όψεις Β και C της στήλης. Οι εκφράσεις «*ἐν τὴπαρῆι ἔχεσθαι*» της παλαιότερης επιγραφής και «*κεῖνον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος*» της νεότερης, θεωρήθηκαν ταυτόσημες. Η ταύτιση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να προσδοθεί και στη νέα επιγραφή ο τίτλος «Τηΐων Αραί», παρόλο που αυτή δεν περιέχει καμία απολύτως αναφορά σε κατάρες. Η έμφαση που δόθηκε στις θρησκευτικές συνδηλώσεις των δύο κειμένων έχει προκαλέσει σύγχυση και απομακρύνει από την κατανόηση του περιεχομένου τους. Προκειμένου να συλλάβουμε την σημασία και τις συνέπειες της δημόσιας *ἀρᾶς* στο πλαίσιο των αρχαιοελληνικών πόλεων, είναι ανάγκη, αντιθέτως, να εστιάσουμε στη νομοθετική σκοπιά που μας αποκαλύπτουν αυτές οι ρυθμίσεις.

Μια προσεκτική εξέταση των πηγών δείχνει ότι, σε πολλά κείμενα της

35. Βλ. για τη θέση εκτός νόμου Μ. Σ. Γιούνη, *Ἄτιμος ἔστω - Ἄτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1998, 109-148.

αρχαιοελληνικής γραμματείας, οι συνέπειες της ἀρᾶς δεν είναι αποτέλεσμα μιας θεϊκής μεσολάβησης αλλά απορρέουν σαφώς από πράξεις ανθρώπων. Στον ομηρικό κόσμο, σε μια εποχή που η απονομή της δικαιοσύνης εξαρτιόταν από τα άτομα, η ἀρά συνδεόταν με την ιδιωτική αντεκδίκηση του φόνου. Στην *Ιλιάδα* ο Τρώας Ακάμας, αφού σκότωσε τον φονιά του αδελφού του Πρόμαχο, λέει ότι ο κάθε άνδρας εύχεται να αφήσει πίσω του έναν συγγενή που θα εκδικηθεί για το χυμένο αίμα (*ἀρῆς ἀλκτῆρα*)[36]. Μετά από την εγκαθίδρυση των πολιτικών θεσμών, οπότε τα δικαστήρια έγιναν πλέον τα μόνα αρμόδια να δικάζουν κάθε υπόθεση, η ἀρά εμφανίζεται στενά συνδεδεμένη με τις βαρύτατες ποινές που επιβάλλει η πόλις για τα σοβαρότερα αδικήματα, λ.χ. παράβαση ενός συγκεκριμένου καταστατικού νόμου, καταστροφή του κειμένου ενός νόμου που ήταν εκτεθειμένος δημόσια και, βεβαίως, ανατροπή του πολιτεύματος.

Ας προχωρήσουμε τώρα σε μία δεύτερη ενδιαφέρουσα παρατήρηση. Όπως γίνεται φανερό από μια επιγραφή προερχόμενη από τα Μέγαρα Υβλαία της Κάτω Ιταλίας, ο όρος ἀρὰ δεν είναι απαραίτητο να αποδίδει θεϊκή τιμωρία ή να αναφέρεται σε κατάρα. Αυτό το αποσπασματικό κείμενο του πρώτου μισού του 6ου αι. διασώζει τον εξής νόμο: «*πᾶσι ἀρὰ τῶ θεῶ ἄδε: ὅς κάτ τῶ ἀρχομάο θύε ὀγδόαν ἀποτεισάτο*»[37]. Η φράση αυτή σημαίνει: «η ποινή που επιβάλλεται σε όλους από τον θεό είναι η εξής: όποιος θυσιάζει κατά παράβαση των οριζομένων από τον άρχοντα (*ἀρχόμαος*), να πληρώνει το ένα όγδοο». Συνεπώς εδώ η λέξη ἀρὰ αντιστοιχεί σε μία χρηματική ποινή, επιβαλλόμενη και εισπρακτέα από τους άρχοντες του ιερού, τους ιερείς, και όχι σε κάποια θεϊκή τιμωρία, της οποίας η εκπλήρωση θα επαφιόταν στους θεούς. Είναι εκπληκτικό το ότι η «θεϊκή κατάρα» έχει ένα άμεσο και συγκεκριμένο αποτέλεσμα, αναγόμενο απευθείας στην ανθρώπινη δικαιοσύνη: την επιβολή προστίμου σε όσους παραβαίνουν το νόμο.

Την ίδια έννοια, της χρηματικής αποζημίωσης, έχει και η λέξη *ἐπιαρὰ* σε μία συνθήκη μεταξύ Ηλείων και Ηραίων του 6ου αιώνα, με την οποία συμφωνείται ειρήνη για εκατό χρόνια[38]. Το κείμενο τελειώνει με τις εξής διατάξεις: «Όποιος δεν τηρεί την συνθήκη, να πληρώσει ένα ασημένιο τάλαντο στο ιερό του Ολυμπίου Διός. Όποιος, άρχοντας ή ιδιώτης, παραβαίνει το νόμο αυτό, ενέχεται στην ίδια αποζημίωση που είναι γραμμένη στο νόμο (*ἐν τεπιάροι κ' ἐνέχοιτο τõι 'νταῦτ' ἐγραμένοι*)». Ήδη από το 1904 ο G. Glotz είχε παρατηρήσει ότι «η κατάρα συγχεόταν τόσο πολύ με την ποινική κύρωση, ώστε στα αρχαϊκά κείμενα η ποινική κύρωση, ακόμη κι

36. *Ιλιάς* Ξ 482-485.

37. *IGT* αρ. 85 = *SEG* 29, 1804, πρώτο μισό του 6ου αιώνα.

38. C. Michel, *Recueil d'Inscriptions Grecques* I, Paris 1900, αρ. 1.

όταν είναι χρηματική, να αποκαλείται με τους όρους *ἀρὰ* και *ἐπαρή*»[39].

Ακόμη, μια ορειχάλκινη πινακίδα προερχόμενη από το Άργος και χρονολογούμενη περί το δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα[40], περιέχει μια διάταξη παρόμοια με αυτήν της Τέω, με την οποία απαγορεύεται η αλλοίωση του κειμένου του νόμου. Παρά την αποσπασματικότητα του κειμένου, είναι φανερό ότι περιείχε μια σειρά ρυθμίσεων ποινικού περιεχομένου, οι οποίες ενισχύονταν με αρές, όπως υποδεικνύει η μνεία τριών ποινών: της εξορίας (στ. 3), της δημεύσεως (στ. 4) και της θανατικής (στ. 5). Ως επιστέγασμα των ποινικών ρυθμίσεων αναφέρεται: «Όποιος δεν τηρεί τις διατάξεις του νόμου που αναγράφονται εδώ ([*τὰ γ*]*ράθματα ταδὲν hὲ ἄγνοι*) ή αλλοιώνει τις προβλεπόμενες ποινές (*hὲ συγχέοι τὰς ἀρὰς*), (να εκδιωχθεί) από την γη του Άργους και (να δημευθεί) η περιουσία του». Όπως γίνεται δεκτό στη βιβλιογραφία, η φράση «*συγχέοι τὰς ἀρὰς*» έχει την έννοια «αλλοιώνει τις ποινές», κατά συνέπεια και στο κείμενο αυτό η λέξη *ἀρὰ* σημαίνει «κακό» ή «ποινή». Η τιμωρία όσων παραβαίνουν τις διατάξεις του νόμου αυτού ή παραποιούν το κείμενό του είναι η εκδίωξη από την περιοχή της πόλεως και η δήμευση της περιουσίας του.

Ο συσχετισμός της *ἀρᾶς* με το αποκαλούμενο «ιερό δίκαιο» έχει βεβαίως μακρά ιστορία. Η μελέτη του K. Latte υπήρξε καθοριστική για όλες τις μετέπειτα πραγματεύσεις του θέματος, διότι πραγματικά αποσαφήνισε πτυχές που μέχρι τότε παρέμεναν σκοτεινές[41]. Παρόλα αυτά, ορισμένα από τα συμπεράσματά του, επηρεασμένα από τον συρμό της εποχής του που αναζητούσε στη θρησκεία την καταγωγή των περισσότερων θεσμών, θα πρέπει να αναθεωρηθούν, κάτω από το φως και των νεότερων δεδομένων.

Όπως παρατηρεί ο Latte, η επιβολή δημόσιων *ἀρῶν* από τις νομοθεσίες των ελληνικών πόλεων εγγράφεται αποκλειστικά σε ένα συγκεκριμένο πεδίο, καθώς εφαρμόζονται πάντοτε εναντίον εγκλημάτων που θέτουν σε ιδιαίτερο κίνδυνο την κοινότητα[42]. Περαιτέρω, προχωρεί στη διάκριση δύο κατηγοριών κειμένων: αφ' ενός, σε εκείνα που περιέχουν μόνον την αρά, δίχως να διατυπώνεται κάποια περαιτέρω κύρωση, και αφ' ετέρου, σε εκεί-

39. Βλ. G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*, Paris 1904, 571, και τα εκεί παραδείγματα.

40. *Inscriptiones Graecae* IV, 506. Έχουν προταθεί πολύ διαφορετικές συμπληρώσεις του κειμένου. Βλ. *Nomima* I, αρ. 100, σελ. 354-357· *IGT* αρ. 29, σελ. 83-86· Γιούνη 2006, 136-137 και 166-167, αρ. 64. Παρά το αυξημένο κύρος που έχουν κατά κανόνα οι αποκαταστάσεις του Koerner, ακολουθώ εδώ την ασφαλέστερη, πιο συντηρητική, ανάγνωση που δίνεται στα *Nomima*.

41. K. Latte, *Heiliges Recht: Untersuchungen zur Geschichte der sakralen Rechtsformen in Griechenland*, Tübingen 1920.

42. Latte 1920, 68-77. Επίσης R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983, 193-196.

να στα οποία στην αρά προστίθεται και μία ποινή του θετού δικαίου της πόλεως[43]. Ακολουθώντας την εξελικτική θεώρηση της ιστορίας, που ήταν κυρίαρχη στην εποχή του, ο Latte θεώρησε ότι η απειλή αράς αποτελούσε ένα πρώτο στάδιο, εξέλιξη του οποίου ήταν η προσθήκη μιας ποινής του θετού δικαίου, κατά κανόνα ισόβιας εξορίας με δήμευση της περιουσίας, πολλές φορές συνοδευόμενης από την συμβολική εξάλειψη ολόκληρης της ύπαρξης των ενόχων μέσα στην πόλη, μέσω της κατεδάφισης της οικίας τους, και εξήγησε τον συνδυασμό αράς και ποινής ως ένδειξη απώλειας της πίστης στην δύναμη της κατάρας.

Ωστόσο το σχήμα αυτό αδυνατεί να εξηγήσει επαρκώς όλες τις πτυχές της *ἀρᾶς* και παράλληλα δεν υποστηρίζεται από τις πηγές. Κατ' αρχάς, όπως ήδη διαπιστώθηκε, οι όροι οι δηλωτικοί της *ἀρᾶς* είναι δυνατόν να χρησιμοποιούνται και για τον προσδιορισμό μιας τιμωρίας, λόγου χάριν μιας χρηματικής ποινής, επιβαλλόμενης από ανθρώπους. Έπειτα, εάν η κατάρα θεωρηθεί ως καθαρά θεϊκή τιμωρία, το πρόβλημα της σύνδεσης της κατάρας με το θετό δίκαιο της πόλεως παραμένει ανοικτό σε κείμενα όπως οι δύο επιγραφές της Τέω, οι οποίες, τουλάχιστον στο σωζόμενο μέρος τους, δεν περιέχουν άλλη κύρωση εκτός από την τιμωρία που εκφέρεται με την φράση «*ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος*» και την επέκταση της *ἐπαρῆς* σε όσους άρχοντες δεν συμμορφώνονται με τις επιταγές του νόμου. Είναι προφανές ότι μία κύρωση αποκλειστικά θρησκευτική δεν ήταν αρκετή για την τιμωρία της πράξης σε επίπεδο πολιτειακό και, όπως παρατηρεί ο R. Parker, οι Τήιοι αποκλείεται να άφηναν την τιμωρία των προδοτών στους θεούς[44]. Όπως υποστηρίχθηκε ανωτέρω, η έκφραση «*ἀπόλλυσθαι* κλπ.» ουσιαστικά περικλείει την θέσπιση ταυτόχρονα της θεϊκής και της πολιτικής κυρώσεως και προμηθεύει το θεμελιώδες και γενικό πλαίσιο για την τιμωρία των συγκεκριμένων ενόχων κάθε φορά που συνέτρεχε τέτοια περίπτωση.

ΑΡΑΙ ΚΑΙ ΘΕΣΗ ΕΚΤΟΣ ΝΟΜΟΥ

Αυτός ο αφανισμός του ενόχου, ο οποίος στα κείμενα της Τέω εκφέρεται με τον όρο «*τοῦτον ἀπόλλυσθαι καὶ αὐτὸν καὶ γένος*», δεν επιβάλλεται από τους νόμους των ελληνικών πόλεων για οποιοδήποτε είδος εγκλήματος, όσο σοβαρό κι αν είναι, αλλά αποκλειστικά για μια συγκεκριμένη κατηγορία άδικων πράξεων. Πρόκειται για τις πράξεις που αποτελούν άμεση απειλή κατά της πόλεως ή του πολιτεύματος, δηλαδή κυρίως

43. Latte 1920, 76.
44. Parker 2005, 77.

για τα εγκλήματα της προδοσίας και της ανατροπής του πολιτεύματος με την συνηθέστερη μορφή της, την εγκατάσταση τυραννίδας. Η επιβουλή της πόλεως θα μπορούσε να εκδηλωθεί και με άλλους τρόπους, όπως η τροποποίηση ενός από τους καταστατικούς του πολιτεύματος νόμους. Είναι γεγονός ότι μια ομάδα ειδικών νόμων, που προστατεύουν τις κυριότερες συλλογικές αξίες, υπάρχει σε κάθε κοινωνία και, μολονότι οι αξίες αυτές μπορεί να διαφέρουν από τη μία κοινωνία στην άλλη, η προστασία της έννομης τάξης και του πολιτεύματος αποτελούν παντού ουσιώδη μέριμνα του νομοθέτη. Στα παραδείγματα από τις ελληνικές πόλεις της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, οι κυρώσεις που προβλέπονται για τους ενόχους αυτών των εγκλημάτων είναι οι ίδιες: αειφυγία από την πόλιν και την περιοχή της, επεκτεινόμενη και στους κατιόντες, ολική δήμευση της περιουσίας και προγραφή του ενόχου. Ο λόγος για τον οποίο δεν μνημονεύεται η θανατική ποινή είναι διότι οι ένοχοι συνήθως είχαν ήδη διαφύγει από την πόλιν κατά τον χρόνο εκδόσεως του σχετικού ψηφίσματος και συνεπώς δεν ήταν δυνατό να υποβληθούν σε κανονική δίκη ενώπιον των δικαστικών οργάνων της πόλεως. Κατά συνέπεια, η ευθύνη για την θανάτωση του ενόχου μεταφέρεται στον κάθε έναν από τους πολίτες, μαζί με την εγγύηση της αθωότητάς του ενώπιον του νόμου της πόλεως και της καθαρότητάς του έναντι των θεών. Στην προσπάθεια να εξαλειφθεί κάθε ανάμνηση του ενόχου και της πράξης του, προστίθεντο και ορισμένα άλλα ατιμωτικά μέτρα, όπως η κατεδάφιση της οικίας, η εκταφή του πτώματος του ενόχου και η απομάκρυνση των οστών του από τα σύνορα της πόλεως. Στην Αθήνα, νόμοι και ψηφίσματα με παρόμοιο περιεχόμενο εκδίδονταν ακόμη από την εκκλησία του δήμου κατά τον 4ο αιώνα[45].

Η στενή σύνδεση της αράς με την διατήρηση του πολιτεύματος αποτυπώνεται ευσύνοπτα από τον Δημοσθένη. Αντιπαραβάλλοντας το ολιγαρχικό πολίτευμα της Σπάρτης με την αθηναϊκή δημοκρατία, ο ρήτορας εντοπίζει τη διαφορά στο ότι, ενώ στη Σπάρτη κύριοι της πολιτείας είναι η κλειστή ομάδα των *ομοίων*, στην Αθήνα κύριος της πολιτείας είναι ολόκληρος ο *δήμος*, ενώ για να διασφαλιστεί το ότι κανείς άλλος δεν θα σφετεριστεί την εξουσία, υπάρχουν «*ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί*»[46].

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι αραί συνόδευαν τον όρκο τηρήσεως του νόμου, τον οποίο ήταν υποχρεωμένοι να ορκιστούν οι πολίτες[47]. Πράγ-

45. Λ.χ. Ανδοκίδης 1 *Περί των Μυστηρίων* 95-98· *SEG* XII, 87.

46. Δημοσθένης 20 *Προς Λεπτίνην* 107: *Παρὰ δ' ἡμῖν ταύτης (τῆς πολιτείας) μὲν ὁ δῆμος κύριος, καὶ ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί ὅπως μηδεὶς ἄλλος κύριος γενήσεται.*

47. Για τον όρκο των πολιτών από την Χερσόνησο (Ταυρίδα) του 3ου αι., καθώς και τον αντίστοιχο όρκο των πολιτών από την Ίτανο της Κρήτης του 4ου αι., βλ. Michel 1900, αρ. 1316 και 1317 αντίστοιχα.

ματι, με όρκο ενισχυμένο με κατάρες είχε θωρακιστεί η πολιτική νομοθεσία του Σόλωνος[48], καθώς και η νομοθεσία του Λυκούργου με την οποία τέθηκε το θεμελιώδες πλαίσιο της σπαρτιατικής πολιτείας[49]. Ο συγκερασμός της θεϊκής τιμωρίας με την ποινή που επιβαλλόταν από το θετό δίκαιο της πόλεως αποτυπώνεται ανάγλυφα στη φράση του Ιωάννη Στοβαίου, ο οποίος πολλούς αιώνες αργότερα αναφέρει ότι ο αρχαίος νομοθέτης της Κατάνης Χαρώνδας επέβαλλε την ποινή της *πολιτικῆς ἀρᾶς* σε όποιους τροποποιούσαν το νόμο[50].

Η δημόσια υπενθύμιση των θεμελιωδών νόμων του πολιτεύματος, που συνοδευόταν από αρές εναντίον όσων τους καταπατούσαν, ήταν συνήθης πρακτική στις ελληνικές πόλεις. Σύμφωνα με τους αθηναϊκούς νόμους, κατά την κλασική εποχή, σε κάθε συνεδρίαση της εκκλησίας του δήμου και της βουλής ο κήρυκας ήταν επιφορτισμένος να προφέρει τις αρές εναντίον όσων καταπατούσαν τους καταστατικούς της πόλεως νόμους[51]. Όπως αναφέρει ο Ισοκράτης, ακόμη κατά την εποχή του, έναν αιώνα μετά τα Μηδικά, πριν αρχίσει στη συνέλευση η συζήτηση των θεμάτων της ημερήσιας διάταξης, προφέρονταν κατάρες εναντίον όποιου πολίτη θα πρότεινε την αποστολή πρεσβείας στους Πέρσες για τη σύναψη ειρήνης[52].

Ο όρκος που δεσμεύει τους πολίτες και οι αρές που απειλούνται εναντίον όσων τον καταπατούν αποτελούν μια περαιτέρω ασφαλιστική δικλίδα για την προστασία του πολιτεύματος. Όπως επισημαίνει ο Ξενοφών, σε όλες τις πόλεις, ο φόνος τιμωρείται και ο φονιάς θεωρείται μιαρός, αλλά προκειμένου για τους τυράννους οι νόμοι είναι αντεστραμμένοι: Οι πόλεις, αντί να τιμωρούν όποιον σκοτώσει τύραννο, του αποδίδουν μεγάλες τιμές, και αντί να τον αποκλείσουν από τα ιερά, όπως συμβαίνει με τους φονείς του κοινού ποινικού δικαίου, οι πόλεις τοποθετούν στα ιερά αγάλματά του[53]. Άλλωστε, κατά τον Πλούταρχο, το «*ποιεῖσθαι ἐναγεῖς καὶ καταρά-*

48. Όρκος: Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 7, Ηρόδοτος 1, 29, Πλούταρχος, *Σόλων* 25. Αρά: Δίων Χρυσόστομος 80, 6. Επίσης με αρές ήταν ενισχυμένος ο νόμος του Σόλωνα που απαγόρευε την εξαγωγή ορισμένων προϊόντων (Πλούταρχος, *Σόλων* 24).

49. Για τον όρκο που έδωσαν οι Σπαρτιάτες να τηρούν το πολίτευμα του Λυκούργου βλ. Πλούταρχος, *Λυκούργος* 29 και *Αποφθέγματα Λακωνικά* 42, 239 F. Κατά τον Πλούταρχο, εξάλλου, ο νόμος που όριζε το ύψος της *αποφοράς* που απέδιδαν οι είλωτες στους Σπαρτιάτες ήταν ενισχυμένος με αρές: *Αποφθέγματα Λακωνικά* 41, 239 E.

50. Στοβαίος, *Ανθολόγιον* 4, 2, 24.

51. Δημοσθένης 19 *Περί της παραπρεσβείας* 70.

52. Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 157. Πολλές φορές, άλλωστε, οι Αθηναίοι επέβαλλαν τη θανατική ποινή για μηδισμό. Αντίστοιχα, οι Ίωνες είχαν απαγορεύσει την επισκευή των ιερών που είχαν συλήσει και κάψει οι Πέρσες, για να μένει ζωντανή στους μεταγενέστερους η μνήμη της ασέβειας των βαρβάρων, και ενίσχυσαν την απαγόρευση αυτή με (όρκο και) αρές (αυτ. 156).

53. Ξενοφών, *Ιέρων* 4, 5.

τους» αποτελούσε την συνήθη τιμωρία που απειλούσε τους φίλους των τυράννων[54]. Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι σε ορισμένες ολιγαρχίες ορκίζονται «να κάνουν το μεγαλύτερο κακό στο δήμο και τη δημοκρατία», ενώ στις δημοκρατικές πόλεις επικήρυσσαν τους τυράννους και ενθάρρυναν με κάθε τρόπο την εξάλειψή τους[55]. Ένας μαθητής του Αριστοτέλη, ο Φαινίας από την Ερεσό, είχε γράψει βιβλίο για την τυραννοκτονία[56]. Στην εποχή του Φαινία, η πατρίδα του Ερεσός είχε γνωρίσει πολλούς τυράννους, γεγονός που αντανακλάται και στο γνωστό ψήφισμα κατά των τυράννων.

Το ψήφισμα αυτό[57], χρονολογούμενο μεταξύ 330-300 π.Χ., ορίζει τα εξής (Α στ. 20-26): «Όποιος επιχειρήσει να επαναφέρει στην πόλη τα τέκνα του καταδικασθέντος τυράννου ή προτείνει την επιστροφή τους ή την απόδοση της δημευθείσας περιουσίας τους, να είναι καταραμένος ο ίδιος και η γενιά του, και να εφαρμοστεί εναντίον του ο νόμος σχετικά με όποιον καταστρέφει τη στήλη όπου βρίσκεται χαραγμένος ο νόμος για τους τυράννους και τους απογόνους τους» (στ. 22-26: *κατάρατον ἔμμεναι καὶ αὔτον καὶ γένος τὸ κήνω καὶ τἄλλα ἔνοχος ἔστω τῷ νόμῳ τῷ τὰν στάλλαν ἀνέλοντι τὰν περὶ τῶν τυράννων καὶ τῶν ἐκγόνων*). Ακολουθεί η διάταξη που ορίζει να επακολουθήσει δημόσια κατάρα στην εκκλησία: όποιος δικάσει ορθά και βοηθήσει την πόλη και το δίκαιο, να ευτυχήσει, εκείνος που θα ψηφίσει ενάντια στο δίκαιο, να δυστυχήσει.

Ο νόμος που ψηφίστηκε στην Αθήνα με πρόταση του Δημοφάντου το 410, μετά την πτώση του καθεστώτος των Τετρακοσίων, περιέχει την ορολογία που μας είναι περισσότερο γνωστή[58]. Το κείμενο του νόμου, που βρισκόταν εκτεθειμένο σε στήλη μπροστά από το βουλευτήριο, όριζε ότι όποιος καταλύει τη δημοκρατία ή αναλαμβάνει κάποια αρχή σε περίοδο καταλύσεως της δημοκρατίας, θεωρείται *πολέμιος* των Αθηναίων και πρέπει να θανατώνεται δίχως να τιμωρείται ο θάνατός του (*νηποινεί τεθνάτω*). Η περιουσία του θα δημεύεται, το ένα δέκατο θα αποδίδεται στο ιερό της

54. Πλούταρχος, *Ηθικά* 778 Ε.

55. Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1210a 9. Για την πάλη μεταξύ δημοκρατίας και τυραννίδας/ ολιγαρχίας βλ. Θουκυδίδης 3, 82-83. Συνηθίζεται τα πολιτεύματα να προστατεύονται με αρές. Έτσι, όταν στην Αθήνα η εκκλησία του δήμου αποφάσισε να πάψει το καθεστώς των Τετρακοσίων και ψήφισε το καθεστώς των Πεντακισχιλίων, και ταυτόχρονα την κατάργηση της μισθοφορίας όλων των αρχών, το ψήφισμα αυτό ενισχύθηκε με αρές (Θουκυδίδης 8, 97: *τοῖς πεντακισχιλίοις ἐψηφίσαντο τὰ πράγματα παραδοῦναι (εἶναι δὲ αὐτῶν ὁπόσοι καὶ ὅπλα παρέχονται) καὶ μισθὸν μηδένα φέρειν μηδεμιᾶι ἀρχῆι· εἰ δὲ μή, ἐπάρατον ἐποιήσαντο*).

56. Με τον τίτλο *Τυράννων αναίρεσις*: Αθήναιος 3, 90 Ε και 10, 438 C.

57. Michel 1900, αρ. 358.

58. Ανδοκίδης 1 *Περί των Μυστηρίων* 95-98· Δημοσθένης 20 *Προς Λεπτίνην* 159· Λυκούργος 1 *Κατά Λεωκράτους* 124-125.

Αθηνάς, ενώ ποσό που αντιστοιχεί στο ήμισυ της περιουσίας του θα δίδεται σε εκείνον που απάλλαξε την πόλη από έναν τέτοιο εχθρό. Ο νόμος εγγυάται στον *ἀποκτείναντα* την ατιμωρησία σύμφωνα με το θετό δίκαιο της πόλεως, και παράλληλα την έλλειψη μιάσματος ως προς το θείο δίκαιο (*ὅσιος καὶ εὐαγής*) και επεκτείνει αυτά τα ευεργετήματα και στον ηθικό αυτουργό της ανθρωποκτονίας (*συμβουλεύσας*). Περαιτέρω, οι Αθηναίοι έδωσαν επίσημους όρκους ότι ο καθένας τους θα σκοτώσει με έργα, με την ψήφο ή με τα χέρια του οποιονδήποτε επιχειρήσει να ανατρέψει το πολίτευμα, καθώς και τους συνεργούς του. Ορκίστηκαν ακόμη ότι όποιον σκοτώσει τον *πολέμιον τῶν Ἀθηναίων* θα τον θεωρούν αναμάρτητο απέναντι στους θεούς και θα αποδώσουν στον ίδιο και τα παιδιά του, εκτός από το ήμισυ της περιουσίας του φονευθέντος, και τιμές ανάλογες με τις αποδιδόμενες στους τυραννοκτόνους. Τέλος, ορκίστηκαν ότι δεν θα έχουν καμιά ισχύ όρκοι αντίθετοι που τυχόν δόθηκαν ή θα δοθούν στην Αθήνα, στο στρατόπεδο ή οπουδήποτε αλλού. Για όποιον τηρήσει τον όρκο, ευχήθηκαν στους θεούς να του παρέχουν όλα τα καλά, ενώ για τον επίορκο πρόφεραν βαριές κατέρες, να είναι *ἐξώλης* ο ίδιος και όλο του το γένος.

Η διατύπωση του νόμου με τον όρο «*νηποινεί τεθνάτω*», καθώς και ο τύπος της κατάρας «*ἐξώλης ἔστω*» είναι χαρακτηριστικές στα νομοθετικά κείμενα σχετικά με την ανατροπή του πολιτεύματος της κλασικής εποχής, παρωδούνται μάλιστα και από τον Αριστοφάνη[59]. Αντίστοιχες ποινές για τους τυράννους και τους ηγεμόνες ολιγαρχικού καθεστώτος, καθώς και ανάλογες τιμές για όποιον τους σκοτώσει, αναγράφονται σε έναν εκτεταμένο νόμο από το Ίλιον του 3ου αιώνα[60].

Σε ένα επίσης γνωστό στη βιβλιογραφία νομοθετικό κείμενο από τη Μίλητο του 5ου αιώνα[61], η θέση εκτός νόμου προσδιορίζεται με τη φράση «*φεύγειν τὴν ἐπ' αἵματι φυγὴν καὶ αὐτὸς καὶ ἐκγόνος*», ενώ όποιος σκοτώσει τους ενόχους λαμβάνει εκατό στατήρες από την περιουσία ενός εκ των επικηρυγμένων. Επιπλέον, σε περίπτωση που οι επικηρυγμένοι βρεθούν στα χέρια της πόλεως, εντέλλονται οι άρχοντες να τους θανατώσουν οι ίδιοι, και αν δεν το πράξουν, οφείλουν πρόστιμο πενήντα στατήρων στην πόλιν.

---

59. Αριστοφάνης, *Θεσμοφοριάζουσαι* 332-367. Και εδώ φαίνεται η άμεση σύνδεση της βλάβης της πόλεως με την ασέβεια (στ. 367: (αυτές) *ἀσεβοῦσ' ἀδικοῦσί τε τὴν πόλιν*).

60. Περαιτέρω σχόλια και πηγές βλ. R. Dareste - B. Haussoullier - T. Reinach, *Receuil d'Inscriptions Juridiques Grecques* II, Paris 1904, 34-57.

61. *Nomima* I, αρ. 103. Για τη φράση «*φεύγειν τὴν ἐπ' αἵματι φυγὴν*» προτιμώ τη μετάφραση «την αιματηρή εξορία», δηλαδή την θέση εκτός νόμου, αντί του «εξορία σύμφωνα με τον νόμο της ανθρωποκτονίας», όπως μεταφράζεται στα *Nomima* I, σελ. 362.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σε όλα τα προαναφερθέντα παραδείγματα, η σχέση των ανθρώπων με το θείο δεν θα πρέπει να εξεταστεί αφηρημένα, αλλά λαμβάνοντας υπ' όψιν το πλαίσιο της πόλεως, μέσα στο οποίο εντάσσονται και το οποίο καθορίζει και προσδιορίζει αυτή τη σχέση. Είναι απαραίτητο να τονιστεί η διαφοροποίηση από τη σχέση που είχαν οι άνθρωποι της ομηρικής κοινωνίας με τους θεούς. Έχει άλλωστε αποδειχθεί τεκμηριωμένα ότι η ελληνική θρησκεία, από την αρχαϊκή περίοδο και μετέπειτα, είναι κατά κύριο λόγο θρησκεία της πόλεως[62]. Αυτό σημαίνει ότι για τους πολίτες των αρχαιοελληνικών πόλεων, η σχέση με τους θεούς αποτελούσε ένα από τα συστήματα αναφοράς μέσω των οποίων γινόταν η ενσωμάτωση στην πόλιν. Κατά συνέπεια, μία από τις εκφάνσεις του ανήκειν στην πόλιν, μία από τις πτυχές της ιδιότητας του πολίτη, ήταν η συμμόρφωση με τη λατρεία των θεών της πόλεως και συνεπώς η υιοθέτηση των τελετουργικών της πόλεως. Εξάλλου, στο γεγονός ότι η λατρεία αποτελεί έναν από τους παράγοντες ενσωματώσεως στην πόλιν, οφείλεται η πρώιμη νομοθετική παραγωγή κανόνων σχετικών με τα ιερά, που μαρτυρείται από τις απαρχές της πόλεως.

Όπως σημειώνει ο Parker, σε όλες τις ελληνικές κοινότητες και σε όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας εφαρμόζεται η αρχή ότι οι αποφάσεις για θρησκευτικά θέματα λαμβάνονταν από το ίδιο όργανο που αποφάσιζε και για τα κοσμικά θέματα· στην Αθήνα, για παράδειγμα, η νομοθεσία που αφορούσε τους θεούς ή τα «πράγματα των θεών» περνούσε από την εκκλησία του δήμου, με τον ίδιο τρόπο όπως η νομοθεσία για οποιοδήποτε άλλο θέμα[63]. Στη σύμβαση που καταρτίζει μια μικρή πόλις της Κρήτης με ένα πρόσωπο που αναλαμβάνει τα καθήκοντα του γραμματέα της πόλεως, χορηγείται στον τελευταίο το δικαίωμα να παρευρίσκεται και να συμμετέχει σε όλα τα *θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα* στα οποία παρευρίσκονται οι ανώτεροι άρχοντες, ενώ ταυτόχρονα του παραχωρείται το προνόμιο να διενεργεί τις δημόσιες θυσίες όσων θεών δεν έχουν ιδιαίτερους ιερείς, και να καρπώνεται τις γαίες που ανήκουν στα ιερά αυτά[64]. Πρόκειται για ένα μόνο, μέσα από την εκπληκτική πληθώρα παραδειγμάτων που απεικονίζουν την συμπλοκή του θεϊκού με το πολιτικό, η οποία χαρακτηρίζεται από την υποταγή του θεϊκού στο πολιτικό και τον προσδιορισμό του από αυτό. Εξάλλου, πρέπει να παρατηρηθεί ότι δεν υπάρχει ευθύγραμμη αντιστοιχία

62. Η βασική μελέτη είναι της C. Sourvinou-Inwood, «Τι είναι θρησκεία της πόλεως;», εις O. Murray - S. Price, *Η Αρχαία Ελληνική Πόλις*, μτφ. Ι. Κράλλη, Αθήνα 2007 (Oxford 1990), 357-389. Πρβλ. Parker 2005, 61.

63. Parker 2005, 61.

64. *Nomima* I, αρ. 22, B 1-6.

μεταξύ αδικημάτων που στρέφονται κατά των θεών και θεϊκής τιμωρίας: Μάλιστα οι άδικες πράξεις που επιδέχονται κατάρα είναι κατ' εξοχήν πράξεις στερούμενες τελείως θρησκευτικής πλευράς ή αναφοράς στα θεία: πρόκειται για καθαρά πολιτικά αδικήματα, όπως η ανατροπή του πολιτεύματος. Αντίστροφα, αδικήματα θρησκευτικής φύσεως τιμωρούνται με ποινές του θετού δικαίου. Έτσι, στην επιγραφή του Άργους που είδαμε προηγουμένως, θεσπίζεται χρηματική ποινή εναντίον όσων θυσιάζουν παραβαίνοντας τις οδηγίες του αρμόδιου άρχοντα (*ἀρχομάου*). Ακόμη, στην Αθήνα η κοπή ιερών ελαιοδένδρων αποτελεί αδίκημα που τιμωρείται με θανατική ποινή[65] ή εξορία και δήμευση της περιουσίας[66]. Έχει ιδιαίτερη σημασία άλλωστε να επισημανθεί ότι στα αδικήματα που σχετίζονται με τους θεούς η επιβολή *ἀρῶν* δεν συνηθίζεται.

Ένα άλλο παράδειγμα που απεικονίζει τη σύνδεση της λατρείας των θεών με τους πολιτικούς θεσμούς βρίσκεται στην απαγόρευση εισόδου στα ιερά της πόλεως σε όσους είχαν απωλέσει το δικαίωμα του πολίτη. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα έκφανση της ποινής της ατιμίας, η οποία περιλαμβάνει την στέρηση προσβάσεως στην αγορά, στα δικαστήρια, αλλά και στα ιερά, καθιστώντας έτσι φανερό ότι το ιερό είναι άλλος ένας από τους δημόσιους πολιτικούς χώρους[67]. Αντίστοιχα, ο ξένος δεν μπορεί να μετάσχει στις λατρευτικές τελετές παρά μόνο διαμέσου ενός πολίτη που τον νομιμοποιεί, του προξένου της πόλεώς του· πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που διαμεσολαβεί και για τη διενέργεια των λοιπών πράξεων παραστάσεως του ξένου ενώπιον των πολιτικών οργάνων, ιδίως των δικαστηρίων[68]. Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται και το γεγονός ότι πράξεις όπως η βεβήλωση των ελευσινίων μυστηρίων και ο ακρωτηριασμός των Ερμών το έτος 415 δεν έγιναν αντιληπτές από τους Αθηναίους ως στρεφόμενες απλώς κατά των θεών, αλλά θεωρήθηκαν αποτέλεσμα συνωμοσίας κατά του πολιτεύματος (*ἐπὶ ξυνωμοσίαι νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμου καταλύσεως γεγενῆσθαι*)[69].

Ο τίτλος της παρούσας μελέτης είναι δανεισμένος από τον Δημοσθένη. Και πάλι ο Δημοσθένης είναι εκείνος που διαφωτίζει τη σχέση μεταξύ της δικαιοσύνης των θεών και της δικαιοσύνης της πόλεως, καθώς και τη λειτουργία της αράς: «Θα ήταν ανήκουστο» λέει, απευθυνόμενος στους

65. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 60.

66. Λυσίας 7 *Αρεοπαγιτικός περί του σηκού απολογία* 3 και 32 και 41.

67. Πρβλ. την παρατήρηση της Sourvinou-Inwood 2007, 359, ότι τα ιερά ανήκουν στην ανθρώπινη και όχι στη θεϊκή σφαίρα.

68. Περαιτέρω για τους *ξένους* καθώς και βιβλιογραφία για τους *προξένους* βλ. Sourvinou-Inwood 2007, 358.

69. Θουκυδίδης 6, 27, 3 και 6, 60, 1: *καὶ πάντα αὐτοῖς ἐδόκει ἐπὶ ξυνωμοσίαι ὀλιγαρχικῆι καὶ τυραννικῆι πεπρᾶχθαι*. Πρβλ. Διόδωρος Σικελιώτης 13, 2, 3.

δικαστές, «να μην τιμωρήσετε οι ίδιοι εκείνους, των οποίων τον αφανισμό ζητάτε από τους θεούς ... Για όποιον σας διαφεύγει, αφήνετε την τιμωρία του στους θεούς. Αλλά όποιον συλλαμβάνετε, μην περιμένετε από τους θεούς να τον τιμωρήσουν»[70].

Λέξεις-κλειδιά: Τέως, Άβδηρα, *ἀραί*, αρχαιοελληνικές ποινές, «ιερό» και θετό δίκαιο, νόμος και θρησκεία, όρκος, θέση εκτός νόμου, νομική επιγραφική.

70. Δημοσθένης 19 *Περί της παραπρεσβείας* 71.

RÉSUMÉ

M. YOUNI: *«Ἀραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαί». Châtiment divin et sanction pénale dans les poleis grecques*

La présente étude a comme point de départ deux inscriptions provenant de Téos en Asie Mineure, dont l'une se réfère aussi à Abdère, colonie de Téos en Thrace. Toutes deux sont analysées dans le cadre historique de leur époque politiquement agitée, et comparées du point de vue terminologique et technique à plusieurs textes épigraphiques et littéraires grecs. Malgré le titre d'*Imprécations Téiennes* sous lequel ils sont connus, le contenu des deux textes est purement normatif et politique : ces textes législatifs infligent des peines du droit positif aux auteurs des crimes politiques les plus graves spécifiés par la loi, comme la trahison de la *polis*, l'établissement de tyrannie ou la réduction de ces citoyens en esclavage. La peine prévue, désignée par l'expression « *apollysthai auton kai genos* », loin d'exprimer une imprécation vague d'ordre religieux, est la mise hors la loi de l'auteur et de l'instigateur de ces crimes avec leur descendance ; il s'agit d'une sanction bien connue que le droit grec inflige pour les crimes de haute trahison et de renversement du régime politique, surtout lorsque les coupables s'étaient enfuis du pays. Le terme *ara* (et son synonyme *éparé* employé dans un des textes téiens), depuis longtemps associé au « droit sacré », est d'habitude employé par les sources grecques dans un contexte purement civique et profane, soit pour désigner une sanction du droit positif, comme l'amende, soit pour s'attacher à un serment civique, dont la violation entrainait les peines les plus graves. Dans un passage important, le serment des citoyens téiens, jurant de sauvegarder le régime et la légitimité, nous procure des informations précieuses sur l'organisation politique des cette cité et de sa colonie. La lecture publique et officielle de cette loi, trois fois par an lors des fêtes majeures, est une obligation des magistrats des deux *poleis*, visant à renouveler périodiquement la vigueur de la loi.

Mots-clés : Téos, Abdère, imprécation, *arai*, sanctions de l'antiquité grecque, droit « sacré » et droit positif, droit et religion, serment, mise hors la loi, épigraphie juridique.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 37-58

Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως στο αττικό δίκαιο

Στην παρούσα μελέτη* πρόκειται να αναζητηθούν οι παράμετροι της αττικής δίκης, στις οποίες φαίνεται να μετουσιώνεται στην πράξη η τήρηση της αρχής της εκατέρωθεν ακροάσεως[1]. Η εξασφάλιση της αρχής της

* Βασίζεται σε εισήγησή μου κατά τη ΙΔ΄ Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου που πραγματοποιήθηκε στη Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης το Νοέμβριο του 2011 στην Κομοτηνή.

1. Η λεκτική εκφορά της αρχής της εκατέρωθεν ακροάσεως ως 'μηδενί δίκην δικάσης πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς' συνδέθηκε κατ' εξοχήν με τον Φωκυλίδη, ελεγειακό ποιητή από τη Μίλητο, είναι όμως αρχαιότερη και προέρχεται προφανώς από τον Ησίοδο. Η συγκεκριμένη διατύπωση έχει παραινετικό χαρακτήρα, εντάχθηκε και στον Ηλιαστικό Όρκο ως υποχρέωση των διαδίκων, αποκρυσταλλώθηκε δε και ως νομικό αξίωμα διαχρονικής ισχύος, γνωστό και με τη λατινική διατύπωση 'audiatur et altera pars'. Πηγές, στις οποίες διατυπώνεται η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως είναι: Ησίοδος (7ος αιώνας), Αποσπάσματα, 109 (338): «Μηδέ δίκην δικάσῃς, πρὶν ἄμφω μῦθον ἀκούσῃς»: Fragmenta Hesiodea, ed.: R. Merkelbach et M. L. West, Oxford 1967. Σχετική αναφορά απαντάται και στον Κικέρωνα: Cicero, ad Attic. VII, 18: «Ego enim, etsi illiud Ψευδησιόδειον ita enim putatur, observo, 'μηδέ δίκην'». Φωκυλίδης (6ος αιώνας),

εκατέρωθεν ακροάσεως δε σημαίνει ότι ο κάθε διάδικος κάνει πάντοτε, υποχρεωτικά, χρήση του δικαιώματος που του δίνεται να εκφρασθεί και να προβάλει τους ισχυρισμούς του, να υπερασπισθεί τη θέση του. Σημαίνει όμως ότι πρέπει σε κάθε διάδικο να εξασφαλίζεται ίση δυνατότητα και να του παρέχεται ίση ευκαιρία να ακουσθεί. Εάν πάντως επιλογή του διαδίκου είναι να μην κάνει χρήση της δυνατότητάς του αυτής, η διαδικασία δεν παρακωλύεται στην εξέλιξή της.

Η αττική δίκη, εφόσον αφορά σε πολίτες Αθηναίους[2], με την εξαίρεση

Γνώμαι, 87: «Μηδέ δίκην δικάσης πρὶν ἂν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς»: Bergk, Theodorus, Poetae lyrici graeci, Lipsiae 1843, σελ. 341, fr. 17. Αισχύλου (6ος αιώνας), Ευμενίδες, 428: «Ἀθηνᾶ: δυοῖν παρόντοιν ἥμισυς λόγου πάρα». («ενώ παρευρίσκεσθε δύο [διάδικα μέρη, ακούστηκε] το μισό από τον [αναμενόμενο] λόγο»). Ευριπίδης (5ος αιώνας), Ηρακλείδαι, 179: «Χορός: τίς ἂν δίκην κρίνειεν ἢ γνοίη λόγον, πρὶν ἂν παρ' ἀμφοῖν μῦθον ἐκμάθῃ σαφῶς;». Αριστοφάνης (5ος αιώνας), Σφήκες, 725: «Χορός: ἦ που σοφὸς ἦν ὅστις ἔφασκεν, πρὶν ἂν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσῃς, οὐκ ἂν δικάσαις». Ισοκράτης (5ος αιώνας) (15) Περί αντιδόσεως, 21: «...ἀλλ' ὀμνύναι μὲν καθ' ἕκαστον τὸν ἐνιαυτὸν ἢ μὴν ὁμοίως ἀκροάσεσθαι τῶν κατηγορούντων καὶ τῶν ἀπολογουμένων»: Isocrates, εκδ. G. Norlin, τόμοι I–III, Loeb Classical Library, Cambridge, 1980. Δημοσθένης (4ος αιώνας) (24) Κατά Τιμοκράτους, 149 – 151 (Ηλιαστικός όρκος): «...καὶ ἀκροάσομαι τοῦ τε κατηγόρου καὶ τοῦ ἀπολογουμένου ὁμοίως ἀμφοῖν ...»: Max Fraenkel, Der attische Heliasteneid, Hermes 13 (1878), σελ. 452 – 466 (457 επ.). Δημοσθένης (18) Υπέρ Κτησιφώντος, περί του Στεφάνου, 7: «ὡς γ' ἐμοὶ φαίνεται, ἀλλ' ὁρῶν ὅτι τὰς αἰτίας καὶ τὰς διαβολάς, αἷς ἐκ τοῦ πρότερος λέγειν ὁ διώκων ἰσχύει, οὐκ ἔνι τῷ φεύγοντι παρελθεῖν, εἰ μὴ τῶν δικαζόντων ἕκαστος ὑμῶν τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβειαν φυλάττων καὶ τὰ τοῦ λέγοντος ὑστέρου δίκαια εὐνοϊκῶς προσδέξεται, καὶ παρασχὼν αὐτὸν ἴσον καὶ κοινὸν ἀμφοτέροις ἀκροατὴν οὕτω τὴν διάγνωσιν ποιήσεται περὶ ἁπάντων». Δημοσθένης (59) Κατά Νεαίρας 15: «...δεῖ δ' ὑμᾶς ἐξ αὐτῆς τῆς ἀληθείας, τὴν ἀκρίβειαν ἀκούσαντας τῆς τε κατηγορίας καὶ τῆς ἀπολογίας, οὕτως ἤδη τὴν ψῆφον φέρειν ὑπέρ τε τῶν θεῶν καὶ τῶν νόμων καὶ τοῦ δικαίου καὶ ὑμῶν αὐτῶν». Demosthenis Orationes, εκδ. S.H. Butcher & W. Rennie, τόμοι I-III, Oxford, 1903–31. Μένανδρος (4ος αιώνας), Γνώμαι μονόστιχοι, 17 (4ος αι.): «Ἀνεξέταστον μὴ κόλαζε μηδένα». Για την αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως στο ρωμαϊκό δίκαιο, βλ. Andreas Wacke, Audiatur et altera pars. Zum rechtlichen Gehoer im roemischen Zivil- und Strafprozess, σε: Ars boni et aequi, Festschrift W. Waldstein, Stuttgart 1993, S. 369-399.

2. Οι διαφορές μεταξύ μετοίκων ή μεταξύ πολιτών – μετοίκων εισάγονταν ενώπιον του πολεμάρχου: Λυσίας (23) κατά Παγκλέωνος, 2: «ὡς γὰρ ἀδικῶν με πολὺν χρόνον οὐκ ἐπαύετο, ἐλθὼν ἐπὶ τὸ γναφεῖον, ἐν ᾧ εἰργάζετο, προσεκαλεσάμην αὐτὸν πρὸς τὸν πολέμαρχον, νομίζων μέτοικον εἶναι». Η νομιμοποίηση της παράστασης μετοίκου ενώπιον δικαστηρίου γινόταν με τη σύμπραξη του προστάτη του: Ι. Βελισσαροπούλου – Καράκωστα, Θεσμοί της Αρχαιότητας, Ι. Η πόλις, Αθήνα – Κομοτηνή 1987, σελ. 137 επ. Σε ό,τι αφορά στην 'καθ' ὑλην αρμοδιότητα' σε 'δημόσιου δικαίου διαφορές', κατά πάσα πιθανότητα δεν υπήρχε διαφοροποίηση, αν ένας διάδικος ήταν μέτοικος: Βλ. Δημοσθένης (45) κατά Στεφάνου α, 4: «γραφὴν δ' ὕβρεως γράφομαι πρὸς τοὺς θεσμοθέτας αὐτόν (ενν. Φορμίωνα)». J. H. Lipsius, Das attische Recht und Rechtsverfahren unter Benutzung des Attischen Prozesses (M. H. E. Meier & G. F. Shoemann), Leipzig 1915, σελ. 791 επ. και

των ανθρωποκτονιών και των διώξεων κατά εγκληματιών που συλλαμβάνονταν επ'αυτοφώρω[3], τίθεται σε κίνηση με την κλήτευση του αντιδίκου ενώπιον του αρμοδίου άρχοντος και στη συνέχεια, με την κατάθεση του αιτήματος του ενάγοντος[4]. Η προδικασία υποδεικνύει στον αντίδικο το πλαίσιο, στο οποίο θα κινηθεί ο δικαστικός αγώνας. Ειδικότερα:

1. Η 'πρόσκλησις' ή 'κλῆσις'

Καμία δίκη δεν μπορεί να διεξαχθεί χωρίς να προηγηθεί νόμιμη κλήτευση του εναγομένου / διωκομένου: «οὔ γὰρ οὐ κλῆσις, οὐ κρίσις»[5].

Έτσι, ο ενάγων (ή κατήγορος) προσκαλούσε προφορικά ενώπιον ενός[6] ή δύο[7] μαρτύρων (των λεγόμενων 'κλητήρων' ή 'κλητόρων') τον αντίδικο να εμφανιστεί σε ορισμένη μέρα ενώπιον του άρχοντος, προκειμένου να τεθεί

σημ. 13. Πρβλ. Ηλίας Αρναούτογλου, Θεμελιώδη δικαιώματα στην Αθηναίων πολιτεία; σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., Τόμος 40 (2007) σελ. 9-28 (18). Ο Φορμίων πάντως ήταν απελεύθερος, στον οποίο αργότερα απονεμήθηκε η ιδιότητα του πολίτη: Athina Dimopoulou-Piliouni, Apeleutheroi: Metics or Foreigners?, σε: Dike 11(2008), σελ. 27-50 (35, υποσ. 36).

3. Με ειδικούς τύπους διώξης: ἀπαγωγή, ἔνδειξις, ἐφήγησις. A. R. W. Harrison, The Law of Athens, Procedure, Oxford 1971, σελ. 85. Μαρία Σ. Γιούνη, Άτιμος έστω, άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 41, 60, 68. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, Η απονομή της Δικαιοσύνης στην Αρχαία Αθήνα (5ος και 4ος αι.), Αθήνα 2008, σελ. 136.

4. J. H. Lipsius, ό.π., σελ. 804.

5. Δημοσθένης (23) Κατ' Αριστοκράτους, 63. Ως τεχνικός όρος χρησιμοποιείται κατ' αρχάς η λέξη 'πρόσκλησις' που προέρχεται από το ρήμα 'προσκαλεῖσθαι' και σημαίνει κλητεύω, προσκαλώ τον κλητευόμενο ενώπιον της αρχής, προκειμένου να εγερθεί ένα ένδικο βοήθημα εναντίον του ή έναν μάρτυρα σε ορισμένη μέρα ενώπιον του δικαστηρίου, για να δώσει μαρτυρική κατάθεση. Απαντάται επίσης ο όρος 'κλῆσις', όπως για παράδειγμα στις Νεφέλες του Αριστοφάνη 1189 επ.: «Φειδιππίδης, ἐκεῖνος οὖν τὴν κλῆσιν ἐς δὔ' ἡμέρας ἔθηκεν, ...», στα Ελληνικά του Ξενοφώντα 1, 7, 13: « καὶ ἐπὶ τούτοις εἰπόντος Λυκίσκου καὶ τούτους τῇ αὐτῇ ψήφῳ κρίνεσθαι ἥπερ καὶ τοὺς στρατηγούς, ἐὰν μὴ ἀφῶσι τὴν κλῆσιν, ἐπεθορύβησε πάλιν ὁ ὄχλος, καὶ ἠναγκάσθησαν ἀφιέναι τὰς κλήσεις». Αισχίνη (1) κατά Τιμάρχου, 35: «...ὅταν δ' ἐξίωσιν αἱ κλήσεις, κρινάτωσαν..». Ωστόσο, κατά τον Erich Berneker ad πρόσκλησις, σε: Paulys Realencycklopaedie der Classischen Altertumswissenschaft, 45. Band, Stuttgart 1957, στ. 849 – 852, φαίνεται πως ο όρος κλήτευσις τεχνικά χρησιμοποιείται πρωτίστως για την κλήτευση του εναγομένου για εγκλήματα κατά της ζωής ενώπιον του Αρείου Πάγου: Αντιφών (6) περί του χορευτού, 38: «ἐπειδὴ δὲ αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς τούς τε νόμους ἀνέγνω, καὶ χρόνους ἐπέδειξεν ὅτι οὐκ ἐγχωροίη ἀπογράψασθαι καὶ τὰς κλήσεις καλεῖσθαι ὅσας ἔδει...».

6. Π.χ. Δημοσθένης (53) προς Νικόστρατον, 14: «...κλητῆρα δὲ κατ' ἐμοῦ τόν τε ἀδελφὸν τὸν αὑτοῦ τὸν Ἀρεθούσιον τοῦτον ἐπιγράφεται....».

7. Π.χ. Δημοσθένης (18) περί του Στεφάνου, 55: «...κλήτορες Κηφισοφῶν Κηφισοφῶντος Ῥαμνούσιος, Κλέων Κλέωνος Κοθωκίδης».

υπόψη του η συγκεκριμένη υπόθεση[8]. Η παρουσία και η συμμετοχή των κλητήρων στη διαδικασία της κλητεύσεως ήταν απαραίτητη, για να αποφεύγεται οποιαδήποτε αμφισβήτηση εκ μέρους του εναγομένου / διωκομένου ότι κλητεύθηκε νομίμως, σε περίπτωση που δεν εμφανιζόταν ενώπιον του άρχοντος και ερημοδικαζόταν.

Ο εναγόμενος / διωκόμενος έπρεπε να κλητεύεται αυτοπροσώπως. Η κλήτευση γινόταν πριν από την έγερση του ενδίκου βοηθήματος[9]. Εάν ο κλητευθείς δεν ικανοποιούσε την απαίτηση του κλητεύοντος ή δε συμβιβαζόταν μαζί του κατά την κλήτευση, ο κλητεύων προχωρούσε σε έγερση του ενδίκου βοηθήματος κατά την ορισμένη ημερομηνία ενώπιον της αρμόδιας αρχής. Η έγερση δεν ήταν επιτρεπτή σε ημέρες γιορτής ή κατά τις αποφράδες ημέρες. Για ορισμένα ένδικα βοηθήματα ορίζονταν συγκεκριμένες ημέρες, κατά τις οποίες έπρεπε να εισφέρονται ενώπιον της αρμόδιας αρχής[10].

---

8. Αρποκρατίων (Harpokration, Lexeis of the Ten Oratores, ed. John J. Keaney, Amsterdam 1991), ad πρόσκλησις: 'ἡ εἰς δικαστήριον κλῆσις, καὶ προσκαλέσασθαι τὸ παραγγέλλειν εἰς δίκην'.

9. Λυσίας (6) κατ' Ανδοκίδου, 11: «Ἀνδοκίδης δὲ τοσοῦτον καταπεφρόνηκε τῶν θεῶν καὶ ὧν ἐκείνοις δεῖ τιμωρεῖν, ὥστε πρὶν μᾶλλον ἢ ἧττον ἢ ἐπιδεδημηκέναι δέκα ἡμέρας ἐν τῇ πόλει προσεκαλέσατο δίκην ἀσεβείας πρὸς τὸν βασιλέα....». Αριστοφάνη Ορνιθες 1046: «Ἐπίσκοπος. καλοῦμαι Πισθέταιρον ὕβρεως ἐς τὸν Μουνιχιῶνα μῆνα». Σφήκες 1406: «Αρτόπωλις. καὶ καταγελᾷς μου; προσκαλοῦμαί σ' ὅστις εἶ πρὸς τοὺς ἀγορανόμους βλάβης τῶν φορτίων, κλητῆρ' ἔχουσα Χαιρεφῶντα τουτονί».

10. J. H. Lipsius, ό.π., σελ. 808 επ. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούσαν οι φονικές δίκες. Ο φερόμενος ως δράστης ανθρωποκτονίας εθεωρείτο μιαρός. Για το λόγο αυτόν, η διαδικασία εναντίον του είχε πανηγυρικό χαρακτήρα, όπως περιγράφεται από το Δημοσθένη (43) προς Μακάρτατον 57: «Νόμοι, προειπεῖν τῷ κτείναντι ἐν ἀγορᾷ ἐντὸς ἀνεψιότητος καὶ ἀνεψιοῦ...». Η αναφερόμενη 'πρόρρησις' ήταν η προειδοποίηση προς το δράστη ότι έπρεπε να αποφεύγει τις αγορές και τα ιερά και να μην προβαίνει σε άσκηση των δικαιωμάτων του ('εἴργεσθαι τῶν νομίμων'). Οι διώκοντες αυτόν έπρεπε να παρουσιασθούν ενώπιον του βασιλέως και να εγείρουν την αγωγή ('ἀπογράφεσθαι φόνου δίκην'). Ο διώκων δεν έπρεπε να έρθει σε επαφή με το φερόμενο ως δράστη ανθρωποκτονίας, διότι αυτός αποτελούσε μίασμα για την πόλη και οποιονδήποτε ερχόταν σε επαφή μαζί του. Ο διώκων έπρεπε να δημοσιοποιήσει την κατηγορία του κατά του συγκεκριμένου δράστη. Αυτό σε προγενέστερη εποχή γινόταν μπροστά στη σορό του θύματος, αργότερα στην Αγορά ('προαγορεύειν'). Αντί αυτής της ιδιωτικής απαγγελίας κατηγορίας κατά συγκεκριμένου δράστη καθιερώθηκε τελικά η 'πρόρρησις' που ο άρχων βασιλεύς απηύθηνε στο διωκόμενο αμέσως μετά την έγερση δίκης φόνου εναντίον του, απαγορεύοντάς του την είσοδο σε δημόσιους χώρους, πλατείες, ναούς. Η απαγόρευση αυτή μπορούσε να αρθεί μόνο με αθωωτική απόφαση του δικαστηρίου για τον συγκεκριμένο δράστη. Για τη διερεύνηση της υπόθεσης που διεξαγόταν σε τρεις διαφορετικές ημερομηνίες εντός τριών διαδοχικών μηνών, ο βασιλεύς απηύθηνε κλήσεις και προς τα δύο διάδικα μέρη: J.H. Lipsius, ό.π. σελ. 823, υποσ. 71, 840, Berneker, ad πρόσκλησις, σε RE, ό.π., στ. 853. Πάντως, όπως επισημαίνει ο Lipsius, ό.π., σελ. 811, η απαγόρευση στον ύποπτο ανθρωποκτονίας να παρίσταται σε δημόσιους χώρους κ.α. αποκτούσε

Δεδομένου ότι οι κάτοικοι της Αθήνας ζούσαν την τυπική 'μεσογειακού τύπου' καθημερινότητα που εκτυλίσσεται για πολλές ώρες εκτός σπιτιού, σε δημόσιους χώρους[11], ο εντοπισμός του κλητευομένου δεν πρέπει να ήταν δύσκολος. Έτσι, ο συνηθέστερος τρόπος κλητεύσεως ήταν είτε έξω από το σπίτι του κλητευομένου είτε έξω από το χώρο δουλειάς του[12]. Εάν ο ενάγων / διώκων δεν τον συναντούσε σε δημόσιο χώρο, το πιθανότερο είναι ότι αρκούσε να κάνει την ανακοίνωση μπροστά από το σπίτι του. Η οικία, σε κάθε περίπτωση, έπρεπε να μείνει απαραβίαστη. Η είσοδος εντός αυτής χωρίς την άδεια του κυρίου, έστω και για νόμιμο λόγο, όπως εν προκειμένω η κλήτευση, δεν γινόταν ανεκτή[13].

νομική ισχύ με την αποδοχή του ενδίκου βοηθήματος από τον αρμόδιο άρχοντα. Για το λόγο αυτόν η πρόρρησις εξελίχθηκε σε μία απλώς τελετουργική πράξη εκ μέρους του διώκοντος, ενώ ήταν υπόθεση του βασιλέως να εκδώσει την απαγόρευση. Αριστοτέλους Αθηναίων Πολιτεία, 57, 2: «λαγχάνονται δὲ καὶ αἱ τοῦ φόνου δίκαι πᾶσαι πρὸς τοῦτον, καὶ ὁ προαγορεύων εἴργεσθαι τῶν νομίμων οὗτός ἐστιν». Ας σημειωθεί τέλος ότι οι πολίτες πάντως, σε περίπτωση δίωξής τους για ανθρωποκτονία, διατηρούσαν την ελευθερία τους και είχαν τη δυνατότητα να επιλέξουν τη διαφυγή στην εξορία μετά την πρώτη απολογία τους στο δικαστήριο: Δημοσθένης (23) κατά Αριστοκράτους 69: «...τὸν πρότερον δ' ἔξεστιν εἰπόντα λόγον μεταστῆναι, καὶ οὔθ' ὁ διώκων οὔθ' οἱ δικάζοντες οὔτ' ἄλλος ἀνθρώπων οὐδεὶς κύριος κωλῦσαι». Αντιφών (5) περί του Ηρώδου φόνου, 13: «... καίτοι ἐμοὶ εἰ μηδὲν διέφερε στέρεσθαι τῆσδε τῆς πόλεως, ἴσον ἦν μοι καὶ προσκληθέντι μὴ ἐλθεῖν, ἀλλ' ἐρήμην ὀφλεῖν τὴν δίκην, τοῦτο δ' ἀπολογησαμένῳ τὴν προτέραν ἐξεῖναι ἐξελθεῖν: ἅπασι γὰρ τοῦτο κοινόν ἐστι, σὺ δέ, ὃ τοῖς ἄλλοις Ἕλλησι κοινόν ἐστιν, ἰδίᾳ ζητεῖς με μόνον ἀποστερεῖν, αὐτὸς σαυτῷ νόμον θέμενος». Κατά τον Πολυδεύκη, Η', 117, εξαίρεση στη δυνατότητα αυτή αποτελούσε ο διωκόμενος για πατροκτονία: «μετὰ δὲ τὸν πρότερον λόγον ἐξῆν φυγεῖν, πλὴν εἴ τις γονέας εἶη ἀπεκτονώς».

11. M. I. Finley, Αρχαία και Σύγχρονη Δημοκρατία, μτφρ. Θεόφ. Βανδώρος, Αθήνα 1989, σελ. 80.

12. Λυσίας (23) κατά Παγκλέωνος, 2: «ὡς γὰρ ἀδικῶν με πολὺν χρόνον οὐκ ἐπαύετο, ἐλθὼν ἐπὶ τὸ γναφεῖον, ἐν ᾧ εἰργάζετο, προσεκαλεσάμην αὐτὸν πρὸς τὸν πολέμαρχον, νομίζων μέτοικον εἶναι».

13. Αυτό προκύπτει και από το λόγο του Δημοσθένη (47) κατά Ευέργου, 60: «... εἰς μὲν τὴν οἰκίαν οὐκ εἰσῆλθεν οὐ γὰρ ἡγεῖτο δίκαιον εἶναι μὴ παρόντος γε τοῦ κυρίου». Η οικία/εστία αποτελούσε χώρο ιερό, περιελάμβανε άλλωστε και λατρευτικά ειδώλια και αντικείμενα που καθιστούσαν την είσοδο σε αυτήν χωρίς άδεια ανεπίτρεπτη. Δεν ίσχυε πάντως το ίδιο, όπως είδαμε, για το χώρο δουλειάς του κλητευομένου. A. R. W. Harrison, ό.π., Oxford 1971, σελ. 86. Ο κλητεύων καλούσε τον κλητευόμενο έξω από το σπίτι του εκφωνώντας κάποιες τυπικές εκφράσεις που κατά τις πηγές άρχιζαν με τη φράση 'καλούμαι τον δείνα' και προσδιόριζαν την ημέρα και τον λόγο της κλητεύσεως, προκειμένου να εγερθεί το ένδικο βοήθημα και να επιδοθεί το σχετικό 'δικόγραφο' στον κλητευόμενο και να του δοθεί η δυνατότητα να απαντήσει: Αριστοφάνης Νεφέλες 1221, 1224 & Όρνιθες 1046 επ. Επρόκειτο δηλαδή στις συνήθεις περιπτώσεις για ιδιωτική κλήτευση. Δημόσια κλήτευση, δηλαδή κλήτευση που ο αρμόδιος άρχων απηύθηνε προς τον εναγόμενο/ διωκόμενο, γινόταν σε περίπτωση ανθρωποκτονίας (βλ. υποσ. 10). Κατά το Δημοσθένη (58) ένδειξις κατά Θεοκρίνου, 8, σε υποθέσεις, που υπάγονταν στο Εμπόριον,

Δεν είναι διακριβωμένο τι συνέβαινε σε περίπτωση άγνωστης διαμονής του κλητευομένου. Σε σοβαρές υποθέσεις που διώκονταν με εισαγγελία και ο κλητευόμενος βρισκόταν εκτός Αθηνών, οι κλητήρες μπορούσαν να σταλούν στον τόπο όπου αυτός βρισκόταν, όπως στην περίπτωση της δίωξης του Αλκιβιάδη, στον οποίο η κλήση για την υπόθεση της ιεροσυλίας των Ερμοκοπιδών του επιδόθηκε στη Σικελία[14].

Κατά τον Berneker[15], δεν πρέπει να επιτρεπόταν η χρήση βίας προς εξαναγκασμό του κλητευομένου, σε περίπτωση που αυτός αρνιόταν να προσέλθει στον αρμόδιο άρχοντα, με άλλα λόγια, απαγορευόταν η άσκηση αυτοδικίας εκ μέρους τους κλητεύοντος. Αν ο εναγόμενος ήταν μέτοικος ή ξένος, μπορούσε να εξαναγκασθεί από τον ενάγοντα και δια της βίας να παρουσιασθεί ενώπιον του άρχοντος και εκεί να παράσχει εγγυήσεις, προκειμένου να εμφανιστεί στο δικαστήριο[16]. Αν αντιθέτως ήταν πολίτης, είχε δικαίωμα, ακόμη και σε περίπτωση κατηγορίας σε βάρος του για ανθρωποκτονία (εκτός αν επρόκειτο για πατροκτονία) είτε να μην εμφανιστεί, είτε να αυτοεξοριστεί ύστερα από την πρώτη απολογία[17].

Η κλήτευση έπρεπε να προηγείται τουλάχιστον τέσσερις ημέρες ('πρόπεμπτα') της ημέρας της έγερσης του ενδίκου βοηθήματος ενώπιον της αρ-

---

οι διάδικοι κλητεύονταν με δικαστικούς υπαλλήλους: «ταύτην τὴν φάσιν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἔδωκεν μὲν οὑτοσὶ προσκαλεσάμενος τὸν Μίκωνα, ἔλαβεν δὲ ὁ γραμματεὺς ὁ τῶν τοῦ ἐμπορίου ἐπιμελητῶν, Εὐθύφημος, ἐξέκειτο δὲ πολὺν χρόνον ἔμπροσθεν τοῦ συνεδρίου ἡ φάσις, ἕως λαβὼν ἀργύριον οὗτος εἴασε διαγραφῆναι καλούντων αὐτὸν εἰς τὴν ἀνάκρισιν τῶν ἀρχόντων, ὅτι δὲ ταῦτ' ἀληθῆ λέγω, πρῶτον μὲν κάλει ὃς ἐγραμμάτευε τῇ ἀρχῇ, Εὐθύφημον».

14. Θουκυδίδη Ιστοριών Στ΄, 61, 4: «πανταχόθεν τε περιειστήκει ὑποψία ἐς τὸν Ἀλκιβιάδην, ὥστε βουλόμενοι αὐτὸν ἐς κρίσιν ἀγαγόντες ἀποκτεῖναι, πέμπουσιν οὕτω τὴν Σαλαμινίαν ναῦν ἐς τὴν Σικελίαν ἐπί τε ἐκεῖνον καὶ ὧν πέρι ἄλλων ἐμεμήνυτο». Οι κλητήρες στέλνονταν με τις ιερές τριήρεις των Αθηναίων, την Πάραλο και τη Σαλαμινία: Δημοσθένης (8), περί των εν Χερρονήσω, 29: «ἐπὶ δ' ἡμᾶς αὐτοὺς ψήφισμα, εἰσαγγελία, Πάραλος ταῦτ' ἔστιν...». Αριστοφάνης, Όρνιθες, 147: «Εὐελπίδης: οἵμοι μηδαμῶς ἡμῖν παρὰ τὴν θάλατταν, ἵν' ἀνακύψεται κλητὴρ' ἄγουσ' ἕωθεν ἡ Σαλαμινία». A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 86, υποσ. 2.

15. Berneker, ad πρόσκλησις σε RE, ό.π., στ. 851.

16. Ισοκράτης (17) Τραπεζιτικός 12: «καὶ ταῦτα λέγων καὶ ἀγανακτῶν καὶ δακρύων εἶλκέ με πρὸς τὸν πολέμαρχον, ἐγγυητὰς αἰτῶν, καὶ οὐ πρότερον ἀφῆκεν, ἕως αὐτῷ κατέστησ' ἐξ ταλάντων ἐγγυητάς». Δημοσθένης (32), προς Ζηνόθεμιν, 29: «νὴ Δί', ἀλλ' ἐκποδών ἐστιν ἄνθρωπος, διά γ' ὑμᾶς, ἵνα τάς τε μαρτυρίας τὰς ἡμετέρας λίπῃ, καὶ νῦν ὑμεῖς ὅ τι ἂν βούλησθε λέγητε κατ' αὐτοῦ, εἰ γὰρ μὴ δι' ὑμῶν ἔρημος ἐγίγνεθ' ἡ δίκη, ἅμ' ἂν αὐτὸν προσεκαλοῦ καὶ κατηγγύας πρὸς τὸν πολέμαρχον, καὶ εἰ μὲν κατέστησέ σοι τοὺς ἐγγυητάς, μένειν ἠναγκάζετ' ἄν, ἢ σὺ παρ' ὧν λήψει δίκην ἑτοίμους εἶχες, εἰ δὲ μὴ κατέστησεν, εἰς τὸ οἴκημ' ἂν ἦει». A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 87, υποσ. 3.

17. Βλ. υποσ. 10.

χής. Η προθεσμία αυτή οριζόταν εκ του νόμου[18]. Η κλήτευση περιελάμβανε το αντικείμενο της αγωγής ή το λόγο της δίωξης και όριζε την ημέρα, κατά την οποία οι διάδικοι έπρεπε να παρουσιασθούν ενώπιον του άρχοντος[19]. Σε διαδικασία, κατά την οποία δεν υπήρχε εναγόμενος, όπως για παράδειγμα η διαδικασία κλήρων και επικλήρων, η κλήτευση ήταν περιττή. Επίσης, σε περιπτώσεις επ' αυτοφώρω σύλληψης του δράστη (μέσω ἀπαγωγής ή ἐφηγγήσεως ή ἐνδείξεως) δε γινόταν κλήτευση[20]. Το ίδιο και σε περίπτωση άσκησης εισαγγελίας κατά διαιτητού, καθώς και κατά τη διαδικασία της δοκιμασίας των αξιωματούχων, αφού η διαδικασία αυτή ήταν υποχρεωτική για όσους επρόκειτο να αναλάβουν αξιώματα[21].

Μόνο στην περίπτωση που ο εναγόμενος / διωκόμενος είχε κλητευθεί νομίμως και δεν εμφανιζόταν την ορισμένη ημέρα ενώπιον του άρχοντος, μπορούσε η διαδικασία να συνεχιστεί ερήμην του (δίκη ἔρημος – βλ. κατωτέρω).

2. *Η 'λῆξις'*

Η δεύτερη διαδικαστική πράξη της προδικασίας ήταν η κατάθεση αίτησης παροχής έννομης προστασίας μέσω συγκεκριμένου ενδίκου βοηθήματος στον αρμόδιο άρχοντα ('λῆξις'[22]): Ο ενάγων παρουσιαζόταν ενώπιον του αρμοδίου άρχοντος και προέβαινε σε δήλωση της καταγγελίας ή του αιτήματός του ('λαγχάνειν δίκην π.χ. βλάβης ή φόνου ή κλήρου')[23]. Έπρεπε να συμπεριλάβει σε αυτό τους λόγους κατηγορίας, τη νομική βάση του αιτήματος και των αξιώσεών του, καθώς και τα ονόματα των κλητήρων. Την ορισμένη ημέρα, οι διάδικοι εμφανίζονταν ενώπιον του άρχοντος. Εάν

18. Δημοσθένης (43) προς Μακάρτατον, 75: «...προσκαλεσάμενος πρόπεμπτα καὶ τίμημα ἐπιγραψάμενος...». Αριστοφάνης, Νεφέλαι, 1134: «...Στρεψιάδης πέμπτη, τετράς, τρίτη, μετὰ ταύτην δευτέρα, εἶθ' ἣν ἐγὼ μάλιστα πασῶν ἡμερῶν δέδοικα καὶ πέφρικα καὶ βδελύττομαι, εὐθὺς μετὰ ταύτην ἔσθ' ἕνη τε καὶ νέα». Ο επώνυμος άρχων που ήταν αρμόδιος για τις χήρες και τα ορφανά, είχε τη δυνατότητα, εάν θεωρούσε ότι ο δράστης πράξεως βλαπτικής για τα άτομα του πεδίου ευθύνης του έπρεπε να τιμωρηθεί με ποινή βαρύτερη από αυτή που μπορούσε να επιβάλει ο ίδιος, να παραπέμψει την υπόθεση στην Ηλιαία. Τότε έπρεπε εντός πενθήμερης προθεσμίας να κλητεύσει το διωκόμενο στην Ηλιαία. Για τη μορφή αυτής της κλήτευσης δεν έχουμε μαρτυρίες: Berneker, ad πρόσκλησις σε RE, ό.π., στ. 854.

19. Αριστοφάνη Νεφέλαι, 1224, Σφήκες 1407, 1418. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 86, υποσ. 3.

20. Βλ. υποσ. 3.

21. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 136.

22. Αρποκρατίων ad λῆξις: 'τὸ ἔγκλημα, καθ' ὃν λόγον φαμὲν καὶ λαχεῖν δίκην'. Λυσίας (6) Ανδοκίδην, 11: 'προσεκαλέσατο δίκην, ἀσεβείας πρὸς τὸν βασιλέα καὶ ἔλαχεν'.

23. A.R.W. Harrison, ό.π., σελ. 88. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 137 επ.

ο εναγόμενος εμφανιζόταν κανονικά, ο άρχων του ζητούσε να τοποθετηθεί επί της αγωγής. Στη συνέχεια, καλούσε τους διαδίκους να καταβάλουν τα 'πρυτανεῖα' (δικαστικά έξοδα) και να παρευρεθούν ορισμένη ημέρα στο επόμενο στάδιο της ανακρίσεως[24].

Σε κάθε περίπτωση, ο άρχων ήταν υποχρεωμένος να δεχθεί την έγερση του ενδίκου βοηθήματος και να συνεχίσει τη διαδικασία, μόνον εφόσον ο εναγόμενος / διωκόμενος είχε κλητευθεί κανονικά και το γεγονός αυτό μπορούσε να πιστοποιηθεί βάσει της μαρτυρίας των κλητήρων[25]. Η διαδικασία μπορούσε να συνεχισθεί ερήμην του εναγομένου / διωκομένου αποκλειστικά και μόνο στην περίπτωση που αυτός απουσίαζε αδικαιολόγητα. Αν είχαν παρασχεθεί οι βεβαιωτικές μαρτυρίες των κλητήρων για τη νόμιμη κλήτευσή του και ο κλητευθείς απουσίαζε αδικαιολόγητα, η απουσία του μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο με προσβολή της μαρτυρίας των κλητήρων ως ψευδούς μέσω της γραφής ψευδοκλητείας.

Εάν δεν αποδεικνυόταν η νόμιμη κλήτευση του εναγομένου / διωκομένου, ο άρχων απέρριπτε το ένδικο βοήθημα, η δίκη ήταν 'ἀπρόσκλητος'[26].

---

24. Αντί άλλων, Γ.Π. Νάκου, Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 141 επ.

25. Στο λόγο του Δημοσθένη (59) κατά Νεαίρας, 124 γίνεται αναφορά σε έγγραφη κλήτευση που συνδέεται με έγερση γραφής, υπόθεσης δηλαδή δημοσίου δικαίου. Σε μια τέτοια περίπτωση, η κλήτευση του εναγομένου γινόταν με την παράδοση σε αυτόν εγγράφου, μετά την έγερση προφανώς του ενδίκου βοηθήματος. Περαιτέρω λεπτομέρειες δεν αναφέρονται. Μετά το έτος 390 π.Χ. συνδέεται με την κλήτευση των μαρτύρων μια έγγραφη απόδειξη της κλήτευσής τους γραμμένη πάνω σε επικερωμένες πλάκες: J. H. Lipsius, ό.π., σελ. 883. Δημοσθένης (46) κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών β, 11: «ἔτι τοίνυν κἂν ἀπὸ τοῦ γραμματείου γνοίη τις, ἐν ᾧ ἡ μαρτυρία γέγραπται, ὅτι τὰ ψευδῆ μεμαρτύρηκεν. λελευκωμένον τε γάρ ἐστιν καὶ οἴκοθεν κατεσκευασμένον, καίτοι τοὺς μὲν τὰ πεπραγμένα μαρτυροῦντας προσήκει οἴκοθεν τὰς μαρτυρίας κατεσκευασμένας μαρτυρεῖν, τοὺς δὲ τὰς προκλήσεις μαρτυροῦντας, τοὺς ἀπὸ ταὐτομάτου προσστάντας, ἐν μάλθῃ γεγραμμένην τὴν μαρτυρίαν, ἵνα, ἐάν τι προσγράψαι ἢ ἀπαλεῖψαι βουληθῇ, ῥᾴδιον ᾖ». Η διαδικασία προβλεπόταν σε νόμο, όπως αναφέρεται στο λόγο του Δημοσθένη (45) κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών α, 44: «...ἵνα μήτ' ἀφελεῖν ἐξῇ μήτε προσθεῖναι τοῖς γεγραμμένοις μηδέν» ('προκειμένου να μην προστίθεται, ούτε να παραλείπεται τίποτα'). Το πιθανότερο είναι ότι κατά κανόνα, οι κλητήρες έπρεπε να εμφανιστούν μαζί με τον ενάγοντα / διώκοντα ενώπιον του αρμοδίου άρχοντος, προκειμένου να πιστοποιήσουν τη νόμιμη κλήτευση του αντιδίκου.

26. Δημοσθένης, 53, προς Νικόστρατον, παρ. 14: « [...] ἔπειτ' ἀγώνων μοι συνεστηκότων πρὸς αὐτούς, τούς τε λόγους ἐκφέρει μου εἰδώς, καὶ ἐγγράφει τῷ δημοσίῳ ἀπρόσκλητον ἐξ ἐμφανῶν καταστάσεως ἐπιβολὴν ἑξακοσίας καὶ δέκα δραχμάς, διὰ Λυκίδου τοῦ μυλωθροῦ ποιησάμενος τὴν δίκην, κλητῆρα δὲ κατ' ἐμοῦ τὸν τε ἀδελφὸν τὸν αὑτοῦ τὸν Ἀρεθούσιον τοῦτον ἐπιγράφεται, οὑπέρ ἐστιν τὰ ἀνδράποδα ταῦτα, καὶ ἄλλον τινά: καὶ παρεσκευάζοντο, εἰ ἀνακρινοίμην κατὰ τῶν οἰκείων τῶν ἀδικούντων με τὰς δίκας ἃς εἰλήχειν αὐτοῖς, ἐνδεικνύναι με ὡς ὀφείλοντα τῷ δημοσίῳ καὶ ἐμβάλλειν εἰς τὸ δεσμωτήριον». Παρ. 15: «ἔτι δὲ πρὸς τούτοις ὁ Ἀρεθούσιος ἀπρόσκλητόν μου ἑξακοσίων

Η απόδειξη της ύπαρξης των κλητήρων κατά την κλήτευση αποτελούσε όρο του παραδεκτού του ενδίκου βοηθήματος και ο αρμόδιος άρχων έπρεπε να εξετάζει κατά πόσο επληρούτο ή όχι. Εάν δεν είχε τελεστεί νόμιμη κλήτευση με την παρουσία κλητήρων, η έγερση του ενδίκου βοηθήματος δε γινόταν δεκτή ('οὐκ ἦν εἰσαγώγιμος'[27]) και τυχόν απουσία του κλητευομένου δεν οδηγούσε σε ερημοδικία του. Αν, παρά το γεγονός ότι η δίκη ήταν απρόσκλητος, ο εναγόμενος ερημοδικαζόταν, η απόφαση θα ήταν παράνομη ως 'γνῶσις ἀπρόσκλητος'. Το ίδιο ίσχυε και όταν είχε πραγματοποιηθεί κλήτευση, δεν μπορούσε όμως να αποδειχθεί η παρουσία κλητήρων[28].

Στην περίπτωση που ο κλητευθείς παρουσιαζόταν στο δικαστήριο παρά το γεγονός ότι η κλήτευσή του έπασχε από ελάττωμα, για παράδειγμα έλλειψη κλητήρων, από την εμφάνισή του τεκμαιρόταν παραίτηση από το δικαίωμά του να προσβάλει το ελάττωμα της κλήτευσης. Εάν το ένδικο βοήθημα εισαγόταν σε δίκη με κλήτευση που έγινε με βάση ψευδοκλητήρες και ο εναγόμενος εμφανιζόταν, μπορούσε να προσβάλει την απόφαση, εάν πρώτα ασκούσε γραφή ψευδοκλητείας και αυτή ευδοκιμούσε[29]. Ενδεχομένως, κατά του ενάγοντος μπορούσε ο ερημοδικασθείς να στραφεί με δίκη κακοτεχνιών για τη ζημία που υπέστη.

Εάν ο κλητευθείς δεν παρουσιαζόταν ενώπιον του άρχοντος την ορισμένη ημέρα, η διαδικασία συνεχιζόταν χωρίς ακόμη στο στάδιο αυτό να επέρχονται αποτελέσματα ερημοδικίας. Ο άρχοντας απηύθυνε και στα δύο μέρη κλήση για τη διεξαγωγή της ανακρίσεως. Εάν ο ενάγων δεν παρου-

---

καὶ δέκα δραχμῶν δίκην καταδικασάμενος καὶ ψευδεῖς κλητῆρας ἐπιγραψάμενος, καὶ εἰσελθὼν εἰς τὴν οἰκίαν βίᾳ τὰ σκεύη πάντα ἐξεφόρησεν, πλέον ἢ εἴκοσι μνῶν ἄξια, καὶ οὐδ' ὁτιοῦν κατέλιπεν, ὅτε δὲ τιμωρεῖσθαι ᾤμην δεῖν, καὶ ἐκτείσας τῷ δημοσίῳ τὸ ὄφλημα, ἐπειδὴ ἐπυθόμην τὴν ἐπιβουλήν, ἐβάδιζον ἐπὶ τὸν κλητῆρα τὸν ὁμολογοῦντα κεκλητευκέναι, τὸν Ἀρεθούσιον, τῆς ψευδοκλητείας κατὰ τὸν νόμον, ἐλθὼν εἰς τὸ χωρίον τῆς νυκτός, ὅσα ἐνῆν φυτὰ ἀκροδρύων γενναῖα ἐμβεβλημένα καὶ τὰς ἀναδενδράδας ἐξέκοψε, καὶ φυτευτήρια ἐλαῶν περιστοίχων κατέκλασεν, οὕτως δεινῶς ὡς οὐδ' ἂν οἱ πολέμιοι διαθεῖεν». Δημοσθένης (21), κατά Μειδίου, παρ. 92: «καὶ τὴν μὲν κατὰ τοῦ διαιτητοῦ γνῶσιν, ἣν ἀπρόσκλητον κατεσκεύασεν, αὐτὸς κυρίαν αὑτῷ πεποίηται. [...]». Lexica Segueriana ad απρόσκλητος δίκη: ἡ μὴ τυχοῦσα τῶν καλουμένων κλητόρων κατὰ τὸν νόμον, ἡ καὶ διὰ τοῦτο οὐκ ἦν εἰσαγώγιμος: Immanuelis Bekkeri. Anecdota graeca. Volumen primum. Lexica Segueriana. Berolini 1814, σελ. 199, 15. (=Ησύχιος. Hesychii Alexandrini Lexicon. Ἀϊδίου Διογενιανοῦ περιεργοπένητες. Editionem minorem Curavit Mauricius Schmidt Editio altera. Jenae 1817, ad απρόσκλητος δίκη) 6840. Πολυδεύκης (Iulii Pollucis Onomasticon, ex Recensione Immanuelis Bekkeri. Berolini 1846), Η', 62: «εἰ δὲ μὴ προσκαλέσαιτο, ἀτελὴς ἡ δίκη. Αὗται δὲ ἐλέγοντο ἀπρόσκλητοι δίκαι».

27. Lexica Segueriana, ό.π., 199, 15. Ησύχιος, ό.π., ad απρόσκλητος δίκη, 6840.

28. Δημοσθένης (21) κατά Μειδίου, 92: «...ἦν δ' αὐτὸς ὤφλεν ἐμοὶ προσκληθείς, εἰδώς, οὐκ ἀπαντῶν, ἄκυρον ποιεῖ....». Berneker, σε: RE ad πρόσκλησις, ό.π., στ. 851.

29. J. H. Lipsius, σελ. 446 επ., 805 επ. , 962. Berneker, ad πρόσκλησις σε: RE, ό.π., στ. 851.

σιαζόταν στην ανάκριση, το ένδικο βοήθημα που είχε ασκήσει απορριπτόταν[30]. Εάν δεν εμφανιζόταν ο εναγόμενος, τότε συνέτρεχαν οι επιπτώσεις της ερημοδικίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

3. Η 'ἀνάκρισις'

Σε περίπτωση αποτυχημένης προσπάθειας του άρχοντος για συναινετική – διαιτητική επίλυση της διαφοράς (διάλυσις), ακολουθούσε η προκαταρκτική εξέταση (ἀνάκρισις). Η ανάκρισις ορίζεται από τον Αρποκρατίωνα[31] ως εξής: «ἐξέτασις ὑφ' ἑκάστης ἀρχῆς γινομένη πρὸ τῶν δικῶν περὶ τῶν συντεινόντων εἰς τὸν ἀγῶνα· Ἐξετάζουσι δὲ καὶ εἰ ὅλως εἰσάγειν χρή». Πρόκειται δηλαδή για στάδιο, στο οποίο εξετάζεται κατ' αρχάς κατά πόσο η υπόθεση είναι «εἰσαγώγιμος», αν μπορεί δηλαδή με βάση τους νόμους να εισαχθεί ενώπιον του δικαστηρίου[32].

Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως τηρείται στο στάδιο της ανακρίσεως με την ίση δυνατότητα που παρεχόταν στους διαδίκους να απευθύνουν ερωτήσεις ο ένας στον άλλον[33], αλλά και προκλήσεις για την απόδειξη της αλήθειας κάποιου ισχυρισμού τους (π.χ. πρόκλησις για βασανισμό του δούλου του άλλου, για δόση όρκου, επίδειξη πράγματος κτλ.)[34]. Οι απαντήσεις των διαδίκων καταχωρούνται στο πρωτόκολλο, ώστε να μην μπορούν να ανασκευαστούν ή να αμφισβητηθούν στην κύρια δίκη[35].

---

30. Δημοσθένης (58), Ενδειξις κατά Θεοκρίνου, 8: «ταύτην τὴν φάσιν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἔδωκεν μὲν οὑτοσὶ προσκαλεσάμενος τὸν Μίκωνα, ἔλαβεν δὲ ὁ γραμματεὺς ὁ τῶν τοῦ ἐμπορίου ἐπιμελητῶν, Εὐθύφημος, ἐξέκειτο δὲ πολὺν χρόνον ἔμπροσθεν τοῦ συνεδρίου ἡ φάσις, ἕως λαβὼν ἀργύριον οὗτος εἴασε διαγραφῆναι καλούντων αὐτὸν εἰς τὴν ἀνάκρισιν τῶν ἀρχόντων...».

31. Αρποκρατίων, ό.π., ad ανάκρισις.

32. J.H. Lipsius, ό.π. σελ. 846. A. P. Dorjahn, On the Athenian anakrisis, σε: Classical Philology 36 (1941), σελ. 182 – 185.

33. Robert J. Bonner & Gertrude Smith, The Administration of Justice from Homer to Aristotle, Volume II, New York 1938 (Reprint 1970), σελ. 8. MacDowell, Douglas M., The Law in Classical Athens, London 1978, σελ. 241.

34. Gerhard Thuer, Beweisfuehrung vor dem Schwurgerichtshoefen Athens. Die Proklesis zur basanos, Wien 1977, σελ. 156.

35. Κατά την κύρια διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου το πιθανότερο είναι ότι δεν μπορούσαν να προβληθούν νέα στοιχεία, πλην αυτών που είχαν συγκεντρωθεί στην ανάκριση: Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 145. Εξίσου πιθανό πάντως φαίνεται ότι η παραβίαση μιας τέτοιας αρχής δεν πρέπει να επέσυρε κάποιο είδος ποινής, σε περίπτωση που κάποιο από τα διάδικα μέρη προέβαλε νέους ισχυρισμούς, γεγονός άλλωστε που οι δικαστές δεν ήταν καν σε θέση να ελέγξουν: Βλ. Gerhard Thuer, Das Prinzip der Fairness im attischen Prozess: Gedanken zu Echinos und Enklema, σε: Symposion 19 (2005), σελ. 131-150 (148). Το ρυθμιστικό πλαίσιο της αττικής δίκης επαρκούσε για την εξασφάλιση της ισότητας των δικονομικών όπλων των διαδίκων, της ισότητας των ευκαιριών στην

Ο εναγόμενος μπορούσε, αν ήθελε, να προβάλει ενώπιον του άρχοντος ενστάσεις ως προς το παραδεκτό του ενδίκου βοηθήματος, γεγονός που αποτελεί εκδήλωση της δυνατότητάς του να ακουσθεί. Στην περίπτωση αυτή η ανάκρισις περιοριζόταν στην εξέταση των ενστάσεων αυτών[36]. Ειδικότερα, δύο τρόποι υπήρχαν, προκειμένου να προβληθεί ένσταση κατά του παραδεκτού του ενδίκου βοηθήματος, η παραγραφή και η διαμαρτυρία. Ας σημειωθεί ότι στον Πολυδεύκη, οι δύο ενστάσεις, παραγραφή και διαμαρτυρία αναφέρονται διαζευκτικά και αδιακρίτως[37].

Η παραγραφή είναι ένσταση, στην οποία ο ενιστάμενος προβάλλει τον ισχυρισμό ότι η έγερση του ενδίκου βοηθήματος δεν είναι παραδεκτή και για το λόγο αυτόν, η υπόθεση δεν μπορεί να εισαχθεί στο δικαστήριο ('μὴ εἰσαγώγιμον εἶναι τὴν δίκην'). Ο λόγος μπορεί να είναι ότι η έγερση του ενδίκου βοηθήματος είναι παράνομη (δεν προβλέπεται από νομοθετική διάταξη) ή ότι υπάρχει κάποιος λόγος που κωλύει την έγερσή του. Για παράδειγμα, η ένσταση δεδικασμένου, όταν δηλαδή η υπό κρίση υπόθεση μεταξύ των συγκεκριμένων διαδίκων έχει αποτελέσει ήδη αντικείμενο δικαστικής κρίσης[38]. Άλλο παράδειγμα, η ένσταση παραγραφής, της λεγόμενης «προθεσμίας», για την οποία πάντως δεν υπάρχει βεβαιότητα ποιες

υπεράσπιση των θέσεών τους. Πέρα από το πλαίσιο αυτό, οι διάδικοι προσπαθούσαν να κερδίσουν την εύνοια των δικαστών με κάθε επιχείρημα που τους φαινόταν πρόσφορο.

36. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 846.

37. Πολυδεύκης, Η', 57: «παραγραφὴ δ' ἦν ἡ αὐτὴ καὶ [παραμαρτυρία] <διαμαρτυρία>, ὅταν τις μὴ εἰσαγώγιμος λέγῃ εἶναι τὴν δίκην ἢ ὡς κεκριμένος ἢ διαίτης γεγενημένης ἢ ὡς ἀφειμένος, ἢ ὡς τῶν χρόνων ἐξηκόντων ἐν οἷς ἔδει κρίνεσθαι... οἷον οὐκ εἰσαγγελίας ἀλλὰ παρανόμων, οὐ δημοσίᾳ ἀλλ' ἰδίᾳ, ἢ ὡς οὐ παρὰ τούτοις κρίνεσθαι δέον, οἷον οὐκ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ ἀλλ' ἐπὶ Παλλαδίῳ. Ἄγραπτος δὲ δίκη ἐκαλεῖτο ἡ ὑπὸ τῆς παραγραφῆς ἀναιρεθεῖσα καὶ διαγραφεῖσα». Σούδα (Suidae Lexicon ex Recognitione Immanuelis Bekkeri. Berolini. 1854) ad παραγραφή: «ὅταν λέγῃ τις ὅτι τὸ πρᾶγμα, περὶ οὗ τὸ ἔγκλημά ἐστιν, εἰσήχθη πρότερον εἰς δικαστήριον καὶ γεγένηται περὶ αὐτοῦ γνῶσις, καὶ διὰ τοῦτό φησι μὴ δεῖν ἔτι περὶ αὐτοῦ συνίστασθαι κρίσιν. Μάλιστα δὲ τοὺς νόμους ἀναγινώσκειν τοῖς δικασταῖς, οἳ πλεονάκις δικάζεσθαι περὶ τῶν αὐτῶν οὐ συγχωροῦσι. Λέγει δὲ περὶ αὐτοῦ τοῦ πράγματος ἅμα, τοῖς δικασταῖς παραδεικνὺς ὡς οἱ πάλαι δικάσαντες καὶ δικαίως καὶ κατὰ τοὺς νόμους ψηφίσαντες. Καὶ τοῦτο ἐστὶ παραγραφή, καὶ ἐπ' ἐκείνη τῇ δίκῃ περὶ ἧς οὐδὲν ὥρισται παρὰ τοῖς νόμοις, οὐδὲ ἔνεστιν αὐτὴν ὁ εἰσάξων ὥσπερ καὶ τὰς ἄλλας δίκας. Τῶν γὰρ ἄλλων δικῶν προστέτακται ἑκάστῳ τῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς εἰσάγειν τινά. Παραγράφεσθαι οὖν ἐφεῖται καὶ τοῖς τοσοῦτον τι ἐγκαλουμένοις, περὶ οὗ οὐ νενομοθέτηται».

38. Δημοσθένης (24), κατά Τιμοκράτους 54 «Νόμος: ὅσων δίκη πρότερον ἐγένετο ἢ εὐθυνα ἢ διαδικασία περί του ἐν δικαστηρίῳ, ἢ ἰδίᾳ ἢ δημοσίᾳ, ἢ τὸ δημόσιον ἀπέδοτο, μὴ εἰσάγειν περὶ τούτων εἰς τὸ δικαστήριον μηδ' ἐπιψηφίζειν τῶν ἀρχόντων μηδένα, μηδὲ κατηγορεῖν ἐώντων ἃ οὐκ ἐῶσιν οἱ νόμοι». Δημοσθένης (20) προς Λεπτίνην, 147: «οἱ νόμοι δ' οὐκ ἐῶσι δὶς πρὸς τὸν αὐτὸν περὶ τῶν αὐτῶν οὔτε δίκας οὔτ' εὐθύνας οὔτε διαδικασίαν οὔτ' ἄλλο τοιοῦτ' οὐδὲν εἶναι...» κ.α.

αξιώσεις (κατ'ακριβολογία ποια ένδικα βοηθήματα) αφορούσε και ποιο ήταν το χρονικό διάστημα για την καθεμία[39]. Επίσης, η αναρμοδιότητα του άρχοντος για το ένδικο βοήθημα που ασκήθηκε ενώπιόν του[40]. Στο λόγο του Ισοκράτη προς Καλλίμαχον, αναφέρεται ότι η παραγραφή προβλέπεται από νόμο και μάλιστα ο ενιστάμενος την παραγραφή, λαμβάνει πρώτος το λόγο[41]. Η έγερση της παραγραφής ανέβαλε την εκδίκαση της κύριας υπόθεσης μέχρις ότου εκδοθεί δικαστική απόφαση σχετικά με την παραγραφή.

Στη διαμαρτυρία, ο ισχυρισμός του εναγομένου για το μη παραδεκτό του ενδίκου βοηθήματος (ότι η δίκη δεν είναι εἰσαγώγιμος) έπρεπε να αποδεικνύεται με μάρτυρα[42]. Ο αντίδικος είχε δικαίωμα να αντικρούσει τη μαρτυρία με δικό του μάρτυρα. Και στις δύο περιπτώσεις, ο αντίδικος είχε δικαίωμα να προσβάλει τη μαρτυρία του μάρτυρα του αντιδίκου του με δίκη ψευδομαρτυρίων. Εάν γινόταν αυτό, η κύρια δίκη αναβαλόταν μέχρις ότου εκδοθεί δικαστική απόφαση στη δεύτερη δίκη που ανοιγόταν ως προς την ψευδομαρτυρία. Εάν όντως αποδεικνυόταν ψευδομαρτυρία του μάρτυρα του διώκοντος, τότε η καταγγελία του έπεφτε στο κενό ή υποχρεωνόταν να μεταβάλει το αίτημά του. Εάν αντιθέτως, ο μάρτυράς του αθωωνόταν για την κατηγορία της ψευδομαρτυρίας, η αρχική υπόθεση εισαγόταν στο δικαστήριο. Τόσο η διαμαρτυρία, όσο και η παραγραφή, εάν ευδοκιμούσαν, είχαν λοιπόν ως συνέπεια τη μη εισαγωγή της υπόθεσης στο δικαστήριο[43].

---

39. Δημοσθένης (36) ὑπὲρ Φορμίωνος. 26. J.H. Lipsius, ό.π. σελ. 852.

40. Για όλα τα παραπάνω: Σ. Αδάμ – Μαγνήσαλη, σελ. 156 επ. Οι άρχοντες κατά τη λογοδοσία τους ελέγχονταν και ως προς αυτό, κατά πόσο έκαναν δεκτή έγερση ενδίκου βοηθήματος χωρίς να είναι αρμόδιοι.

41. Ισοκράτης (18), προς Καλλίμαχον. 2: «...εἰπόντος Ἀρχίνου νόμον ἔθεσθε, ἂν τις δικάζηται παρὰ τοὺς ὅρκους, ἐξεῖναι τῷ φεύγοντι παραγράψασθαι, τοὺς δ' ἄρχοντας περὶ τούτου πρῶτον εἰσάγειν, λέγειν δὲ πρότερον τὸν παραγραιφάμενον. 3: ὁπότερος δ' ἂν ἥττηθῇ, τὴν ἐπωβελίαν ὀφείλειν...».

42. J.H. Lipsius, ό.π. σελ. 847. Ο Πολυδεύκης, Η. 31-33 ορίζει τη διαμαρτυρία: «...ὅστις διαμαρτυροῖτο μὴ ἐπίδικον εἶναι τὸν κλῆρον ὡς ὄντος υἱοῦ'. Σούδα ad διαμαρτυρία και διαμαρτυρεῖν: 'τρόπος τις ἦν ἡ διαμαρτυρία παραγραφῆς. Πρὸ γὰρ τοῦ εἰσαχθῆναι τὴν δίκην εἰς τὸ δικαστήριον ἐξῆν τῷ βουλομένῳ διαμαρτυρῆσαι, ὡς εἰσαγώγιμος ἐστίν ἡ δίκη ἢ οὐκ εἰσαγώγιμος. Διαφέρει δὲ τῆς παραγραφῆς τῷ τὴν μὲν διαμαρτυρίαν γίνεσθαι οὐ μόνον ὑπό τῶν φευγόντων ἀλλὰ καὶ ὑπό τῶν διωκόντων. Καὶ πρότερόν γε ὁ διώκων προεβάλλετό τινά μαρτυροῦντα εἰσαγώγιμον εἶναι τὴν δίκην, καὶ περὶ τούτου πρῶτον ἐγίνετο ἡ κρίσις πρὸς αὐτὸν τὸν διαμαρτυρήσαντα, οὐ πρὸς τὸν ἐξ ἀρχῆς δικαζόμενον. Εἰ δὲ μὴ προβάλοιτο μάρτυρα ὁ διώκων, τότε ἐξῆν τῷ φεύγοντι προσαγαγεῖν τινά μαρτυροῦντα μὴ εἰσαγώγιμον εἶναι τὴν δίκην. Καὶ πάλιν πρὸς τὸν διαμαρτυρήσαντα ὁ ἀγὼν ἐγίνετο. ἐπεσκήπτοντο δὲ ψευδομαρτυριῶν καὶ ταῖς διαμαρτυρίαις ὥσπερ ταῖς μαρτυρίαις. τάχα δὲ ἐπὶ μὲν ταῖς τοῦ ἀποστασίου δίκαις ἐκεκώλυτο τὸ διαμαρτυρεῖν, ἐν δὲ ταῖς τοῦ ἀπροστασίου οὐκέτι».

43. Harald Meyer – Laurin, Gesetz und Billigkeit im Attischen Prozess, Weimar 1965, σελ. 3. Έτσι, για παράδειγμα, σε περίπτωση διεκδίκησης μιας κληρονομίας, ο αιτών

Επίσης, στο στάδιο της ανακρίσεως, ο εναγόμενος μπορούσε να προβάλει τη δική του ανταγωγή ('ἀντιγραφή')[44]. Όπως αναφέρεται στον Πολυδεύκη, Η', 57 i.f. «ἀντιγραφὴ δέ [scil. ἐκαλεῖτο], ὅταν τις κρινόμενος ἀντικατηγορῇ». Η ανταγωγή προϋποθέτει κλήτευση, κατάθεση δικογράφου και διεξάγεται ενώπιον του ίδιου άρχοντος που κρίνει και την αρχική αγωγή, ξεχωριστά και ανεξάρτητα όμως τη μία από την άλλη[45].

Τέλος, το δικαίωμα του 'ἀπολογεῖσθαι', το δικαίωμα δηλαδή του διωκομένου να υπερασπισθεί τη θέση του ήδη από το στάδιο της ανακρίσεως, αποτελούσε κατοχυρωμένο δικαίωμα στο πλαίσιο της αττικής δίκης[46].

διέτρεχε τον κίνδυνο, λόγω έγερσης διαμαρτυρίας, να αναγκασθεί να παραιτηθεί της διεκδίκησης του κλήρου, χωρίς καν να του δοθεί η δυνατότητα να ακουσθεί τουλάχιστον στη φάση της προδικασίας. Κατά πάσα πιθανότητα, ένας τέτοιος ισχυρισμός προβάλλεται, όχι χωρίς υπερβολή, όπως επισημαίνει ο H. J. Wolff, Die attische Paragraphe, Weimar 1966, σελ. 123 σημ. 37, στο λόγο του Ισαίου (6), περί του Φιλοκτήμονος κλήρου, 4: «διεμαρτύρησεν Ἀνδροκλῆς οὑτοσὶ μὴ ἐπίδικον εἶναι τὸν κλῆρον, ἀποστερῶν τοῦτον τῆς ἀμφισβητήσεως καὶ ὑμᾶς τοῦ κυρίους γενέσθαι ὅντινα δεῖ κληρονόμον καταστήσασθαι τῶν Φιλοκτήμονος· ...». Βλ. και Ισαίος (7), Περί του Απολλοδώρου κλήρου, 3: «...ἥκω διαλεξόμενος περὶ τῶν πεπραγμένων, ἵνα μηδεμίαν ἡμῖν αἰτίαν περὶ τοῦ μὴ βούλεσθαι δοῦναι δίκην τοιαύτην ἐπιφέρωσιν». Σε κάθε περίπτωση, η απόφαση του άρχοντος να μην εισάγει την υπόθεση σε δίκη δεν έχει δεσμευτική ισχύ, όπως μια δικαστική απόφαση. Ο αιτών μπορεί να επανέλθει εγείροντας το ίδιο ένδικο βοήθημα, εφόσον πείσει την αρμόδια αρχή. Αυτό προκύπτει από το λόγο του Ισοκράτη (18) προς Καλλίμαχον, 11 & 12: «Προβαλλομένου δ' ἐμοῦ μάρτυρα ὡς οὐκ εἰσαγώγιμος ἦν ἡ δίκη διαίτης γεγενημένης, ἐκείνῳ μὲν οὐκ ἐπεξῆλθεν, εἰδὼς ὅτι, εἰ μὴ μεταλάβοι τὸ πέμπτον μέρος τῶν ψήφων, τὴν ἐπωβελίαν ὀφλήσει, πείσας δὲ τὴν ἀρχὴν πάλιν τὴν αὐτὴν δίκην ἐγράψατο».

44. Δημοσθένης (45), Κατά Στεφάνου ψευδομαρτυριών α, 46: «ὅτι δ' οὕτω ταῦτ' ἔχει, λαβὲ τὴν ἀντιγραφὴν αὐτήν μοι, λέγε." Ἀντιγραφή. Ἀπολλόδωρος Πασίωνος Ἀχαρνεὺς Στεφάνῳ Μενεκλέους Ἀχαρνεῖ ψευδομαρτυρίων, τίμημα τάλαντον, τὰ ψευδῆ μου κατεμαρτύρησε Στέφανος μαρτυρήσας τὰ ἐν τῷ γραμματείῳ γεγραμμένα. Στέφανος Μενεκλέους Ἀχαρνεὺς τἀληθῆ ἐμαρτύρησα μαρτυρήσας τὰ ἐν τῷ γραμματείῳ γεγραμμένα." ταῦθ' οὗτος ἀντεγράψατο, ἃ χρὴ μνημονεύειν ὑμᾶς, καὶ μὴ τοὺς ἐπ' ἐξαπάτῃ νῦν λόγους ὑπὸ τούτου ῥηθησομένους πιστοτέρους ποιεῖσθαι τῶν νόμων καὶ τῶν ὑπὸ τούτου γραφέντων εἰς τὴν ἀντιγραφήν». Ισαίος (6), περί του Φιλοκτήμονος κλήρου, 52: « ἡ γὰρ ψῆφός ἐστι περὶ τούτων νυνί, τουτὶ γὰρ αὐτοῖς ἡ διαμαρτυρία δύναται, ἵν' ὁ κίνδυνος τοῖσδε μὲν ᾖ περὶ πάντων, οὗτοι δὲ κἂν νῦν διαμάρτωσι τοῦ ἀγῶνος, δόξῃ δὲ ὁ κλῆρος ἐπίδικος εἶναι, ἀντιγραψάμενοι δὶς περὶ τῶν αὐτῶν ἀγωνίζωνται, καίτοι εἰ μὲν διέθετο Φιλοκτήμων μὴ ἐξὸν αὐτῷ, τοῦτ' αὐτὸ ἐχρῆν διαμαρτυρεῖν, ὡς οὐ κύριος ἦν ὧν τόνδε ποιήσασθαι· εἰ δ' ἔξεστι μὲν διαθέσθαι, ἀμφισβητεῖ δὲ ὡς οὐ δόντος οὐδὲ διαθεμένου, μὴ διαμαρτυρίᾳ κωλύειν ἀλλ' εὐθυδικίᾳ εἰσιέναι».

45. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 861.

46. Ενδεικτικά: Αντιφών (6) περί του χορευτού, 7: «ἐγὼ δέ, ὦ ἄνδρες, οὐ τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχω περὶ τῆς ἀπολογίας ἥνπερ οἱ κατήγοροι περὶ τῆς κατηγορίας». Αντιφών (1) Φαρμακείας κατά της μητρυιάς, 7: «μὴ γὰρ ὁμολογούντων τῶν ἀνδραπόδων οὗτός τ' εὖ εἰδὼς ἂν ἀπελογεῖτο καὶ ἀντέσπευδε πρὸς ἐμέ....». Λυσίας (14) κατά Αλκιβιάδου Ιποταξίου, 24: «προσήκει δ' ὑμῖν περὶ αὐτῶν εἰδέναι· ἐπειδὴ γὰρ καὶ τῶν ἀπολογουμένων

Σε περίπτωση που ο εναγόμενος δεν εμφανιζόταν στην ανάκριση, ερημοδικαζόταν[47].

4. Η κύρια διαδικασία

Μετά το πέρας της ανακρίσεως, ο άρχων ως ηγεμών εισήγαγε την υπόθεση στο δικαστήριο ('εἰσάγειν εἰς τὸ δικαστήριον')[48]. Σε περίπτωση που κάποιο από τα διάδικα μέρη ασθενούσε ή εξαναγκαζόταν σε απουσία εκτός Αθηνών, περιστατικά που βεβαίωνε με όρκο, μπορούσε να αιτηθεί αναβολή, χωρίς συμφωνία με το άλλο διάδικο μέρος, το οποίο αν διαφωνούσε έπρεπε, επίσης με όρκο, να βεβαιώσει τα αντίθετα.

Αναβολή της εκδίκασης μπορούσε να αιτηθεί ο εναγόμενος, προκειμένου να μην ερημοδικασθεί, αυτοπροσώπως ή δι' αντιπροσώπου του. Το αίτημα για αναβολή λόγω ασθένειας ή αναπόφευκτης απουσίας εκτός Αθηνών μπορούσε να υποβάλει κάποιος διάδικος βεβαιώνοντας τα περιστατικά αυτά με όρκο ('ὑπωμοσία')[49]. Ο αντίδικος μπορούσε με τη σειρά του να βεβαιώσει επίσης με όρκο ('ἀνθυπομωσία'[50]) ότι δεν υπάρχει κώλυμα για το διάδικο

ἀποδέχεσθε λεγόντων τὰς σφετέρας αὐτῶν ἀρετὰς καὶ τὰς τῶν προγόνων εὐεργεσίας, εἰκὸς ὑμᾶς καὶ τῶν κατηγόρων ἀκροᾶσθαι...». Ισαίος (6) περί του Φιλοκτήμονος κλήρου, 62: «...καὶ πρὸς ταύτην αὐτὸν κελεύετε τὴν ἀπολογίαν ποιεῖσθαι, ὥσπερ καὶ ἡμεῖς κατηγορήσαμεν...».

47. Αντιφών (5), Περί του Ηρώδου φόνου: «...Ἴσον ἦν μοι καὶ προσκληθέντι μὴ ἐλθεῖν, ἀλλ' ἐρήμην ὀφελεῖν τὴν δίκην...».

48. Τον 5ο αιώνα, όταν οι ένορκοι ορίζονταν για συγκεκριμένο δικαστήριο κάθε χρόνο υπό τη διεύθυνση συγκεκριμένου άρχοντος, ο άρχων αποφάσιζε ποια ημέρα θα διεξαγόταν η δίκη. Αργότερα, οι δικάσιμοι ορίζονταν από τους θεσμοθέτες: A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 154.

49. Αρποκρατίων, ad ὑπομωσία: «τὸ ὑπερτίθεσθαι δίκην προφάσει χρώμενον ἀποδημίᾳ ἢ νόσῳ ἢ τινι τῶν παραπλησίων μεθ' ὅρκου οὕτως ἐλέγετο, καὶ τὸ ποιεῖν τοῦτο ὑπόμνυσθαι, ὡς ἔκ τε ἄλλων δῆλον καὶ ἐκ τοῦ Δημοσθένους κατ' Ὀλυμπιοδώρου». 'Υπερτίθεσθαι' κατά το Liddel/Scott σημαίνει (μία από τις σημασίες του), αναβάλλω, επιβαδρύνω, αργοπορώ. Berneker, ad παλινδικία, σε: RE, ό.π. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 155. Κατά τους Bonner & Smith, ό.π., σελ. 164, ο όρος και η διαδικασία της υπωμοσίας υπό την έννοια αυτή συνδέονται με την ένσταση της παραγραφής. Από επιγραφικές μαρτυρίες προκύπτει ότι πρόβλεψη για αναβολή της εκδίκασης π.χ. λόγω απουσίας στο στράτευμα υπήρχε και σε άλλες πόλεις, π.χ. στη συνθήκη για ρύθμιση διαφορών μεταξύ Δελφών-Πελλάνας: Bernard Haussoullier, Traité entre Delphes et Pellana. Étude de droit grec. Paris 1917, σελ. 46-48 και 96 επ.

50. Δημοσθένης (48) κατά Ολυμπιοδώρου βλάβης, 25: «ἐπειδὴ δὲ ἐκάλει ὁ ἄρχων εἰς τὸ δικαστήριον ἅπαντας τοὺς ἀμφισβητοῦντας κατὰ τὸν νόμον, ὑπωμοσάμεθα ἡμεῖς τουτονὶ Ὀλυμπιόδωρον δημοσίᾳ ἀπεῖναι στρατευόμενον, ὑπομοθέντος δὲ τούτου ἀνθυπωμόσαντο οἱ ἀντίδικοι, καὶ διαβάλλοντες Ὀλυμπιόδωρον τουτονί, ὕστεροι ἡμῶν λέγοντες, ἔπεισαν τοὺς δικαστὰς ψηφίσασθαι τῆς δίκης ἕνεκα ἀπεῖναι τουτονὶ καὶ οὐ δημοσίᾳ». Δημοσθένης (58), ένδειξις κατά Θεοκρίνου, 43: «...μὲν Δημοσθένην τις ὑπωμόσατο καλουμένης τῆς γραφῆς ὡς

και επομένως δεν έπρεπε να του δοθεί η αιτηθείσα αναβολή. Ο εναγόμενος μπορούσε να επικαλεσθεί λόγους που εμπόδιζαν την προσέλευσή του στο δικαστήριο κατά την ορισμένη δικάσιμο[51]. Το δικαστήριο ήταν υποχρεωμένο να ακούσει τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών, και στη συνέχεια να αποφασίσει είτε να δώσει την αναβολή, είτε να εκδώσει απόφαση προς όφελος του παρόντος διαδίκου[52]. Για τη βασιμότητα του λόγου αποφαινόταν το δικαστήριο[53] και ανέβαλε ή όχι την ορισμένη δικάσιμο. Δεν είναι εξακριβωμένο πώς εισαγόταν εκ νέου η υπόθεση στο δικαστήριο ύστερα από την αναβολή. Το πιθανότερο είναι, κατά τον Harrison[54], ότι αυτό γινόταν με πρωτοβουλία του διαδίκου που διαφώνησε ως προς τη χορήγηση της αναβολής, ο οποίος έπρεπε να αιτηθεί τον ορισμό άλλης δικασίμου.

Σε περίπτωση που ο εναγόμενος / διωκόμενος δικαζόταν ερήμην, μπορούσε μέσα σε προθεσμία δύο μηνών από την έκδοση της απόφασης να αιτηθεί την εκ νέου εκδίκαση της υπόθεσής του ('τὴν ἔρημον δίκην ἀντιλαχεῖν'), εφόσον η ερημοδικία του οφειλόταν στους εξής λόγους[55]:

νοσοῦντα, τὸν περιιόντα καὶ λοιδορούμενον Αἰσχίνῃ· τοῦτον δ' οὗτος τὸν ἐχθρὸν εἴασεν, καὶ οὔτε τότε ἀνθυπωμόσατο οὔθ' ὕστερον ἐπήγγελκεν. ἆρ' οὐ περιφανῶς οὗτοι φενακίζουσιν ὑμᾶς τοὺς προσέχοντας τούτοις ὡς ἐχθροῖς; λέγε τὰς μαρτυρίας. 'Μαρτυρίαι'».

51. Υπάρχει σχετική μαρτυρία, σε ό,τι αφορά τη διαιτησία: Πολυδεύκης Η', 60: ὁπόταν τις παρὰ διαιτηταῖς παραγραψάμενος, καὶ ὑπομοσάμενος νόσον ἢ ἀποδημίαν, εἰς τὴν κυρίαν μὴ ἀπαντήσας ἐρήμην ὄφλῃ, ἐξῆν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν τὴ μὴ οὖσαν ἀντιλαχεῖν, καὶ ἡ ἐρήμη ἐλύετο, ὡς ἐξ ἀρχῆς ἐλθεῖν ἐπὶ διαιτητήν...». Χαρακτηριστικός είναι ο όρος 'Σκυρία δίκη' που περιγράφει την αναβληθείσα διαδικασία: Πολυδεύκης, Η', 81: «...Σκυρίαν δὲ δίκην ὀνομάζουσιν οἱ κωμῳδοδιδάσκαλοι τὴν ταραχεῖαν, οἱ γὰρ φυγοδικοῦντες ἐσκήπτοντο εἰς Σκῦρον ἢ Λῆμνον ἀποδημεῖν». Σούδα ad Σκυρίαν δίκην: «οἱ σκηπτόμενοι ἐν ταῖς δίκαις ἔφασκον εἰς Σκῦρον ἀποδημεῖν. Σκύρος γὰρ νῆσός ἐστι».

52. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 155 & υποσ. 2.

53. J.H. Lipsius, σελ. 902. Berneker, ad πρόσκλησις, σε: RE ό.π., στ. 852. MacDowell D.M., ό.π., σελ. 248.

54. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 155 και υποσ. 3 & σελ. 197.

55. Πολυδεύκης, Η', 61: «ἀντιλαχεῖν δὲ δίκην ἐξῆν, ὁπότε τις μὴ παρὼν ἐν δικαστηρίῳ κατακηρυχθεὶς καὶ μὴ ὑπακούων ἐρήμην ὄφλοι. Ἀντιλαχεῖν δὲ δύο ἐντὸς μηνῶν ὑπῆρχεν. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο σχοίη, τὸ ἐγγεγραμμένον ὤφλε καὶ ἄτιμος ἦν.» Τουλάχιστον, σε ό,τι αφορά την προσβολή των κλητήρων με γραφή ψευδοκλητείας, αυτή εισάγεται ενώπιον των θεσμοθετών: Αριστοτέλης, Αθηναίων πολιτεία, 59, 3: «εἰσὶ δὲ καὶ γραφαὶ πρὸς αὐτοὺς (ενν. θεσμοθέτας) ὧν παράστασις τίθεται, ξενίας καὶ δωροξενίας, ἄν τις δῶρα δοὺς ἀποφύγῃ τὴν ξενίαν, καὶ συκοφαντίας καὶ δώρων καὶ ψευδεγγραφῆς καὶ ψευδοκλητείας καὶ βουλεύσεως καὶ ἀγραφίου καὶ μοιχείας». A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 197 & υποσ. 4. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 201 επ. Η διαιτητική ερήμην εκδοθείσα απόφαση μπορούσε να προσβληθεί εντός δέκα ημερών: Πολυδεύκης Η', 60: «ὁπόταν τις παρὰ διαιτηταῖς παραγραψάμενος, καὶ ὑπομοσάμενος νόσον ἢ ἀποδημίαν, εἰς τὴν κυρίαν μὴ ἀπαντήσας ἐρήμην ὄφλῃ, ἐξῆν ἐντὸς δέκα ἡμερῶν τὴ μὴ οὖσαν ἀντιλαχεῖν, καὶ ἡ ἐρήμη ἐλύετο, ὡς ἐξ ἀρχῆς ἐλθεῖν ἐπὶ διαιτητήν. Εἰ δὲ μὴ ἔλοι τὴν μὴ οὖσαν, ὀμόσας μὴ ἐκὼν ἐκλιπεῖν τὴν δίαιταν, κύρια τὰ διαιτηθέντα ἐγίνετο».

α) Δεν είχε γίνει δεκτό το αίτημά του για αναβολή, παρόλο που συνέτρεχε λόγος αναβολής (π.χ. σοβαρή ασθένεια) ή εάν είχε γίνει δεκτό το αίτημα και δόθηκε αναβολή κατά την ακροαματική διαδικασία, δεν τηρήθηκε τελικά ο χρόνος αναβολής που δόθηκε από το δικαστήριο. Ας σημειωθεί πάντως ότι η διεξαγωγή της δίκης ερήμην[56] του εναγομένου γινόταν, ακόμη και αν ο εναγόμενος δεν έφερε ευθύνη για τη μη εμφάνισή του. Για παράδειγμα, στο λόγο του Δημοσθένη (33), προς Απατούριον παραγραφή[57], γίνεται λόγος για σεισμό που εμπόδισε τον εναγόμενο να παρουσιασθεί ενώπιον του δικαστηρίου[58].

β) Άλλος λόγος ερημοδικίας ήταν, όταν δεν είχε προηγηθεί της δίκης νόμιμη κλήτευση του ερημοδικασθέντος. Το βάρος απόδειξης για τη μη κλήτευση έφερε ο ερημοδικασθείς. Η σχετική απόδειξη, κατά τον Harrison, που συντάσσεται με την άποψη του Berneker[59], μπορούσε να γίνει στο πλαίσιο νέου δικαστικού αγώνα ύστερα από έγερση γραφής ψευδοκλητείας κατά των κλητήρων που πιστοποίησαν τη νόμιμη κλήτευση στην πρώτη δίκη. Αντικείμενο της κρίσης των δικαστών στη γραφή ψευδοκλητείας ήταν η ψευδής ή μη βεβαίωση του γεγονότος της κλήτευσης από τους κλητήρες[60]. Η γραφή ψευδοκλητείας ομοιάζει με τη δίκη ψευδομαρτυρίων, αφού και στην περίπτωση της ψευδοκλητείας η δικανική κρίση βασίζεται σε μία ψευδή μαρτυρική κατάθεση. Η διαφορά έγκειται στο ότι στην ειδικότερη περίπτωση της ψευδοκλητείας, ο εναγόμενος καταδικάζεται ερήμην χωρίς να κριθεί, 'ἄκριτος'[61]. Η ανάγκη, η ψευδοκλητεία να διώκεται με γραφή και όχι με δίκη, όπως η ψευδομαρτυρία, έγκειται προφανώς στο ότι η ψευδής βεβαίωση της κλητεύσεως δίδεται ενώπιον της αρχής. Διακυβεύεται, επομένως, δημόσιο συμφέρον που συνδέεται με την υποχρέωση τήρησης των νόμων και συμμόρφωσης προς τις αρχές[62].

Σε κάθε περίπτωση, δεν υπάρχει βεβαιότητα ως προς την επενέργεια της

---

56. Lex. Seg. 245.15: «Ἐρήμην: δίκη ἐστίν, ὅταν μὴ παρόντων ἀμφοτέρων τῶν προσόντων ὁ δικαστὴς τὴν ψῆφον ἐπενέγκη κατὰ τοῦ ἀπόντος».

57. Δημοσθένης (33), προς Απατούριον παραγραφή, 20: «μετὰ ταῦτα τοίνυν τῷ Παρμένοντι συνέβη συμφορὰ δεινή, ὦ ἄνδρες δικασταί, οἰκοῦντος γὰρ αὐτοῦ ἐν Ὀφρυνείῳ διὰ τὴν οἴκοθεν φυγήν, ὅτε ὁ σεισμὸς ἐγένετο ὁ περὶ Χερρόνησον, συμπεσούσης αὐτῷ τῆς οἰκίας ἀπώλοντο ἡ γυνὴ καὶ οἱ παῖδες, καὶ ὁ μὲν πυθόμενος τὴν συμφορὰν ᾤχετο ἐνθένδε ἀποπλέων: ὁ δὲ Ἀριστοκλῆς, διαμαρτυραμένου τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον μαρτύρων μὴ ἀποφαίνεσθαι καθ' αὑτοῦ ἄνευ τῶν συνδιαιτητῶν, ἀποδημήσαντος τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν συμφορὰν ἐρήμην κατ' αὐτοῦ ἀπεφήνατο τὴν δίαιταν».

58. Ελλείψει άλλων μαρτυριών, τα συμπεράσματα συνάγονται από τα σχετικώς ισχύοντα στη διαιτησία.

59. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 198. Berneker, RE, ad πρόσκλησις, 851.

60. Eduard Platner, Der Process und die Klagen bei den Attikern, Erster Teil, Process, Darmstadt 1824, σελ. 397.

61. Ed. Platner, ό.π., σελ. 417.

62. Ed. Platner, ό.π., σελ. 417.

δικαστικής απόφασης επί της γραφής ψευδοκλητείας στην αρχική απόφαση που εκδόθηκε ερήμην του ενός διαδίκου (με βάση τη μαρτυρία ψευδοκλητήρων). Με άλλα λόγια, δεν είναι εξακριβωμένο κατά πόσο η αρχική απόφαση ακυρωνόταν αυτοδικαίως ή μόνον ύστερα από έγερση ειδικού ενδίκου βοηθήματος εντός δίμηνης προθεσμίας από την έκδοση της απόφασης[63]. Κατά τον Lipsius, η ακυρότητα αυτή επερχόταν αυτοδικαίως, εφόσον ο ερημοδικασθείς πετύχαινε να καταδείξει ότι η κλήτευσή του στην αρχική δίκη βεβαιώθηκε ψευδώς[64]. Εάν όμως κάποιος από τους διαδίκους επιθυμούσε την εκ νέου εκδίκαση της υπόθεσης, αυτό ήταν δυνατό, όπως υποστηρίζει και ο Berneker[65] μόνο μέσω της έγερσης ενδίκου βοηθήματος ('τὴν ἔρημον δίκην ἀντιλαχεῖν') εντός πάντα δύο μηνών από την έκδοση της αρχικής απόφασης. Η άποψη του Lipsius διεκδικεί πάντως αποδοχή, μόνο σε περιπτώσεις, στις οποίες η αρχική απόφαση δεν είχε ακόμη εκτελεσθεί. Εάν είχε προλάβει να γίνει εκτέλεση κατά του ερημοδικασθέντος, αυτός θα μπορούσε να ζητήσει πλέον μόνο αποκατάσταση της ζημίας που υπέστη.

Κατά τον Πολυδεύκη Η', 61, επιτρεπόταν σε κάποιον που ερημοδικάσθηκε, εντός δύο μηνών (από την έκδοση της απόφασης) να 'προσβάλει' την ερημοδικία. Σκοπός της δυνατότητας αυτής που παρεχόταν στον ερημοδικασθέντα, ήταν η αναίρεση της σε βάρος του απόφασης και η ανάπτυξη των ισχυρισμών και επιχειρημάτων που δεν του επέτρεψε η απόφαση αυτή. Εάν ο ερημοδικασθείς δεν αξιοποιούσε τη δυνατότητα αυτή ή αν αποτύχαινε, τότε υποχρεωνόταν να καταβάλει την παροχή, στην οποία καταδικάσθηκε («τὸ ἐγγεγραμμένον») και (ή;) κηρυσσόταν άτιμος (προφανώς, όταν επρόκειτο για 'δημοσίου δικαίου' ένδικο βοήθημα για αδίκημα που επέσυρε ποινή ατιμίας)[66].

Κατά του αντιδίκου που υπέδειξε ψευδομάρτυρα για να επιβεβαιώσει τη δήθεν κλήτευσή του, ο ερημοδικασθείς είχε τη δυνατότητα να ασκήσει, όπως είδαμε δίκη κακοτεχνιών. Η δίκη κακοτεχνιών δεν επέφερε ακυρότητα της αρχικής απόφασης, διότι αντικείμενό της ήταν μόνο η επιδίκαση χρηματικής αποζημίωσης (ή η επιβολή χρηματικού προστίμου)[67].

Η ισηγορία, η εξασφάλιση, με άλλα λόγια, ίσης ευκαιρίας στους εμπλεκομένους σε μια διαβούλευση, να εκφράσουν τη θέση τους, αποτελεί συστατικό στοιχείο της δημοκρατίας[68]. Όπως αναφέρει ο Ισοκράτης, η δη-

63. A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 198.

64. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 962.

65. Berneker, ad ψευδοκλητείας γραφή, σε: RE ό.π.

66. Πολυδεύκης Η. 61 βλ. υποσ. 55. Ed. Platner, ό.π., σελ. 398. Μ. Σ. Γιούνη, ό.π., σελ. 95 επ.

67. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 956.

68. Βλ. Δημοσθένης (24), κατά Τιμοκράτους, 99: «...εἰπέ, Τιμόκρατες: οὐ σύνιμεν καὶ βουλευσόμεθ' ἄν τι δέῃ; εἶτ' ἔτι δημοκρατησόμεθα;...»

μοκρατία, παρόλα τα μειονεκτήματά της, δεν καταδικάζει ανθρώπους σε θάνατο χωρίς προηγουμένως να δικασθούν (σε αντίθεση, εννοείται, προς το καθεστώς των Τριάκοντα, και γενικότερα προς τυραννικά και ολιγαρχικά καθεστώτα)[69]. Κατά την επισήμανση του Jones, ο όρος 'ἰσηγορία' χρησιμοποιείται από τον Ηρόδοτο ως συνώνυμος του όρου 'δημοκρατία', υπό την έννοια της ισότητας ενώπιον του νόμου, αλλά και μέσω του νόμου[70]. Η τήρηση των νόμων αποτελεί το πλαίσιο που διασφαλίζει την ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων των πολιτών, τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ορίζεται, μεταξύ άλλων, και ότι η απονομή της δικαιοσύνης δεν μπορεί να γίνεται ερήμην εκείνων, στους οποίους αφορά[71].

Στην αττική δίκη, οι διάδικοι είχαν ίσο δικαίωμα να λάβουν το λόγο και να υποστηρίξουν τις θέσεις τους. Ο χρόνος κάθε ομιλητή ήταν αυστηρώς ορισμένος και ίσος για τον καθένα. Ο δικαστής που είχε οριστεί υπεύθυνος για την κλεψύδρα υπολόγιζε πάντα την ίδια ποσότητα νερού και για τους δύο διαδίκους. Δεν επιτρεπόταν στον αντίδικο ή σε οποιονδήποτε άλλον να διακόψει τον ομιλητή[72]. Μπορούσε πάντως ο ένας διάδικος να θέσει ερωτήματα στον άλλον που έπρεπε να απαντηθούν κατά τη διάρκεια του δικού του χρόνου ομιλίας[73].

Στις ιδιωτικές υποθέσεις, κάθε διάδικος μπορούσε να πάρει το λόγο δυο φορές, χρονικά ισομερώς κατανεμημένες. Στις δημόσιες υποθέσεις μόνο μία φορά. Στις 'φονικές δίκες' οι διάδικοι είχαν δικαίωμα δευτερολογίας[74]. Ο δικαστής που είχε οριστεί υπεύθυνος για την κλεψύδρα ('ὁ ἐφ' ὕδωρ')

69. Ισοκράτης (7) Αρεοπαγιτικός, 67: «ἀλλὰ μὴν οὐδὲ τὴν πραότητα δικαίως ἄν τις ἐπαινέσειε τὴν ἐκείνων μᾶλλον ἢ τὴν τοῦ δήμου, οἱ μὲν γὰρ ψηφίσματι παραλαβόντες τὴν πόλιν πεντακοσίους μὲν καὶ χιλίους τῶν πολιτῶν ἀκρίτους ἀπέκτειναν, εἰς δὲ τὸν Πειραιᾶ φυγεῖν πλείους ἢ πεντακισχιλίους ἠνάγκασαν;...». Λυσίας (12) κατά Ερατοσθένους, 82: «καὶ οὗτοι μὲν τοὺς οὐδὲν ἀδικοῦντας ἀκρίτους ἀπέκτειναν, ὑμεῖς δὲ τοὺς ἀπολέσαντας τὴν πόλιν κατὰ τὸν νόμον ἀξιοῦτε κρίνειν, παρ' ὧν οὐδ' ἂν παρανόμως βουλόμενοι δίκην λαμβάνειν ἀξίαν τῶν ἀδικημάτων ὧν τὴν πόλιν ἠδικήκασι λάβοιτε. τί γὰρ ἂν παθόντες δίκην τὴν ἀξίαν εἴησαν τῶν ἔργων δεδωκότες;»

70. Ηροδότου Ιστορίαι, 5, 78, 1: «Ἀθηναῖοι μὲν νῦν ηὐξηντο, δηλοῖ δὲ οὐ κατ' ἓν μοῦνον ἀλλὰ πανταχῇ ἡ ἰσηγορίη ὡς ἔστι χρῆμα σπουδαῖον....». J. Walter Jones, The Law and Legal Theory of the Greeks. An introduction, Oxford 1956, σελ. 86 επ.: '...the equality in and through the law...'.

71. Για τη διατύπωση: Κ. Δ. Κεραμεύς, Αστικό Δικονομικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 190.

72. A.R.W. Harrison, ό.π., σελ. 162.

73. Δημοσθένης (46) Κατά Στεφάνου β, 10: «ἵνα δὲ εἰδῆτε ἀκριβῶς, αὐτὸν τὸν νόμον μοι ἀνάγνωθι. "Νόμος: τοῖν ἀντιδίκοιν ἐπάναγκες εἶναι ἀποκρίνασθαι ἀλλήλοις τὸ ἐρωτώμενον, μαρτυρεῖν δὲ μή...». Πλάτωνος Απολογία 25 d: «ἔστιν οὖν ὅστις βούλεται ὑπὸ τῶν συνόντων βλάπτεσθαι μᾶλλον ἢ ὠφελεῖσθαι; ἀποκρίνου, ὦ ἀγαθέ: καὶ γὰρ ὁ νόμος κελεύει ἀποκρίνεσθαι...». A. R. W. Harrison, ό.π., σελ. 138, υποσ. 3 & 4.

74. Σοφία Αδάμ – Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 182.

έκλεινε τη ροή του νερού σταματώντας το χρόνο κάθε φορά που ο γραμματέας διάβαζε έναν νόμο, μια μαρτυρία ή κάτι άλλο[75]. Και στη διαδικασία της τιμήσεως ο χρόνος των διαδίκων για την πρόταση της ποινής ήταν ισομερώς κατανεμημένος[76].

Τον 5ο αιώνα εκδόθηκε ψήφισμα το επονομαζόμενο του Καννωνού, βάσει του οποίου, όποιος τελούσε αδίκημα που στρεφόταν κατά του δήμου, δικαζόταν ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου και σε περίπτωση καταδίκης του, του επιβαλόταν η θανατική ποινή και η δήμευση της περιουσίας του[77]. Ωστόσο, και κατά τη διαδικασία αυτή φαίνεται ότι υπήρχε πρόβλεψη για την ακρόαση των διωκομένων:

---

75. Λυσίας (23), κατά Παγκλέωνος, 4: «...καί μοι ἐπίλαβε τὸ ὕδωρ...». Όπως σημειώνει η Σοφία Αδάμ –Μαγνήσαλη, ό.π., σελ. 182 υποσ. 500, είναι εμφανής η αγωνία του ενάγοντος να μην περάσει ο χρόνος του, αφού πέντε φορές επανελάμβανε την ανωτέρω φράση ('σταμάτησε μου τη ροή του νερού').

76. Αριστοτ. Αθηναίων Πολιτεία 69.2: «ἔπειτα πάλιν τιμῶσι, ἂν δέῃ τιμῆσαι, τὸν αὐτὸν τρόπον ψηφιζόμενοι... Ἡ δὲ τίμησίς ἐστιν πρὸς ἡμίχουν ὕδατος ἑκατέρῳ». Το ίδιο προβλεπόταν και σε άλλες πόλεις, όπως προκύπτει από επιγραφικές μαρτυρίες, π.χ. συνθήκη Δελφών - Πελλάνας: B. Haussoullier, ό.π., σελ. 65 επ.

77. Ξενοφών, Ελληνικά, 1. 7. 20: «ἴστε δέ, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πάντες ὅτι τὸ Καννωνοῦ ψήφισμά ἐστιν ἰσχυρότατον, ὃ κελεύει, ἐάν τις τὸν τῶν Ἀθηναίων δῆμον ἀδικῇ, δεδεμένον ἀποδικεῖν ἐν τῷ δήμῳ, καὶ ἐὰν καταγνωσθῇ ἀδικεῖν, ἀποθανεῖν εἰς τὸ βάραθρον ἐμβληθέντα, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημευθῆναι καὶ τῆς θεοῦ τὸ ἐπιδέκατον εἶναι». Το ψήφισμα του Κανωννού βρισκόταν σε ισχύ την εποχή της δίκης των στρατηγών στη ναυμαχία στις Αργινούσες (406 π.Χ.) που δικάσθηκαν επειδή, ενώ νίκησαν, δεν ανέσυραν τις σορούς των πολεμιστών τους και τα βυθισμένα πλοία από τη θάλασσα. Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, ο Ευρυπτόλεμος αιτήθηκε την εφαρμογή του ψηφίσματος, όπως μας μαρτυρεί ο Ξενοφών, προτείνοντας όμως εναλλακτικά και την εφαρμογή ενός άλλου νόμου, βάσει του οποίου οι στρατηγοί έπρεπε να δικαστούν από δικαστήριο και όχι ενώπιον της Εκκλησίας του δήμου. Το γεγονός ότι οι στρατηγοί καταδικάσθηκαν τελικά σε θάνατο χωρίς να τηρηθούν οι διατάξεις του ψηφίσματος που απαιτούσαν ξεχωριστή ψήφο της Εκκλησίας για καθέναν από τους κατηγορουμένους που αντιμετώπιζαν κοινή κατηγορία, εγγράφηκε με μελανά γράμματα στη συλλογική μνήμη των Αθηναίων: J.W. Jones, ό.π., σελ. 89. Ξενοφών, Ελληνικά, 1. 7. 22 «τοῦτο δ' εἰ βούλεσθε, κατὰ τόνδε τὸν νόμον κρίνατε, ὃς ἐστιν ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις, ἐάν τις ἢ τὴν πόλιν προδιδῷ ἢ τὰ ἱερὰ κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῇ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ, τὰ δὲ χρήματα αὐτοῦ δημόσια εἶναι» & 23: «τούτων ὁποτέρῳ βούλεσθε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῷ νόμῳ κρινέσθων οἱ ἄνδρες κατὰ ἕνα ἕκαστον διῃρημένων τῆς ἡμέρας τριῶν μερῶν, ἑνὸς μὲν ἐν ᾧ συλλέγεσθαι ὑμᾶς δεῖ καὶ διαψηφίζεσθαι ἐάν τε ἀδικεῖν δοκῶσιν ἐάν τε μή, ἑτέρου δ' ἐν ᾧ κατηγορῆσαι, ἑτέρου δ' ἐν ᾧ ἀπολογήσασθαι» & 34: «ταῦτ' εἰπὼν Εὐρυπτόλεμος ἔγραψε γνώμην κατὰ τὸ Καννωνοῦ ψήφισμα κρίνεσθαι τοὺς ἄνδρας δίχα ἕκαστον· ἡ δὲ τῆς βουλῆς ἦν μιᾷ ψήφῳ ἅπαντας κρίνειν. τούτων δὲ διαχειροτονουμένων τὸ μὲν πρῶτον ἔκριναν τὴν Εὐρυπτολέμου· ὀμοσαμένου δὲ Μενεκλέους καὶ πάλιν διαχειροτονίας γενομένης ἔκριναν τὴν τῆς βουλῆς, καὶ μετὰ ταῦτα κατεψηφίσαντο τῶν ναυμαχησάντων στρατηγῶν ὀκτὼ ὄντων· ἀπέθανον δὲ οἱ παρόντες ἓξ». & 35 καὶ οὐ πολλῷ χρόνῳ ὕστερον μετέμελε τοῖς Ἀθηναίοις, ...».

Σε ένα σχόλιο του Κρατερού στις Εκκλησιάζουσες του Αριστοφάνη σχετικό με το ψήφισμα του Κανωννού[78] αναφέρονται τα εξής: «<οὗτος γὰρ> ψήφισμα γεγράφει κατεχόμενον ἑκατέρωθεν ἀπολογεῖσθαι τὸν κατ' εἰσαγγελίαν κρινόμενον[79]». Και παρακάτω: «Κρατερὸς δὲ [φησι] καὶ πρὸς κλεψύδραν [ἀπολογεῖσθαι τὸν καθ' εἰσαγγελίαν κρινόμενον] κελεῦσαι».

Η σύνδεση «ἀπολογεῖσθαι πρὸς κλεψύδραν» βρίσκει ποικίλες αναλογίες στο Δημοσθένη[80]. Προκύπτει δηλαδή, ότι και κατά την ειδική δικαιοδοτική διαδικασία της εισαγγελίας ενώπιον της Εκκλησίας του Δήμου, αποτελούσε προϋπόθεση η χρήση της κλεψύδρας, όπως και κατά την τακτική διαδικασία ενώπιον του δικαστηρίου[81], προκειμένου να εξασφαλίζεται ίσος χρόνος ομιλίας στους διαδίκους.

Ας σημειωθεί όμως ότι γενικότερα σε περιπτώσεις (απόπειρας) κατάλυσης του δημοκρατικού πολιτεύματος (π.χ. το 410 π.Χ. μετά την πτώση του καθεστώτος των 400), θεσμοθετούνται εξαιρέσεις από τις συνήθεις διαδικασίες που καθιστούν ανυπεράσπιστους τους δράστες στερώντας τους το δικαίωμα προσφυγής στο δικαστήριο για οποιαδήποτε κακομεταχείριση και αν υποστούν στο πρόσωπο ή στην περιουσία τους. Η ανατροπή του πολιτεύματος αποτελεί το υπέρτατο έγκλημα[82].

Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι σε κάθε πτυχή της αττικής δίκης λαμβάνεται μέριμνα να τηρούνται οι ισορροπίες σε ό,τι αφορά τη δικονομική μεταχείριση των διαδίκων, τη δυνατότητά τους να ακουσθούν. Όταν ο ένας ερωτάται, ερωτάται και ο άλλος, όταν στον έναν δίδεται η δυνατότητα

78. Sch. ad Arist. Eccl. 1089 (κατὰ τὸ Κανωννοῦ ψήφισμα), σε: Scholia in Aristophanis Thesmophoriazusas et Ecclesiazusas (Pars III, Fasciculus 2/3), edidit R. F. Regtuit, Groningen 2007, σελ. 117.

79. Βλ. τη διόρθωση σε Σούδα ad εἰσαγγελία, όπου τη λέξη ἀποκρινόμενον τη διόρθώνει σε κρινόμενον.

80. Δημοσθένης (19) Περί της παραπρεσβείας, 120: «πρὸς διαμεμετρημένην τὴν ἡμέραν αἱρεῖς διώκων...». (27) Κατά Αφόβου α, 12: «καὶ τὸ μὲν πλῆθος τῆς οὐσίας τοῦτ' ἦν τὸ καταλειφθέν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ὅσα δ' αὐτῆς διακέκλεπται καὶ ὅσ' ἰδίᾳ ἕκαστος εἴληφεν καὶ ὁπόσα κοινῇ πάντες ἀποστεροῦσιν, οὐκ ἐνδέχεται πρὸς ταὐτὸ ὕδωρ εἰπεῖν...». (29) Προς Άφοβον, 9: «...ὃ γὰρ τότ' ἐν μικρῷ μέρει τινὶ τοῦ παντὸς ὕδατος μετὰ τῶν ἄλλων κατηγορήσαμεν, νῦν πρὸς ἅπαν τὸ ὕδωρ αὐτὸ καθ' αὑτὸ διδάξειν ἐμέλλομεν.». (43) Προς Μακάρτατον, 8: «καὶ ἐπειδὴ ἦγεν ὁ ἄρχων εἰς τὸ δικαστήριον καὶ ἔδει ἀγωνίζεσθαι, τά τε ἄλλα ἦν αὐτοῖς ἅπαντα κατεσκευασμένα εἰς τὸν ἀγῶνα, καὶ τὸ ὕδωρ, πρὸς ὃ ἔδει ἀγωνίζεσθαι, τετραπλάσιον ἡμῶν ἔλαβον. ἐξ ἀνάγκης γὰρ ἦν, ὦ ἄνδρες δικασταί, τῷ ἄρχοντι ἀμφορέα ἑκάστῳ ἐγχέαι τῶν ἀμφισβητούντων, καὶ τρεῖς χοᾶς τῷ ὑστέρῳ λόγῳ». (53) Προς Νικόστρατον, 17: «εἰσελθὼν εἰς τὸ δικαστήριον πρὸς ἡμέραν διαμεμετρημένην». Albert von Bamberg, Ueber einzige auf das attische Gerichtswesen bezuegliche Aristophanes – Stellen, σε: Hermes 13 (1878), σελ. 511. J.H. Lipsius, ό.π., σελ. 43, σημ. 132.

81. Albert von Bamberg, ό.π., σε: Hermes 13 (1878), σελ. 512.

82. Μ. Σ. Γιούνη, ό.π. σελ. 113 επ., 120.

να βεβαιώσει κάποιον ισχυρισμό του με όρκο, η ίδια παρέχεται και στον άλλον, όταν ο ένας έχει δικαίωμα να προβάλει ενστάσεις, ο άλλος έχει δικαίωμα να τις αντικρούσει κ.ο.κ. Το αττικό σύστημα απονομής δικαιοσύνης εξασφαλίζει στους διαδίκους ισότητα ευκαιριών, σε ό,τι αφορά τη χρήση των δικονομικών τους όπλων.

Η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως δε μένει απλώς σε επίπεδο αφηρημένου φιλοσοφικού αιτήματος, ως προς την απονομή της δικαιοσύνης, αλλά αποτελεί κατευθυντήρια γραμμή που διαπνέει όλα τα στάδια της αττικής δίκης. Είναι επίσης απολύτως συνυφασμένη με το δημοκρατικό πολίτευμα.

Λέξεις-κλειδιά: ἀνάκρισις, ἀνθυπομωσία, ἀντιγραφή, ἀντιλαχεῖν (τὴν ἔρημον δίκην), ἀπολογία/ἀπολογεῖσθαι, Αργινουσών ναυμαχία, γνῶσις ἀπρόσκλητος, γραφὴ ψευδοκλητείας, διαμαρτυρία, δίκη –ἄγραπτος, ἀπρόσκλητος, ἔρημος, Σκυρία, ψευδομαρτυρίων–, ἐρημοδικία, ἰσηγορία, Κανωννοῦ ψήφισμα, κλεψύδρα, κλῆσις, κλητῆρες, κλήτορες, λῆξις, ὁ ἐφ ὕδωρ, όρκος Ηλιαστικός, παραγραφή, πρόρρησις, πρόσκλησις, ὑπομωσία.

ZUSAMMENFASSUNG

K. K. PAPAKONSTANTINOU: *Das Prinzip des rechtlichen Gehoers im attischen Recht*

Das Prinzip 'μηδενί δίκην δικάσης πρὶν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσης' fuehrt zu dem Dichter Phokylides aus Mytilene zurueck, der im 6 Jhdt. v. Chr. lebte. Es ist aber, aller Wahrscheinlichkeit nach, aelter und stammt aus dem Dichter Hesiodos, der im 7. Jhdt v.Chr. lebte. Dabei handelt es sich in erster Linie um einen Ratschlag, die Gewährung rechtlichen Gehoers ist aber auch als Pflicht der verlosten Richter Athens im Heliasteneid beiinhaltet, wie es in der Rede von Demosthenes (24) gegen Timokrates ueberliefert worden ist. Das rechtliche Gehoer ist heutzutage immer noch gelaeufig als juristische Maxime mit universaler Bedeutung in der lateinischen Formulierung 'audiatur et altera pars'.

Die vorliegende Arbeit beantwortet die folgenden Fragen: In welchen Stadien des attischen Rechtsverfahrens war rechtliches Gehoer den Parteien zu gewaehren? Was geschah, wenn eine Partei nicht gehoert werden konnte? Wann wurde ein Versaeumnisurteil erlassen und auf welcher Weise konnte man nach dem attischen Prozessrecht ein solches Urteil anfechten?

Es wird festgestellt, dass rechtliches Gehoer den Parteien sowohl im regulaeren als auch im speziellen Verfahren gewaehrleistet werden musste. In jedem Stadium des Prozesses, wurde darauf Ruecksicht genommen, dass Gleichgewicht und Fairness in der Behandlung der Parteien eingehalten wurde: Wenn die eine Partei in tatsaechlicher und rechtlicher Hinsicht Stellung nahm, bekam auch die andere die Chance, Stellung zu nehmen; ebenfalls, wenn der einen Partei die Gelegenheit gewährt wurde, eine Behauptung mit Eid zu bestaetigen, wurde die gleiche Gelegenheit auch der anderen Partei gegeben; wenn die eine Partei Einwendungen erhob, hatte die andere das Recht, sie zu widerlegen.

Im attischen Recht stellt das rechtliche Gehoer nicht bloss ein philosophisches Postulat dar, sondern gilt als Prozessmaxime, die in allen Stadien des attischen Gerichtsverfahrens beruecksichtigt werden musste. Das Prinzip des rechtlichen Gehoers ist eng mit der demokratischen Verfassung verbunden.

Schlüsselwörter: Anfechtung des Versaeumnisurteils, Arginussenprozess, Befragung der Gegner, Einwendung, Fairness, Gehoer (rechtliches), Gleichheit (prozessrechtliche), Heliasteneid, Kanonnos (psephisma), Klage, Versaeumnisurteil, Verschiebung des Prozesses, Vorladung, Widerklage, Zeugnis (falsches), Zurueckweisung einer Klage.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 59-85

Ηλίας Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ

Δωρεές, κληροδοσίες και «ιδρύματα» στην ελληνο-ρωμαϊκή αρχαιότητα. Προβλήματα ορολογίας*

Οι στρατηγικές διατήρησης της μνήμης των ατόμων κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα χαρακτηρίζονται από πολυμορφία. Μεγαλοπρεπή αγάλματα, λυρικά επιγράμματα, μνημειακού χαρακτήρα τάφοι αλλά και λιγότερο γνωστές δωρεές και κληροδοτήματα για την ικανοποίηση κοινωνικών αναγκών είναι κάποιες από τις μορφές που λάμβανε ο πόθος για την διαιώνιση της μνήμης του τεθνεώτος. Κάποιες από τις τεχνικές αυτές συναρτώνται ευθέως με ευρύτερες κοινωνικές στρατηγικές διάκρισης, όπως ο ευεργετισμός.

Στη σύγχρονη ιστορική βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη η τάση να χρησιμοποιείται –καταχρηστικά όπως ελπίζω να αποδείξω[1]– ο

* Πρώτη μορφή του άρθρου παρουσιάστηκε στην 14η ετήσια συνάντηση των ιστορικών του δικαίου στην Κομοτηνή τον Νοέμβριο του 2011 και στο μεταπτυχιακό σεμινάριο αρχαίας ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών τον Μάιο του 2012. Ευχαριστώ τους μετέχοντες και ιδιαίτερα την καθ. Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα και την επίκ. καθ. Σ. Ανεζίρη για την ευκαιρία να αναπτύξω τις παραπάνω θέσεις, αλλά και για τις παρατηρήσεις τους.

1. Σε παρόμοιο ολίσθημα έχω υποπέσει στο Arnaoutoglou (2012).

όρος «ίδρυμα» για να περιγράψει την μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων (κινητών ή/και ακινήτων) σε μια συλλογικότητα (πόλη, βουλή, γερουσία, ιδιωτικό σωματείο, ή σπανιότερα ad hoc συνιστώμενο συλλογικό όργανο) με σκοπό την χρηματοδότηση, από την πρόσοδο τους, της οργάνωσης σε μόνιμη βάση κάποιας εκδήλωσης (ή σειράς εκδηλώσεων) ή έργου ιδιωτικού[2] ή δημόσιου ενδιαφέροντος[3] με περιοδικό χαρακτήρα (συνήθως ετήσιο), αδιακρίτως του νομικού σχήματος μέσω του οποίου υλοποιείται (δωρεά «εν ζωή» «υπό τρόπο», κληροδοσία «ύπό τρόπο»)[4]. Έτσι, όμως, συσκοτίζονται οι ειδικότερες παράμετροι κάθε παροχής, καθώς παρουσιάζονται ως «αντικειμενικές» και όχι ως προϊόν ιστορικών συνθηκών. Παραδείγματος χάριν, οι παροχές που υλοποιούνται με δωρεές εν ζωή μπορεί να υποκρύπτουν εντεινόμενο τοπικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα μέλη της ελίτ των πόλεων[5]. Επιπλέον, η χρήση του σύγχρονου όρου «ίδρυμα» περικλείει τουλάχιστον δύο διαφορετικά νομικά γεγονότα, ενώ ο ίδιος ό όρος είναι άγνωστος κατά την ελληνο-ρωμαϊκή περίοδο[6]. Οι διαφορετικοί, όμως, νομικοί μηχανισμοί συνοδεύονται από ιδιαίτερες προϋποθέσεις και κανόνες· έτσι η κατάρτιση

2. Στεφάνωση τάφου: *SEG* 56.1501, *ροδισμός*: *IK* 53 (Alexandreia Troas) 152.

3. Αθλητικοί αγώνες (*IG* v (1) 18), δραματικές ή μουσικές παραστάσεις (*SEG* 38.1462), τέλεση θυσιών (*IG* x (2) (2) 348 – 349), εστίαση (*IG* x (2) (2) 300), διανομή χρηματικού ποσού (*AJA* 4 (1888) 10 αρ. 6) ή σίτου (*IG* v (1) 526), παροχή ελαίου για τη λειτουργία του γυμνασίου (*IBeroia* 7), ανέγερση και συντήρηση οικοδομημάτων (*RPh* 11 (1937) 334 αρ. 9, *SEG* 54.1436), λειτουργία λουτρών (*IG* xii (5) 946), διασφάλιση της λειτουργίας βιβλιοθήκης (*IK* 17 (Ephesos) 5113) ή παροχή εκπαίδευσης (*Milet* I (3) 145, *Syll*[3] 671-672 για τις οποίες βλ. πιο πρόσφατα Dimopoulou-Piliouni, A. (2007) «Les garanties des dettes envers une fondation: le cas de *Syll*[3] 672» *RHDFE* 85, 437-53, Migeotte, L. (2009/10) «La fondation d'Attale II à Delphes: dispositions administratives et financières» *Dike* 12/13, 203-17 και Harter-Uibopuu (2011: 135-7)).

4. Βλ. Laum (1914: i 60-115) και πολύ πρόσφατα Campanille (2011). Ομοιότητες με την ποικιλία των σκοπών που εξυπηρετούν οι δωρεές και τα κληροδοτήματα σε πόλεις, βλ. Harter-Uibopuu (2011) και *municipia*, βλ. Johnston (1985: 106). Η διάκριση ανάμεσα σε «ιδρύματα» ιδιωτικού χαρακτήρα κατά την ελληνιστική περίοδο και δημόσιου χαρακτήρα κατά την αυτοκρατορική εποχή που προτείνει ο C. P. Jones στο άρθρο του "A deed of foundation from the territory of Ephesus" *JRS* 73 (1983) 116 είναι σχηματική και μάλλον παραπλανητική.

5. Ενδεικτικά βλ. την διαπίστωση της Liu (2008: 239) ότι τα σωματεία με αυξημένο κοινωνικό γόητρο και πλούτο προσείλκυαν τις πιο γενναιόδωρες δωρεές και κληροδοτήματα, συντείνοντας στην κοινωνική ιεράρχηση των σωματείων.

6. Το γεγονός αυτό έχει τονιστεί κατά συρροή από πολλές γενιές ιστορικών, κυρίως του ρωμαϊκού δικαίου, ενδεικτικά βλ. Πετρόπουλος (1944: 428), Bruck (1955), de Visscher, F. (1955) "Les fondations privées en droit romain classique" *RIDA* 2, 197-218, Feenstra, R. (1956) «Le concept de fondation du droit romain classique jusqu'à nos jours: théorie et pratique» *RIDA* 3, 245-63, Preaux (1956), Kaser (1971: 310). Η Mannzmann (1962: 19-23) τονίζει το αλυσιτελές της σύγχρονης νομικής έννοιας του «ιδρύματος» για την κατανόηση του ελληνο-ρωμαϊκού φαινομένου.

δωρεάς εν ζωή παρείχε μεγαλύτερα περιθώρια ελιγμών καθώς επέτρεπε την τροποποίηση των όρων της ή και την ανάκληση της από τον δωρητή[7]. Επίσης, επειδή η *ἐπαγγελία - δωρεά* (*sub modo*) έπρεπε να γίνει αποδεκτή από την πόλη, ήταν δυνατόν η δωρεά να απορριφθεί ή να γίνει αντικείμενο διαπραγμάτευσης ή και αντιδικίας[8]. Αντίθετα στην περίπτωση των κληροδοσιών δεν υπήρχε αυτή η δυνατότητα. Αχίλλειος πτέρνα των κληροδοσιών «υπό τρόπο» ήταν η διασφάλιση της συμμόρφωσης του κληροδόχου με τη βούληση του διαθέτη[9].

Σκοπός του άρθρου είναι να αναδείξει τις νομικές αποχρώσεις που λανθάνουν πίσω από τον γενικό –και ενδεχομένως παραπλανητικό– όρο «ίδρυμα». Η έρευνα για τις δωρεές, τις κληροδοσίες και τα «ιδρύματα» στην ελληνο-ρωμαϊκή αρχαιότητα, σε αντίθεση με τις μελέτες για τους νομικούς θεσμούς της κλασικής Αθήνας, στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε επιγραφές. Οι γραμματειακές πηγές είναι μάλλον περιορισμένες. Ο Laum συγκέντρωσε 10 μαρτυρίες για μια περίοδο που εκτείνεται από τον Ξενοφώντα (5ος/4ος αι. π.Χ.) έως τον Ιωάννη Μαλαλά (6ος αι. μ.Χ.)[10]. Το πρόβλημα, φυσικά, με τις επιγραφικές μαρτυρίες είναι η υπερβολική τους έκθεση στον παράγοντα τύχη (εύρεση, κατάσταση του τεκμηρίου, αποκατάσταση) και οι περιορισμοί που εμπεριέχουν ως πολιτισμική συμπύκνωση και έκφραση της ελληνο-ρωμαϊκής κοινωνίας. Παρόλα αυτά, οι επιγραφές παρέχουν ένα ικανοποιητικό περίγραμμα της κοινωνίας και των θεσμών των περιόδων αυτών.

Τα επιγραφικά τεκμήρια συνήθως διασώζουν, είτε αυτούσιο είτε αποσπασματικά, το κείμενο διαθηκών και δωρεών, αναφορές σε τιμητικά ψηφίσματα όπου παρεμπιπτόντως απαριθμούνται και οι ευεργεσίες του τιμώμενου με την μορφή δωρεών ή/και κληροδοτημάτων, ή μνείες παρόμοιων πράξεων σε επιτύμβια μνημεία, όπου αποτυπώνεται η υποχρέωση τέλεσης επιμνημόσυνων τελετών ανά τακτά χρονικά διαστήματα[11]. Οι κανονιστικές ρυθμίσεις είναι ελάχιστες, περιορίζονται δε στη ρωμαϊκή περίοδο. Οι δύο, από την ρωμαϊκή Μικρά Ασία (Έφεσος, απόφαση του διοικητή Παύλου Φάβιου Περσικού του 44 μ.Χ. και Αλεξάνδρεια Τρωάδα, επιστολή του Αδριανού του 134 μ.Χ., αντίστοιχα), αφορούν την αρμόζουσα χρήση των περιουσιακών στοιχείων που κληροδοτήθηκαν, ενώ η διάταξη από τον αιγυπτιακό *Γνώμονα του Ιδιολόγου* ορίζει την τύχη των κληροδοτηθέντων όταν

7. Βλ. επιγραφή *BCH* 16 (1892) 427 αρ. 58 παρακάτω σελ. 70 σημ. 33.

8. Για διαπραγμάτευση βλ. *IG* ix² 798 με Harter-Uibopuu (2011: 134) και για αντιδικία, *IK* 15 (Ephesos) 1491 του έτους 144/5 μ.Χ.

9. Βλ. Johnston (1985: 118).

10. Βλ. Laum (1914: i 2 και ii αρ. 12-16, 18, 49, 53, 204ᵃ, 208).

11. Βλ. Laum (1914: i 3-8).

εκλείψουν οι δικαιούχοι (περιέρχεται στο δημόσιο ταμείο). Στην ενότητα των κανονιστικών ρυθμίσεων θα πρέπει να ενταχθεί και η πρόσφατα δημοσιευμένη επιγραφή από την ρωμαϊκή Χίο, στην οποία διασώζεται απόφαση της γερουσίας εναντίον όσων ιδιοποιούνται δωρηθέντα ή κληροδοτηθέντα περιουσιακά στοιχεία σε αυτήν.[12]

12. Βλ. τη σχετική συζήτηση στους Laum (1914: i 2-8), Oliver, J. H. (1953) *The ruling power. A study of the Roman empire in the second century after Christ through the Roman oration of Aelius Aristides*, 963-80, Philadelphia και Fournier (2010: 553-56). Κανονιστικές ρυθμίσεις: *IK* 11 (Ephesos) 17 (Έφεσος, περ. 44 μ.Χ.) διάταξη του ανθυπάτου Παύλου Φάβιου Περσικού: *...ὁμοίως ὅσα χρήματα ἀπολέλειπται τῇ πόλει ἢ μέρει τινὶ καὶ [συστ]ήματι τῶν ἐν αὐτῇ, ταῦτα [δα]ῤῥιζεσθαι τούτῳ τῷ νόμῳ, ᾧ [κατελείφθη.]/ ἀρέσκει καὶ μὴ ὑπὸ τῶν ἀρχόντων εἰς ἄλλας χρεί[α]ς καὶ δ[απ]άνας μετάγεσθαι...* *SEG* 56.1359 (Αλεξάνδρεια Τρωάς, 134 μ.Χ.) επιστολή του αυτοκράτορα Αδριανού προς τους Διονυσιακούς τεχνίτες: *...τοὺς ἀγῶνας πάντας ἄγεσθαι κελεύω καὶ μὴ ἐξεῖναι πόλει πόρους ἀγῶνος κατὰ νόμον ἢ ψήφισμα ἢ διαθήκας ἀγομένους μετενεγκεῖν εἰς ἄλλα δαπανήματα οὐδὲ εἰς ἔργου κατασκευὴν ἐφίημι/ χρήσασθαι ἀργυρίῳ, ἐξ οὗ ἆθλα τίθεται ἀγωνισταῖς ἢ συντάξεις δίδονται τοῖς νεικήσασιν. Εἰ δέ ποτε ἐπείξαι/ πόλιν οὐκ εἰς τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν, ἀλλ' ὡς πυρὸν ἐν σειτοδείᾳ παρεσκευάσα, πόρον τινὰ ἐξευρεῖν./τότε μοι γραφέσθω, ἄνευ δὲ τῆς ἐμῆς συνχωρήσεως μηδὲν πρὸς τὸ τοιοῦτό τι ἐξέστω λαμβάνειν τάδε/ εἰς τοὺς ἀγῶνας ἀποτεταγμένα χρήματα ...* *Gnomon Idioslogos* 17 (Αίγυπτος, 2ος αιώνας μ.Χ.): *τὰ καταλειπόμενα εἰς θυσίας κατοιχομένων, ὅταν μηκέτι ὦσιν οἱ ἐπιμεληθησόμενοι τούτου, ἀναλαμβάνεται.* *SEG* 56.1002, 2-10 (Χίος, αρχές 1ου αιώνα μ.Χ.) απόφαση γερουσίας: *[Ἐπειδή τ]ινες τῶν κληρονομούντων [---c. 10---]/ [---c. 5---]ν ἢ κεκληρονο[μη]κότων τοὺς [διατασσομέν]/[ους ἢ κ]τήσεις ἐγγείου[ς ἢ] χρήματα ἢ καὶ ἄ[λλα κτή]/[ματ]α εἰς τὰς ἑαυτῶ[ν ἢ π]αίδων αὐτῶν γ[ενεθλί]/[ους] ἡμέρας ἢ καὶ ἄλλ[ως] πως βουλομένους [εὐεργε]/[τεῖ]ν τὸ σύστημα, ο[ὐ φυλ]άσσοντες υ τὴν προ[αίρε]/[σιν] τῶν διατασσο[μένω]ν ... / [ἀφ]αιροῦσιν υ τὰ κατα[...]θέντα τῇ γερουσ[ί]ᾳ [εἰς ὄφε]/[λο]ς ἴδιον ποιούμενοι υ τὴν τοῦ συστήματ[ος – 5 ---],* για τις γερουσίες και τον ρόλο τους στη διαχείριση της μνήμης βλ. Γιαννακόπουλος, Ν. (2008) *Ο θεσμός της γερουσίας των ελληνικών πόλεων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οργάνωση και λειτουργίες*, 292-307, Θεσσαλονίκη. Συγγενής με τα παραπάνω, χωρίς να έχουν κανονιστικό χαρακτήρα, είναι και η επιγραφή *SEG* 38.1448 (Λυκία (Βάλβουρα), 158 μ.Χ.) με την οποία ο Αντωνίνος Πίος εγκρίνει τα «ἐπιτίμια» που προβλέπει η πόλη σε περίπτωση μη υλοποίησης της «ἐπαγγελίας» για διεξαγωγή μουσικού «ἀγῶνος» και η κατά τι νεώτερη απόφαση του διοικητή της Αχαΐας για την απαγόρευση απαλλοτρίωσης καθιερωθέντων ακινήτων στον ναό της Δήμητρας στην Ελευσίνα, *IG* ii² 1092, B, 13-25. Απαγόρευση διάθεσης των αφιερωθέντων χρημάτων για τη διεξαγωγή αθλητικών αγώνων στην Αλεξάνδρεια, *P. Oxy.* iv 705, 46-53 (= W. *Chr.* 153) των πρώτων ετών του 3ου αιώνα μ.Χ. Βλ. επίσης τις παρατηρήσεις του Johnston (1985: 117-21) για τις συνθήκες (έλλειψη αποτελεσματικών ενδίκων μέσων για τη συμμόρφωση του κληροδόχου στην εκτέλεση του διαγραφόμενου σκοπού) που οδηγούσαν στην παρέμβαση καταρχήν της συγκλήτου και κατόπιν του ρωμαίου αυτοκράτορα σε περιπτώσεις τροποποίησης του σκοπού του κληροδοτήματος. Πρβλ. όμως και την απαγόρευση που ενσωματώνει ο Γ. Ιούλ. Δημοσθένης από τα Οινόανδα της Λυκίας στην ἐπαγγελία του, σύμφωνα με την οποία όποιος προσφύγει στον Ρωμαίο διοικητή για να τροποποιήσει τους όρους της διαθήκης του, θα καταβάλλει πρόστιμο δυόμισυ χιλιάδων δραχμών, *SEG* 38.1462, 34-37 (124-126 μ.Χ).

Η τεκμηρίωση της σχετικής με τις δωρεές, τα κληροδοτήματα και τα «ιδρύματα» προβληματικής χωλαίνει καθώς δεν υπάρχει εξαντλητικός και ενημερωμένος κατάλογος του επιγραφικού υλικού. Η πιο πρόσφατη σχετική συλλογή κυκλοφόρησε το 1914 στο δεύτερο τόμο του έργου του B. Laum[13]. Παρόλο που ο χρόνος έχει αφήσει τα ίχνη του πάνω της, η συλλογή δικαιολογημένα θεωρείται η καθιερωμένη βιβλιογραφική παραπομπή. Τις τελευταίες, όμως, δεκαετίες οι δημοσιευμένες επιγραφές έχουν αυξήσει δραματικά τον αριθμό των αναφορών[14]. Ενδεικτικά, ενώ ο Laum στηρίχτηκε σε ένα σύνταγμα περίπου 220 τεκμηρίων χωρίς περαιτέρω διακρίσεις, ήδη έχουν εντοπιστεί παραπάνω από 200 επιπλέον αναφορές, μία αύξηση τουλάχιστον 90%. Ο Laum ξεκινά από την αφετηρία ότι ο σύγχρονος νομικός ορισμός του «ιδρύματος» (Stiftung) είναι πολύ στενός, καθώς το «ίδρυμα» δεν μπορεί να νοηθεί κατά την αρχαιότητα ως αυθύπαρκτο νομικό πρόσωπο, όπως στα σύγχρονα δίκαια, ενώ η έννοια του όρου στην καθομιλουμένη είναι ευρεία επειδή συμπεριλαμβάνει την δωρεά και την ανάθεση[15]. Ο πυρήνας της έννοιας «ίδρυμα» (= Stiftung), σύμφωνα με τον Laum, ορίζεται από δύο στοιχεία, α) την εκπεφρασμένη βούληση του ατόμου για την επίτευξη ενός «διαρκούς» σκοπού και β) τον προσδιορισμό μιας περιουσιακής ενότητας, ικανής να εξασφαλίσει την επίτευξη του παραπάνω σκοπού[16]. Εκείνο που φαίνεται να λείπει από τον ορισμό του Laum είναι η διάσταση της αυτονόμησης της νέας ενότητας (που δημιουργείται από τη σύζευξη περιουσιακών στοιχείων και διαχειριστικών παραμέτρων)

13. Για μια περιεκτική παρουσίαση του σχετικού προβληματισμού βλ. για την Αίγυπτο Taubenschlag (1955: 64-65 (ιδρύματα), 196 (κληροδοσία)), και στη συνέχεια Préaux (1956), και για την ελληνιστική περίοδο Velissaropoulos-Karakostas (2011: ii 505-10).

14. Ενδεικτικά βλ. τη συλλογή των Bringmann, K. & H. von Steuben (eds) (1995) *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer*, 2 τόμοι, Berlin, όπου στον πρώτο τόμο συγκεντρώνονται και παρουσιάζονται, γεωγραφικά κατανεμημένες, οι αναφορές σε δωρεές των μοναρχών της ελληνιστικής περιόδου, ανεξαρτήτως εάν αυτές είχαν «ιδρυματικά» χαρακτηριστικά.

15. Laum (1914: i 1): *Bei der Darlegung dessen, was wir unter einer "Stiftung" verstehen, dürfen wir weder von dem modernen juristischen Begriff des Stiftung, noch von dem, was die Umgangssprache als Stiftung bezeichnet, ausgehen. Der erste ist zu eng, der zweite zu weit.* Θα μπορούσε να προσάψει κανείς στον Laum ότι τελικά υποκύπτει στον πειρασμό να διευρύνει την έννοια, συμπεριλαμβάνοντας στον κατάλογο του και δωρεές.

16. Laum (1914: i 2): *Zum Wesen einer Stiftung gehoren also folgende Merkmale: 1. Ein von einem menschlichen Willen bestimmter dauernder Zweck. 2. Ein bestimmter Vermogenskomplex den der Stifter hergibt und der die Verwirklichung dieses dauernden Zweckes sichert.* Πρβλ. τον ελλειπτικό ορισμό της Harter-Uibopuu (2011: 120) "A foundation on the other hand was a certain amount of capital either donated to the city or a sanctuary, or alternatively designated for the setting up and the running of a private association".

απέναντι σε οργανωμένες ήδη συλλογικότητες, οι οποίες ενίοτε καλούνται να την διαχειρισθούν. Ειδικότερα, η εγκατάσταση μιας συλλογικότητας ως διαχειριστή ενός περιουσιακού συνόλου (είτε μέσω δωρεάς, είτε μέσω κληροδοσίας «υπό τρόπο») μεθοδεύει με τελείως διαφορετικό τρόπο την εξυπηρέτηση του σκοπού, επενδύοντας, τουλάχιστον εν μέρει, και στο κοινωνικό γόητρο του διαχειριστή, από την σύσταση ενός αυτόνομου, συλλογικού διαχειριστικού οργάνου με *ad hoc* αρμοδιότητες από τον διαθέτη. Αυτή η διαφοροποίηση νομίζω ότι αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά μεταξύ αφενός μεν δωρεών ή κληροδοτημάτων και αφετέρου των ενώσεων που μπορούν να ονομαστούν «πρωτο-ιδρύματα».

Όσον αφορά ιδιαίτερες μονογραφίες για τα ιστορικά, δικαιικά, κοινωνικά[17], πολιτισμικά και οικονομικά[18] χαρακτηριστικά των ιδρυμάτων και κληροδοτημάτων λείπει κάποια συνθετική εργασία. Η μονογραφία της A. Mannzmann που επιγράφεται «(Αρχαιο-) Ελληνικές πράξεις (σύστασης) ιδρυμάτων. Μελέτη για το περιεχόμενο και τη νομική μορφή» χωρίζεται σε δύο μεγάλες ενότητες. Στην πρώτη εξετάζονται τα εννοιολογικά χαρακτηριστικά του ιδρύματος στην αρχαιότητα και στη σύγχρονη νομική θεωρία και το «ίδρυμα» της Ψύλλας και του Αριστομένη από την ελληνιστική Κέρκυρα (*IG* ix² 798 (= *IG* ix 694))[19]. Στην δεύτερη ενότητα η συγγραφέας αποπειράται να θεμελιώσει την εξίσωση της διαθήκης με την έννοια του συμβολαίου, ενώ στην τρίτη ενότητα ανιχνεύει την ιστορική εξέλιξη του «ιδρύματος»[20].

---

17. Για την κοινωνική διάσταση των δωρεών και κληροδοτημάτων στο ευρύτερο πλαίσιο του αξιακού συστήματος του «ευεργετισμού» βλ. Veyne, P. (1976) *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*. Paris και πρόσφατα Zuiderhoek, A. (2009) *The politics of munificence in the Roman empire. Citizens, elites and benefactors in Asia Minor*. Cambridge.

18. Βλ. Sosin, J. (2001) "Accounting and endowments" *Tyche* 16, 161-75, για τις ρωμαϊκές επαρχίες στην Αφρική και Ιταλία. Duncan-Jones, R. (1974) *The economy of the Roman empire. Quantitative studies*. Cambridge, και Kehoe, D. (1997) *Investment, profit and tenancy. The jurists and the Roman agrarian economy*, 77-136. Ann Arbor. Για τη σχέση κληροδοτημάτων και σωματείων βλ. Liu (2008).

19. Για το «ίδρυμα» της Ψύλλας και του Αριστομένη βλ. πρόσφατα Migeotte, L. (2010) «La fondation d' Aristoménès et de Psylla à Corcyre: Dispositions administratives et financières" *Studi Ellenistici* 24, 63-69 και Harter-Uibopuu (2011: 131-4).

20. Βλ. Mannzmann (1956), μελέτη η οποία αναδημοσιεύτηκε ως δεύτερο μέρος στην μονογραφία της Mannzmann (1962). Πρβλ. την κριτική των H. J. Wolff, *Iura* 13 (1962) 265-75, K. Latte, *ZRG* 79 (1962) 374-6, I. Τριανταφυλλόπουλος, *EEN* 29 (1962) 518-9, J. Mélèze-Modrzejewski, *RHDFE* 41 (1963) 82-92 (= *Statut personnel et liens de famille dans les droits de l'Antiquité*, Aldershot 1993), H. Hommel, *Gnomon* 36 (1964) 614-21, και M. I. Finley, *CR* 14 (1964) 224-5. Στη σχετική ελληνόφωνη βιβλιογραφία θεμελιώδης παραμένει η προσέγγιση του Γ. Πετρόπουλου (1944: 428-9) ο οποίος υποστήριξε ότι τα «ιδρύματα» ως νομικά πρόσωπα είναι δημιούργημα του χριστιανισμού, ξένα προς το κλασικό ρωμαϊ-

Με βάση τη μέχρι τώρα μελέτη του επιγραφικού υλικού προτείνεται η ακόλουθη υπόθεση εργασίας. Στα ύστερα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια εμφανίζεται μια διαχειριστική δομή παρόμοια με τη σύγχρονη του «ιδρύματος», η οποία μπορεί να αποκληθεί και «πρωτο-ίδρυμα». Σκοπός του είναι κυρίως η διαιώνιση της μνήμης και η απόδοση μεταθανάτιων τιμών στον τεθνεώτα, συνοδεύεται δε από τη σύσταση του συλλογικού σώματος, το οποίο θα διαχειρίζεται το περιουσιακό σύνολο. Το συλλογικό σώμα αποτελείται συνήθως από τους συγγενείς, εξ αίματος και εξ αγχιστείας, του ιδρυτή (βλ. χαρακτηριστικά *IG* xii (3) 330, 81-109). Επιβάλλεται να σημειωθεί, όμως, ότι αυτή η νομική διαρρύθμιση δεν είναι ούτε η μόνη ούτε ακολουθείται παντού ομοιόμορφα. Παραδείγματος χάριν, στην Αιγιάλη της Αμοργού τον 2ο αιώνα π.Χ. ο Κριτόλαος δώρησε ένα χρηματικό ποσό στην πόλη με σκοπό να διεξάγονται θυσίες, εστίαση των πολιτών και αγώνες στη μνήμη του γιού του, Αλεξίμαχου (*IG* xii (7) 515). Κατά την ίδια περίπου περίοδο στην Λυκία κάποιος Συμμασις δώρησε ένα χρηματικό ποσό σ' ένα *κοινόν τῶν χαλκέων* υπό τον όρο της διεξαγωγής θυσιών και εστίασης σε καθορισμένες ημέρες[21]. Παρότι υποστηρίχθηκε ότι η εμφάνιση «ιδρυμάτων» παρόμοιου τύπου στα ελληνιστικά χρόνια προδίδει την εξασθένηση των παραδοσιακών οικογενειακών δεσμών της κλασικής περιόδου και την ενίσχυση του ατομικισμού, εν τούτοις η ευθύνη για τη συντήρηση της μνήμης του τεθνεώτος παραμένει στην οικογένεια· τα συνι-

---

κό δίκαιο. Στο τελευταίο ο επιδιωκόμενος σκοπός επιτυγχάνεται είτε μέσω κληροδοσίας είτε με δωρεά «υπό τρόπο» (*sub modo*). Ο Πετρόπουλος χαρακτηρίζει τα «ιδρύματα» της ρωμαϊκής περιόδου «μη αυθύπαρκτα ιδρύματα», «διότι ο ιδρυτής καταλείπει την περιουσίαν χάριν ωρισμένου σκοπού εις ήδη υφιστάμενον νομικόν πρόσωπον». Ως υπόδειγμα της ρωμαϊκής ρύθμισης θεωρεί ότι χρησίμευσε το αρχαίο ελληνικό δίκαιο, δίχως να προσδιορίζει περαιτέρω την υποτιθέμενη επίδραση. Βλ. και Bruck (1955: 161 & 165)· πρβλ. όμως Kamps (1937). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι σε κάποια «ιδρύματα» της ελληνιστικής περιόδου (κυρίως στα πιο πρώϊμα όπως του Διομέδοντα από την Κω (τώρα *IG* xii (4) 348), του Ποσειδωνίου από την Αλικαρνασσό (*Syll*^{3} 1044; *LSAM* 72) και της Επικτήτας από την Θήρα (*IG* xii (3) 330)) συνιστάται ένα «οιονεί» νομικό πρόσωπο, το «κοινόν των συγγενών», το οποίο επιφορτίζεται με την διαχείριση της περιουσίας.

21. *IG* xii (7) 515, 4-5: ... *ὅ τε ἐγδανεισμὸς τοῦ ἀργυρίου οὗ ἐπιδέδωκεν Κριτόλαο[ς]/ [Ἀλκιμέδοντος]*. Βλ. Laum (1914: i 71-72) και Helmis, A. (2003) "Entre les vivants et les morts. La fondation à la mémoire d'Aleximachos fils de Critolaos (IG XII.7, 515; IIe siècle av. J.-C.)» στον τόμο των Thür, G. & F. J. Fernandez Nieto (eds) *Symposion 1999*. Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte (Pazo de Marinan, La Coruna 6.-9. September 1999), 464-80. Köln και Harter-Uibopuu (2011: 126-30). Κληροδότημα του Συμμασι: Parker, R. (2010) "A funerary foundation from Hellenistic Lycia" *Chiron* 40, 103-21 και Arnaoutoglou (2012). Βλ. όμως και τις επιγραφές όπου η πόλη και οι αξιωματούχοι της ορίζονται διαχειριστές. *IThess* I 52 (Φάρσαλος, αρχές 3ου αιώνα π.Χ.) (παροχή ελαίου και διεξαγωγή αθλητικών αγώνων) και *IG* xii (4) 81 από την Κώ των μέσων του 2ου αιώνα π.Χ.

στώμενα «κοινά συγγενών» αποτελούνται κατά κύριο λόγο από τους συγγενείς, πλησιέστερους ή απώτερους, του διαθέτη[22]. Αντίθετα στη ρωμαϊκή περίοδο φαίνεται να κυριαρχούν –χωρίς να λείπουν και άλλοι τρόποι, ιδιαίτερα η δωρεά «υπό τρόπο» ή σπανιότερα το καταπίστευμα– ρυθμίσεις που προσιδιάζουν στη σύγχρονη κληροδοσία, με περιουσιακά σύνολα να αποδίδονται είτε κυρίως στην ίδια την πόλη, είτε σε υπάρχουσες συλλογικότητες της πόλης με αυξημένο κοινωνικό γόητρο (βουλή, γερουσία, επαγγελματικά σωματεία), είτε, τέλος, σε θεότητες. Πιστεύω, όμως, ότι θα ήταν χρησιμότερο αντί να αναζητούνται μεταβατικά, εξελικτικά σχήματα και ταυτόχρονα να προσφεύγουμε σε προβληματικές ιστορικές κατασκευές όπως παλιότερα η αλληλεγγύη του «γένους» ή πιο πρόσφατα ο ατομικισμός της ελληνιστικής περιόδου, να γίνει αποδεκτό ότι τα άτομα είχαν πάντοτε τη δυνατότητα επιλογής είτε να δωρήσουν είτε να κληροδοτήσουν «ὑπὸ τρόπο» μέρος της περιουσίας τους, είτε, τέλος, να δημιουργήσουν *ex nihilo* μια διαχειριστική οντότητα, αποφασίζοντας (ανάλογα με την κοινωνική τους θέση και επιρροή) ποιον θα επιφορτίσουν με το καθήκον υλοποίησης των επιθυμιών τους.

Μέχρι στιγμής εκκρεμεί μια ιστορική ερμηνεία των επιλογών των ατόμων αναφορικά με τις στρατηγικές διαχείρισης της μνήμης. Το γιατί ένα άτομο επιλέγει να δωρήσει ή να κληροδοτήσει συναρτάται όχι μόνο με την κοινωνική –πολιτική του θέση, αλλά και τις οικογενειακές παραδόσεις[23]· μέρος της απάντησης για την ρωμαϊκή περίοδο ίσως βρίσκεται σε μια συγκριτική εξέταση παρόμοιων συμπεριφορών στο λατινόφωνο τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας καθώς και στην δυνατότητα που δόθηκε από τον Μάρκο Αυρήλιο σε συλλογικά σχήματα, εκτός των πόλεων, να δέχονται

22. Παρόλο που το ερώτημα της καταγωγής των «ιδρυμάτων» δεν μπορεί να απαντηθεί εδώ, εντούτοις επιβάλλεται να αναφερθεί η θεωρία του Bruck, E. (1926) *Totenteil und Seelgerät im griechischen Recht*, München (MBPaR 9) (συνοπτικά Bruck (1955), ακολουθούμενος από την Préaux (1956)) σύμφωνα με την οποία οι αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή αποτελούν την κινητήρια δύναμη πίσω από την ανάπτυξη των «ιδρυμάτων». Πρβλ. όμως Kamps (1937), σύμφωνα με τον οποίον η εμφάνιση λατρευτικών «ιδρυμάτων» συμπίπτει με την υποχώρηση της αλληλεγγύης του γένους και με την ανάπτυξη της αλληλεγγύης της πυρηνικής οικογένειας, η οποία στη συνέχεια υποχωρεί εξαιτίας του επελαύνοντος ατομικισμού των ελληνιστικών χρόνων. Ο φόβος της παράλειψης των νεκρικών τιμών δεν περιορίζεται στα ελληνιστικά χρόνια, βλ. και *IK* 66 (Pessinus) 127 του πρώτου μισού του τρίτου αιώνα μ.Χ.: *εἰδ[ότες τὴν ἐπιλη/ἰσμοσύν]ην τῶν κλ/[ηρονό]μ/ων* ή την επιγραφή *MAMA* vi 306 από την Ακμονία (Φρυγία) της αυτοκρατορικής περιόδου: *οἱ γὰρ κληρονόμοι τῶν θνησκόντων ἀμελοῦσιν* καθώς και τις επιγραφές *IMS* ii 210, *IG* x (2) (1) 819, *IG* xii (8) 561, *MAMA* iv 212 όλες της αυτοκρατορικής περιόδου με παρόμοιες εκφράσεις. Για τη ρωμαϊκή Δύση βλ. Liu (2008: 240).

23. Βλ. για το ίδιο θέμα τις παρατηρήσεις του Johnston (1985: 106).

και να διαχειρίζονται κληροδοτήματα[24]. Θα ήταν απλούστερο να δωρηθεί ή κληροδοτηθεί ένα περιουσιακό σύνολο σε μια ήδη συντεταγμένη και κοινωνικά ευϋπόληπτη συλλογικότητα, παρά να προχωρήσει ο διαθέτης στη σύσταση *ad hoc* σώματος, έχοντας να λάβει υπόψη του ενδο-οικογενειακές ισορροπίες. Επιπλέον, η σύσταση δωρεάς ή κληροδοσίας εξασφαλίζει περισσότερες εναλλακτικές λύσεις αειφόρου διαχείρισης και διαιώνισης του σκοπού, σε αντίθεση με τη σύσταση «πρωτο-ιδρύματος» και το περιορισμένο φάσμα λύσεων που αυτό προσφέρει.

Στην κλασική Αθήνα, ενώ είναι γνωστοί οι περιορισμοί της ικανότητας διάθεσης, δεν υπάρχουν πληροφορίες για περιορισμούς επί των αντικειμένων διάθεσης και των ωφελουμένων από παρόμοια διάθεση, επομένως θεωρητικά ο διαθέτης ήταν ελεύθερος να προχωρήσει σε κληροδοσίες. Πράγματι, στις (αμφισβητούμενης, πάντως, αυθεντικότητας) διαθήκες των φιλοσόφων που διασώζει ο Διογένης ο Λαέρτιος περιέχονται αρκετές κληροδοσίες. Για την Γόρτυνα υποστηρίχθηκε ότι η θέσπιση του «εξαίρετου» υπέρ των άρρενων κατιόντων για τις οικίες όπου δεν διαμένουν οικόσιτοι δούλοι συνιστά μια μορφή κληροδοσίας. Σε διαθήκη σκαλισμένη σε μολύβδινη πινακίδα του τέταρτου αιώνα από τη νότια Ιταλία αναφέρονται επίσης κληροδοσίες[25].

---

24. *D.* 34.5.20 (Paulus, libro 12 *ad Plautium*): *Cum senatus temporibus divi Marci permiserit collegiis legare, nulla dubitatio est, quod, si corpori cui licet coire legatum sit, debeatur: cui autem nam licet si legetur, non valebit nisi singulis legetur: hi enim non quasi collegium, sed quasi certi homines admittentum ad legatum.* (Με απόφαση της Συγκλήτου της εποχής του θείου Μάρκου (Αυρηλίου) επιτρέπονται οι κληροδοσίες σε σωματεία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εάν ένα κληροδότημα καταλείπεται σε ένα σωματείο το οποίο έχει δικαίωμα νόμιμα να συγκαλείται, τότε αυτό έχει το δικαίωμα στην κληροδοσία. Αλλά κληροδότημα που καταλείπεται σε σωματείο που δεν έχει το παραπάνω δικαίωμα δεν είναι ισχυρό, εκτός εάν καταλειφθεί ειδικά στα μέλη που το αποτελούν, γιατί τότε το σωματείο επιτρέπεται να λάβει το κληροδότημα, όχι ως σωματείο αλλά ως άτομα). Για τη συμβολή του χωρίου στο ζήτημα της νομικής προσωπικότητας των σωματείων βλ. de Robertis, F. M. (1970) "Autonomia statutaria e personificazione giuridica nel regime associativo Romano" στον τόμο *Études offertes à J. Maqueron*, 591-4, Aix-en-Provence και Zimmermann, C. (2002) *Handwerkervereine im griechischen Osten des Imperium Romanum*, 113-4, Mainz.

25. Βλ. Beauchet (1897: iii 697-703) και Biscardi (1982: 213-4). Διογένης Λαέρτιος 5.71 (Ziebarth (1903: 269 αρ. 23), Laum (1914: ii αρ. 16)) (Αθήνα, τέλος 3ου αιώνα π.Χ.) Διαθήκη του Λύκωνα: *Τῶν δὲ ἐν Αἰγίνῃ μοι γενομένων μοριῶν μετὰ τὴν ἐμὴν ἀπόλυσιν καταχωρησάτω Λύκων τοῖς νεανίσκοις εἰς ἐλαιοχριστίαν, ὅπως κἀμοῦ καὶ τοῦ τιμήσαντος ἐμὲ μνήμη γένηται διὰ τῆς χρείας ταύτης ἡ προσήκουσα...* Γόρτυνα: *IC* iv 72 col. IV 31-37 *ἓ δέ κ' ἀποθάνει τις./ 'τέγανς μὲν τὰνς ἐν πόλι κἄ/τι κ' ἐν ταῖς 'τέγαις ἐνεῖ αἰ/ς κα μἒ Fοικεὺς ἐνFοικεῖ ἐπ/ὶ κῶραι Fοικῖων καὶ τὰ πρόβατα κα/ὶ καρταίποδα ἄ κα μἒ Fοικέος εἴ./ ἐπὶ τοῖς υἱάσι ἔμεν.* Κληροδοσία σε επιγραφή από την νότια Ιταλία (Terina) του δεύτερου μισού του 4ου αιώνα π.Χ., *SEG* 52.991bis: *|— — — ἥμισ]/[σον τ]ᾶς ·*

Ορολογία[26]

Η χρησιμοποιούμενη ορολογία συνίσταται α) για τη δωρεά, στη χρήση των ρηματικών τύπων *ἀνατίθημι*, *ἀνιερῶ*, *ἀφιερῶ*, *δίδωμι*, *δωροῦμαι*, *ἐπιδίδωμι*, *καθιερῶ*, *χαρίζω*, *δόσις*, *(κατὰ) δωρεὰν* κ.λ.π.[27], β) για τις κληροδοσίες αντίστοιχα, *ἀπολείπω*, *ἀφήκω*, *δίδωμι*, *ἐπικαταλείπω*, *καταλείπω*, *ἀπόλειψις*, *κατάλειψις*, *λῆγᾶτον*, *κατά διαθήκην*, *διὰ διαθήκης*, κ.λ.π.[28], γ) για το στοιχείο της διάρκειας εκφράσεις όπως, *ἀίδιος*, *αἰώνιον*, *διηνεκῶς*, *(εἰς) ἀεί*, *ἀέναος*, *εἰς (τὸν) αἰῶνα*, *εἰς (ἅ)πάντα χρόνον*, *εἰς τὸ διηνεκές*, κ.λ.π.[29], δ) ο «τρόπος» που θα πρέπει να ικανοποιηθεί εισάγεται με *ἐφ' ᾧ*, *ἵνα*, *ὅπως*, *ὡς*, κ.λ.π., και ε) η περιοδικότητα εκτέλεσης των τελετών με την φράση *καθ'ἕκαστον ἐνιαυτόν*. Το ερώτημα που εύλογα ανακύπτει αφορά τη συνεπή χρήση και διαφοροποίηση των σχετικών όρων· αν και δεν μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι οι όροι χρησιμοποιούνται με αυστηρή συνέπεια, εν τούτοις οι βασικές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ δωρεάς και κληροδοτήματος προκύπτουν με αδρό τρόπο[30].

Πο · Φιλύλλαι Κ[όνδνος ἀργυ]/[ρίω μ]νᾶς ἴκοσι καὶ Δίαι Κόνδν[ος μνᾶς]/ [δεκαπ]έντε, τὰ δ' ἄλλα τᾶι γενεᾶι κ[ὰτ τάδε]/ [Ἀρι]στοκρέτει · Ἰστιαίω · πάντων [τὰ ἐπιπό]/[λαι]α, · Φιλότατι · Ἰστιαίω · τᾶς τρίτας μ[οίρας τὸ]/ [πᾶν, τὸ] δὲ ἥμισσον · τᾶς · Ξα · Νικυλῖ Ἰστιαίω· [τὼ]/[ς δὲ πω]λήσαντας τὰ ὑπάρχοντα πάν[— —]/ [— — —]αι τὰς οἰκίας φυλάσσεν τῶι παι[δίωι μέ]/[χρ' ἐς τὰ]ν ἁλικίαν μόλῃι· ἃ τόκα ἐγγύω[ν δέῃι ἀπο]/[τιμᾶν τ]ὸν πρύτανιν τὼργυρίω τῶ ἀ[ξιό]/[χρεω δρ]αχ(μῶν) · ν' · εἰ δ' ἃ δοκῆι αὐτοῖς τὸ π[αι]/[δίον τόκ'] εἶαι πωλῆν, πωλησάντω · Ε[— — —]/ [— — — ε]ὺς · Ωλ · Νίκαιος · Ξα · Κλευ[— — —]/ [— — —] Φίλυλλος · Κι · Φιλωνίδας · Α[— —]/ [— — —]σιτων, Τι · Εὐφρονίδα[ς — — —]/ [— — — ι]ππος · ΕΤΑΝ · ΠΗ · ΑΛΕ[— — —].

26. Βλ. επίσης Laum (1914: i 54-60).

27. Πρβλ. τους λατινικούς όρους *(donum) dare*, *donare*. Βλ. επίσης Laum (1914: i 118-26) και Liu (2008: 243) με παραπομπές.

28. Πρβλ. το λατινικό όρο *relinquere*. Βλ. επίσης Laum (1914: i 117-8 και 130) και Liu (2008: 243).

29. Πρβλ. τις λατινικές εκφράσεις *omnibus annis in perpetuum*, *quod annis in perpetuum*. Βλ. και Liu (2008: 244).

30. Χαρακτηριστικά βλ. την επιγραφή του δεύτερου αιώνα π. Χ. από την Καύνο της Καρίας, *IKaunos* 33, 37: *τῶι δὲ ἐπαγγειλαμένωι μὴ ἔλασσον ⌐σ' ἢ δι/[δ]όντι κατὰ διαθήκην [ὑπάρχειν στεφάνω]σιν χρυσῶι στεφάνωι* ... και η χαλαρή χρήση του όρου *δωρεά* για να χαρακτηρίσει την περιουσιακή μεταβίβαση δυνάμει διαθήκης, *IG* vii 2226/2227 (*SEG* 46.546) (Θίσβη, 3ος αι. μ.Χ.). Πρβλ. και Jones, Chr. (1999) "A decree of Thyatira in Lydia" *Chiron* 29, 1-21 ιδιαίτερα 10-11 όπου *καταλείπω* = bequeath. Ο απόλυτος χαρακτήρας της διαπίστωσης της Mannzmann (1962: 19) "Einen besonderen terminus tecnicus für «stiften» und «Stiftung» gibt es namlich bei den Griechen nicht", θα πρέπει να μετριαστεί καθώς υπάρχει μια αξιοσημείωτη συνέπεια στη χρήση είτε των ρημάτων *δίδωμι*, *χαρίζω* κλπ είτε των ρημάτων *καταλείπω*, *ἀπολείπω* κλπ.

Δωρεές

Εξ ορισμού, η δωρεά εμπεριέχει το στοιχείο της ελευθεριότητας. Ακριβώς αυτό το στοιχείο την καθιστά, σε συνδυασμό με την ἐπαγγελία, πανίσχυρο όπλο στη φαρέτρα των διαγκωνιζομένων για μια προνομιακή θέση στο κοινωνικό προσκήνιο.

Η δωρεά μπορεί να περιλαμβάνει είτε χρηματικό ποσό[31] είτε ακίνητα[32]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα λειτουργίας αλλά και των δυνατοτήτων που παρείχε η σύσταση δωρεάς καταγράφεται στην επιγραφή *BCH* 16 (1892) 427 αρ. 58 από την Αριασσό της Πισιδίας, μάλλον του δεύτερου αιώνα μ.Χ. Η επιγραφή διασώζει με μορφή επιστολής την ἐπαγγελία, την υπόσχεση, του Διότειμου γιού του Σάμου, αρχιερέα της αυτοκρατορικής λατρείας, προς τη πόλη αλλά και την τροποποίηση της αρχικής υπόσχεσης. Σύμφωνα με την αρχική δήλωση βούλησης, ο δωρητής παρακρατά την χρήση και επικαρπία των δωρηθέντων

31. Βλ. ενδεικτικά *IG* xii (4) 352, 1-4 (Κως, 1ος αιώνας μ.Χ.) *[ὁ δεῖνα ἀνέθηκα — — — τῶι προκαθηγεμόνι τᾶς]/ πόλιος Ἀσκλαπιῶι καὶ τοῖς συνκαθιερωμένοις ἐν τῶι ἱερῶι Σεβαστο[ῖς θ]εοῖς καὶ/ τῶι Κώιων δάμωι δηνάρια δὶς μύρια ταύτῃ τῇι ἱερᾷ καὶ εὐσεβεῖ ἀνιερώσει ὑπαρχούσῃ[ι]/ ὑπὲρ εὐσεβείας τῶν προδεδηλωμένων Σεβαστῶν θεῶν ἁπάντων καὶ τοῦ Κώιων/ δάμου·*. *IG* xii (7) 245 (Μινώα (Αμοργός), 2ος/1ος αιώνας π.Χ.): *ἐπὶ δημιουργο[ῦ] Θευδήμου καὶ ἱερέως/ τῆς Ῥόδου Θράσ[ω]νος, μηνὸς Ληναιῶνος/ προτεραίᾳ· οἱ ἄν[δ]ρες οἱ αἱρεθέντες ὑπὸ/ τοῦ δήμου κατὰ [ψ]ήφισμα Πάγκριτος Παγ/κρίτου, Ἀγήνωρ Ἀμεινοκράτου, Εὐνομίδης/ Κλέωνος γράψα[ι ν]όμον, καθ' ὃν τό τε ἀργύ/ριον ἐγδανεισ[θῆσ]εται, ὃ ἀνατέθεικεν καὶ [ἐ]/πέδωκεν ἡ γ[υνὴ Ἑρμ]οκρά[του] τοῦ Παγκ[ρί]/[του Ἡ]γησα[ρέτη Αἰνησικράτου] δραχ[μάς]*. Παραλλαγή απλής δωρεάς αποτελεί η δωρεά στον θεό Δία Βροντώντα στην επιγραφή *CIRB* 942 (Κυταίον (Κριμαία), 234 μ.Χ.), όπου ο δωρητής εμπιστεύεται το ποσό της δωρεάς, εν είδει παρακαταθήκης, στον ιερέα (προφανώς του Δία), *ἀγαθῇ τύχῃ. θεῶι Βροντῶντι ἐπηκόωι ἡ πατρὶς Κοιτειτῶν [ι] τὸν ναὸν σὺν τοῦ παρακειμένου/ οἴκου καὶ τοῦ περιαύλου ἐποίησεν ἐκ θεμελίων ἐκ τῶν ἰδίων ἀναλωμάτων ἐπιμεληθέντος τοῦ ἔργου/ Ἰουλίου Συμμάχου Στρατονείκου τοῦ πρὶν ἐπὶ τοῦ ἱππῶνος [ι] ὃς καὶ ἀνέθηκεν χρυσοῦς δέκα δύο ὧν τοὺς/ τόκους καταχωρεῖν κατὰ πᾶν ἔτος εἰς τὸ θεῖον πιστεύσας Ἰουλίω<ι> Ψυχαρίωνι τῶ<ι> ἱερεῖ./ ἐν τῶι · αλφ' · ἔτει καὶ μηνὶ Δείωι α'*. Σε μερικές λατινικές επιγραφές, ο δωρητής παραχωρεί το δώρο σε τρίτο πρόσωπο και όχι στον δωρεοδόχο. Σε αυτήν την περίπτωση το τρίτο παρένθετο πρόσωπο θα προβεί σε παροχή προς τον δωρεοδόχο, βλ. Liu (2008) με *CIL* x 114 και *AEp* 1998 αρ. 282 (Lanuvium, 228 μ.Χ.)

32. *IG* xii (4) 79, 1-19 (Κως, 2ος αιώνας π.Χ.) *ἐπὶ μον]άρχου Θαρσικράτου, μηνὸς Γε/[ραστίου] νουμηνίαι, vac. ἔδοξε τᾶι βουλᾶι/ [καὶ τῶι] δάμωι, γνώμα προστατᾶν/· ἐπειδὴ Φανόμαχος Θεσσαλοῦ εὐ/σεβῶς μὲν διακείμενος ποτὶ τὸς/ θεός, φιλαγάθως δὲ ποτὶ τὸς πολί/τας ἀνιεροῖ τῶι τε Διὶ καὶ τῶι δάμωι/ καὶ δίδωτι τὰς γᾶς τὰς αὐτοῦ τάς/ τε ἐν Ἀκόρναι καὶ τὰς οἰκίας τὰς ἐ/πὶ ταῖς γαῖς καὶ τἄλλα τὰ ἐν ταῖς γα[ῖς]/ πάντα, αἷς γείτονες Ἀριστοκλῆς/ Χαρμίππου, Ἀγησίας κατὰ φύ/σιν δὲ Γενοκλεῦς, Θρασύανδρος Ἀ/γησία, καὶ τὰν γᾶν τὰν ἐν Αἰγήλωι/ καὶ τὰν οἰκίαν τὰν ἐπὶ τᾶι γᾶι καὶ τἄλ/λα τὰ ἐν τᾶι γᾶι πάντα καὶ τὰ προσόν/τα τᾶι γᾶι ταύταις π[άντα], ἃι γείτονες/ [Θε]ύδωρος Χαιρε[δάμο]υ, Διομέδω[ν]/ [Πυ]ρρίχου, Τ[— — — /*

ακινήτων εφ' όρου ζωής και σε αντάλλαγμα προχωρά στην ανάληψη λειτουργιών. Στη συνέχεια, όμως, τροποποιεί την αρχική δήλωση του, γιατί δεν θέλει, καθώς αναφέρει, να μείνει η πόλη χωρίς πόρους, αναλαμβάνοντας το αξίωμα του αρχιερέα από το πρώτο έτος (καθώς και έξοδα που αναλογούν) και όχι από το τρίτο έτος, αλλά και την παροχή χρηματικού ποσού που θα χρησιμοποιηθεί για την προμήθεια λαδιού για το γυμνάσιο[33]. Η επαγωγή, όμως, οποιουδήποτε περιουσιακού στοιχείου θα έπρεπε να γίνει δεκτή από το σώμα το οποίο θα το διαχειριζόταν. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση της *γερουσίας* της πόλεως του Ίστρου από την Μικρά Σκυθία του 138 μ.Χ. με την οποία η *γερουσία* κάνει αποδεκτή την δωρεά «υπό τρόπο» χρηματικού ποσού, του αξιωματούχου της Αρτεμιδώρου γιου του Ηρόδωρου[34].

---

33. *BCH* 16 (1892) 427 αρ. 58 (Αριασσός (Πισιδία), 2ος αιώνας μ.Χ.) *ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν Διότειμος/ Σάμου ἄρχουσι τῆς κρατίστης Ἀριασσέ/ων πόλεως, τῆς γλυκυτάτης πατρίδος/ μου, καὶ τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ, χαίρειν./ καὶ πρότερον μὲν τὴν προαίρεσιν τὴν ἐμήν./ ἣν ἔχω πρὸς τὴν πατρίδα, φανερὰν ἐποίησα/ ἐξ ὧν ἐπὶ τῆς βουλῆς εἶπον, καὶ νῦν δέ,/ ὑπὲρ τοῦ μὴ ἁμάρτυρόν τι ἢ ἄγραφον ε[ἶναι]/ μοῦ τὴν ὑπόσχεσιν διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτ[ης]/ δηλῶ, ὅπως ἥ τε πᾶσα μου δωρεὰ καὶ ἡ αἵρ[εσι]ς, ἐφ' [ἧς]/ δίδωμι, ἣν φυλαχθῆναι διὰ παντὸς ἀξιῶ, φανερὰ τυγχ[άνῃ]./ δίδημι δὴ καὶ χ<α>ρίζομαι τῇ γλυκυτάτῃ πατρίδι μου/ κτῆσιν μου [ἐ]νοῦσαν τόπῳ Παυνάλλοις, ἐν ὑπερ[ορί]/οις, ἐν τε ἀμπελικοῖς καὶ σειτοσπόροις, πεδε[ι]/νοῖς τε καὶ ὀρεινοῖς, καὶ τοῖς ἐποικίοις, πᾶ/σαν, ὡς ἐστιν, μηδενὸς ὑφ[ῃ]ρημένου, τῆς κτή/σεως, ὡς καὶ τότε ἐπὶ τῆς βουλῆς εἶπον, τὴν χρ[είαν]/ καὶ τὴν καρπείαν ἔξω ἐγὼ παρὰ τὸν τῆς ζωῆς χρό/νον· ὑπὲρ δὲ τοῦ μὴ δοκεῖν ἀπροσοδίαστον/ τὴν δωρεάν μου τῇ πόλει καὶ παρὰ τὸν τῆς ζωῆς/ μου χρόνον τυγχάνειν, τελέσω, οὐχ ὡς πρότε/ρον ἐπὶ τῆς βουλῆς εἶπον, ἀπὸ τοῦ τρίτου τῆς/ ἀρχιερωσύνης ἔτους ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ ἕ[τους πρώ]/[τ]ου, καὶ αὐτοῦ [(δηνάρια — - - ἄτινα]]/ χωρήσει εἰς ἐλεοθέσιον χρόνου οὗ ἐξαρκὲς/ — — —.* Παρακράτηση χρήσης και επικαρπίας επίσης και στην επιγραφή *SEG* 20.316, 13-17 από την Κύπρο του δεύτερου αιώνα μ.Χ. Βλ. επίσης την «ἐπαγγελία» της δωρεάς του Κ. Ιούλιου Δημοσθένους από την Τερμησσό προς Οινόανδα της Λυκίας, *SEG* 38.1462. Βλ. τις παρατηρήσεις του Johnston (1985: 117) σχετικά με την περιορισμένη διάδοση της παρακράτησης της ψιλής κυριότητας και παραχώρησης της επικαρπίας από τον διαθέτη σε κληροδοσίες στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, σε αντίθεση με την κληροδοσία «ὑπὸ τρόπο».

34. *ISM* i 193 II (Ίστρος, 138 μ.Χ.): *ἔδοξε γερουσιασταῖς τοῖς πε/ρὶ Ἀρτεμίδωρον Ἡροδώρου/ ἐπεὶ ὁ συναγωγεὺς ἡμῶν Ἀρτεμί/δωρος Ἡ[ρο]δώρου πολλάκι καὶ τάχει/ον εὐεργετήσας τὴν γερουσίαν καὶ/ φυλάξας τὴν τῶν γραμμάτων ἡμεῖν/ πίστιν καὶ τὰ νῦν ὑπέρ τε ἑαυτοῦ καὶ/ τοῦ υἱοῦ Κάρπου ἐπιδίδωσι εἰς ῥο/δισμὸν δηνάρια χειλία, δεδόχθαι/ τὴν ἡμέραν ἄγεσθαι κατ' ἔτος ἐκ τῶν/ τόκων καὶ στεφανωθῆναι αὐτοὺς/ ἐν τῷ ῥοδισμῷ ἀναγορεύοντος/ τοῦ κήρυκος· οἱ γερουσιασταὶ στεφα/νοῦσιν Ἀρτεμίδωρον Ἡροδώρου./ τὸν συναγωγέα καὶ εὐεργέτην/ καὶ φιλότειμον, καὶ Κάρπον Ἀρ/τεμιδώρου, τὸν φιλότειμον/ καὶ εὐεργέτην, εὐνοίας χάριν./ στεφανωθῆναι δὲ καὶ τὸν συν/αγωγέα ἡμῶν Ἀρτεμίδωρον/ Ἡροδώρου μετὰ τοὺς θεοὺς καὶ/ τοὺς Αὐτοκράτορας καὶ ἀνα/γραφῆναι τὸ ψήφισμα εἰς τελα/μῶνα.* Αποδοχή κληροδοτημάτων από πόλεις, Harter-Uibopuu (2011: 124), από *municipia* βλ. Johnston (1985: 112-117). Δεν είναι γνωστό εάν η αρχή της *utilita publica* εφαρμοζόταν στις ανατολικές ρωμαϊκές επαρχίες με σκοπό να περιορίσει την αποδοχή ανεπαρκών δωρεών ή κληροδοτημάτων.

Πολλές φορές η δωρεά μπορεί να συναρτάται από την ικανοποίηση όρου ή όρων που θέτει ο δωρητής[35] όπως στην παρακάτω επιγραφή του δεύτερου αιώνα π.Χ. από τη Σύρνα στην ροδιακή Περαία.

---

35. Βλ. πρώϊμα παραδείγματα, Πλούταρχος, *Νικίας*, 3.5, Ξενοφών, *Κύρου Ἀνάβασις* 5.3.13 (384 π.Χ.). Δωρεά «ὑπό τρόπο» αποτυπώνεται και στις παρακάτω, ενδεικτικά αναφερόμενες, επιγραφές: *ILabraunda* 8 B (Λάβραυνδα, Καρία, περ. 235 π.Χ.) δωρεά ακίνητης περιουσίας από τον Ὀλύμπιχο, *RPh* 11 (1937) 334 αρ. 9 (Χίος, ελληνιστική περίοδος), *IK* 5 (Kyme) 102 (1ος αιώνας π.Χ.) [*ὁ δᾶμος τὸν δεῖνα, τρὶς γυμνασιαρχήν*]/ *τα πολυδαπάνως καὶ μεγαλοπρεπέως, ἀρε/τᾶς ἕννεκα καὶ εὐνόας τᾶς εἰς ἑαυτόν,*/ *γυμνασιαρχήντα δὲ καὶ τὸ τέταρτον καὶ ὑπεσχή/μενον διὰ βίω γυμνασιάρχην καὶ ἀναθέντα ἄγροις*/ <*τ*>*οὶς καλημένοις Μυριόφορον καὶ Κώμαν καὶ Τεμε/νείταν ὅππως καὶ μετὰ τὰν μετάστασιν αὐτῶ ἐκ τῶν*/ *ἀγρῶν γυμνα[σι]άρχη δι' αἰῶνος κὰτ τὸν ἀποτεθει/μένον εἰς τὸ ἀ[ρχε]*<*ῖ*>*ον πὲρρ αὐτῶν νόμον καὶ διαταγάν*. *SEG* 50.426, 6-13 (Μεσσήνη, 42 π.Χ.) *ἀνέθε/κε τᾶι πόλει δη/νάρια μύρια εἴς τε*/ *θυσίας τοῖς Σε*/*βαστοῖς καὶ εἰς*/ *ἐλαίου παροχάν*/ *εἰς ἑκάτερα τὰ*/ *γυμνάσια*. *IG* x (2) (1) 259, 3-11 (Θεσσαλονίκη, 1ος αιώνας μ.Χ.): *Ἰούλιος ΒΗΣΑΡΤΗΣ ἀνέθηκεν τῷ θεῷ κ*<*α*>*ὶ ἔδωκεν ἐν δόσει τοῖς τε νῦν αὐτοῦ καὶ ἐσομένοις*/ *μύσταις, ἕως ἂν συνιστῶνται, ἀμπέλων ἐν τῇ*/ *Περδυλίᾳ* <*ἓν*>· *ἓν τε ἄστυι πλέθρων πέντε τὸ τρίτον*/ *μέρος ἐπὶ τῷδε· ἐφ' ᾧ τὴν καρπήαν ἐχόντων*/ *καθ' ἕτος γείνηται ἡ ἐπὶ τῶν θρεψάντων*/ [*α*]*ὐτοῦ ἑστίασις κατὰ τὸ παραδεδομένον*/ *καὶ τὴν δόσιν*. *Δύστρου υ ιθ*. *Δαισίου υ ιγ*./ *Ὡρπιαίου υ κγ υ*. *IG* x (2) (2) 348 & 349 (Αλκομεναί (Μακεδονία), 192/3 μ.Χ.): *Λούκιος Αἴλιος Ἀγρεστια/νὸς Τιτιανὸς ἐχαρίσα/το καὶ ἠρίθμησεν τῇ Ἀλ/κομεναίων κώμῃ, ταῖς*/ *φυλαῖς, δηνάρια χείλια, ἵνα*/ *ἄγωσιν αὐτοῦ ἡμέραν κα/τ' ἐνιαυτὸν ἐκ τῶν τό/κων Δείου δευτέρα, ἵνα*/ *ἡ μὲν μίᾳ φυλὴ ἐνκαύσῃ Διὶ*/ *Ἀγοραίῳ καὶ Ἥρᾳ εἰς τὴν ἀ/γορᾶν ἀμνὸν καὶ ὄρνιν με*/*τὰ ποπάνων καὶ ἰσχαδοκα/ρύων καὶ εὐφραίνωνται ἐν*/ *τῇ ἀγορᾷ, αἱ δὲ λοιπαὶ τρεῖς*/ *φυλαὶ ἐνκαύσωσιν ἑκάστη*/ *ἀμνὸν καὶ ὄρνιν μετὰ ποπά/νων καὶ ἰσχαδοκαρύων τῇ αὐ*/*τῇ ἡμέρᾳ πρὸς βωμὸν ἐν Ἀλ/κομενᾶι, ὃν αὐτὸς ἐποίησα/ καὶ ἐπέγραψα, καὶ εὐφρανθή*/*σονται πρὸς τῷ βωμῷ· ἐὰν*/ *δὲ μὴ ἄγωσιν τὴν ἡμέραν κα/θ' ἃ ἐγγέγραπται, ἔσται τὸ χρῆ/[μ]α τῶν κληρονόμων μου*/ *ἢ τῶν ἐγγόνων ἢ κληρο/νόμων αὐτῶν· vac. τῆς δὲ κώ/μης ἀποδεξαμένης τὴν χά/ριν, ἔδοξεν στηλλογραφη/θῆναι καὶ τεθῆναι τὴν στήλ/λην Τιτιανοῦ αὐτοῦ ποιοῦν/τος*. *Ἑλληνικά* 10 (1938) 18 αρ. 15 (Σικυών, 2ος - 3ος αιώνας μ.Χ.): *Σωσικράτης Ἀρκαδίωνος*/ *ἀνέθηκε διά βίου τῇ πόλει*/ *δηνάρια μύρια ἵνα ἐκ τοῦ πεί*/*πτοντος τόκου τὰ ξύλα πα[ρέ]*/[*χ*]*ητ[αι* ---]. *BCH* 24 (1900) 338 αρ. 1 (Οινόανδα (Λυκία), 2ος-3ος αιώνας μ.Χ.) ... *δωρησαμέ/νην καὶ συστησαμένην μετὰ τοῦ*/ *ἀνδρὸς εἰς τὸν πάντα χρόνον*/ *καὶ αἰῶνα ἐξ οἰκείας φιλο/τειμίας ἀγῶνας θυμελικὸν* [*τε*]/ *καὶ γυμνικὸν ἔκ τε Λυκίων πάν/των καὶ τῆς ἀνέκαθεν συνγενί/δος ὑπαρχούσης Τερμησσέων*/ *τῆς Πανφυλίας καὶ τῆς Καισα/ρέων Κιβυρατῶν τῆς Ἀσίας*/ *τῶν λαμπροτάτων πόλεων*,/ *ἀνδριάντων καὶ θεμάτων*/ *ἄθλα θεμένην, ὁρίσασαν ἐν*/ *τῷ χρόνῳ τῆς πανηγύρεως*/ *διανομῆς· τοῖς μὲν πεντακο/σίοις ἀνὰ* (*δην*.) *δέκα, τοῖς δὲ δημό/ταις ἀνὰ* (*δην*.) *δύο, καὶ σεβαστο/φόροις διενεκεῖσι καὶ* <*ἰ*>*δίᾳ τοῖς*/ *ἐξῆς αἱρουμένοις πρὸς ἡμέρας*/ *τρεῖς σεβαστοφόροις καὶ μαστει/γοφόροις ἑκάστῳ ἡμερήσιον*/ (*δην*.) *ἕν*. ... *IGBulg* iv 2265 (Παρθικόπολις (Μακεδονία), 209/10 μ.Χ.) ... *ἐπέδωκεν*/ *Ἀττικὰς μυρίας εἰς*/ *ἄλιμμα, ὅπως ἐκ τῶν*/ *τόκων τρεῖς μὲν ἡμέ/ρας τὰς τῆς πανηγύρε/ως πάντες ἀλείφων/ται πολεῖται καὶ ξέ/νοι καὶ δοῦλοι, τὸ δὲ* [*ν*]/ *κατάλοιπον κατὰ τὸ*/ *δόγμα τῆς κρατίστης*/ *βουλῆς οἱ ἐφ*[*η*]*βεύσαν/τες μετρῶνται*. *IG* vii 2808 (Υεττός (Βοιωτία), μετά το 212 μ.Χ.) ... *Ἰούλιος Ἀριστέας ἐχαρίσατο διὰ τοῦ θεοῦ τῇ γερουσίᾳ χωρείδιον στυφλάριον*

IK 38 (Rhodian Peraia) 303 (Σύρνα (Καρία), 2ος αιώνας π.Χ.) ... *αὐτὰ δίδωτι/ [— — — — — — — — — τό τε?] χειτονεῦον τῶι τεμ[έ]/[ν]ει τοῦ Ἀσ[κλαπιοῦ] κτῆμα [ὧι] Κλευσθένης παρα/[—]ΝΤΙ [---? καὶ δραχμὰς κατ'] ἰδίαν πεντα/κοσίας, ὥστε ἀπὸ τᾶς ποθόδου γίνεσθαι θυσί/αν τῶι Ἀσκλαπιῶι καὶ τοῖς ἄλλοι θεοῖς τοῖς /περὶ τὸν Ἀσκλαπιὸν καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν/ [ἐ]ν μηνὶ — — — καὶ ἱστιᾶσθ]αι Συρνίους πάν/τας [ἐν ἅι κα ἀμέρ]αι ἃ [θ]υ[σία] συντελῆται. ...*

όπου η κόρη του Κλευσθένη, Ευαγίς, δώρησε χρηματικό ποσό πεντακοσίων δραχμών και ακίνητο για την τέλεση θυσιών στον Ασκληπιό και στους άλλους θεούς καθώς και την εστίαση όλων των κατοίκων της Σύρνας. Παρόμοιος σκοπός υποκρύπτεται και σε τιμητική επιγραφή για τον περίφημο Οπραμόα[36], όπου αναφέρεται ότι ο τιμώμενος έχει δωρήσει αγρούς στο κοινό των Λυκίων που αποφέρουν εισόδημα είκοσι χιλιάδων δηναρίων από τα οποία ποσό δέκα δηναρίων διανέμεται σε κάθε μέλος της βουλής του κοινού

FXanthos 7, αρ. 66 (Ξάνθος (Λυκία), μετά το 152 μ.Χ.) *Λυκίω[ν]/ τὸ κοινὸν Ὀπραμόα[ν]/ Ἀπολλωνίου β' τοῦ Καλ/λιάδου Ῥοδιαπολείτην/ καὶ Μυρέα καὶ Παταρέα/ καὶ Τλωέα καὶ Ξάνθιον καὶ/ Τελμεσέα καὶ Λιμυρέα, πο/λειτευόμενον δὲ καὶ ἐν ταῖς/ κατὰ Λυκίαν πόλεσιν πάσαις./ τὸν γεγονότα ἀρχιερέα τῶν/ Σεβαστῶν, τὸν δὲ αὐτὸν καὶ/ γραμματέα Λυκίων, χαρισά/μενον ταῖς μὲν πόλεσιν/ ἰδίᾳ ἑκάστῃ πλεῖστα, τῷ δὲ/ ἔθνει ἀγροὺς φέροντας προ/σόδου κατ' ἔτος [μ(υριάδας) β ἐξ ὧ[ν]/ λαμβάνουσιν Λυκίων ἕκα[σ]/τος τῶν κοινοβούλων/ ἀνὰ] δέκα.*

Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τις διατάξεις της δωρεάς, δηλ. την τήρηση του «τρόπου», επιβάλλονται πρόστιμα στους επιφορτισμένους με την διαχείριση αξιωματούχους[37].

πλ(έθρων) ὀκτὼ ... ἐπὶ τῷ φυτεῦσαι τοὺς γερουσιαστὰς καὶ ἔχειν αἰώνιον καὶ ἀναφαίρετον ... JHS 57 (1937) 1-10 (Ορκιστός (Φρυγία), 237 μ.Χ.) *ἀποτίθεμαι εἰς τὰ τοῦ δήμου ἀρχεῖα δόσιν εὐχαριστητικὴν τὴν ὑπογεγραμμένην ... δίδωμι καὶ χαρίζομαι τῇ πατρίδι μου Ὀρκιστῷ ἀργυρίου ἀριθμίου Ἀττικὰς δισχειλίας πεντακοσίας ὡς ὑπ' αὐτῶν τοὺς δημότας κατ' ἐτήσιον εὐδαιμοσύνην καὶ ἑορτὴν ἅπαντας μεταλαμβάνειν... TAM* v 953 (Θυάτειρα (Λυδία), 3ος αιώνας μ.Χ.) *[ἡ κρ]ατίστη καὶ [φι]/λοσέβαστος βου[λὴ]/ ἐτείμησεν ἀνδρι/άντος ἀναστάσει/ Αὐρ. Ἑρμογένην γ' τοῦ Βακχᾶ, ἄνδρα/ ἐν ἀρχαῖς καὶ λει/τουργίαις διά τε ἐαυ/τοῦ καὶ τοῦ γένους/ ἤθει καὶ σεμνότητι/ δεδοκιμασμένον./ ἀνιερώσαντα διὰ τῆς/ ἑαυτοῦ μητρὸς Αὐρ./ Βάσσης νομὴν τῆι/ κρατίστῃ βουλῇ ἐν/ τῇ γενεθλίῳ αὐτοῦ/ ἡμέρᾳ ἥτις ἐστὶν/ μηνὸς Περειτίου γ'.*

36. Για τον Οπραμόα και τις δωρεές του βλ. Kokkinia, Chr. (2000) *Die Opramoas-Inschrift aus Rhodiapolis. Euergetismus und soziale Elite in Lykien*, Bonn. (Antiquitas 3)

37. Βλ. χαρακτηριστικά την επιγραφή από την Ερέτρια της Εύβοιας των αρχών του πρώτου αιώνα π.Χ., *IG* xii (9) 236, 51-60: *ὅπως δὲ μένῃ τὸ ἀνακείμενον ἀσφα/λῶς κατὰ τὴν τοῦ ἀναθέντος βούλησιν καὶ εἰς ἄλλο/ μηθὲν ἢι καταχρήσασθαι μηθενὶ ἐξουσίαν εἶναι ἀπὸ/ τούτου τοῦ διαφόρου μηδὲ ἀπὸ τοῦ πίπτοντος ἀπ'/ αὐτοῦ τόκου*

Κληροδοσίες

Κληροδοσίες εμφανίζονται σε διατάξεις τελευταίας βουλήσεως (διαθήκη ή κωδίκελλος[38]), όπου ο διαθέτης προχωρεί στη διάθεση περιουσιακών στοιχείων, χωρίς ο ωφελούμενος να ορίζεται ως κληρονόμος. Στο ρωμαϊκό δίκαιο τα κληροδοτήματα διακρίνονταν σε τέσσερεις κατηγορίες, α) *legatum per vindicationem*, όπου ο διαθέτης κληροδοτεί την κυριότητα ιδίου πράγματος ή εμπράγματου δικαιώματος με πανηγυρικό τρόπο· ο κληροδόχος έχει δικαίωμα να ασκήσει *actio in rem*, β) *legatum per damnationem*, όπου ο κληρονόμος του διαθέτη διατάσσεται να μεταβιβάσει κάποιο αντικείμενο ή δικαίωμα στον κληροδόχο, ο οποίος αποκτά το δικαίωμα να διεκδικήσει το κληροδοτηθέν με *actio in personam*, γ) *legatum sinendi modo*, όπου ο κληρονόμος του διαθέτη καλείται να συναινέσει στη μεταβίβαση του κληροδοτούμενου, δ) *legatum per praeceptionem*, όπου παραγγέλονται οι κληρονόμοι να αφαιρέσουν από την κληρονομιά κάποιο αντικείμενο ως «εξαίρετο», πριν από οποιαδήποτε διανομή[39].

Οι συστηματικές διακρίσεις του ρωμαϊκού δικαίου δεν φαίνεται να βρήκαν πεδίο ευρείας εφαρμογής στις ανατολικές επαρχίες[40], όπου ήδη από τα

μήτε καταχρήσασθαι εἰς ἄλλο μηθὲν/ μήτε ἐπιψηφίσασθαι μήτε ἐπερωτῆσαι· εἰ δὲ μή, ὅ τε γρά/ψας ἢ ἐπερωτήσας ὀφειλέτω ἱερὰς τῆς Ἀρτέμιδος/ δραχμὰς ἑξακισμυρίας καὶ ἔστω ἀπαγωγὴ κατ' αὐ/τοῦ τῷ βουλομένῳ ἐπὶ τῷ τρίτῳ μέρει πρὸς τοὺς/ ἄρχοντας, καὶ τὰ γραφέντα ἄκυρα ἔστω..... Στην επιγραφή από την Ιασό, *IK* 28 (Iasos) 245, 4-12 της ελληνιστικής ή αυτοκρατορικής περιόδου, το πρόστιμο ύψους τριών χιλιάδων δραχμών καταβάλλεται στον δωρητή ή στους κληρονόμους του, ομοίως και στην *IK* 28 (Iasos) 246. Εύλογη επομένως είναι η υπόθεση ότι την επίβλεψη για την τήρηση των όρων της δωρεάς την είχε, σε αυτήν την περίπτωση, ο δωρητής και οι κληρονόμοι του. Στα Κίβυρα της Λυκίας στα μέσα του πρώτου αιώνα μ.Χ. ο Κλ. Ουηράνιος Φίλαγρος προστατεύει τη δωρεά του με ορκοδοσία και με αρές, ενώ σε περίπτωση κατάργησης της γυμνασιαρχίας, η πόλη θα θεωρηθεί υπεύθυνη και υπόλογη απέναντι στον αυτοκράτορα και την σύγκλητο και θα υποχρεωθεί να αποκαστήσει από δικούς της πόρους την γυμνασιαρχία. *IK* 60 (Kibyra) 43. Για το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας βλ. Johnston (1985: 121-2) και Liu (2008: 244-5)

38. Ενδεικτικά βλ. *IC* iv 300 (Γόρτυνα, 180-182 μ.Χ.) σύσταση κληροδοτημάτων με κωδίκελλο αλλά και *Syll*[3] 631 (Δελφοί, 182 π.Χ.) σύσταση κληροδοτήματος με διαθήκη με τις παρατηρήσεις της Harter-Uibopuu (2011: 121-2).

39. Βλ. Πετρόπουλος (1944: 1498-1501), Kaser (1971: 742-57) και Watson, A. (1971) *The law of succession in the late Roman republic*. Oxford. Πρόσφατα, Brutti, M. (2009) *Il diritto privato nell'antica Roma*, 403-9, Torino και Riggsby, A. M. (2010) *Roman law and the legal world of the Romans*, 155, Cambridge.

40. Βλ. το καταπίστευμα που συστήνεται από τον Μούα γιο του Στασίου στη επιγραφή *IK* 54 (Perge) 77 (Πέργη (Πισιδία), 117-138 μ.Χ.) όπου με διάταξη διαθήκης παραχωρούνται ακίνητα στην μητέρα του και μετά τον θάνατο αυτής στον θεό Απόλλωνα των Λυρβωτών με τον όρο να παρατίθεται επιμνημόσυνο δείπνο σε όλους τους κατοίκους της κώμης και να διοργανώνονται αγώνες: *Αὐτοκράτορι Καίσαρι Τραϊανῷ*

ελληνιστικά χρόνια εμφανίζονται κληροδοσίες. Παραδείγματος χάρη, στην ακόλουθη αποσπασματική επιγραφή από τα Μύλασα της Καρίας του τρίτου ή δεύτερου αιώνα π.Χ. εκτός από την κληρονομική διάθεση (ἀπολείπω) υπάρχει και μία επιπλέον παροχή (δίδωμι) η οποία συνδέεται με την περαιτέρω εκμετάλλευση ακίνητης περιουσίας.

IK 34 (Mylasa) 422 (Μύλασα (Καρία), 3ος-2ος αιώνας π.Χ.) *[— Μ]έλανος τοῦ Ἀπολλωνίου καὶ ἐν τῶι [—]/ [— ἀ]πολείπω Δημητρίωι Μέλανος Κορμο[σκωνεῖ —]/ [—]ΣΙΝ οἱ ταμίαι χρηματιζέτωσαν διασαφ[οῦντες? —]/ [— Με]νίππου τοῦ Δημητρίου, οἱ δὲ ἐπίτροποι [—]/ [τὸν προγεγραμμ]ένον? τελείτωσαν τόκον πεντώβολο[ν —]/ [—]ΤΩΝ· περὶ δὲ καταστάσεως ἱερέως καὶ Α[—]/ [— τῶν] λοιπῶν τῶν πρὸς τιμὴν καὶ δόξαν τὴν [—]/ [ὡς ἂν βέλτ]ιστα φαίνηται· δίδωμι δὲ ἀπὸ τῶν [ἐγ]γαίων —]/ [—]ΜΗΝ προστά[τ]ης οὗ καὶ ἱερῶμαι ΚΑΤΑΣ[—]/ [— δρα]χ[μὰς] χιλίας πεντακοσίας· ὁ δὲ [—]/ [— ἐκ τῶνδε κτηματωνῆσαι ΔΟΕΝΚΤ]—]/ [—]ΟΙΑΣ οὐ κ[ατ]ὰ τὰς συντελ[οῦντας —]/ [— οὐκ] ἔλασσον ἢ [—]*

Στην διαθήκη του Αρταπάτη από τον Ξάνθο της Λυκίας, με την οποία ο διαθέτης ακυρώνει προηγούμενες διατάξεις τελευταίας βουλήσεως, τμήμα της ακίνητης περιουσίας του κληροδοτείται στην θεϊκή τριάδα της Λυκίας Λητώ, Απόλλων και Άρτεμις, αλλά και στο κοινό των Λυκίων.

TAM ii 261, b (Ξάνθος (Λυκία), πριν το 43 π.Χ.): *[Ἀρταπάτης Στασιθ]έμιος Ξ[άνθι]/[ος οἰκῶν ἐν Πινάρ]οις, π[ο]λ[ειτευό]/[μενος] δὲ κ̣α̣[ὶ ἐν] τα[ῖς] κατὰ Λ[υκί]/[αν πό]λεσι [πάσαις ἐπαγγέλλομαι?]/ [τοῖ]ς ναοῖς ἐ[πά?]ν[ω] τ̣ῆ̣[ς] Τλ[ω]ικ[ῆς τὸ ἀ?]/[ναγκ?]α<ι>ον ἀν[αλίσκ]ε̣[σ]θαι [--c. 5 --]·/ [ὅτα?]ν δέ τ[ι] π[άθωι ἀνθρώπ̣[ι]/[νον κ]αὶ μεταλλ[ά]ξ̣[ω]ι̣ τὸν βίο̣[ν]./ [ἃς πρὶ]ν τέθειμαι διαθήκας καθ' ὁνδ̣[ή]/[ποτε] οὖν τρόπον, ἀκυρῶι πάσαι̣ς·/ [δίδωμ]ι δὲ τοὺς ἀγροὺς τ̣ο̣[ὺ]ς ὑπ[άρ]/[χοντά]<ς> μοι π̣άντας ἔν τε τῆι Πιναρικ[ῆι]/ [καὶ ἐν τ]ῆι Τλωικῆι Λητοῖ Ἀπόλλω̣ν̣[ι]/ [Ἀρτέμ]ι̣δι, ὥστε εἶναι αὐτοὺς ἱερο̣[ὺς]/ [τῶν προ]γεγραμμένων θεῶν ἀ[να]/[παλλο]τριώτους καὶ ἀ̣νυποθέ[τους]/ [καὶ ἀνεπ]ι̣δανείστ̣ους εἰς τὸν ἀεὶ [χρό]/[νον, ἔτ]<ι δ>ὲ Λ[υκί]ω̣ν̣ τ̣ῶ̣[ι] κοι̣νῶ̣[ι εἰς τὰς]/ [θυσίας καὶ τοὺς ἀ]γῶ̣ν̣[ας καὶ]/ [τὰ ἄλλα τὰ ἀναλισκόμενα κτλ.]*

Ἁδριανῶ Σεβαστῶ καὶ Ἀπόλλωνι Λυρβωτῶν/ Μούας Στασίου Τροκό[ν]δου ζῶν καὶ φρονῶν ἀπολ[είπ]ω [τῇ μ]ητρί μου [ἰ]ς̣ τὸν τῆς ζωῆς χρόνον μο[νά]γ[ρ]ιον/ τόπω Βά<ρ>ωι καὶ χ̣ ὡρ̣ασμ[έν]α[ι] ἔλεαι καὶ μοσχάδες ἐλεῶν τόπω Τρισὶν Ἐλέαις· καὶ ἄλλω τό[π]ω λεγομένω̣/ πρὸς Καλλικλῆδος Ἀρμακα̣·μ[ε]τὰ δ[ὲ] τὴν τελευτὴν τῆς μητρό[ς] μου ἀ]πολείπω θεῷ Ἀπόλλωνι Λ[υρ]βωτῶν, ἐφ' ᾧ οἱ κατὰ ἔτο[ς]/ αἱρούμενοι κωμάρχαι προνοῶσι[ν], ὅπως μισθοῦνται τὰ προδ[η]λο[ύ]με[να], καὶ ἡ ἀπ' αὐτ[ῶν] τὸ κατ' ἐνιαυτὸν πρόσοδο<ς>/ χωρῇ εἰς τε θυσίας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἀγορασμὸν οἴνου καὶ ἄ[ρ]των ἐς τὸ ἄγεσθαί μοι ἡμέραι καὶ ἀγῶνες τὸ/ κατ' ἐνιαυτὸν μηνὶ ἐνάτῳ τρίτῃ εὐωχουμένων πάντων τῶν κατοικούντων τὴν κώμην ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἀπομνημο/νεύεσθ[α]ι ἐμέ τε καὶ Κότην Στασίου τὸν ἀδελφόν μου καὶ Κίλλην Μόου τὴν μητέ/ρα μου, ...

Φυσικά, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου αντί για χρηματικό ποσό κληροδοτούνται ακίνητα αλλά και δούλοι[41]. Είναι δυνατόν όμως η κληροδοσία να βαρύνεται με την επίτευξη κάποιου σκοπού, όπως στις παρακάτω επιγραφές[42].

IK 35 (Mylasa) 829 (Μύλασα (Καρία), τέλη 2ου αιώνα π.Χ.) *ἐπὶ στεφανηφόρ[ου Θ]εομνήστου τοῦ Λέοντος κατ[ὰ δὲ υἱοθεσίαν Διοκλείους τοῦ Πολυκλείτου, μηνὸς Πε]/ριτίου εἰκάδι· ἔδοξε[ν τ]ῶι δήμωι τῶι Ὀλυμέων, γνώμ[ην ἀποφηναμένου —]/ ἐπειδὴ Πίστος Εἰρην[αί]ου πρότερον ὑπάρχων οἰκεῖ[ος καὶ φίλος τῶι δήμωι κατέλιπεν τῶι Ἀπόλλωνι καὶ]/ τῇ Ἀρτέμιδι τοῖς θεο[ῖς τ]οῦ αὐτοῦ δήμου ἀργυρίου δραχ[μὰς — συμφέρον δέ ἐστιν κτηματωνηθῆναι γέ]/ας ἐν τῆι κώμῃ τῆι ἐν [Κυβ]ίμοις ὅπως τοῦ διαφόρου κα[ταλελειμμένου πρόσοδος ὑπάρχῃ τοῖς θεοῖς εἰς τὸν]/ ἅπαντα χρόνον·*

Σύμφωνα με την επιγραφή ο Πίστος είχε κληροδοτήσει στους θεούς του

41. Βλ. *SEG* 17.588 (Αττάλεια (Παμφυλία), 2ος αιώνας μ.Χ.) *[— — — γυμνα]/ [σιαρχήσαντα γεραιῶν]/ [καὶ ν]έων καὶ παίδων κ[αὶ]/ [ἀπ]ολιπόντα κατὰ δια/θήκας τῇ πόλει ἀγρὸν/ Σιοῦντα καὶ σώματα./ τῆς εἰς τὸν δῆμον εὐ/νοίας ἕνεκα.* *SEG* 41.1106 (Αμαστρις (Παφλαγονία), 147 μ.Χ.) *ἀγαθῆι τύχηι./ αὐτοκράτορα τὸ β΄ Καίσαρα/ Τ. Αἴλιον Ἀδριανὸν Ἀντων[ῖ]/[ν]ον Εὐσεβῆ Σεβαστὸν ἡ βου/λὴ καὶ ὁ δῆμος ἐκ τῶν κατα/λειφθέντων χρημάτων ὑ/πὸ Γαίου Ἡλιοφῶντος κατὰ/ διαθήκην, ὥστε παρὰ ἔτος ἐκ/ τῆς προσόδου αὐτῶν ἀνίστα/[σ]θαι ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκ[ρά]/τορος καὶ ἀποκατασταθέν/των τῇ πόλει ὑπὸ τῆς γυναι/κὸς αὐτοῦ καὶ κληρονόμο[υ]/ Μαρκιανῆς Μαρκέλλου ἀνέ/σ(τησεν) ἐν τῷ ζισ΄ ἔτει ἐπὶ τῶν περὶ/ Καιλικιανὸν Θέωνα ἀρχόντων.* *TAM* ii 190 (Σίδυμα (Λυκία), 2ος-3ος αιώνας μ.Χ.) *[Μ(ᾶρκον) Αὐρ(ήλιον) Εὔκαρπον τρίς, γενόμενον]/ [ὑποφύλακα τοῦ ἔθνους καὶ νεο]/[κόρον τῆς προκαθηγέτιδος]/ θε[οῦ Ἕκ]άτης, υἱὸν τῶν ἀξιολογω/τάτων Μ(άρκου) Αὐρ(ηλίου) Εὐκάρπου Ἱεροκλέου[ς?]/ καὶ Χρυσίου τῆς καὶ Νεμεσὼ/ Διονυσίου Ἀλκίμου δίς, ἀπὸ/ λυκιαρχίας, συνγενῆ ἀρχιφυλά/κων καὶ Λυκιαρχῶν, καταλιπόντα/ τῇ πόλει πάντα τὰ περὶ τὸν Κρά/γον γεγονότα αὐτοῦ χωρία δι᾽ ὧν/ ἔθετο διαθηκῶν· τὴν ἀεί/μνηστον δωρεὰν χαλκῇ/ εἰκόνι ἠμείψατο ἡ πατ[ρὶς]/ βουλῆς καὶ δήμου [κρίσει].* Βλ. επίσης και την επιγραφή *SEG* 20.316, 11-12 από την Κύπρο του δεύτερου αιώνα μ.Χ. όπου ο διαθέτης Ἐμμίδωρος κληροδοτεί στο ιερό της Αφροδίτης το ένα δέκατο κάποιας προσόδου.

42. Ιδιαζόντως ενδιαφέρουσες είναι κάποιες επιτύμβιες επιγραφές από την Ιεράπολη της Φρυγίας –όλες χρονολογούμενες στα τέλη του δεύτερου ή αρχές του τρίτου αιώνα– στις οποίες επισείονται πρόστιμα σε περίπτωση παραβίασης τάφου· το ποσό του προστίμου, σε κάποιες περιπτώσεις, προβλέπεται να αποδοθεί σε κάποιο επαγγελματικό σωματείο με σκοπό την διεξαγωγή επιμνημόσυνων τελετών όπως στην επιγραφή *AAST* 101 (1966-67) 317 αρ. 45: *εἰ δὲ μή, ἀποτείσει/ τοῖς τῆς ἐργασίας τῶν ἐριοπλυτῶν τοῖς μετέχου/σιν τῶν ἐπιμε<με>λημένων (δην.) τ΄ διὰ τὸ δίδωσθαι αὐτ<οῖ>ς/ ἐπὶ ὀνόματι τοῦ υ<ἱ>οῦ αὐτοῦ Τατιανοῦ στεφανωτι/κὸν μ<ν>(νᾶς) ε΄ <ι>α΄ ἐπὶ τῇ γενεθλίῳ αὐτοῦ.* Επομένως, η περιουσιακή παροχή τελεί υπό την αναβλητική αίρεση της βεβαίωσης και είσπραξης του προστίμου. Τα επαγγελματικά σωματεία ίσως αποδείχτηκαν αξιόπιστοι και αποτελεσματικοί θεματοφύλακες της ακεραιότητας των τάφων, καθώς αρκετές φορές τους ανατίθεται η επιμέλεια τους.

δήμου του χρηματικό ποσό, το οποίο ο δήμος αποφάσισε να το επενδύσει σε γή και από τα έσοδα να χρηματοδοτεί τη λατρεία των θεών.

Στην διαθήκη του επιφανούς Επικράτη από την Λυδία, ο διαθέτης καταλείπει την επικαρπία του περιβάλλοντος χώρου του επιτύμβιου μνημείου στους απελευθέρους του με την προϋπόθεση αυτοί να φροντίζουν για τη συντήρηση και επισκευή των οικοδομημάτων στο μνημείο και στο άλσος και να αποθέτουν τριαντάφυλλα στο επιτύμβιο μνημείο[43]

> Herrmann - Polatkan (1969: στ. 41-51), Νάκρασον (Λυδία), 2ος αιώνας μ.Χ.: *... βούλομαι τοιγαροῦν τούτου τοῦ μνημείου καὶ τῶν προσκυρούντων/ πάντων τῷ μνημείῳ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν πρόσοδον εἶ/ναι Τελεσφόρου καὶ Εὐνόμου τῶν ἀπελευθέρων μου, ἐφ' ᾧ μέχρις οὗ/ ζῶσιν τὴν ἐκ τῶν προγεγραμμένων πρόσοδον βαστάζοντες προνοήσου/σι<ν> τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῆς διαμονῆς αὐτῶν καὶ θεραπείας πάντων/ καὶ τοῦ ἄλσους καὶ τῶν ἀνειμένων καὶ συνκαθωσιωμένων τῷ μνημεί/ῳ. ἐὰν δέ τι πέσῃ τῶν οἰκοδομημάτων ἢ τῶν περικειμένων τοίχων/ τῷ μνημείῳ καὶ τῷ ἄλσει, τοῦτο ὀρθώσουσιν ὁ Τελέσφορος καὶ ὁ Εὔνο/μος ἐξ ὧν βαστάζουσιν προσόδων. ῥοδίσουσιν δὲ ὁ Τελέσφορος καὶ ὁ Εὔνο/μος ἐπὶ τὸ μνημεῖον μὴ ἔλασσον δαπανῶντες εἰς ῥόδα δηναρίων εἴκο/σι πέντε, ποιοῦντες τοῦτο ἐπάνανκες εἰς τὴν τοῦ ἥρωος θρησκείαν. ... Ἐπικράτης Ἐπικράτους διατέθειμαι.*

Από τα τέλη του δεύτερου αιώνα μ.Χ. αρχίζει να χρησιμοποιείται ο όρος *ληγᾶτον* για να περιγράψει την κληροδοσία. Κατά πάσα πιθανότητα αυτή είναι η έννοια του όρου στην φράση *ἀνπέλους ... ληγάτους* στην επιγραφή *SEG* 34.1213[44] από την πόλη Σαιτται της Λυδίας, η οποία χρονολογείται στο έτος 199/200 μ.Χ., όπως επίσης και στις παρακάτω περιπτώσεις

> *IK* 53 (Alexandreia Troas) 152 (Αλεξάνδρεια Τρωάς, 2ος/3ος αιώνας μ.Χ.) *... καὶ κατέλειψα ληγᾶτο/ν, ἵνα με πρὸς ἔτ/ος κατὰ ἐτήσιον δεῖπνον?/ ῥ]οδίζωσιν.*
>
> *SEG* 35.1167 (Λυδία (Ayazviran), 242/3 μ.Χ.): *... Αὐρ. Προκόπτοντα/ καλῶς ζήσοντα καὶ ὑπηρε/τήσ<α>ντα Τατιανῷ τῷ συντρό/φῳ, ὃς μνημονεύσας ἣν ἔσχεν/ εἰς έ<α>υτὸν εὔνοιαν τελευτῶν/ κατέλιπε αὐτὸν ἐλεύθερον/ εὐγενῆ*

---

43. Πρβλ. την προγενέστερη επιγραφή *MAMA* vi List αρ. 159 από την Ακμονία της Φρυγίας του 85 π.Χ. όπου αναφορά σε απελεύθερους και ροδισμό. Απελεύθερος ως διαχειριστής, *SEG* 35.1167 (Λυδία (Ayazviran), 242/3 μ.Χ.). Ο ορισμός απελεύθερων ως διαχειριστών κληροδοτημάτων φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας.

44. *SEG* 34.1213: *ἐπεζήτησαν οἱ θεοὶ τᾶς ἀν/πέλους τῆς Ὑγίης Μόρτου/ τὰς [---] ληγάτους ἐν Προμι/άσῃ τόπῳ λεγομένῳ Λά/κοις καὶ ἄλας κορυφήας· ἀπο/δίδουσιν σὺν ἐνκύθροις καὶ/ φόρῳ Εὐπέλαστος καὶ οἱ Ἀ/πολλωνίου κληρονόμοι καὶ ὁ/ Φιλιπικὸς Φιλίππου· ἕκαστος αὐ/τῶν τὰ λαχόντα μέρη τῶν ἀν/πέλων παραδεδώκομεν τοῖς/ θεοῖς διὰ τῆς προδηλουμένης κολάσεως/ ἔτους σπδ΄, μη(νὸς) Δαισίου.*

διὰ βινδίκτων. κατέλι/πεν δὲ καὶ αὐτῷ καὶ ληγᾶτα τὰ ἐν/ τῇ διαθήκῃ δηλούμενα....

Heberdey – Wilhelm (1896: 137 αρ. 223) (Κορακήσιον (Κιλικία), 2ος-3ος αιώνας μ.Χ.) *Ἴνγαμιν Τροκοάρεως/ τὸν φιλοτειμησάμενον/ τὸ ἔργον τοῦ μακέλλου/ Αὐρ(ηλία) Ἰνγαμιανὴ Θεοδώρα/ ἡ θυγάτηρ καὶ κληρονόμ[ος]/ ἐξ ὧν ὑφεῖλεν τοῦ ληγάτου/ τῆς πόλεως κατὰ τὴν τελευ/ταίαν γνώμην καὶ σημίω/σιν τοῦ πατρός.*

Υπάρχουν φυσικά και επιγραφές όπου οι έννομες σχέσεις δεν διακρίνονται για την απλότητα τους όπως η ακόλουθη από την Θάσο

SEG 27.551 (Θάσος, 1ος-2ος αιώνας μ.Χ.) *[οἱ] κατὰ τὴν διαθήκην/ [τ]ὴν Ζωτίχου τετειμη/μένοι Γλαύκιππον Ζω/τίχου μετὰ τῶν τέκνων/ ἐπιδόντα αὐτοῖς δραχμὰς/ δισχειλίας τῆς εἰς αὐτοὺς/ τειμῆς ἕνεκεν.*

όπου οι «τετειμημένοι» τιμούν τον Γλαύκιππο, γιο του Ζώτιχου επειδή τους απέδωσε το ποσό των δύο χιλιάδων δραχμών, το οποίο προφανώς προβλεπόταν στην διαθήκη του Ζώτιχου, πατέρα του Γλαύκιππου. Πιστεύω ότι αυτή η παροχή αποτελεί μια κλασική περίπτωση κληροδοσίας *per damnationem*, καθώς πιθανότατα ο Ζώτιχος επιβάρυνε τον γιό του Γλαύκιππο με την υποχρέωση να παραδώσει το ποσό στους «τετειμημένους». Παρόμοια σχέση υποκρύπτεται και στις επόμενες δύο περιπτώσεις στις οποίες, όμως, η κληροδοσία συνοδεύεται από «τρόπο»

P. Oxy. 494. 22-25 (Οξύρυγχος, 156 μ.Χ.) *... δώσει δὲ ἡ/ γυνή μου καὶ μετὰ τελευτὴν αὐτῆς ὁ υἱός μου Δεῖος τοῖς δούλοις μου καὶ ἀπελευθέροις εἰς/ εὐωχίαν αὐτῶν ἣν ποιήσονται πλησίον τοῦ τάφου μου κατ' ἔτος τῇ γενεθλίᾳ μου ἐφ' ᾧ δι/έπειν ἀργυρίου δραχμὰς ἑκατόν.*

TAM v 868B (Αττάλεια (Λυδία), ??ος αιώνας μ.Χ.): *ἀγαθῇ τύχῃ./ κεφάλαιον τ[ῆ]ς δια/θήκης Εὐ[αρ]έστου/ Καπίτων[ος] Φωκᾶ ἐ/πιγραφὲν [ὑπὸ] Ἀμμί/ου Τυλλίας γυναικὸς/ αὐτοῦ./ ὃς ἂν γένηταί μου [κ]λη/ρονόμος ἐντέλλο/μαι αὐτῷ τ<η>[ρ]ε<ῖ>ν(?) [ἐ]λαι/οθεσίαν τῇ γλυκυτάτῃ/ μου πατρίδι Ἀτταλείᾳ/ καθ' ἕκαστον ἔτος ἡ/μέραν μίαν μ(ηνὸς) Ξανδι/κοῦ δ΄ ἀπιόντος./ ἐπὶ στρατηγοῦ Ἀ[ρ]τέ/μωνος β΄ τοῦ Ἀπολλω/νίου τὸ β΄ ἐπ<ε>γράφη.*[45]

45. Βλ. επίσης την επιγραφή *IG* x (2) (2) 336 από τα Στύβερρα της Μακεδονίας χρονολογούμενη το 126/7 μ.Χ. όπου οι κληρονόμοι της Ανθεστίας Φούσκας αποδίδουν στην βουλή ποσό πέντε χιλιάδων δηναρίων, προφανώς σε υλοποίηση κάποιας επιθυμίας της. Στην επιγραφή Robert, *La Carie* ii 70 από την Ηράκλεια Σαλβακή της Καρίας του τέλους του δεύτερου ή των αρχών του τρίτου αιώνα μ.Χ., ο τιμώμενος με ανέγερση ανδριάντα Μενεσθεύς πιθανότατα είχε ο ίδιος κληροδοτήσει ένα χρηματικό ποσό για τον σκοπό αυτό. Στην επιγραφή *IK* 17 (Ephesos) 3221 ο Τιβ. Κλ. Σωτήριχος επιβαρύνει τον Λούκιο, *ἀναθρέψαντα*, να αποδώσει στην *κατοικία τῶν Βωνειτῶν* ακίνητη περιουσία για την τέλεση επιμνημόσυνων τελετών.

Μία ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα επιγραφή μας πληροφορεί για την πορεία υλοποίησης ενός κληροδοτήματος.

IK 54 (Πέργη) 78 (Πισιδία (Πέργη), 117-138 μ.Χ.): *[εἰς τὰ δην]άρια χείλια πεντακόσια τὰ ἀπολειφθέντα ὑπὸ Μεννέου· Τειμοθέου/ Μεννέου εἰς τὸ ἀγορασθῆναι χωρίον θεῷ Ἀπόλλωνι τῷ ἐν τῇ κώμῃ πρὸς τὸ τὴν/ πρόσοδον αὐτοῦ τὸ καθ' ἔτος ἀναλοῦσθαι ὑπὸ τῶν κωμαρχῶν εἴς τε θυσίας/ τοῦ θεοῦ καὶ εἰς εὐωχίαν τῶν κατοικούντων τὴν κώμην ἐνηλίκων ἐν μηνὶ α΄/ ἐν κ΄ ἡμέρᾳ καὶ ἀπομνημόνευσιν γείνεσθαι τοῦ Μεννέου ἐξεχώρησεν/ [τῇ κώμῃ] ....λ..ε.. Λῆς Τειμοθέου, ἡ ἀδελφὴ καὶ κληρονόμος τοῦ Μεννέου./ [κλῆρον — — σὺν] τοῖς ἰδίοις δικαίοις τὸν ὄντα ἐν τῇ κώμῃ ἐπιλεγόμενον/ ..... [ἐφ' ᾧ] ἀπὸ αὐτοῦ γείνεσθαι κατ' ἔτος τὰ ὑπὸ τοῦ Μεννέου διατετα/[γμένα· τοῦτον τὸν κ]λῆρον δοκιμάσαντες καὶ κοινῇ γνώμῃ εὐδοκήσαντες/ [οἱ κατοικ]ροῦντ[ες] τὴν κώμην εἰς τὰ χείλια πεν[τακ]όσια δηνάρια ἀ[— —]/ [— — — — — — —]λα... ἠ.έλησαν*

Ο Μεννέας κληροδότησε το ποσό των χιλίων πεντακοσίων δηναρίων για να αγοραστεί ακίνητο από την πρόσοδο του οποίου θα τελούνταν θυσίες και εστίαση στη μνήμη του. Η αδελφή του διαθέτη προσφέρθηκε να πωλήσει σε αυτήν την τιμή στην κώμη αγρό που διέθετε. Οι κάτοικοι της κώμης αφού εξέτασαν το ακίνητο συμφώνησαν και προφανώς προχώρησαν στην αγορά του[46].

Που είναι τα ιδρύματα;

Εφόσον, λοιπόν, δωρεές και κληροδοσίες «υπο τρόπο» μπορούσαν να ικανοποιήσουν την ανάγκη διατήρησης της μνήμης του δωρητή ή διαθέτη και τη συντήρηση της κοινωνικής του θέσης μετά θάνατον, εύλογα ανακύπτει το ερώτημα εάν υπάρχει χώρος για μια άλλη μορφή θεσμικής διαρρύθμισης. Με τον τρόπο που ορίστηκαν παραπάνω τα «πρωτο-ιδρύματα» είναι ορατός ο κίνδυνος που έχει ήδη επισημάνει ο Laum, δηλαδή ενός πολύ περιοριστικού ορισμού και επομένως εγγενούς αδυναμίας εντοπισμού «ιδρυμάτων» στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Νομίζω, όμως, ότι θα πρέπει να αναζητήσουμε τους εμβρυώδεις προδρόμους τους στα νησιά του (δωρικού) Αιγαίου στην ελληνιστική περίοδο[47], όταν το αποφασιστικό στοιχείο της διαχειριστικής αυτονομίας του περιουσιακού συνόλου εξασφαλίζεται με τη *de facto* σύσταση οικονεί-σωματείου με αυτόν τον σκοπό από τον διαθέτη.

Η πιο πρώιμη μαρτυρία παρόμοιας στρατηγικής εμφανίζεται στην επι-

46. Βλ. και Johnston (1985: 112-3) για τη διαδικασία αποδοχής κληροδοτημάτων από *municipia* στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας.

47. Βλ. και Laum (1914: i 10).

γραφή *SEG* 15.637 από την Αλικαρνασσό του τέλους του τετάρτου αιώνα, όπου ο Ποσειδώνιος και το οικογενειακό σωματείο των συγγενών του ορίζουν τρείς «επιμηνίους», οι οποίοι επιφορτίζονται με την ανάληψη ποσού για την τέλεση θυσιών.[48] Λίγο αργότερα, στην Κω των αρχών του τρίτου αιώνα π.Χ. ο Διομέδων μεταβιβάζει ακίνητη περιουσία στους «κοινωνοῦντες τῶν ἱερῶν» για την λατρεία του Ηρακλῆ Διομεδοντείου[49]. Η πιο γνωστή, όμως, περίπτωση είναι η διαθήκη και σύσταση «κοινοῦ συγγενῶν» από την Επικτήτα στη Θήρα του τέλους του τρίτου ή των αρχών του δεύτερου αιώνα π.Χ.[50]. Συνοπτικά, η Επικτήτα, υλοποιώντας τις επιθυμίες του συζύγου της

48. *SEG* 15.637, 22-33 (Αλικαρνασσός, περ. 300 π.Χ.): *ἔδοξεν Ποσειδωνίωι καὶ τοῖς ἐκγόνοις τοῖς/ ἐκ Ποσειδωνίου καὶ τοῖς εἰληφόσιν ἐξ αὐτῶν αἱρεί/σθαι ἐπιμηνίους ἐξ ἑαυτῶν τρεῖς κατ' ἐνιαυτό[ν,]/ οἵτινες ἀπολαμβάνοντες τῆς ὑποθήκης π[αρ]ὰ [τοῦ ἱ]/ερέως ἑκάστου ἐνιαυτοῦ μηνὸς Ἐλευθερίου [χ]ρυσ[οῦς]/ τέσσ[α]ρας συντελέσουσιν τὰς θυσίας· ἂν δ[ὲ] μὴ ἀπο/διδῶ, ἢ μὴ θέληι καρπεύειν, εἶναι τὰ ὑποκείμενα κ[οι]νά, καὶ τοὺς ἐπι[μ]ηνίους ἐγδιδόναι, τὸ δὲ τέμενος εἶναι [κοι]νὸν [κ]αὶ τ[οὺς ἐ]πιμηνίους ἐγμισθοῦν, καὶ τὸ μίσθωμα καὶ τὸ ἐνη/[ρό]σιον κομιζόμενοι μηνὸς Ἑρμαιῶνος ἐπιμελεί/τωσαν ἐπὶ δύο ἡμέρας τῶι ἱερεῖ, τὰ νομιζόμε[να]/ παρέχοντες εἰς τὰς θυσίας πάντα...* Βλ και Laum (1914: i 71).

49. *IG* xii (4) 348 (Κως, αρχές 3ου αιώνα π.Χ.) στήλη C, 80-88: *μὴ ἐξέ/στω δὲ τοῖς κοινωνοῦσι τῶν ἱερῶγ [γε]ωργεῖν τὰ τεμένη μηδ' ἐν τοῖς ξενῶσι ἐνοικεῖν μηδ' ἐν τῆι οἰκίαι τῆι ἐπὶ τοῦ τεμένευς μηδὲ ἀποθήκηι χρᾶσθαι τῆι λέσχηι τῆι ἐν τῶι ἱερῶι μηδὲ[ν]/ τῶι περιπάτωι ἄμ μὴ πόλεμος ἦι ἂν δέ τις τῶν κατ' ἀνδρογένειαν δόξηι τοῖς κοινωνοῦσι τῶν ἱερῶν ἐνδεὴς εἶναι ...* στήλη D, 141-6: *[συ]νάγειν δὲ τοὺς ἐπιμηνί/[ου]ς καὶ εἰς τὴν αὔριον παρα/[λ]αμβάνοντας οὓς ἂν αὐ/[τ]οῖς δοκῆι ἐπιμηνίους δὲ αἱρεῖσθ[αι]/ [τ]οὺς ἐγ Διομέδοντος καὶ τοὺς ἐγγόνους αὐτῶν* ...Βλ και Laum (1914: i 70).

50. *IG* xii (3) 330, 1-41 (Θήρα, 3ος/2ος αιώνας π.Χ.): *ἐπὶ ἐφόρων τῶν σὺν Φοιβοτέλει/ τάδε διέθετο νοοῦσα καὶ φρονοῦσα Ἐπικτήτα/ Γρίννου μετὰ κυρίου Ὑπερείδους τοῦ Θρα/συλέοντος συνευαρεστούσας καὶ τᾶς θυγα/τρὸς [Ἐ]πιτελείας τᾶς Φοίνικος· εἴη μέν μοι ὑγιαι/νούσαι καὶ σωιζομέναι τὰ ἴδια διοικέν· εἰ δέ τί κα/ γένηται περί με τῶν ἀνθρωπίνων, ἀπολείπω/ κατὰ τὰν γεγενημέναν μοι ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς/ Φοίνικος ἐντολὰν τοῦ καὶ κατασκευαξαμένου/ τὸ Μουσεῖον ὑπὲρ τοῦ μεταλλαχότος ἁμῶν/ υἱοῦ Κρατησιλόχου καὶ ἀγαγόντος τὰ ζῶια/ καὶ τὸς ἀνδριάντας ἑαυτοῦ τε καὶ Κρατησι/λόχου καὶ τὰ ἡρῶια καὶ ἐνευξαμένου ὥστε/ κατασκευάξαι με τὸ Μουσεῖον καὶ θέμεν τάς/ τε Μούσας καὶ τὸς ἀνδριάντας καὶ τὰ ἡρῶια/ μετὰ δὲ δύο ἔτη τοῦ ἀπολελειμμένου ἔτι/ μου υἱοῦ Ἀνδραγόρα μεταλλάσσοντος τὸν/ βίον καὶ ἐντειλαμένου ἐπιτελῆ με ποεῆσαι/ τὰν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Φοίνικος ἐντολὰν καὶ/ θέμεν καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ ὡς καὶ ὑπὲρ τοῦ πατρὸς/ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τόν τε ἀνδριάντα καὶ τὸ ἡ/ρῶιον, καὶ συναγαγὲν κοινὸν ἀνδρείου τῶν συγ/γενῶν καὶ δόμεν τῶι κοινῶι τοῦ ἀνδρείου δρα/χμὰς τρισχιλίας πόθοδον ἀφ' οὗ συναχθη/σοῦντι, ἐπιτετελεκεῖα οὖν καὶ ἑστακεῖα πάν/τα κατὰ τὰς ἐκείνων ἐντολάς, καὶ τὸ κοινεῖ[ν]/ον συναγαγοχεῖα τῶν συγγενῶν, ὧν καὶ τὰ ὀνό/ματα ὑπογέγραπται, ὥστε συνάγεσθαι τὸ κοι/νὸν ἐν τῶι Μουσείωι, δίδωμι δραχμὰς τρισχι/λίας τῶι προδεδηλωμένωι κοινῶι τοῦ ἀνδρεί/ου τῶν συγγενῶν, ὥστε ὀφείλεσθαι αὐτὰς ἐπὶ/ τοῖς ὑπάρχουσί μοι αὐτοκτήτοις χωρίοις τοῖς/ ἐμ Μελαναϊ[ς — — — κλα]/ρονόμων κα[ὶ — — —]/χου· ἀπολείπω δὲ τὸ Μουσεῖον [καὶ τὸ τέμενος]/ τῶν ἡρώιων τᾶι θυγατρί μου/ Ἐ]πιτελείαι, ὥσ]/τε παραλαβοῦσαν αὐτὰν καὶ τὰ[ν*

και των γιών της, καταλείπει ποσό τριών χιλιάδων δραχμών στο προσδιοριζόμενο από την ίδια «κοινὸν συγγενῶν» και κληροδοτεί στην κόρη της Επιτέλεια το ηρώο και το Μουσείο με τις προσόδους τους με τον όρο να τελούνται θυσίες.

Επιπλέον των παραπάνω γνωστών ήδη περιπτώσεων, ενδεχομένως τρείς ακόμα αποσπασματικές επιγραφές της ελληνιστικής περιόδου από τη Θήρα και τα Μύλασα της Καρίας μπορούν να συσχετισθούν με παρόμοιο «πρωτο-ίδρυμα». Στην αποσπασματική επιγραφή *IK* 34 (Mylasa) 421 μνημονεύονται *ἐπιμηνιεύοντες*, ενώ στους στ. 7-10 αναφέρεται: *ἐὰν δέ τινες τῶν ἐσομέν[ων κληρο]/νόμων μὴ ὁμολογήσωσιν ὀφ[είλειν τὸν φό]/ρον μέχρι τῆς ἑαυτῶν ζωῆς [καθὼς γέγρα]/πται μήτε δ[ιδ]ῶσιν τὸν τόκον, [---]*, ενώ στην επιγραφή *IK* 34 (Mylasa) 423 μνημονεύονται *ἡρωϊσταί*, δηλαδή λατρευτές του ηρωοποιημένου θανόντα *[— διδό]τωσαν γέρας τῶι ἱερε[ῖ —]/ [— ἐ]ν τῆι αὐτῆ ἡμέραι ὅτε Γ[—]/ [— ἡ]ρωϊστῶν μου ἱερεῖον ὑ[πὸ —]/ [ὑπογραφ]έτωσαν τῆι εἰκόνι Σ[—]/ [—]ΟΣΟΣ δὲ νικη[—]*[51]. Τέλος στην επιγραφή *IG* xii Suppl. 154 I από την Θήρα του τέλους του δεύτερου ή των αρχών του πρώτου αιώνα π.Χ., η οποία διασώζει περιουσιακή μεταβίβαση μάλλον με διαθήκη, το ένα δέκατο του προστίμου για την παραβίαση διατάξεων του διαθέτη πρόκειται να αποδοθεί στο αποκαθιστώμενο *[κοινοῦ] τῶν συγγενῶν* (στ. 12)[52].

Επομένως, η χρήση του όρου «ίδρυμα» στη σύγχρονη βιβλιογραφία είναι καταχρηστική, καθώς δεν απεικονίζει την πραγματική νομική διάσταση της περιουσιακής διάθεσης και μπορεί να χρησιμοποιείται μόνο κατά σύμβαση. Η νομική διάσταση αποκαλύπτεται στην όχι τόσο σπάνια περίπτωση όπου ο τετιμημένος είτε δε συμμορφώνεται είτε αδυνατεί να εκτελέσει την βούληση

πόθοδον τῶν]/ ἄλλων μοι ὑπαρχόντων τελὲν κα[θ' ἕκασ]/τον ἔτος ἐμ μηνὶ Ἐλευσινίωι δραχμὰ[ς δια]/κοσίας δέκα τῶι κοινῶι τοῦ ἀνδρείου [οὗ συν]/αγάγοχα τῶν συγγενῶν. Βλ και Laum (1914: i 69-70).

51. Βλ. και την παρατήρηση του W. Blümel, εκδότη των επιγραφών από τα Μύλασα στη σειρά των *Inschriften aus Kleinasien*, «Aus Mylasa sind drei Dokumente bekannt, die die testamentarisch verfügte Einrichtung eines Kultes für einen Verstorbenen bezeugen".

52. Βλ. επίσης την επιγραφή *SEG* 33.946 (= *IK* 17 (Ephesos) 3214 + *IK* 17 (Ephesos) 3334) από την Έφεσο του τέλους του πρώτου αιώνα μ.Χ. όπου ο όρος *ἡρωϊστὴς* αποτελεί ισχυρή ένδειξη για κάποιου είδους κοινό με λατρευτικά καθήκοντα. Επιπλέον οι καίριες επισημάνσεις του Robert, L. (1937) *Etudes anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, 466-8, Paris στην επιγραφή *BCH* 15 (1891) 550 αρ. 22 από την ελληνιστική Αλικαρνασσό την κατατάσσουν στη χορεία των λίγων –ακόμα– επιγραφών που αναφέρονται σε κάποιο «πρωτο-ίδρυμα» με κυριώτερο επιχείρημα την αποκατάσταση *[κοινὸν?] τῶν συγγενῶν* στον στ. 3, τη μίσθωση αγρού, και τις προβλεπόμενες θυσίες. Στην αφιέρωση στον Ποσειδώνα *SEG* 24.474 (3ος/2ος αιώνας π.Χ.) από την Ήπειρο, εμφανίζεται το αινιγματικό *κοινὸν τῶν συγγόνων*, για το οποίο δεν μπορεί να αποφανθεί κανείς εάν πρόκειται για *ad hoc* σωματείο ή αναφορά στους συγγενείς.

του δωρητή ή του διαθέτη. Σε αυτήν την περίπτωση, ο δωρητής/διαθέτης προβλέπει είτε την εκπλήρωση του «τρόπου» από άλλο συλλογικό σώμα όπως μαρτυρεί η παρακάτω επιγραφή από την Ιεράπολη της Φρυγίας, η οποία χρονολογείται στα τέλη του δευτέρου ή τις αρχές του τρίτου αιώνα μ.Χ.

> Judeich (1898: αρ. 227): *κατέλειψα δὲ καὶ τῷ συνεδρίῳ/ τῆς προεδρίας τῶν πορφυρα/βάφων (δην.) γ ἰς ἀποκαυσμὸν/ τῶν παπων τῇ ἐθίμῳ ἡμέρᾳ/ ἐκ τοῦ τόκου αὐτῶν· εἰ δέ τις ἀμελήσει/ αὐτῶν τὸ μὴ ἀποκαῦσαι, γενέσθαι τὸ/ καταλελειμένον τῆς ἐργασίας τῆς θρεμ/ματικῆς.*

είτε την περιέλευση του ποσού στους απογόνους του[53] όπως στην επιγραφή από την Βιθυνία, *IK* 31 (Klaudiupolis) 115 των αυτοκρατορικών χρόνων: *ἂν δὲ μὴ ποιῶσι, εἶναι τῶν ἐγόνων μου*, είτε την επιβολή προστίμου[54].

Αντίθετα στην περίπτωση του «πρωτο-ιδρύματος» της Επικτήτας είναι εμφανής η αδυναμία της διαθέτιδος να εξασφαλίσει την εφαρμογή των όρων της διαθήκης, και γι'αυτόν τον λόγο απαγορεύει την διάλυση του «κοινοῦ»[55].

---

53. Βλ. επίσης την επιγραφή *IG* x (2) (2) 342, 23-28 του έτους 192/3 μ.Χ. από τις Αλκομενές όπου προβλέπεται ότι σε περίπτωση μη τήρησης του «τρόπου», *ἐὰν/δὲ μὴ ἄγωσιν τὴν ἡμέραν κα/θ' ἃ ἐγγέγραπται, ἔσται τὸ χρῆ/μ]α τῶν κληρονόμων μου/ ἢ τῶν ἐγγόνων ἢ κληρο/νόμων αὐτῶν*. Στην Δύση επιστρέφεται το κληροδοτηθέν, βλ. Johnston (1985: 121-2), Liu (2008: 244-5).

54. Από την Ιεράπολη της Φρυγίας διασώζεται η επιγραφή του τέλους του δεύτερου ή των αρχών του τρίτου αιώνα *SEG* 56.1501 όπου ο διαθέτης για να εξασφαλίσει την τέλεση του «τρόπου» θέτει ποινική ρήτρα σε περίπτωση μη τέλεσης του στεφανωτικοῦ· το σωματείο των λινωτῶν θα αποδώσει, ως πρόστιμο, το διπλάσιο (*duplum*) του ποσού που έλαβε για την τελετή στους φιλόπλους. ... *καταλείπω δὲ καὶ τοῖς προγεγραμμένο<ι>ς τῆς ἐργασίας τῶν λινωτῶν στε/φανωτικο<ῦ> ὀνόματι ΣΝ΄ πρὸς τὸ ἀπονέμεσθε ἑκάστῳ ὀνόματι Α΄, ὃ δοθήσε/ται μηνὶ ὠγδόου δεκάτῃ ἀπιόντος· εἰ δὲ μὴ δώσουν τῇ ὁρισμένῃ ἡμέρᾳ τὸ κατα/λιφθὲν στεφανωτικόν, τοῦτο διπλο[ῦν ἀ]ποδώσου[ν] τοῖς φιλόπλοις*. Βλ. Laum (1914: i 206-7) και Liu (2008: 252) για παρόμοια τακτική στη Δύση. Στην επιγραφή *IK* 17 (Ephesos) 3216 σε περίπτωση μη συμμόρφωσης των *ἐργατῶν προπυλειτῶν πρὸς τῷ Ποσειδῶνι* με την επιθυμία του *προμέτρη Πομπηΐου Εὐπρόσδεκτου*, το σωματείο των προμετρῶν θα αναλάβει την δικαστική διεκδίκηση για την ανάληψη του ποσού, ... *εἰ δὲ μὴ ποιήσουσι, ἀλὰ παραπένψονται, ἐκδικήσουσιν καὶ ἐκπράξουσιν οἱ ἐν Ἐφέσῳ προμέτραι*.

55. *IG* xii (3) 330, 251-67: *παραχρῆμα τὸ κοινὸν ἀ/πο[δειχθή]τω ἄνδρα τὸν ἐγγραφοῦντα· ὁ δὲ/ αἱρεθεὶς γραφέτω πάντα τὰ δόξαντα/ τῶι κοινῶι· ἃ δέ κα δόξει τοῖς πλείοσι τοῦ/ κοινοῦ, ταῦτα κύρια ἔστω πλ[ὰ]ν ὑπὲρ δια/λύσεως· ὑπὲρ δὲ τούτου μὴ ἐχέτω ἐξου/σίαν μηθεὶς μήτε εἰπαι μήτε γράψαι, ὡς δε/είση διαλῦσαι τὸ κοινὸν εἴ τὰς θυσίας τὰς/ προγεγραμμένας, εἴ τῶν τοῦ κοινοῦ τι/ κακῶσαι ἢ διελέσθαι ἢ τοῦ ἀρχαίου τι κα/ταχρήσασθαι· εἰ δέ τίς κα ἢ εἴπει ἢ γράψει./ τό τε ῥηθὲν ἢ γραφὲν ἄκυρον ἔστω καὶ ὁ/ εἴπας ἢ γράψας στερέσθω τοῦ κοινοῦ καὶ ὀ/φειλ[έ]τω αὐτῶι δραχμὰς πεντακοσίας/ καὶ πρακτὸς ἔστω καὶ ἀπὸ ἐνεχυρασίας/ κατὰ τὸς νόμος ὑπὸ τοῦ χρήζοντος τῶν/ συγγενῶν*.

Καταληκτικά, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η ευρεία χρήση του όρου «ίδρυμα» για τον χαρακτηρισμό περιουσιακών μεταβιβάσεων «υπό τρόπο» σε κάποια, ήδη συγκροτημένη, συλλογικότητα συσκοτίζει τα πραγματικά χαρακτηριστικά τους· πρόκειται για δωρεές και κληροδοσίες. Η χρήση των νομικών όρων δεν συνιστά νομικό σχολαστικισμό, αλλά αποκαλύπτει τις ουσιώδεις νομικές και κοινωνικές παραμέτρους κάθε μεταβίβασης. Ο όρος «πρωτο-ίδρυμα» θα μπορούσε να υιοθετηθεί, με επιφύλαξη, για να περιγράψει την μεταβίβαση περιουσίας «υπό τρόπο» σε μια συλλογικότητα που συστήνεται από τον ίδιο τον διαθέτη.

Λέξεις-κλειδιά: δωρεά (υπό τρόπο), κληροδοσία (υπό τρόπο), κληροδότημα, ίδρυμα, διαθήκη.

Βιβλιογραφία

Arnaoutoglou, I. N. (2012) «Cultural transfer and law in Hellenistic Lycia: the case of Symmasis' foundation» στον τόμο του Legras, B. (ed) *Transferts culturels et droits dans le monde grec et hellénistique* (Actes du colloque international, Reims 14-17 mai 2008), 205-24, Paris.

Beauchet, L. (1897) *Histoire du droit privé de la republique athénienne*, 4 τόμοι, Paris.

Biscardi, A. (1982) *Diritto greco antico*, Milano.

Bruck, E. (1955) «Les facteurs moteurs de l'origine et du développement des foundations grecques et romaines» *RIDA* 2, 159-66.

Campanille, S. (2011) "Καταλείπω τῇ κώμῃ. Fondazioni private ed evergetismo nelle comunità rurali dell'Asia Minore attraverso la documentazione epigrafica" *Mediterraneo Antico* 14, 225-50.

Harter-Uibopuu, K. (2011) "Money for the *polis*. Public administration of private donations in Hellenistic Greece" in van Nijf, O. M. & R. Alston (eds) *Political culture in the Greek city after the classical age*, 119-39, Leuven.

Heberdey, R. & A. Wilhelm (1896) *Reisen in Kilikien ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien.

Herrmann, P. & K. Z. Polatkan (eds) (1969) *Das Testament des Epikrates und andere neue Inschriften aus dem Museum von Manisa*, Wien.

Johnston, D. (1985) "Munificence and *municipia*: Bequests to towns in classical Roman law" *JHS* 75, 105-25.

Judeich, W. (1898) „Inschriften" στον τόμο των Cichorius, B., Humann, C., Judeich, W. & F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin.

Kamps, W. (1937) "Les origins de la fondation cultuelle dans la Grèce ancienne" *AHDO* 1, 145-72.

Kaser, M. (1971) *Das römische Privatrecht*[2], I, München.

Laum, B. (1914) *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike*, 2 τόμοι, Berlin.

Liu, J. (2008) "The economy of endowments: The case of Roman associations" στον τόμο των Verboven, K., Vandorpe, K. & V. Chankowski-Sable, V. (eds) "Pistoi dia ten technen", *Bankers, loans and archives in the ancient world. Studies in honour of R. Bogaert*, 231-56, Leuven, (Studia Hellenistica 44)

Mannzmann, A. (1956) "Die Rechtsform der griechischen Stiftung" *RIDA* 3, 119-34.

Mannzmann, A. (1962) *Griechische Stiftungsurkunden. Studie zu Inhalt und Rechtsform*, Münster. (Fontes et commentationes 2)

Πετρόπουλος, Γ. (1944) *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου ως εισαγωγή εις τον Αστικόν Κώδικα και εις προισχύσαν αυτού αστικόν δίκαιον*[2], Αθήνα 1963.

Préaux, Cl. (1955) "Sur les "fondations" dans l'Egypte gréco-romaine" *RIDA* 3, 145-72.

Velissaropoulos-Karakostas, J. (2011) *Droit grec d'Alexandre à Auguste (323 av. J.-C. – 14 ap. J.-C.). Personnes – Biens – Justice*, 2 τόμοι, Athènes. (Meletemata 66)

Ziebarth, E. (1903) "Beiträge zum griechischen Recht. 1. Die Stiftung nach griechischen Recht" *ZVR* 16, 249-315.

Ziebarth, E. (1906) "Beiträge zum griechischen Recht. 2. Juristisches aus griechischen Inschriften" *ZVR* 19, 269-312.

ABSTRACT

I. N. ARNAOUTOGLOU: *Donations, endowments, and «foundations» in Greco-Roman antiquity. Problems of terminology*

Strategies of memory management in Greco-Roman antiquity varied greatly including among others dedication of statues, composition of epigrams, grandiose burial monuments, but also donations and endowments to counter the increasing demands of urban life in the *poleis* and to boost the symbolic capital of the benefactor. Scholars use the term "foundation" to describe any property transfer (of land or movables) to a collectivity (i.e. *polis*, civic subdivisions, *gerousia*, cult- and occupational associations) in order to finance from its income the performance on a regular basis of public (musical and athletic contests, sacrifices, banquets, provision of oil for the *gymnasium*, public buildings (baths, libraries), distribution of money or wheat) or private (funerary rites such as *rhodismos* and *stephanosis*) events associated with the memory of the benefactor(s), irrespective of the legal form that this transfer assumes. This approach is ambiguous since i) there was no term, either in Greek or in Latin, for a "foundation", and ii) donations and endowments have each a distinctive set of rules and terms; for example, donations allowed the donator to alter the terms of it or to revoke it altogether. Moreover, since the solemn promise (*epangelia*) and donation was subject to acceptance by the collectivity, there was room for negotiation or even litigation. None of these alternatives appear in cases of "modal" endowments, whose execution depended exclusively on the conscientious adherence of the legatee to the wishes of the testator. Therefore, the aim of this article is to demonstrate that behind the wide but misleading use of the term "foundation", more mundane legal forms consistently operate.

Inscriptions are the almost exclusive source of information about donations and endowments. They may include the text (in its integrity or fragmentary) of a donation as well as of a testament or more often references to the benefactions of the honoured person in honorary decrees and funerary monuments. Normative texts are few and far between (*IK* 11 (Ephesos) 17; *SEG* 56.1359; *Gnomon Idioslogos* 17; *SEG* 56.1002).

The all encompassing term "foundation" owes a great deal to B. Laum who in an admirable and still useful study of 1914 shaped the contours of the concept; nevertheless, while he wished to avoid a strict juridical definition of "Stiftung", he succumbed to a wider designation, including dona-

tions. What Laum's approach lacks is a consideration of the structure which is going to administer the property transferred. In particular, appointing a collectivity (through a donation *sub modo* or a modal endowment) to manage a property serves the mode imposed in a quite different manner, largely depending on the prestige of the collectivity, than setting up an *ad hoc* structure to do exactly the same thing. The great majority of "foundations" in Greco-Roman antiquity are but donations or endowments *sub modo*; the term "(proto) foundation" should be reserved for an institutional arrangement appearing mainly in the Hellenistic communities of the Doric Aegean, according to which property was transferred not to an existing collectivity but to one created on purpose by the testator in order to administer the bequeathed property and to perform the prescribed rites. (*SEG* 15.637; *IG* xii (4) 348; *IG* xii (3) 330; *IK* 34 (Mylasa) 421-423; *SEG* 33.946; *BCH* 15 (1891) 550 no. 22) There is no need to assume that there is some sort of historical evolution from one form to another, since "(proto) foundations" seem to operate side-by-side with donations as well as endowments *sub modo*. Despite the lack of a consistently used terminology, in the great majority of cases there is a clear-cut distinction between transactions performed when the donator is alive (donations (*in vivo*) are described by terms such as *anatithēmi*, *anierō*, *aphierō*, *didōmi*, *dōroumai*, *epididōmi*, *kathierō*, *charizō*, *dosis*, *kata dōrean*) and transactions *mortis causa* (endowments are designated with the terms, *apoleipō*, *aphekō*, *didōmi*, *epikataleipō*, *kataleipō*, *apoleipsis*, *kataleipsis*, *lēgaton*, *kata diathēkēn*, *dia diathēkēs*).

Keywords: donation (*sub modo*), endowment (*sub modo*), bequest, *legatum*, foundation, testament.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 87-127

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Legum et morum cura
Εξέλιξη μίας δικαιοπολιτικής αρχής από την ηγεμονία του Αυγούστου έως το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας

Στο προτελευταίο εδάφιο της εκθέσεως των Πράξεών του ο Αύγουστος αναφερόμενος στα γεγονότα των ετών 28 και 27 π.Χ. περιγράφει τους εμφυλίους πολέμους που προηγήθηκαν ως μία παρελθούσα κατάσταση, την δε επιστροφή της ομαλότητας στην πολιτική ζωή κατά την περίοδο της ηγεμονίας του ως αποκατάσταση της «ἀπωλεσθείσης (*amissa*)», σύμφωνα με τον Κικέρωνα,[1] ταυτότητας της *res publica* (ελεύθερης πολιτείας). Η πο-

1. E. O. Winstedt (tr.), *Cicero Letters to Atticus* I, Cambridge Massachusetts 1962, 1, 18, 6 (στο εξής: *Cic. ad. Att.*). Στο πολιτικοθεωρητικό του σύγγραμμα «Περί Πολιτείας» (*De Re Publica*) ο Κικέρων αντιπαραβάλλει την παρακμή της εποχής του με το κλασικό πολιτειακό πρότυπο· βλ. K. Ziegler (ed.), *M. Tullius Cicero Fasc. 39, De Re Publica*, Leipzig 2001· J. G. F. Powell (ed.), *M. Tulli Ciceronis De Re Publica*, Oxford 2006· C. W. Keyes (tr.), *De Re Publica, De Legibus*, Cambridge Massachusetts 1966 (στο εξής: *Cic. Rep.*).

λιτική κρίση από την εποχή των Γράκχων[2] είχε επιφέρει ευρεία αναστολή των θεσμικών λειτουργιών της κρατικής εξουσίας και την απροκάλυπτη ανάληψή της από τους ηγέτες των μεγάλων στρατιών. Οι διαμάχες των πραιτοριανών για τη διακυβέρνηση και οι επεμβάσεις του στρατού στα πολιτικά πράγματα είχαν ανεπιστρεπτί αλλοιώσει τον πολιτικό χαρακτήρα της ρωμαϊκής πολιτείας. Η Ρώμη δεν ήταν πλέον η *res publica* της οποίας το πολιτικό ήθος είχε προβάλει ο Κικέρων. Η πολιτική συνείδηση είχε αλλάξει ριζικά. *Exim continua per viginti annos discordia, non mos non ius; deterrima quaeque impune ac multa honesta exitio fuere*[3] διατυπώνει ο Τάκιτος και αναφέρεται στην περίοδο που καταλύθηκε το κλασικό, δομημένο στο δημόσιο δίκαιο (*ius*) και τα ήθη (*mores*), πολιτειακό πρότυπο που ενθυμούνταν και στο οποίο ανέτρεχε νοσταλγικά ο Κικέρων.[4]

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας ως προς τη διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης, την υπαγόρευση των καθηκόντων του ρωμαίου πολίτη σε δύο διαφορετικές, αλλά καίριες χρονικές περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας: αφενός μεν επί μονοκρατορίας του Αυγούστου, όταν επήλθε η πρώτη σύγκρουση της έννοιας του ηγεμόνα (*princeps*) με την έννοια της ρωμαϊκής Δημοκρατίας (*res publica*), αφετέρου δε επί Δεσποτείας όταν η πολιτική και νομική έννοια του πολίτη είχε ριζικά αλλάξει και οι πολίτες δεν ήσαν πλέον ενεργά μέλη μίας ευσύνοπτης πολιτικής κοινωνίας (*res publica*), αλλά υπήκοοι μίας αχανούς οικουμένης (*imperium romanum*).

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα το ενδιαφέρον εστιάζεται στην ιδανική εικόνα της πολιτείας, του ηγεμόνος, αλλά και στην έννοια του αγαθού και του πρέποντος, όπως παρουσιάζεται στην πολιτική φιλοσοφία του Κικέρωνα δεδομένης της απήχησης κατά την εποχή του Αυγούστου του φιλοσοφικού του έργου που συντέθηκε μέσα στη δίνη των πολιτικών πολέμων και του τέλους της ρωμαϊκής δημοκρατίας. Η παρουσία του πολίτη την περίοδο αυτή δεν ερμηνεύεται ως παρουσία του στην πολιτεία. Στο χώρο δε της ηθικής η ύπαρξή του δεν αποτιμάται με τα κριτήρια της πολιτικής ισότητας. Στη συζήτηση όμως περί καθήκοντος εξ αφορμής της κοινωνικοπολιτικής μεταρρύθμισης του Αυγούστου με την επιτήρηση των ηθών και των νόμων, η διαιώνιση των παραδοσιακών ηθών και η συμμόρφωση του ρωμαίου πολίτη σε αυτά εμφανίζεται ως *sine qua*

2. J. G. F. Powell (ed.), *M. Tulli Ciceronis De Legibus*, Oxford 2006, 3. 10. 24 (στο εξής: *Cic. Leg.*).

3. E. Koestermann (ed.), *Cornelius Tacitus Annalen* I (1-3), Heidelberg 1963, 3. 28. 1 (στο εξής: *Tac. Ann.*).

4. *Cic. Rep.* 1. 2. 3: *bene constitutae civitati publico iure et moribus· Cic. Leg.* 2. 9. 23: *in more maiorum, qui tum ut lex valebat.*

non προϋπόθεση για την εύρυθμη λειτουργία του ρωμαϊκού κράτους και πολιτικό πρόβλημα.

Στη δεύτερη ενότητα σκιαγραφείται η μετάβαση από το μετριοπαθές μοναρχικό καθεστώς της περιόδου της ηγεμονίας στο απολυταρχικό καθεστώς της περιόδου της Δεσποτείας. Δεδομένου ότι η έννοια του πολίτη βρίσκεται σε πολύ στενή σχέση με την έννοια του πολιτεύματος και από την ποιοτική διάσταση του πολίτη και του πολιτεύματος εξαρτάται η πραγμάτωση των στόχων της πολιτείας που είναι η επάρκεια υλικών αγαθών, η ασφάλεια, το κοινό συμφέρο, αναζητείται η έννοια του *ἄρχεσθαι* επί των υπηκόων πλέον της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η κατ' εξοχήν πολιτική αρετή μέσα στην οποία βιώνουν την πολιτική τους φύση. Και την περίοδο αυτή το ηθικό πρόβλημα της εκπλήρωσης του καθήκοντος έναντι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της προσήλωσης με την έννοια της αφοσίωσης του ρωμαίου πολίτη στον οικουμενικό πλέον ήδη από την περίοδο της ηγεμονίας χαρακτήρα του ρωμαϊκού κράτους καθίσταται πολιτικό μέσα από την οριοθέτηση της έννοιας *contra mores* επί Διοκλητιανού, της έννοιας του *fas* επί Κωνσταντίνου και της αναγωγής επί Ιουστινιανού του πολιτικού δικαίου στη θεία τάξη των πραγμάτων, αναδεικνύοντας έτσι την έννοια της πολιτικής δικαιοσύνης κατά την Ύστερη Αρχαιότητα.

Η πολιτική φιλοσοφία του Κικέρωνα

Ο Πολιτικος Ορισμος της Πολιτειας

Στο πολιτικοθεωρητικό του σύγγραμμα «Περί Πολιτείας» (De Re Publica) ο Κικέρων βαθειά επηρεασμένος από την αρχαιοελληνική σκέψη διατυπώνει τον ορισμό της *res publica* και ταυτόχρονα του λαού ως συστατικού της στοιχείου: Δημόσια Ύπόθεση (Πολιτεία) είναι η υπόθεση του λαού: ο δε λαός, δεν είναι πλήθος ανθρώπων τυχαία συναθροισμένων,[5] αλλά πολυπληθής ομάδα, την οποία συνέχει η συναίνεση του δικαίου[6] και η κοινότητα των συμφερόντων: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi; populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.*[7] Σημαντικότατο στοιχείο

5. W. D. Ross (ed.), *Aristotelis Politica*, Oxford 1962, 1303a 26· : *ὥσπερ γὰρ οὐδ' ἐκ τοῦ τυχόντος πλήθους πόλις γίγνεται·* 1274b 38: *ἡ δὲ πολιτεία τῶν τὴν πόλιν οἰκούντων ἐστὶ τάξις τις·* 1274b 41: *ἡ γὰρ πόλις πολιτῶν τι πλῆθός ἐστιν* (στο εξής: *Arist. Pol.*).

6. Στον *iuris consensus* θεμελιώνεται η *iustitia* [E. Stroebel (ed.), *M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia Fasc. 2 Rhetorici libri duo qui vocantur de inventione*, Stuttgart 1977· H. M. Hubbell (tr.), Cicero, *De Inventione*, Cambridge Massachusetts 1960 2. 53. 160: *iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata* (στο εξής: *Cic. Inv.*)].

7. *Cic. Rep.* 1. 25. 39.

του ορισμού αυτού της *res publica* αποτελεί η ταυτοποίηση του κράτους με τους πολίτες, αλλά και η αναφορά στο δίκαιο ως παράγοντα κοινωνικής συνοχής.[8] Στις έννοιες δε των *consentire* και *communire* ανευρίσκονται οι *causae*, οι οποίες εμφανίζουν έναν *coetus hominum* όχι ως *grex*, αλλά ως *populus*, ως φορέα του *imperium* και εντολέα στην ανάθεση της διαχείρησης του *imperium*). Η *utilitas*, το συμφέρον, στο οποίο ο λαός είναι κοινωνός ευθυγραμίζεται με την *honestas*, το αγαθό.[9]

Ο Ορισμος του Πρεποντος (Quod Honestum est Decet)

Ο Κικέρων στο *De officiis* αναφέρεται στην *honestas* (αγαθό), εκ παραλλήλου με την έννοια του *decorum*, του πρέποντος.[10] Ο όρος αυτός επινοήθηκε από τους στωικούς[11] και περιγράφει το αγαθόν, το οποίο αποτελεί και το ζητούμενο για τις αγαθές σχέσεις μεταξύ των πολιτών μίας ευνομούμενης πόλης. Πρέπον και αγαθόν είναι κατά τον Κικέρωνα έννοιες αδιαχώριστες (*ab honesto non queat separari*) καθόσον, εκείνο το οποίο είναι πρέπον είναι αυτομάτως και αγαθό και αντιστρόφως (*nam et, quod decet honestum est et, quod honestum est decet*). Η εμφάνιση του πρέποντος ωστόσο προϋποθέτει το αγαθόν (*antegressa est honestas*).[12] Από την ανάπτυξη του Κικέρωνα διαφαίνεται η ιδιαίτερη χροιά της έννοιας του πρέποντος (*quid deceat apparet*), η οποία εμπεριέχεται στην έννοια του αγαθού που ταυτίζεται με τις ύψιστες αρετές, οι οποίες κατακτώνται αποκλειστικά δια της λογικής: *Πρέπον είναι να χρησιμοποιούμε τον ορθό λόγο και το λόγο μας να τον υποτάσσουμε στη λογική να ενεργούμε με σωφροσύνη και να διαγιγνώσκουμε σε όλα τα πράγματα την αλήθεια και να την στηρίζουμε. Αντιθέτως το να σφάλλουμε, να πλανώμεθα να ολισθαίνουμε είναι απρεπές. Κατά συνέπεια όλα τα δίκαια είναι και πρέποντα· όλα τα άδικα απρεπή. Πρέπουσα*

8. *Cic. Rep.* 1. 32. 49: *quid est enim civitas nisi iuris societas?* Βλ. R. Stark, "Ciceros Staatsdefinition", *La Nouvelle Clio* 6 (1954), 56-69. Βλ. επίσης P. L. Schmidt, "Ciceros de re publica", *ANRW* I 4 (Berlin 1972), 262 έπ.

9. W. Miller (tr.), *Cicero, De Officiis*, Cambridge Massachusets 1961, 3. 21. 83: *Honestate igitur dirigenda utilitas est, et quidem sic, ut haec duo verbo inter se discrepare* (στο εξής: *Cic. Off.*).

10. *Cic. Off.* 1. 27. 93.

11. Στο *De officiis* ο Κικέρων αντιγράφει κατά το μεγαλύτερο μέρος το *Περί του καθήκοντος*, έργο του Παναίτιου Ρόδιου (180-11). Βλ. αναφορές στον Παναίτιο 1. 90· 2. 76· 2. 35· 3. 7· 1. 7· 1. 9· 1. 152. 161· 2. 88· 3. 7-18. 34· 3. 33· 2. 86· 2. 16· 2. 51· 2. 60· 3. 7· 3. 63.

12. *Cic. Off.* 1. 27. 93-94. Βλ. Για την παραπάνω ανάλυση βλ. Μ. Πρωτοπαπά–Μαρνέλη, «Μόνος ὁ σπουδαῖος ἄρχει», 235-252 ειδικότερα 235 έπ. στον τόμο, *Η έννοια του Πολίτη στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία*, έκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2009 (στο εξής: Πρωτοπαπά–Μαρνέλη).

είναι και η ανδρεία διότι ό,τι είναι γενναίου φρονήματος αυτό αναδεικνύει και τον αξιοπρεπή άνδρα (id dignum viro et decorum videtur). Ότι ωστόσο είναι αντίθετο προς την ανδρεία είναι και δείγμα απρέπειας ταυτόσημης με την αναξιοπρέπεια (id ut turpe, sic indecorum).

Ο Ηθικος Ορισμος της Πολιτειας
(τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας)

Ο ορισμός της έννοιας του κράτους στον Κικέρωνα θεμελιώνεται στο γεγονός, ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως ικανός όχι μόνον να αναγνωρίζει το δίκαιο και το συμφέρον άρα το αγαθό (*summum bonum*), αλλά και να πράττει με βάση τη γνωστική αυτή ικανότητα αξιολογώντας τη φιλία, τη δικαιοσύνη, τη γενναιοδωρία, την ανδρεία και την εγκράτεια.[13] Στις αγαθές πράξεις και ενέργειες των πολιτών, στην εκπλήρωση των καθηκόντων που γνώμονα έχουν το ηθικώς καλό, έγκειται ο ηθικός ορισμός της πολιτείας.[14]

Ο Κικέρων δια στόματος Σκιπίωνα του Αφρικανού[15] τονίζει ότι ο ορισμός της *res publica* αποτελεί κατά βάση διδασκαλία του Παναίτιου.[16] Η αριστοτελική ωστόσο επίδραση είναι αναμφισβήτητη: *πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὖσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστεκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων, ἡ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας αὕτη δ'*

---

13. *Cic. Off.* 1. 2. 5 *Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniuctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic si sibi ipse consentiat et non inderdum naturae bonitatae vincatur neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest.*

14. *Cic. Off.* 1. 2. 4: *Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque forensibus neque domesticis in rebu ... neque si cum altero contrahas, vacare officio potest, in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et neglegendo turpitudo pars·* 1. 2. 5: *fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest.*

15. *Cic. Rep.* 1. 15.

16. *Cic. Rep.* 1. 25. 39· I. Ab Arnim (ed.), *Stoicorum Veterum fragmenta vol. III Chrysippi Fragmenta Moralia Fragmenta successorum Chrysippi*, Stuttgart 1964 329 *D. Chr. Or.* 36 § 20 (Vol. II p. 6. 13): *τὴν πόλιν φασὶν εἶναι πλῆθος ἀνθρώπων ἐν ταὐτῷ κατοικούντων ὑπὸ νόμου διοικούμενον* και 327 *Clemens Al. Strom* IV 26 p. 642 Pott.: *λέγουσι γὰρ καὶ οἱ Στωϊκοὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κυρίως πόλιν ... λέγεσθαι μὲν γάρ, οὐκ εἶναι δέ· σπουδαῖον γὰρ ἡ πόλις καὶ ὁ δῆμος ἀστεῖόν τι σύστημα καὶ πλῆθος ἀνθρώπων ὑπὸ νόμου διοικούμενον* (στο εξής: *S.V.F.* III). Σύμφωνα με τον Pohlenz [M. Pohlenz, *Die Stoa; Geschichte einer geistigen Bewegung* 1-2, Göttingen 1964 (στο εξής: Pohlenz, *Stoa*)] το μόνο που πρόσθεσε ο Κικέρων στον ορισμό αυτό ήταν η *utilitatis communio*.

ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἡ πολιτική.[17] Κατά τον Αριστοτέλη η πόλις ερείδεται επί των αγαθών πράξεων και ενεργειών των πολιτών: *τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας*[18] ο δε άνθρωπος ως *φύσει ζῷον πολιτικόν*[19] είναι ικανός να αναγνωρίζει *τὸ δίκαιον καὶ τὸ κοινῇ συμφέρον*: *Φανερόν τοίνυν ὡς ὅσαι μὲν πολιτεῖαι τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν, αὗται μὲν ὀρθαὶ τυγχάνουσιν οὖσαι κατὰ τὸ ἁπλῶς δίκαιον.*[20] Το δίκαιο και το κοινό συμφέρον,[21] στον ορισμό της πολιτείας αποτελούν κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής κοινωνίας διότι σε αυτά εμπεριέχεται κατά τον Αριστοτέλη, κατ' επέκταση δε στη Στοά, ο ηθικός ορισμός της: *ἡ δὲ πόλις κοινωνία τῶν ἐλευθέρων ἐστιν.*[22] Στα *Ηθικά Νικομάχεια* οι πόλεις ομονοούν, *ὅταν περὶ τῶν συμφερόντων ὁμογνωμονῶσι καὶ ταὐτὰ προαιρῶνται καὶ πράττωσι τὰ κοινῇ δόξαντα.*[23] Επομένως πολιτική φιλία είναι η ομόνοια *περὶ τὰ συμφέροντα ... καὶ τὰ εἰς τὸν βίον ἥκοντα.*[24] Άρα το δίκαιο και το συμφέρον αποτελούν κοινούς στόχους: *βούλονταί τε τὰ δίκαια καὶ τὰ συμφέροντα, τούτων δὲ καὶ κοινῇ ἐφίενται.*[25] Ως εκ τούτου *πολιτικὸν ἀγαθόν εἶναι τὸ δίκαιον ... τὸ κοινῇ συμφέρον.*[26] Το δίκαιο και το κοινό συμφέρον αποτελούν έννοιες που συνδέονται άμεσα με την αριστοτελική Ηθική: *ὥστε ἕνα μὲν τρόπον δίκαια λέγομεν τὰ ποιητικὰ καὶ τὰ φυλακτικὰ εὐδαιμονίας καὶ τῶν μορίων αὐτῆς τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ.*[27] Ο σκοπός επομένως της πολιτείας δεν βρίσκεται ούτε στον πλούτο ούτε σε οποιαδήποτε άλλη ωφελιμότητα, αλλά στην ευδαιμονία. Προϋπόθεση δε της ευδαιμονίας είναι η ευνομία, την οποία οφείλουν να περιφρουρούν, όσοι φροντίζουν για την κατάκτηση της αρετής.[28]

Ο Ορισμος του Πραγματικου πολιτικου (rector, princeps)

Ο Κικέρων περιγράφει και τον πραγματικό πολιτικό, τον *rector, princeps, moderator, tutor et procurator rei publicae: bonus et sapiens et peritus utilitatis*

---

17. *Arist. Pol.* 1252a 1.
18. *Arist. Pol.* 1337a 18: *τὸ βέλτιον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας.*
19. *Arist. Pol.*1278b 19: *φύσει μὲν ἐστιν ἄνθρωπος ζῷον πολιτικόν.*
20. *Arist. Pol.* 1279α 17-21.
21. *Arist. Pol.* 1282b 17.
22. *Arist. Pol.* 1279α 21.
23. I. Bywater (ed.), *Aristotelis Ethica Nicomachea*, Oxford 1959 1167a 26 (στο εξής: *EN*).
24. *Arist. E.N.* 1167b 2 έπ.
25. *Arist. E.N.* 1167b 26.
26. *Arist. Pol.* 1282b 17.
27. *Arist. E.N.* 1129b 17-19.
28. *Arist. Pol.* 1280b 5-8: *περὶ δ' ἀρετῆς καὶ κακίας πολιτικῆς διασκοποῦσιν ὅσοι φροντίζουσιν εὐνομίας. ᾗ καὶ φανερὸν ὅτι δεῖ περὶ ἀρετῆς ἐπιμελὲς εἶναι τῇ γ' ὡς ἀληθῶς ὀνομαζομένῃ πόλει, μὴ λόγου χάριν.*

dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur quicunque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite ut agnoscatis; iste est enim qui consilio et opera civitatem tueri potest[29] και καθορίζει κάνοντας αναφορά στους Πλατωνικούς κανόνες τον ευρύτερο χώρο στο πλαίσιο του οποίου οφείλει να κινηθεί ο χρηστός ηγεμών.[30] *Διότι όπως στόχος του κυβερνήτη είναι η ευνοϊκή έκβαση του ταξιδιού, του ιατρού η υγεία, του στρατηγού η νίκη έτσι στόχος του ηγεμόνα είναι μία ευτυχισμένη ζωή για τους συμπολίτες του γεμάτη πλούτο και υλικές απολαβές, δοξασμένη και ενάρετη.*[31]

Όσον αφορά στον *moderator rei publicae* η πλατωνική επίδραση είναι αδιαμφισβήτητη. Και ο Πλάτων γνωρίζει ότι «η κατάσταση που διαμορφώνεται σε ένα κράτος είναι συνάρτηση του ήθους: της αρετής και της δικαιοσύνης πρωτίστως των αρχόντων».[32] Όταν επομένως οἱ φιλόσοφοι *βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλῆς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταὐτὸν συμπέσῃ, δυναμίς τε πολιτικὴ και φιλοσοφία ... οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα* .....[33] Το Αγαθό περιγράφεται ως κάτι πέρα από την ουσία και το είναι[34] ως μία απόλυτη οντολογική αρχή στη σφαίρα της μεταφυσικής. Εκείνοι που θα μπορέσουν να φθάσουν ώς τη θέαση του Αγαθού, ώστε να μπορούν να υποδειγματίζονται από αυτό,[35] θα είναι οι ώριμοι φιλόσοφοι-κυβερνήτες που θα ασκήσουν την εξουσία στην πόλη, προκειμένου η πόλις να αποδειχθεί ευνομούμενη· στην πόλη αυτή επικρατεί η ευημερία των πολιτών και η νομιμότητα. Η επίδραση του Αγαθού επάνω στους φιλόσοφους κυβερνήτες τους *τελεώτερον ἐκείνων*

29. *Cic. Rep.* 2. 29. 51· 6.12: *in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas ... tu eris, in quo nitatur civitatis salus.*

30. Πρβλ. *Cic. Off.* 1. 25. 85: *...ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum quibus commissa est, gerenda est.*

31. *Cic. Rep.* 5. 6. 8: *ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, si huic moderatori rei publicae beata civium vita proposta est, ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit; huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo*; πρβλ. *Cic. ad Att.* 8. 11. 1.

32. Έτσι Ν. Μ. Σκουτεροπουλος, *Πλάτων Πολιτεία*, εις. σημ. μεταφρ.-ερμην. σημ., Αθήνα, έκδ. Πόλις, 2002, 9-23 ειδικότερα 23· πρβλ. I. Burnet (ed.), *Platonis Opera*, vol. IV, Oxford 1962 498b 3-5: *μειράκια μὲν ὄντα καὶ παῖδας μειρακιώδη παιδείαν καὶ φιλοσοφίαν μεταχειρίζεσθαι, τῶν τε σωμάτων ἐν ᾧ βλαστάνει τε καὶ ἀνδροῦται, εὖ μάλα ἐπιμελεῖσθαι, ὑπηρεσίαν φιλοσοφίᾳ κτωμένους* (στο εξής: *Plat. R.*).

33. *Plat. R.* 473 c. d. 11-5.

34. *Plat. R.* 509b 8-10: *οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρεσβεία καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος.*

35. *Plat. R.* 540a 8: *καὶ ἰδόντας τὸ ἀγαθὸν αὐτό, παραδείγματι χρωμένους ἐκείνῳ.*

πεπαιδευμένους.[36] δηλαδή τους φύλακες, principes, συνδέεται επομένως και με ηθικές αξίες, τη διαρκή προσπάθεια των φιλοσόφων-βασιλέων να προσοικειωθούν ότι ανώτερο υπάρχει. Ο Πλάτων αναπτύσσει την ιδέα των φιλοσόφων βασιλέων[37] και καθιστά σαφές ότι, όσον αφορά στους άρχοντες, *ἐπιστήμης οὔτε νόμος οὔτε τάξις οὐδεμία κρείττων ἐστί*.[38] Η ασφυκτικότητα ωστόσο που διακρίνει την παραπάνω κατάταξη (παράθεση αυτή) του Κικέρωνα (*Rep.* 5. 6. 8) παραπέμπει στον Αριστοτέλη: *πολλῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλὰ γίνεται καὶ τὰ τέλη· ἰατρικῆς μὲν γὰρ ὑγίεια, ναυπηγικῆς δὲ πλοῖον, στρατηγικῆς δὲ νίκη, οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος ...*[39] Κατ' ανάλογον τρόπο στον Προτρεπτικό,[40] γίνεται αναφορά και στο νομοθέτη άρα και στον πραγματικό πολιτικό, όπως αυτός περιγράφεται στην πολιτεία[41] Ο Αριστοτέλης αναλύει την ουσία της ηθικής αρετής και διαπιστώνει ότι είναι κατάσταση και ποιότητα της ψυχής. Η κατάσταση όμως αυτή δεν είναι φυσικό δεδομένο, αλλά απόκτημα ενέργειας και προσπάθειας.[42] Στο πλαίσιο αυτό *μόνη η φιλοσοφία περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν ὀρθὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀναμάρτητον ἐπιτακτικὴν φρόνησιν*.[43]

Ο Κικέρων επαναλαμβάνοντας μοτίβα της αρχαιοελληνικής φιλοσοφικής σκέψης[44] περιγράφει την ιδανική εικόνα ενός rector ή moderator rei publicae,

---

36. *Plat. R.* 520b 7· πρβλ. 498b 3-5: *μειράκια μὲν ὄντα καὶ παῖδας μειρακιώδη παιδείαν καὶ φιλοσοφίαν μεταχειρίζεσθαι, τῶν τε σωμάτων ἐν ᾧ βλαστάνει τε καὶ ἀνδροῦται, εὖ μάλα ἐπιμελεῖσθαι, ὑπηρεσίαν φιλοσοφίᾳ κτωμένους.*

37. *Plat. R.* 471c-502c.

38. I. Burnet (ed.), *Platonis Opera*, vol. V, Oxford 1988 875c.: *ἐπεὶ ταῦτα εἴ ποτέ τις ἀνθρώπων φύσει ἱκανὸς θείᾳ μοίρᾳ γεννηθεὶς παραλαβεῖν δυνατὸς εἴη, νόμων οὐδὲν ἂν δέοιτο τῶν ἀρξόντων ἑαυτοῦ· ἐπιστήμης γὰρ οὔτε νόμος οὔτε τάξις οὐδεμία κρείττων, οὐδὲ θέμις ἐστὶν νοῦν οὐδενὸς ὑπήκοον οὐδὲ δοῦλον ἀλλὰ πάντων ἄρχοντα ἐάνπερ ἀληθινὸς ἐλεύθερός τε ὄντας ᾖ κατὰ φύσιν* (στο εξής: *Plat. Lg.*)

39. *Arist. E.N.* 1094a 8 έπ.

40. W. D. Ross (ed.), *Aristotelis Fragmenta Selecta*, Oxford 1958 *Iambl. Protr.* 7 (42, 19 *Pistelli*) και *Iambl. Protr.* 10 (55, 1 55, 27 *Pistelli*) (στο εξής: *Iambl. Protr.*). Πρβλ. και τον αριστοτελικό *πρώιμο διάλογο περί πολιτικού*.

41. Βλ. *Arist. Pol.* 1274 b 36-37: *τοῦ δὲ πολιτικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὁρῶμεν τὴν πραγματείαν οὖσαν περὶ πόλιν.*

42. *Arist. E.N.* 1103b 31: *... τὰς δὲ ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον.*

43. *Iambl. Protr.* 6 (37.2-22 *Pistelli*).

44. Ειδικότερα η ενσυνείδητη διαφοροποίηση ανάμεσα σε έναν καλό ηγεμόνα και σε έναν με ανεξέλεγκτη βούληση δεσπότη [*Cic. Q. Fr.* 1 1. 2. 9: *cum urbs custodem non tyrannum recepisse videatur* (D. R. Shackleton Bailey (tr.), Cicero, *Letters to Quintus and Brutus Letter Fragments Letter to Octavian–Invectives Handbook of Electioneering*, Cambridge Massachusetts 2002)] ο ορισμός δηλαδή του *optimus princeps*, εμφανίζεται και στον Ισοκράτη [Isocrates apud Dionysium *Dionysius Halicarnassensis De Isocrate* 1, 1-20: *ἐπειδὴ τάχιστα ἀνὴρ ἐγένετο, φιλοσοφίας ἐπεθύμησεν* (H. Usener, L. Radermacher (eds.), *De antiquis oratoribus, Dionysii Halicarnasei quae extant*, vol. V 5, 54-92, Leipzig (*Bibl.*

του *princeps civitatis*, ενός ανδρός υψίστου δημοσίου κύρους, ο οποίος αξιώνει την εξουσία δυνάμει του ηθικού μεγέθους και αναστήματός του. Ο τρόπος ζωής του είναι σύμφωνος προς τη λογική, ο βίος του ταυτίζεται με την αρετή. Το πλαίσιο όμως δραστηριότητας του *rector et gubernator rei publicae*, την *tutela et procuratio rei publicae* την εκλαμβάνει σε σχέση πάντα με τη χρονικά περιορισμένη δικαιοδοσία του υπάτου: *Regio imperio duo sunto, iique praeeundo, iudicando, consulendo praetores, iudices consules appellamino;militiae summum ius habento, nemini parento; ollis salus rei publicae suprema lex*. 3. 3. 9: *Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servanto*.[45] Την αρχαία δημοκρατία που διεσφάλιζε την ελευθερία των πολιτών την εξυμνεί ως ένα μέγεθος το οποίο ανήκει στο παρελθόν. Για το ταραγμένο παρόν με τις αλλεπάλληλες απαιτήσεις της εποχής και τις εξαιρετικές ανάγκες του κράτους εκφράζει την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός μοναδικού ηγεμόνα εξέχουσας *auctoritas*,[46] αναγνωρισμένου από το σώμα των πολιτών ως ηθικά και πνευματικά καλύτερου.[47] Η συγγραφή αυτή του Κικέρωνα, του οποίου το δημοκρατικό φρόνημα είναι αναμφισβήτητο δικαιώνει την ύπαρξη της αρχής ενός ανδρός στο πλαίσιο ενός δημοκρα-

---

Teubneriana) 1899; Stuttgart 1965)· *Isocrates apud Zosimum Βίος Ισοκράτους Anonymi (fort Zosimi) vita Isocratis*: *μαθητὴς δ' ἐγένετο φιλοσόφου μὲν Σωκράτους* ... [G. D. Dindorfius (ed.), *Scholia Graeca in Aeschinem et Isocratem ex codicibus aucta et emendata*, Oxford 1852; Hildesheim 1970, 101-106, στον τόμο B. Madilaras (ed.), *Isocrates Opera Omnia*, τόμος 1, Leipzig 2003]. Σύμφωνα με τον Ισοκράτη ο πραγματικός φιλόσοφος πασχίζει να κατακτήσει τη θεϊκή σοφία 1. Προς Δημόνικον (7) έπ.· πρβλ. 2 Προς Νικοκλέα (21) ο ηγεμών χρήζει *τὴν σαυτοῦ φρόνησιν*· πρβλ. 9 (65): *ἀνδρεία, φρόνηση ... σύμπασαν τὴν ἀρετὴ* ...· 9 (81): *ἂν γὰρ ἐμμένεις τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τοσοῦτον ἐπιδιδῷς, ὅσονπερ νῦν, ταχέως γενήσει τοιοῦτος οἷόν σε προσήκει* αλλά και στην αρχαία και στη μέση Στοά, ειδικότερα στον Παναίτιο. Βλ. M. Van Straaten (ed.), *Panaitius sa vie, ses écrits et sa doctrine avec une édes fragments*, Amsterdam Uitgeverij H. J. Paris 1946, σ. 276· Ph. H. De Lacy, "The Four Stoic Personae", *Illinois Classical Studies* 2, (1977), 163-171 (163, 166)· M. Forschner, *Le Portique et le concept de personne, Les Stoiciens*, Paris, Vrin 2005. Ο Παναίτιος αποδεικνύεται ως ορθόδοξος στωικός, αν και σύμφωνα με μαρτυρία του Κικέρωνα στα περισσότερα σημεία άμβλυνε την αυστηρότητα της στωικής διδασκαλίας [*Cic. Fin.* 4. 79 J. Martha (tr.), *Cicéron Des Termes extrêmes Des Biens et des maux* I. II. (*Les Belles Lettres*), Paris 1955]. Όσον αφορά στην επίδραση της Στοάς βλ. Pohlenz, *Stoa* 220 έπ.· R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides*, Darmstadt 1983 75 σημ. 30 (στο εξής: Klein, *Die Romrede des Aelius Aristeides*).

45. *Cic. Leg.* 3. 3. 8· πρβλ. ωστόσο E. Cary (tr.), *Dio's Roman History in nine volumes* Cambridge Massachusetts 1950 53. 17. 5: *πολέμους τε ἀναιρεῖσθαι καὶ εἰρήνην σπένδεσθαι* (στο εξής: *Dio Cass.*). Βλ. σχετικά A. Von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München 1937, 181 (στο εξής: *Premerstein*).

46. *Cic. Rep.* 1. 45. 69· 2. 31. 55. 57· βλ. σχετικά A. Magdelain, *Auctoritas Principis*, Paris 1947.

47. *Cic. Rep.* 1. 34. 51: *... non solum ut summi virtute et animo praeessent inbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis vellent.*

τικού κράτους. Ο πραγματικός *princeps*, διότι υπάρχει και ένας δόλιος και ανήθικος ηγεμόνας, ο τύραννος,[48] οφείλει να κυριαρχεί προνοώντας για την γενική ευημερία με την ελεύθερη και τη συνεχή συνεργασία της συγκλήτου και των λαϊκών συνελεύσεων.[49] Υπό αυτή την έννοια η θέση του πρώτου πολίτη είναι νόμιμη και οργανική στο κοινωνικό και πολιτειακό σύστημα της δημοκρατίας. Ο Κικέρων στο πλαίσιο αυτό αναφέρεται σε μία συγκεκριμένη πολιτική προσωπικότητα στον Πομπήιο (Cn. Pompeius Magnus), ο οποίος αξίωνε την ισχύ του ως *princeps civitatum* όχι μόνον λόγω των στρατιωτικών επιτυχιών του, αλλά και λόγω της παιδείας του: *Si ratio, consilium prudentia, Pompeius antistat.*[50] Ο Πομπήιος ως ἐπαΐων, ως ἄρχειν εἰδώς,[51] έχει την πολιτική δύναμη και την πραγματική εξουσία στο κράτος, ώστε να παράγει αγαθό έργο να προστατεύει το κοινό των ρωμαίων κυριαρχώντας ἐπί ἑκόντων.[52] Επομένως η φρόνηση, η *prudentia* κατά τον Κικέρωνα είναι ἴδιος ἀρετή[53] των ἀρχόντων, των φιλοσόφων-βασιλέων.[54]

---

48. *Cic. Q. Fr.* 1. 1. 2. 9: *cum urbs custodem non tyrannum recepisse videatur.*

49. *Cic. Rep.* 2. 29. 51· βλ. επίσης *Dio Cass.* 62. 6. 5: ... *μὴ γάρ τοι μήτ' ἐμοῦ μήθ' ὑμῶν ἔτι βασιλεύσειεν ἡ Νερωνὶς ἡ Δομιτία, ἀλλ' ἐκείνη μὲν Ῥωμαίων ἄδουσα δεσποζέτω (καὶ γὰρ ἄξιοι τοιαύτῃ γυναικὶ δουλεύειν, ἧς τοσοῦτον ἤδη χρόνον ἀνέχονται τυραννούσης) ἡμῶν δὲ σύ, ὦ δέσποινα, ἀεὶ μόνον προστατοίης* όσον αφορά στην αντίθεση *τυραννεύειν–προστατεῖν* .

50. *Cic. Rep.* 3. 18. 28. Βλ. για τις επισκέψεις του Πομπηίου στη Ρόδο κατά τα έτη 66 και 62 και τον ιδιαίτερο δεσμό που είχε αναπτύξει με το στωικό Ποσειδώνιο K. Reinhardt, *Poseidonios v. Apameia, der Rhodier genannt*, Stuttgart 1954, 565· K. Ziegler (ed.), *Plutarchus Vitae parallelae* III 2, Lipsiae 2000, *Pompeius*, 42, 10: *μὲν ἠκροάσατο τῶν σοφιστῶν, καὶ δωρεὰν ἑκάστῳ τάλαντον ἔδωκε· Ποσειδώνιος δὲ καὶ τὴν ἀκρόασιν ἀνέγραψεν.*

51. Ο σοφός κατά τους στωικούς επειδή κατέχει τη βασιλική επιστήμη είναι και άρχοντας και βασιλεύς επειδή γνωρίζει όσα πρέπει να πράττει ή να αποφεύγει *Φίλωνος, Περὶ ὀν.*, § 152, τ. ΙΙΙ σ. 182, 23 (*S.V.F.* III 618 *Olympiodorus in Plat. Alcib. Pr. p. 55 ed. Creuzer: ... ὁ εἰδὼς ἄρχειν, μόνος ἄρχων ἐστίν. Cf. Proclus in Plat. Alcib. Pr. p. 164 ed. Creuzer: ...μόνος ἄρχων ὁ σπουδαῖος, μόνος δυνάστης, μόνος βασιλεὺς.... οὕτω καὶ ἄρχοντα καὶ βασιλέα τὸν ἔχοντα τὴν βασιλικὴν ἐπιστήμην*) (Πρωτόπαπα-Μαρνέλλη, 247 σημ. 60).

52. *Dio Cass.* 41. 54. 1: *καὶ ὁ μὲν παρ' ἑκόντων τε τιμᾶσθαι καὶ ἐθελόντων προστατεῖν φιλεῖσθαι ὡς προς το έτος 48 π.Χ.* Βλ. σχετικά *Premerstein*, 118.

53. *Arist. Pol.* 1277b 25: *ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἀρετὴ μόνη.*

54. *Arist. Phil. et Corpus Aristotelicum Scholia: cf. Scholia in Aristotelem* (5015) f 79, 1489b 16: ... *ἄγασθαι δὲ ἄξιον Ἀριστοτέλην, ὅτι μικρὸν τὰ Πλάτωνος ῥήματα μεταθεὶς; τὸν λόγον πεποίηκεν ἀληθέστερον, φιλοσοφεῖν μὲν τῷ βασιλεῖ οὐχ ὅπως ἀναγκαῖον ἀλλὰ καὶ ἐμποδών, τὸ δὲ φιλοσοφοῦσιν ἀληθινῶς ἐντυγχάνειν εὐπειθῆ εὐήκοον· ἔργων γὰρ ἀγαθῶν τὴν βασιλείαν ἐνέπλησεν, οὐχὶ ῥημάτων·* C. W. Dindorf, *Themistii Orationes*, Hildesheim 1961 8 σελ. 128· H. Schenkl, G. Downey (eds.), *Themistii orationes quae supersunt*, 1-3, Leipzig 1965-74, 8 162 20-29 (Dind. 128) (στο εξής: *Themist. Or.*)· βλ. επίσης *Arist. Pol.* 1266α 32: *Εἰσί τινες πολιτεῖαι αἱ μὲν ἰδιωτῶν αἱ δὲ φιλοσόφων καὶ πολιτικῶν.*

Η ηγεμονία του Αυγούστου

Το Ιδεολογικο Υποβαθρο της Μονοκρατοριας του Αυγουστου

Η ιδανική εικόνα του ηγεμόνος, όπως αποδόθηκε από τον Κικέρωνα είχε μεγάλη σημασία για την ηγεμονία του Αυγούστου, περίοδο κατά την οποία η δομή της πολιτικής δύναμης μεταβλήθηκε. Ο Οκταβιανός, ο νικητής των εμφυλίων πολέμων και ηγέτης του ρωμαϊκού στρατού, εντάχθηκε στην πολιτεία παρά την ιδιάζουσα θέση του, ως *princeps*,[55] -χαρακτηρισμός που εμπεριείχε μοναρχικές ιδέες, εφόσον η εξουσία ουδέποτε του παραχωρήθηκε τυπικά από το λαό και τη Σύγκλητο- αποκαθιστώντας παράλληλα την ελεύθερη πολιτεία, το εξωτερικό τουλάχιστον θεσμικό της πλαίσιο στη μορφή που είχε πριν από την εποχή του Καίσαρος. Στα εδάφια των *Πράξεών* του περιγράφονται αφενός μεν όλα τα πολιτικά μέτρα που έλαβε προκειμένου να μην καταστραφεί η εύθραυστη ισορροπία μεταξύ αριστοκρατίας και του ιδίου, αφετέρου δε υπογραμμίζεται η συνεπής προς το πολίτευμα στάση του. Η αποκατάσταση της πολιτικής και δικαιικής τάξης που επιχείρησε ο Αύγουστος δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση την επαναεισαγωγή της προγενέστερης πολιτειακής πραγματικότητας: *ἡ μὲν οὖν πολιτεία οὕτω πρός τε βέλτιον καὶ τὸ σωτηριωδέστερον μετεκοσμήθη· καὶ γάρ που καὶ παντάπασιν ἀδύνατον ἦν δημοκρατουμένους αὐτοὺς σωθῆναι.*[56] Το διοικητικό και πολιτειακό σύστημα είχε αλλάξει. Ενώ κατά τη δημοκρατική περίοδο την *cura rei publicae* ασκούσε ο *populus* στις λαϊκές του συνελεύσεις και αργότερα η σύγκλητος,[57] οι πολιτικές περιστάσεις επέβαλαν στη συνέχεια την ανάθεση της *cura* σε έναν και μόνον ηγεμόνα.[58] Κυρίαρχος του κράτους δεν είναι πιά η σύγκλητος, ως εκπρόσωπος της αριστοκρατίας, αλλά ο ηγεμών, ο οποίος συγκεντρώνει στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες: *insurgere paulatim, munia senatus, magistratuum, legum in se trahere, nullo adversante.*[59] Αν και ο Αύγουστος ενεργούσε προς το συμφέρον της πολιτείας (*salutem rei publicae*)[60] στο πλαίσιο αρμοδιο-

55. Ο ίδιος ο Αύγουστος στις Πράξεις του αναφέρεται τρείς φορές στον εαυτό του ως *princeps* [H. Volkmann (ed.), *Res Gestae Divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum*, Berlin 1964, 13, 45· 30, 44, 32, 7 (στο εξής: *R. Gest. div. Aug.*)].

56. *Dio Cass.* 53, 19, 1.

57. *D.* 1, 2, 2, 9.

58. *D.* 1, 2, 2, 11· *Dio Cass.* 53, 11, 4: *διεβόων πολλὰ δὲ καὶ μετὰ τοῦτο, μοναρχεῖσθαί τε δεόμενοι καὶ πάντα τὰ ἐς τοῦτο φέροντα ἐπιλέγοντες, μέχρις οὗ κατηνάγκασαν αὐτὸν αὐταρχῆσαι·* βλ. σχετικά *Premerstein*, 117.

59. *Tac. Ann.* 1, 2, 1.

60. *D.* 1, 15, 3 (*Premerstein*, 125).

τήτων που προέκυπταν από συγκεκριμένα δημόσια αξιώματα, η θέση του αυτή καθ' εαυτή (*princeps*) δεν αποτελούσε δημόσιο αξίωμα.[61] Η διαμόρφωση του καθεστώτος της μονοκρατορίας ολοκληρώθηκε με βραδύ ρυθμό κατά τις επόμενες δεκαετίες που ακολούθησαν την πολιτική πράξη της 13ης Ιανουαρίου του έτους 27 π.Χ., σύμφωνα με την οποία ο Οκταβιανός κατέθεσε τις έκτακτες εξουσίες που του είχαν απονεμηθεί κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων ενώπιον της συγκλήτου δηλώνοντας ότι εφεξής παραμένει απλώς πολίτης και συγκλητικός:[62] *ἀλλ' ἀφίημι τὴν ἀρχὴν ἅπασαν καὶ ἀποδίδωμι ὑμῖν πάντα ἁπλῶς, τα ὅπλα, τοὺς νόμους, τὰ ἔθνη.*[63] Έκτοτε, και καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου της Ηγεμονίας ο τύπος της πολιτείας υπήρξε δημοκρατικός επειδή δεν υπήρχε δυναστικά νομιμοποιημένος μονάρχης· η μορφή της διακυβέρνησης ωστόσο ήταν στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος η μονοκρατορία.[64]

Auctoritas

Στο γεγονός ότι ο Αύγουστος μετά την παραίτησή του από τις έκτακτες εξουσίες του θέλησε να είναι ο πρώτος πολίτης στο κράτος - όχι κάνοντας χρήση της *potestas*, της ύψιστης εξουσίας η οποία ερχόταν σε αντίθεση με την έννοια της δημοκρατίας, αλλά μέσω της από όλους αναγνωρισμένης αυθεντίας του (*auctoritas*)- για να οδηγήσει τη ρωμαίων πολιτεία στη σωτηρία και την ευημερία με την εκούσια συμμετοχή του συνόλου των πολιτών, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει το ιδεολογικό υπόβαθρο του ηγεμόνος, ως πρώτου των πολιτών: *post id tempus* (μετά το 27 π.Χ.) *auctoritate omnibus praestiti, potestate autem nihilo amplius habui quam ceteri qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt.*[65] Η αιτιολόγηση ωστόσο της ενίσχυσης της αυτοκρατορικής βούλησης σε συνδυασμό με τη διατήρηση του παραδοσιακού σχήματος των πολιτειακών κανόνων μπορεί να αναχθεί στην ἐπιστήμη που ο Πλάτων αξίωνε από τον ιδανικό αρχηγό του κράτους, στην αρχή του *ἑκουσίων ἄρχειν* από την εποχή του πολιτικού του Πλάτωνα, αλλά και

61. *Die konstitutionelle Monokratorie des Augustus von K. Loewenstein 531-564 in Augustus hrs. von W. Schmitthenner*. Darmstadt 1969, 558 (στο εξής: *Loewenstein*).

62. *R. Gest. div. Aug.* 34, 1· Sir J. G. Frazer (tr.), *Ovid's fasti*, Cambridge Massacusetts 19591, 589: *redditaque est omnis populo provincia nostro*· J. Hellegouarc'h (ed.), *S. Velleius Paterculus Histoire romaine / Velleius Paterculus*, (*Les Belles Lettres*), Paris 1982, 2, 89, 1.

63. *Dio Cass.* 53, 4, 3· 5, 4· 9, 6· πρβλ. *Tac. Ann.* 3, 28, 2: *deditque iura*.

64. H. L. Jones (tr.), The *Geography of Strabo in eight volumes*, VIII, Cambridge Massachusetts 1959 17 840 c: *ἡ πατρὶς ἐπέτρεψεν αὐτῷ τὴν προστασίαν τῆς ἡγεμονίας καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης κατέστη κύριος διὰ βίου*.

65. *R. Gest. div. Aug.* 34, 22-23.

στην αντίθεση που πρόβαλε ο Αριστοτέλης μεταξύ του τυράννου και του φιλόσοφου βασιλέα στη φιλοσοφική δηλαδή παράδοση, όπως μεταφέρθηκε στη Ρώμη από τον Κικέρωνα.

VIRTUS, CLEMENTIA, IUSTITIA, PIETAS.

Αν και η πολιτική ιδέα του Αυγούστου δεν εξαρτήθηκε άμεσα από τη φιλοσοφία του Κικέρωνα ή των ελλήνων προκατόχων του, εν τούτοις οι θεωρίες περί κράτους των ανδρών αυτών δεν απετέλεσαν για την περίοδο αυτή κενά σχήματα, αλλά αναδείχθηκαν ως έκφραση των δυνατοτήτων μίας εξέλιξης χωρίς ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος. Σε κάθε περίπτωση πάντως δικαιούμεθα να επικαλεσθούμε την εικόνα του ιδανικού ηγεμόνα που περιέγραψε ο Κικέρων για να ερμηνεύσουμε και να αναλύσουμε την περίοδο της ηγεμονίας του Αυγούστου. Η θεμελίωση μάλιστα της ιδέας του ηγεμόνος στις πολιτικο-κοινωνικές ιδέες των φιλοσοφικών κύκλων αποδεικνύεται από τη χρυσή τιμητική ασπίδα, η οποία αναρτήθηκε στο βουλευτήριο, την αίθουσα συνεδριάσεων της Συγκλήτου (*curia iulia*) και στην οποία εγχαράχθηκαν οι αρετές *virtus*, *clementia*, *iustitia*, *pietas* του ηγεμόνα: *virtus*, *clementia*, *iustitia pietas* (αρετή, επιείκεια, δικαιοσύνη, ευσέβεια): *Quo pro merito meo senatus consultu Augustus appellatus sum et laureis postes aedium mearum vestiti publice coronaque civica super ianuam meam fixa est et clupeus aureus in curia Iulia positus, quem mihi senatum populumque Romanum dare virtutis clementiaeque et iustitiae et pietatis causa testatum est pereius clupei inscriptionem.*[66]

Ο συνδυασμός των τεσσάρων υψίστων αυτών αρετών φέρει τη σφραγίδα των στωικών.[67] Ο συνδυασμός ωστόσο *virtus-clementia*, θα μπορούσε να αναχθεί στη πολιτειολογία του Πλάτωνα, ο οποίος ενδεχομένως ενσωματώνει προϋπάρχουσες προσωκρατικές αντιλήψεις.[68] Σε κάθε περίπτωση πάντως η σώρευση αρετών σε τιμητικές αποφάσεις και επιγραφές δεν αποτελούσε εξαιρετικό γεγονός, αλλά μάλλον ρωμαϊκή πρακτική.

Στη Ρωμαϊκή Αρχαιολογία του Διονυσίου Αλικαρνασέα (*D.H*), ο οποίος

66. *R. Gest. div. Aug.* 34.

67. *S.V.F.* III 295 *Diog. Laert.* VII 125: *καθάπερ Χρύσιππος ἐν τῷ πρώτῳ περὶ ἀρετῶν φησίν ... φρόνιμος τέ ἐστι καὶ ἀστεῖος καὶ δίκαιος καὶ σώφρων· S.V.F.* III 297 *Plutarchus de Stoic. repugn. cp.* 15 p. 1041 a: *πᾶν κατόρθωμα καὶ εὐνόμημα καὶ δικαιοπράγημα ἐστι· τὸ δέ γε κατ' ἐγκράτειαν ἢ καρτερίαν ἢ φρόνησιν ἢ ἀνδρείαν πραττόμενον κατόρθωμα ἐστιν· ὥστε καὶ δικαιοπράγημα· S.V.F.* III 265 *Diog. Laert.* VII, 92: *φρόνησιν, ἀνδρείαν, δικαιοσύνην σωφροσύνην· S.V.F.* III 264 *Stobaeus ecl.* II 60, 9 W: *φρόνησιν, σωφροσύνην, ἀνδρείαν δικαιοσύνην·* βλ. επίσης Κ. Χ. Γρόλλιου, *Κικέρων και Πλατωνική Ηθική*, Αθήνα 1960, 91 (στο εξής: *Γρόλλιος*)· βλ. επίσης A. A. Dyck, *A Commentary on Cicero, De Officiis*, Michigan 1996, 58).

68. *Plat. R.* 491b· βλ. επίσης *Γρόλλιος*, 82.

αντλεί το απόσπασμα II 18. 1 και 2[69] κατά πάσα πιθανότητα από αρχαιότερη πηγή, αναφέρονται η θεϊκή εύνοια, αλλά και οι αρετές που διακρίνουν τον Ρωμύλο (Romulus) ως εγγυήσεις για την ευδοκίμηση του κράτους· αρετές που με τη σειρά του ο ηγεμών οφείλει να εγχαράξει στη συνείδηση των πολιτών: (1)... *τὴν παρὰ τῶν θεῶν εὔνοιαν, ἧς παρούσης ἅπαντα τοῖς ἀνθρώποις ἐπὶ τὰ κρείττω συμφέρεται, ἔπειτα σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην .... τελευταίαν δὲ τὴν ἐν τοῖς πολέμοις γενναιότητα ...*(2) *εὐσεβῆ καὶ σώφρονα καὶ τὰ δίκαια ἀσκοῦσαν καὶ τὰ πολέμια ἀγαθὴν ἐπεξεργάζονται πόλιν*. Στην παράγραφο 2 έχουμε τις αρετές, οι οποίες στοιχειοθετούν και την προσωπικότητα του στωικού σοφού της στωικής φιλοσοφίας: *ἀνδρεία, σωφροσύνη* και *δικαιοσύνη*. Ειδικότερα η *δικαιοσύνη*, σύμφωνα με τον ρωμαϊκό τρόπο σκέπτεσθαι, επιμερίζεται στη δικαιοσύνη έναντι των ανθρώπων και σε εκείνη έναντι των θεών, την εὐσέβεια. Εάν αντικαταστήσουμε δε την όχι ευρέως αντιληπτή έννοια της σωφροσύνης με τη δημοφιλή για το ρωμαϊκό κόσμο την περίοδο του 27 π.Χ. έννοια της *clementia* (πραότης και επείκεια) ως μέρους της *temperantia*[70] (μετριότης εγκράτεια, η κατ' εξοχήν σωφροσύνη) η ουσία της ηθικής αρετής (*clementia*)[71] συνίσταται στην τήρηση του μέτρου, στη «μεσότητα».[72] την οποία μόνο ο ορθός λόγος είναι δυνατόν να επιτύχει, δηλαδή η φρόνηση κατά τον Αριστοτέλη.[73]

Aedes Publica - Casa Romuli

Η ανάμνηση του Ρωμύλου ενδυναμώθηκε ιδιαίτερα την περίοδο του Αυγούστου. Διαφαίνεται μάλιστα μία προσπάθεια τυπικής εξομοίωσης του Οκταβιανού με τον ιδρυτή της Ρώμης,[74] όπως δείχνει ήδη από το 36 π.Χ. η διαμόρφωση της κατοικίας του ως *aedes publica* στον Παλατίνο λόφο, στη θέση

---

69. E. Cary (tr.), *The Roman Antiquities of Dionysius of Halicarnassus, in seven volumes I*. Cambridge Massachusetts 1960.

70. *Cic. Inv.* 2. 54. 164: *Temperantia est rationis in libidinem atque in alios non rectos impetus animi firma et moderata dominatio. Eius partes continentia, clementia, modestia.* Στο βιβλίο 1. 27. 93 του *De officiis*, όπου κατά το μεγαλύτερο μέρος αντιγράφει το *Περί του καθήκοντος*, έργο του Παναίτιου Ρόδιου ο Κικέρων αναφέρεται, όσον αφορά στην *honestas* (αγαθό), στην *temperantia* (εγκράτεια) και στη *modestia* (μετριοφροσύνη) ως τις αρετές που θα έπρεπε να κοσμούν τον άνθρωπο.

71. *Cic. Inv.* 2. 54. 164: *clementia, per quam animi temere in odium alicuius iniectionis concitati comitate retinentur Seneca*· François-Régis Chaumartin (ed.), *Sénèque, De la clémence* (*Les Belles Lettres*). Paris 2005 2. 3. 1: *Clementia est temperantia animi in potestate ulciscendi vel lenitas superioris adversus inferiorem in constituendis poenis.*

72. *Arist. E.N.* 1107a 1 έπ.: .... *Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ... διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τὸ τί ἦν εἶναι λέγοντα μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης.*

73. *Arist. E.N.* 144b 28: ... *ἡ φρόνησις ὀρθὸς λόγος περὶ τῶν πρακτῶν.*

74. Ο Αύγουστος ως δεύτερος Ρωμύλος βλ. σχετικά *Premerstein*, 9, 119.

που σύμφωνα με την παράδοση είχε υφωθεί η *casa Romuli*. Σε κάθε περίπτωση το γεγονός ότι στα αποσπάσματα του Διονυσίου Αλικαρνασέα οι αρετές που χαρακτηρίζουν τον Ρωμύλο ταυτίζονται με τις αρετές που εγχαράχθηκαν στην τιμητική ασπίδα του Αυγούστου ενισχύει την άποψη ότι από το 28 π.Χ. ο Οκταβιανός αντιμετωπίσθηκε από τους συγχρόνους του ως σωτήρας και θεμελιωτής της ρωμαϊκής πολιτείας: *cum tot sustineas et tanta negotia solus, res Italias armis tuteris, moribus ornis, legibus emendes.*[75] Συγχρόνως υπάρχουν και τα όρια που ο Αύγουστος προσπαθούσε να μην υπερβεί, αυτοδεσμευόμενος, προκειμένου να συνυπάρξει με τις ισχυρές δυνάμεις της άλλοτε παντοδύναμης και τότε ακόμη σχετικά ισχυρής κυρίαρχης τάξης, των συγκλητικών, των οποίων πηγή της εξουσίας τους ήταν ανέκαθεν το κύρος τους (*auctoritas*).

Η επιτήρηση των ηθών και των νόμων επί Αυγούστου

Regimen Morum

Η στάση του Αυγούστου δεν αφορούσε παραχωρήσεις σε κάποια θεωρητική διδασκαλία, αλλά σε εγγενή ειδοποιά γνωρίσματα ενός εν εξελίξει προσταδίου της περιόδου της ηγεμονίας. Στην πραγματιστική ρεαλιστική αυτή πολιτική που άσκησε ο Αύγουστος διαφαίνεται η προσπάθεια του να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι ο άξιος και άριστος πολίτης, ο οποίος καλείται να ηγηθεί του κράτους σκοπό έχει όχι μόνο να προστατεύσει την πολιτεία από τους εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και να αναβιβάσει ηθικά το πολιτικό σώμα. Ως όχημα για το σκοπό αυτό ο Αύγουστος δεν επέλεξε τη φιλοσοφική ηθική, η οποία ήταν άλλωστε προσιτή σε ένα σχετικά μικρό μόνον κύκλο ατόμων, αλλά την κατανοητή στους ευρύτερους κύκλους θρησκευτική και ηθική παλινόρθωση. Από την στιγμή που ο έλεγχος των ηθών δια της τιμητείας ατόνησε, ο Αύγουστος εξέλαβε ως αποστολή του την επιτήρηση *τῶν τε νόμων τῶν τε τρόπων*.[76] Στην περίπτωση αυτή τα κριτήρια δεν τέθηκαν με βάση θρησκευτικές ή φιλοσοφικές διδασκαλίες, αλλά με βάση ηθικές αρχές αναγνωρισμένες από όλους.[77] Ο στίχος του Έννιου *moribus antiquis res stat romana virisque*, τον οποίο και ο Κικέρων έθεσε στην αρχή του 5ου βιβλίου του αντικατοπτρίζει όχι μόνον τις αρχές της ηγεμονίας του Αυγούστου, αλλά γενικότερα τις ηθικές αξιώσεις μίας κοινωνίας.

Η επιτήρηση των δημοσίων ηθών βρίσκει τις απαρχές της στο *regimen morum* των *censores*. Η αρχή των δύο τιμητών, η οποία δημιουργήθηκε κατά την παράδοση το 443 π.Χ. σκοπό είχε να απαλλάξει τους υπάτους από το

75. A. Kessling (ed.), *Q. Horatius Flaccus, Briefe*, Berlin 1959, II. 1. 1 (14 π.Χ.).
76. *R. Gest. div. Aug.* 8.
77. M. Kaser, *Das Römische Privatrecht* I, München 1971, 250 (στο εξής: Kaser, *RPR* I).

βάρος της ανά πενταετίας τιμήσεως,[78] δηλαδή της απογραφής των πολιτών και της κατατάξεώς τους κατά τοπικές φυλές, ηλικίες και περιουσιακά στοχεία για τη σύνταξη των φορολογικών, εκκλησιαστικών και στρατολογικών καταλόγων. Με την πάροδο του χρόνου οι αρμοδιότητες αυτές των τιμητών διευρύνθηκαν. Κατά τα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνα συμπεριελάμβαναν στις αρμοδιότητές τους τη διαχείριση του δημοσίου χρήματος και την επιμέλεια των ηθών, τον έλεγχο δηλαδή όχι μόνο του δημόσιου, αλλά και του ιδιωτικού βίου των πολιτών. Κατά πρώτον οι *censores* κόλαζαν τις καταχρήσεις της πατρικής εξουσίας. Οι αποφάνσεις τους ωστόσο δεν δεσμεύονταν από πάγιους κανόνες, υπέκειντο δε στις εκάστοτε αλλαγές των κοινωνικών αντιλήψεων. Ως παραβιάσεις του *mos maiorum* εξελάμβαναν την κατάχρηση του δικαιώματος της θανάτωσης υπεξουσίων και σκλάβων, την αβάσιμη και βεβιασμένη διάλυση γάμου, την υπέρμετρη επιείκεια ή αυστηρότητα στην ανατροφή των τέκνων,[79] τη σύναψη γάμων μεταξύ συγγενών μέχρι 6ου βαθμού συγγενείας.[80] Ο *Livius Ep.* 20 αναφέρεται σε κάποιον P. Cloelius μεταξύ 241 και 199 π.Χ., ο οποίος συνήψε γάμο με συγγενή μέχρι 6ου βαθμού (*inter septimum gradum*) *adversus veterem morem*.[81] Το πόσο απροσδιόριστη ή μάλλον ρευστή και υποκείμενη σε διάφορες επιδράσεις ήταν η έννοια του «μιαρού» (*incestus*) προκύπτει από το γεγονός ότι ο εν λόγω P. Cloelius αν και κατηγορήθηκε για κεφαλικό έγκλημα στο τέλος αθωώθηκε. Δεν υπάρχουν πληροφορίες, κατά πόσον το συγκεκριμένο κώλυμα επεκτάθηκε στη δημοκρατική περίοδο και στους συγγενείς εξ αγχιστείας, σύμφωνα μάλιστα με τον Κικέρωνα (*Cic. Clu.* 5 και 6) γάμος, ο οποίος τελέσθηκε μεταξύ πεθεράς και γαμπρού θεωρήθηκε μεν σκανδαλώδης, αλλά νομικά ισχυρός, απόδειξη ότι οι αποφάνσεις των τιμητών δεν δεσμεύονταν από κανόνες δικαίου. Η διαδικασία, κλήτευση, διαδικασία αντιπαράθεσης (κατ' αντιμωλία συζήτηση της υπόθεσης), κατηγορία, υπεράσπιση, διεξαγωγή αποδείξεων και απόφαση υπήρξε παρόμοια της δικαστικής (διαδικασίας

78. *D.* 1. 2. 17.

79. Kaser. *RPR* I. 63.

80. W. Nachstädt-W. Sieveking–J. B. Titchener (edd.), *Plutarchi Moralia* II, rec. et emend., Leipzig 1971. *Πλούτ. Αίτ. Ρωμ.* (*Quaest. Rom.*) 6· πρβλ. T. Buetner–Wobs (edd.), *Polybii Historiae* (I-V) II Libri IV–VIII, Stuttgart 1962, VI 11 a4.

81. Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften, Philologische Schriften* VII, Zürich–Hildesheim 1994, "Anekdoton Livianum" (1870), 163-167 ειδικότερα 163 έπ.: *primus adversus veterem morem inter septimum gradum cognationis duxit uxorem*· βλ. επίσης Kaser, *RPR I*, 316 σημ. 46 και Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου* II § 127 (I/II. Αθήνα 1944): «Επί των αρχών της περιόδου της δημοκρατίας ο γάμος απηγορεύετο μεταξύ συγγενών μέχρι του εβδόμου βαθμού. Περί το τέλος της περιόδου ταύτης ο γάμος μεταξύ ανιόντων και κατιόντων, απηγορεύθη απολύτως [*Gai* I. 59· *UE* 5. 6· *Inst.* 1. 10. 1], ενώ μεταξύ συγγενών εκ του πλαγίου μόνον εφ' όσον οι υποψήφιοι ήσαν συγγενείς δευτέρου βαθμού [*Gai.* I 60· I. 61· *Coll.* 6. 3· *Inst.* 1. 10 § 2]».

ενώπιον δικαστηρίου), εντούτοις ως *regere mores* βρισκόταν στον αντίποδα της δικαιοδοσίας[82] και μόνον σχηματικά θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως *iudicium de moribus*.[83]

Ειδικότερα ως προς τη σύναψη, λύση και διασφάλιση του γάμου η προκλασική ρωμαϊκή αντίληψη είχε αφήσει τη διαμόρφωση βασικών θεμελιωδών αρχών στην ηθική. Οι Ρωμαίοι δεν έθεταν εκ προοιμίου για το αντικείμενο αυτό δικαιικούς κανόνες. Αντιθέτως αρκούνταν στην τήρηση ή παράλειψη του υπό των ηθών επιβεβλημένου για να συνάγουν έννομα συμπεράσματα. Η σύναψη γάμου αυτή καθ' εαυτή, η οποία διαφοροποιείται από την *conventio in manu*, δεν υπόκειτο σε κανένα νομικό τύπο. Εκ της πολιτείας έλεγχος των προϋποθέσεων για την έγκυρη σύναψη γάμου ήταν στο ρωμαϊκό κόσμο άγνωστος. Αναγνωριστική αγωγή ως προς υφιστάμενο γάμο δεν υπήρχε, όπως δεν υπήρχε επίσης αποκαταστατική αγωγή ως προς τη συμβίωση. Δικαστική απόφαση για την εγκυρότητα ενός γάμου προέκυπτε μόνον σε περίπτωση που εγείρετο αγωγή από έννομη σχέση, για τη νομική κρίση της οποίας η υπόσταση του γάμου αποτελούσε πρόκριμα. Το διαζύγιο παραχωρείτο στον καθένα ακόμη και χωρίς νόμιμη αιτία. Ως εκ τούτου δεν υπόκειτο σε διαδικαστικούς δικονομικούς κανόνες. Το γεγονός όμως ότι οι ρωμαϊκοί γάμοι διαρκούσαν παρά την έλλειψη ασφάλειας δικαίου αποτελεί απόδειξη του επιπέδου της ηθικής συναίσθησης των ρωμαίων. Η δύναμη των ηθών (*mores*) δεν διεσφάλιζε λιγότερο τη συνοχή των ρωμαϊκών γάμων από ότι αλλού αλλού οι δικαιικές επιταγές.[84]

Publice Respondere

Πρώτος ο Αύγουστος παραχώρησε σε εξέχοντες νομικούς από την τάξη των συγκλητικών το προνόμιο να παρέχουν γνωμοδοτήσεις (*publice respondere*), οι οποίες από την περίοδο του Αδριανού και μετά έφεραν την σφραγίδα τους, και είχαν δημόσιο χαρακτήρα: *Primus divus Augustus, ut maior iuris auctoritas haberetur, constituit, ut ex auctoritate eius responderent: et ex illo tempore peti hoc pro beneficio coepit.*[85] Έχοντας ο ίδιος αναγνωρίσει ότι η επιβίωση της

82. H. Grose Hodge (tr.), Cicero, *The Speeches ... Pro Cluentio, ... with an english translation*, Cambridge Massachusetts 1959, *Cic. Clu.* 42. 117.

83. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* II, Leipzig 1887 (ανατύπ. Tübingen 1952), 386 σημ. 3 με πηγές· βλ. R. G. Kent (tr.), *Varro on the latin language with an english translation* I (V-VII), Cambridge Massachusetts 1958, L 6 71 πρβλ. F. Cancelli, *Studi sui censores*, Milan 1957, 93 έπ., 89 έπ. (Kaser, *RPR* I, 62 σημ. 20).

84. Kaser, *RPR* I, 71 έπ.

85. *D.* 1. 2. 2. 48. 49. Επί Αυγούστου οι *ex auctoritate principis* διατάξεις είχαν ακόμα μάλλον συστατικό παρά επιτακτικό χαρακτήρα και σε καμία περίπτωση ισχύ δεδικασμένου (*Premerstein*, 204).

αριστοκρατίας, οι δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας, η κατανομή της έγγειας ιδιοκτησίας και άλλα παρόμοια ζητήματα ήταν στενά συνυφασμένα με τους τύπους οικογενειακής συμπεριφοράς, την οικογενειακή ηθική. -στη ρωμαϊκή κοινωνία η οικογένεια ήταν η βασική κοινωνική μονάδα μέσω της οποίας μεταβιβαζόταν ο πλούτος και η κοινωνική θέση-[86] ο Αύγουστος, υλοποίησε αρχές και επιταγές της κοινωνικής ηθικής επιβάλλοντας δικαιικούς κανόνες. Έκτοτε οι νομικοί της περιόδου της Ηγεμονίας διατυπώνουν υποδείγματα δικαιοπραξιών και δικονομικών διαδικασιών και αναπτύσσουν πρακτικούς κανόνες δικαίου. Σκέφτονται μέσα από συγκεκριμένες νομικές μορφές, τις οποίες προσπαθούν να συνδυάσουν μεταξύ τους χωρίς ωστόσο να καταλήγουν στη διατύπωση γενικών κανόνων δικαίου και στη συνέχεια να προβαίνουν στη συστηματική τους κατάταξη.[87]

Με βάση την επίλυση μεμονωμένων περιπτώσεων διαμορφώθηκε ένα δίκαιο, το οποίο είχε περιπτωσιολογικό, αποσπασματικό χαρακτήρα και το οποίο οι ρωμαίοι απέφευγαν να δικαιολογήσουν με βάση τις ηθικές επιταγές. Τις νομικές επιταγές και τις γνωμοδοτήσεις που εξέδιδαν οι νομικοί ή τις αποφάσεις του πραίτορα τις εξελάμβαναν ως δεσμευτικές χωρίς να τις περιβάλλουν με ηθικό κύρος. Στο πλαίσιο αυτό ουδέποτε αμφισβητήθηκε η ηθική αξία των πατροπαράδοτων ηθών, το *mos maiorum*, η παράδοση των προγόνων. Συμπεριφορές και πράξεις ειδικότερα τις οποίες οι αυτοκράτορες κατά την περίοδο της Ηγεμονίας θεωρούσαν ως *contra bonos mores*[88] τους απέδιδαν το χαρακτήρα του *turpis*,[89] *inhonestum*, *improbum*[90] και *indignum*[91] και προσπαθούσαν ανάλογα με τις περιστάσεις να τις πατάξουν με δικαιικά μέσα.[92]

---

86. Βλ. P. Garnsey-R. Saller, *Η Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία*, Ηράκλειο 1995, 175 (στο εξής: *Garnsey-Saller*).

87. Kaser, *RPR*, I 2, 3.

88. Βλ. σχετικά με συμπεριφορές *turpis causa*, *contra bonos mores* C. 4, 7, 5 (294)· πρβλ. *Cons.* 4, 9: *si contra bonos mores verborum intercessit obligatio* 4, 10: Kaser, *RPR*, II, 250 σημ. 50, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

89. *Pacta quae turpem causam continent* (*D.* 2, 14, 27, 4) *turpiter pacisci* (*D.* 2, 6, 3, 2)· πρβλ. *Cons.* 9, 1 (*FIRA* II 610): *et post sententiam sacri auditorii depactum esse commemoret turpis stipulatio* (*D.* 4.3, 1, 5) *institutio* (*D.* 28, 2, 9, 1) *conditio* (*D.* 29, 1, 29, 2· 30, 112, 3· 35, 1 20· 36.1, 65, 7 *turpia legata* (*D.* 30, 54 pr. *Actio turpis=famosa* (*D.* 17, 2, 56).

90. Βλ. *Cons.* 2, 6 (*FIRA* II 596): *quod improbum atque inaequaliter*.

91. *D.* 34, 9, 8· *D.* 39, 5, 30 (H. Heumann–E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Graz 1971, "Indignus")].

92. *Cons.* 4, 9: *si contra bonos mores verborum intercessit obligatio, ex his actionem dari convenit et religua* (M. Kaser, *Das Römische Privatrecht* II, München 1975, 61 σημ. 3 βλ. επίσης § 48 III 2 (στο εξής: Kaser, *RPR* II)· πρβλ. B. Biondi, *Il diritto romano cristiano* (*DRC*) II, Milano 1952, 44 έπ.

Ειδικότερα με το τέλος της δημοκρατικής περιόδου, όταν η εξουσία των τιμητών,[93] ως επιτηρητών των ηθών εξασθένησε, η εξουσία του *pater familias*, γίνεται αυθαίρετη. Αν και πολλαπλά μεμονωμένα μέτρα επιβάλλουν υποχρεώσεις στον *pater familias* έναντι των υπεξουσίων, τις οποίες εκείνοι μπορούν πλέον να επικαλεσθούν (αξιώσουν) μέσω της δικαστικής οδού—ο ίδιος εξακολουθεί να έχει την κυριότητα όλων των περιουσιακών στοιχείων της οικογένειας ακόμη και κάθε εισοδήματος των τέκνων από την εργασία, τυχόν δωρεές ή κληροδοτήματα. Το σχετικά υποτονικό ενδιαφέρον ωστόσο για τους φυσικούς υιούς ως διαδόχους, η αποδοχή των θυγατέρων σε αυτόν το ρόλο, η επιλογή της υιοθεσίας ως εναλλακτικής λύσης, οι οικονομικές και λοιπές δυσχέρειες οδήγησαν στο δραστικό περιορισμό των μελών της οικογενείας· τα πλεονεκτήματα ειδικότερα της ατεκνίας σε ένα κληρονομικό σύστημα που διέσπειρε ευρέως τις πατρικές κληρονομίες οδήγησαν τη συγκλητική αριστοκρατία στην αποτυχία αναπαραγωγής της.[94] Έτσι, ενώ η νομιμότητα άσκησης της εξουσίας του *pater familias* επί της ζωής και του θανάτου (*vitae necisque potestas*)[95] για την τιμωρία των ενηλίκων τέκνων επικυρώθηκε από τον Αύγουστο,[96] ήσσονος σημασίας πτυχές κανόνων του *ius civile*[97] τροποποιήθηκαν, κυρίως όταν ο Αύγουστος ανέθεσε τις υποθέσεις που προέκυπταν από τα καταπιστεύματα (*fideicomissa*)[98] στους υπάτους[99] και αναγνώρισε ότι οι στρατιώτες είχαν τον απόλυτο έλεγχο του κεφαλαίου που προερχόταν από τους μισθούς της στρατιωτικής τους υπηρεσίας (*peculium castrense*).[100] Η αδυναμία κατοχής ιδιοκτησίας χαρακτήριζε ανεξαίρετα όλους τους υπεξουσίους ανεξαρτήτως ηλικίας. Παράλληλα ως προς τη γυναίκα λειτουργεί ο θεσμός της κηδεμονίας. Στο πλαίσιο αυτό η

93. Βλ. Kaser, *RPR* I. 62, όσον αφορά στη δικαιοδοσία των τιμητών να κολάζουν περιπτώσεις καταχρήσεων πατρικής εξουσίας.

94. Έτσι *Garnsey-Saller*, 201.

95. Για το *ius vitae*, [*D*. 48. 9. 5· 48. 8. 2=*B*. 60. 32. 2· *D*. 1. 16. 9. 9 = *B*. 60. 39. 2· *C*. 9. 16. 7 (8) 374)· *C*. 9. 17. 1 (318-9)· *D*. 48. 5. 21 (20)· *D*. 48. 5. 24 (23). 1· *D*. 48. 5. 25 (24) βλ. Ι. Χατζάκης, *Η υπεξουσιότητα στο Βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα 2001 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

96. *Ulp. D*. 1. 6. 4 ... *in mea potestate est· Ulp. D*. 48. 8. 2: *Inauditum filium pater occidere non potest, sed accusare eum apud praefectum praesidemve provinciae debet* μεταγενέστερα επομένως αμφισβητήθηκε από τον Αδριανό και το νομομαθή Ουλπιανό

97. T. Reinhard (tr.), Cicero, *Marcus Tullius, Topica*, Oxford 2000, 5. 28: *ut si quis ius civile dicat id esse quod in in legibus, senatus consultis, rebus iudicatis, iuris peritorum auctoritate, edictis magistratuum, more equitate consistat·* βλ. σχετικά Kaser, *RPR* I. 201.

98. *Premerstein*, 201, 207.

99. *Inst*. 2. 23. 1: *iussit consulibus auctoritatem suam interponere·* πρβλ. 2. 25 pr.

100. *D*. 14. 6. 2: *usque ad quantitatem castrensis peculii, cum filii familias in castrensi peculio vice patrum familiarum fungantur D*. 49. 17· *D*. 15. 1· *C*. 12. 30· *C*. 12. 36.

αποδυνάμωση του θεσμού της κηδεμονίας (*tutela*) σκοπό είχε να ενισχύσει την ανεξαρτησία της γυναίκας στη διαχείριση της ιδιοκτησίας της.[101]

Η Παλινορθωση των Ηθων επι Αυγουστου
Οι Νομοι περι Γαμου

Αν και ο έννομος βίος επί Αυγούστου τα *praesentia*, είναι ακόμα και για τον Τάκιτο τον κατ' εξοχήν επικριτή του Αυγούστου, πλέον ασφαλής (*tuta*), σε αντίθεση προς τα *vetera et periculosa*,[102] προγενέστερη δηλαδή εμπνέουσα κινδύνους δικαιική καταστάση, όπου *invalido legum auxilio, quae vi, ambitu, postremo pecunia turbabantur*[103] η δυσαρέσκεια που προκάλεσαν οι νόμοι του Αυγούστου για το γάμο επιβεβαιώνει ότι οι μαρτυρίες του Πλινίου[104] και του Σενέκα[105] για την απροθυμία τεκνοποιίας δεν ήταν υπερβολικές. Οι βασικότεροι νόμοι περί γάμου ήταν η *lex Iulia de maritandis ordinibus*, την οποία εξέδωσε ο Αύγουστος δυνάμει της δημαρχικής του εξουσίας (*tribunicia potestas*) το έτος 18 π.Χ. και η *lex Papia Poppaea* του έτους 9 π.Χ. Ως τρίτος νόμος η *lex Iulia de adulteriis* (18 π.Χ.) περιελάμβανε διατάξεις του ποινικού δικαίου που κόλαζαν περιπτώσεις πορνείας (*stuprum*) και μοιχείας (*adulterium*).[106] Επί Ιουστινιανού η *lex Iulia de marit. ord.* και η *Lex Papia Poppaea* συγκεφαλαιώθηκαν ως *ex Iulia miscella*.[107]

Οι νόμοι αυτοί θέσπιζαν ιδιαίτερα, όσον αφορά στα θέματα της κληρονομίας νομικά κωλύματα σε βάρος των ανδρών και των γυναικών που είτε ήταν άγαμοι, είτε είχαν λιγότερα από τρία παιδιά.[108] Οι περιορισμοί ειδικότερα του δικαιώματος των ατέκνων και αγάμων να κληρονομούν μη συγγενείς αποσκοπούσαν εν μέρει στην εξουδετέρωση των πλεονεκτημάτων που είχαν οι ίδιοι ως προς την ανταλλαγή δώρων και κληροδοτημάτων.[109] Σκοπός του Αυγούστου ήταν να εξαναγκάσει την αριστοκρατία

---

101. Αρχικά ο Αύγουστος εξαιρεί από την υποχρέωση της κηδεμονίας όσες γυναίκες έχουν τρία τέκνα, αργότερα ο Κλαύδιος καταργεί πλήρως την κηδεμονία των συγγενών από την πλευρά του πατέρα *Inst. 1.* 145. 171 (*Garnsey-Saller*, 181). Επί Διοκλητιανού ο θεσμός αυτός (*Vat.* 325· 326) περιορίζεται επί των *impuberes* και επί των *pupilli D.* 28. 6. 2· *D.* 50. 16. 239· *C.* 4. 16. 6 (294)· 5. 30. 2 (293)· 5. 34. 9.

102. *Tac. Ann.* 1. 2. 1

103. *Tac. Ann.* 1. 2. 2· πρβλ. *Dio. Cass.* 56. 41. 4 (*Premerstein*, 198).

104. M. Schuster (ed.), *Plinius Minor*, Lipsiae 1952, 4. 15. 3.

105. R. Waltz (ed.), Sénèque, *Dialogues III Consolations*, (*Les Belles Lettres*) Paris 1961, *Sen. Dial. Cons. Ad Helviam* 16. 3.

106. Kaser, *RPR* I. 319 σημ. 8 και 9.

107. *C.* 6. 40. 2· βλ. Kaser, *RPR* I. 319 σημ. 7 το *Authenticum* αποδίδει την διάταξη αυτή σε κάποιον Iulius Miscellus, *Nov.* 22, 43 (536)· βλ. σχετικά Kaser, *RPR* II. 165 σημ. 26.

108. Έτσι *Garnsey-Saller*, 200.

109. Έτσι *Garnsey-Saller*, 201.

να τεκνοποιεί, η ισχυρή όμως αντίδραση κύκλων σημαντικής επιρροής τον υποχρέωσε να παραιτηθεί από περαιτέρω μέτρα παρέμβασης στη διαμόρφωση της ελεύθερης βούλησης των πολιτών. Αν και κατόρθωσε να επιτύχει παράλληλα και κάποια αύξηση των εσόδων του κράτους,[110] οι νόμοι του απετέλεσαν πηγή διαρκούς έντασης, έως ότου καταργήθηκαν από τον Κωνσταντίνο.

Οι Νομοι περι Απελευθερωσεων

Ο όρος *domus*, τον οποίο οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν για να δηλώσουν την οικογένεια κάλυπτε μία ευρύτερη ομάδα συμπεριλαμβάνοντας και τους οικιακούς δούλους, τουλάχιστον όσον αφορά στις εύπορες τάξεις. Η παρουσία μάλιστα των δούλων πρέπει να επηρέαζε σημαντικά τον τρόπο άσκησης της αυταρχικής πατρικής εξουσίας, όπως και την ανατροφή των παιδιών.[111] Ο Αριστοτέλης κάνοντας προσομοίωση των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών του οίκου και των μελών της πόλεως διαπιστώνει ότι στον οίκο αναπτύσσονται όλοι οι τύποι εξουσίας και τα είδη των πολιτευμάτων που αναπτύσσονται στην πόλη.[112] Ο μεγάλος αριθμός απελευθερώσεων την περίοδο αυτή ωστόσο οδήγησε στην απελευθέρωση σημαντικού αριθμού δούλων επηρεάζοντας την ισορροπία της ρωμαϊκής κοινωνίας. Οι κύριοι επεδίωκαν με την απελευθέρωση δούλων, αφενός μεν τη μεγιστοποίηση του εισοδήματος τους, εφόσον οι *statuliberi* εξαγόραζαν την ελευθερία τους με υψηλά χρηματικά ποσά, αφετέρου δε την ικανοποίηση, μέσω μαζικών απελευθερώσεων της ανάγκης τους για επίδειξη και πολυτέλεια. Στο σημείο αυτό επενέβη ο Αύγουστος και με μεταρρυθμίσεις επεδίωξε την αναχαίτιση του φαινομένου αυτού, γνωρίζοντας ότι ο οίκος είναι το πρώτο χρονικά τέλειο και ολοκληρωμένο σύνολο ανθρώπων,[113] ο θεμέλιος λίθος της εκάστοτε πολιτικής κοινότητας. Όπως και με τους νόμους περί γάμου, έτσι και στην περίπτωση αυτή με την έκδοση νόμων της *lex Fufia Caninia* (2 π.Χ.) και της *lex Aelia Sentia* (4 π.Χ.)[114] επεδίωξε να αποκαταστήσει τα αυστηρά ήθη· παρόμοια πρακτική είχε ασκηθεί και στο παρελθόν με την έκδοση των νόμων περί πάταξης της πολυτέλειας.

Οι περισσότεροι νόμοι που αφορούσαν στην πληθυσμιακή και κοινωνικοπολιτική μεταρρύθμιση του Αυγούστου καταργούνται ή περνούν σε

110. Βλ. Kaser, *RPR* I, 318.

111. Έτσι *Garnsey-Saller*, 178.

112. *Arist. Pol.* 1252 b10, 1253 b4· R. R. Walzer et J. M. Mingay (edd.), *Aristotelis Ethica Eudemia*, Oxford 1991, 1242a40-b1 (στο εξής: *Arist. E.E.*)· *Arist. E.N.* 1160 a10-1161 b10.

113. *Arist. E.E.* 1242a 22-23, 1242a40-1242b1· *Arist. E.N.* 1160b 22· *Arist. Pol.* 1252a 24-1253a 18, 1260b 13-18.

114. Βλ. Kaser, *RPR* I, 296 και 297.

αχρησία τον 4ο και 5ο αιώνα. Έτσι γάμοι μεταξύ προσώπων διαφορετικής *honestas* είναι πλέον ισχυροί, απαραίτητη ωστόσο είναι, προκειμένου να αποκλεισθεί η υποψία της παλλακείας η σύνταξη προικώων εγγράφων.[115] Μία μεμονωμένη περίπτωση οπισθοδρόμησης αποτελεί η διάταξη *NMai.* 6, 5 (458) σύμφωνα με την οποία επιβάλλεται στη χήρα κάτω των 40 ετών να ξαναπαντρευθεί αφού περάσει μία πενταετία πένθους. Σε περίπτωση άρνησης τέλεσης νέου γάμου οφείλει να αποδώσει το 1/6 της περιουσίας της στα τέκνα, στους γονείς ή σε συγκεκριμένους άλλους συγγενείς της. Σε περίπτωση που οι εν λόγω συγγενείς δεν υπάρχουν οφείλει να αποδώσει το 1/6 των περιουσιακών της στοιχείων στο δημόσιο ταμείο (*fiscus*)· απαγορεύεται η οποιαδήποτε εκποίηση, η οποία θα έθιγε αυτό το ποσοστό.[116] Επί Ιουστίνου Ι. επιτρέπεται στους αξιωματούχους η σύναψη γάμου με πρώην σκηνικές, ελεύθερες και απελεύθερες, των οποίων η φήμη είχε αποκατασταθεί με αυτοκρατορική αντιγραφή (άφεση). Ο Ιουστινιανός καταργεί την βασιλική αντιγραφή.[117] Αιτία ο γάμος του με τη Θεοδώρα. Απαγορεύσεις συγκεκριμένων γάμων συγκλητικών εξακολουθούν να υφίστανται με διαφορετική ωστόσο σκοποθεσία και παραλλαγμένη μορφή ως απαγορεύσεις γάμου μεταξύ αξιωματούχων (*dignitatibus praediti*) και γυναικών χαμηλής καταγωγής ή αξιόμεμπτης θέσης (*humiles vel abiectae*).[118]

Από την Ηγεμονία στη Δεσποτεία

Οι Διοικητικες Μεταρρυθμισεις επι Διοκλητιανου

Αν και η εγκαθίδρυση της μονοκρατορίας[119] επί Αυγούστου θεμελιώθηκε στις πολιτικές δομές του παλαιότερου δημοκρατικού πολιτεύματος, την περίοδο αυτή επέφερε εντούτοις μία αλλαγή στην κλίμακα μεγεθών. Η ηγεμονία του Αυγούστου (29 π.Χ.-12), σηματοδοτεί το μετασχηματισμό του ρωμαϊκού *Stadtstaat* σε παγκόσμια ηγεμονία (*Weltimperium*)[120] αποτελεί επομένως τη βασική τομή στην εξέλιξη της ιστορίας του ρωμαϊκού κράτους και εγκαινιάζει τη μετάβαση από τη ρωμαϊκή Δημοκρατία στο πολιτικό μόρφωμα της περιόδου της Ηγεμονίας (27 π.Χ.-235 μ. Χ.). Ήδη, με τις εξε-

115. Kaser, *RPR* II, 165.

116. Kaser, *RPR* II, 165 σημ. 25.

117. *C.* 1. 4. 33. 2 (533)· *C.* 5. 4. 29. 6 (Kaser, *RPR* II, 165 σημ. 28).

118. *CT* 4. 6. 3 (336)=*C.* 5. 27. 1· *NMc.* 4. 2 (454)=*C.* 5. 5. 7 (Kaser, *RPR* II, 165 σημ. 28). Οι παραπάνω διατάξεις δεν αφορούν στην ακυρότητα γάμου, αλλά στην ατιμία και σε περιουσιακές βλάβες.

119. *Nov.* 30, 224, 9-10: *τὴν τοῦ φιλτάτου Καίσαρος ἡμῖν ἐπώνυμος τοῦ δόντος ἀρχὴν ἀγαθὴ τῇ καθ' ἡμᾶς πολιτείᾳ.*

120. *Lowenstein*, 532.

λίξεις του μοναρχικού θεσμού επί των τελευταίων Αντωνίνων (130-180)[121] το ρωμαϊκό κράτος είχε εισέλθει σε μία περίοδο μακροπρόθεσμης κρίσης, η οποία επεκτάθηκε σε όλη τη διάρκεια του 3ου αιώνα μ.Χ. Το παλαιό πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό σύστημα κατέρευσε επιφέροντας μεταβολές στις δομές του ρωμαϊκού κράτους. Το μετριοπαθές μοναρχικό καθεστώς της περιόδου της Ηγεμονίας μετατράπηκε σε Δεσποτεία· η νέα αυτή μορφή απολυταρχικού καθεστώτος, η οποία εγκαθιδρύθηκε σταδιακά από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211),[122] αποτυπώθηκε στην πρακτική του 2ου και του 3ου μ.Χ. αιώνα, απαιτούσε δε την ολοκληρωτική υποταγή των υπηκόων.

Συγκεντρωτική μοναρχία, διαχωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία, αντιστάθμιση της δύναμης της ανώτατης κεντρικής υπαλληλικής ιεραρχίας με την αντίστοιχη των ανώτατων στελεχών της επαρχιακής διοίκησης αποτελούν τα κυριότερα χαρακτηριστικά του νέου πολιτεύματος. Οι βαθειές μεταβολές της ρωμαϊκής τάξης πραγμάτων οριστικοποιούνται εντός των αντίστοιχων θεσμικών πλαισίων σηματοδοτώντας την επόμενη μεγάλη τομή στην εξέλιξη της Ιστορίας του ρωμαϊκού κράτους επί Διοκλητιανού (284-305). Η κατά βάση μεταρρυθμιστική πολιτική του Διοκλητιανού χαρακτηρίσθηκε ως παλινόρθωση αξιών, ως αναμόρφωση του κράτους σύμφωνα με τους παραδοσιακούς κανόνες. Και αυτό γιατί η προβολή μίας πολιτικής, ικανής να επιφέρει μεταβολές επί των βασικών προτύπων του παρελθόντος, θα ήταν ασυμβίβαστη με τη ρωμαϊκή νοοτροπία, η οποία ήταν ισχυρά προσκολλημένη στη παράδοση.

Οι Διοικητικες Μεταρρυθμισεις επι Κωνσταντινου και Ιουστινιανου

Οι διοικητικές ρυθμίσεις του Διοκλητιανού προσλαμβάνουν επί Κωνσταντίνου την τελική τους μορφή: το σύστημα της τετραρχίας αντικαθίσταται από τη δυναστική συμβασιλεία, η διοικητική διαίρεση των επαρχιών επεκτείνεται, ο διαχωρισμός της πολιτικής από τη στρατιωτική εξουσία ολοκληρώνεται, το κράτος συμφιλιώνεται με τη χριστιανική εκκλησία. Η αποκατάσταση της ενότητας του κράτους υπό την ηγεσία μίας αυτοκρατορικής δυναστείας, η μετάθεση της πρωτεύουσας στη Κωνσταντινούπολη, η αναδιοργάνωση των υπηρεσιών της αυτοκρατορικής αυλής και της διοικήσεως του κράτους, η μεταρρύθμιση στο στράτευμα και στη σύγκλητο, με την είσοδο στη συγκλητική τάξη των επιφανέστερων ιππέων, ο νομοθετικός καθορισμός των υποχρεώσεων και των λειτουργιών των κατώτερων στρω-

121. Imp. Caesar T. Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius (138-161) και Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus (161-180).

122. Imp. Caesar L. Septimius Severus Pertinax Augustus (193-211).

μάτων του πληθυσμού θα προσδώσουν στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία μία νέα μορφή. Το απολυταρχικό υστερορωμαϊκό κράτος που προήλθε από την κρίση του 3ου μ. Χ. αιώνα, ένα σύστημα κρατικής διακυβερνήσεως που εμφανίσθηκε ήδη από την εποχή των γιών του Κωνσταντίνου με τη μορφή της χριστιανικής αυτοκρατορίας αποτελεί πλέον και την απαρχή του ευρωπαϊκού προπάντων όμως του βυζαντινού μεσαίωνα.[123] Στο πλαίσιο αυτό το κλασικό πολιτειακό πρότυπο της ρωμαϊκής Δημοκρατίας διατηρείται στη μνήμη των επιγόνων του Αυγούστου μέχρι και την πτώση του βυζαντινού ρωμαϊκού κράτους. Το εξιδανικευμένο αυτό πρότυπο της ρωμαϊκής πολιτείας επιζεί στη συνείδηση των επόμενων γενεών ως ιδεατή πολιτική κοινότητα,[124] στην οποία ανατρέχουν σε περιόδους κρίσης του ρωμαϊκού κράτους, αφενός μεν για να αναζητήσουν τις αιτίες που οδήγησαν στην υπεροχή της έναντι άλλων εθνών,[125] αφετέρου δε για να τονίσουν ότι η αφύπνιση της ιστορικής συνείδησης μπορεί να προάγει το αίσθημα της κοινής συνείδησης και να παγιώσει το ομότροπο.[126] Ο Ιουστινιανός ανάγει την καταγωγή του λαού των Ρωμαίων στον Αινεία: *Αἰνειάδαι τε ἡμεῖς ἐξ ἐκείνου καλούμεθα.*[127] Ο ίδιος είναι απόγονος των πρώτων Ρωμαίων βασιλέων, η δε πολιτεία *ἀθάνατος ἐξ ἐκείνων προϊοῦσα* :[128] *βασιλεῖς ... Ρωμύλος τε καὶ Νουμᾶς ὁ μὲν τὴν πόλιν οἰκοδομήσας, ὁ δε αὐτὴν νόμοις τάξας τε καὶ κατακοσμήσας ... τὸν Καίσαρα τὸν μέγαν καὶ Αὔγουστον τὸν σεβαστόν ...καὶ οὕτω τὴν πολιτείαν ἡμῖν ἐξευρήσει τὴν νῦν δὴ ταύτην κρατοῦσαν εἴη δὲ ἀθάνατος ἐξ ἐκείνων προϊοῦσαν.*

123. Βλ. Alföldy, «Η αναδιοργάνωση του ρωμαϊκού κράτους επί Διοκλητιανού και επί Κωνσταντίνου του Μεγάλου» *Ι.Ε.Ε.* Στ΄602.

124. J. De Arnim, (ed.), *Dion Prusaensis quem vocant Chrysostomum, quae extant omnia*, Bd. I-II, Berlin 1962, 41, 9: *Ῥώμη ... μεταδιδοῦσα καὶ πολιτείας καὶ νόμων καὶ ἀρχῶν, τοῦτο μὲν ἀφθόνως μεταδιδοῦσα, οὐδὲν ἀλλότριον ἡγουμένη τῶν ἀξίων, τοῦτο δε ὁμοίως ἅπασι φυλάττουσα τὸ δίκαιον* (στο εξής: *D. Chr. Or.*).

125. *Nov.* 24, 190, 24-26: *καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν ηὔξησαν τὸ ῥωμαίων ὄνομα καὶ τοσοῦτον πεποιήκασιν, ὅσον οὐδεμιᾶ παντελῶς ἑτέρα τῶν ἄλλων πολιτειῶν δέδωκεν ὁ θεός· Nov.* 24, 189, 7-11: *καὶ τοὺς πάλαι Ρωμαίους πεπιστεύκαμεν οὐκ ἂν ποτέ δυνηθῆναι τοσαύτην πολιτείαν ἐκ μικρῶν καὶ ἐλαχίστων ἀρχῶν συστήσασθαι καὶ πᾶσαν ἐξ αὐτῆς τὴν οἰκουμένην, ὡς εἰπεῖν προσλαβεῖν τε καὶ καταστήσασθαι.*

126. *Nov.* 1, 1, 6-12: *Ἐνησχολημένοις ἡμῖν ... ἀλλ' ὅπως ἂν Πέρσαι μὲν ἠρεμοῖεν, Βανδίλοι δὲ σὺν Μαυρουσίοις ὑπακούειν, Καρχηδόνιοι δὲ τὴν παλαιὰν ἀπολαβόντες ἔχοιεν ἐλευθερίαν, Τζάνοι τε νῦν ὑπὸ τὴν Ρωμαίων γενόμενοι πολιτείαν ἐν ὑπηκόοις τελοῖεν...*

127. *Nov.* 47, 283, 21-25: *εἰ γάρ τις ἀπίδοι πρὸς τὰ παλαιότατα πάντων καὶ ἀρχαῖα τοῦ πολιτεύματος, Αἰνείας ἡμῖν ὁ Τρὼς ὁ βασιλεύς τῆς πολιτείας ἐξάρχει, Αἰνειάδαι τε ἡμεῖς ἐξ ἐκείνου καλούμεθα.*

128. *Nov.* 47, 283, 27-34.

Η Αρχη της Κυριαρχιας του Νομου

Με την ολοκληρωτική υποταγή των υπηκόων (212), στο πλαίσιο ενός απολυταρχικού καθεστώτος, όπου ο αυτοκράτορας κατείχε απεριόριστη εξουσία και συγχρόνως ακτινοβολούσε θεία δύναμη (*dominus et deus*) το κράτος ταυτίσθηκε με τον αυτοκράτορα. Την αρχή του επικυρίαρχου λαού διαδέχθηκε η αρχή της κυριαρχίας του νόμου, τον οποίο εξέφραζε η αυτοκρατορική βούληση: *ἡ τοίνυν σὴ ὑπεροχὴ τόνδε ἡμῶν δεξαμένη τὸν νόμον ἐν ἁπάσῃ τῇ ὑπηκόῳ διὰ προσταγμάτων οἰκείων τοῦτον ἅπασιν φανερόν κατεστήσατω.*[129] Η έννοια της αυτοκρατορίας προϋπέθετε, αφενός μεν μία πολιτική δύναμη με συγκεντρωτικό χαρακτήρα, αφετέρου δε συλλογικές στοχοθεσίες. Παρόμοιοι συλλογικοί στόχοι ωστόσο, όπως άλλωστε τα εκτελεστικά μέτρα της πολιτικής οφείλουν τη δεσμευτική τους δύναμη στο δικαιικό τύπο. Έτσι θεσπίζονται δικαιικοί κανόνες απαραίτητοι για την επίτευξη πολιτικών στόχων και για την υλοποίηση πολιτικών προγραμμάτων.

Η Αρχη της Παθητικης Υπηκοοτητας

Η εφαρμογή της αρχής της προστασίας, της αρχής της παθητικής υπηκοότητας διαφαίνεται για πρώτη φορά στην επισκόπηση του Τάκιτου,[130] όσον αφορά ειδικότερα στους νόμους του Αυγούστου περί ηθών και γαμικών σχέσεων:[131] Κατά το 28 π.Χ. *sexto demum consulatu* (28 π.Χ.)[132] ο Αύγουστος απεμπόλησε την *potestas* (*Caesar Augustus potentiae securus quae triumviratu iusserat abolevit).* [133] *Iura dare* οριοθετεί την ισχύ του μονάρχη [134] και αφορά στις νομοθετικές διατάξεις του έτους 27 για την εσωτερική και εξωτερική ειρήνη για τη διασφάλιση, της οποίας άλλωστε δημιουργήθηκε η εξαιρετική αυτή θέση του ηγεμόνα. Στο πλαίσιο αυτό ο Αύγουστος ως επιτηρητής των ηθών και νόμων επιχειρεί να χαλιναγωγήσει τα ήθη που αντέβαιναν στις πατροπαράδοτες ηθικές αξίες και αρχές των ρωμαίων εισηγούμενος νόμους.[135]

Τὸ ρευστὸν ὅμως καὶ ἀνθρώπινον καὶ μένειν ἐπὶ ταὐτοῦ μηδέπωποτε δυνάμενον εισήγαγε στις νομοθεσίες *ταραχήν* με αποτέλεσμα *τὸ δόξαν ἔχειν*

---

129. *Nov.* 14. 108. 109. 37-2.

130. *Tac. Ann.* 3. 28.

131. *Premerstein.* 120.

132. *Tac. Ann.* 3. 28. 2.

133. Ως προς τα γεγονότα του έτους 28 π.Χ. βλ. και *Dio Cass.* 53. 3. 5. Ο Δίων Κάσσιος (*Dio Cass.* 52. 1. 1) τοποθετεί την αρχή της μοναρχίας το έτος 29 π.Χ.

134. *Tac. Ann.* 3. 28. 2. 3: *deditque iura, quis pace et principe uteremur.*

135.*Tac. Ann.* 3. 28. 3: *Acriora ex eo vincla, inditi custodes et lege Papia Poppaea* (9 π.Χ.) *praemiis inducti, ut* ... ο Αύγουστος ως επιτηρητής των ηθών και νόμων και ο *praefectus urbi* ως *custos urbi* ? (*Premerstein*, 120 σημ. 2)

ὀρθῶς καὶ ἐν βεβαίῳ κεῖσθαι δοκοῦν να στερείται ισχύος.[136] Ήταν η *τῶν ἐπισυμβάντων ποικιλία πραγμάτων* που ώθησε τους εκάστοτε αυτοκράτορες σε καίριες πολιτικές περιόδους σε πολιτικές αλλαγές μέσω νομοθετικών ρυθμίσεων, οι οποίες ωστόσο εφαρμόζονταν *οὐκ ἐπ' ἀνατροπῇ*,[137] αλλά στο πλαίσιο της αποκατάστασης (*restitutio*) και ανανέωσης (*renovatio*) της πάλαι ποτέ ρωμαϊκής πολιτείας: *καὶ τοῦτο δι' ἑτέρων ἐπηνωρθωσάμεθα νόμων*.[138] Αν και παρόμοιες πολιτικές επέφεραν *mutatis mutandis* διαφορετικά αποτελέσματα σε διαφορετικές χρονικές περιόδους βασική παράμετρος στο ανανεωτικό πρόγραμμα τόσο του Διοκλητιανού, όσο και του Ιουστινιανού υπήρξε η παλινόρθωση των αξιών της δημοκρατικής περιόδου (*restauratio*), των αυστηρών ηθών της πάλαι ρωμαϊκής πολιτείας μέσω ρυθμίσεων στον ευαίσθητο τομέα του ιδιωτικού δικαίου, τον τομέα των διαπροσωπικών σχέσεων.

Ρυθμισεις του Οικογενειακου Δικαιου επι Διοκλητιανου

Όπως ο Αύγουστος έτσι και ο Διοκλητιανός επενέβη στον πυρήνα της ρωμαϊκής κοινωνίας, την οικογένεια με τροποποιήσεις και μεταβολές στη νομοθεσία που αφορούσαν στις γαμικές σχέσεις. Όπως προκύπτει από το νομοθετικό του έργο, ο Διοκλητιανός ενδιαφέρεται κυρίως να αναβιώσει τις αρχαίες αρετές της ρωμαϊκής οικογένειας εκδίδοντας νόμους που σκοπό έχουν να επαναφέρουν το αρχαίο ρωμαϊκό ήθος και να άρουν τις συνέπειες, τις οποίες επέφερε στην κοινωνία η χαλαρότητα των ηθών.[139] Πρωτίστως τον ενδιαφέρει η τήρηση της αυστηρότητας και της τυπικότητας του αρχαίου δικαίου στο γάμο· [140] η διγαμία[141] και η μοιχεία[142] διώκονται με αυστηρότητα. Στη διάταξη *Coll.* 6. 4. 1 γίνεται αναφορά στην *religio sanctitasque*, τη θρησκευτική επιρροή στο θεσμό του γάμου. Το δικαίωμα της επιγαμίας περιστέλλεται.[143] Νομικά κωλύματα λόγω συγγενείας ανανεώνονται,

136. *Nov.* 49. 288. 14-20: *Τὸ ρευστὸν δὴ τοῦτο καὶ ἀνθρώπινον καὶ μένειν ἐπὶ ταὐτοῦ μηδεπώποτε δυνάμενον, ἀλλὰ γινόμενον μὲν ἀεὶ μένον δὲ οὐδεπόποτε, καὶ ταῖς νομοθεσίαις εἰσάγει τινὰ ταραχήν, καὶ τὸ δόξαν ἔχειν ὀρθῶς καὶ ἐν βεβαίῳ κεῖσθαι δοκοῦν καὶ τῇ τῶν ἀκριβῶν κατασφαλισθὲν παρατηρήσει πολλάκις ἐκίνησεν ἡ τῶν ἐπισυμβάντων ποικιλία πραγμάτων.*

137. *Nov.* 40. 258. 29.

138. *Nov.* 14. 105. 33.

139. *C.* 3. 28. 19 (293)· 4. 7. 5 (294)· 50. 7 (291)· 9. 9. 20 (290)· βλ. σχετικά W. Ensslin, "Valerius Diocletianus", *RE* VII. A. 2. Stuttgart 1948. 2477.

140. *Coll.* 6. 4. 1 με *C.* 5. 4. 17 (295).

141. *C.* 5. 5. 2 (285).

142. *C.* 2. 4. 18 (293)· 6. 55. 6 (294)· 9. 9. 19 (287)· 9. 9. 21 (290)· και 27 (295).

143. *C.* 5. 5. 2 (285).

προκειμένου να αποφευχθούν αιμομικτικοί γάμοι·[144] στην τέλεση ωστόσο του εγκλήματος της αιμομιξίας εισάγεται το υποκειμενικό στοιχείο: *errantis nulla voluntas est*,[145] όσον αφορά στην *iusta causa erroris (ignorantia)*. Αν και επιτρέπεται γάμος κυρίου με την απελεύθερή του, η απαγόρευση παρόμοιων γάμων ισχύει για άτομα υψηλού κοινωνικού κύρους (*C.* 5. 4. 15). Η *conventio in manu* καταργείται και μαζί με αυτήν και η *confarreatio*, η *coemptio* καθώς και η *remancipatio*.[146] Το ρωμαϊκό δίκαιο αναγνωρίζει μόνον το *matrimonium iustum* ή *legitimum*.[147] Άλλωστε με την απονομή του δικαιώματος του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (212) είχε παύσει να υφίσταται η διάκριση ανάμεσα στο ρωμαϊκό γάμο και το γάμο βάσει του δικαίου, το οποίο ίσχυε επί των *peregrini: Ubi iuris auctoritas desit, ibi nullum matrimonium videri contractu*[148]. Όσον αφορά στις διατάξεις για τις διαθήκες και την κληρονομική διαδοχή,[149] για τις δωρεές[150] και για την προίκα[151] αναβιώνουν αρχές του ρωμαϊκού δικαίου, οι οποίες ενδεχομένως να είχαν ατονήσει λόγω της παρείσφρησης στο ρωμαϊκό δίκαιο ξένων, εθνικών δικαίων ελληνικής ή ανατολικής προέλευσης. Για την εγκαθίδρυση του Reichsrecht είχαν ήδη γίνει προσπάθειες από την εποχή των Σεβήρων. Ο Διοκλητιανός διαφυλάσσει τη ρωμαϊκή παράδοση αποκρούοντας δικαιικές αντιλήψεις παγιωμένες στη συνείδηση των λαών. Ειδικότερα το ήδικτο *Coll.* 6. 4 [*C.* 5. 4. 17 (295)], όπως και οι διατάξεις *C.* 5. 5. 2 (285) (διγαμία)· 6. 24. 7 (αδελφοποίηση μέσω υιοθεσίας· 8. 46. 6 (αποκήρυξη) αποδεικνύουν τη *romanitas* του Διοκλητιανού,[152] δηλ. το σεβασμό στο *mos maiorum*, στην παράδοση των προγόνων.

Περιπτωσεις Contra Mores Nostros επι Διοκλητιανου

Περιπτώσεις που αντίκεινται την περίοδο αυτή στα ρωμαϊκά ήθη (*mores nostros*) είναι, όταν περιλαμβάνεται ποινική ρήτρα σε περίπτωση (διά)λυσης

144. *Coll.* 6. 4 (295)· 6. 6 (287).

145. *Coll.* 5. 1.

146. Kaser, *RPR* II. 74 και 215 III.

147. *Cons.* 1. 9 (290)· *C.G.* (= *L.R.W*) 3. 6. 5.

148. P. Krüger, Th. Mommsen, G. Studemund (eds.), *Collectio Librorum Iuris Anteiustiniani* IV. Berlin 1890. 239 Βαλεριανός προς Πρόβο.

149. *C.* 1. 18. 4 (290)· 2. 3. 16 (286)· 3. 28. 21 (294)· 3. 31. 7 (294)· 6. 21. 14 (294)· 6. 24. 7 (285)· 6. 29. 2 (294)· 6. 30. 6 (290)· 6. 31. 3 (294)· 6. 34. 2 (285)· 6. 35. 9 (291)· 6. 36. 3 (290)· 37. 13 (286).

150. *C.* 3. 29. 4 (286)· 4. 6. 5 (290)· 5. 16. 13 (286)· 8. 53. 6 (286)· 8. 54. 4 (291).

151. *C.* 5. 12. 10 (286)· 5. 14. 5 (293)· 5. 17. 3 (290)· 5. 18. 6 (290/293).

152. S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs. Imperial Pronouncements and Government (AD 284-324)*. Oxford 1996. 173 σημ. 15.

της μνηστείας ή σε περίπτωση διαζυγίου[153] ή όταν επιτρέπεται (απαγγέλεται) προσωρινή υιοθεσία.[154] Ανήθικη, επομένως και ανενεργής θεωρείται η κληρονομική σύμβαση ή υπόσχεση εγκατάστασης κληρονόμου,[155] όπως επίσης η σύμβαση για την κληρονομιά ενός εν ζωή τρίτου.[156] Η συνομολόγηση ειδικότερα παρόμοιας σύμβασης μπορεί να σημαίνει την επιβολή της ζωής του κληρονομούμενου, γεγονός που συνιστά παρόμοια δικαιοπραξία ανήθικη. Ανήθικη είναι επίσης η υπόσχεση καταβολής αμοιβής από τον διάδικο στον εκπρόσωπο του, εάν ηττημένης της δίκης η υπόσχεση αφορά κοινωνία μέλλοντος κέρδους[157] και άλλες περιπτώσεις.[158] Ανήθικες αιρέσεις είναι επίσης: *si filios non susceperis*,[159] *si ab hostibus patrem suum non redemerit*.[160]

Η ανήθικη τυπική δικαιοπραξία (συναλλαγή) είναι ανήθικη, όταν η αντίθεση προς τα χρηστά ήθη προκύπτει από τη διατύπωση.[161] Όταν όμως από τη διατύπωση δεν προκύπτει η αντίθεση προς τα χρηστά ήθη, εν τούτοις η *causa* (αιτία) η υπόσχεση π.χ. πληρωμής είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη τότε ο πραίτωρ είτε αρνείται την αγωγή είτε την αναστέλλει δια της *exceptio doli* (στον ενάγοντα αντιτάσσεται από τον εναγόμενο η *exceptio doli*).[162] Στα *bonae fidei iudicia* είναι η *fides* η οποία επιβάλλει την ακυρότητα της ανήθικης δικαιοπραξίας.[163] *Pacta* ωστόσο τα οποία ενεργοποιούνταν με πραιτωρική διαταγή, ήσαν εξ υπαρχής άκυρα, εάν αντέβαιναν στα χρηστά ήθη.[164]

---

153. Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 51: *Paul. D.* 45. 1 134 pr.· *Sch.Sin.* 4· βλ. επίσης *Paul. D.* 45. 1. 19.

154. Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 52: *D.* 1. 7. 34.

155. Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 53 και II, 476 σημ. 7: *D.* 45. 1. 61· *C.* 8 38. 4 (293): *Ex eo instrumento nullam vos habere actionem, quia contra bonos mores de successione futura interposita fuit stipulatio, manifestum est, cum omnia, quae contra bonos mores vel in pacto vel in stipulatione deducuntur, nullius momenti sint* αγωγή δεν πρόκειται να χορηγηθεί σε εσάς, επειδή αντίθετα προς τα χρηστά ήθη ετέθη επερώτηση (*stipulatio pactum*) περί μελλούσης κληρονομίας· πρβλ. 2. 4. 34 (294) και *D.* 17. 2. 52. 9.

156. Πρβλ. *D.* 39. 5. 29. 2: *Donationem quidem partis bonorum proximae cognatae viventis nullam fuisse constabat* (δωρεά μέρους κληρονομίας εγγυτάτης συγγενούς ζώσης είναι άκυρη).

157. Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 55: Sev.-*Ant. D.* 50. 13. 1. 12· *Ulp. Pap.* 17. 1. 6. 7· eodem 7.

158. Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 56.

159. Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 57: *PS* 3. 4b. 2.

160. Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 58: *D.* 28. 7. 9. Πρβλ. *D.* 45. 1. 35. 1 (Die Bedingung der Geschwisterehe, όταν η αιτία δεν είναι διηνεκής επί θετής δηλ. αδελφής)· *PS* 3. 4b. 2· *Ulp. D.* 4. 8. 21 7/11 (Die Bedingung unziemlichen Auftretens).

161. *Stipulatio: Pomp. D.* 45. 1. 27 pr.; *Ulp. eodem* 26; *Pap. eod.* 123; *Inst.* 3. 19. 24; Διαθήκη *D.* 30. 54 pr.

162. *Cels. Iav. D.* 45. 1. 97. 2; 107· *Paul. D.* 12. 5. 8; 45. 1. 134 pr.· *Diocl. C.* 4. 7. 5· *C.* 8. 37. 9. 2 (Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 62).

163. *Gai. D.* 18. 1. 35. 2; *Pap. D.* 2. 1. 5 (Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 63).

164. Βλ. *Cons.* 4. 7-10; *C.* 2. 3. 6 (213) (Kaser, *RPR* I, 251 σημ. 64).

Ρυθμισεις του Οικογενειακου Δικαιου επι Κωνσταντινου

Από τον Κωνσταντίνο και μετά το μετακλασικό δίκαιο προσαρμόσθηκε στις ηθικές απαιτήσεις της εποχής. Η μετακλασική θεώρηση του δικαίου επικαλείται ηθικές αιτίες και κίνητρα συμπεριφορών ακόμα και εκεί, όπου η κλασική αντίληψη αναφερόταν σε καθαρά νομικής φύσης αίτια και κίνητρα. Την ισχύ, το κύρος και την αξία των θετικών πλέον νομικών κανόνων εξαρτούν από την εναρμόνιση και τη συμφωνία τους με τις ηθικές αξίες και επιταγές. Ακόμα και στην έννοια του *fas*, η οποία απαντά με μεγάλη συχνότητα στις διατάξεις του αυτοκράτορα αυτού αντικατοπτρίζεται η καθορισμένη από θρησκευτικές και ηθικές αρχές νομιμότητα.[165] Ειδικότερα το γαμικό δίκαιο υπέστη βαθύτατες μεταβολές· η χριστιανική διδασκαλία αντιμετωπίζει το γάμο ως θεσμό του θρησκευτικού βίου, ως μία καθαγιασμένη δέσμευση ακατάλυτης δύναμης.[166] Στο νομοθετικό του έργο ο Κωνσταντίνος επαναρυθμίζει τις προϋποθέσεις του γάμου. Έτσι ο αριθμός των διαζυγίων περιορίζεται, ενώ ποινές επιβάλλονται σε περιπτώσεις δευτερογαμίας.[167] Προκειμένου μάλιστα να ενισχύσει την αυτοκρατορική αυθεντία προσπαθεί να αποδυναμώσει το έθιμο και την *ratio* από τη δύναμή τους να επιδρούν επιφέροντας τροποποιήσεις και μεταβολές στη νομοθεσία.[168]

Το Ius Aequum

Η εφαρμογή του δικαίου μέσα από συγκεκριμένους θεσμούς την περίοδο αυτή θεωρείται ένδειξη επιείκειας, η δε πραγματοποίηση της δικαιοσύνης αποτελεί έννοια της *bonae fidei*. Έκτοτε η επιείκεια, στην οποία αναφέρονται οι αυτοκράτορες δεν αποτελεί μέτρο για το νομοθέτη μόνον, αλλά και για τον ίδιο το δικαστή. Στο δικαστή επιτρέπεται με βάση τις ηθικές επιταγές, όσον αφορά σε μεμονωμένες περιπτώσεις, να αποφασίζει *κατ' ἐπιείκειαν* ενάντια σε επιταγές του θετικού δικαίου, στο οποίο προσάπτεται σκληρότητα, αυστηρότητα, σοφιστεία και στενή ερμηνεία. Έναντι του δικαίου αυτού, του *ius strictum*, το οποίο πλέον αποδοκιμάζεται υπερέχει σαφώς το

165. Kaser, *RPR* II, 61. Ηθική χροιά αρχίζει να αποκτά ο γάμος από τους τελευταίους χρόνους του κλασικού δικαίου. Ο Μοδεστίνος διατυπώνει τον ορισμό: *Nuptiae sunt coniuctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio* (*D.* 23, 2, 1), ο οποίος αποδόθηκε από τους συντάκτες των Βασιλικών: *Γάμος ἐστὶ συνάφεια ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καὶ συγκλήρωσις τοῦ βίου παντὸς, θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία* (*Βασιλικά* 28, 4, 1: *Αρμενόπουλος Δ΄*, 4, 1) (Σ. Τρωιάνος–Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα–Κομοτηνή 2002, 142-143).

166. Kaser, *RPR* II, 159 σημ. 3· *CT* 5, 1, 9 (428)· *C.* 8, 47, 10 pr. (530): *nexum divinum*.

167. Kaser, *RPR* II, 12.

168. *C.* 8, 52, 2 (319) (Kaser, *RPR* II, 58 σημ. 52).

ius aequum. Οι ρίζες του συγκεκριμένου τρόπου σκέπτεσθαι ανάγονται στην Αριστοτελική ηθική:[169] υπεράνω του τυπικού δικαίου, της νομοθετικής επιταγής υπάρχει ένα υψηλότερο δίκαιο (*ius*), το *ἐπιεικὲς δίκαιο*,[170] το οποίο αποτελεί *ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου*,[171] μία μορφή δικαιοσύνης υπεράνω του γραπτού δικαίου: *αἱ μὲν γὰρ κοιναὶ ἐπιμέλειαι διὰ νόμων γίνονται, ἐπιεικεῖς δέ αἱ διὰ τῶν σπουδαίων*.[172]

Η Βασιλεια

Διὰ τοῦτο ὁ θεὸς τὴν βασιλείαν ἐξ οὐρανοῦ καθῆκεν ἵνα τοῖς δυσκόλοις ἐπιτίθησι τὰ παρ' ἑαυτῆς ἀγαθὰ καὶ τοὺς νόμους ἁρμόζει πρὸς τὴν τῆς φύσεως ποικιλίαν, διὰ τοῦτο ὠήθημεν χρῆναι καὶ τοῦτον γράψαι τὸν νόμον καὶ δοῦναι ἐν κοινῷ τῆς πολιτείας.[173] Όταν ο φορέας της απόλυτης και καθολικής εξουσίας,[174] αυτοπεριορίζεται από το φυσικό δίκαιο[175] και την ηθική,[176] υπό-

169. *Arist. E.N.* 1137b 5, όπου η επιείκεια προτάσσεται του νομίμου δικαίου υπό την έννοια του ακριβοδικαίου νόμου.

170. Όσον αφορά στην έννοια της επιείκειας στον Αριστοτέλη, ως μορφή δικαιοσύνης υπεράνω του γραπτού δικαίου, βλ. W. D. Ross, (ed.), *Aristotelis, Ars Rhetorica* Oxford 1959, 1374a 26-28.

171. *Arist. E.N.* 1137b 10-15: *ταὐτὸν ἄρα δίκαιον καὶ ἐπιεικές, καὶ ἀμφοῖν σπουδαίοιν ὄντοιν κρεῖττον τὸ ἐπιεικές. ποιεῖ δὲ τὴν ἀπορίαν ὅτι τὸ ἐπιεικὲς δίκαιον μέν ἐστιν, οὐ τὸ κατὰ νόμον δέ, ἀλλ' ἐπανόρθωμα νομίμου δικαίου*.

172. *Arist. E.N.* 1180α 34-35.

173. *Nov.* 73, 364, 21-27.

174. *D. Chr. Or.* 56, 5: *καί ἡ ἀρχὴ αὕτη ἣν λέγεις, τὸ καθόλου ἀνθρώπων ἄρχειν καὶ ἐπιτάττειν ἄνθρώποις D. Chr. Or.* 49, 13.

175. C. M. Mazzucchi (ed.), *Menae patricii cum Thoma referendario De scientia politica dialogus*. Milano 1982, 35, 13: *ἐναρμόνιος τάξις*· 5, 1: *τῇ τοῦ θεοῦ βουλήσει ἐπὶ τῷ φύσεως νόμῳ*, (στο εξής: *De scientia*)· πρβλ. B. Keil (ed.), *Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia* II (*Orat.* XVII–LIII), Berlin 1958, *Or.* 35, 14 (Εἰς Βασιλέα): *ἡ τὰ πάντα διοικοῦσα πρόνοια καὶ διατάττουσα* (στο εξής: *Ael. Arist.*). Σύμφωνα με τον J. H. Oliver, «The ruling power. A study of the Roman Empire in the second century after Christ through the Roman Oration of Aelius Aristides», *Transactions of the American Philosophical Society* 43, 4, Philadelphia 1953 ο Αριστείδης με την φράση *φύσεως νόμος διέταξε* (*Ael. Arist., Or.* 26, 20 (Εἰς Ρώμην) αναφέρεται στον Πλάτωνα (*Plat. Grg.* 482e, 483a [I. Burnet (ed.), *Platonis Opera*, vol. III, Oxford 1961]). Η εν λόγω διδασκαλία αφορά κατά πρώτον το κοσμολογικό και ανθρωπολογικό συμβάν και όχι το κράτος. Σύμφωνα με τον, W. Jäger, *Paideia Die Formung des griechischen Menschen*, Berlin 1973, 338 έπ. η φράση αυτή έλκει την καταγωγή της από τους στωικούς· πρβλ. Pohlenz, *Stoa* I, 118 έπ.· βλ. σχετ. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristeides*, 74 σημ. 27.

176. N. Terzaghi (ed.), *Synesii Cyrenesis, Hymni et Opuscula* II/1, Rom 1944, *De regno*, 12, 9-11: *ἀδήριτον ὑμῖν τὴν βασιλείαν καταλιπὼν ἣν σώζει μὲν ὑμῖν ἀρετή, σώζει δὲ διὰ τῆς ἀρετῆς θεός*· πρβλ. *D. Chr. Or.* 2, 78: *ὁ γὰρ τοιοῦτος βασιλεὺς τοῖς μὲν ἄλλοις καλόν κτῆμα τὴν ἀρετὴν νενόμικεν, αὐτῷ δὲ καὶ ἀναγκαῖον*· *De scientia*, 49, 1: *βασιλεὺς σῴζειν δὲ τοὺς μὲν τῇ τῆς ἐπιστήμει μεταδόσει, ὅσοι τούτου φύσει δεκτικοί, τοὺς δὲ δόξῃ ὀρθῇ*.

κειται στον ορθό λόγο[177] και το φυσικό οικουμενικό δίκαιο,[178] τότε *παρὰ θεοῦ* είναι η εξουσία του,[179] *θεόθεν ἡ χειροτονία του*. Στην περίπτωση αυτή *ο ἐπιεικὴς βασιλεύς*[180] *πραότερος καὶ τῶν νόμων*[181] *καὶ οἰκτείρει καὶ ἐπανορθώνει*[182] *καὶ τὸ ἔσχατον μόνον τιμωρεῖ*.[183] Καλώς τα πάντα έχουν στην πολιτεία, όταν οι νομοθετικές αρχές ευθυγραμμίζονται με τα θεϊκά κελεύσματα ... *εἴπερ ἡ τοῦ πράγματος ἀρχὴ γένοιτο πρέπουσα καὶ φίλη θεῷ*[184] ... *όταν δηλαδή ο βασιλεύς αρμόζοντας τους νόμους κατὰ τήν φύσεως ποικιλία*[185] ταυτίζει το κατά Αριστοτέλη πολιτικό (νομικό) δίκαιο με το φυσικό πολιτικό δίκαιο (νόμιμο):[186] *καὶ τὰς νομοθεσίας τὰς ἡμετέρας ἐκεῖθεν ἡρτῆσθαι προσήκει καὶ εἰς αὐτὴν ἀφορᾶν καὶ ταύτην αὐτῶν ἀρχήν τε εἶναι καὶ μέσα καὶ πέρας· ...*[187]

177. *Themist., Or.* 13, 243, 15-16: *τὴν δὲ ἐξουσίαν παρέχηται χαλινὰ ἔχουσαν καὶ τῷ ὀρθῷ λόγῳ καὶ τῷ νόμῳ συνεπομένην·* πρβλ. *Themist. Or.* 7, 140, 16-19: *ἐπιστήσας τῷ πάθει τῷ λόγῳ καὶ τῶν νόμων ἐφάνης πραότερος.*

178. *Themist., Or.* 9, 192, 1: *εἰς ἐκείνην τὴν τάξην ὁρῶντες οἱ πατέρες διευθύνουσι τὰ ἀνθρώπινα· De scientia*, 36, 37, 23-1: ... *οὐκοῦν καὶ πολιτεία ἀναγκαίως ἀρχὴν ἔχοι θεῷ κατ' ἀξίαν καὶ δύναμιν ὁδοῦ·* 50, 1-4: ... *πῶς ἂν τῇ τῶν θείων μιμήσει τάττοι τὴν πολιτείαν·* 51, 1: *τὸ συγκινεῖσθαι τὸν ὄντως βασιλικὸν ἄνδρα οὐρανῷ τε καὶ κόσμῳ·* 17, 15: *δόξῃ γοῦν ὀρθῇ καὶ λόγον ἐχούσῃ ἐξ αὐτῆς ποδηγούμενοι τῆς θείας δημιουργίας·* 26, 23-29: *ἡ γάρ τοι βασιλικὴ προμήθεια μόνας τὰς συνεκτικὰς ἀρχάς τε καὶ πρώτας αἰτίας τῶν πολιτικῶν πραγμάτων ἐκ τῶν ἐνόντων αὐτῇ βασιλικῶν λόγων μορφουμένας τῇ τοῦ δημιουργοῦ ... Themist., Or.* 18, 315, 17-19: *ἀλλ' εἰ ἡ ψυχὴ ἄνω ὁρῶσα πρὸς τὸν τοῦ παντὸς βασιλέα συντεταμένη καὶ ἀρχομένη ἐκεῖθεν ὅσα οἷόν τε ἀρύεται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τῇ ἐπὶ τῆς γῆς βασιλείας·* 2, 43, 6: ... *ὅτι μηδὲν ἄλλο ἐστὶ φιλοσοφία ἢ ὁμοίωσις θεοῦ κατὰ τὰ δυνατὸν ἀνθρώπῳ·* πρβλ. *Nov.* 109, 517, 12-14: *ὥστε καὶ τὰς νομοθεσίας τὰς ἡμετέρας ἐκεῖθεν ἠρτῆσθαι προσήκει καὶ εἰς αὐτὴν ἀφορᾶν καὶ ταύτην αὐτῶν ἀρχήν τε εἶναι καὶ μέσα καὶ πέρας·* .

179. *Nov.* 72, 358, 37: *παρὰ θεοῦ τὴν ἐξουσίαν λαβοῦσι· De scientia*, 26, 2-3: *ὅτε δῴη θεὸς ἔστω βασιλεύς· Themist. Or.* 6, 110, 8: *θεόθεν τὴν ὑμετέραν χειροτονίαν ... τὸν τῷ θεῷ ἀρέσκοντα καὶ τῇ πολιτείᾳ συμφέροντα·* I. I. Reiske (ed.), *Constantini Porhyrogeniti imperatoris de Cerimoniis aulae byzantinae libri duo*, τόμος 1, Bonn 1829, 426, 17.

180. R. Wünsch (ed.), *Ioannis Lydi de Magistratibus populi Romani libri tres*, Leipzig 1967, 106, 1: *τῆς δὲ βασιλέως ἐπιεικείας* (στο εξής: *Lydos, De mag*).

181. *Themist. Or.* 7, 140, 16-19.

182. *Nov.* 74, 370, 16-20: *τὸ μηδένα νόμον μηδὲ δόγμα τῇ πολιτείᾳ ῥωμαίων τεθὲν δόξαι καὶ πρὸς τὸ πᾶν αὐτάρκως ἐξ ἀρχῆς νομοθετηθέν, ἀλλά πολλῆς δεηθῆναι τῆς ἐπανορθώσεως.*

183. *Themist. Or.* 9, 187, 9-10.

184. *Nov.* 6, 36, 16.

185. *Nov.* 73, 364, 22.

186. *Inst.* I, 2: *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit.*

187. *Nov.* 109, 517, 12-14.

Η Εννοια της Πολιτικης δικαιοσυνης

Το δίκαιον επομένως είναι και πρέπον, όταν η *νόμιμος ἀνθρώπων διοίκησις καὶ πρόνοια*[188] *ἀνθρώπων κατὰ τὸν νόμον*,[189] η βασιλική δηλ. εξουσία κατά *μίμησιν υπερκόσμιον προνοεί* για την άριστη διαβίωση των πολιτών:[190] ... *τὰς τροφὰς αὐτοῖς καὶ τοὺς μισθοὺς τῆς φυλακῆς δίδοσθαι ... τῆς γηροτροφίας παραψυχήν, ...σιτήσεις δημοσίας*.[191] Αντιθέτως είναι όχι μόνον από τη φύση άδικο, αλλά και για την ίδια την πολιτεία ανάρμοστο αυτούς που κοπιάζουν για χάρη της[192] να τους καθιστά φτωχούς και τους υπόλοιπους απρόθυμους[193] να επιτελέσουν ορθά το ιδικό τους έργο από τη θέση που τους αντιστοιχεί ανάλογα με την αξία τους, τον *status* τους ... *ἰδιοπραγεῖν ἐν οἷς ἂν τύχοιεν τεταγμένοι*.[194] Σκοπός επομένως της πολιτείας δεν είναι οποιαδήποτε ωφελιμότητα, αλλά η πολιτική ευεξία ... *ἡ τῶν ἀγαθῶν τιμὴ καὶ τῶν κακῶν ἀτιμία*[195] η επίτευξη της οποίας προϋποθέτει την επικράτηση της πολιτικής δικαιοσύνης[196] ... *τὴν περὶ τῶν φυλάκων καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν τε καὶ ὑπηκόων τῆς συμπολιτεύσεως ἁρμονία*.[197] Όταν ο βασιλεύς προσδίδει νομιμότητα στις πράξεις του, ο χαρακτήρας της εξουσίας του είναι ουσιαστικά σύννομος· επιβάλλει δε την ομόνοια, όταν διοικεί την πολιτεία *μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως*,[198] χωρίς δηλαδή να αποκλίνει προς κάποιο από τα μέρη. Τότε η ειρήνη επικρατεί στις πόλεις,[199] η παρανομία και η εχθρότητα μεταξύ των πολιτών εξαλείφεται, η ισότητα μεταξύ των πολιτών διαφυλάσσεται,[200] η διαβίωση των πολιτών είναι άριστη. Η πολιτική ευεξία επομένως, η ευδαιμονία κατά

---

188. *D. Chr. Or.* 56. 13: *πλείστης προνοίας καὶ ἡγεμονίας οἱ ἄνθρωποι δέονται.*

189. *D. Chr. Or.* 3. 43: *ἀρχὴ νόμιμος ἀνθρώπων διοίκησις καὶ πρόνοια ἀνθρώπων κατὰ τὸν νόμον.*

190. *Nov.* 77. 381. 20: *τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ δεσπότου θεοῦ καλῶς βιοῦν.*

191. *De scientia* 13. 13-19.

192. *D. Chr. Or.* 1. 28: *τοὺς ὑπὲρ ἀρχῆς κινδυνεύοντας καὶ πονοῦντας.*

193. *De scientia* 14. 2-5: *τῇ πολιτείᾳ ἀπρεπὲς<εἰ> τοὺς ἐν τοῖς ὑπὲρ αὐτῆς ἱδρῶσι κεκμηκότας ἐνδεομένους καὶ τοὺς ἄλλους ἀπροθύμους καθίστησιν.*

194. *De scientia* 31. 15.

195. *De scientia* 5. 12: *ἡ τῶν ἀγαθῶν τιμὴ καὶ τῶν κακῶν ἀτιμία.*

196. *Plat. R.* 433e 12: *ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πρᾶξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο·* πρβλ. *Plat. R.* 370 d-e.

197. *De scientia*, 13. 1-4.

198. *D. Chr. Or.* 44. 12: *Τὴν δὲ ἀληθῆ ἐλευθερίαν καὶ ἔργῳ περιγιγνομένην τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἀνὴρ καὶ πόλις ἑκάστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει, μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως διοικοῦσα τὸ καθ' αὑτήν.*

199. *Synes. De regno*, 44. 12: *εἰς ἁρμονίαν ὑγιεινήν.*

200. *Nov.* 17. 118. 31-35: *πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν, ἐκ τοῦ τὴν ἰσότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν.*

τον Αριστοτέλη, εξασφαλίζεται,[201] όταν ο βασιλεύς αποδίδει τη δικαιοσύνη (πολιτική αρετή) συστήνοντας *δικαίαν πόλιν και πολιτεία*,[202] εισάγοντας με άλλα λόγια πολιτικούς θεσμούς και δικαιικούς κανόνες, οι οποίοι οριοθετούν τις έννοιες του δικαίου και του κοινού συμφέροντος: [203] *ἐπαινεῖται δὲ ἐπὶ τοῖς ἔνδοθεν, ἐφ ὧν εὐδαιμονίαν τὴν ἕδραν ἴσχει*.[204] Στο πλαίσιο αυτό η ευδαιμονία προϋποθέτει την ευνομία, την οποία περιφρουρεί ο βασιλεύς τιθασεύοντας *τὰς ἀλόγους τῆς ψυχῆς μοίρας*,[205] πασχίζοντας ο ίδιος για την κατάκτηση της αρετής: *Ψυχῆς δὲ ῥώμην ὑπισχνεῖται φύσις, τελειοῖ δε ἄσκησις εἰς ἥν σὲ βασιλεῦ προτρέπει φιλοσοφία*.[206]

Από τα συμφραζόμενα των κειμένων προκύπτει ότι κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας οιαδήποτε εκδοχή περί δικαιοσύνης διατυπωθεί πρέπει να έχει τις ηθικές αιτιολογήσεις της. Η δικαιοσύνη αυτή καθεαυτή εξακολουθεί να αποτελεί ηθική κυρίως όμως πολιτική αρετή. Με βάση τα παραπάνω η πολιτική δικαιοσύνη[207] είναι τότε μόνον εφικτή, όταν εκ παραλλήλου επικρατεί ένα κοινωνικό ήθος,[208] μία χρηστότητα εκ μέρους όλων, του βασιλέα ... *εἴη σοι τὸ βασιλεύειν ταύτῃ σεμνὸν ὅτι τὴν ἀρετὴν ἐγύμνασεν*,[209] αλλά και των πολιτών ... *ἀρετῶσι λαοὶ ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν βασιλέων*. Όταν ο βασιλεύς είναι *ἀγαθός*[210] ... *ἀνθρώπων ἄριστος ... ἀνδρεῖος δικαιότατος ... φιλανθρωπότερος καὶ ἀνίκητος ὑπὸ παντὸς πόνου καὶ ἀδυναμίας*[211] και επιδρά επί των πολιτών[212] μεταδίδοντας τους τις ηθικές αξίες, τις αρετές που ο ίδιος κατέχει (*τὴν ἀρετὴν ἔθνεσιν ὅλοις*

---

201. *Synes. De regno*. 10. 5: *ἐπαινεῖται δὲ ἐπὶ τοῖς ἔνδοθεν, ἐφ ὧν εὐδαιμονίαν τὴν ἕδραν ἴσχει· Synes. Aeg*. 123 14-16: *καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ...οὐκ ἀνεκτήσατο μόνον ἀλλὰ καὶ ἀσύμβλητον τὴν προσθήκη πρὸς τὴν προτέραν ἐποίησεν· D. Chr*. 3. 87: *διαφυλάττειν τὴν εὐδαιμονίαν· Themist. Or*. 13. 250. 18: *ἄνθρωποι διψῶσιν εὐδαιμονίας*.

202. *De scientia* 48. 12.

203. *Nov*. 89. 428 1-4: *ὥστε ἀθάνατον εἶναι ταύτης ἡμῶν τῆς νομοθεσίας, τὴν ὠφέλειαν τῷ πολιτεύματι*.

204. *Synes. De regno*. 10. 5.

205. *Synes. De regno*. 21 15-18.

206. *Synes. De regno*. 31. 18-19 ... *ὅτι δεῖ περὶ ἀρετῆς ἐπιμελὲς εἶναι τῇ γ' ὡς ἀληθῶς ὀνομαζομένῃ πόλει, μὴ λόγου χάριν· Arist. Pol*. 1280 b 8.

207. *Plat. R*. 433e 12: *ἡ τοῦ οἰκείου τε καὶ ἑαυτοῦ ἕξις καὶ πρᾶξις δικαιοσύνη ἂν ὁμολογοῖτο· πρβλ. Plat. R*. 370 d-e.

208. *D. Chr. Or*. 31. 61: *ὁποῖοι γὰρ ἂν ὦσιν οἱ πλείους ἐν δημοκρατίᾳ, τοιοῦτο φαίνεται καὶ τὸ κοινὸν ἦθος*.

209. *D. Chr. Or*. 3.9: *ὁ μὲν γὰρ τοιοῦτος βασιλεὺς τοῖς μὲν ἄλλοις καλὸν κτῆμα τὴν ἀρετὴν νενόμικεν αὐτῷ δὲ καὶ ἀναγκαῖον ...*

210. A. Garzya (ed.). *Synesii Cyrenensis Epistulae*. Rom 1979. 73. 132. 133 23-2: *θεία γὰρ καὶ μεγαλοπρεπὴς ἡ πρόνοια ... δαπανᾶται φροντὶς εἰς ἐκλογὴν ἀνδρὸς ἀγαθοῦ*.

211. *D. Chr. Or*. 4. 24.

212. *Synes. Aeg*. 89. 16-18: *τῶν παίδων πρὸς ἕνα βλεπόντων τὸν ἡγεμόνα καὶ δρώντων τε ἓν ὅ,τι ὁρῷεν καὶ λεγόντων ἓν ὅ,τι ἀκούειν*.

κοινοῦται)[213] και τους εκπαιδεύει και τους εκπολιτίζει (*ἀγαθύνειν τοὺς βασιλευομένους*) και τους κάνει χρηστούς[214] ... *τοιούτους οἷὸς αὐτὸς ἂν εἴη*[215] φρόνιμους δηλαδή και ενάρετους (ηθικές αρετές),[216] τότε και οι πολίτες *ὑπὲρ αὐτοῦ δεδίασιν*,[217] υπέρ αυτού φοβούνται και μοχθούν.

Ωστόσο οι πολίτες δεν είναι πλέον ενεργά μέλη της ευσύνοπτης πολιτικής κοινωνίας αλλά *cives* του αχανούς *imperium romanum*. Η πολιτική συνείδηση έχει αλλάξει. Η Ρώμη δεν είναι πλέον η *res publica* της οποίας το πολιτικό ήθος είχε προβάλει ο Κικέρων. Ο αυτοκράτορας διαπλάθει τη συνείδηση των πολιτών,[218] ούτως ώστε να είναι σύμφωνη με το οικείο ήθος του πολιτεύματος, την απολυταρχία, την αυτοκρατορική εξουσία.[219] Οι ελάχιστοι προνομοιούχοι πολίτες αισθάνονται πλέον αλληλεγγύη προς το κράτος, αλλά όχι πατριωτισμό. Την αλληλεγγύη αυτή προς το κράτος εκφράζουν οι πολίτες βιώνοντας την ελευθερία[220] στην πολιτική της διάσταση ως εκούσια[221] υπακοή στο νόμο,[222] όταν εκπληρώνουν *εὐγνωμόνως* τη φορολογική τους υποχρέωση[223] έναντι του

213. *De scientia* 38, 17-19: *ἀγαθὸν ὄντα, ἀγαθύνειν τοὺς βασιλευομένους, ἀγαθύνσεως δὲ αὐτῷ διττὸν εἶδος, ἓν μὲν περὶ τὰ ψυχικὰ ἤθη καταγιγνόμενον τῇ ἀρετῆς διδασκαλίᾳ τῇ οἰκείᾳ, μιμήσει μᾶλλον ἢ λόγοις γιγνομένῃ, ὃ πάντων μάλιστα παιδευτικὸν ἂν εἴη τῶν ὑπηκόων, ἕτερον δὲ περὶ τὴν τῶν νόμων φυλακὴν καὶ πᾶσαν τὴν πολιτικὴν εὐταξίαν, περὶ ἧς καὶ προδιεληλύθαμεν, πατέρα τε αὐτὸν τῶν πολιτῶν γιγνόμενον.*

214. *Themist. Or.* 7, 146, 22: *ἀντὶ μοχθηροῦ πολίτην χρηστὸν ἀποφήνας.*

215. *De scientia* 48, 13-15.

216. E. Ruschenbusch (ed.), *Σόλωνος Νόμοι*, Wiesbaden 1966, 123 *F 143 c Diod.* 9, 2, 5: *τοὺς δὲ φρονήσει καὶ ἀρετῇ διαφέροντας μόνους δύνασθαι τὰς πατρίδας ἐν τοῖς κινδύνοις διαφυλάττειν*]· K. Kilburn (tr.), *Lucian, with an english translation* vol. VI (*Λουκιανὸς Ἑρμότιμος ἢ περὶ Αἱρέσεων*), Cambridge Massachussets 1969· M. D. Macleod (ed.), *Luciani Opera*, vol. IV (libelli 69-86) (70. *Λουκιανὸς Ἑρμότιμος ἢ περὶ Αἱρέσεων*), Oxford 1987 *Herm.* 22: *Ἔστω δή μοι ἡ μὲν ἀρετῇ τοιόνδε οἷον πόλις τις εὐδαίμονας ἐμπολιτευομένους .... ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ ξυμπολιτεύονται.* Η αρετή προάγεται όταν οι πολίτες συνεργάζονται σε κατάσταση ειρήνης και ομόνοιας. Πρβλ. *Plut. Solon* 29, 5, όσον αφορά στην τυραννίδα και στην αρετή.

217. *Synes. De regno* 26, 12: *βασιλεὺς ὑπὲρ οὗ δεδίασιν οἱ ὑπήκοοι.*

218. *Synes. De regno* 23, 15: *ζηλωτοὺς ποιῶν ἀεὶ τοὺς συνόντας.*

219. *Synes. De regno* 21, 1-3: *τὸν βασιλέα πρῶτον αὐτοῦ βασιλέα εἶναι καὶ μοναρχίαν ἐν τῇ ψυχῇ καταστήσαθαι.*

220. *D. Chr. Or.* 44, 12.

221. *Themist. Or.* 1, 15, 21: *οὔτε βασιλεὺς ἀληθῶς ᾧ μηδεὶς ἐλεύθερος ὑπακούει· Or.* 1, 15, 10: *βουλομένων γὰρ οὐ φοβουμένων ἡγεῖται, βασιλεία δὲ ἑκούσιόν τι καὶ οὐ βίαιον· Or.* 1, 15, 14: *ζητεῖ δὲ οὐδεὶς ὃ φοβήσεται, ἀλλ' ὃ φιλήσει· Or.* 1, 15, 15: *ὁ μὲν δὴ τῷ φόβῳ μέγας κυψάντων ὑπερέχει καί οὐκ ἔστι μέγας.*

222. *D. Chr. Or.* 14, 8: *οὔκουν τὸ μηδενὸς ἀνθρώπων ὑπακούειν οὐδὲν τὸ πράττειν ὅτι ἂν τις ἐθέλῃ ἐλευθερίαν ἔτι φήσουσιν εἶναι ...*

223. *Nov.* 8, 74, 5-10: *μετὰ πάσης εὐγνωμοσύνης τοὺς δημοσίους ἀνελλιπῶς φόρους εἰσάγειν καὶ μηδὲ τῆς παρὰ τῶν ἀρχόντων ἀνάγκης δεῖσθαι, ἀλλ' οὕτως εὐγνωμόνως ἑαυτοὺς παρέχειν.*

βασιλέα,[224] αλλά και του ευνομούμενου κράτους,[225] το οποίο καθιστά δια της πληρωμής των χρεών τους δυνατό το εὖ ζῆν.[226] Η ηθική ουσία των πολιτών έγκειται πλέον στη συναίσθηση του έργου τους, της εξασφάλισης δηλ. της υλικής υπόστασης της πολιτείας, της διαφύλαξης της εσωτερικής τάξης και της προστασίας των συνόρων από τους εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας.[227] Όταν επομένως ο αντικειμενικός ηθικός κανόνας βρίσκει την αξία του στο καθήκον που πηγάζει από το νόμο *τότε καὶ τά τε ὄντα βεβαίως ἔξομεν τά τε οὔπω καὶ νῦν ἀφιγμένα προσκτησόμεθα*.[228] Αντίθετα η αδυναμία του βασιλέα να εμφυσήσει στους πολίτες παρόμοιο πολιτικό και κοινωνικό ήθος, αποδεικνύεται πρόξενος φαύλων καταστάσεων: *τῶν γὰρ τῆς πολιτείας ταγμάτων τὰ μὴ οἰκεῖα πραττόντων, καὶ τῶν μὲν ἱερέων ἀνιέρως ζώντων, τῶν δε ἀρίστων ἐκλειπόντων, τοῦ δὲ στρατιωτικοῦ λιποτακτοῦντος, τῶν δε ἄλλων συστημάτων ἀδεῶς τε καὶ πρὸς τὸ σφίσι ἡδὺ πολιτευομένων*.

Legum et Morum Cura Cura et Tutela Totius Rei Publicae

Στο πλαίσιο της *ὑπατείας πᾶσι πόλεσι και δήμοις και ἔθνεσι*,[229] ο βασιλεύς επιδιώκοντας το *συμφέρον της πολιτείας*[230] *κατὰ τὴν τάξιν τὴν προσήκουσαν*,[231] κατά σύννομον δηλαδή τρόπο, δημιουργεί τη συνείδηση του κοινού σκοπού καλλιεργώντας την αντίληψη του κοινού συμφέροντος. Η αντίληψη αυτή προϋποθέτει μία ορισμένη παιδεία μέσα από τους νόμους. Η *legum et morum cura*, η επιτήρηση ηθών και νόμων επί Αυγούστου, η οποία ασκούνταν από τον ηγεμόνα επί της συγκλητικής τάξης και περιοριζόταν στον Ιταλικό χώρο ασκείται πλέον από το βασιλέα επί του συνόλου των υπηκόων της ρωμαϊκής επικράτειας,[232] ως πατρική πρό-

224. *Lydos. De mag.*, 143, 25: *γεωργὸς δὲ οὐκ ἦν, οὐχ ὑποτελὴς τῷ δημοσίῳ λοιπὸν καὶ δασμὸς μέν οὐκ εἰσεφέρετο τῇ βασιλείᾳ*.

225. *Nov.* 149, 724, 28-29: *τὰ παρ' αὐτῶν συντελούμενα τὰ μὲν εἰς αὐτοὺς τὰ δὲ καὶ δι' αὐτοὺς δαπανᾶσθαι τε καὶ ἐπιδίδοσθαι*.

226. *Nov.* 77, 381, 16-24: *τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ δεσπότου θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὑρεῖν εὐμένειαν*· 160, 749, 18-20· *Themist. Or.* 13, 250, 18: *ἄνθρωποι διψῶσιν εὐδαιμονίας*· *De scientia* 13, 13-19: *δίκαιον εἶναι ἅμα κα πρέπον ... τας τροφὰς αὐτοῖς και τους μισθούς της φυλακής δίδοσθαι ... τῆς γηροτροφίας παραψυχήν, ... σιτήσεις δημοσίας*.

227. *Synes. De regno* 51, 9-10.

228. *Nov.* 6, 36, 13-14.

229. *Nov.* 106, 507, 10-11.

230. *Nov.* 80, 396, 5-6.

231. *Nov.* 38, 246, 12-17.

232. *Nov.* 78, 387, 9-15: *ὥσπερ γὰρ Ἀντωνῖνος ὁ τῆς εὐσεβείας ἐπώνυμος, τὸ τῆς ῥωμαϊκῆς πολιτείας πρότερον παρ' ἑκάστου τῶν ὑπηκόων αἰτούμενον καὶ οὕτως ἐκ τῶν καλουμένων peregrinων εἰς ῥωμαικὴν εὐγένειαν ἄγον ἐκεῖνος ἅπασιν ἐν κοινῷ τοῖς ὑπηκόοις δεδώρηται*.

νοια[233] του αυτοκράτορα, ως *cura et tutela totius rei publicae*, ως γενικότερη μέριμνα για το κοινό καλό, την ωφέλεια της πολιτείας,[234] όπως αν χρηστόν τι καὶ ἀρέσκον θεῷ ...τοῖς ὑπηκόοις δοθείη.[235]

Ο νόμος καταναγκάζει. Ο αυτοκράτορας υπαγορεύει αφενός μεν κανόνες δικαίου που εγγυώνται σχετικές ελευθερίες και δικαιώματα, αφετέρου δε ρυθμίζει σχέσεις ιδιωτικού δικαίου όπως, την έγγαμη κοινωνία βίου, τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις, τις γαμικές υποχρεώσεις και κληρονομικά δικαιώματα των συζύγων, τα δικαιώματα των τέκνων μετατρέποντας τα ηθικά ενεργήματα σε λογικά προστάγματα εναρμονίζοντας με άλλα λόγια τη λογική του θείου, την ηθικότητα με την ανθρώπινη λογική που στερείται αρετής και που προκειμένου να φθάσει στη τελειότητα πρέπει να τη διδαχθεί.[236] Όπως προκύπτει από τα παραπάνω δεν υπάρχει καταλληλότερος χώρος για την εκμάθηση της αρετής, για τη διαμόρφωση των πολιτών από τις ιδέες του καλού και του δίκαιου, την ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών, τη διδαχή εν τέλει της έννοιας του καθήκοντος και της αλληλεγγύης προς το κράτος από το χώρο των διαπροσωπικών σχέσεων, τον τομέα του ιδιωτικού δικαίου. Και τούτο διότι οι διαπροσωπικές σχέσεις ως αντανάκλαση της ηθικής ανάπτυξης μίας κοινωνίας αποτελούν βασικές παραμέτρους για την επίτευξη ή όχι του σκοπού της πολιτείας που είναι το κοινό συμφέρον, η διατήρηση της ενότητας της πολιτείας,[237] η οποία εγγυάται στον μεν *civis* την ασφάλεια ζωής και την απονομή της δικαιοσύνης στον δε αυτοκράτορα τη διατήρηση της εξουσίας του.

Στο πλαίσιο αυτό ο γάμος ως θεμελιώδες κύτταρο οργάνωσης της ανθρώπινης κοινωνίας, αποτελεί όχι μόνον εγγύηση για τη βιωσιμότητα της ίδιας της πολιτείας καθώς: *Γάμου σεμνότερον ἀνθρώποις οὐδέν ἐστιν, ἐξ οὗ παῖδες καὶ τῶν ἐφεξῆς γενῶν διαδοχαὶ χωρίων τε καὶ πόλεων οἰκήσεις καὶ πολιτείας ἀρίστη σύστασις*,[238] αλλά και αντανάκλαση της ηθικής δομής της πολιτείας. Ορίζοντας ο βασιλέας το πρέπον στο ισχύον ιδιωτικό δίκαιο, τον τρόπον *καθ' ὅν οἱ ὑπήκοοι πολιτεύσονται*[239] κωδικοποιώντας επομένως τα ήθη η παράβαση των οποίων αποτελεί *αἰσχύνη*.[240]

233. *Nov.* 14, 105, 15: *τὴν πατρικὴν ἐφ' ἅπασιν διατηρῶν πρόνοιαν.*

234. *Nov.* 81, 397, 14.

235. *Nov.* 8, 64, 11: *καὶ τὸν τῷ θεῷ ἀρέσκοντα καὶ τῇ πολιτείᾳ συμφέροντα ἐπιλέξασθαι.*

236. *Themist. Or.* 2 40, 9-11: *οὐ γὰρ ἵνα εἰδῶμεν τί ἐστιν ἀρετὴ σκοπούμεθα, ἀλλ' ἵνα ἀγαθοὶ γενώμεθα διὰ τῶν ἔργων.*

237. *Synes. De regno*: *εἰς ἓν τὸ ὅλον συνεῖσαι.*

238 *Nov.* 140, 701, 16-18

239. *Nov.* 64, 377, 30.

240. *D. Chr. Or.* 76, 4.

ορίζει παράλληλα και τη σχέση της έννοιας του δικαίου με το πρέπον (δίκαια είναι τότε όλα τα πρέποντα, τα άδικα αντιθέτως ως ανήθικα είναι απρεπή) (*et iusta omnia decora sunt, iniusta contra, ut turpia, sic indecora*),[241] του δικαίου με το νόμιμο (*ἐπεί δ' ὁ παράνομος ἄδικος ἦν ὁ δὲ νόμιμος δίκαιος δῆλον ὅτι πάντα τὰ νόμιμα ἐστί πως δίκαια τά τε γὰρ ὡρισμένα ὑπό τῆς νομοθετικῆς νόμιμά ἐστὶ καὶ ἕκαστον τούτων δίκαιον φαμέν*),[242] του γραπτού δικαίου με το άγραφο (*γεγραμμένων δὴ ἀγράφων, οὐδέν ἂν δόξειε διαφέρειν*) και του νομίμου με τα ήθη (*ὥσπερ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσι ἐνισχύει τὰ νόμιμα καὶ τὰ ἤθη οὕτω καὶ ἐν οἰκίαις οἱ πατρικοί λόγοι καὶ τὰ ἔθη*),[243] αποδεικνύοντας ότι οι αρχέγονες καταβολές της πόλεως, όπως αυτές μορφοποιήθηκαν στο πλαίσιο του οίκου και του γένους, ήταν αυτές που οδήγησαν το άτομο στην αναγκαστική υπαγωγή των επιδιώξεών του στο οργανωμένο πλαίσιο των πολιτειακών θεσμών.

Πρώτος ο Αύγουστος με την επιτήρηση των ηθών και νόμων, με τη σύνδεση επομένως της ηθικής με την πολιτική, του πρέποντος με το δίκαιο, αναγνωρίζει ότι το πολιτικό ζήτημα της παλινόρθωσης της ρωμαϊκής πολιτείας (*res publica*) δεν είναι ανεξάρτητο από το ηθικό, αλλά βρίσκεται σε αμοιβαία σχέση. Στην προσπάθειά του να αναβιβάσει ηθικά το πολιτικό σώμα ώστε τα μέλη του να καταστούν ενεργά και υπεύθυνα μέλη της κοινωνίας, ικανά να συνεργάζονται μεταξύ τους για το κοινό καλό, την ωφέλεια της πολιτείας ο Αύγουστος προβαίνει στη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων θεσπίζοντας κανόνες γενικού, αλλά και ειδικού περιεχομένου.

Οι νόμοι περί γάμου αποτελούν τον πυρήνα της κοινωνικοπολιτικής μεταρρύθμισης του Αυγούστου και αφορούν στην ενίσχυση του θεσμού του γάμου, στην καταπολέμηση της συχνότητας των διαζυγίων, κυρίως όμως στην προστασία των συγγενών των συγκλητικών οικογενειών από ανεπιθύμητους γάμους. Η πολιτική εξουσία προκειμένου να διασώσει το χαρακτήρα της *res publica*, όπου βασικό πολιτειακό όργανο ήταν η σύγκλητος, οριοθετεί τις απλές διανθρώπινες σχέσεις που πρωταρχικά σηματοδούνταν από τους αρχηγούς των οικογενειών στον κοινωνικό χώρο της οικογένειας και από τα πάτρια έθιμα στον κοινωνικό χώρο της κώμης.

Όπως ο Αύγουστος, έτσι στη συνέχεια και ο Διοκλητιανός, αλλά και οι μετέπειτα αυτοκράτορες οριοθετούν το δίκαιο, αλλά και το πρέπον, επεμβαίνοντας στον πυρήνα της ρωμαϊκής κοινωνίας, την οικογένεια με τροποποιήσεις και μεταβολές στη νομοθεσία που αφορούν στις γαμικές σχέσεις γνωρίζοντας ότι η πολιτική δικαιοσύνη, το να κατέχει δηλαδή ο κάθε πολίτης τη θέση που του αντιστοιχεί, ανάλογα με την αξία του, και να

241. *Cic. Off.* I 27 93-94.
242. *Arist. E.N.* 1129b 12 έπ.
243. *Arist. E.N.* 1180b 1 έπ.

επιτελεί αυτό που αρμόζει στη θέση του για την ωφέλεια της πολιτείας[244] είναι τότε μόνον εφικτή, όταν μεταξύ των πολιτών επικρατεί ένα κοινωνικό ήθος, όταν η οργανωμένη με θεσμούς δικαίου κοινωνία έχει ηθική οντότητα: *Πολίτου δοκίμου ἡ ἀρετή εἶναι τὸ δύνασθαι ... καὶ ἄρχεσθαι.*[245] Η ιδιαίτερη αυτή αίσθηση του καθήκοντος του πολίτη αποτελεί την κατεξοχήν αρετή ο καταλληλότερος δε χώρος για την εκμάθηση της αρετής και την ηθική διαπαιδαγώγηση των πολιτών δεν είναι άλλος παρά ο τομέας του ιδιωτικού δικαίου.

Για τη δυνατότητα της ορθής λειτουργίας μίας ολοκληρωμένης κοινωνίας είναι απαραίτητος ο αδιάλειπτος συντονισμός της συμπεριφοράς των ενταγμένων σε αυτήν ανθρώπων, ο οποίος επιτελείται με δράση καθοριστική των ορίων ή και των κατευθύνσεων της συμπεριφοράς των ανθρώπων αυτών. Η υπακοή στους νόμους του ρωμαϊκού κράτους είναι μία αυτονόητη επιταγή, οι αυτοκράτορες όμως φροντίζουν, καθώς η δημόσια δράση και οι πράξεις των πολιτών οφείλουν να διέπονται από την αρχή της αλληλεγγύης και την αίσθηση του καθήκοντος, να τη διασφαλίσουν δραστικά με την υπογράμμιση του ρόλου δύο καίριων εσωτερικών μηχανισμών ρύθμισης και ελέγχου της ανθρωπίνης συμπεριφοράς: του αισθήματος της αιδούς και της ατομικής ηθικής συνείδησης. Αυτή ακριβώς η συνείδηση καθίσταται ο ακρογωνιαίος λίθος της ατομικής και κοινωνικής ηθικής: *nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia,*[246] *quam natura homini dedit quasi quendam vituperationis non iniustae timorem, hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor civis non minus a delictis arceret quam metus.*[247] Αν ο πολίτης ζεί μία σύμμετρη ζωή τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο βίο τότε έχουν τεθεί οι πιό στέρεες βάσεις για την αρμονική συμβίωση με τους συνανθρώπους του καθώς και για την ευημερία της πολιτείας. Η συστηματική θέσπιση των νόμων και η ίδρυση θεσμών διαφύλαξης του δικαίου εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας είναι απαραίτητη για τη μη επικράτηση χαωτικών καταστάσεων στην πολιτεία. Δείγμα ωστόσο ορθής πολιτείας είναι η βούληση των πολιτών να συντάσσεται αυθόρμητα με το νόμο, σκοπός δε της πολιτικής εξουσίας να προετοιμάσει τους πολίτες έτσι ώστε να υπακούσουν σε αυτούς με την θέλησή

244. *Inst.* 1. 1: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuens·* Arist. *EN* 1131a-b· *Cic. Off.* 2. 21. 73=2. 22. 78.

245. *Arist. Pol.* 1277a 26-27.

246. Πρβλ. *D.* 39. 5. 20· πρβλ. 49. 17. 14. 1; 18. 7. 6 pr.· 28. 7. 15 (βλ. Heumann-Seckel, «Verecundia»).

247. *Cic. Rep.*5. 4. 6· πρβλ. *D.* 23. 2. 14. 2: *contra pudorem est filiam suam uxorem·* 3. 2. 20: *pudor potius oneratur quam ignominia videtur irrogari·* C. 9. 9. 20: *..quae pudorem suum alienis libidinibus prosternunt* (βλ. Heumann-Seckel, «Pudor»).

τους, να καταστήσει με άλλα λόγια τους πολίτες οικειοθελείς υπηρέτες του νόμου και εφαρμοστές του δικαίου: *honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.*[248]

Λέξεις-κλειδιά: Αύγουστος, Κικέρων, επιτήρηση ηθών και νόμων, ωφέλεια της πολιτείας, lex Iulia de maritandis ordinibus, lex Papia Poppaea, lex Fufia Caninia, lex Aelia Sentia.

248. *Inst.* 1. 1. 3· *D.* 1. 1. 10. 1.

ZUSAMMENFASSUNG

DIMITRA P. KARABOULA: *Legum et morum cura*

Gegenstand der vorliegenden Arbeit ist die Rolle der Herrschaft in Bezug auf die Formung eines einheitlichen politischen Bewusstseins unter den Bürgern in zwei verschiedenen von äußerster Wichtigkeit Zeiten der römischen Geschichte. Einerseits unter der Alleinherrschaft des Augustus als es zu einer heftigen Auseinandersetzung zwischen dem Herrscher und der Republik kam, andererseits unter dem Dominat als sich die politische und rechtliche Stellung der Bürger vom Grunde her im Rahmen eines Imperiums änderte; nunmehr sind diese keine Glieder einer übersehbaren politischen Gesellschaft (*res publica*) sondern Untertanen im Dienste des Kaisers und des Staates, wobei der Staat sich mit dem Kaiser identifiziert.

Die Arbeit ist in zwei Einheiten geteilt. In der ersten Einheit werden anhand des philosophischen Werkes Ciceros das ideale Bild des Staates und des Herrschers wie auch die Begriffe des Guten bzw. Schicklichen behandelt. Cicero, dessen Werk besondere Wichtigkeit für die Zeit Augusti beigemessen wird, denkt an den solidarisch handelnden und pflichtbewussten Bürger dessen Handlungen vornehmlich von den Tugenden der Besonnenheit und der Gerechtigkeit geleitet werden, wobei σύνεσις und φρόνησις und αιδώς beim rechtschaffenen Handeln eine entscheidende Rolle spielen. Im Rahmen der sozio- politischen Reformen Augusti durch die Ehe- und Familiengesetzgebung,- die die Fortdauer der traditionellen Sitten garantierten indem sozialen Missstände bzw. Verfall und Verrohung der Sitten angeprangert wurden- ergibt sich die individuelle und soziale Moral als der Grundstein des gesellschaftlichen Lebens. Der zwangsrechtliche Charakter der Gesetze ist gegeben, die Bürger aber müssen bereit sein die Gesetze zu befolgen nicht nur aufgrund der Furcht vor gesetzlichen Sanktionen sondern auch aus Pflichtgefühl sich in Acht vor Fehltritten zu nehmen. In diesem Sinne ergibt sich die Anregung eines einheitlichen Pflichtbewusstseins unter den Bürgern seitens der Führung als eine *sine quan non* Voraussetzung für die ebenmässige Funktion des römischen Staates, gleichzeitig aber auch als ein politisches Problem.

In der zweiten Einheit wird der Übergang von der mässigen Regierungsform der Zeit der Hegemonie zum absoluten Staat des Dominats geschildert und die Stellung der Bürger dem Staat gegenüber nachgeforscht. Der Staat erscheint als eine Schöpfung des Rechts. In dem Sinne sollte die Diskussion

über ihn nicht nach soziologischen Überlegungen oder ethischen Wertungen erfolgen, sondern nach juristischen Zuständigkeiten. Da das Recht aber einem geordneten Geist entspricht werden ethische Fragen in Zusammenhang mit politischen Fragen behandelt. Sie ergänzen sich gegenseitig, was darauf hinzuweisen scheint, dass Ethik und Politik unter einer gemeinsamen Perspektive zu sehen sind, wie es auch früher bei Platon und Aristoteles und Cicero der Fall war. Gerade in dieser Verfassung ist nicht nur die moralische Legitimation des Führungsanspruchs notwendig, sondern auch die Wahrung der Sittlichkeit und Moral: Führt der Bürger ein gemäßigtes Leben im privaten Bereich bzw. beziehen sich dessen Handlungen auf die Vernunft und auf die Sittlichkeitsgebote, dann sind die besten Bedingungen für das harmonische menschliche Zusammenleben und das Wohlergehen des Staates geschaffen.

Schlüsselwörter: Augustus, Cicero, legum et morum cura (Aufsicht über Gesetze und Sitten), utilitas (Nutzen), lex Iulia de maritandis ordinibus, lex Papia Poppaea, lex Fufia Caninia, lex Aelia Sentia.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 129-172

Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο

«Nasciturus pro iam nato habetur, quotiens de commodo eius agitur» γράφουν όλα τα εγχειρίδια αστικού δικαίου στο κεφάλαιο που αναφέρεται στα πρόσωπα. Η ρήση αυτή που σημαίνει, ότι ο κυοφορούμενος λογίζεται ως ήδη γεννημένος, όταν πρόκειται για τα συμφέροντά του, διατυπώθηκε έτσι κατά τον μεσαίωνα με βάση ένα χωρίο του Παύλου στον *Πανδέκτη*.[1] Εκεί ορίζεται ότι αυτό το πλάσμα δικαίου ωφελεί μόνο τον κυοφορούμενο και κανέναν άλλο. Αυτή η διάταξη του *Πανδέκτη*, μετά τις γνωστές διαδικασίες μεταγλώττισης στα ελληνικά, εμφανίζεται στα *Βασιλικά* (46.1.5) υπό την παρακάτω διατύπωση: *Ὁ κυοφορούμενος ἀντὶ τεχθέντος ἐστὶν ἐν οἷς ἑαυτόν, καὶ οὐχ ἕτερον ὠφελεῖ· (...)*.[2]

Το έμβρυο και η νομική του αντιμετώπιση αποτελεί αντικείμενο και άλλων διατάξεων του *Πανδέκτη*. Από τις πιο γνωστές είναι το χωρίο 1.5.26

1. D. 1.5.7: «Paulus *libro singulari de portionibus, quae liberis damnatorum conceduntur*. Qui in utero est, perinde ac si in rebus humanis esset custoditur, quotiens de commodis ipsius partus quaeritur : quamquam alii antequam nascatur nequaquam prosit».

2. *Basilicorum libri LX*. Series A: Textus, ediderunt H. J. Scheltema / N. van der Wal (εφεξής: BT), Groningen κ.λπ. 1969, σ. $2118_{5\text{-}6}$.

που προέρχεται από τον Ιουλιανό.[3] Και αυτό θεσπίζει στις πρώτες λέξεις την ίδια αρχή που οι συντάκτες των *Βασιλικών* απέδωσαν με τον ίδιο τρόπο, όπως και στο χωρίο του Παύλου: *Ὁ κυοφορούμενος ὡς ἐπίπαν ἀντὶ τεχθέντος ἐστὶ καὶ κληρονομεῖ καὶ τῆς μητρὸς ἐγκύου αἰχμαλωτισθείσης ἔχει τὸ δίκαιον τῆς ὑποστροφῆς καὶ ἀκολουθεῖ τῇ αἱρέσει τοῦ πατρὸς ἢ τῆς μητρός. Καὶ ὁ τεχθεὶς ἀπὸ τῆς κλοπιμαίας παρὰ τῷ καλῇ πίστει ἀγοραστῇ οὐκ ἐκ τῆς χρήσεως δεσπόζεται ὡς κλοπιμαῖος τῆς μητρὸς ἐγκύου κλαπείσης. Καὶ ὁ ἀπελεύθερος ἔχειν δοκεῖ πάτρωνα ἐφ' ὅσον δύναται παῖς τοῦ πάτρωνος τίκτεσθαι.*[4] Προς τη φυσική υπόσταση του εμβρύου είναι προσανατολισμένα τα *Βασιλικά* και στη διάταξη 45.1.19 που ανάγεται στο χωρίο 38.16.7 του *Πανδέκτη*: *Καὶ ὁ συλληφθεὶς τρόπον τινὰ πιστεύεται ἐν φύσει εἶναι.*[5]

Παρατηρούμε ότι τόσο στους ιουστινιάνειους νόμους[6] όσο στο εξελληνισμένο κείμενο των *Βασιλικών* γίνεται για το έμβρυο χρήση του όρου «ο κυοφορούμενος», που έκτοτε έχει επικρατήσει στο νομικό λεξιλόγιο.[7] Με τον όρο αυτό αποδόθηκε η λατινική έκφραση qui in utero est που σημαίνει κατά λέξη αυτόν που βρίσκεται μέσα στην κοιλιά, στη μήτρα. Σε άλλο νομικό κείμενο της μέσης βυζαντινής περιόδου, την *Επιτομή των νόμων* (4.2), γίνεται λόγος για τους «ἐν γαστρὶ ὄντας».[8]

Από την παραβολή όλων των σχετικών χωρίων των πηγών αυτό που προκαλεί την προσοχή είναι ότι αποφεύγεται με επιμέλεια κάθε έκφραση που θα αναγνώριζε κάποιας μορφής προσωπικότητα στο έμβρυο, όπως π.χ. infans conceptus, δηλαδή παιδί σε κατάσταση σύλληψης.[9] Οι λόγοι για την

3. D. 1.5.26: «Iulianus *libro sexagesimo nono digestorum*. Qui in utero sunt, in toto paene iure civili intelleguntur in rerum natura esse. Nam et legitimae hereditates his restituuntur: et si praegnas mulier ab hostibus capta sit, id quod natum erit postliminium habet, item patris vel matris condicionem sequitur: praeterea si ancilla praegnas subrepta fuerit, quamvis apud bonae fidei emptorem pepererit, id quod natum erit tamquam furtivum usu non capitur: his consequens est, ut libertus quoque, quamdiu patroni filius nasci, possit, eo iure sit, quo sunt qui patronos habent».

4. B. 46.1.22 (BT σ. $2120_{12\text{-}18}$).

5. BT σ. 2077 = D. 38.16.7: «Celsus *libro vicensimo octavo digestorum* vel si vivo eo conceptus est, quia conceptus quodammodo in rerum esse existimatur».

6. C. 6.4.4.21, 6.48.1.2, Νεαρά 86.8.προοίμ./1.

7. Στα *Βασιλικά* εμφανίζεται και ο όρος «το εγκυμονούμενον». Βλ. π.χ. 31.7.1.1 (BT σ. 1534, πιο κάτω σημ. 12) ή 39.1.6 (BT σ. 1760).

8. Βλ. I. και Π. Zepos, *Jus graecoromanum* (εφεξής: *JGR*) Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), τ. Δ΄ σ. 304.

9. Αυτό έχει προ πολλού επισημανθεί. Βλ. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, τ. I, München ²1971, σ. 272 σημ. 21 (με την παλαιότερη βιβλιογραφία), P. Catalano, «Osservazioni sulla "persona" dei nascituri alla luce del diritto romano (da Giuliano a Teixeira de Freitas)», *Rassegna di diritto civile* 1988, σ. 45-65 (46 επ.) = ο ιδιος, *Diritto e persone*,

επιλογή αυτή στον τρόπο έκφρασης των ρωμαίων νομικών ήταν θεωρητικοί και ανάγονταν συγκεκριμένα στον προσδιορισμό του εμβρύου από οντολογική άποψη και στο ερώτημα, αν και από ποιο χρονικό σημείο αποτελεί αυτό έμψυχο ον.

Αυτά τα προβλήματα είχαν απασχολήσει αιώνες πρωτύτερα την ελληνική φιλοσοφική σκέψη. Στις βασικές τους μάλιστα θέσεις ήλθαν οι μεγάλες φιλοσοφικές σχολές αντιμέτωπες. Αυτών την επίδραση δέχθηκε το ρωμαϊκό δίκαιο.[10]

Κατά τους στωικούς το έμβρυο δεν είχε ξεχωριστή οντότητα, αλλά θεωρείτο συστατικό στοιχείο του σώματος της μητέρας, όπως ο «ηρτημένος καρπός» αποτελεί μέρος του δένδρου. Τη χρονική αφετηρία της ανθρώπινης υπόστασης συνιστούσε κατ' αυτούς η στιγμή, κατά την οποία το νεογέννητο βρέφος αρχίζει να αναπνέει. Η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή το έμβρυο έχει οντολογική αυτοτέλεια, παρόλο ότι την υποστήριζαν εξέχουσες μορφές, όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, επίσης ο Ιπποκράτης στον χώρο της ιατρικής, δεν μπόρεσε να επικρατήσει. Η πλειονότητα ακολούθησε τη διδασκαλία των στωικών.

Την άποψη αυτή ασπάστηκαν και οι κλασικοί ρωμαίοι νομικοί. «Το κυοφορούμενο που δεν έχει ακόμη τεχθεί δεν είναι ορθό να αποκαλείται άνθρωπος», αποφαίνεται ο Παπινιανός σε ένα χωρίο του *Πανδέκτη*.[11] «Το κυοφορούμενο πριν να τεχθεί αποτελεί μέρος της γυναίκας ή των σπλάχνων», τονίζει ο Ουλπιανός σε άλλο χωρίο του ίδιου κωδικοποιητικού έργου.[12] «Ελπίδα ανθρώπου» αποκαλεί το έμβρυο ο Ιουστινιανός σε διάταξη του έτους 530 που περιλήφθηκε στον *Κώδικα*.[13] Έτσι, απόλυτα συνεπείς προς την παραπάνω θεωρητική τους τοποθέτηση, δέχονταν οι Ρωμαίοι ότι η νομική υπόσταση του ανθρώπου συμπίπτει με τη φυσική του ύπαρξη. Η κατά τον τρόπο αυτό αντιμετώπιση του εμβρύου είχε ως αποτέλεσμα ότι για πολλούς αιώνες η διακοπή της κύησης δεν συνιστούσε στο ρωμαϊκό

Studi su origine e attualità del sistema romano, τ. I, Torino 1990, σ. 195-221 (196 επ.) και A. Lefebvre-Teillard, «"Infans conceptus". Existence physique et existence juridique», *Revue hist. de droit français et étranger* 72 (1994) 499-525 (499 επ.).

10. Βλ. προχείρως τις σχετικές ρωμαϊκές διατάξεις συγκεντρωμένες από τον H. Dernburg, *Σύστημα του ρωμαϊκού δικαίου*, στη μετάφραση του Γ. Δυοβουνιώτη, τ. Α', Αθήνα 1911, σ. 170-177.

11. D. 35.2.9: «Idem (Papinianus) *libro nono decimo quaestionum*. (...). 1. Circa ventrem ancillae nulla temporis admissa distinctio est nec immerito, quia partus nondum editus homo non recte fuisse dicitur».

12. D. 25.4.1: «Ulpianus *libro vicensimo quarto ad edictum*. (...). 1. (...): partus enim antequam edatur, mulieris portio est vel viscerum». Πρβλ. B. 31.7.1.1: *Τὸ ἐγκυμονούμενον πρὶν ἢ τεχθῇ μέρος ἐστὶ τῆς γυναικός*.... (BT σ. 1534$_{12-13}$).

13. C. 7.4.14 pr.: «(...) qui adhuc in ventre portaretur et homo fieri speratur».

δίκαιο ποινικώς αξιόλογη πράξη. Αλλά στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε.

Οι ανάγκες ωστόσο της νομικής καθημερινότητας δεν ικανοποιούνται πάντοτε με τις αναζητήσεις των θεωρητικών. Το έμβρυο συχνά βρισκόταν στο προσκήνιο των έννομων σχέσεων και δημιουργούσε προβλήματα που απαιτούσαν άμεση λύση. Για τον λόγο αυτό επινοήθηκε το πλάσμα δικαίου που ανέφερα στην αρχή. Το έμβρυο θεωρείται μελλοντικό πρόσωπο και λαμβάνεται πρόνοια για την εξασφάλιση των συμφερόντων του. Αυτό δεν σημαίνει ότι έχει ικανότητα δικαίου, αλλ' ότι η ικανότητα αυτή που αποκτάται με τη γέννηση ανατρέχει απλώς και μόνο στον χρόνο της σύλληψής του υπό μία προϋπόθεση: ότι θα γεννηθεί ζωντανό και θα επιβιώσει έστω και για μία στιγμή, όπως ρητώς προβλέπει διάταξη που εξέδωσαν το 294 οι αυτοκράτορες Διοκλητιανός και Μαξιμιανός.[14]

Αυτή η προϋπόθεση προκάλεσε προβλήματα. Πότε συμβαίνει αυτό; Φθάνουμε λοιπόν σε μία περίφημη διαφωνία ανάμεσα στις δύο μεγάλες νομικές σχολές, τους Σαβινιανούς και τους Προκουλιανούς. Οι πρώτοι δέχονταν ότι αρκούσε να δώσει το νεογέννητο οποιοδήποτε σημείο ζωής (π.χ. κάποια κίνηση), οι δεύτεροι απαιτούσαν να εκβάλει και κραυγή. Ο Ιουστινιανός καθιέρωσε το 530 νομοθετικώς την επιεικέστερη άποψη, δηλαδή των Σαβινιανών.[15] Αν ωστόσο το παιδί γεννιόταν νεκρό, θεωρείτο ότι ποτέ δεν

14. C. 6.29.2: «Uxoris abortu testamentum mariti non solvi, postumo vero praeterito, quamvis natus ilico decesserit, non restitui ruptum iuris evidentissimi est».

15. C. 6.29.3: «Quod certatum est apud veteres, nos decidimus. Cum igitur is qui in ventre portabatur praeteritus fuerat, qui, si ad lucem fuisset redactus, suus heres patri existeret, si non alius eum antecederet et nascendo ruptum testamentum faciebat, si postumus in hunc quidem orbem devolutus est, voce autem non emissa ab hac luce subtractus est, dubitabatur, si is postumus ruptum facere testamentum potest. 1. Veteres animi turbati sunt, quid de paterno elogio statuendum sit. Cumque Sabiniani existimabant, si vivus natus est, etsi vocem non emisit, ruptum testamentum, apparet, quod, etsi mutus fuerat, hoc ipsum faciebat, eorum etiam nos laudamus sententiam et sancimus, si vivus perfecte natus est, licet ilico postquam in terram cecidit vel in manibus obstetricis decessit, nihilo minus testamentum corrumpi, hoc tantummodo requirendo, si vivus ad orbem totus processit ad nullum declinans monstrum vel prodigium». (= Με απόφασή μας επιλύουμε παλαιά διαφωνία. Αν δεν μνημονευθεί [σε διαθήκη] αυτός που βρισκόταν στη μήτρα και έλθει στο φως, προκαλεί ρήξη της διαθήκης, εφόσον θα καταλάμβανε θέση κληρονόμου [ως οικείος] του πατέρα, αν δεν προηγείτο άλλος. Υπήρχε όμως αμφισβήτηση ως προς το αν η έλευση του οφιγενούς στον κόσμο μπορούσε να επιφέρει ρήξη της διαθήκης, αν αυτός στερήθηκε της ζωής χωρίς να εκβάλει κραυγή. Οι παλαιοί βρίσκονταν σε σύγχυση σχετικά με το πώς πρέπει να προσδιοριστεί η πατρική βούληση. Επειδή δε οι Σαβινιανοί φρονούσαν, ότι ρήγνυται η διαθήκη, αν [ο κυοφορούμενος] γεννήθηκε ζωντανός, ακόμη και αν δεν εξέβαλε κραυγή, φαίνεται ότι έκανε το ίδιο πράγμα [δηλαδή τη ρήξη της διαθήκης] ακόμη και αν ήταν άλαλος. Εμείς λοιπόν επαινούμε την άποψή τους και θεσπίζουμε ότι, αν γεννήθηκε τελείως ζωντανός, ρήγνυται η διαθήκη, ακόμη και αν πέθανε αμέσως πέφτοντας στο έδαφος ή στα χέρια της μαίας, το μόνο δε που πρέπει να εξετά-

είχε υπάρξει, επειδή το πλάσμα δικαίου δεν ίσχυε.[16] Το ίδιο συνέβαινε και σε περίπτωση τερατογένεσης. Ποτέ δεν αναγνώρισε το ρωμαϊκό δίκαιο την ιδιότητα του «τέκνου» σε πλάσματα με φυσική δυσπλασία, τερατώδη δηλαδή ή αλλόκοτα,[17] ή σε «εκτρώματα», νεογνά δηλαδή που είχαν βγει από το μητρικό σώμα προτού συμπληρωθεί ο ελάχιστος χρόνος της κύησης που ανερχόταν σε επτά μήνες.[18] Έτσι όμως προέκυπταν προβλήματα που αντι-

---

ζεται είναι, αν ήλθε στον κόσμο ζωντανός χωρίς καμία παρέκκλιση [στη μορφή], να μην είναι δηλαδή τέρας). Πρβλ. και την απόδοση του χωρίου στα *Βασιλικά* (35.8.39): *Ἐὰν ὑπεξούσιος κυοφορούμενος ἀμνημόνευτος ἐαθεὶς ἐν διαθήκῃ τεχθῇ μέν, φωνὴν δὲ μὴ ἀφήσῃ, ἢ ὅλως τέλειος γεννηθῇ ζῶν, κἂν ἅμα τῷ πεσεῖν ἐν τῷ ἐδάφει ἐτελεύτησεν ἢ ἐν ταῖς χερσὶ τῆς ἰατρίνης, ῥήγνυσι τὴν διαθήκην* (BT σ. 1582_{10-13}).

16. D. 50.16.129: «Paulus *libro primo ad legem Iuliam et Papiam*. Qui mortui nascuntur, neque nati neque procreati videntur, quia numquam liberi appellari potuerunt». Πρβλ. B. 2.2.124: *Ὁ τεχθεὶς νεκρὸς οὔτε γεννᾶσθαι δοκεῖ, οὔτε παῖς λέγεται* (BT σ. 36_{8-9}).

17. D. 1.5.14: «Paulus *libro quarto sententiarum*. Non sunt liberi, qui contra formam humani generis converso more procreantur: veluti si mulier monstrosum aliquid aut prodigiosum enixa sit. Partus autem, qui membrorum humanarum officia ampliavit, aliquatenus videtur effectus et ideo inter liberos connumerabitur». Πρβλ. B. 46.1.11: *Οὐκ εἰσὶ παῖδες οἱ παρὰ τὴν φύσιν τικτόμενοι τεράστιοι· οἷς δὲ περισσεύουσι μέλη παῖδές εἰσιν* (BT σ. 2118_{18-19}). Δεν κρίνεται άσκοπη η παράθεση του πολύ διαφωτιστικού σχολίου του Στεφάνου επί του παραπάνω χωρίου του *Πανδέκτη*: *Οἱ παρὰ τὸν κοινόν τε καὶ συνειθισμένον τῆς ἀνθρωπείας μορφῆς τε καὶ φύσεως τύπον τικτόμενοι οὐ νομίζονται παῖδες οὔτε ὑποτεστάτε τῶν οἰκείων πατέρων εἰσίν, οἷον ἐὰν μόστροσον ἢ προδιγίοσον τέκῃ ἡ γυνή. Καὶ μόστροσον μέν ἐστι τὸ ἔχον ἀνθρώπου καὶ ἑτέρου ζώου συγκεκραμένην μορφήν, ὡς ἔνθα τίκτεται παιδίον κέρατα ἔχον· προδιγίοσον δέ ἐστι τὸ κατὰ μηδὲν ἐν τῇ οἰκείᾳ μορφῇ τύπον σῶζον τῆς ἀνθρωπίνης μορφῆς· τυχὸν γὰρ ἐτέχθη κυνὸς ἢ χοίρου τύπον ἐπέχον. Τὸ μὲν οὖν μόστροσόν τε καὶ προδιγίοσον τῆς τῶν παίδων ἐκβάλλεται προσηγορίας. Ὁ μέντοι τοκετός, ὃς πλεονάζει πρὸς τὴν χρείαν τῶν ἀνθρωπίνων μελῶν, τουτέστιν εἰ πλεονάζει τι καὶ οὐκ ἐλλείπει τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τὸ τεχθὲν (τί γάρ, ὅτι ἓξ εἶχε δακτύλους;), τοῦτο οὔτε μόστροσον οὔτε προδιγίοσόν ἐστιν, ἀλλ' ὡς δοκοῦν τέλειον τετέχθαι κατὰ τοὺς τῆς φύσεως ὅρους τὸ βρέφος μετὰ τῶν γνησίων τοῦ οἰκείου πατρὸς τάττεται παίδων* (*Basilicorum libri LX*. Series B: Scholia, ediderunt H. J. Scheltema / D. Holwerda (εφεξής: BS), Groningen κ.λπ. 1965, σ. 2731_{16-28}). Πρβλ. και τη διάταξη B. 2.2.36, όπου αποδίδεται σε ελληνική παράφραση το χωρίο D. 50.16.38: *Τέρας ὁρίζεται ὁ Λαβεὼν ἅπαν τὸ παρὰ φύσιν ἑκάστου πράγματος γεννηθὲν καὶ γεγονός. Δύο δὲ εἴδη τεράτων ἐστίν· ἕν, ὁσάκις τι παρὰ φύσιν τίκτεται, τρισὶ χερσὶ τυχὸν ἢ ποσὶν ἢ ἄλλῳ τινὶ μέρει τοῦ σώματος ἐναντίῳ τῇ φύσει ὄντι πεπλασμένῳ, ἕτερον δέ, ὅταν τι τερατῶδές ἐστιν, ὅπερ οἱ Ἕλληνες φάντασμα καλοῦσιν* (BT σ. 26_{9-13}). Βλ. ακόμη την τελευταία φράση στο χωρίο του *Κώδικα* 6.29.3 πιο πάνω στη σημ. 15. Πρβλ. και Kaser, ό.π. σ. 272 σημ. 19.

18. Βλ. D. 1.5.12 = B. 46.1.9, καθώς και το σχετικό σχόλιο BS σ. 2730_{29-32}. Πρβλ. *Ροπαί* XX 1: *Ὁ ἑπταμηνιαῖος γεννηθεὶς τέλειός ἐστι καὶ γνήσιος τοῖς γονεῦσιν*. Βλ. την έκδοση του Fr. Sitzia, *Le Rhopai*. [Università di Cagliari. Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza, I/30.] Napoli 1984, σ. 126. Παρ' όλα αυτά μία γνωμοδότηση του Δημητρίου Χωματηνού (*Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora*, έκδ. G. Prinzing [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 38.] Berlin κ.λπ. 2002, αριθμ. 46 σ. $172_{124-137}$) δημιουργεί

μετωπίζονταν από τους νομικούς κατά περίπτωση. Αποφαίνεται λοιπόν ο Ουλπιανός, απαντώντας σε σχετικό ερώτημα, ότι θεωρείται ανθρώπινο ον ένα παιδί που γεννήθηκε με χειρουργική επέμβαση, έστω και αν παρουσίαζε ατέλειες, αρκεί να ανέπνεε.[19] Από άποψη ποινικού δικαίου επιβαλλόταν η διενέργεια χειρουργικής επέμβασης για τη διάσωση του παιδιού, αν αποβίωνε γυναίκα σε κατάσταση εγκυμοσύνης πριν από τον τοκετό: *Ὁ θάπτων ἔγκυον πρὶν ἢ τὸ βρέφος δι' ἀνατομῆς ἐκβληθῇ φονεύειν δοκεῖ.*[20]

Στο πλαίσιο λοιπόν της προστασίας του εμβρύου προβλέπεται, κατά την τελική ρύθμιση επί Ιουστινιανού[21] που ενοποίησε τις προγενέστερες ρυθμίσεις του ius civile και του πραιτορικού δικαίου,[22] ότι μπορεί αυτό να οριστεί με διαθήκη κληρονόμος, κληροδόχος ή καταπιστευματοδόχος και να γίνει επαγωγή της κληρονομίας, αν ο κληρονομούμενος (π.χ. ο πατέρας του) αποβιώσει πριν από την γέννησή του.[23] Για μεγαλύτερη μάλιστα

πολλά ερωτηματικά, επί των οποίων βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις της Ελευθερίας Σπ. Παπαγιαννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου*. ΙΙΙ. Κληρονομικό δίκαιο. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 18.] Αθήνα-Κομοτηνή 2010, σ. 6 επ.

19. D. 28.2.12: «Ulpianus *libro nono ad Sabinum*. Quod dicitur filium natum rumpere testamentum, natum accipe et si exsecto ventre editus sit: nam et hic rumpit testamentum, scilicet si nascatur in potestate. Quid tamen, si non integrum animal editum sit, cum spiritu tamen, an adhuc testamentum rumpat ? et tamen rumpit». Πρβλ. και το αντίστοιχο χωρίο Β. 35.8.12: *Ὁ τικτόμενος ὑπεξούσιος, εἰ καὶ ἀτελὴς ᾖ, ἀναπνέων μέντοι, καὶ ὁ ἐξ ἀνατομῆς ῥήσσει τὴν διαθήκην* (BT σ. $1580_{14\text{-}15}$).

20. Β. 59.2.2 (BT σ. $2722_{6\text{-}7}$) με προέλευση το χωρίο του *Πανδέκτη* 11.8.2, στο οποίο όμως, όπως είναι ευνόητο, δεν γίνεται ρητώς λόγος για φόνο εμβρύου, αλλά για αναίρεση μαζί με την έγκυο γυναίκα της ελπίδας ζωής (spem animantis cum gravida peremisse videtur).

21. C. 6.48.1.1-2 (έτ. 528/529): *Καὶ ὅτι καλῶς γράφει ὁ θέλων οἱονδήποτε πόστουμον κληρονόμον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ληγάτον καὶ φιδεϊκόμμισσον αὐτῷ καταλιμπάνει, ἐὰν δηλονότι οὐκ ἐκωλύετο αὐτοῦ κληρονομεῖν ἢ ἦν ἐν φύσει. Καὶ ὅτι οὐ συγχωρεῖ κληρονόμους γράφεσθαι ἀφανεῖς, εἰ μὴ ἄρα κυοφορούμενος εἴη· ἐπὶ γὰρ τούτου τὴν τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ χρείαν ἀναπληροῖ ἡ γαστὴρ ἡ τοῦτον φέρουσα καὶ ὁ πατήρ.* Πρβλ. και *Inst.* 3.9 προοίμ., 2.20.28.

22. Βλ. τα εξελικτικά στάδια στους Kaser, ό.π. τ. Ι σ. 684 επ., τ. ΙΙ σ. 487 επ. και Γ. Πετροπουλο, *Ιστορία και εισηγήσεις του ρωμαϊκού δικαίου*. Αθήνα ²1963 (ανατύπ. Αθήνα 2008), σ. 1357 επ.

23. Βλ. τον τίτλο 25.4 του *Πανδέκτη* γενικώς, καθώς και το προοίμιο του χωρίου 37.9.1. Πρέπει να σημειωθεί, ότι το μέγιστο μέρος των διατάξεων της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, στις οποίες γίνεται μνεία εμβρύου, ανήκει στο κληρονομικό δίκαιο. Πρβλ. στον *Πανδέκτη* ολόκληρους τους τίτλους 2 και 3 του βιβλίου 28 (= Β. 35.8, 39.3 και 5), καθώς και τις διατάξεις 29.7.8.3 (= Β. 36.1.8.3), 30.15.1 (= Β. 44.1.15), 36.1.21 (= Β. 35.11.21) 37.6.12 (= Β. 41.7.12), 40.4.7 (= Β. 48.3.8) κ.ά. Με επίκεντρο τη ρήξη της διαθήκης έχει συγκεντρωθεί επιτομή των σχετικών διατάξεων των *Βασιλικών* στο κεφ. ξζ΄ του στοιχείου Δ της *Βακτηρίας των Αρχιερέων*, ενός συμπιλήματος των μέσων του 17ου

προστασία των συμφερόντων του καθιερώθηκε ο θεσμός του «εμβρυωρού» που ασκούσε έργα κηδεμόνος (curator ventris).[24] Ο θεσμός αυτός διατηρήθηκε σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, μαρτυρείται δε η εφαρμογή του και μέσα στον χώρο των ανακτόρων.[25]

Ο κυοφορούμενος μπορεί όμως όχι μόνο να εγκατασταθεί κληρονόμος, αλλά και να αποκληρωθεί. Το σχετικό χωρίο των *Εισηγήσεων* (2.13.1) παρέφρασε ως εξής ο αντικήνσωρ Θεόφιλος στα *Ινστιτούτα* του: *Δεῖ δὲ τὸν διατιθέμενον οὐ μόνον τῶν ἐν φύσει, ἀλλὰ καὶ τῶν postumon φροντίδα τίθεσθαι καὶ γράφειν τούτους κληρονόμους ἢ ἀποκληρονόμους ποιεῖν, ἐπείτοιγε praeteriteuθentes ἅμα τῷ τοκετῷ ruptan ποιοῦσι τὴν διαθήκην. Καὶ οὐκ ἔστιν εὑρεῖν ἐνταῦθα διαφορὰν υἱοῦ ἢ θυγατρός, ἐκγόνου ἢ ἐκγόνης· praeteriteuθenton μὲν γὰρ αὐτῶν ἔρρωται ἡ διαθήκη ἅμα τῇ γραφῇ, ἐκ δὲ τοῦ μετὰ ταῦτα τεχθῆναι, τὸν postumon ἢ τὴν postuman ῥήγνυται ἡ διαθήκη (...). Οὐκ ἐξ αὐτῆς ἀκυροῦται τῆς γραφῆς, ἀλλ' ἐκ τοῦ τοκετοῦ· ὅθεν εἰ συμβῇ τὴν γυναῖκα ἐξ ἧς ὁ postumos ἠλπίζετο τίκτεσθαι ἀμβλῶναι, ἀνεμποδίστως οἱ scriptoi κληρονόμοι aditeususi τὴν κληρονομίαν.*[26] Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η παραπάνω διάταξη των *Εισηγήσεων* τροποποιήθηκε – προσωρινώς όμως μόνο, γιατί τα *Βασιλικά* επανέλαβαν τις διατάξεις του *Πανδέκτη* – από την *Εκλογή*, η οποία θεσπίζοντας μία πολύ πιο ευέλικτη λύση, δεν προβλέπει ρήξη της διαθήκης αν γεννηθεί κυοφορούμενο τέκνο που δεν είχαν μνημονεύσει οι γονείς στη διαθήκη τους, αλλά

αιώνα: *Περὶ διαθήκης ἀνατροπή, καὶ ὅτι κατὰ ἕξι τρόπους ῥήγνηται ἡ διαθήκη* (έκδ. Π. Ι. Ακανθοπουλος, *Βακτηρία Αρχιερέων [1645]*, Θεσσαλονίκη [2000], σ. 668). Τον επόμενον αιώνα επισημαίνει τις συνέπειες της παράλειψης του κυοφορουμένου σε διαθήκη και ο Θεόφιλος Καμπανίας στο *Νομικόν* (7.20): *Πρέπει ὁ ποιῶν διαθήκην, ἂν ἡ γυνή του εἶναι ἔγκυος, νὰ μὴν ἀλησμονήσῃ τὸ μέλλον γεννηθῆναι τέκνον· διὰ τί γεννηθέν, ἀθετεῖ τὴν διαθήκην* (Δ. Σ. Γκινης, *Νομικόν ....Θεοφίλου του εξ Ιωαννίνων [1788]*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 120). Πρβλ. και κεφ. 9.7, 10.27 και 13.4 (σ. 127, 130 και 137, αντιστοίχως).

24. Βλ. D. 27.10.8 (= B. 38.10.8) για τις προϋποθέσεις που πρέπει να συντρέχουν στο πρόσωπο του εμβρυωρού, ιδίως την υποχρέωση εγγυοδοσίας, αν δεν έχει διοριστεί με απόφαση της αρχής. Πρβλ. και Kaser, ό.π., τ. Ι σ. 372 σημ. 28 και σ. 699 σημ. 20 με περαιτέρω παραπομπές.

25. Κατά τη μαρτυρία του Νικηφόρου Γρηγορά (Ρωμαϊκή ιστορία 9.10, έκδ. L. Schopen, Bonnae 1829, τ. Ι σ. 439 επ.) ο αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Γ', όντας βαριά άρρωστος και πιστεύοντας ότι πλησίαζε το τέλος του, συνέταξε διαθήκη και όρισε επίτροπο του κυοφορουμένου (η αυγούστα ήταν έγκυος) τον μέγα δομέστικο Καντακουζηνό: *διέθετο* (ενν. ο αυτοκράτωρ) *δ' ἀπὸ στόματος ὀμόσαι πάντας Ῥωμαίους, σέβας ἀποδιδόναι τῇ τε συζύγῳ δεσποίνῃ (παρῆν γὰρ καὶ αὕτη ἔγκυος οὖσα καὶ ἤκουε τῶν λεγομένων) καὶ ἅμα τῷ τεχθησομένῳ παιδίῳ, ὅσα καὶ βασιλεῖ, εἰ ἄρρεν ἔσται· ἐπίτροπον δ' εἶναι τὸν Καντακουζηνὸν τὸν μέγα δομέστικον. Ἃ δὲ μόνα γραφῇ παραδοθέντα ὡς διαθήκη νενόμισται.*

26. *Theophili antecessoris Paraphrasis Institutionum*, ediderunt J. H. A. Lokin / R. Meijering / B. H. Stolte / N. van der Wal, Groningen 2010, σ. $324_{6\text{-}16}$.

συνυπολογισμό του νεοφερμένου μαζί με τα ήδη γεννημένα αδέλφια του.[27] Η αποκλήρωση μπορεί ωστόσο να είναι και σιωπηρή, όπως τουλάχιστον προκύπτει από διάταξη της *Εισαγωγής* που επανέλαβε και ο *Πρόχειρος Νόμος*: *...ὅταν στρατιώτου υἱὸς ἐγκυμονούμενος παρ' αὐτοῦ ἐν τῇ ποιήσει τῆς διαθήκης ἠγνοήθη· εἰ γὰρ γνοὺς αὐτὸν ἐσιώπησεν, οὐ ῥήγνυται ἡ διαθήκη.*[28]

Εκτός από τον διορισμό εμβρυωρού είχε θεσπιστεί με rescriptum η «επιθεώρηση» της εγκύου (inspectio ventris) με πλήρες σύστημα ασφαλιστικών μέτρων, ιδίως αν αμφισβητείτο η εγκυμοσύνη σε περίπτωση διαζυγίου ή αν υπήρχε κίνδυνος υποβολιμαίου τοκετού. Στον *Πανδέκτη* 25.4.1 εκτίθεται λεπτομερώς το περιστατικό που παρέσχε αφορμή για την εισαγωγή της ρύθμισης. Λόγω του ενδιαφέοντος που εμφανίζουν τα προβλεπόμενα μέτρα δεν κρίνεται άσκοπη η παράθεση αποσπασμάτων από τα *Βασιλικά* 31.7.1, όπου, με γενίκευση της ρύθμισης, παραφράζεται στα ελληνικά το κείμενο του *Πανδέκτη*: *Ἐὰν μετὰ διαζύγιον ὁ μὲν ἀνὴρ λέγῃ τὴν γαμετὴν ἐγκυμονεῖν, αὐτὴ δὲ διαρνῆται, ἐπιλέγεται ὁ ἄρχων τρεῖς μαίας δοκίμους τὴν τέχνην καὶ τὴν πίστιν, καὶ θεωροῦσιν. Καὶ ἐὰν αἱ τρεῖς εἴτε καὶ αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν ἐγκυμονεῖν, δέχεται φύλακα, ὡς ἂν εἰ αὐτὴ τοῦτο ᾔτησεν. Εἰ δὲ αἱ τρεῖς εἴτε αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν μὴ ἐγκυμονεῖν, οὐ δέχεται φύλακα (...). Εἰ δὲ ἐρωτωμένη εἴπῃ ἐγκυμονεῖν, χώρα τῷ δόγματι· εἰ δὲ ἀρνεῖται, τότε αἱ μαῖαι προσκαλοῦνται, οὐ παρὰ τοῦ ἀνδρὸς ἢ τῆς γυναικός, ἀλλὰ παρὰ τοῦ ἄρχοντος, καὶ ἐπιλέγεται ὁ ἄρχων οἶκον σεμνῆς γυναικὸς καὶ θεωρεῖται ἐν αὐτῷ ἡ γυνή. Εἰ δὲ μὴ ἀνάσχηται ἐλθεῖν εἰς τὸν οἶκον ἢ θεωρηθῆναι, ὁ ἄρχων αὐτὴν ἀναγκάζει. (...) Ἐὰν τοῦ ἀνδρὸς τελευτήσαντος ἡ γυνὴ φησιν ἐγκυμονεῖν, ὀφείλει δεύτερον τοῦ μηνὸς παραγγέλλειν οἷς διαφέρει ἢ προκουράτορσιν αὐτῶν, ἵνα εἰ βούλονται πέμψωσι τὰς ὀφειλούσας ἐπιδεῖν τὴν γαστέρα. Πέμπονται δὲ πέντε γυναῖκες ἐλεύθεραι καὶ ἀφορῶσι καὶ οὐδεμία τούτων ἀκούσης τῆς γυναικὸς ἅπτεται τῆς γαστρὸς αὐτῆς. Τίκτει δὲ ἐν οἴκῳ σεμνῆς γυναικὸς ἐπιλεγομένῳ παρὰ τοῦ ἄρχοντος. Πρὸ τριάκοντα δὲ ἡμερῶν τοῦ νομίζειν τίκτειν στελλέτω τὴν παραγγελίαν ἡ γυνή. Μὴ ἐχέτω δὲ ὁ κοιτὼν εἰς ὃν τίκτει πολλὰς εἰσόδους, ἀλλὰ μίαν· εἴπερ δέ εἰσὶ καὶ λοιπαί, σανίσι ταύτας ἀποφράττειν. Καὶ πρὸ τῆς οἰκίας τρεῖς ἐλεύθεροι καὶ τρεῖς ἐλεύθεραι καὶ*

27. E. 5.5: *Εἰ δὲ καὶ μετὰ τὴν τῆς διαθήκης ποίησιν ἐπιγεννηθῇ αὐτοῖς βρέφος ἐγκυμονούμενον, αἱ μὲν ἐλευθερίαι καὶ τὰ λεγάτα κατὰ τὴν τῆς τοιαύτης διαθήκης κρατείτωσαν δύναμιν, τὸ δὲ γεννώμενον συνεισερχέσθω τοῖς λοιποῖς ἀδελφοῖς καὶ συγκληρονομείτω* (L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10.] Frankfurt am Main 1983, σ. 190$_{374\text{-}377}$).

28. *Εισαγωγή* 32.1 = *Πρόχειρος Νόμος* 25.2 (*JGR* τ. Β' σ. 332 και 173, αντιστοίχως).

δύο στρατιῶται φυλάττουσι καὶ τοὺς εἰς τὸν κοιτῶνα πολλάκις εἰσιόντας ψηλαφῶσιν. Ἀλλὰ καὶ τὰς φυλαττούσας καὶ διδομένας μετὰ τῶν μαιῶν γυναῖκας μὴ ἐγκυμονεῖν. Ἔστωσαν δὲ φῶτα τρία· ἡ γὰρ σκοτία συμβάλλεται τῷ ποιοῦντι ὑποβολιμαῖον.[29] Στη συνέχεια ορίζει η διάταξη του *Πανδέκτη* ότι μετά τον τοκετό το παιδί που γεννήθηκε επιδεικνύεται στους ενδιαφερομένους (εννοείται, από λόγους κληρονομικής διαδοχής) ή στους πληρεξουσίους τους. Εξυπακούεται ότι ο κίνδυνος υποβολιμαίου τοκετού προερχόταν κατά μεγάλο μέρος από τις μαίες. Στις Pauli sententiae II.24.9 παραδίδεται διάταξη, κατά την οποία αν μαία διέπραττε αυτό το αδίκημα υποβαλλόταν στην εσχάτη των ποινών.[30]

Σε περίπτωση διαζυγίου μπορούσε όμως η παραπάνω πρωτοβουλία, σύμφωνα με το συγκλητικό δόγμα για την αναγνώριση τέκνων (senatus consultum Plancianum), να προέλθει από την γυναίκα, η οποία – η ίδια ή ο εξουσιαστής της – είχε δικαίωμα, μέσα σε αποκλειστική προθεσμία 30 ημερών από το διαζύγιο, να αναγγείλει στον τέως σύζυγό της ότι είναι έγκυος από αυτόν. Ο τελευταίος είχε τη δυνατότητα είτε να αμφισβητήσει την πατρότητα είτε να αποστείλει φύλακες για την προστασία του κυοφορουμένου.[31]

Για τον χρόνο της κυοφορίας μπορούσε η μητέρα να ζητήσει διατροφή σε βάρος της μελλοντικής κληρονομίας, την οποία εξασφάλιζε λαμβάνοντας τη νομή της.[32] Ειδική μάλιστα διάταξη προέβλεπε, ότι η σχετική αίτηση της μητέρας εκδικαζόταν κατ' εξαίρεση και κατά τις ημέρες, κατά τις οποίες δεν λειτουργούσαν τα δικαστήρια λόγω αργίας.[33] Στο πλαίσιο της προ-

29. BT σ. 1534$_{6}$-1535$_{9}$. Πρβλ. στους M. Kaser / K. Hackl, *Das römische Zivilprozessrecht*. [Handbuch der Altertumswissenschaft. X.3.4.] München 1996, τις παραπομπές στο λήμμα D. 25.4.1 (σ. 683) ως προς τη δικονομική πλευρά (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

30. «Obstetricem, quae partum alienum attulit, ut supponi possit, summo supplicio adfici placuit» (*Fontes iuris Romani antejustiniani*, edd. J. Baviera / A. C. Ferrini / J. Furlani, Florentiae 1940, τ. II σ. 350).

31. Βλ. D. 25.3.1 = B. 31.6.1 (BT σ. 1529 επ.). Για τις διαδικαστικές λεπτομέρειες βλ. Kaser / Hackl, ό.π. σ. 683 (λήμμα D. 25.3.1). Την τριακονθήμερη αυτή προθεσμία μνημόνευσε ο συντάκτης των *Ροπών* στο κεφ. XI 16 (Sitzia, ό.π. σ. 110).

32. Βλ. από το σχόλιο 1 σε B. 39.1.6 το ακόλουθο απόσπασμα: *(...) ὁ πραίτωρ ἐπήγαγεν οὕτως· εἰ δὲ καὶ ποστοῦμος πραετέριτος καταλειφθῇ, καὶ τούτῳ δίδωμι τὴν κοντραταβούλλας τεχθέντι. Πρὸ γὰρ τῆς γεννήσεως οὐ δίδωμι μὲν διακατοχήν (τοῖς γὰρ ἐν φύσει τε οὖσι καὶ μὴ μεμηνόσι διδόναι τὰς διακατοχὰς ἐπαγγέλλεται), πέμπει δὲ αὐτὸν εἰς νομὴν τὴν λεγομένην uentrisnómine, ἵνα δόξῃ διὰ τῆς γαστρὸς ἐπιβαίνειν ὥσπερ τῆς τῶν πατρῴων πραγμάτων νομῆς* (BS σ. 2297$_{3-8}$). Για την παραπομπή στη νομή (in possessionem missio) γενικώς βλ. ολόκληρο τον τίτλο 19 του βιβλίου 37 του *Πανδέκτη*, που εξελληνίστηκε στα *Βασιλικά* 40.4.4-13.

33. D. 2.12.2: «Idem (Ulpianus) *libro quinto ad edictum*. Eadem oratione divus Marcus in senatu recitata effecit de aliis speciebus praetorem adiri etiam diebus feriaticis: ut (...)

στασίας του κυοφορουμένου ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη, κατά την οποία, αν η μελλοντική μητέρα είχε ζητήσει με την παραπάνω διαδικασία την παραχώρηση της νομής, αναστελλόταν η δίωξη που είχε τυχόν κινηθεί εναντίον της για μοιχεία, ώστε να μη δημιουργηθεί πρόκριμα σε βάρος του κυοφορούμενου παιδιού.[34]

Κάτω βέβαια από τη σκιά της περιπτωσιολογίας του ρωμαϊκού δικαίου αντιμετώπισαν οι νομικοί της Ρώμης απίθανα ερωτήματα. Έτσι, καταχωρίστηκε στον *Πανδέκτη* (5.4.3) απόσπασμα από έργο του Παύλου, όπου εκτίθεται η αμηχανία των νομικών ως προς το ύψος του μεριδίου που έπρεπε να παρακρατηθεί, αν το έμβρυο συνέτρεχε με άλλους κληρονόμους του ίδιου βαθμού συγγενείας προς τον κληρονομούμενο, γιατί ήταν άγνωστο πόσα παιδιά ήταν ενδεχόμενο να αποτελέσουν προϊόν της ίδιας εγκυμοσύνης. Στο ίδιο μάλιστα χωρίο του *Πανδέκτη* σώζονται διάφορες πληροφορίες για πολλαπλούς τοκετούς. Αναφέρεται εκεί περίπτωση γέννησης επταδύμων, και άλλη μίας γυναίκας από την Πελοπόννησο που λέγεται ότι έφερε στον κόσμο πέντε φορές τετράδυμα. Περισσότερο εξωφρενικο – πάντοτε κατά το ίδιο χωρίο – υπήρξε το περιστατικό μίας Αλεξανδρινής που παρουσιάστηκε στον αυτοκράτορα Αδριανό. Η γυναίκα αυτή είχε αποκτήσει πεντάδυμα, από τα οποία τα τέσσερα γεννήθηκαν περίπου ταυτοχρόνως, το πέμπτο όμως ύστερα από 40 ημέρες.[35]

Την τελευταία διήγηση επαναλαμβάνει και ο Ιωάννης Λυδός, επιχειρώντας να δώσει εξήγηση του φαινομένου: *Τοῦτο δέ φησιν ὁ Ἡρακλείδης συμβαίνειν, ὅταν ἐξακοντισμὸς δὶς ἢ τρὶς ἀπὸ ἐγκρατείας κατ' ἀναστομώσεως εὐστοχήσῃ ἢ καὶ τῆς μήτρας ἐπανοιχθείσης μετὰ τὴν προτέραν πῆξιν κατὰ τοσοῦτον καθ' ὅσον ὁ τοκετὸς ἀριθμοῖτο.*[36]

Οι συνθήκες της εγκυμοσύνης είχαν επιπτώσεις και στο πεδίο της προσωπικής κατάστασης του παιδιού που θα ερχόταν στον κόσμο. Εδώ στις λύσεις που δίδονταν, όποτε προέκυπταν προβλήματα, επικρατούσε κατά

---

ventris nomine in possessionem mittatur. (...)». Πρβλ. Β. 7.17.2: *Καὶ ἐν ταῖς ἀπράκτοις δίδονται ἐπίτροποι. (...) καὶ εἰς νομὴν πέμπεται γαστήρ...* (BT σ. 388_{11-14}).

34. D. 37.9.8: «Paulus *libro primo de adulteris*. Si ventris nomine mulier missa sit in possessionem, divus Hadrianus Calpurnio Flacco differendam accusationem adulterii rescripsit, ne quod praeiudicium fieret nato». Πρβλ. Β. 40.4.11: *Γαστρὸς εἰς νομὴν πεμπομένης ὑπερτίθεται τὸ κατ' αὐτῆς περὶ μοιχείας ἔγκλημα διὰ τὸ μὴ γενέσθαι τῷ παιδὶ πρόκριμα* (BT σ. 1800_{15-17}).

35. Το περιστατικό παρέλαβε από τον *Πανδέκτη* ο συντάκτης των *Ροπών* στο κεφάλαιο Ι/4 του αρχικού κειμένου: *Καὶ μὴν ἐν τῷ α΄ βιβλίῳ τῶν διγέστων τίτλος δ΄ δίγ. γ΄ ἀναφέρει ὁ Paul. τὸν Ἀέλιον γράψαντα, ὅτι ἡ ἀπ' Ἀλεξανδρείας ἀχθεῖσα πρὸς θεωρίαν Ἀδριανῷ τῷ βασιλεῖ μετὰ μ΄ ἡμέρας τοῦ τεκεῖν δ΄ παῖδας ἐν ἑνὶ καιρῷ ἔτεκε τὸν πέμπτον. (...).* Βλ. την έκδοση Sitzia, ό.π. σ. 86 (βλ. και σχόλιο στη σ. 92).

36. Βλ. την έκδοση R. Wünsch, *Ioannis Lydi: Liber de mensibus*, Leipzig 1898 (ανατύπ. Stuttgart 1967), σ. 137_{10-14}.

κανόνα ο favor libertatis. Αν η μητέρα ήταν δούλη, αλλά στο διάστημα της κυοφορίας διετέλεσε έστω και για ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα ελεύθερη – ακόμη και κατά πλάσμα δικαίου[37] –, το παιδί γεννιόταν ελεύθερο.[38] Για τον ίδιο λόγο δεν επηρεαζόταν η προσωπική κατάσταση του παιδιού από τυχόν καταδίκη της μητέρας.[39] Ακόμη, όπως αναφέρθηκε ήδη, αν έγκυος γυναίκα αιχμαλωτιζόταν, το παιδί της που γεννήθηκε στην αιχμαλωσία μετά την επάνοδό του στη Ρώμη θεωρείτο ελεύθερο εκ γενετής.[40] Με πολλή σαφήνεια ορίζονται αυτά στις *Εισηγήσεις* 1.4.[41] Στην παράφραση του αντικήνσορα Θεοφίλου αποδίδεται αναλυτικότερα το κείμενο ως εξής: *(...) οὐδὲ γὰρ βλάπτει τὴν τοῦ παιδὸς εὐγένειαν τὸ ἐκ πορνείας γενέσθαι τὴν σύλληψιν, ἀρκεῖ δὲ ἐλευθέραν εἶναι τὴν μητέρα κατὰ τὸν χρόνον τοῦ*

37. Βλ. C. 8.50.13 (έτ. 294) και την εξέλιξη της διάταξης στην *Εισαγωγή* 16.25 (= *Πρόχειρος Νόμος* 5.4): *Ὁ αἰχμάλωτον ἀγοράσας καὶ ταύτῃ μιγεὶς ὡς γυναικί, ὡς προλήψει δοκῶν αὐτῇ συγχωρεῖν τὸ τίμημα, εἰ τὴν φυσικὴν εὐγένειαν αὐτὴν ἀνατρέχειν συγχωρεῖ, καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς τικτομένους παῖδας νομίμους ἔχει* (*JGR* τ. II σ. 276 και 129, αντιστοίχως).

38. D. 1.5.5: «Marcianus *libro primo institutionum*. (...) 2. Ingenui sunt, qui ex matre libera nati sunt: sufficit enim liberam fuisse eo tempore quo nascitur, licet ancilla concepit. Et e contrario si libera conceperit, deinde ancilla pariat, placuit eum qui nascitur liberum nasci. (Nec interest iustis nuptiis concepit an vulgo), quia non debet calamitas matris nocere ei qui in ventre est. 3. Ex hoc quaesitum est, si ancilla praegnas manumissa sit, deinde ancilla postea facta aut expulsa civitate pepererit, liberum an servum pariat. Et tamen rectius probatum est liberum nasci et sufficere ei qui in ventre est liberam matrem vel medio tempore habuisse». Τα ίδια αλλά με λίγο διαφορετική διατύπωση περιέχονται στις *Εισηγήσεις* 1.4. Πρβλ. Β. 46.1.3 (BT σ. 2117 επ.).

39. D. 1.5.18: «Idem (Ulpianus) *libro vicensimo septimo ad Sabinum*. Imperator Hadrianus Publicio Marcello rescripsit liberam, quae praegnas ultimo supplicio damnata est, liberum parere et solitum esse servari eam, dum partum ederet. Sed si ei, quae ex iustis nuptiis concepit, aqua et igni interdictum est, civem Romanum parit et in potestate patris». (= Ο αυτοκράτωρ Αδριανός αντεπέστειλε προς τον Πουβλίκιο Μάρκελλο, ότι η ελεύθερη γυναίκα που ευρισκόμενη σε κατάσταση εγκυμοσύνης καταδικάστηκε στην εσχάτη των ποινών γεννά ελεύθερον, επικράτησε δε να διατηρείται αυτή [ανέπαφη] μέχρις ότου φέρει στον κόσμο τον καρπό της, αλλά και εκείνη που συνέλαβε σε νόμιμο γάμο, αν της επιβληθεί απαγόρευση ύδατος και πυρός, γεννά ρωμαίο πολίτη υπεξούσιο του πατέρα). Πρβλ. και Β. 46.1.15(14). Το ίδιο περίπου περιεχόμενο έχει και διάταξη του Αντωνίνου Καρακάλλα: «Si ante conceptus est puer, de quo libellos dedisti, quam mater eius in metallum daretur, natus condicionis eius est, cuius ante condemnationem mater eius fuit» (C. 9.47.4). Πρβλ. Β. 60.51.43: *Ἐὰν τεχθῇ παῖς πρὶν ἢ ἡ μήτηρ αὐτοῦ εἰς μέταλλον δοθῇ, ἐκείνης ἐστὶ τῆς καταστάσεως, ἥστινος καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἐτύγχανε πρὶν ἢ καταδικασθῇ* (BT σ. 3083_{15-17}). Των ειδικών αυτών ρυθμίσεων κάνει μνεία και ο Μιχαήλ Ψελλός στη *Σύνοψη των Νόμων*: *Κεφαλικῶς ἡ ἔγκυος ἐγκαταδικασθεῖσα / ἐλεύθερον υἱὸν γεννᾷ, δόξαν τοῦτο τοῖς νόμοις* (L. G. Westerink, *Michaelis Pselli Poemata*, Stutgardiae et Lipsiae 1992, σ. $175_{1344-1345}$).

40. D. 1.5.26 (βλ. το κείμενο πιο πάνω σημ. 3).

41. Βλ. πιο πάνω σημ. 38.

τοκετοῦ, εἰ καὶ ὁ τῆς συλλήψεως καιρὸς εἶδεν αὐτὴν δούλην. Καὶ ἐκ τοῦ ἐναντίου, εἰ ἐλευθέρα συλλάβῃ, καταδουλωθεῖσα δὲ ἐπειδὴ ἠνέσχετο ἑαυτὴν πραθῆναι, ad pretium participandum τέκῃ, ἐλεύθερον τὸ τεχθέν· ὁ γὰρ κυοφορούμενος οὐ βλαβήσεται ἐκ τῆς συμφορᾶς[42] *τῆς περιστάσης τὴν μητέρα. Ἐπειδὴ δὲ εἰρήκαμεν ἀρκεῖν πρὸς ἐλευθερίαν τῷ παιδὶ τὸ ἐλεύθεραν ἐν τῷ τίκτειν εἶναι τὴν μητέρα, καὶ ὅτι ἐὰν γένηται σύλληψις ἐν ἐλευθερίᾳ, τοκετὸς δὲ ἐν δουλείᾳ, ἐλεύθερος ὁ τικτόμενος, ἐντεῦθεν ὅρα οἷον ἐζητήθη, δούλη τις οὖσα κατὰ τὸν καιρὸν ὃν συνέλαβε, τῆς δουλείας ἠλευθερώθη· ὀλίγου χρόνου παραδραμόντος κατεδουλώθη· τέτοκε μετὰ τὴν καταδούλωσιν. Σκοπήσωμεν πότερον ἐλεύθερον ἢ δοῦλον τὸ τικτόμενον. Καί φησιν ὁ Μαρκέλλος*[43] *ἐλεύθερον εἶναι τὸ τικτόμενον· ἀρκεῖ γὰρ τῷ ὄντι ἐν γαστρὶ τὸ κατὰ τὸν μέσον καιρὸν ἐλευθέραν εἶναι τὴν μητέρα· ὅπερ καὶ ἀληθές ἐστιν.*[44] Η ρύθμιση των *Εισηγήσεων* δεν υπήρξε όμως η αρχική επί του θέματος. Προηγουμένως, σύμφωνα με το senatus consultum Claudianum (54 μ.Χ.), το παιδί ελεύθερης γυναίκας που είχε συλληφθεί από συνεύρεση με δούλο με την ανοχή του κυρίου του τελευταίου ήταν δούλος, παρά το γεγονός ότι η γυναίκα διατηρούσε την ελευθερία της.[45] Η

42. Συμφορά της μητέρας θεωρεί ο Μιχαήλ Ψελλός στη *Σύνοψη των Νόμων* τη σύλληψη εκτός νομίμου γάμου και όχι, όπως είναι η πραγματική έννοια του νόμου, την περιέλευση σε κατάσταση δουλείας: *Ἡ συμφορὰ δὲ τῆς μητρός, τουτέστιν ἡ πορνεία, / οὐ βλάπτει τὸν ἐν τῇ γαστρί, στεροῦσα τῶν πατρῴων* (Westerink, ό.π. σ. $132_{214-215}$).

43. Κατά πάσαν πιθανότητα πρόκειται περί του Μαρκιανού (D. 1.5.5.2), όπως σωστά επισημαίνουν οι O. Behrends / R. Knütel / B. Kupisch / H. H. Seiler, *Corpus Iuris Civilis. Die Institutionen*. Heidelberg 1993, σ. 7 σημ. 1.

44. *Theophili... Paraphrasis Institutionum* ό.π. σ. 28_{7}-30_{21}. Την παράφραση αυτή έλαβε υπόψη του ο συντάκτης του σχολίου 1 επί του χωρίου Β. 46.1.3, καταλήγοντας στο συμπέρασμα: *Συνελόντα τοίνυν εἰπεῖν ὁ παρὰ θεραπαίνης τεχθεὶς τότε καὶ μόνον τίκτεται δοῦλος, ὅτε ἡ τούτου μήτηρ καὶ δούλη οὖσα συνέλαβε καὶ δούλη διέμεινε καὶ δούλη τέτοκεν* (BS σ. 2728_{17-19}). Η διάταξη αυτή του *Πανδέκτη*, μέσω των *Ινστιτούτων* του Θεοφίλου ή των *Βασιλικών*, εμφανίζεται πολλούς αιώνες αργότερα σε συμπιληματικά έργα, παρά το ότι δεν είχε πλέον πρακτική σημασία. Έτσι περιέλαβε η *Βακτηρία των Αρχιερέων* στο κεφ. ρ΄ του στοιχείου Δ τα ακόλουθα: *Ἐὰν εἶναι καμία γυναῖκα δουλωμένη, καὶ εἰς τὸν καιρὸν τῆς δουλοσύνης της ἐγκαστρώθη, ἀφ' οὗ γοῦν ἐγκαστρώθη ἐλευθερωθῇ καὶ πάλιν δουλωθῇ, ὁρίζομεν νὰ εἶναι ἐλευθερωμένον τὸ παιδί, διότι σώζει νὰ τοῦ βοηθήσῃ ὁ διὰ μέσου καιρὸς ὁποῦ ἦτον ἐλευθερωμένον καὶ ἐκεῖνο καὶ ἡ μήτηρ του* (Ακανθοπουλος, ό.π. σ. 692).

45. Πολύ διαφωτιστικές είναι εν προκειμένω οι *Εισηγήσεις* του Γαΐου I. 84: «Ecce enim ex senatus consulto Claudiano poterat civis Romana, quae alieno servo volente domino eius coiit, ipsa ex pactione libera permanere, sed servum procreare: nam quod inter eam et dominum istius servi convenerit, ex senatus consulto ratum esse iubetur. Sed postea divus Hadrianus iniquitate rei et inelegantia iuris motus restituit iuris gentium regulam, ut cum ipsa mulier libera permaneat, liberum pariat» (*Gai Institutionum commentarii IV*, [Studia Gaiana], edd. M. David / H. L. W. Nelson, Leiden 1954, σ. 27).

αντίθεση αυτή προς τις αρχές του ius gentium ήρθη επί Αδριανού. Αντιθέτως, με διάταξη των Βαλεντινιανού, Βάλη και Γρατιανού (366), η γυναίκα περιερχόταν λόγω της συνεύρεσης με τον δούλο σε κατάσταση δουλείας – προφανώς αν έλλειπε η συναίνεση του κυρίου –, οπότε το παιδί ερχόταν στον κόσμο ως δούλος.[46]

Επίσης διάταξη τελευταίας βουλήσεως (διαθήκη κ.λπ.) που περιείχε απελευθέρωση του παιδιού δούλης, είτε απευθείας είτε ως καταπίστευμα, ήταν ισχυρή, έστω και αν αυτό ήταν ακόμη κυοφορούμενο. Η σχετική διάταξη του Ιουστινιανού διευκρίνιζε μάλιστα, ότι αν τεχθούν περισσότερα παιδιά (σε περίπτωση γέννησης διδύμων, τριδύμων κ.λπ.) η απελευθέρωση ίσχυε για όλα, ανεξάρτητα από τη διατύπωση της διαθήκης, από λόγους επιείκειας.[47]

Πέρα όμως από τον status libertatis, ήταν ενδεχόμενο να επηρεάσει ο χρόνος της σύλληψης και η εγκυμοσύνη τον status familiae του παιδιού. Όπως ρητώς αναφέρει ο Ιουστινιανός στη Νεαρά 89 (κεφ. 8.1), επειδή υπήρχε αμφισβήτηση, αν κατά την αντιμετώπιση προβλημάτων γνησιότητας κρίσιμος χρόνος ήταν εκείνος της σύλληψης ή του τοκετού, θέσπισε να λαμβάνεται εκείνος υπόψη που στη συγκεκριμένη περίπτωση ευνοεί περισσότερο το συμφέρον του νεογέννητου: *Καὶ ἔτι μᾶλλον ἐξ εὐλόγων τοῦτο προστέθειται λογισμῶν, ὡς εἰ πρὸ τῶν προικῴων ἐκυοφορεῖτο μὲν ὁ παῖς, ἐτέχθη δὲ μετὰ τὸ προικῷον, βοηθὸς ἑαυτῷ γίνεται ὅ γε καὶ τοῖς πρὸ αὐτοῦ τοῦτο ποιεῖν δυνάμενος. Καί τις ἡμῖν καὶ κανονικὸς ἐξεύρηται λόγος ἄριστα ὑφηγούμενος τὰ περὶ τῆς τῶν τικτομένων καταστάσεως. Στασιαζομένου γάρ, πότερον δεῖ τῷ τῆς συλλήψεως ἢ τῷ τῆς γεννήσεως προσέχειν καιρῷ, διενομοθετήσαμεν, ὥστε μὴ τὸν καιρὸν τῆς συλλήψεως, ἀλλὰ τὸν τοῦ τοκετοῦ σκοπεῖσθαι διὰ τὸ τῶν παίδων συμφέρον· ὡς εἴ γε συμβαίη τοιαύτας τινὰς ἐπινοηθῆναι περιπετείας θεμάτων, ἐν οἷς λυσιτελέστερός ἐστιν ὁ τῆς συλλήψεως καιρὸς παρὰ τὸν τοῦ τοκετοῦ χρόνον,*

46. C.Th. 4.12.6: Si apud libi(di)nosam mulierem plus valuit cupiditas quam libertas, ancil(la f)acta est non bello, non praemio, sed conubio, ita ut eius (fili iu)go servitutis subiaceant. (= Αν μία ακόλαστη γυναίκα αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στη γενετήσια επιθυμία από την ελευθερία, καθίσταται δούλη όχι συνεπεία πολέμου ή λαφυραγωγίας, αλλά εξαιτίας συνουσίας, έτσι ώστε τα παιδιά της να πιέζονται από τον ζυγό της δουλείας). Βλ. γενικότερα για το εκ γενετής καθεστώς δουλείας Kaser, ό.π. τ. I σ. 289.

47. C. 7.4.14.1: «Sin autem plures creati vel creatae sint, sive unius fecit mentionem sive pluraliter nuncupavit, nihilo minus omnes ad libertatem ad primam veniant cunabula, cum in ambiguis sensibus melius est, et maxime in libertate, favore eius humaniorem amplecti sententiam». (= Αν γεννηθούν δε πολλοί ή πολλές, είτε έκανε [ο διαθέτης] μνεία ενός είτε εκφράστηκε πληθυντικώς, όλοι να είναι ελεύθεροι στα πρώτα τους σπάργανα, επειδή εν αμφιβολία είναι προτιμότερο, κατεξοχήν δε σε ζητήματα ελευθερίας από εύνοια προς αυτήν, να ασπάζεται κανείς τη φιλανθρωπότερη άποψη).

ἐκεῖνον κρατεῖν μᾶλλον παρεκελευσάμεθα ὃς συμφορώτερος τῷ τεχθέντι γενήσεται.[48]

Αν μία γυναίκα βρισκόταν σε κατάσταση εγκυμοσύνης, αυτό, όπως αναφέρθηκε ήδη, επιδρούσε στην ποινική της μεταχείριση: Αναστελλόταν μέχρι τον τοκετό η εκτέλεση θανατικής και γενικότερα κεφαλικής ποινής, η υποβολή της σε εμβάσανη ανάκριση και η δίωξη για μοιχεία.[49]

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στο θέμα της άμβλωσης που, όπως είδαμε, δεν ήταν ποινικώς αξιόλογη στο ρωμαϊκό δίκαιο.[50] Μόλις περί τα τέλη του 2ου αιώνα ή στις αρχές του 3ου, με αντιγραφή (rescriptum) του Σεπτιμίου Σεβήρου και του Αντωνίνου Καρακάλλα στη διάρκεια τη συμβασιλείας τους (195-211 μ.Χ.), θεσπίστηκε η δίωξη της άμβλωσης. Και πάλι όμως η πράξη, σύμφωνα με τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε μεταξύ των ρωμαίων νομικών, δεν αξιολογήθηκε ως ανθρωποκτονία, αλλά θεωρήθηκε εξαπάτηση του άνδρα και διάψευση των προσδοκιών του να αποκτήσει διάδοχο.[51] Αν δηλαδή η σχετική απόφαση είχε ληφθεί από τον άνδρα ή, τουλάχιστον, με τη συναίνεσή του, η πράξη δεν φαίνεται να ήταν ποινικώς αξιόλογη. Παρά ταύτα από δύο χωρία του *Πανδέκτη* προκύπτει ότι στην πράξη όσα περιστατικά άμβλωσης έφθαναν στη δημοσιότητα αντιμετωπίζονταν κατά περίπτωση. Έτσι, κατά τον Τρυφωνίνο που επαναλαμβάνει μαρτυρία του Κικέρωνα, σε μία γυναίκα που προέβη στην πράξη, αφού έλαβε χρήματα από τους ενδιαφερομένους, για να ματαιώσει τη γέννηση κυοφορούμενου

48. Ο B. Biondi, *Il diritto romano cristiano*, τ. III, Milano 1954, σ. 196, αποδίδει τη ρύθμιση στην επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας.

49. Βλ. πιο πάνω σημ. 34 και 39. Επίσης D. 48.19.3: «Idem (Ulpianus) *libro quarto decimo ad Sabinum*. Praegnatis mulieris consumendae damnatae poena differtur quoad pariat. Ego quidem et ne quaestio de ea habeatur, scio observari, quamdiu praegnas est». (= Αναστέλλεται η ποινή της εγκύου γυναίκας που έχει καταδικαστεί σε εξαφάνιση [δηλ. σε θάνατο] μέχρις ότου γεννήσει. Εγώ μάλιστα γνωρίζω, ότι ετηρείτο, πως δεν υποβάλλεται σε [εμβάσανη] ανάκριση μέχρι τον τοκετό). Βλ. και D. 60.51.3. Πρβλ. Δ. Δεληι, «Η εμβάσανη ανάκριση στο Βυζάντιο», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλην. Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 43 (2011) 93-120 (98).

50. Βλ. την πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία περί των αμβλώσεων στους Carolina Cupane / Ewald Kislinger, "Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 35 (1985) 21-49 (ιδίως σ. 22 σημ. 6). Πρόσθεσε A. Eser, "Zwischen 'Heiligkeit' und 'Qualität' des Lebens. Zu Wandlungen im strafrechtlichen Lebensschutz", *Tradition und Fortschritt im Recht. Festschrift zum 500jährigen Bestehen der Tübinger Juristenfakultät* (1977) 377-413.

51. D. 47.11.4: «Marcianus *libro primo regularum*. Divus Severus et Antoninus rescripserunt eam, quae data opera abegit, a praeside in temporale exilium dandam: indignum enim videri potest impune eam maritum liberis fraudasse». (= Οι θείοι Σεβήρος και Αντωνίνος αντεπέστειλαν, ότι η επίτηδες εκτρώσασα πρέπει να καταδικάζεται από τον πραίτορα σε πρόσκαιρη εξορία, επειδή μπορεί να θεωρηθεί αισχρό το να εξαπατά αυτή ατιμωρητί τον άνδρα ως προς τα τέκνα).

κληρονόμου, επεβλήθη κεφαλική ποινή. Αντιθέτως, σύμφωνα με το ίδιο χωρίο, με αυτοκρατορική «αντιγραφή» ορίστηκε ως ποινή σε γυναίκα που απέβαλε με άμβλωση, έχοντας ως κίνητρο το μίσος που έτρεφε κατά του τέως συζύγου της μετά την αποπομπή της με διαζύγιο, πρόσκαιρη εξορία.[52] Εξάλλου, γενικεύοντας ο Ουλπιανός υποστηρίζει, ότι στη γυναίκα που με βίαια μέσα επιχειρεί να απαλλαγεί από το κύημα επιβάλλεται από τον διοικητή της επαρχίας ποινή (πρόσκαιρης) εξορίας[53] – ποινή, ως προς την οποία πρέπει να σημειωθεί ότι είναι σχετικώς ήπια.[54] Φαίνεται ωστόσο ότι δεν ήταν σπάνιες οι επικρίσεις ως προς την ηθική απαξία της πράξης, πράγμα που δείχνει ότι δεν υπήρχε ανεπιφύλακτη και αναντίρρητη κοινωνική αποδοχή των περιστατικών που δεν συνιστούσαν παραβίαση του ποινικού νόμου.[55]

Η αντίδραση στις αντιλήψεις της Στοάς και, κυρίως, στα νομικά τους επακόλουθα προήλθε από την Εκκλησία. Από πολύ ενωρίς προσανατολίστηκε η χριστιανική διδασκαλία, πρόδηλα επηρεασμένη από την ελληνική σκέψη ως προς την αξιολόγηση των φυσικών φαινομένων, προς την άποψη, ότι το έμβρυο είναι οντολογικώς αυτοτελές. Πολύ διαφωτιστική ως προς αυτό το σημείο είναι η γνώμη του Τερτυλλιανού (περίπου 160-220). Ο γνωστός αυτός εκκλησιαστικός συγγραφέας της Δύσης, αλλά και σημαντικός νομικός, φρονούσε ότι η παρεμπόδιση της γέννησης αποτελεί ανθρωποκτονία, επειδή «άνθρωπος είναι και ο μελλοντικός (άνθρωπος)».[56] Σε άλλοση-

52. D. 48.19.39: «Tryphoninus *libro decimo disputationum*. Cicero in oratione pro Cluentio Habito scripsit Milesiam quandam mulierem, cum esset in Asia, quod ab heredibus secundis accepta pecunia partum sibi medicamentis ipsa abegisset, rei capitalis esse damnatam. Sed et si qua visceribus suis post divortium, quod praegnas fuit, vim intulerit, ne iam inimico marito filium procrearet, ut temporali exilio coerceatur, ab optimis imperatoribus nostris rescriptum est». (= Στον λόγο του υπέρ του C.H. έγραψε ο Κικέρων, ότι μία γυναίκα από τη Μίλητο που βρισκόταν στην Ασία καταδικάστηκε για πράξη που επέσυρε κεφαλική ποινή, επειδή με φάρμακα απέβαλε τον κυοφορούμενο, έχοντας χρηματιστεί από τους κληρονόμους που θα καλούνταν μετά από αυτόν. Αλλά και rescriptum των αρίστων αυτοκρατόρων μας όρισε να τιμωρείται με πρόσκαιρη εξορία γυναίκα έγκυος που μετά το διαζύγιο άσκησε βία επί των σπλάχνων της, ώστε να μη γεννήσει γιο στον ήδη εχθρό σύζυγό της). Πρβλ. B. 60.51.36: *Ἡ ἐπὶ χρήμασιν ἐκτρώσασα κεφαλικῶς τιμωρεῖται· ἡ δὲ μετὰ τὸ διαζύγιον πρὸς μῖσος τοῦ ἀνδρὸς τοῦτο ποιήσασα προσκαίρως ἐξορίζεται* (BT σ. $3082_{18\text{-}20}$).

53. D. 48.8.8: «Ulpianus *libro trigensimo tertio ad edictum*. Si mulierem visceribus suis vim intulisse quo partum abigerit, constiterit, eam in exilium praeses provinciae exiget».

54. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του H. Krumpholz, *Über sozialstaatliche Aspekte in der Novellengesetzgebung Justinians*, Bonn 1992, σ. 154.

55. Πρβλ. Elisabeth Koch, "Der Nasciturus als Rechtsgut. Historische Lehren und Begründungen", *Cupido legum* (Frankfurt am Main 1985) 87-98 (89).

56. *Apologeticum* 9.8: «Nobis vero semel homicidio interdicto etiam conceptum utero, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissolvere non licet. Homicidii festinatio est

μείο του έργου του προβάλλονται οι σχετικές αντιλήψεις του με σαφέστερη διατύπωση: «Ο καρπός μέσα στο μητρικό σώμα είναι άνθρωπος από τη στιγμή που έχει σχηματιστεί πλήρως η μορφή του».[57]

Ανάμεσα στα επιχειρήματά του ξεχωρίζει η επίκληση ενός χωρίου της Παλαιάς Διαθήκης που είναι σκόπιμο να δούμε πριν προχωρήσουμε σε άλλες πηγές του δικαίου της Εκκλησίας. Πρόκειται για το χωρίο *Έξοδος* 21.22-23, όπου αντιμετωπίζεται η περίπτωση, κατά την οποία στη διάρκεια συμπλοκής μεταξύ δύο ανδρών τραυματίζεται μία γυναίκα σε κατάσταση εγκυμοσύνης και εξαιτίας αυτού του συμβάντος αποβάλλει το κυοφορούμενο.

Εδώ πρέπει να παρεμβληθεί η προβληματική σχετικά με κάποιες διαφορές ανάμεσα στο εβραϊκο και στο ελληνικό κείμενο της μετάφρασης των Εβδομήκοντα που αναφέρονται στις ποινικές συνέπειες της πράξης. Καθένα από τα δύο κείμενα διακρίνει δύο περιπτώσεις, με άμεση επίπτωση στο είδος της ποινής: στη μία περίπτωση περιουσιακή ποινή, στην άλλη θανάτωση του υπαιτίου. Η διαφοροποίηση ανάμεσά τους εντοπίζεται στον καθορισμό της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος.

Κατά το εβραϊκό κείμενο η πρώτη περίπτωση συνίσταται στην απλή αποβολή του εμβρύου, χωρίς άλλες συνέπειες· η δεύτερη, αντιθέτως, στην επέλευση μίας «διαρκούς ζημίας». Ως τέτοια ζημία αντιλαμβάνονται οι ερμηνευτές του χωρίου τον θάνατο της γυναίκας – μία άποψη που βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τις δικαϊκές αντιλήψεις των Βαβυλωνίων και των Χετταίων , δηλαδή των λαών που διαβίωναν σε άμεση γειτνίαση με τους Εβραίους.[58]

Από τους Εβδομήκοντα δόθηκε στο χωρίο αυτό της Εξόδου άλλο εννοιολογικό περιεχόμενο: *Ἐὰν δὲ μάχωνται δύο ἄνδρες καὶ πατάξωσιν γυναῖκα ἐν γαστρὶ ἔχουσαν, καὶ ἐξέλθῃ τὸ παιδίον αὐτῆς μὴ ἐξεικονισμένον, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται· καθότι ἂν ἐπιβάλῃ ὁ ἀνὴρ τῆς γυναικός, δώσει με-*

---

prohibere nasci, nec refert natam quis eripiat animam an nascentem disturbet. Homo est et qui est futurus; etiam fructus omnis iam in semine est». Βλ. την έκδοση στο *Corpus Christianorum*, series latina I. Tertulliani opera, pars I. Turnholti 1954, σ. 103. Πρβλ. και A. Beck, *Römisches Recht bei Tertullian und Cyprian*. [Schriften der Königsberger Gelehrten-Gesellschaft. Geisteswissenschaften, Kl. 7.2.] Halle 1930 (ανατύπ. Aalen 1967) σ. 95.

57. *De anima* 37.2: «Ex eo igitur fetus in utero homo, a quo forma completa est». Βλ. Tertulliani opera (ό.π.), pars II σ. 839.

58. Βλ. για το εβραϊκό κείμενο και την ερμηνεία του Fr. J. Dölger, "Das Lebensrecht des ungeborenen Kindes und die Fruchtabtreibung in der Bewertung der heidnischen und der christlichen Antike", *Antike und Christentum* 4 (1933) 1-61 (3 επ.). Πρόσθεσε Koch, ό.π. σ. 90 επ. και P. Lerch, "Das Lebensrecht des ungeborenen Kindes und die Fruchtabtreibung in der Bewertung der heidnischen und christlichen Antike", *Medizin und Ideologie* 3 (1997) 26-29.

τὰ ἀξιώματος· ἐὰν δὲ ἐξεικονισμένον ἦν, δώσει ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς. (...). Στο κείμενο των Ο΄ διαπιστώνουμε ότι δεν τίθεται ζήτημα θανάτου της γυναίκας και ότι το όλο θέμα συγκεντρώνεται στον θάνατο του κυοφορουμένου. Εδώ το κριτήριο για τη διάκριση των δύο περιπτώσεων είναι το αν το έμβρυο ήταν «εξεικονισμένον», αν είχε δηλαδή λάβει ή όχι ανθρώπινη μορφή.

Είναι προφανές ότι η διατύπωση αυτή βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από φιλοσοφικές, αλλά και ειδικές επιστημονικές (ιατρικής κυρίως φύσης) αντιλήψεις, που επικρατούσαν κατά τον 3ο π.Χ. αιώνα ως προς την εξέλιξη του εμβρύου μέσα στο σώμα της μητέρας, και ανάγονταν στη διδασκαλία του Αριστοτέλη. Ο Σταγειρίτης φιλόσοφος υπεστήριζε, όπως είναι γνωστό, ότι το έμβρυο αρχίζει να «ζει», όταν αποκτήσει την ικανότητα να κινείται, και ότι αυτό συμβαίνει επί μεν των αρρένων περί την 40ή ημέρα μετά τη σύλληψη, επί δε των θηλέων περί την 90ή.[59]

Η επίδραση του χωρίου της *Πεντατεύχου* γίνεται αισθητή όχι μόνο στα ανώνυμα κωδικοποιητικά έργα του δικαίου της Εκκλησίας από τον 2ο έως τον 4ο αιώνα, αλλά και σε κείμενα κοσμικής προέλευσης, όπως τα προερχόμενα από τον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα (15/10 π.Χ.– μετά το 40 μ.Χ.), ο οποίος αντί του «εξεικονισμένον» χρησιμοποιεί τον όρο «μεμορφωμένον».[60]

Στο σημείο αυτό ανακύπτει όμως το ερώτημα, σε ποια χρονική στιγμή θεωρείται ότι το έμβρυο έχει ανθρώπινη μορφή; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό συνδέεται αναπόσπαστα με το ζήτημα, από ποιο χρονικό σημείο είναι ο κυοφορούμενος έμψυχο ον.

Για το συγκεκριμένο θέμα ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, που έζησε στον 2ο αιώνα († πριν το 221), παρέχει μία πληροφορία σημαντική ως προς τις αντιλήψεις που επικρατούσαν κατά την εποχή του. Κατά τη διδασκαλία ενός προγενέστερού του γέροντα, την οποία ο Κλήμης επαναλαμβάνει, το έμβρυο αποκτά ψυχή από τη στιγμή της σύλληψής του με τον εξής τρόπο. Ένας από τους αγγέλους που έχουν ως έργο την παρακολούθηση της διαδικασίας για την αναπαραγωγή των ανθρώπων έχει έτοιμη την ψυχή και την εισάγει στο ανδρικό σπέρμα. Γνωρίζοντας λοιπόν ο άγγελος τον χρόνο της σύλληψης, παρακινεί τη γυναίκα προς συνουσία, έτσι ώστε συγχρόνως

59. Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι και στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, σε ένα χωρίο (7.14 1335 b. 23-26) σχετικά με τον έλεγχο των γεννήσεων, στο οποίο συνιστάται η άμβλωση, αν σε μία οικογένεια σημειωθεί υπέρβαση του καθορισμένου αριθμού παιδιών, αναγράφεται ρητώς, ότι *πρὶν αἴσθησιν ἐγγενέσθαι καὶ ζωήν, ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν* (έκδοση W. D. Ross, Oxonii 1957, σ. 247 ή έκδοση H. Rackham, London κ.λπ. 1972 σ. 622 επ.).

60. Βλ. σχετικώς Cupane / Kislinger, ό.π. σ. 29 σημ. 48.

με την είσοδο του σπέρματος στη μήτρα συντελείται και η «εμφύτευση» της ψυχής.[61]

Η προβληματική όμως δεν σταματά εδώ, γιατί αμέσως προκύπτουν νέα ερωτήματα: Πώς δημιουργήθηκε η ψυχή; Προϋπήρχε ή πλάστηκε σε κάποια συγκεκριμένη στιγμή και πότε; Πολύ πριν από τη σύλληψη ή αμέσως πριν από αυτήν;

Από τη διήγηση του Κλήμεντος δεν προκύπτει, αν ο χριστιανός διανοητής, τον οποίο επικαλείται και που ασφαλώς ήταν οπαδός της πλατωνικής φιλοσοφίας, ασπαζόταν και την άποψη του Πλάτωνος για την προϋπαρξη της ψυχής – άποψη που συναντάμε και στα έργα του Ωριγένη († 253/4), του γνωστού φιλοσόφου από την Αλεξάνδρεια και οπαδού του Κλήμεντος.[62] Πρέπει όμως να αναφερθεί στο σημείο αυτό, ότι παράλληλα προς την πλατωνική θεώρηση υποστηριζόταν και η άποψη, ότι η ψυχή εισέρχεται στο έμβρυο όχι κατά τη σύλληψη, αλλά από τη στιγμή που αυτό θα λάβει ανθρώπινο σχήμα και θα αρχίσει να κινείται. Σύμφωνα δε με τις ιατρικές αντιλήψεις εκείνης της εποχής συνετελείτο αυτό την 40ή ημέρα από τη σύλληψη στα αρσενικά παιδιά και την 80ή στα θηλυκά.[63]

Αλλ' ας επιστρέψουμε στον Τερτυλλιανό και στις απόψεις του για την εμψύχωση του εμβρύου.[64] Σύμφωνα με αυτές, η είσοδος της ψυχής στο έμβρυο συντελείται με τη σύλληψη και η ψυχή μεταδίδεται κληρονομικά από τους γονείς. Η θεωρία αυτή, θεμελιωτής της οποίας υπήρξε ο Τερτυλλιανός, ονομάστηκε traducianismus ή generatianismus. Οι πολέμιοί της δέχονταν,

---

61. *Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί* 50$_{1-3}$: *Ἔλεγε πρεσβύτης ζῷον εἶναι τὸ κατὰ γαστρός. Εἰσιοῦσαν γὰρ τὴν ψυχὴν εἰς τὴν μήτραν ἀπὸ τῆς καθάρσεως ἠὐτρεπισμένην εἰς σύλληψιν καὶ εἰσκριθεῖσαν ὑπό τινος τῶν τῇ γενέσει ἐφεστώτων ἀγγέλων προγινώσκοντος τὸν καιρὸν τῆς συλλήψεως κινεῖν πρὸς συνουσίαν τὴν γυναῖκα, καταβληθέντος δὲ τοῦ σπέρματος ὡς εἰπεῖν ἐξοικειοῦσθαι τὸ ἐν τῷ σπέρματι πνεῦμα καὶ οὕτως συλλαμβάνεσθαι τῇ πλάσει....* (έκδοση O. Stählin, τ. III [Leipzig 1909] σ. 109 επ.).

62. Βλ. τις σχετικές παραπομπές στους Dölger, ό.π. σ. 30 επ. και Cupane / Kislinger, ό.π. σ. 30 σημ. 57.

63. Πρβλ. E. Nardi, *Procurato aborto nel mondo greco-romano*, Milano 1971, σ. 131. Η ίδια χρονική αντιστοιχία ίσχυε, σύμφωνα με επιταγή της Παλαιάς Διαθήκης (*Λευιτ.* 12,1-5), και για τον χρόνο της κάθαρσης των γυναικών μετά τον τοκετό. Αν δηλαδή είχαν φέρει στον κόσμο αγόρι, ο χρόνος της κάθαρσης ανερχόταν σε 40 ημέρες, αν το παιδί ήταν κορίτσι, σε 80. Ο Θεοδώρητος Κύρου (α' μισό του 5ου αιώνα), ερμηνεύοντας το παραπάνω παλαιοδιαθηκικό χωρίο, προσπαθεί να εξηγήσει τη διαφορά ως εξής: *(...) Τὴν δὲ διαφορὰν τῶν ἡμερῶν τινὲς οὕτως ἠρμήνευσαν, ὅτι πλείονα πόνον ὑπομένουσιν αἱ γυναῖκες γεννῶσαι τὰ θήλεα· διὸ διπλάσιον αὐταῖς εἰς ἀνάπαυλαν ἀπένειμε χρόνον* (J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*. Series graeca [εφεξής: *P.G.*], τ. 80 στ. 320 B).

64. Βλ. για τις απόψεις του Τερτυλλιανού, αλλά και γενικότερα για τα θέματα της «εμψύχωσης», το άρθρο του J. H. Waszink, "Beseelung" στο *Reallexikon für Antike und Christentum* τ. II (1954) στ. 176-183 (181 επ.), καθώς και την εκεί παρατιθέμενη βιβλιογραφία.

αντιθέτως, ότι ο θεός δημιουργεί κάθε φορά για κάθε νέο ανθρώπινο ον μία νέα ψυχή (creatianismus).

Ενώ όμως, ήδη από τη σύλληψη, είναι το έμβρυο – κατά την πρώτη θεωρία – έμψυχο ον, η ανθρώπινη υπόσταση έχει ως αφετηρία τη στιγμή, κατά την οποία εμφανίζεται η ανθρώπινη μορφή, πράγμα που, σύμφωνα με τις τότε περί φυσιολογίας αντιλήψεις, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, γίνεται κατά την 40ή ή την 80ή ημέρα.

Μία συνοπτική εικόνα των απόψεων που υποστηρίζονταν κατά την εποχή του (μέσα 6ου αιώνα) για τον σχηματισμό του εμβρύου μέσα στο μητρικό σώμα, και μάλιστα σε συσχετισμό με το φύλο του, προσφέρει ο Ιωάννης Λυδός, για τον οποίο έγινε ήδη λόγος, στο κεφάλαιο 4.26 του έργου του *Περί μηνών*, όπου ως κρίσιμα χρονικά σημεία διακρίνει την τρίτη, την ενάτη και την τεσσαρακοστή ημέρα από τη σύλληψη, στη συνέχεια δε τον τρίτο και τον έννατο μήνα.[65]

Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου όμως ο Ιωάννης Λυδός, γράφοντας για τον αριθμό επτά διατυπώνει διαφορετική άποψη ως προς τον χρόνο του τοκετού: *(...) ἔνθεν καὶ τὰ ἑπτάμηνα βρέφη τελειογονεῖσθαι πέφυκεν, ὡς Ἱπποκράτης λέγει· ἡ γὰρ τοῦ ἀριθμοῦ ψυχογονικὴ δύναμις τὰ ἑπτάμηνα τέλεια ἀποφαίνει, διότι τελείας περίοδος σφαιρικῆς ἀριθμῷ τελείῳ καὶ κοσμικῷ, τῷ ψυχοκρατητικῷ καὶ ψυχογονικῷ περιέχεται· (...).*[66]

Εκ πρώτης όψεως θα μπορούσαν οι απόψεις αυτές να θεωρηθούν αντιφατικές. Πώς συμβιβάζεται η ιδιότητα έμψυχου όντος για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα με την έλλειψη ανθρώπινης υπόστασης κατά τον χρόνο αυτό; Εδώ πρέπει να υπομνησθεί, ότι κατά την αριστοτελική διδασκαλία, που σε μεταγενέστερους αιώνες εμφανίζεται ως η επίσημη θέση της Εκκλησίας, υπάρχει διάκριση της ψυχής σε φυτική, αισθητική και λογική. Κατά την ίδια διδασκαλία, η διαδικασία αύξησης του εμβρύου και εξέλιξής του σε άνθρωπο είναι βραδεία και ο νους στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας είναι μεν παρών, αλλά μένει για αρκετό διάστημα αδρανής.[67]

Είναι προφανές ότι ο Τερτυλλιανός τελούσε υπό την επίδραση αυτής της αντίληψης. Πρέπει ακόμη να τονιστεί, ότι η άποψη αυτή ήταν πολύ διαδεδομένη και ότι ο κύκλος των πολεμίων της υπήρξε μάλλον περιορισμένος. Ο επιφανέστερος πάντως από αυτούς ήταν ο Γρηγόριος Νύσσης που υποστή-

65. Βλ. την έκδοση Wünsch, ό.π. σ. 84_{14}-86_{11}. Το κείμενο παρατίθεται πιο κάτω, στο Παράρτημα με αριθμό 1.

66. Wünsch, ό.π. σ. $35_{11\text{-}16}$.

67. Βλ. Λ. Μπενακης, «Η γένεση της λογικής ψυχής στον Αριστοτέλη και στη χριστιανική σκέψη. Με αφορμή ένα νέο κείμενο του Αρέθα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών* 2 (1972) 327-336 (328 επ.).

ριξε ότι η λογική ψυχή ενυπάρχει από τη στιγμή της σύλληψης.[68] Ανάλογες απόψεις διετύπωσε – ίσως με λιγότερη κατηγορηματικότητα – και Μάξιμος ο Ομολογητής (περίπου 580-662).[69]

Υπό την επίδραση των πιο πάνω αντιλήψεων δεν άργησε ο κανονικός νομοθέτης να στραφεί εναντίον όσων επιχειρούσαν αμβλώσεις. Ρητή καταδίκη τους συναντάμε ήδη στους κανόνες των πρώτων τοπικών συνόδων, δηλαδή στις αρχές του 4ου αιώνα. Τέτοιο περιεχόμενο – με πολλές επιφυλάξεις ως προς το αν εκεί εννοείται άμβλωση και όχι η θανάτωση ενός ήδη γεννημένου παιδιού – έχουν οι κανόνες 63 και 68 της συνόδου της Ελβίρας (περίπου 306). Ο πρώτος από τους δύο κανόνες ορίζει, ότι αν μία γυναίκα διέπραξε μοιχεία στη διάρκεια της απουσίας του άνδρα της και συνέλαβε από τη σχέση αυτή, στη συνέχεια δε εξόντωσε τον καρπό της, στερείται της θείας κοινωνίας ακόμη και στην επιθανάτια κλίνη, επειδή τέλεσε διπλό έγκλημα. Τα ίδια πραγματικά περιστατικά προβλέπονται και από τον δεύτερο κανόνα, με τη διαφορά ότι εκεί η υπαίτια της μοιχείας ανήκε στην τάξη των κατηχουμένων, οπότε αναβάλλεται η βάπτιση της γυναίκας μέχρι τα τέλη του βίου της.[70]

Μετά από λίγα χρόνια, περίπου το 314, η σύνοδος της Αγκύρας με τον κανόνα 21 αναφέρθηκε ρητώς στην άμβλωση, προβλέποντας ως κύρωση δεκαετή αφορισμό – ποινή που ήταν ασφαλώς σημαντικά ηπιότερη από εκείνη της συνόδου της Ελβίρας.[71] Κοινό χαρακτηριστικό των πιο πάνω

---

68. *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 30: *Ὡς μήτε ψυχὴν πρὸ τοῦ σώματος, μήτε χωρὶς ψυχῆς τὸ σῶμα ἀληθὲς εἶναι λέγειν, ἀλλὰ μίαν ἀμφοτέρων ἀρχήν* (*P.G.* τ. 44 στ. 236 B).

69. Βλ. το έργο του *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν*, ειδικότερα δε το κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Θεωρία σύντομος πρὸς τοὺς λέγοντας προϋπάρχειν ἢ μεθυπάρχειν τῶν σωμάτων τὰς ψυχάς» (*P.G.* τ. 91 στ. 1321-1341). Χαρακτηριστικό για τις απόψεις του είναι το εξής απόσπασμα: *Τινὲς μὲν γάρ φασιν, (...) προϋπάρχειν τῶν σωμάτων τὰς ψυχάς, τινὲς δὲ τὸ ἐναντίον, τῶν ψυχῶν προϋπάρχειν τὰ σώματα. Ἡμεῖς δὲ τὴν μέσην ὁδὸν ὡς βασιλικὴν κατὰ τοὺς πατέρας ἡμῶν ὁδεύοντες οὔτε προϋπαρξὶν οὔτε μεθύπαρξιν ψυχῆς ἢ σώματος, συνύπαρξιν δὲ μᾶλλόν φαμεν, (...)* (ό.π. στ. 1325 D). Πρβλ. και Marie-Hélène Congourdeau, « L'animation de l'embryon humain chez Maxime le Confesseur », *Nouvelle Revue Théologique* 111 (1989) 693-710.

70. Can. 63: «Si qua per adulterium absente marito suo conceperit, idque post facinus occiderit, placuit nec in finem dandam esse communionem, eo quod geminaverit scelus». – Can. 68 : «Catechumena si per adulterium conceperit et praefocaverit, placuit eam in fine baptizari». Βλ. την έκδοση Fr. Lauchert, *Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien*, [Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften, 12.] Bonn 1896 (ανατύπ. Frankfurt am Main 1961) 23 και 24, αντιστοίχως.

71. *Περὶ τῶν γυναικῶν τῶν ἐκπορνευουσῶν καὶ ἀναιρουσῶν τὰ γεννώμενα καὶ σπουδαζουσῶν φθόρια ποιεῖν, ὁ μὲν πρότερος ὅρος μέχρις ἐξόδου ἐκώλυσε, φιλανθρωπότερον δέ τι εὑρόντες ὡρίσαμεν δεκαετῆ χρόνον πληρῶσαι κατὰ τοὺς βαθμοὺς τοὺς ὡρισμένους*. Βλ. P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, I/2 :

κανόνων είναι ότι συνδέουν την άμβλωση με εξώγαμες γενετήσιες σχέσεις.

Η σύνδεση αμβλώσεων και εξώγαμων σχέσεων, που αποτελεί τον κανόνα στα φιλολογικά κείμενα και του 20ού ακόμη αιώνα,[72] εμφανίζεται πολύ ενωρίς σε ψευδεπίγραφα «αποστολικά» κείμενα. Έτσι η λεγόμενη *Αποκάλυψη του Πέτρου*, κατά την περιγραφή του κολασμού των φονέων, αναφέρεται σε άγαμες γυναίκες που (προφανώς εκτός γάμου) συνέλαβαν και προέβησαν σε έκτρωση: *αἱ ἄγαμοι συλλαβοῦσαι καὶ ἐκτρώσασαι*.[73]

Μετά τη σύνοδο της Αγκύρας οι επόμενες χρονικώς διατάξεις κατά των αμβλώσεων περιέχονται στις κανονικές επιστολές του Μεγάλου Βασιλείου προς τον επίσκοπο Ικονίου Αμφιλόχιο, από τις οποίες προέκυψαν οι γνωστοί κανόνες του. Το περιεχόμενο του κανόνα 2 αποτελεί πιθανότατα απάντηση στο ερώτημα, αν η Εκκλησία κατά την επιμέτρηση της κανονικής ποινής λαμβάνει υπόψη τη διάκριση των εμβρύων στην Παλαιά Διαθήκη σε «εξεικονισμένα» και μη. Η απάντηση του Μ. Βασιλείου υπήρξε κατηγορηματική: *Ἡ φθείρασα κατ' ἐπιτήδευσιν φόνου δίκην ὑπέχει. Ἀκριβολογία ἐκμεμορφωμένου καὶ ἀνεξεικονίστου παρ' ἡμῖν οὐκ ἔστιν· ἐνταῦθα γὰρ ἐκδικεῖται οὐ μόνον τὸ γεννησόμενον, ἀλλὰ καὶ 'αὐτὸς ὁ ἑαυτῷ ἐπιβουλεύσας', διότι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐναποθνήσκουσι ταῖς τοιαύταις ἐπιχειρήσεσιν αἱ γυναῖκες. Πρόσεστι δὲ τούτῳ καὶ ἡ φθορὰ τοῦ ἐμβρύου ἕτερος φόνος κατά γε τὴν ἐπίνοιαν τῶν ταῦτα τολμώντων*.[74] Αποφαίνεται δηλαδή, ότι με την άμβλωση διαπράττεται ενδεχομένως διπλή ανθρωποκτονία. Η παρατήρηση αυτή του Μ. Βασιλείου ίσχυσε όχι μόνο σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και πολύ πέρα από αυτήν. Η θνησιμότητα κατά τη διάρκεια του τοκετού ήταν υψηλή,[75] και αυτό παρά το ότι μαρ-

---

Les canons des Synodes Particuliers. Roma 1962, σ. 71. Πρβλ. για τα ερμηνευτικά προβλήματα του εν λόγω κανόνα Σπ. Ν. Τρωιανος, *Η άμβλωση κατά το δίκαιο της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1987, σ. 21 επ. Ως «πρότερο όρο» αντιλαμβάνεται ο H. Ohme, *Kanon ekklesiastikos. Die Bedeutung des altchristlichen Kanonbegriffs*. [Arbeiten zur Kirchengeschichte, 67.] Berlin-New York 1998, σ. 331-334 από μακρού ισχύουσες και παγιωμένες κανονικές διατάξεις, θεωρεί δε απίθανο να νοείται εδώ ο κανών 63 της Ελβίρας.

72. Πρόχειρο παράδειγμα προσφέρει η περίπτωση της Μαρούσας στη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη που αναζητούσε τρόπο «διὰ νὰ ἐξαφανισθῇ, εἰ δυνατόν, ὁ καρπὸς τῆς ἁμαρτίας» (*Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Τα άπαντα*, έκδ. Γ. Βαλετα, τ. Α΄ σ. 71).

73. Βλ. το ελληνικό κείμενο στον A. Dieterich, *Nekyia. Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse*, Berlin-Leipzig ²1913, (ανατύπ. Stuttgart 1969), σ. 6 και το αιθιοπικό, με ακόμη σαφέστερο περιεχόμενο, σε γερμανική μετάφραση, στους E. Hennecke / W. Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen*, τ. II, Tübingen ⁴1971, σ. 476.

74. Joannou, ό.π. τ. II: Les canons des Pères Grecs, Roma 1963, σ. 99 επ.

75. Μία τέτοια περίπτωση θανάτου, μάλιστα δε στο περιβάλλον της αυλής, περιγράφει ο ιστορικός Κεδρηνός, αναφερόμενος στην Ευδοξία, σύζυγο του αυτοκράτορος Αρκαδίου (395-408): *Ἐγκύου γὰρ οὔσης αὐτῆς καὶ πρὸς αὐτὸ τὸ τεκεῖν ἤδη ἐπειγομένης*

τυρείται πως η γυναικολογία και η μαιευτική στα χρόνια του Βυζαντίου παρουσίαζαν αξιόλογες επιδόσεις.[76]

Στη συνέχεια του κανόνα 2 προσδιορίζεται η διάρκεια της ποινής σε δέκα ετών αποκλεισμό από τη συμμετοχή στα μυστήρια, προφανώς υπό την επήρεια του κανόνα 21 της Αγκύρας.[77] Σε άλλον κανόνα, τον 8ο, εξομοιώνει ο επίσκοπος Καισαρείας από πλευράς ποινικής ευθύνης όσες γυναίκες καταφεύγουν σε άμβλωση με όσες προμηθεύουν τα διάφορα μέσα για την επίτευξη αυτού του σκοπού.

Μερικούς αιώνες μετά τις πρώτες ρυθμίσεις επανήλθε ο κανονικός νομοθέτης στο θέμα των αμβλώσεων. Έτσι, η Πενθέκτη («ἐν Τρούλλῳ») Οικουμενική Σύνοδος (691/2), η οποία μολονότι είχε επικυρώσει με τον 2ο κανόνα της όλους τους κανόνες των τοπικών συνόδων, των «Αποστόλων» και των Πατέρων (και επομένως είχε προσδώσει αυξημένο κύρος και στους παραπάνω κανόνες τους σχετικούς με την άμβλωση), θεώρησε προφανώς ανεπαρκή είτε την αντιμετώπιση του θέματος στο σύνολό του είτε την αποτελεσματικότητα της ρύθμισης. Ίσως αυτό το τελευταίο να είναι πιθανότερο.

Κρίνοντας λοιπόν οι Πατέρες της συνόδου ότι ήταν αναγκαία η θέσπιση και νέου κανόνα, όρισαν στον κανόνα 91, ότι τόσο αυτές που χορηγούν όσο και αυτές που λαμβάνουν διάφορες ουσίες για την πρόκληση άμβλωσης υπόκεινται στις ποινές του φόνου: *Τὰς τὰ ἀμβλωθρίδια διδούσας φάρμακα, καὶ τὰς δεχομένας τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, τῷ τοῦ φονέως ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλομεν.*[78] Είναι προφανές ότι το θετικό δίκαιο δεν

τέθνηκε τὸ βρέφος ἐν τῇ γαστρὶ αὐτῆς, καὶ ἀρξαμένης ὠδίνειν οὐκ ἤρχετο τὸ βρέφος πρὸς τοκετόν, ἀλλ' ἔμενεν ἔνδον νενεκρωμένον ἐπὶ ὅλας ἡμέρας τεσσαράκοντα. Τούτου τοίνυν σαπέντος ἀπέστη καὶ ἡ γαστήρ, καὶ διέξοδος τοῦ ἐμβρύου καὶ τῶν πόνων λύσις οὐκ ἦν. Ἀνθρώπου δέ τινος ἐπιθέντος αὐτῇ γραμμάτιον γεγοητευμένον εὐθέως ἐξήμβλωσε, καὶ σὺν τῇ ἀποβολῇ τοῦ ἐμβρύου συναπέρρηξε καὶ τὴν ἑαυτῆς ψυχὴν ἡ τριτάλαινα. Βλ. την έκδοση του I. Bekker, *Georgius Cedrenus*, τ. I, Bonnae 1838, σ. 585_{19}-586_{2}.

76. Πρβλ. E. Kislinger, "Frauenheilkunde", *Lexikon des Mittelalters* 4 (1989) 878-880, καθώς και πληροφορίες για συγκεκριμένα περιστατικά από τα έργα του Μιχαήλ Ψελλού στον R. Volk, *Der medizinische Inhalt der Schriften des Michael Psellos*, [Miscellanea Byzantina Monacensia, 32.] München 1990, passim (βλ. στον πίνακα τα λήμματα Frauenleiden, Gebärmutter, Geburt και τα συναφή προς αυτά). Ιδιαίτερα κατατοπιστική για τα επιτεύγματα της γυναικολογίας στο Βυζάντιο είναι η δημοσίευση ενός εγχειριδίου της εποχής εκείνης, γραμμένου από μία γυναίκα γιατρό, που έχει διασωθεί στον κώδικα Laurentianus Plut. 75.3 (11ος αι.). Βλ. την έκδοση από την Marie-Hélène Congourdeau, « Mètrodôra et son œuvre », στο συλλογικό έργο της Ev. Patlagean, *Maladie et société à Byzance*, [Collectanea, 3.] (Spoleto 1993) 57-96.

77. Πρβλ. και Ohme, ό.π. σ. 558.

78. Joannou, ό.π. τ. I/1 σ. 227. Με αφετηρία τον καν. 91 της Πενθέκτης συγκεντρώνει ο

μεταβλήθηκε στην ουσία, εφόσον ελάχιστα διαφέρει κατά το ρυθμιστικό περιεχόμενο αυτός ο κανόνας από το τελευταίο εδάφιο του κανόνα 8 του Μ. Βασιλείου.

Με το παραπάνω κανονικό υπόβαθρο αποτέλεσαν οι αμβλώσεις προσφιλές θέμα στους συντάκτες κειμένων της εξομολογητικής φιλολογίας. Το γνωστότερο από αυτά τα κείμενα είναι το ψευδεπιγράφως αποδιδόμενο στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ΄ Νηστευτή *Κανονάριον*, συγγραφέας του οποίου υπήρξε κάποιος Ιωάννης μοναχός και διάκονος.[79] Εκεί, στο τμήμα που αφορά στις γυναίκες, αναγράφονται τα εξής: *Αἱ δὲ γυναῖκες φαίνονταί πως πλείονα ἐρευνᾶσθαι καὶ ἐξετάζεσθαι· (...) καὶ φόνους δὲ μυρίοις τρόποις διὰ τῶν συλλήψεων κατατολμῶσι· καὶ ἄλλη μὲν πρὸ τῆς συλλήψεως βοτάναις τισὶ καταμολύνειν τὴν μήτραν μὴ συλλαβέσθαι σπεύδουσαι, τουτέστι κατὰ μῆνα φονεύουσαι, ἄλλη δὲ μετὰ τὴν σύλληψιν....*[80] Σε άλλη ενότητα του έργου γίνεται διάκριση ανάμεσα στην αντισύλληψη και στην άμβλωση: *Ἄλλο γάρ ἐστι τὸ ποιεῖν φάρμακον καὶ μηκέτι ποιῆσαι παιδίον· ὃ καὶ βαρύτερον πάντων· οὐκ οἶδε γὰρ πόσα ἔμελλε ποιεῖν, καὶ ἕτερον τὸ διὰ τριμμάτων τὸ καὶ τοῦ ἄλλου κουφότερον. Τὸ δὲ διά τινος βοτάνης κατὰ μῆνα ἔμβρυον ἀποκτείνειν· πάντιπου ὀλεθριώτερον καὶ περὶ τὸν φόνον φονικώτερον· (...).*[81]

Στο πεδίο του πολιτειακού δικαίου το περιεχόμενο της κωδικοποίησης και των Νεαρών του Ιουστινιανού είναι ως προς διατάξεις αναφερόμενες στην άμβλωση πολύ πενιχρό.[82] Ειδικότερα μάλιστα στους νόμους που εκ-

---

συντάκτης της *Βακτηρίας των Αρχιερέων* ιερομόναχος Ιάκωβος στο κεφ. ξη΄ του στοιχείου Γ΄ όλες τις διατάξεις του κανονικού δικαίου που αφορούν στην άμβλωση. Από εκείνες του κοσμικού δικαίου μνημονεύει, χωρίς να αναφέρει αριθμό, τη Νεαρά 31 Λέοντος του Σοφού (βλ. πιο κάτω σημ. 84) και τα οικεία χωρία του *Πανδέκτη* (47.11.4 και 48.19.38.5) με βάση τον *Νομοκάνονα εἰς ιδ΄ τίτλους* 13.10, στο μέτρο που τα κείμενα των 3ου-7ου αιώνων γίνονταν αντιληπτά τον 17ο (Ραλλης / Ποτλης, ό.π. τ. Α΄ σ. 312). Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα της *Βακτηρίας*, επειδή, απ' όσο μου είναι γνωστό, πρόκειται για το μόνο νομικό κείμενο, στο οποίο περιγράφεται διαπόμπευση: *Ἂν τις δώσῃ τίποτες νὰ τὸ πίῃ γυναίκα, διὰ νὰ σκοτωθῇ τὸ παιδίον εἰς τὴν κοιλίαν της, πένης ἂν εἶναι καὶ εὐτελὴς δεῖρε τον καὶ κάτζε τον εἰς τὸ γουμάρι μουρτζουλωμένον, εἰ δὲ εἶναι τίμιος καὶ πλούσιος, κλόπησέ τον καὶ ἐξόρισέ τον, εἰ δὲ καὶ ἀπέθανεν ἐκείνη, ὁποῦ ἐπῆρε τὸ βοτάνι, κόψε τὸ κεφάλι του ὁποῦ τὴν ἔδωκε τὸ βότανον, εἰ καὶ χωρὶς δόλον τῆς τὸ ἔδωκεν* (Ακανθοπουλος, ό.π. σ. 692).

79. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιανος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή ³2011, σ. 207 επ.

80. M. Arranz, *I penitenziali bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o «Secondo Kanonarion» di Basilio Monaco*, [Kanonika, 3.] Roma 1993, σ. 98.

81. Arranz, ό.π. σ. 180.

82. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιανος, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», *Βυζαντιακά* 4 (1984) 169-189 (171 επ., 175 επ.).

δόθηκαν μετά τη δεύτερη έκδοση του *Κώδικα* περιορίζονται οι προβλέψεις στην καθιέρωση ως λόγου διαζυγίου με τη Νεαρά 22 (κεφ. 16.1) της διενέργειας από τη γυναίκα άμβλωσης με πρόθεσή της να ματαιώσει την ελπίδα του άνδρα της να γίνει πατέρας[83] – διάταξη που παραπέμπει στο rescriptum των Σεπτιμίου Σεβήρου και Αντωνίνου Καρακάλλα (βλ. πιο πάνω).[84]

Νέα είναι η διάταξη της *Εκλογής* των σύρων αυτοκρατόρων (Ισαύρων, 741) που προβλέπει ποινή μαστίγωσης και εξορίας για όποια γυναίκα *πορνεύσῃ καὶ γένηται ἔγκυος καὶ ἐπιβουλεύσῃ τῇ ἰδίᾳ γαστρὶ πρὸς τῷ ἐκτρῶσαι* (17.36).[85] Εδώ γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι η σύνδεση άμβλωσης και εξώγαμων σχέσεων ανάγεται στο κανονικό δίκαιο, γιατί, για λόγους που ο καθένας καταλαβαίνει, αμβλώσεις σε περίπτωση σύλληψης σε νόμιμο γάμο δεν εμφανίζονταν στην πράξη, εκτός αν η σύλληψη είχε προέλθει από ευκαιριακή σχέση μίας έγγαμης γυναίκας, οπότε, ενόψει των βαρύτατων κυρώσεων της μοιχείας, η εγκυμοσύνη αποτελούσε όχι μόνον ατύχημα, αλλά και δυστύχημα, γι' αυτό και έπρεπε να ανακοπεί η εξέλιξή της με κάθε τρόπο.[86] Πέρα από αυτό είναι γνωστό ότι στις εταιριζόμενες γυναίκες αποτελούσε η εγκυμοσύνη σοβαρό εμπόδιο στην άσκηση του επαγγέλματός τους.[87]

---

83. *Εἰ γὰρ ἡ γυνὴ τοσαύτῃ κατέχοιτο πονηρίᾳ, ὡς καὶ ἐξεπίτηδες ἀμβλῶναι καὶ τὸν ἄνδρα λυπῆσαι καὶ ἀφελέσθαι τῆς ἐπὶ τοῖς παισὶν ἐλπίδος, (...)*. Το ίδιο ρυθμιστικό περιεχόμενο είχε προηγουμένως και η διάταξη του *Κώδικα* 5.17.11.2 (έτ. 533).

84. Αυτή η διάταξη, που παραλείφθηκε κατά την κωδικοποίηση των λόγων διαζυγίου με τη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού, επαναλήφθηκε στην *Εισαγωγή* 21.5 (*JGR* τ. Β' σ. 304). Ενόψει της αντίθεσης των δύο ρυθμίσεων περιέλαβε η Νεαρά 31 Λέοντος του Σοφού τα ακόλουθα: *Διὰ τοῦτο περὶ γυναικὸς δύο κειμένων νόμων ἢ δι' ἀπέχθειαν τὴν πρὸς τὸν ἄνδρα τῷ ἐκείνου τῆς σπορᾶς καρπῷ λυμαίνεται ἀμβλώσκουσα καὶ πρὸς βίου φῶς οὐκ ἄγουσα τὴν γονὴν ἐκοῦσα, καὶ τοῦ μὲν χωρίζεσθαι τὸν ἀδικούμενον κελεύοντος, τοῦ δὲ οὐκ ἐπιτρέποντος, ἡμεῖς ὡς λυσιτελεστέρῳ κατὰ πολὺ προστιθέμενοι τῷ χωρίζοντι ἐκείνῳ τὸ κῦρος προσνέμομεν* (Σπ. Ν. Τρωιανος, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, σ. 128_{12-17}· πρβλ. και την έκδοση P. Noailles / A. Dain, *Les Novelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 125_{5-10}). Την άμβλωση έχει περιλάβει στο κεφ. 3.7 στους λόγους διαζυγίου υπέρ του συζύγου και το *Νομικόν* του Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας (1788). (Γκινης, ό.π. 89).

85. Βλ. την κριτική έκδοση του Burgmann, *Ecloga* ό.π. (σημ. 27) σ. 238.

86. Βλ. όσα παρατηρεί ο Ιωάννης Ζωναράς σχολιάζοντας τον κανόνα 2 του Μ. Βασιλείου: *Λάθρᾳ γυναῖκές τινες ἀνδράσι συμφθειρόμεναι συλλαμβάνουσι· φόβῳ δὲ γονέων ἴσως, ἢ δεσποτῶν, ἢ ἑτέρων τινῶν, ἐπιτηδεύουσι τῶν ἐμβρύων ἀποβολὴν φαρμάκων τινῶν πόσεσιν, ἢ καὶ τρόποις ἑτέροις, καὶ φθείρουσι τὰ κυούμενα* (Γ. Ραλλης / Μ. Ποτλης, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. Δ', Αθήνα 1854 [ανατύπ. Αθήνα 1966 και 1997, Θεσσαλονίκη 2002], σ. 96_{13-16}). Ο Ζωναράς δεν αντιμετωπίζει στο σχόλιό του την περίπτωση έγγαμης γυναίκας, γιατί τότε θα υπήρχε συρροή με το βαρύτερο έγκλημα της μοιχείας. Το σχόλιο του Ζωναρά επαναλαμβάνει ο Ματθαίος Βλάσταρης στο *Σύνταγμα κατά στοιχείον* Γ 28 (Ραλλης / Ποτλης, ό.π. τ. ΣΤ' [1859] σ. 199).

87. Εκδηλώνοντας όλο το μένος του κατά της Θεοδώρας, ο ιστορικός των ιουστινιάνειων χρόνων Προκόπιος την κατηγορεί (*Ανέκδοτα* 9.19) ότι στη διάρκεια του πολυτά-

Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί εδώ, ότι το λεγόμενο *Παράρτημα της Εκλογής*, ένα άθροισμα από διάφορες ενότητες κειμένων που στη χειρόγραφή του παράδοση συνδέεται με το νομοθέτημα των σύρων αυτοκρατόρων, περιλαμβάνει υπό την ευρύτερή του σύνθεση και το *Μωσαϊκόν παράγγελμα*. Αυτό είναι μία συλλογή από 70 περίπου αποσπάσματα της *Πεντατεύχου*, η οποία στο απόσπασμα 27 επαναλαμβάνει το γνωστό μας χωρίο της *Εξόδου* 21.22-23 (βλ. πιο πάνω),[88] πράγμα που αποτελεί ισχυρή ένδειξη για το ότι το πρόβλημα του «εξεικονισμένου» ή μη εμβρύου δεν είχε πάψει να απασχολεί θεωρία και πρακτική.

Την παραπάνω διάταξη της *Εκλογής* συναντάμε με ορισμένες αλλαγές σε ένα κείμενο που αποτελεί «νομοπαρασκευαστικής» μορφής προσπάθεια συνδυασμού ιουστινιάνειων ρυθμίσεων με διατάξεις της *Εκλογής*, το γνωστό ως *Εκλογάδιον*,[89] καθώς και στο νομοθετικό έργο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, δηλαδή την *Εισαγωγή* (40.65) και τον *Πρόχειρο Νόμο* (39.71). Τα *Βασιλικά* επανέλαβαν τις κύριες διατάξεις της κωδικοποίησης του 6ου αιώνα και της (νεαράς) νομοθεσίας του Ιουστινιανού σχετικά με την άμβλωση, τροποποιώντας όμως το κείμενό τους, όπου αυτό ήταν αναγκαίο, ώστε να μην δημιουργείται πρόβλημα από τη συνδυασμένη εφαρμογή τους. Σχετικό είναι το περιεχόμενο – ανάλογα με το βασικό έργο, από το οποίο προήλθαν – και των συλλεκτικών ή των συμπιληματικών έργων κοσμικής προέλευσης της ίδιας περιόδου.[90]

Παράλληλα συνεχίζονταν οι θεωρητικές αναζητήσεις σε σχέση με το πρόβλημα της ψυχής και της γένεσής της που συνδέεται, όπως είδαμε, άμεσα με το θέμα των αμβλώσεων. Ένα θαυμάσιο δείγμα του προσανατολισμού αυτών των αναζητήσεων μας προσφέρει ο γνωστός εκκλησιαστικός συγγραφέας και φιλόσοφος του 9ου/10ου αιώνα, ο μητροπολίτης Καισαρείας Αρέθας. Σε μία του επιστολή[91] αποκρούει την αριστοτελική διδασκαλία

ραχου βίου της, ιδιαίτερα όταν ασκούσε το «σκηνικόν επάγγελμα», που αναπόσπαστα συνδεόταν τότε με την πορνεία, είχε πολλές φορές καταφύγει σε άμβλωση: *Καὶ συχνὰ μὲν ἐκύει, πάντα δὲ σχεδὸν τεχνάζουσα ἐξαμβλίσκειν εὐθὺς ἴσχυε* (έκδ. O. Veh, *Prokop Anekdota*, München ³1981, σ. 80). Σε άλλο σημείο του έργου του (*Ανέκδοτα* 17.17, ό.π. σ. 146) ο Προκόπιος της βάζει στο στόμα, ως δικαιολογία για τις πολλές αμβλώσεις που είχε στο παθητικό της, *ὅτι μήτηρ γενομένη τῷ σώματι ὁμοίως ἐργάζεσθαι οὐκέτι ἂν δυνατὴ εἴη*.

88. Βλ. την έκδοση L. Burgmann / Sp. Troianos, "Nomos Mosaïkos", *Fontes Minores III*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 4.] (Frankfurt am Main 1979) 126-167 (156).

89. Βλ. το κεφ. 29 του τίτλου 17 στην έκδοση D. Simon / Sp. Troianos, "Eklogadion und Ecloga privata aucta", *Fontes Minores II*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 3.] (Frankfurt am Main 1977) 45-86 (73).

90. Πρβλ. Τροιανος, «Η άμβλωση» κ.λπ., ό.π. σ. 181 επ.

91. Βλ. Μπενακης, ό.π. σ. 327 επ.

για την προϋπαρξη της ψυχής, πρεσβεύοντας τη δημιουργία της για κάθε συγκεκριμένο άτομο. Ως προς το ζήτημα όμως του χρόνου εισόδου της λογικής ψυχής η άποψη του Αρέθα παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον, γιατί δεν συμπλέει με την επίσημη διδασκαλία της Εκκλησίας, αλλ' ακολουθεί τον Γρηγόριο Νύσσης, για τις σχετικές αντιλήψεις του οποίου έγινε ήδη λόγος.

Από το κείμενο της επιστολής προκύπτει και κάτι ακόμη πολύ σημαντικό. Ο Αρέθας αποκρούει τη θέση *ὅτι καὶ ὁ νόμος μάταιος ἔσται ὁ ἐπὶ τῶν ἀμβλώσεων, οὐ γὰρ εἰς ἄνθρωπον ἡ βλάβη.*[92] Αυτό μαρτυρεί ότι υποστηριζόταν ακόμη στην εποχή του Αρέθα η άποψη, πως οι διατάξεις που απαγορεύουν και τιμωρούν την άμβλωση δεν έχουν κανένα νόημα, αφού δεν θανατώνεται άνθρωπος. Αμφισβητείτο δηλαδή σε θεωρητικό επίπεδο, αν η ζωή του εμβρύου έπρεπε να συνιστά προστατευόμενο έννομο αγαθό.

Με το παραπάνω θέμα ασχολήθηκε και ο επίσης γνωστός φιλόσοφος και πολιτικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλός, παρουσιάζοντας μία επισκόπηση των απόψεων των χριστιανών συγγραφέων, ιδίως του Γρηγορίου Νύσσης και του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού, σε σύγκριση με εκείνες των φιλοσόφων της αρχαιότητας: *Πότε ἡ ψυχὴ τῷ κυουμένῳ ἑνοῦται σώματι. Ὁ μὲν τὴν θεολογίαν μέγας Γρηγόριος ἀσαφὴς ἐστι περὶ τοῦτο τὸ μέρος, καὶ οὐκ ἂν αὐτὸν ῥᾳδίως εὕροις ταύτῃ ἢ ἐκείνῃ προσκείμενον τῶν δοξῶν. Ὁ δὲ θεῖος Γρηγόριος ὁ Νυσσαεὺς καὶ ὁ πολὺς τὴν ὁμολογίαν καὶ φιλοσοφίαν Μάξιμος οὔτε πρεβυτέραν τὴν ψυχὴν τοῦ σώματος, οὔτε μεταγενεστέραν τιθέασιν, ἀλλ' ὁμοῦ τῇ καταβολῇ τοῦ σπέρματος ἐπιτηδείου πρὸς ὑποδοχὴν ψυχῆς τυγχάνοντος, ταύτην ὑφιστάνουσι. Τῶν δὲ Ἑλλήνων οἱ πρόκριτοι, μετὰ τὴν τελείωσιν τοῦ φυσικοῦ ὀργάνου καὶ τὴν ἀποκύησιν τούτου, ἐνσπείρουσι ταύτην τῷ σώματι, πλὴν ὅτε μὲν ἔσωθεν ἢ κατερριζωμένον τὸ ἔμβρυον, τὴν φυσικὴν ψυχὴν τούτῳ διδόασιν, ἐξελθόντι δὲ τὴν λογικήν, καὶ προϊόντι τὴν νοεράν.*[93]

Αλλά στο ίδιο θέμα επανέρχεται ο Μιχαήλ Ψελλός και σε άλλο πονημά του, όπου και πάλι προτάσσει τις θέσεις των αρχαίων φιλοσόφων για να συνεχίσει: *Οὐ γὰρ ἡ λογικὴ ψυχὴ ὥσπερ τι πτηνὸν εἰς τὸ τυχὸν ζωγρεῖον εἰσωθεῖται καὶ ἐνοικίζεται, ἀλλ' εἰς τὸ ἐπιτηδείως ἔχον πρὸς τὴν ἐκείνης καταδοχὴν ἀπορρήτῳ συνόδῳ ἐμφύεται.* Και αφού εκθέσει τα επιχειρήματά του, γιατί δεν μπορεί να αποτελεί κριτήριο η κίνηση του εμβρύου, καταλήγει: *Ἐπὰν δὲ ἔξω τῆς μήτρας γένηται τῆς ῥίζης ἀποσπασθέν, αὐτίκα τῆς λογικῆς μεταλαγχάνει ψυχῆς καὶ ζῷόν ἐστι καθαρόν.*[94]

---

92. Μπενακης, ό.π., σ. 331.

93. *Διδασκαλία παντοδαπή*, 59 (L. G. Westerink, *Michael Psellus De omnifaria doctrina*, Utrecht 1948, σ. $41_{1\text{-}12}$).

94. *Πότε ψυχοῦνται τὰ ἔμβρυα*. Βλ. την έκδοση J. M. Duffy / D. J. O'Meara, *Michaelis*

Όταν και πάλι ασχολήθηκε με το ίδιο θέμα ο Ψελλός σε εργίδιό του επιγραφόμενο «*Εἰ τὸ ἔμβρυον ζῷον καὶ πῶς τρέφεται τοῦτο*», προέβαλε – αυτή τη φορά – τις θέσεις των ιατρών: *Τρισὶν ἐνέτυχον μονοβίβλοις περὶ τούτου τοῦ ζητήματος, Ἱπποκράτους, Πορφυρίου καὶ Γαληνοῦ, ὧν ὁ μὲν Ἱπποκράτης καὶ Γαληνὸς ζῷον αὐτό φασιν ἐν τῇ γαστρὶ εἶναι, καὶ κινεῖσθαι ὑπὸ ψυχῆς τὸ μὲν ἄλογον τῆς ἀλόγου, τὸ δὲ λογικὸν τῆς λογικῆς· τρέφεσθαί τε ἐν τῇ μήτρᾳ διὰ τοῦ στόματος, εἶναι γὰρ ἐν ταύτῃ θηλάς τινας καὶ στόματα δι' ὧν τρέφεται. Ὁ δέ γε Πορφύριος πολλοῖς λογισμοῖς καὶ ἀποδείξεσι διατείνεται μὴ εἶναι τὸ ἔμβρυον ζῷον μηδὲ ἐμψυχωμένον, ἀλλὰ δίκην φυτοῦ καταπεφυτεῦσθαι ἐν τῇ μήτρᾳ, καὶ κινεῖσθαι οὐχ ὑπὸ ψυχῆς, ἀλλ' ὑπὸ φύσεως, ὥσπερ δὴ καὶ τὰ δένδρα καὶ τὰ φυτὰ κινεῖσθαι εἴωθε, τρέφεσθαί τε οὐ διὰ τοῦ στόματος, ἀλλὰ διὰ τοῦ χορίου καὶ τοῦ ὀμφαλοῦ· ὅθεν τοῦτον εὐθέως ἀποδεσμοῦσιν αἱ μαῖαι, ἵνα διὰ τοῦ στόματος τὸ γεννηθὲν τρέφηται.*[95]

Οι αντιλήψεις του Αρέθα δεν επικράτησαν στην εκκλησιαστική θεολογική σκέψη. Αυτό αποδεικνύεται από τα γραπτά δύο σοφών εκκλησιαστικών ανδρών του 15ου αιώνα, του Γεωργίου Σχολαρίου και του Θεοφάνους Μηδείας, σύμφωνα με τα οποία κρατούσα γνώμη ήταν, ότι ο Θεός δημιουργεί την ψυχή (εννοείται πάντοτε η λογική ψυχή) και την εγκαθιστά κατά τον πρόσφορο χρόνο μέσα στο προκαθορισμένο σώμα, στο σώμα δηλαδή που για τον σκοπό αυτό έχει δημιουργηθεί.[96]

Ας δούμε τώρα ποιες ήταν οι αντιλήψεις για την εξέλιξη του εμβρύου. Αναφέρθηκε ήδη η διάκριση, κατά την οποία η εμφάνιση ανθρώπινων μορφολογικών χαρακτηριστικών στο έμβρυο εξαρτάται από το φύλο του κυοφορουμένου, συνέπιπτε δε με την 40ή ημέρα από τη σύλληψη για τα αρσενικά παιδιά και με την 80ή για τα θηλυκά. Με την πάροδο όμως του χρόνου ενοποιήθηκαν στην κοινή συνείδηση αυτά τα χρονικά όρια στις 40 ημέρες, πιθανώς εξαιτίας της ιδιαίτερης σημασίας του αριθμού 40 στη φιλοσοφία των αριθμών. Αυτή η ενοποίηση προκύπτει από τη Νεαρά 17 του Λέοντος Ϛ' του Σοφού, με την οποία καθορίζεται ο χρόνος βάπτισης των βρεφών: *Ἀκόλουθον γάρ, ὥσπερ ἐν ὅλαις ἡμέραις τεσσαράκοντα τὸ πλῆρες ἀπολαμβάνει τῆς μορφώσεως ἐν τῷ τῆς φύσεως καὶ μητρικῷ οἴκῳ, οὕτως ἐν ἴσῳ ἀριθμῷ ἡμερῶν εἰς τὸν οἶκον τῆς θείας δόξης καὶ ἀϊδίου πάντων πατρὸς τὰ τικτόμενα προσιέναι.*[97]

Pselli Philosophica minora. [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.] τ. I: Opuscula logica, physica, allegorica, alia (ed. J. M. Duffy). Stuttgart-Leipzig 1992, αριθμ. 16, σ. 47-48.

95. *Διδασκαλία παντοδαπή*, 115 (ό.π. σ. 62 επ.).

96. Βλ. τις σχετικές παραπομπές στον Μπενακη, ό.π. σ. 329 επ. σημ. 6.

97. Τριανος, *Οι Νεαρές* κ.λπ. (ό.π.) σ. 84_{59-63}· πρβλ. και την έκδοση Noailles / Dain,

Η ίδια σκέψη επαναλαμβάνεται μερικούς αιώνες αργότερα από τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Συμεώνα (14ος/15ος αι.), ο οποίος παρέχει μάλιστα και πολύ ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για τις αντιλήψεις που επικρατούσαν τότε ως προς τις διαδοχικές φάσεις της εξέλιξης του εμβρύου μέσα στο μητρικό σώμα. Ειδικότερα, μετά την είσοδο του σπέρματος στη μήτρα το έμβρυο λαμβάνει σχήμα την τρίτη ημέρα, «πήγνυται» σε άμορφη μάζα την εννάτη και την τεσσαρακοστή αποκτά ζωή. Στον τρίτο μήνα σκιρτά, στον έκτο είναι τέλειο βρέφος και στον έννατο έρχεται στον κόσμο.[98] Με πολύ γενικότερο τρόπο είχαν περιγράψει αυτά τα στάδια οι κανονολόγοι του 12ου αιώνα Ιωάννης Ζωναράς και Θεόδωρος Βαλσαμών στα ερμηνευτικά τους υπομνήματα στον κανόνα 2 του Μεγάλου Βασιλείου: *Τὸ γὰρ σπέρμα τῇ μήτρᾳ καταβαλλόμενον, πρότερον μὲν ἐξαιματοῦται, εἶτα εἰς σάρκα πήγνυται ἀμόρφωτον, εἶτα ἐξεικονίζεται καὶ διατυποῦται εἰς μέλη καὶ μόρια.*[99]

Μεγάλη συγγένεια προς το παραπάνω απόσπασμα του Συμεώνος εμφανίζει ένα χωρίο που περιέχεται στον Codex Monacensis 498 (fol. 227r), αποδιδόμενο στον Ιωάννη Δαμασκηνό: *Τὸ σπέρμα ἐν τῇ νηδύι καταβαλλόμενον ἐπὶ μὲν τῆς γ΄ ἡμέρας ἀλλοιοῦται εἰς αἷμα καὶ ὑποζωγραφεῖται ἡ καρδία, ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης πήγνυται εἰς σάρκα καὶ συμπιλοῦται εἰς μυελούς, ἐπὶ δὲ τῆς μ΄ εἰς ὄψιν τελείαν διατυποῦται. Ὁμοίως κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἡμερῶν καὶ ἐπὶ τῶν μηνῶν. Τῷ μὲν τρίτῳ μηνὶ κινεῖται ἐν τῇ νηδύι, τῷ δὲ ἐννάτῳ ἀπαρτίζεται καὶ πρὸς ἔξοδον σπεύδει.* Η προσέγγιση που παρατηρείται ανάμεσα στα κείμενα αυτά οφείλεται ασφαλώς στην κοινή τους προέλευση από ιατρικά συγγράμματα της εποχής τους ή και παλαιότερα.

Εξίσου ενωρίς με τις αμβλώσεις εμφανίζεται στο κανονικό δίκαιο και το συναφές θέμα της σχέσης βάπτισης και εγκυμοσύνης, ειδικότερα δε η επίδραση της εγκυμοσύνης στον χρόνο βάπτισης των γυναικών. Το πρόβλημα ενέκειτο στο αν επιτρεπόταν να τελεσθεί η βάπτιση των εγκύων γυναικών πριν από τον τοκετό, ενόψει του ότι ήταν αβέβαιο αν συμβαπτίζεται μαζί με τη μητέρα και το έμβρυο. Η αβεβαιότητα αυτή δημιουργούσε τον

σ. 69_{3-7}. Για το χωρίο αυτό βλ. Γ. Σπυριδακης, *Ο αριθμός τεσσαράκοντα παρά τοις Βυζαντινοίς*. [Φιλοσοφική βιβλιοθήκη, 4.] Αθήνα 1939, σ. 13 επ., καθώς και G. Dagron, « Troisième, neuvième et quarantième jours dans la tradition byzantine : temps chrétien et anthropologie », *Le temps chrétien de la fin de l'antiquité au Moyen-Âge, IIIe-XIIIe siècles* (Paris 1984) 419-430 (425).

98. *Φασὶ δέ τινες καὶ διὰ τὴν γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου· ὅτι καταβληθέντος τοῦ σπέρματος ἐν τῇ μήτρᾳ, μορφοῦται τὸ βρέφος ἐν τῇ τρίτῃ (ἐνν. ἡμέρᾳ)· τῇ ἐννάτῃ δὲ πήγνυται καὶ τῇ τεσσαρακοστῇ ζωοῦται καὶ τελειοῦται. Ἔστι δ' ἐννοεῖν, ὅτι καὶ τῷ τρίτῳ μηνὶ σκιρτᾷ καὶ τῷ ἕκτῳ τέλειόν ἐστι βρέφος, καὶ τῷ ἐννάτῳ τίκτεται* (P.G. τ. 155 στ. 689).

99. Βλ. Ραλλης / Ποταης, ό.π. τ. Δ΄ σ. 96_{20-23} και 98_{2-4}.

κίνδυνο, είτε να βαπτιστεί το παιδί δύο φορές, αν υποτεθεί ότι είχε αυτό φωτιστεί ήδη με το βάπτισμα της μητέρας στη διάρκεια της κύησης, είτε να μείνει αβάπτιστο, αν το βάπτισμα της εγκύου γυναίκας άφηνε ανεπηρέαστο το έμβρυο από την άποψη αυτή. Και στις δύο περιπτώσεις η ευθύνη των γονέων ήταν κατά το κανονικό δίκαιο πολύ μεγάλη.

Η συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό περιπλέχθηκε περισσότερο με τη διατύπωση της άποψης, ότι αν η μητέρα βαπτιστεί πριν λάβει το έμβρυο ανθρώπινη μορφή, δεν υπάρχει κανένας κίνδυνος. Αν, αντιθέτως, το βάπτισμα τελεσθεί, αφού το κυοφορούμενο έχει «εξεικονισθεί», τότε είναι ο κίδυνος υπαρκτός, γιατί τα έμβρυα στο στάδιο αυτό εξομοιώνονται με τα νεογέννητα βρέφη.[100] Για να γίνει αντιληπτή η σοβαρότητα του θέματος για την εποχή εκείνη αρκεί να υπομνησθεί, πόσο υψηλό ήταν το ποσοστό θνησιμότητας των γυναικών κατά τον τοκετό. Επομένως, η αναβολή της βάπτισης μιας εγκύου γυναίκας δεν μπορούσε να αποφασιστεί «ἐλαφρᾷ τῇ καρδίᾳ», γιατί κινδύνευε, αν στον τοκετό παρουσιάζονταν προβλήματα, να πεθάνει αβάπτιστη.

Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε τελικά στην τοπική σύνοδο της Νεοκαισαρείας (μεταξύ 315 και 319), όπου διευκρινίστηκε με τον κανόνα 6 ότι η βάπτιση μιας εγκύου γυναίκας σε οποιοδήποτε στάδιο της κύησης δεν περιλαμβάνει και το έμβρυο, επειδή αυτό έχει κατ' αρχήν οντολογική αυτοτέλεια: *Περὶ τῆς κυοφορούσης, ὅτι δεῖ φωτίζεσθαι ὅτε βούλεται· οὐδὲν γὰρ ἐν τούτῳ κοινωνεῖ ἡ τίκτουσα τῷ τικτομένῳ διὰ τὸ ἑκάστου ἰδίαν τὴν προαίρεσιν τὴν ἐπὶ τῇ μετανοίᾳ ἤτοι ὁμολογίᾳ δείκνυσθαι.*[101]

Η διατύπωση αυτή προκάλεσε πολλές συζητήσεις στους κύκλους των νομικών και των κανονολόγων, τόσο στη βυζαντινή εποχή, ήδη από την πρώιμη περίοδο, όσο και αργότερα στη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Από τους πρώτους ασχολήθηκε με αυτόν τον κανόνα ο συντάκτης του *Νομοκάνονος εἰς ιδ΄ τίτλους*, ο Ανώνυμος Εναντιοφανής, που του αφιέρωσε ιδιαίτερο κεφάλαιο, το 10ο στον 4ο τίτλο του έργου του (*Περὶ ἐγκύου βαπτιζομένης*). Εκεί επισημαίνει μία αντίφαση[102] που, κατά τη γνώμη του, περιέχει

100. Βλ. σχετικώς τα αρκετά μεταγενέστερα σχόλια του Ζωναρά και, ιδίως, του Βαλσαμώνος στον κανόνα 6 της συνόδου της Νεοκαισαρείας. Ο δεύτερος παρατηρεί: *(...) Προσετέθη δὲ τῷ κανόνι τό, ὅτε βούλοιντο, διὰ τοὺς λέγοντας, πρὸ μὲν τοῦ εἰδοποιηθῆναι τὸ ἔμβρυον εἰς ἄνθρωπον, ἀκινδύνως βαπτίζεσθαι τὴν μητέρα ἐγκυμονοῦσαν, μετὰ δὲ τοῦτο οὐ καλῶς αὐτὴν βαπτίζεσθαι, διὰ τὸ εἶναι τοιαύτης διαθέσεως τὸ ἐγκυμονούμενον, οἵας εἰσὶ καὶ τὰ ἀρτιγέννητα νήπια, τὰ μὴ δυνάμενα ὁμολογεῖν* (Ράλλης / Ποτλής, ό.π. τ. Γ΄ [1853] σ. 79 επ.).

101. Ioannou, ό.π. τ. I/2 σ. 77 επ.

102. Την αντίφαση επισημαίνει ο συγγραφέας εμμέσως με παραπομπή στο «*περὶ ἐναντιοφανειῶν*» έργο του (Ράλλης / Ποτλής, ό.π. τ. Α΄ σ. 124). Για τη σημασία αυτής της παραπομπής στην έρευνα ως προς την ταυτότητα του συντάκτη του *Νομοκάνονος εἰς*

ο *Πανδέκτης*, και μάλιστα σε κείμενα του Ουλπιανού (25.4.1.1, 41.3.10.2 και 50.16.26[103]), ως προς το αν έχει ή όχι το έμβρυο οντολογική αυτοτέλεια. Το πρόβλημα εντοπίζεται στην απόκτηση δικαιωμάτων επί του περιεχομένου της μήτρας δούλης που εκλάπη στη διάρκεια της εγκυμοσύνης της, πριν και μετά τον τοκετό.[104] Ερμηνεύοντας αυτό το κεφάλαιο του *Νομοκάνονος* ο Θεόδωρος Βαλσαμών υποστηρίζει ωστόσο ότι η αντίφαση είναι μόνο φαινομενική. Ειδικότερα ως προς τις διατάξεις του *Πανδέκτη*, τις οποίες επικαλείται ο συντάκτης του *Νομοκάνονος*, η μεν πρώτη αφορά στο διάστημα της εγκυμοσύνης, ενώ οι δύο τελευταίες στον χρόνο μετά τον τοκετό, οπότε το νεογέννητο έχει ήδη αποχωριστεί από το μητρικό σώμα. Ούτε όμως μεταξύ κοσμικού και κανονικού δικαίου υπάρχει αντίφαση, επειδή το τελευταίο (καν. 6 Νεοκαισαρείας), *οὐχὶ διὰ τὸ μὴ εἶναι μέρος τῆς κυοφορούσης τὸ κυοφορούμενον ἐπέτρεψε τὸ βάπτισμα ταύτης, μέρος γάρ ἐστιν αὐτῆς πρὸ τοῦ τεχθῆναι, ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ ἐπικοινωνεῖν τὴν τίκτουσαν τῷ τικτομένῳ, ἤγουν μὴ λογίζεσθαι καὶ ταύτην ἀφώτιστον ἐκ τοῦ μὴ δύνασθαι τὸ κυοφορούμενον βαπτίσματος ὁμολογίαν ἀναδέχεσθαι.*[105]

Η ανάλυση του ίδιου κανόνα προκάλεσε την προσοχή και πολύ μεταγενέστερων ερμηνευτών. Οι συντάκτες του *Πηδαλίου*, μιας συλλογής με ιερούς κανόνες που εξέδωσαν το έτος 1800 οι μοναχοί Αγάπιος και Νικόδημος, αποδίδοντας συνοπτικά τις απόψεις των παλαιών ερμηνευτών ως προς την αυτοτέλεια της «προαιρέσεως» στο κείμενο του κανόνα, γράφουν σε δημώδη γλώσσα: *Διότι εἰς τὸ νὰ ὁμολογήσῃ τινὰς ὅτι συντάσσεται μὲ τὸν Χριστόν, καὶ ἀποτάσσεται τὸν διάβολον ἐν τῷ βαπτίσματι, καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν, εἰς τὸ νὰ βαπτισθῇ τινάς, χρειάζεται νὰ δείξῃ τὴν ἐδικήν του προαίρεσιν, ἢ δι' ἑαυτοῦ ἀμέσως, ὡς ἐπὶ τῶν ἐν ἡλικίᾳ λόγου δεκτικῇ βαπτιζομένων, ὁποία εἶναι καὶ τῆς ἐγγαστρωμένης ταύτης μητρός, ἢ διὰ μέσου τοῦ ἀναδόχου, ὡς ἐπὶ τῶν ἐν νηπιότητι βαπτιζομένων, τὸ δὲ ἐν τῇ κοιλίᾳ ἔμβρυον, οὔτε δι' ἑαυτοῦ ἠμπορεῖ νὰ δείξῃ ταύτην, μὴ ἔχον ἀκόμη προαίρεσιν, οὔτε διὰ τοῦ ἀναδόχου, ὡς μὴ ἀκόμη γεννηθέν, μήτε βαπτισθῆναι δυνάμενον.*[106] Στις παρατηρήσεις τους επί της παραπάνω ερμηνείας εκθέτουν οι Αγάπιος και Νικόδημος τις απόψεις τους για την «εμψύχωση» του εμβρύου, που είναι ενδεικτικές για τις αντιλήψεις που

ιδ΄ τίτλους βλ. προχείρως Τριανος, *Οι πηγές κ.λπ.*, ό.π., σ. 200.

103. Η αντιστοιχία των τριών διατάξεων στα *Βασιλικά* είναι 31.7.1.1, 50.3.10 και 2.2.24.

104. Εκτός από τις παραπάνω διατάξεις εμπλέκονται και οι D. 1.5.26 (= B. 46.1.22), 6.2.11.2-5 (= B. 15.2.11.2-5), 35.2.9 (= B. 41.1.9). Βλ. πιο πάνω σημ. 3-5.

105. Ράλλης / Ποτλης, ό.π., τ. Α΄ σ. 125 επ.

106. *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας*, παρά Αγαπιου ιερομονάχου και Νικοδημου μοναχού, Αθήνα 1957 (ανατύπωση της 3ης έκδοσης Ζακύνθου 1864), σ. 389.

επικρατούσαν στους μοναχικούς κύκλους ως προς το θέμα αυτό κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας.[107]

Παρά το γεγονός ότι η άμβλωση απαγορεύθηκε κατηγορηματικά, οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν απεδοκίμασαν τη θανάτωση του εμβρύου, όταν η ενέργεια αυτή αποτελούσε – κατά την ιατρική πρακτική της εποχής εκείνης[108] – αναγκαίο μέτρο για να σωθεί η ζωή της μητέρας. Το θέμα αυτό θίγεται από τον Τερτυλλιανό που γράφει, ότι αν η θέση του εμβρύου μέσα στη μήτρα καθιστά αδύνατο τον τοκετό, τότε πρέπει αυτό να θανατωθεί, αλλιώς θα καταστεί μητροκτόνος.[109]

Εντύπωση όμως προκαλεί το ότι η άποψη αυτή δεν επαναλαμβάνεται σε κανένα από τα κείμενα του κανονικού δικαίου των μέσων ή των ύστερων χρόνων. Αντιθέτως μάλιστα φαίνεται, ότι με την πάροδο των αιώνων είχε αρχίσει να υπάρχει κάποια σύγχυση μεταξύ άμβλωσης και τυχαίας αποβολής του κυήματος. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρεί μία «απόκριση» του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Γ΄ του Γραμματικού (1084-1111), από την οποία προκύπτει ότι οι γυναίκες σε περίπτωση αποβολής του εμβρύου

---

107. *Ὅτι τὸ ἐν τῇ μήτρᾳ εἰδοπεποιημένον ἔμβρυον δὲν εἶναι μέρος τῆς ἐγγαστρωμένης, α΄. μὲν ἱκανῶς ἀπέδειξεν ὁ παρὼν κανὼν μὲ τὴν ὑπεναντίωσιν ὁποῦ κάμνει εἰς τοὺς τοῦτο λέγοντας. Εἰ γὰρ ἦν μέρος αὐτῆς, ἔπρεπε, βαπτιζομένης αὐτῆς ὅλου οὔσης, νὰ συμβαπτίζεται καὶ τὸ μέρος αὐτῆς. Ἀεὶ γὰρ τῷ ὅλῳ τὸ μέρος συνακολουθεῖ· β΄. ὅτι τὸ ἐξεικονισμένον ἔμβρυον ἰδίαν ἔχει καθ' ἑαυτὸ ὑπόστασιν ξεχωριστὴν ἀπὸ τὴν τῆς μητρός, ὄχι μόνον διὰ τὶ ἔχει ἰδίαν λογικὴν ψυχὴν ξεχωριστὴν ἀπὸ τὴν τῆς μητρός, ἥτις εἶναι χαρακτὴρ ὑποστάσεως κατὰ τὸν θεῖον Δαμασκηνόν, ἀλλὰ καῖ διὰ τὶ καὶ τὸ σῶμα ὁποῦ ἔχει, καὶ μὲ ὅλον ὁποῦ ἔλαβε τὴν σύστασιν, κυρίως μὲν ἀπὸ τὸ σπέρμα τοῦ ἀνδρός, ἑπομένως δὲ καὶ ἀπὸ τὰ καταμήνια αἵματα τῆς μητρός, ἐξ ὧν ἀμφοτέρων ἡ σύλληψις αὐτοῦ ἐγένετο, ἰδίαν ὅμως πλουτεῖ κίνησιν καὶ κυκλοφορίαν, διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν κίνησιν τῆς μητρός, αὐτοκίνητον ὄν, καὶ ἐν τῷ τῆς μήτρας ὑγρῷ καθ' ἑαυτῷ κολυμβῶν· καὶ γ΄. διὰ τὶ ἡ ι΄ διάταξις τοῦ γ΄ τίτλου τοῦ μα΄ βιβλ. καὶ ἡ κς΄ διάταξις τοῦ ις΄ τίτλου τοῦ ν΄ βιβλ. (παρὰ Φωτίῳ τίτλ. δ΄ κεφ. ι΄) ῥητῶς διορίζουσιν ὅτι τὸ κυοφορούμενον δὲν εἶναι μέρος τῆς μητρός, ὡς ἄλλο γὰρ ἐν ἄλλῳ ἐστί. Ὅθεν ἀκολούθως, ἐπειδὴ δὲν εἶναι μέρος τῆς μητρός, ἀλλ' ἴδιον ἔχει καὶ σῶμα, καὶ ψυχήν, καὶ κίνησιν, δὲν συμβαπτίζεται μὲ τὴν αὐτὸ ἐγγαστρωμένην μητέρα του, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ βαπτισθῇ ἰδίως καὶ καθ' ἑαυτό. Δι' ὃ οἱ λέγοντες ὅτι μέρος τῆς μητρός ἐστι τὸ ἔμβρυον, οὐκ ὀρθῶς λέγουσι, κἂν τὸ β΄ θέμα τοῦτο λέγῃ, ὡς εἴπομεν* (ό.π. σ. 389). Σε ανάλογο ύφος είναι γραμμένα τα σχόλια και στο *Κανονικόν* του Χριστοφόρου Προδρομίτη που εκδόθηκε λίγο μετά το *Πηδάλιον*. Βλ. Θ. Ξ. Γιαγκου, *Χριστοφόρου Προδρομίτη Κανονικόν*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 208 επ.

108. Πρβλ. Γ. Ποτνδροπουλος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της βυζαντινής ιατρικής*, Αθήνα 1942, σ. 96 και Αρ. Εττγχιαδης, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα 1983, σ. 75. Η «καισαρική τομή» εμφανίζεται και σε αγιολογικά κείμενα, όπως στο κεφ. 28 του βίου του Πορφυρίου Γάζης από τον Μάρκο Διάκονο, έκδ. H. Grégoire / M. A. Kugener, Paris 1930, σ. 25_{18}.

109. De anima 25: in ipso adhuc utero infans trucidatur necessaria crudelitate, cum in exitu obligatus denegat partum matricida, ni moriturus (Tertulliani opera, ό.π. σ. 822).

εξαιτίας τυχαίου περιστατικού εγκαλούνταν για φόνο. Πάντως όμως στη συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται λόγος για γυναίκες που βρίσκονταν ήδη στον πέμπτο μήνα της κύησης.[110]

Συναφές είναι και το ζήτημα της τύχης του εμβρύου σε περίπτωση θανάτου της μητέρας σε πολύ προχωρημένο στάδιο της κύησης. Το πρόβλημα αντιμετωπίζεται σε μία μόνο, απ' όσο μου είναι γνωστό, από τις πηγές του κανονικού δικαίου, μάλιστα δε υπό πολύ ειδική μορφή. Συγκεκριμένα υποβλήθηκε στον μητροπολίτη Εφέσου Ιωάσαφ (τέλη 14ου αι. – 1437) το ερώτημα, τί θα συμβεί, αν αυτοκτονήσει μία γυναίκα έγκυος. Η απάντηση, ως προς το έμβρυο, ήταν ότι ενταφιάζεται μαζί με τη μητέρα, εκτός αν ήταν η γυναίκα ετοιμόγεννη, οπότε μπορεί το παιδί να σωθεί με χειρουργική επέμβαση.[111]

Η ρευστότητα στη διάκριση των δύο εννοιών δεν είναι δύσκολο να εξηγηθεί, αν σκεφθεί κανείς ότι πολλές αμβλώσεις θα εμφανίζονταν για ευνόητους λόγους από τις ενδιαφερόμενες ως (τυχαία) αποβολή. Γιαυτό και σε μία ευχή του Μεγάλου Ευχολογίου γίνεται λόγος για γυναίκα *εἰς φόνον περιπεσοῦσαν ἑκουσίως ἢ ἀκουσίως, καὶ τὸ ἐν αὐτῇ συλληφθὲν ἀποβαλλομένην*, και ζητείται να συγχωρηθεί το αμάρτημα.[112]

Με όσα εκτέθηκαν μέχρις εδώ δεν εξαντλείται το φάσμα των σχέσεων κύησης και κυήματος με το δίκαιο. Υπολείπεται ακόμη η πλευρά που περνά μέσα από τον δίαυλο της μαγείας. Τόσο η πρόκληση σύλληψης, όσάκις ήταν αυτή επιθυμητή, όσο και η διακοπή της κύησης, όταν η συνέχισή της ήταν ανεπιθύμητη, επιδιωκόταν με τη χρήση διαφόρων ουσιών, που τελούσαν υπο αυστηρό πολιτειακό έλεγχο. Οι θανατηφόρες ή οποιεσδήποτε άλλες επιβλαβείς συνέπειες των δηλητηριωδών ουσιών αποδίδονταν στην επενέργεια υπερφυσικών δυνάμεων και κάθε σχέση με αυτές διωκόταν με αυστηρές ποινές. Η στάση αυτή του νομοθέτη είναι απόλυτα κατανοητή.

---

110. Βλ. Eleutheria Papagianne / Spyros Troianos, "Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an den Bischof von Zetunion", *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989) 234-250, ιδίως σ. 236_{14-17}: *Εἴ γε αἱ πέντε μῆνας ἐγκυμονοῦσαι γυναῖκες, εἰ τύχοι ταύτας ἀπό τινος πληγῆς ἐκτρῶσαι τὸ ἔμβρυον, φόνου δίκην ἐνέχονται, πολλῷ μᾶλλον τὸ κρῖμα δεῖ ἐκφεύγειν τῶν γεγεννημένων, ἵνα μὴ ἀφώτιστα τελευτῶσι.*

111. *Ἐρώτησις: Ἐάν τις διὰ θλῖψιν ἄκραν δαρεὶς οἰκείαις χερσὶν ἀποθάνῃ, εἰ δὲ καὶ γυνὴ οὖσα τύχῃ ἔχουσα ἐν γαστρί, τί γίνεται; Ἀπόκρισις: Τὸν τοιοῦτον ὡς αὐτόχειρα γεγονότα οὐδὲ ταφῆς ἀξιοῦσθαι δίκαιον, οὐδὲ ψαλμῳδίας, πλὴν διὰ φιλανθρωπίαν γίνεται συγκατάβασις ὀλίγη. Περὶ δὲ τοῦ ἐμβρύου, εἰ μὲν ἐγγὺς τοῦ καιροῦ ἐστι καὶ τετελειωμένον, γίνεται ἀνατομὴ παρὰ τῶν ἰατρῶν, εἰ δὲ μήγε συνθάπτεται τῇ μητρί* (Α. Κορακιδης, *Ιωάσαφ Εφέσου, † 1437 [Ιωάννης Βλαδύντερος]. Βίος-Έργα-Διδασκαλία*, Αθήνα 1992, σ. 243_{419}-244_{426}). Η απόκριση είναι εναρμονισμένη προς τη διάταξη των *Βασιλικών* 59.2.2 (= D. 11.8.2· βλ. πιο πάνω σημ. 20).

112. J. Goar, *Euχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetiis 1730 (ανατύπ. Graz 1960), σ. 271 επ. Βλ. την ίδια ευχή και στο *Ευχολόγιον το Μέγα*, έκδ. Σπ. Ζερβού, Αθήνα 1986, σ. 125 επ.

Λόγω της φύσης των ουσιών αυτών, που (και τότε, όπως ακριβώς και σήμερα) σε μικρές μεν ποσότητες έχουν θεραπευτικές ιδιότητες, σε μεγάλες όμως μετατρέπονται σε φονικά όπλα, όσοι κατείχαν τις γνώσεις για την παρασκευή των φαρμάκων μπορούσαν να γίνουν ιδιαίτερα επικίνδυνοι και, επομένως, προκαλούσαν φόβο. Για τον λόγο αυτό περιέλαβε η νομοθεσία πολλές διατάξεις που αφορούσαν στη χρήση των ουσιών αυτών και σε όσους ασχολούνταν με αυτές.

Επειδή το όλο θέμα είναι εξαιρετικά ευρύ, περιορίζομαι στην παράθεση της διάταξης που αφορά άμεσα στο αντικείμενό μας. «Με συγκλητικό δόγμα ορίζεται ότι εξορίζεται όποια γυναίκα χορηγήσει σε άλλη συλληπτικό, μη έχοντας μεν κακή πρόθεση, αλλ' ακολουθώντας κακό παράδειγμα, αν αυτή που το έλαβε πεθάνει», προέβλεπε ο *Πανδέκτης*[113] – διάταξη που επαναλήφθηκε εξελληνισμένη στα *Βασιλικά*, χωρίς όμως προσδιορισμό του φύλου του δράστη.[114] Η ποινή της εξορίας – πρόσκαιρης οπωσδήποτε – είναι ασφαλώς ήπια, αλλά εδώ ο νομοθέτης προσανατολίστηκε προφανώς προς την ποινή του ακούσιου φόνου, επειδή είναι αυτονόητο, πως αν αποδεικνυόταν φονική διάθεση, θα εφαρμόζονταν άλλες διατάξεις.

Αν όμως ο νομοθέτης επέδειξε επιείκεια ενόψει μιας πράξης παράνομης μεν, αλλ' από την άποψη του επιδιωκόμενου σκοπού όχι αντίθετης προς την ηθική – αφού ως στόχο είχε να βοηθήσει μια γυναίκα να εκπληρώσει τον προορισμό της –, δεν συνέβαινε το ίδιο και με την άμβλωση. Σύμφωνα με άλλη διάταξη του *Πανδέκτη*, όσοι δώσουν σε άλλον να πιει μέσο για άμβλωση ή ερωτικό φίλτρο, ακόμη και χωρίς δόλο, λόγω του κακού παραδείγματος, αν μεν είναι «ευτελείς» τιμωρούνται με καταγκαστικά έργα σε ορυχείο, αν δε «έντιμοι», με εξορία σε νήσο και μερική δήμευση. Σε περίπτωση δε θανάτου του θύματος προβλεπόταν για τον δράστη, χωρίς ταξική διάκριση,[115] η εσχάτη των ποινών.[116]

---

113. D. 48.8.3: Marcianus *libro quarto decimo institutionum*. ...2. (...) Sed ex senatus consulto relegari iussa est ea, quae non quidem malo animo, sed malo exemplo medicamentum ad conceptionem dedit, ex quo ea quae acceperat decesserit.

114. B. 60.51.39.3.2: *(...) Εἰ δὲ καί τις μὴ κακῷ λογισμῷ δώσει γυναικὶ συλληπτικὸν καὶ ἀποθάνῃ ἡ λαβοῦσα, ἐξορίζεται* (BT σ. $3004_{10\text{-}12}$).

115. Πρβλ. για τη διάκριση αυτή από άποψη ποινικού δικαίου R. Rilinger, *Humiliores-Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988.

116. D. 48.19.38: Idem (Paulus) *libro quinto sententiarum*. ...5. Qui abortionis aut amatorium poculum dant, etsi dolo non faciant, tamen quia mali exempli res est, humiliores in metallum, honestiores in insulam amissa parte bonorum relegantur. Quod si eo mulier aut homo perierit, summo supplicio adficiuntur. Η διάταξη αποδόθηκε σχεδόν κατά λέξη στα *Βασιλικά* 60.51.35.5: *Ὁ δεδωκὼς πόμα πρὸς φίλτρον ἢ ἀμβλωθρίδιον, κἂν χωρὶς δόλου, εὐτελὴς μὲν ὢν μεταλλίζεται, τίμιος δὲ ἐξορίζεται μετὰ μερικῆς δημεύσεως· εἰ δὲ ἀπέθανεν ὁ πιών, ἐσχάτως τιμωρεῖται* (BT $3082_{4\text{-}7}$).

Στις παραπάνω διατάξεις προστέθηκαν εκείνες του κανονικού δικαίου, που μνημονεύθηκαν πιο πάνω. Επειδή όμως, όπως αναφέρθηκε ήδη, η άμβλωση συνδεόταν στην πράξη κατά κανόνα με τις εκτός γάμου ή με για άλλους λόγους αποδοκιμαζόμενες ή και απαγορευμένες (π.χ. μοναστριών[117]) σχέσεις των γυναικών, οι ενδιαφερόμενες δεν αποτολμούσαν να καταφύγουν στις υπηρεσίες κάποιου γιατρού, γιατί αυτό θα γινόταν γνωστό. Έτσι, παρά τις αυστηρές ποινές, ανθούσε το εμπόριο των σχετικών ουσιών, καθώς και η προσφορά των αντίστοιχων υπηρεσιών (πάντοτε με κίνδυνο για τη ζωή της γυναίκας) σε ύποπτους κύκλους, μάλλον αποκλειστικά γυναικείους, όπως προκύπτει και από τα νομικά κείμενα που αναφέρονται στας *διδούσας τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια*, σε θηλυκό δηλαδή γένος.

Οι μάγοι ωστόσο δεν περιόριζαν τη δραστηριότητά τους σε θέματα σύλληψης και άμβλωσης, αλλά ήθελαν να έχουν λόγο και σε αυτόν τον τοκετό. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παραδίδει ο Μάρκος ο Διάκονος στον βίο του Πορφυρίου Γάζης. Εκεί περιγράφεται ένας δύσκολος τοκετός, στον οποίο η ζωή της μέλλουσας μητέρας διέτρεχε άμεσο κίνδυνο. Η στάση του εμβρύου μέσα στη μήτρα ήταν κακή και οι γιατροί απέκλειαν τη χειρουργική επέμβαση εξαιτίας της αδυναμίας της γυναίκας. Οι γονείς της και ο άνδρας της που πίστευαν στα διάφορα μαγικά μέσα τελούσαν καθημερινώς θυσίες για την αίσια έκβαση του τοκετού, προσκάλεσαν δε μάγους και μάντεις για να βοηθήσουν, αλλά – όπως γράφει ο ιστορικός – δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα. Δεν είναι γνωστό, τί απέγινε με τη γυναίκα και αν τελικώς αυτή επέζησε.[118] Άλλη περίπτωση είναι και αυτή που αναφέρθηκε πιο πάνω για την αυτοκράτειρα Ευδοξία.

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα του συσχετισμού εμβρύου και κύησης αφενός και μαγείας αφετέρου, προστίθεται ότι όχι σπάνια αποτελούσαν τα έμβρυα στα χέρια των μάγων μέσα για την άσκηση του σκοτεινού τους έργου. Ένα πραγματικά φρικιαστικό περιστατικό παραδίδεται, με παρεμφερή διατύπωση, στα έργα δύο ιστορικών, του ομολογητή Θεοφάνη και του πατριάρχη Νικηφόρου, στο πλαίσιο της περιγραφής της πολιορκίας (και κατάληψης) της Περγάμου από τους Άραβες το 717. Για την αποτελε-

117. Βλ. στους Fr. Miklosich / J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. I, Wien 1860 (ανατύπ. Αθήνα χ.χ. και Aalen 1968), σ. 548-549 τα πρακτικά δίκης ενώπιον του πατριαρχικού δικαστηρίου (Μάιος 1370), κατά τη διάρκεια της οποίας ομολογήθηκε από ιερομόναχο, που διατηρούσε σχέσεις με μοναχή, ότι υπήρξε ηθικός αυτουργός άμβλωσης. Πρβλ. Marie-Hélène Congourdeau, «Un procès d'avortement à Constantinople au 14e siècle», *Revue des Études Byzantines* 40 (1982) 103-115, που αναλύει τα στοιχεία της δίκης, δυστυχώς όμως με μάλλον απλοϊκό τρόπο.

118. *Οἱ ταύτης οὖν γονεῖς καὶ ὁ ἀνὴρ ὡς ὄντες δεισιδαίμονες ἐποίουν καθ' ἑκάστην θυσίαν ὑπὲρ αὐτῆς. ἔφερον δὲ καὶ ἐπαοιδοὺς καὶ μάντεις, νομίζοντες αὐτὴν ὠφελῆσαι, καὶ οὐδὲν ἤνυον* (Grégoire / Kugener, ό.π., σ. 25$_{20-23}$).

σματικότερη άμυνα της πόλης – κατά τη διήγηση – και την απόκρουση των εισβολέων, ακολουθώντας την υπόδειξη ενός μάγου, έφεραν οι κάτοικοι μία ετοιμόγεννη γυναίκα (που, κατά την εκδοχή του Νικηφόρου, έπρεπε να είναι «πρωτότοκος»), της αφαίρεσαν με καισαρική τομή το παιδί, το οποίο έβρασαν μέσα σε έναν λέβητα. Στη συνέχεια βούτηξαν το μανίκι του δεξιού τους χεριού σε αυτόν τον ζωμό όσοι επρόκειτο να πολεμήσουν στα τείχη. Στο ανόσιο αυτής της πράξης (και άρα σε θεία τιμωρία) αποδίδουν οι ιστορικοί την είσοδο των Αράβων στην πόλη.[119]

Ανεξάρτητα από την ακρίβεια της διήγησης και από το ειδικότερο ζήτημα της πηγής της,[120] το γεγονός ότι δύο αξιόπιστοι ιστορικοί την περιέλαβαν στο έργο τους μαρτυρεί πως το περιεχόμενό της ήταν, αν όχι οπωσδήποτε αληθινό, πάντως, με τα κριτήρια της εποχής εκείνης, αληθοφανές. Άλλωστε, όπως συνάγεται από πολύ παλαιότερες πηγές, φαίνεται ότι τέτοιου είδους μαγικές πρακτικές δεν ήταν ασυνήθιστες. Ο Ευσέβιος Καισαρείας, ιστορικός των πρώτων δεκαετιών του 4ου αιώνα, γράφει για τον διεκδικητή του θρόνου Μαξέντιο, ότι άλλοτε επιδιδόταν στο άνοιγμα της κοιλιάς εγκύων γυναικών και άλλοτε στην πρόβλεψη του μέλλοντος, χρησιμοποιώντας τα σπλάχνα νεογέννητων βρεφών.[121] Ανάλογες κατηγορίες διατυπώνει – υπό το κράτος της θρησκευτικής αποδοκιμασίας – ο ιστορικός Γεώργιος Κεδρηνός κατά του αυτοκράτορος Ιουλιανού, του επιλεγόμενου Αποστάτου ή Παραβάτου: *Καὶ γὰρ μυρίας μὲν γυναῖκας κατὰ γαστρὸς ἐχούσας ἀνατεμὼν ὁ Ἰουλιανὸς ἐν τοῖς αὐτῶν ἐμβρύοις ἡπατοσκόπει, καὶ παιδία δὴ πολλὰ κατασφάττων ὑπὸ τὰ εἴδωλα κατώρυττεν.*[122]

Υπολείπεται να εκτεθούν οι αντιλήψεις των Βυζαντινών περί ευγονικής σε συσχετισμό με τα έμβρυα και τις συνθήκες της σύλληψης. Η παρατήρηση

---

119. Παρατίθεται η περιγραφή του Θεοφάνη που είναι βραχύτερη: *Ἐλθὼν δὲ ὁ Μασαλμᾶς ἐν τῇ Περγάμῳ ταύτην παρεκάθισε καὶ παραχωρήσει θεοῦ ταύτην παρέλαβεν, ἐκ διαβολικῆς ἐνεργείας. Εἰσηγήσεσι γάρ τινος μάγου ἐνέγκαντες οἱ τῆς πόλεως ἔγκυον γυναῖκα πρὸς τὸ τεκεῖν οὖσαν, ταύτην ἀνέτεμον· καὶ λαβόντες τὸ βρέφος καὶ ἐπὶ κακκάβου ἑψήσαντες, εἰς τὴν τοιαύτην θεοβδέλυκτον θυσίαν πάντες οἱ πολεμεῖν βουλόμενοι τὰ μανίκια τῆς δεξιᾶς αὐτῶν χειρὸς κατέβαψαν καὶ ἐντεῦθεν τοῖς ἐχθροῖς παρεδόθησαν* (έκδ. C. De Boor, *Theophanis Chronographia*, Leipzig 1883 [ανατύπ. Hildesheim/New York 1980], σ. 390_{26}-391_{2}). Για το αντίστοιχο χωρίο του Νικηφόρου (κεφ. 53) βλ. C. Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 13.] Washington D.C. 1990, σ. 120 επ.

120. Βλ. για το ζήτημα αυτό W. Brandes, "Apokalyptisches in Pergamon", *Byzantinoslavica* 48 (1987) 1-11.

121. *(...) μαγικαῖς ἐπινοίαις τοτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντος, τοτὲ δὲ νεογνῶν σπλάχνα βρεφῶν διερευνωμένου....* (Εκκλ. *ιστορία* 8.14.5). Πρβλ. K. H. Leven, *Medizinisches bei Eusebios von Kaisareia*. [Düsseldorfer Arbeiten zur Geschichte der Medizin, 62.] Düsseldorf 1987, σ. 89.

122. Βλ. την έκδοση Bekker, ό.π., σ. 540_{7-10}.

ότι πολλά νεογέννητα παιδιά παρουσίαζαν γενετικές ανωμαλίες ή ευαισθησία σε διάφορες ασθένειες οδήγησε τους Βυζαντινούς στη διατύπωση ποικίλων σκέψεων ως προς τα αίτια αυτού του φαινομένου. Δεν εννοούμε, βεβαίως, τις θεωρίες των βυζαντινών γιατρών, αλλά νομικά κείμενα – υπό την ευρύτατη έννοια του όρου στην πλειονότητά τους.

Μοναδική περίπτωση προβολής λόγων ευγονίας με επιχειρήματα στηριζόμενα και στην κληρονομικότητα σε κείμενο νόμου αποτελούν δύο Νεαρές του Λέοντος του Σοφού, η 17η και η 112η (κατά την αρίθμηση στη *Συλλογή των 113 Νεαρών*). Για την πρώτη θα γίνει λόγος πιο κάτω. Η δεύτερη είναι ο νόμος, με τον οποίο θεσπίστηκε η παραφροσύνη του συζύγου ως λόγος διαζυγίου. Εκεί γράφεται μεταξύ άλλων: «Πώς θα συντελεσθεί δε η συνέχιση του γένους, όταν αποτελεί φρικαλέο θέαμα αυτό που η νόσος προσφέρει στη δύστυχη σύζυγο με μόνη την όψη του ακόμη πιο δύστυχου συζύγου, (...); Αν δε έλθει ποτέ στον κόσμο ο καρπός ενός τέτοιου άτυχου γάμου, πώς δεν θα είναι το πλάσμα αυτό βλαβερό για όλη την ανθρωπότητα; Γιατί η εξομοίωση των πραγμάτων με τους καρπούς τους αποτελεί περίπου κανόνα στη φύση».[123]

Κατά τα λοιπά προέρχονται τα σχετικά κειμενα από το ευρύτερο πλαίσιο του κανονικού δικαίου. Την κύρια ευθύνη για την παραγωγή ελαττωματικών παιδιών απέδωσαν οι Πατέρες της Εκκλησίας στη σύλληψή τους σε ακατάλληλο χρόνο και ειδικότερα κατά τη διάρκεια της έμμηνης ρύσης της μητέρας. Η αντίληψη αυτή απαντά ήδη στον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα που την ανάγει χρονικώς στη μωσαϊκή νομοθεσία: *Ὁ γοῦν αὐτὸς οὗτος Μωυσῆς καὶ ταῖς γαμεταῖς αὐταῖς ἀπαγορεύει πλησιάζειν, ἢν ταῖς ἐπιμηνίοις καθάρσεσιν ἐνεσχημέναι τύχωσιν. Οὐ γάρ πω εὔλογον τῷ ἀποκαθάρματι τοῦ σώματος τὸ γονιμώτατον τοῦ σπέρματος καὶ μετ' ὀλίγον ἄνθρωπον (ὄν) μολύνειν (...).*[124]

Τις ίδιες σκέψεις διατυπώνει ύστερα από τρεις αιώνες ο Ισίδωρος ο Πηλουσιώτης: *Ἡ γὰρ φύσις, ἢ περὶ τὴν διάπλασιν τοῦ ζῴου ἀσχολεῖται ἢ περὶ τὴν κάθαρσιν)· συνέβαινε δὲ πολλάκις τὸ τοῦ ἀνδρὸς σπέρμα, τῷ ἀκαθάρτῳ τῆς θηλείας αἵματι μιγνύμενον σῶμα ἀναπλάττειν οὐ καθαρόν, οὐδὲ εὔκρατον, ἀλλὰ ποικίλοις πάθεσιν εὐάλωτον(...).*[125]

---

123. *Γένους δὲ πόθεν ἡ διαδοχὴ φρικτὸν θέαμα καὶ μόνον ἰδεῖν τῇ ἀθλίᾳ μνηστῇ τὸν ἀθλιώτερον μνηστῆρα τῆς μανίας παρασκευαζούσης. (...); Εἰ δ' ἄρα ποτὲ καὶ γονὴν ἐξ οὕτω γάμου δυστυχοῦς ὄψεται ἥλιος, πῶς οὐ κοινὴ βλάβη τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ ἡ τοιαύτη γονή; Διότι συνεξομοιοῦν οἶδεν ἡ φύσις τοῖς πράγμασιν ὡς ἐπὶ πολὺ τοὺς καρπούς* (Τριανος, *Οι Νεαρές* κ.λπ. [ό.π.] σ. 312_{63}-314_{71}· πρβλ. και την έκδοση Noailles / Dain, σ. 371_{27}-373_{6}).

124. Βλ. την έκδ. Cl. Mondésert / H. I. Marrou, *Clément d'Alexandrie : Le Pédagogue*, Livre II. [Sources chrétiennes, 108.] Paris 1965, σ. 176 επ. (*Παιδαγωγός* II.10.92).

125. Επιστολαί, βιβλίον Β', αριθμ. 81 (*P.G.* τ. 78 στ. 524 Α). Πρβλ. και βιβλίον Γ' αριθμ. 46 (ό.π. στ. 761 επ.).

Την ίδια περίπου εποχή με τον Ισίδωρο έζησε και ο Θεοδώρητος Κύρου († 466), που αποφαίνεται με πολύ κατηγορηματικότερο τρόπο. Στο ερώτημα, γιατί ονομάζονται «ακάθαρτες» όσες γυναίκες αποβάλλουν *τὸ περιττὸν τοῦ αἵματος κατὰ φύσιν* απαντά, ότι γίνεται, *ἵνα μηδεὶς τοιαύταις συνάπτεται*. Ακολουθεί δε η αιτιολογία: *Φασὶ γάρ τινες ἐκ τῆς τοιαύτης συναφείας καὶ λώβην καὶ λέπραν ἀπογεννᾶσθαι, τοῦ περιττώματος ἐκείνου τὰ διαπλαττόμενα πημαίνοντος σώματα.*[126]

Τις απόψεις του Θεοδωρήτου κατά βάση υιοθέτησε τέσσερις αιώνες αργότερα Λέων ο Σοφός στη Νεαρά 17, όπου, αναφερόμενος στην απαγόρευση του θείου νόμου της συνεύρεσης με γυναίκες σε κατάσταση εμμηνόρροιας, γράφει ότι ο λόγος πρέπει να αναζητηθεί όχι στην ακαθαρσία των γυναικών, αλλά μάλλον στην ανάγκη να τύχουν προστασίας απέναντι στις υπερβολικές επιθυμίες μερικών ανδρών: «Κατά τη γνώμη μου αυτά που απέκλεισε και ο Παλαιός Νόμος διατήρησε [ακολουθώντας] την παράδοση ο Νόμος της Χάριτος, όχι τόσο εξαιτίας αυτής της ακαθαρσίας των γυναικών όσο για άλλους λόγους που κρύβονται στο βάθος της νομοθεσίας. Κάνω δηλαδή τη σκέψη ότι η διάταξη, αποβλέποντας στην πάταξη της ακόλαστης επιθυμίας όσων δεν μπορούν να συγκρατηθούν, περιέλαβε αυτή την απαγόρευση μεταξύ άλλων πολλών περιπτώσεων που αντιμετωπίζει με άλλες επιταγές, ώστε με αυτή να χαλιναγωγήσει την ακατάσχετη ορμή μερικών ανθρώπων για [να προσεγγίσουν ερωτικά] γυναίκα. Όχι μόνο δε αυτό, αλλά με τη διάταξη λαμβάνεται πρόνοια, ώστε να προφυλαχθούν τα παιδιά που έρχονται στον κόσμο από γενετικά ελαττώματα. Επειδή κάθε τι το περιττό μέσα στη φύση είναι βλαβερό και άχρηστο, αυτά δε τα αίματα είναι περιττά, επιβάλλει ο νόμος να διαβιούν οι γυναίκες σε όλο το διάστημα που διαρκεί η ροή του αίματος [σε απομόνωση, θεωρούμενες ότι διατελούν] σε κατάσταση ακαθαρσίας, ώστε και από μόνη την ονομασία να περιορίζεται η ακόλαστη επιθυμία και το πλάσμα που έρχεται στη ζωή να μη λαμβάνει τη σύστασή του από ύλη άχρηστη και αλλοιωμένη».[127]

---

126. *Τα άπορα της Αγίας Γραφής*. Εις το Λευιτικόν ερώτησις 14 (*P.G.* τ. 80 στ. 320 AB).

127. *Καὶ ἅπερ οἶμαι καὶ τῷ παλαιῷ κεκωλύσθαι νόμῳ καὶ τὴν χάριν διαδέξασθαι τὴν παράδοσιν οὐχὶ τοσοῦτον διὰ τὴν γυναικείαν ταύτην ἀκαθαρσίαν, ὅσον δι' ἑτέρας αἰτίας ἐν τῷ βάθει κρυπτομένας τοῦ νομοθετήματος. Λογίζομαι γὰρ τὸ τῆς ἐπιθυμίας ἀκόλαστον τῶν ἁκρατῶς ἐχόντων κολάζον τὸ θέσπισμα τοῦτο διατάξαι, ὥσπερ καὶ ἄλλα πολλὰ δι' ἑτέρων οἰκονομεῖται προσταγμάτων, ὡς ἂν διὰ τούτων τὸ πρὸς τὸ θῆλυ ἐνίων τῆς ὁρμῆς ἀκατάσχετον χαλινούμενον ἀνακόπτοιτο. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ προνοίας ἐστὶ τὰ τικτόμενα λώβης καθαρεύειν οἰκονομούσης τὸ θέσπισμα. Ἐπεὶ γὰρ ἅπαν τὸ τῇ φύσει περιττὸν φθοροποιόν τε καὶ ἄχρηστον, περιττὰ δὲ καὶ ταῦτα ὑπάρχει τὰ αἵματα, τὰς φερούσας αὐτὰ ἐν ἀκαθαρσίᾳ κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν διάγειν ὁ νόμος ἐντέλλεται, ὅπως καὶ ἀπ' αὐτοῦ μόνου τοῦ ῥήματος εἰς τὸ ἐγκρατὲς*

Κατά τον 11ο αιώνα απασχόλησαν τα θέματα της ευγονίας και τον Μιχαήλ Ψελλό σε ένα μικρό πόνημά του με την επικεφαλίδα «*Ποίᾳ αἰτίᾳ τῶν βρεφῶν τὰ μέν εἰσι ἐλλιπῆ, τὰ δὲ ἄρτια*». Αφού παραδεχθεί κάποια ευθύνη των γονέων και ενδεχόμενη επίδραση του χρόνου της συνεύρεσης (*ἔξεστι μὲν οὖν τούτων καὶ γονέας αἰτιάσασθαι καλῶς ἢ κακῶς ἔχοντας καὶ αὐτὴν δὴ τὴν νηδύν, τὸ φυσικὸν τῆς συμπήξεως ἡμῶν ἐργαστήριον, πλημμελῶς ἢ εἰλικρινῶς ἔχουσαν· οὐδὲν δὲ ἧττον εἰς λόγον αἰτίας θήσομεν καὶ τὰς ἕξεις τῶν μιγνυμένων καὶ τοὺς καιροὺς τοῦ συνδυασμοῦ*), εξετάζει, και μάλιστα με πολλές λεπτομέρειες, τις επιπτώσεις της κίνησης ουρανίων σωμάτων: *Τὸ κυόμενον οὐχ ὑπὸ τῆς μερικῆς μόνον ἀλλὰ καὶ τῆς ὁλικῆς διαπλάττεται φύσεως, καὶ τῆς τῶν πλανητῶν δὲ δυνάμεως, διαμερισμός τις ποικίλος εἰς αὐτὸ καταρρεῖ. (...) ἐπεὶ δὲ ποικίλοι μὲν τὴν ἰδέαν οἱ δέκαρχοι, ποικίλα δὲ τῶν πλανητῶν τὰ σχήματα, διάφοροί τε τούτων αἱ πρὸς τοὺς ἀπλανεῖς σχέσεις, ἡ βαλλομένη παρ' ἑκάστου ἀκτὶς εἰς τὸ κυόμενον εἰ μὲν ἐξ ἀγαθοποιοῦ κατέλθη σχήματος, ἀρτιώτατον τὸ μέρος τῷ βρέφει πεποίηκεν, οὗ κυριεύειν ὁ ἐπιλάμπων ἔλαχεν, εἰ δ' οὖν κολοβόν.* Το τελικό αποτέλεσμα αποδίδει ωστόσο σε παρέμβαση του θείου: *(...) ἴσθι, ὡς ὁ μὲν καθ' ἡμᾶς λόγος οὐ πολυπραγμονεῖ τὰς τούτων αἰτίας, ἀλλὰ τὴν διοίκησιν πάντων θείοις ἀνατίθεται κρίμασι.*[128]

Ειδικότερα το θέμα της γέννησης τεράτων θίγει ο Ψελλός στη μικρή πραγματεία που επιγράφεται «*Διὰ τίνα αἰτίαν τῶν γεννωμένων τινὰ τερατοειδῆ γίνονται*». Εκεί, αφού και πάλι εκθέσει τις απόψεις των αστρονόμων για την επίδραση των αστέρων, καταλήγει ότι πρόκειται για κάποια «δυσλειτουργία» της φύσης: *(...) «ἡ καθόλου φύσις, ἧς ἔκγονον τὸ βρεφουργὸν σπέρμα καθέστηκε, πάντα τὰ εἴδη ἀσυγχύτως ἐν ἑαυτῇ περιείληφεν· ἐκεῖθεν γὰρ καὶ γεννᾶται καὶ τοῖς ὑποκειμένοις καταλλήλως ἐντίθεται. (...) εἰ δὲ καὶ πάντα τῶν μερικῶν ἔνεισιν, ἀλλὰ τὰ μὲν ἄλλα μέμυκεν, ἐνεργεῖ δὲ μόνον ἐφ' ἑκάστῳ τῶν ζῴων τὸ οἰκεῖον εἶδος. Ἐπειδὰν δὲ ἡ παντεχνὴς ὕλη ἐπιτηδεία πως εὑρεθείη ἐκφῦναί τι τῶν ἑτεροειδῶν εἰς τὴν ἀλλοτρίαν τούτοις ὑπόστασιν, τηνικαῦτα τὰ τέρατα γίνεται· (...).*[129]

Εκτός όμως από τα παραπάνω επώνυμα έργα, παρεμφερείς αντιλήψεις εμφανίζονται και σε έργα ανώνυμα, συλλεκτικά ή συμπιληματικά, καθώς και σε μεμονωμένα μικρά κείμενα, όπου αντικατοπτρίζονται οι διαστάσεις του προβλήματος της ευγονίας στην κοινή συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων.

συστελλομένης τῆς ἀκολάστου ἐπιθυμίας, μὴ ἐξ ἀχρήστου καὶ διεφθαρμένης ὕλης λαμβάνῃ τὸ ζῷον τὴν σύστασιν (Τριανος, *Οι Νεαρές* κ.λπ. [ό.π.] σ. 84_{42-56}· πρβλ. και την έκδοση Noailles / Dain, σ. 67_{13-27}).

128. Βλ. την έκδοση Duffy, ό.π., σ. 48-50.

129. Duffy, ό.π., σ. 53-54.

Στη συνοπτική διατύπωση του *Κανονικού* που αποδίδεται ψευδεπιγράφως στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ΄ τον Νηστευτή αναγράφεται για τις γυναίκες στη διάρκεια της μηνιαίας κάθαρσης: *Ἀλλ' οὐδὲ ἀνδράσι μίγνυσθαι συγχωρεῖ* (ἐνν. ὁ παλαιὸς νόμος)· *συμβαίνει γὰρ παρὰ τοῦτο ἀσθενῆ καὶ ἐξίτηλα γίνεσθαι τὰ σπειρόμενα. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ θεῖος Μωυσῆς τὸν τοῦ λελωβημένου πατέρα κατέλευσεν, ὅτι δ' ἀκρασίαν τῆς γυναικὸς τὸν καθαρισμὸν οὐκ ἀνέμεινε.*[130]

Πολλά από τα κείμενα αυτά είναι απλοϊκά. Παρατηρείται κάποτε σ' αυτά ότι οι επιπτώσεις στην υγεία των παιδιών συνδέονται με τη συνεύρεση των γονέων όχι μόνο κατά τη διάρκεια της εμμηνόρροιας ή της λοχείας της μητέρας, αλλά και σε ημέρες, κατά τις οποίες απαγορεύεται αυτή από την Εκκλησία για λόγους ευλάβειας και σεβασμού προς τη συγκεκριμένη ημέρα, όπως είναι τα Σάββατα, οι Κυριακές και οι μεγάλες εορτές.[131] Οι γενετικές βλάβες των παιδιών εμφανίζονται στις περιπτώσεις αυτές όχι ως συνέπεια της παραβίασης των νόμων της φύσης, αλλά ως τιμωρία για τη μη τήρηση των θείων εντολών.

Στα κείμενα αυτής της κατηγορίας ανήκει και ένα που αποδίδεται, επίσης ψευδεπιγράφως, στον Ιωάννη Χρυσόστομο και περιέχεται στα φύλλα 218r-219v του Σιναϊτικού κώδικα αριθ. 1641 (13ος αι.). Ο άγνωστος συντάκτης του κειμένου διαφοροποιεί εδώ τις συνέπειες ανάλογα με το πότε ακριβώς έλαβε χώραν η σύλληψη μέσα στον κύκλο της εμμηνόρροιας: *Περὶ τῶν δ΄ τῆς λέπρας εἰδῶν. Διὰ τὴν ἀκρασίαν τῶν ἀπαραφυλάκτως συγγινομένων τὰ τικτόμενα καὶ χρόνῳ λυμώδει περιπίπτουσι καὶ νόσοι ἐπισκήπτουσιν ἀνεξάλειπτοι καὶ πολέμιοι· λέγω δὴ νόσος λοιμώδης καὶ ἀμείλικτος ἐλεφαντία, κελέφεια, γάγγραινα καὶ φαγέδαινα. Ταῦτα δὲ πάντα χρόνῳ ἰδίῳ ἐπέρχονται τοῖς συλλαμβανομένοις τῶν γυναικῶν † ἑπτὰ ἡμερῶν ἄφεδρος αἱμορροῇ κατὰ μῆνα. Ἑκάστῃ οὖν ἡμέρᾳ ὁ συγγινόμενος ταύτῃ, ᾗ δ' ἂν συλλάβῃ ἐκ τῶν ἑπτὰ τῆς ἀφέδρου τὸ γεννώμενον παιδεύεται κατὰ τὸν χρόνον τῆς συλλήψεως· ὥρα γὰρ εἰς ἐνιαυτὸν ὥρισται καὶ ἡμέρα εἰς δωδεκαετίαν. Τὸ σπειρόμενον ἐκ τῆς ἀφέδρου, ἐὰν μὲν ἐν ἀρχῇ τῶν γυναικείων συλλάβῃ τὸν σπόρον, ἐν ἀρχῇ καὶ τεχθέντι ἐπισκύπτει ἡ νόσος· εἰ δὲ δεκάτῃ ὥρᾳ, μετὰ δέκα ἔτη ἡ νόσος ἐπέρχεται. Εἰ δὲ καὶ δευτέρᾳ ἡμέρᾳ ἢ τρίτῃ, κατὰ τὴν ψῆφον τῶν ὡρῶν τὰ ἔτη ἐπισυντείνουσι τῷ τεχθέντι. Εἰ δὲ τῇ ἑβδόμῃ ἡμέρᾳ τῆς ἀφέδρου γενομένης συλλάβῃ, τὸ τικτόμενον ἥξει ἐν τῷ τέλει τῆς ζωῆς· μετὰ ὀγδοήκοντα τέσσερα ἔτη ἡ λοιμώδης νόσος αὐτοῦ κυριεύει. Ἀκρασίᾳ γὰρ συγγινό-*

130. Ράλλης / Ποτλής, ό.π. τ. Δ΄ σ. 441.

131. Για τις σχετικές απαγορεύσεις βλ. τις αποκρίσεις υπό τους αριθμούς 11, 51 και 52 του Θεοδώρου Βαλσαμώνος, καθώς και την επιστολή του προς τους Αντιοχείς (Ράλλης / Ποτλής, ό.π. τ. Δ΄ σ. 456 επ., 485 επ. και 565 επ., αντιστοίχως).

μενοι τεθολωμένῳ σπέρματι καὶ αἵματι πεφυρμένῳ τὸν σπόρον ἐν αἵματι μολύναντες καταβάλλουσιν, ἔνθεν πληροῦται ἡ τοῦ νόμου φωνή, τὸ ἁμαρτίαι γονέων τρέχουσιν ἐπὶ τέκνα.[132]

Τις επιβλαβείς συνέπειες για τα παιδιά που συλλαμβάνονται στη διάρκεια γενετήσιας επαφής, αποδοκιμαστέας για λόγους φυσικούς ή θρησκευτικούς, επισημαίνει και ένα άλλο κείμενο, εξίσου απλοϊκό, που παραδίδεται μαζί με τις κανονικές αποκρίσεις του μητροπολίτη Εφέσου Ιωάσαφ (βλ. πιο πάνω): *Τοῖς ζευγνυμένοις εἰς γάμου κοινωνίαν ἀμφοτέρων θελόντων, ἵνα μὴ ἀνακαλέσωσι τὸν διάβολον· καὶ ἐὰν ἔμβρυον σπαρθῇ ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ γίνεται δαιμονιάριον· εἰ δὲ σπαρθῇ ὅτε ἐστὶ λεχοῦσα ἢ τὰ συνήθη ἤτοι τὰ καταμήνια, γίνεται κελεφὸν ἢ λουβόν (...). Εἰ δὲ Σαββάτῳ ἢ Κυριακῇ Χριστοῦ ἢ τῆς Θεοτόκου σπαρθῇ, γίνεται σεσημειωμένον, καὶ ἐχέτωσαν τὸ προγεγραμμένον ἐπιτίμιον· (...).*[133]

Σταδιακά η συνεύρεση των γονέων στα διάρκεια της λοχείας της γυναίκας ή σε άλλο ανεπίτρεπτο χρόνο ανήχθη σε κανονικό αδίκημα. Αυτο τουλάχιστον διαπιστώνουμε στους νομοκάνονες της τουρκοκρατίας. Στη δημώδη παράφραση του *Νομοκάνονα* του Μανουήλ Μαλαξού περιέχονται δύο σχετικά κεφάλαια. Στο πρώτο, υπό την επικεφαλίδα «*περὶ τοῦ πεσόντος μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ ἐν Κυριακῇ, ἢ δεσποτικῇ ἑορτῇ*» προβλέπονται τα ακόλουθα: *Ὁ πεσὼν μετὰ τῆς συζύγου αὐτοῦ ἐν Κυριακῇ, ἢ δεσποτικῇ ἑορτῇ, ἐξέρχεται σπέρμα πονηρόν, κλεπτικόν, ψεύτικον, λωλόν. Ἔχουσι δὲ οἱ τούτου γονεῖς ἐπιτίμιον χρόνους γ΄, μετανοίας καθ' ἑκάστην ρ΄.* Το επόμενο κεφάλαιο φέρει την επικεφαλίδα «*περὶ τοῦ πεσόντος μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, λεχοῦς οὔσης*» και ορίζει τα εξής: *Ἐάν τις πέσῃ μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, λεχούσης οὔσης, πρὸ τοῦ πληροῦσαι ἡμέρας μ΄, ἢ εἰς τὰ συνήθη αὐτῆς, ἐὰν μὴ ἀναμείνῃ τὸν καθαρισμὸν αὐτῆς, ἐξέρχεται σπέρμα κελεφόν, ἤγουν σὰρξ λωβή. Ἔχουσι δὲ ἐπιτίμιον χρόνον α΄, μετανοίας σ΄.*[134] Συναφές περιεχόμενο έχει και ο *Νομοκάνων* «*πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον*» στο κεφάλαιο

---

132. Ελευθερια Παπαγιανη / Σπυρος Τρωιανος, «Τα "γυναικεία πάθη" και οι νομοκανονικές πηγές», *Πρακτικά του Θ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1988) 29-46 (43 επ.). Το κείμενο εκδίδεται με τις απολύτως αναγκαίες για την κατανόησή του διορθώσεις.

133. Βλ. την έκδοση από τον A. Almazov, «Kanoničeskie otvěty Ioasafa mitropolita Efesskago», *Zapiski imperatorskago novorossijskago universiteta* 90 (1903) 153- 214 (194 σημ. 90).

134. Δ. Σ. Γκινης / N. I. Πανταζοπουλος, *Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού του εκ Ναυπλίου της Πελοποννήσου μετενεχθείς εις λέξιν απλήν δια την των πολλών ωφέλειαν*. [Νόμος. Επιστ. Επετηρίς Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, Ι. 1982]. Θεσσαλονίκη 1985, κεφ. υν΄ και υνα΄, σ. 279 επ.

ροθ' «*περὶ τοῦ πεσόντος μετὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ λεχούσης οὔσης ἢ ἐν ἑορτῇ*».[135]

Με τον τρόπο αυτό η απειλή της γέννησης ελαττωματικών παιδιών αποτέλεσε ένα πρόσθετο μέσο ψυχολογικού καταναγκασμού με στόχο την τοποποίηση της γενετήσιας συμπεριφοράς των ανθρώπων.

Λέξεις-κλειδιά: Άμβλωση, βάπτισμα, εγκυμοσύνη, έμβρυο, εμβρυωρός, εμμηνόρροια, εμψύχωση, ευγονική, κυοφορούμενος, μαγεία, μήτρα, οφιγενής, σύλληψη, τοκετός, φόνος.

135. Βλ. Σπ. Ν. Τρωιανος, «Νομοκάνων 'πάνυ ωφέλιμον και πλουσιώτατον'. Ο υπ' αριθμόν 8 κώδιξ της Λίνδου», *Αρχείον εκκλησιαστικού και κανονικού δικαίου* 23 (1968) 171 επ. Πρβλ. την αντιστοιχία στον K. E. Zachariä von Lingenthal, "Die Handbücher des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft", στο: ο ιδιος, *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, Leipzig 1973, τ. II, σ. 52 αριθμ. 356-360.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Ιωάννου Λυδού, *Περὶ μηνῶν*, βιβλίο Δ΄ κεφ. 26:[136]

Οἱ τῶν Ῥωμαίων τὴν φυσικὴν ἱστορίαν συγγράφοντές φασι, σπέρμα τῇ μήτρᾳ καταβαλλόμενον ἐπὶ μὲν τῆς τρίτης ἡμέρας ἀλλοιοῦσθαι εἰς αἷμα, καὶ πρώτην διαζωγραφεῖν τὴν καρδίαν, πρώτη μὲν διαπλάττεσθαι, τελευταία δὲ ἀποθνήσκειν λέγεται· εἰ γὰρ ἀρχὴ ἀριθμῶν ὁ τρεῖς, περιττὸς δέ ἐστιν ἀριθμός, ἄρα καὶ ἀρχὴ γενέσεως ἐξ αὐτοῦ. Ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης πήγνυται καὶ εἰς σάρκα καὶ μυελοὺς συγγλοιοῦται· ἐπὶ δὲ τῆς τεσσαρακοστῆς εἰς ὄψιν τελείαν καὶ διατύπωσιν ἀποτελεῖσθαι καὶ ἁπλῶς εἰπεῖν τέλειον ἄνθρωπον. Ὁμοίως κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἡμερῶν καὶ ἐπὶ μηνῶν· ἐπὶ τοῦ τρίτου μηνὸς ἐγκινεῖσθαι ἐχόμενον τῇ μήτρᾳ, ἐπὶ δὲ τοῦ ἐννάτου μηνὸς παντελῶς ἀπαρτίζεσθαι καὶ πρὸς ἔξοδον σπεύδειν. Καὶ εἰ μέν ἐστι θῆλυ, κατὰ τὸν ἔννατον μῆνα, εἰ δὲ κρεῖττον, κατὰ τὸν δέκατον, ἀρχόμενον, διὰ τὸ τὸν μὲν ἔννατον ἀριθμόν, θῆλυν ὄντα καὶ Σελήνης οἰκεῖον, πρὸς τὴν ὕλην ἀναφέρεσθαι, τὸν δὲ δέκατον παντέλειον εἶναι καὶ ἄρρενα. Θῆλυ δὲ καὶ ἄρρεν γίνεται κατὰ τὴν τοῦ θερμοῦ ἐπικράτειαν· πλεονάζοντος μὲν τοῦ κατὰ τὸ σπέρμα θερμοῦ, ἅτε τῆς πήξεως ταχείας γινομένης, ἀρρενοῦται τε καὶ διαμορφοῦται ταχέως, ἐλαττουμένης δὲ κατισχύεται ὑπὸ τῆς ἐπιρροῆς καὶ καταγωνιζόμενον θηλύνεται, βράδιον δὲ πηγνύμενον βράδιον καὶ μορφοῦται. Ὅτι δὲ ἀληθὴς ὁ λόγος, τὰ μὲν ἄρρενα καὶ τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν ἐκτιτρωσκόμενα μεμορφωμένα προπίπτει, τὰ δὲ θήλεα καὶ μετὰ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας σαρκώδη τε καὶ ἀδιατύπωτα. Μετὰ δὲ τὴν κύησιν ἐπὶ τῆς τρίτης τεχθὲν ἀποσπαργανοῦσθαι τὸ βρέφος φασίν, ἐπὶ δὲ τῆς ἀναστοιχειώσεως τοὺς ἴσους φασὶν ἀριθμοὺς αὖθις ἐξ ὑποστροφῆς παραφυλάττειν τὴν φύσιν, καὶ δι' ὧν συνέστη, δι' αὐτῶν αὖθις ἀναλύεσθαι. Τελευτήσαντος γοῦν ἀνθρώπου, ἐπὶ μὲν τῆς τρίτης ἀλλοιοῦται παντελῶς καὶ τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ὄψεως διαπόλλυσι τὸ σῶμα· ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης διαρρεῖ σύμπαν, ἔτι σωζομένης αὐτῷ τῆς καρδίας· ἐπὶ δὲ τῆς τεσσαρακοστῆς καὶ αὕτη συναπόλλυται τῷ παντί. Διὰ τοῦτο τρίτην ἐννάτην καὶ τεσσαρακοστὴν ἐπὶ τῶν τεθνηκότων φυλάττουσιν οἱ ἐναγίζοντες αὐτοῖς, τῆς τέ ποτε συστάσεως τῆς τε μετ' ἐκείνην ἐπιδόσεως καὶ τὸ δὴ πέρας τῆς ἀναλύσεως ἐπιμιμνησκόμενοι.

---

136. Κατά την έκδοση Wünsch, ό.π. σ. 84_{14}-86_{11}. Το ίδιο κείμενο, με ελάχιστες διαφορές, εκδίδεται υπό την επικεφαλίδα «*Περὶ γενέσεως ἀνθρώπου· καὶ ὅθεν τρίτα ἔννατα καὶ τεσσαρακοστὰ ἐπιτελοῦνται τοῖς τεθνεῶσιν*» από τον M. Treu, "Anonymi byzantini excerpta ex codice parisino suppl. gr. 607 A", *Städtisches Gymnasium zu Ohlau 1880*. Programm Nr. 167, σ. 1-58 (41), χωρίς να γίνει αντιληπτή η προέλευσή του από τον Ιωάννη Λυδό. Το ίδιο συνέβη εν μέρει και με το τρίτο κείμενο του παρόντος παραρτήματος.

2. *Περὶ γενέσεως ἀνθρώπου καὶ ὅθεν τρίτα καὶ ἔννατα καὶ τεσσαρακοστά*[137]

Τὸ σπέρμα ἐν τῇ μήτρᾳ καταβαλλόμενον ἐπὶ μὲν τῆς τρίτης ἡμέρας ἀλλοιοῦται εἰς αἷμα καὶ ὑποζωγραφεῖται ἡ καρδία, ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης πήγνυται εἰς σάρκα καὶ συγγλοιοῦται εἰς μυελούς, ἐπὶ δὲ τῆς τεσσαρακοστῆς εἰς ὄψιν τελείαν διατυποῦται. Ὁμοίως, κατὰ ἀναλογίαν τῶν ἡμερῶν καὶ ἐπὶ τῶν μηνῶν, τῷ μὲν τρίτῳ μηνὶ κινεῖται ἐν τῇ νηδύι, τῷ δὲ ἐννάτῳ μηνὸς ἀπαρτίζεται καὶ πρὸς ἔξοδον σπεύδει. Θῆλυ δὲ καὶ ἄρρεν γίνεται κατὰ τὴν ἐπικράτειαν τοῦ θερμοῦ τοῦ κατὰ τὸ σπέρμα· τῆς γὰρ πήξεως ταχείας γινομένης, ἀρρενοῦται τὸ βρέφος, ἐλαττουμένης δὲ κατισχύεται τῆς ἐπιρροῆς καὶ θηλύνεται. Βράδιον δὲ πηγνύμενον βράδιον καὶ διαμορφοῦται. Ὅθεν τὰ μὲν ἄρρενα καὶ ἐντὸς τῶν τεσσαράκοντα ἡμερῶν ἐκτιτρωσκόμενα μεμορφωμένα ἐκπίπτει, τὰ δὲ θήλεα καὶ μετὰ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας σαρκώδη καὶ ἀδιατύπωτα εὑρίσκεται. [Ἔστι δὲ βοτάνη ἀρρενογόνος καὶ θηλυγόνος, καὶ τὸ μὲν ἄρρεν, τὸ δὲ θῆλυ, πινόμενα πρωῒ τριώβολα.]

Εἴπωμεν οὖν καὶ περὶ ἀναστοιχειώσεως. Τελευτῶν μὲν γὰρ ὁ ἄνθρωπος τῇ τρίτῃ ἀλλοιοῦται καὶ τὴν διάγνωσιν τῆς ὄψεως ἀπόλλυσιν· τῇ δὲ ἐννάτῃ διαρρεῖ τὸ σύμπαν σῶμα, σωζομένης τῆς καρδίας· τῇ δὲ τεσσαρακοστῇ καὶ αὕτη συναπόλλυται τῷ παντί. Διὰ τοῦτο τρίτα καὶ ἔννατα καὶ τεσσαρακοστὰ ἐπιτελοῦνται τοῖς τεθνεῶσι.

3. *Περὶ γεννήσεως καὶ τελευτῆς ἀνθρώπου*

Το κείμενο αυτό ταυτίζεται με εκείνο του Ιωάννου Λυδού, που καταχωρίζεται πιο πάνω (αριθμ. 1), μέχρι τις λέξεις «σαρκώδη τε καὶ ἀδιατύπωτα». Στη συνέχεια προστίθεται η ακόλουθη παράγραφος:

Ὁ δὲ Ἀντίγονός φησι τὸ θηλυγόνον καὶ ἀρρενογόνον βοτάνας εἶναι, ἀπὸ δὲ τοῦ συμβάντος τὴν ἐπωνυμίαν εἰληφέναι· τὸ μὲν γὰρ αὐτῶν ποιεῖν ἄρρενα, τὸ δὲ θήλεα πινόμενον τριώβολον ἐν οἴνῳ ἀπὸ πρωΐ. Καὶ ταῦτα μὲν ἐπί τε συλλήψεως καὶ κυήσεως. Μετὰ δὲ ταύτην ἐπὶ τῆς τρίτης τεχθὲν ἀποσπαργανοῦσθαι τὸ βρέφος, ἐπὶ δὲ τῆς ἐννάτης ἰσχυροποιεῖσθαι καὶ ἀφὴν ὑπομένειν· τῇ δὲ τεσσαρακοστῇ προσλαμβάνει τὸ γελαστικὸν καὶ καὶ ἄρχεται ἐπιγινώσκειν μητέρα.[138]

137. Το κείμενο αυτό του 11ου/12ου αιώνα εξέδωσε ο K. Krumbacher, "Studien zu den Legenden des hl. Theodosios", *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München*, έτος 1892 (München 1893) 345-347.

138. Κατά την έκδοση Krumbacher, ό.π. σ. 353.

ZUSAMMENFASSUNG

SP. N. TROIANOS: *Der Embryo im byzantinischen Recht*

Gegenstand dieses Aufsatzes sind zunächst die familien- und erbrechtlichen Folgen der alten Regel, dass die Leibesfrucht als schon geboren fingiert wird, wenn es dem Kind vorteilhaft ist. Hinsichtlich der Ermittlung, ob durch die Geburt die Rechtsfähigkeit eingetreten ist, wurde lange diskutiert. Im justinianischen Recht obsiegte die sabinianische Meinung, dass der Nachweis der Lebendgeburt auf jede Weise geführt werden kann. Ferner wird die Frage behandelt, ob die kanonistischen Quellen dem Embryo, in Verbindung mit den in Bezug auf dessen Beseelung vertretenen Ansichten, schon ein selbständiges Dasein zuerkannten. In diesem Zusammenhang werden die Tatbestandsmerkmale der Abtreibung und die den Tätern sowohl im weltlichen als auch im kanonischen Recht angedrohten Strafen untersucht. Darüber hinaus werden einige entweder von bekannten Autoren stammende oder anonym überlieferte die Entwiclungsphasen des Embryos im Mutterleib und den Einfluss der Empfängniszeit betreffende Texte vorgestellt.

Schlüsselwörter: Abtreibung, Beseelung, Embryo, Eugenik, Empfängnis, Gebärmutter, Geburt, Kurator, Leibesfrucht, Menstruation, Mord, Nachgeborene, Schwangerschaft, Taufe, Zauberei.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 173-192

Valerio Massimo MINALE

Byzantine Law and Manichaean Heresy: Some Considerations about Ekl. 17.52*

In the byzantine law system, a structure heavily influenced by the religious elements of the orthodox Christianity[1], the fight against the heresy, in its many aspects, represented a point of great importance[2]. More precisely,

* The article was presented as a paper during the Third International Conference of Young Historians of Greek Law "Byzantine and Post-Byzantine Law" (Thessaloniki, Centre for Byzantine Studies, 30th september-1st october 2011).

1. See Sp. Troianos, *Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz*, in *Ostkirchliche Studien* 37 (1988) 291-296, but also *Nomos und Kanon in Byzanz*, in *Kanon* 10 (1991) 37-51, in addition to R. Guilland, *Le droit divin à Byzance*, in *Études byzantines*, Paris 1959 and J. Scharf, *Ius Divinum. Aspekte und Perspektiven einer byzantinischen Zweigewaltentheorie*, in *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, hrsg. P. Wirth, Heidelberg 1966, 462-479. For other remarks we refer to A. Pertusi, *Il pensiero politico bizantino*, cur. A. Carile, Bologna 1990; see moreover P. Piccinini, *L'ideologia politica bizantina*, in *Rivista di Bizantinistica* 1 (1991) 163-180.

2. See J. Gouillard, *L'hérésie dans l'Empire byzantin des origines au XIIe siècle*, in *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 299-324 (= *La Vie religieuse à Byzance*, London 1981), but against N. G. Garsoïan, *Byzantine Heresy: A Reinterpretation*, in *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971)

when someone would have assumed a position against the official doctrine of the Constantinopolitan church, he showed a subversive behaviour[3], forcing the state and the emperor, who was celebrated as *imago Christi*, to arise without hesitation[4] through a well-tested mechanism which provided, usually, the application of the punishment expected for the crime of *lèse-majesté*[5].

85-113; see moreover, in addiction to J. Walter, *Heretics in Byzantine Art*, in *Eastern Church Review* 3 (1970) 40-49, J. Jarry, *Hérésies et factions à Constantinople du Ve au VIIe siècle*, in *Syria* 37 (1960) 364-371 and in particular *Les hérésies dualistes dans l'empire byzantin du Ve au VIIe siècle*, in *Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale* 63 (1965) 89-119. About the significance of the heresiological literature, without pretension of completeness, we refer to A. Cameron, *How to read Heresiology?*, in *The Cultural Turn in Late Ancient Studies: Gender, Ascetism, and Historiography*, ed. D. Martin – P. Cox Miller, Durham 2005, 193-212 and *Enforcing Orthodoxy in Byzantium*, in *Discipline and Diversity in the Church: papers read at the 2005 Summer Meeting and the 2006 Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, ed. K. Cooper – J. Gregory, Woodbridge (Ontario) 2007 (= *Studies in Church History* 43, 2007, 1-24) and finally H. Inglebert, *L'histoire des hérésies chez les hérésiologues*, in *L'historiographie del'Eglise des premiers siècles*, éd. B. Pouderon – Y. M. Duval, Paris 2001, 105-125.

3. About these themes, well known already during late antiquity, we indicate, in addition to L. Bernard, *The Criminalisation of Heresy in the Later Roman Empire: A Sociopolitical Device?*, in *Legal History* 16 (1995) 121-146, F. Zanchini di Castiglionchio, *Sulla repressione dell'eresia in età tardo antica*, in *Crimina e delicta nel Tardo Antico. Atti del seminario di Studi, Teramo, 19-20 gennaio 2001*, cur. F. Lucrezi – G. Mancini, Milano 2003, 255-267 and K. L. Noethlichs, *Revolution from the Top? Orthodoxy and the Persecution of Heretics in Imperial Legislation from Constantine to Justinian*, in *Religion and Law in Classical and Christian Rome*, ed. C. Ando – J. Rüpke, Stuttgart 2006, 115-125. See instead about the problem of the connection between heretical behaviours and national requests, in addition to E. L. Woodward, *Christianity and Nationalism in the Later Roman Empire*, London 1916, A. H. M. Jones, *Were Ancient Heresies National or Social Movements in Disguise?*, in *Journal of Theological Studies* 10 (1959) 280-298 (= *Orthodoxy, Heresy, and Schism in Early Christianity: A Collection of Scholary Essays*, New York 1983) and W. H. C. Frend, *Heresy and Schism as Social and National Movements*, in *Studies in Church History* 8 (1971) 19-29 and 9 (1972) 37-56, this also in *Religion Popular and Unpopular in the Early Christian Centuries*, London 1976, XXIV; see finally H. O. Maier, *The Topography of Heresy and Dissent in Late Fourth-Century*, in *Historia* 44 (1995) 231-249. In relation to the byzantine history see G. Seidler, *Soziale Ideen in Byzanz*, Berlin 1960, with E. E. Lipšic, *Očerki istorii vizantijskogo obščestva i kul'tury VIII-pervaja polovina IX veka*, Moskva-Leningrad 1961.

4. It was common to think that the heresy provoked the divine fury and therefore it was the origin of natural catastrophes and military defeats; in fact it was a sort of betrayal of God, with the emperor and the empire; see about these themes, for example, I. Medvedev, *Le pouvoir, la loi et le jus resistendi à Byzance. Quelques considérations*, in *Byzantinoslavica* 56 (1995) 75-81, in addition to I. Dujčev, *Il diritto di resistenza a Bisanzio*, in *Byzantinische Zeitschrift* 41 (1941) 481-487 (= *Medioevo bizantino-slavo* II, Roma 1968, 491-501), but mainly K. A. Bourdara, *Καθοσίωσις καὶ τυραννὶς κατὰ τοὺς βουζαντινοὺς χρόνους*, Athina 1981-1982, 3 voll.

5. The ambivalence of the crime of *lèse-majesté* is weel known – we just remember Ul-

In this extensive context the legislation which during the centuries of the Christian roman empire had piled up to hinder the phenomenon of Manichaeism[6] and which was preserved into the byzantine

---

pian's words (7 *De officio proconsulis*) in D. 48.4.pr. and 48.4.1; see J. D. Cloud, *The Text of Digest XLVIII, 4: Ad Legem Juliam Maiestatis*, in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistiche Abteilungen* 80 (1963) 206-232 – at the same time as impious act and political offence: *proximum sacrilegio crimen est, quod maiestatis dicitur* and *maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum vel ad versus securitatem eius committitur*. See about the *crimen laesae maiestatis* mainly R. A. Bauman, *Impietas in principem. A study of treason against the Roman emperor with special reference to the first century A.D.*, München 1974, but also L. Solidoro, *La disciplina del crimen maiestatis tra tardo antico e medioevo*, in *Crimina e delicta nel Tardo Antico. Atti del Seminario di Studi. Teramo, 19-20 gennaio 2001*, cur. F. Lucrezi – G. Mancini, Milano 2003, 123-201 and *Profili storici del delitto politico*, Napoli 2002; let us indicate G. Crifò, *Profili del diritto criminale tardo antico*, in *Diritto romano e identità cristiana. Definizioni storico religiose e confronti interdisciplinari*, cur. A. Saggioro, Roma 2005, 81-94, in particular the pages remembering Theodor Mommsen's way of thinking about the coincidence between *lèse-majesté* and heresy (*Das römische Strafrecht*, Leipzig 1899, p. 599 n. 1; see E. Meents, *Die Majestätsbeleidigung in geschichtlicher und dogmatischer Beziehung*, Berlin 1894). See instead about the byzantine period C. A. Bourdara, *Les crimes contre l'état selon le droit byzantin*, in *Byzantine Law: Proceedings of the International Symposium of Jurists (Thessaloniki, 10-13 December 1998)*, Thessaloniki 2001, 219-227; among the law sources interesting also Sch. ad Bas. LX.36, 1 (*Basilicorum libri LX*, ed. H. J. Scheltema – D. Holwerda – N. van der Wal, ser. B vol. IX, Groningen 1985, 3670-3671), Constantine VIII's constitution *de seditionibus* (y. 1026 / coll. III nov. XXXI, in Zepos JGR I 273-274) and before Ecl. 17.3, Proch. 39.10 and Eis. 40.12. See finally about the ideological significance in the modern law history M. Sbriccoli, *Crimen laesae maiestatis. Il problema del reato politico alle soglie della scienza penalistica moderna*, Milano 1974.

6. See for alls H.-C. Puech, *Le manichéisme, son fondateur, sa doctrine*, Paris 1949, but also *Il manicheismo*, in *Storia delle religioni* II.2, cur. H.-C.Puech, Roma 1976, 621-739 (orig. *Histoire de Religions*, éd. H.-C. Puech, Paris 1970-1976), where an useful essential bibliography; see moreover G. Gnoli, *Introduzione generale*, in AA.VV., *Il manicheismo. I. Mani e il manicheismo*, Milano 2003, xi-lxxxix. See about the expansion of the new faith into the roman empire P. Brown, *The Diffusion of Manichaeism in the Roman Empire*, in *Journal of Roman Studies* 59 (1969) 92-103 (= *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London 1972, 94-118); for other remarks we refer to S. N. C. Lieu, *Manichaeism in Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen 1992 (revised and expanded edition / 1988), 86-218 and *From Mesopotamia to the Roman East. The Diffusion of Manichaeism in the Eastern Roman Empire*, in *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Leiden-New York-Köln 1994 (1999), 22-131, in addition to I. Gardner – S. N. C. Lieu, *Manichaen Texts from the Roman Empire*, Cambridge 2004 and befor again *From Narmpouthis (Medinet Madi) to Kellis (Ismant El-Kharab): Manichaean Documents from Roman Egypt*, in *Journal of Roman Studies* 86 (1996) 146-169 and *Sources on the diffusion of Manichaeism in the Roman Empire (from Diocletian to Justinian)*, in *Acta Iranica* 28 (1988) 383-399. The classical works of G. de Stoop, *Essai sur la diffusion du manichéisme dans l'Empire romain*, Gand 1909 and F. Cumont, *La propagation du manichéisme dans l'Empire romain*, in *Revue d'histoire et de la litterature religieuse* 1 (1910) 31-43 are quite outdated, because tied Manichaeism with the mithraic cult: see R. L. Gor-

era[7], started to take a central position, because the heresy which it embodied, for different reasons, had acquired the features of a real negative model[8]. Manichaeism has then developed into a kind of universal evil, like an enormous container where every sort of religious deviance[9] could be thrown.

The time of the Isaurian dinasty did not seem to depart from the trajectory marked out by the Justinianic compilation[10], which reclaimed the

---

don, *Franz Cumont and the doctrines of Mithraism*, in *Mithraic Studies* I, ed. J. R. Hinnels, Manchester 1975, 215-158.

7. See about the theme of the relationships between byzantine law and Manichaeism our articles, in Italian: *Diritto bizantino ed eresia manichea: storia di un'ossessione*, in *Introduzione al diritto bizantino. Da Giustiniano ai Basilici – Atti del Cedant 2009*, ed. J. H. A. Lokin – B. H. Stolte, Pavia 2011, 351-378 and *Alcune riflessioni sulla recezione della legislazione antimanichea in epoca bizantina e sulla sua applicazione*, in *Revue Internationale des droits de l'Antiquité* 57 (2010) 193-231.

8. Concerning this point is useful S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen 1992 (1988) 207-218, especially 216 sqq., but also *From Mesopotamia to the Roman East. The Diffusion of Manichaeism in the Eastern Roman Empire*, in *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*, Leiden-New York-Köln 1994, 22-131, 105 sqq.; see again S. N. C. Lieu, *Manichaeism in Early Byzantium: Some Observations*, in *Manicheismo e Oriente cristiano antico. Atti del III Congresso Internazionale. Arcavata di Rende e Amantea 31 agosto-5 settembre 1993*, cur. L. Cirillo – A. von Tangerloo, Turnhout 1997, 217-234; see finally R. Lim, *The Nomen Manicheorum and Its Uses in Late Antiquity*, 143-167, in *Heresy and Identity in Late Antiquity*, ed. E. Iricinschi – H. M. Zellentin, Tübingen 2008 and C. Humfress, *Orthodoxy and the Courts in Late Antiquity*, Oxford 2009, mainly 243-268, where there is a similar thought.

9. See I. Rochow, *Zum Fortleben des Manichäismus im Byzantinischen Reich nach Justinian I.*, in *Byzantinoslavica* 40 (1979) 13-21.

10. See E.-H. Kaden, *Die Edikte gegen die Manichäer von Diokletian bis Justinian*, in *Festschrift H. Lewald*, Basel 1953, 55-68. In addition to C. 1.5.4 (y. 407) and C. 1.5.5 (y. 428), which recovered CTh. 16.5.40 and CTh. 16.5.65 and C. 1.5.11, included between the reigns of Zeno (y. 487) and Anastasius (y. 510), the Justinianic constitutions more or less directly against Manichaeism are on the one hand C. 1.5.15 and C. 1.5.16, about the prohibition to leave goods in inheritance and about the prescription of the death penalty for who persisted in the mistake, with the fire of the books, on the other hand C. 1.5.18 and C. 1.5.19 (y. 529), about again the typology of the persecution and about the *status* of the children, both not quoted in the *Basilica*, finally C. 1.5.21 (y. 531), really important because concerning the impossibility to bear witness into the courts: to these we have also to add C. 1.5.12, long and exhaustive edict issued in the 527 just against Manichaeans; in C. 1.7.6, regarding the apostates, the whole discipline is recovered, as in C. 1.11.10 (Nom. 1.10; C. 1.5.18), probably interpolated in its final section. Among the general laws against all the heretics, we have to consider with attention especially C. 1.5.1 (denial of every privilege), C. 1.5.2 (meaning of heresy, also *laevi argumento*), C. 1.5.3 (prohibition to own and use houses as meeting places), C. 1.5.7 (imposition of burdens), C. 1.5.9 (burial, granted only for religious piety), C. 1.5.10 (prohibition to transfer the property, never and without every

Theodosian codification[11] on the argument of heresy and Manichaeism. Actually the new family, which had reached the throne through a military putsch[12], turned the theological and ecclesiastical affairs into an extraordinary instrument of government, a lever for its power. As a consequence the iconoclastic movement[13], without creating an instinctive liking for

procedure) and C. 1.5.13 (faculty to inherit *ab intestato* only in presence of orthodox successors), C. 1.5.14 (total restriction to create a community and to receive the sacraments).

11. See P. Beskow, *The Theodosian Laws Against Manichaeism*, in *Manichaean Studies. Proceedings of the First International Conference on Manichaeism, August 5-9 1987*, ed. P. Bryder, Lund 1988, 1-11; see more recently M. V. Escribano Paño, *From Norm to Identity. Christians and Manichaeans in Codex Theodosianus XVI: Separated by the Law*, in *Figures d'empire, fragments de mémoire. Pouvoir et identités dans le monde romain impérial*, éd. S. Benoist – A. Daguet-Gagey – C. Hoët-van Cauwenberghe, Villeneuve-d'Ascq 2011, 503-529. The constitutions where the problem of Manichaeism is approached are the followings: 16.5.3 (Trier - 2nd March, 372), 16.5.7 (Constantinople - 8th May, 381), 16.5.9 (Constantinople - 31st March, 382), 16.5.11 (Constantinople - 25th July, 383), 16.5.18 (Rome - 17th June, 389), 16.5.35 (Milan - 17th May, 399), 16.5.38 (Ravenna - 12nd February, 405), 16.5.40 (Rome - 22nd February, 407), 16.5.41 (Rome – 15th November, 407), 16.5.43 (Rome - 407 or 5th November, 408; but see *Const. Sirm.* 12 – Rome, 25th November, 407 – about the role of the *agentes in rebus* concerning the repression of the heresy), 16.5.59 (Constantinople - 9th April, 423), 16.5.62 (Aquileia - 17th July, 425), 16.5.64 (Aquileia - 6th August, 425; see moreover *Const. Sirm.* 6 connected to 16.2.47), 16.5.65 (Constantinople - 30th May, 428); we have to add more 16.7.3 (Padua – 21st May, 383) e 16.10.24 (Constantinople – 8th June, 423). See finally *Liber legum novellarum Divi Theodosii* III.9 (Constantinople - 31st January, 438), in *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Legese Novellae ad Theodosianum pertinentes* II, rec. T. Mommsen – P. M. Meyer – K. Krueger, Berolini 1905, 7-11.

12. Leo III, a year after his incoronation on the 25th of March 717, was able to remove the Arabian siege to the capital, moving away the nightmare of the sack (15th August, 718); see H. Ahrweiler, *L'Asie Mineure et les invasions arabes*, in *Revue Historique* 227 (1962) 1-32, with A. Vasiliev, *The Struggle with the Saracens (717-867)*, in *The Cambridge Medieval History* IV, Cambridge 1923, 119-138, but especially R. Guilland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717/718)*, in *Al-Machriq* 49 (1955) 89-112 (= *Études byzantines*, Paris 1959, 109-133) and F. Gabrieli, *L'eroe ommayade Maslama ibn Abd al-Malik*, in *Atti dell'Accademia Nazionale dei Lincei* 347 (1950) (Ser. VIII, Rendiconti, Classe di scienze, morali e politiche, Vol. V) 22-39, in addition to M. Canard, *Les expédition des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende*, in *Journal Asiatique* 208 (1926) 61-121; see finally A. R. Santoro, *Byzantium and the Arabs during the Isaurian Period (717-802)*, New Brunswick (New Jersey) 1978. In 740 also Constantine V had a great victory at Akroinos, near Amorius; he occupied Germanicea in 746 and managed after sometime to take from the Arabs, even if only for few months, the Mesopothamic fortress of Teodosiopolis e Melitene.

13. The literature about this thema is enormous. We indicate first of all some classical works, like G. Ostrogorsky, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites*, Breslau 1929 (Amsterdam 1964) with *Les débuts de la querelle des images*, in *Mélanges Charles Diehl* I, Paris 1930, 235-255 and E. J. Martin, *A History of the Iconoclastic Controversy*, London 1930, in addition to F. Dölger, *Zur Geschichte des Bilderstreits*, in *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 8 (1929) 353-372 and V. Grumel, *Recherches récentes sur l'iconoclasme*, in *Échos*

the heretics[14], did not prevent, instead, a hard repression of the heterodoxy[15].

The *Ekloge*, the most important result of the Isaurian legal ideology[16], contains, among the others, some interesting norms devoted to criminal law[17], mainly in the XVIIth book. Here there is a rule expressly

---

d'Orient 33 (1930) 92-100; see moreover *Der byzantinische Bilderstreit*, hrsg. H.-J. Geischer, Gütersloh 1968, *Iconoclasm. Papers given at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies, March 1975*, ed. A. Bryer – J. Herrin, Birmingham 1977 and *Der byzantinische Bilderstreit. Sozialökonomische Voraussetzungen, ideologische Grundlagen, geschichtliche Wirkungen*, hrsg. J. Irmscher, Leipzig 1980; see finally *Culto delle immagini e crisi iconoclasta. Atti del Convegno di Studi di Catania, 16-17 maggio 1984*, Palermo 1986. For other bibliographical remarks we refer anyway to M. Gallina, *La lotta per le immagini e il trionfo dell'ortodossia*, in *Storia del cristianesimo. III. Il medioevo*, cur. G. Filoramo – D. Menozzi, Bari 2005, 152-179 and 210 sqq., in addition to H.-G. Beck, *Die griechische Kirche im Zeitalter des Ikonoklasmus*, in *Handbuch d. Kirchengeschichte* III.1, Freiburg im Breisgau 1966, 31-38. About the specific problem of the iconoclasm under the Isaurian dinasty see mainly S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, with Particular Attention to the Oriental Sources*, Lovanio 1973 and *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V, with Particular Attention to the Oriental Sources*, Lovanio 1977, but also L. Brubaker – J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850). The Sources*, Aldershot 2001; see in general H. G. Thümmel, *Bilderlehre und Bilderstreit. Arbeiten zur Auseinandersetzung über die Ikone und ihre Begründung vornehmlich im 8. und 9. Jahrhundert*, Würzburg 1991, with *Die Frühgeschichte der ostkirchlichen Bilderlehre. Texte und Untersuchungen zur Zeit vor dem Bilderstreit*, Berlin 1992.

14. For an opposite opinion, not sharable if not with some appropriate precautions, see an important work, which we will quote also aftermath: M. Loss, *Le movement Paulicien a Byzance*, in *Byzantinoslavica* 24 (1963) 258-286, in particular 267.

15. See M. V. Anastos, *Church and State during the first iconoclastic controversy (726-787)*, in *Rivista di studi storico-religiosi* 1 (1957) 279-280 and D. Savramis, *Die Kirchenpolitik Kaiser Leons III.*, in *Südostforschungen* 20 (1961) 1-22, but we would like to remember also G. Ostrogorsky, *Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier*, in *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929) 394-399; very interesting finally W. E. Kaegi, *The Byzantine armies and iconoclasm*, in *Byzantinoslavica* 27 (1966) 48-70.

16. See W. Bernard, *Emperor Cult and the Origins of the iconoclastic Controversy*, in *Byzantion* 43 (1973) 13-29 and especially P. Brown, *A Dark Age Crisis: Aspects of the Iconoclastic Controversy*, in *English Historical Review* 88 (1973) 1-34, in addition to G. B. Ladner, *Origin and Significance of the Byzantine Iconoclastic Controversy*, in *Mediaeval Studies* 2 (1940) 127-149; in the second letter of Leo III to Gregory II he called himself as βασιλεὺς καὶ ἱερεύς (*Regesta Pontificorum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, ed. P. Jaffé, Berolini 1851, n. 2182; see at least L. Bréhier, *Ἱερεὺς καὶ βασιλεύς*, in *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'Histoire et d'Archéologie Byzantines*, Bucharest 1948, 41-45). See for other remarks A. Pertusi, *cit.*, 71-81 e *passim*.

17. In the byzantine era the fight against the heresies and the heretics became a problem of criminal law. See about the matter in the *Ekloge* B. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge* Athens 1956 (also Jurist. Diss. München von 3. Juli 1952; rec. G. Vismara, in *Byzantinische Zeitschrift* 52, 1959, 132-135) and Sp. Troianos, *Bemerkungen zur Strafrecht der Ecloga*, in *Ἀριέρωμα στὸν Ν. Σβορῶνο* I, Rethymno 1986, 97-112, but also, in general about the punishment in byzantine law, again Sp. Troianos, *Die Strafen im byzantinischen*

written against Manichaeans, whom are accosted, in this occasion, to Montanists[18].

Οἱ μανιχαῖοι καὶ οἱ μοντανοὶ ξίφει τιμωρείσθωσαν[19]

The vivid prescription, which in its hardness has various points of obscurity and the peculiarity to be the only article of the collection regarding the problem of heresy[20], will be the aim of our concise analysis[21].

Recht. Eine Übersicht, in *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 42 (1992) 55-74 and M. Seriski, *Poenae in iure byzantino ecclesiastico ab initiis ad saeculum XI (1054)*, Romae 1941, on the canonical law. See moreover T. E Gregory, *The Ecloga of Leo III and the Concept of Philanthropia*, in *Byzantina* 7 (1975), about the "humanization" of the legislation of the Isaurian dinasty, represented by the escape from the death penalty and the control on the discretion during decisions.

18. Montanus was the founder of a mass movement, millenaristic and prophetic, characterized by an apocalyptic way of thinking: born in Phrigia around the half of the second century, he started to preach and pray in community, followed by the disciples Massimilla e Priscilla, to be condemned only by Pope Zefirinus, because of the great number of the followers; he had some schools in Rome, the most famous those of Eschine and Proclo, while also Tertullian, who wrote the work with the title *De pallio*, was among his supporters. See C. Trevett, *Montanism: Gender, Authority and the New Prophecy*, Cambridge 1996 and W. Tabbernee, *Fake Prophecy and Polluted Sacraments. Ecclesiastical and Imperial Reactions to Montanism*, Leiden 2007, but also J. A. Mohler, *The Heresy of Montanism. An Historical Survey*, Staten Island (New York) 1971 and B. W. Goree, *The Cultural Bases of Montanism*, Waco (Texas) 1980, in addition to a classic book, W. Schepelern, *Der Montanismus und die phrygische Kulte*, Tübingen 1929; see moreover S. P. Freeman-Grenville, *The Date of the Outbreak of Montanismus*, in *Journal of Ecclesiastical History* 5 (1954) 7-15 and T. D. Barnes, *The Cronology of Montanism*, in *Journal of Theological Studies* 21 (1970) 403-408; see finally W. H. C. Frend, *Montanism. Research and Problems*, in *Rivista di storia e letteratura religiosa* 20 (1984) 521-537 and *Montanism. A movement of prophecy and regional identity in the early Church*, in *Sects and new religious movements*, ed. A. Dyson – E. Barker, Manchester 1988, 25-34.

19. 17.52, in *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, hrsg. L. Burgmann, Frankfurt am Main 1983, 242.

20. The same norm expressed in the same way is preserved in Ekl. 17.43, 44, e 45 for the crime of magic and in Ekl. 17.53 against deserters and public enemies; in the *Ecloga privata aucta* reappeared the prescription of the death penalty also against the apostates, identical: Οἱ ἐκ τῆς ἀμωνήτου τῶν χριστιανῶν πίστεως ἀποστάντες ξίφει τιμωρείσθωσαν (17.35).

21. The norm was recovered into the manuscript tradition of the text, always in the section devoted to criminal law: we can read it without any change in the *Ecloga privata* (17.42) – the source is still not published: see A. Christophilopoulos, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ecloga Privata*, in *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου* 4 (1937) 97-105 (= *Δίκαιον καὶ ἱστορία*, Athina 1973, 111-118), in addition to the note in C. E. Zachariae von Linghental, *Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum*, Lipsiae 1852, 5 – and in the *Eklogadion* (420) – a parallel compilation preserved in *Vindob. Iur. gr.* 2, *foll.* 6r-20v (in H. Hunger – O.

We know that the *Ekloge* did not intend to reform the previous system held in the *Corpus Iuris*, but simply to summarize it through an anthology, occasionally inserting norms of customary law[22]. It is significant, however, that the necessity to intervene has been felt exclusively in the case of Manichaeans, while the law structure on the matter received from the past was

---

Kresten, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, Wien 1969, 3-6); see about the so called δεύτερον ἐκλογάδιον D. Simon – S. Troianos, *Eklogadion und Ecloga privata aucta*, in *Fontes Minores* II, Frankfurt am Main 1977, 45-86; see about the problem of the sanctions Sp. Troianos, *Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογάδιου. Συμβολὴ εἰς ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν βασιλικῶν*, Frankfurt am Main 1980 – and finally in the *Ecloga privata aucta* (17.52) – the collection was published by Zachariae von Lingenthal (Leipzig 1865; JGR IV 1-48) and then by the Zepos (Athens 1931; JGR VI 7-47) on the base of *Cod. Parisinus gr.* 1384: see D. Simon – Sp. Troianos, *EPA Sinaitica*, in *Fontes Minores* II, Frankfurt am Main 1977, 45-86; see moreover E. E. Lipšic, *Vizantijskoe pravo v period meždu Eklogoj i Prochironom. Častnaja Rasprostranennaja Ekloga*, in *Vizantijskij Vremennik* 36 (1974) 42-72 and N. P. Matsis, *Διορθώσεις εἰς τὴν Ηὐξημένην Ἰδιωτικὴν Ἐκλογήν*, in *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 33 (1964) 154-159, in addition to F. Goria, *Sulla data e sull'origine dell'Ecloga Privata Aucta*, in *Studi Parmensi* 20 (1977) 305-323 and especially *Tradizione romana e innovazioni bizantine nel diritto privato dell'Ecloga privata aucta*, Frankfurt am Main 1980. In the *Appendix Eclogae* (see L. Burgmann – S. Troianos, *Appendix Eclogae*, in *Fontes Minores* III, Frankfurt am Main 1979, 24-125) instead there are some paragraphs devoted to different subjects, which derived directly from the Justinianic compilation and which were preserved in an old anthology of ecclesiastical law, the *Collectio Tripartita* (see *Collectio tripartita. Justinian on Religious and Ecclesiastical Affaire. An anonymous collection of Greek summaries of fragments from corpus iuris civilis*, ed. N. van der Wal – B. H. Stolte, Groningen 1994): *pars* 3 of *Appendix Eclogae* (Ποινάλιος κατὰ αἱρετικῶν μανιχαίων καὶ τῶν λοιπῶν αἱρέσεων καὶ κατὰ ἐπαοιδῶν καὶ φαρμακῶν), divided in twenty chapters, is devoted to the enemies of the catholic faith and has many connections mainly with the *pars* 1.5 of *Collectio Tripartita*: 3 (Coll. Trip. 1.5.4 / C. 1.5.4), 7 (Coll. Trip. 1.5.16 / C. 1.5.16; Ecl. ad Proch. mutata 36.4; Eis. aucta 53.9; Epit. 45.61), 11 (Coll. Trip. 1.5.5 / C. 1.5.5; Ecl. ad Proch. mutata 36.5; Eis. aucta 53.12), 13 (Coll. Trip. 1.7.6 / C. 1.7.6; Ecl. ad Proch. mutata 36.10), 17 (Coll. Trip. 1.11.10 / C. 1.11.10; Ecl. ad Proch. mutata 36.1; Eis. aucta 53.16), 20 (Ecl. ad Proch. mutata 36.12 and Eis. aucta 53.19; the paragraph, which is not contained in the *Collectio Tripartita* and which is indicated as originary from can. 7 of the Council of Nicaea, must be ascribed to can. 95 of the Quinisext, where the matter of the baptism of the heretics is faced; see P. G. Caron, *"Ne sanctum baptisma iteretur" - C.Th. 16.6: C.I. 1.6*, in *Atti dell'Accademia Romanistica Costantinian*, 6, 1986, 167-178 and moreover L. Burgmann – S. Troianos, *cit.*, 46-47; see finally Gero, *Leo III*, p. 49 n. 3).

22. The relationship between criminal law and costumary law is hard to understand: it is obvious that the order to punish must be the result of a legislative decision and therefore the sign of a centralized power. The doctrine has exercited itself especially about the debate on the origin of the *Nomos Gheorghikos*; see P. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, in *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* II, hrsg. H. Hunger, München 1978, 440-442; see moreover D. Simon, *Provinzialrecht und Volksrecht*, in *Fontes Minores* I, Frankfurt am Main 1976, 102-126.

extended and complete. Perhaps this could be motivated by the precise circumstance which could justify also the presence of Montanists into the lawmaker's mind.

Different hypothesis about the topic have been formulated. The most plausible is the one according to which Montanists were, in some ways, identified with Hebrews, whom have been actually persecuted by the Isaurian emperors[23]; it was an old conviction[24]. Very meaningful, in this respect, is an evidence from Teophanes Confessor[25], who, in his *Chrono-*

23. See J. Scharf, *The Jews, the Montanist and the Emperor Leo III*, in *Byzantinische Zeitschrift* 59, 1966, 37-46, mainly 44-45 e *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*, New York 1971, 61-81, but also *Byzantine Jewry in the Seventh Century*, in *Byzantinische Zeitschrift* 48 (1955) 103-115, 111-112; see moreover J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*, Athens 1939, 91-95 (and *An Eastern Christian Sect: The Athinganoi*, in *Harvard Theological Review* 29, 1936, 93-106). Useful K. E. Zachariae von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1892 (3. Aufl.) / Aalen 1955, 337-339 and V. N. Benesevič, *Istorii Evreev v Vizantii VI-X vekov*, in *Evreskaja Mysl'* 2 (1926) 197-224 e 305-318, *passim*. Finally, we read in Gero, *Leo III*, p. 53 n. 19: "The harsh punishment that the Ecloga metes out to the Manichaeans is of course quite consonant with earlier Justinianic legislation, as is that which is directed against magicians of various stripes (Title 17, no. 43, ed. Zachariä, p. 50). But, this provision about Manichaeans and Montanists is the only mention of heretical groups in the Ecloga, which is otherwise concerned with purely secular matters. This passage could well be an interpolation: if Leo intended this code to deal with the punishment of heresy, surely a more extended discussion could be expected than the bald statement: οἱ μανιχαῖοι καὶ οἱ μοντανοὶ ξίφει τιμορείσθωσαν (...)". About the fact that during the Isaurian time Hebrews were discriminated a passage exists which concerns the taxation system against them (see A. Andreades, *Les Juifs et le fisc dans l'Empire byzantin*, in *Mélanges Diehl* I, Paris 1930, 7-29 e F. Dölger, *Die Frage der Judensteuer in Byzanz*, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 26, 1933, 1-24), reported on the occasion of the attempt to recover the control on the Italian peninsula (see M. V. Anastos, *Leo III's Edict Against the Images in the Year 726-7 and the Italo-Byzantine Relations Between 726 and 730*, in *Byzantinische Forschungen* 3, 1968, 5-41): Theophanes Confessor (hrsg. C. de Boor, Leipzig 1883 I 410), George Kedrenus (hrsg. I. Bekker, Bonn 1839, II 877 e 880), John Zonaras (hrsg. T. Büttner-Wobst, Bonn 1897, III 263) and also F. Dölger, *Regesten*, I.1, 36, n. 300.

24. Eusebius of Ceasarea, in *Hist. Eccl.* V.16, 12, writes that Apollinaris of Gerapolis in the second book of his work against Montanists said that Jews never have done something to contrast their heresy, while Procopius of Caesarea, in his *Anekdota*, speaking about the heretics and in particular Montanists, reports that some Samaritans persecuted have become even Manichaeans (XI).

25. Theophanes Confessor, who continued George Sinkellos' chronicle, was *spatarios* under Constantine V, who has bred him at the court, so became monk: he was exiled by Leo V to the island of Samotracia, where died in 818. See G. Marasco, *Teofane e le origini dell'iconoclastia*, in *Categorie linguistiche e concettuali della storiografia bizantina*, Napoli 2000, 105-123; see anyway G. Ostrogorsky, *Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert*, in *Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher* 7 (1930) 1-56; for other remarks we refer to C. Mango

graphia[26], says that between the years 720 and 721 Leon III begun an heavy baptisms campaign precisely against Hebrews and Montanists in Frigia, traditionally their own region[27].

The motherland of Montanists was on the border with the native territory of Isaurians, who came from a city situated in the northern edge of the Syrian province[28] and called Germanicea. Isaurians – although the nickname of the king appeared probably in a following time[29] – belonged to a not greek-

– R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and New Eastern History AD 284-813*, Oxford 1977, *passim*, together with I. Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715-813*, Berlin 1991.

26. *Chronographia sub anno* 6214 (hrsg. C. de Boor, Leipzig 1883, I 401 21-27 and hrsg. J. Classen, Bonn 1839, I 617 8-14 / PG 108, col. 809): τούτῳ τῷ ἔτει ἠνάγκασεν ὁ βασιλεὺς τοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς Μοντανοὺς βαπτίζεσθαι, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι ἀπροαιρέτως βαπτιζόμενοι ἀπελούοντο τὸ βάπτισμα καὶ ἐσθίοντες μετελάμβανον τὴν ἁγίαν δωρεὰν καὶ ἔχραινον τὴν πίστιν, οἱ δὲ Μοντανοὶ διαμαντεύσαντες ἑαυτοῖς καὶ ὁρίσαντες ἡμέραν εἰσῆλθον εἰς τοὺς ὡρισμένους οἴκους τῆς πλάνης αὐτῶν καὶ κατέκαυσαν ἑαυτούς (...); the piece of information is reported also by other writers: Michael the Syriac, ed. Chabot, IV 456 and II 490; Agapius, ed. Vasiliev, 504; Elias of Nisibi, ed. Brooks, 162, 17-19 (in Syriac) e 21-22 (in Arabic). Nothing appears instead into Nikephoros' *Breviarium* (hrsg. C. de Boor, Leipzig 1880; see A. J. Visser, *Nikephorus und der Bilderstreit*, The Hague 1952). Very interesting is also the account of Leo Grammaticus, who wrote during the tenth century, where Hebrews forcebly converted are confused with the members of the sect of Montanists; this is a sign that a relationship between what is said by Thephanes Confessor and the content of the article coming from the *Ekloge* could be really existed: (...) Λέων (...)· ἐβάπτισε δὲ ἀναγκασῶς καὶ τοὺς Ἑβραίους ὥστε λέγεσθαι ἔκτοτε τοὺς Ἑβραίους καὶ Μοντάνους. (*Chronographia*, hrsg. I. Bekker, Bonn 1842, 179); see also a passage in the Concilium of 814 (J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio* XIV, Venetiis 1769, 120).

27. Also the Amorian dinasty was originary from Phrygia; see about the results of the second iconoclasm, strongly wished by Leo V "the Armenian", P. J. Alexander, *The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and Its Definition (Horos)*, in *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953) 37-66 and M. V. Anastos, *The Ethical Theory of Images Formulated by the Iconoclasts in 754 and 815*, in *Dumbarton Oaks Papers* 8 (1954) 153-160 (= *Studies in Byzantine Intellectual History*, London 1979, n. XI).

28. The city of Mar'aś (see G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, Paris-Beyrouth 1953) was connected to the tradition of the Monophisite church (see W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge 1972); were Phrigians moreover the metropolitan Thomas of Claudiopolis and the bishop Constantine of Nacoleia, both anathemized as iconoclasts during the Council of Nicaea in 787 (Mansi XIII, 416c; see J. Mendham, *The Seventh Ecumenical Council*, London 1849).

29. Leon III, who has started his brilliant career as *strategos* of the Anatolian *thema*, had the first name of Conon; see C. Head, *Who was the real Leo the Isaurian?*, in *Byzantion* 41 (1971) 105-108, in addition to K. Schenk, *Kaisers Leons III Walten im Innern*, in *Byzantinische Zeitschrift* 5 (1896) 257-301, 296-298; see moreover K. Schenk, *Kaiser Leo III.*, Halle 1880.

speaking, rather poor[30], ethnic group, who used to live in a mountainous and wild[31] land of frontier[32], where the contacts before with the Jewish world and afterwards with the Arabian one were important[33]. Isaurians, perhaps there is no need to remind it, struggled heavily against the representation of the divinity into holy images, according to a typical aniconic view[34].

30. See C. E. Minor, *The robber tribes of Isauria*, in *The Ancient World* 2 (1979) 117-127 and R. Syme, *Isaura and Isauria. Some problems*, in *Sociétés urbaines, sociétés rurales dans l'Asie Mineure et la Syrie hellénistiques et romaines. Actes du colloque organisé à Strasbourg (novembre 1985)*, éd. E. Frézouls, Strasbourg 1987, 131-147, but also W. D. Burgess, *Isaurian names and the ethnic identity of the Isaurians in late antiquity*, in *The Ancient World* 21 (1990) 109-121 and K. Hopwood, *Bandits, elites and rural order*, in *Patronage in ancient society*, ed. A. Wallace-Hadrill, London 1989, 170-187; see moreover D. B. Shaw, *Bandit highlands and lowland peace: the mountains of Isauria-Cilicia*, in *Journal of the economic and social history of the Orient* 33 (1990) 199-233 and 237-270, with N. E. Lenski, *Assimilation and revolt in the territory of Isauria, from the 1st century BC to the 6th century A.D.*, in *Journal of the economic and social history of the Orient* 42 (1999) 411-465.

31. See G. Varinlioglu, *Living in a marginal environment: rural habitat and landscape in southeastern Isauria*, in *Dumbarton Oaks Papers* 61 (2007) 287-317.

32. See H. Hunger, *Ὁ ὀφθαλμὸς τῆς οἰκουμένης. Das Auge der Welt*, in *Neuen Forschungen und Restaurierungen in byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul. Achten der Internationalen Fachtagung vom 6.-8. November 1991 in Istanbul*, Wien 1999, 21-28. The words "centre" and "periphery" represented an important couple of concepts in the structure of the imperial power; see about this theme *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, hrsg. L. M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, but expecially E. Pitz, *Die griechisch-römische Ökumene und die drei Kulturen des Mittelalters: Geschichte des mediterranen Weltteils zwischen Atlantik und Indischem Ozean. 270-812*, Berlin 2001; see moreover M. Gallina, *Centre et Périphérie: identité et différences (XIe-XIIIe siècles)* and G. Cavallo, *Ἐν βαρβάροις χωρίοις. Riflessioni su cultura del centro e cultura delle periferie a Bisanzio*, both in *Byzantina-Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance pléniére du XXe Congrès international des Études byzantines – Paris 2001*, Paris 2003, 57-76 and 77-106; we remember finally *Bisanzio fuori di Bisanzio*, cur. G. Cavallo, Palermo 1991.

33. See H. Breyer, *Bilderstreit und Arabertum in Byzanz. Das 8. Jahrhundert (717–813) aus der Weltchronik des Theophanes*, Wien 1957, in addition to A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, Bruxelles 1935, *passim* and E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, syrischen und armenischen Quellen*, Bruxelles 1935, *passim*; for every other remarks we refer anyway to I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs*, printed in several volumes in Washington (I.1 e I.2, 1995 / II.1, 2002 e II.2, 2009).

34. The influence of the islamic culture to avoid the representation of the image of the divinity is often shown as one of the most important causes of the iconoclastic swing of the Isaurian dinasty: in Theophanes Confessor's *Chronographia* the epithet *sarakenophron* is used against Constantine V (hrsg. C. de Boor, Leipzig 1883, I 402); see, for example, G. E. V. Grunebaum, *Byzantine iconoclasm and the influence of the Islamic environment*, in *History of Religions* 2 (1962/1963) 1-10 and W. Beltz, *Die Bedeutung des Islam für den byzantinischen Bilderstreit*, in *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 37 (1985) 256-257, with I. W. Barnard, *The Graeco-Roman and Oriental background of the iconoclastic controversy*, Leiden 1974, for other remarks; useful finally B. Farès, *Philoso-*

On this respect, a reference to the religious tendencies of the Isaurian dinasty could be also useful[35]. Certainly, the iconoclasm had a prevailing political character[36]. The destruction of icons and relics of saints[37], objects of an idolatrous worship, incarnated the refusal of a Christian faith dispersed into a kind of multiplicity. On the contrary, the cross, raised as a symbol, became the new factor of unity[38], like the "eternal" against the "ephemeral". Together with the disappearance of holy images, indeed, the number of portraits of the emperors, living evidence of a power in search of the way to survive forever, increased. After all, it was the same idea, marvellously described by Lactance[39] and Eusebe of Caesarea[40], which expressed Constantine the Great[41], gigantic

---

phie et jurisprudence illustrées par les Arabes. La querelle des images en Islam, in *Mélanges Louis Massignon* II, Damascus 1957, 77-109. About the Jewish aniconism instead we refer to T. N. D. Mettinger, *No graven images? Israelite aniconism and its ancient Near East*, Stokholm 1995; see also F. Calabi, *Simbolo dell'assenza: le immagini nel Giudaismo*, in *Quaderni di storia* 21 (1995) 5-32.

35. The connection between the date of the promulgation of the text (741; see L. Burgmann, *cit.*, 10-12) and the public rise of the iconoclastic controversy (754, Horos of Hiereia; see M. V. Anastos, *The Argument for Iconoclasm as Presented by the Iconoclastic Council of 754*, in *Late Classical and Medieval Studies in Honor Albert M. Friend Jr.*, ed. K. Weitzmann, Princeton 1955, 177-188), which started with the destruction of the image of Jesus Christ at the Chalké in 726 and continued with the famous *silention* on 17th January 730 and the removal of Patriarch Germanus, are really disputed. In fact nothing authorize us to read into the *proemion* an iconoclastic spirit, neither in the will to restore the ancient δικαιοδοσία, apart the term χριστοσημείωτον (Proem. 92, ed. Burgmann, p. 166), which could remember maybe the symbol of the cross.

36. See S. Gero, *Notes on byzantine iconoclasm in the eight century*, in *Byzantion* 44 (1974) 23-42, but also *Icon and Logos. Sources in Eighth-Century Iconoclasm*, transl. with comm. by J. Sahas Daniel, Toronto 1986; see moreover again W. E. Kaegi, *The Byzantine armies and iconoclasm*, in *Byzantinoslavica* 27 (1966) 48-70.

37. See J. Wortley, *Iconoclas and Leipsanoclasm. Leo III, Constantin V and the Relics*, in *Byzantinische Forschungen* 8 (1982) 253-279.

38. See J. Moorhead, *Iconoclasm, the Cross and the imperial image*, in *Byzantion* 55 (1985) 165-179 and moreover J. R. Martin, *The Dead Christ on the Cross in Byzantine Art*, in *Late Classical and Medieval Studies in Honour Albert M. Friend Jr.*, ed. K. Weitzmann, Princeton 1955, 189-196.

39. *De mortibus persecutorum* 44, 5.

40. *Vita Constantini* I, 28-30.

41. See *Vita Constantini* IV.15-16, about the prohibition to paint the holy images into churches; see R. Grigg, *Constantine the Great and the cult without images*, in *Viator* 8 (1977) 1-32. Very interesting moreover P. C. Finney, *Antecedents of Byzantine Iconoclasm. Christian Evidence before Constantine*, in *The image and the World. Confrontations in Iudaism, Christianity and Islam*, ed. J. Cutmann, Missoula (Montana) 1977, 27-47. See, about the quite iconoclastic way of thinking in Eusebius of Caesarea, G. Florovsky, *Origen, Eusebius and the Iconoclastic Controversy*, in *Church History* 19 (1950) 77-96, but also A. von Stockhausen, *Einige Anmerkungen zur Epistula ad Constantiam des Euseb von Caesarea*, in T. Krannich – C.

figure of Christian emperor who has given, not by chance[42], the name to Constantine V[43].

Therefore, in our opinion, we should try to avoid the temptation to draw near iconoclasts and heretics, an argument which has often been used by the defenders of the images in their public debates[44]. The new theological movement was considered by its supporters as a restoration of an original,

---

Schubert – C. Sode, *Die ikonoklastische Synode von Hiereia 754*, Tübingen 2002, 92-112: the work is preserved in *Patrologia Graeca* 20, coll. 1535 sqq.

42. In the acclamations of the *horos* of 754 is written: "Long life to the new Constantine, the pious emperor!".

43. See about the enigmatic figure of this emperor I. Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialen zu seinem Leben und Nachleben*, Bern-Frankfurt am Main 1994, in addition to A. Lombard, *Études d'histoire byzantin. Constantin V, empereur des Romains*, Paris 1902. His religious way of thinking is not simple to reconstruct; in the *Anthirretica* of Patriarch Niceforus there are some fragments of his christological positions (IX century; PG 100, coll. 206-373, first and second); see P. J. Alexander, *The patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclestical Policy and the Image Worhip in the Byzantine Empire*, Oxford 1958 (1983) and R. P. Blake, *Note sur l'activité littéraire de Nicéphore Ier patriarche de Constantinople*, in *Byzantion* 14 (1939) 1-15 and V. Grumel, *Les "douze chapitres contre les iconomaques" de Saint Nicéphore de Constantinople*, in *Revue des Études Byzantines* 17 (1959) 127-135. In the Council of Constantinople of 754 (10th February, Hiereia – 8th August, Blachernae) the emperor supported a complicated theology, saying that who worshipped the icons dropped into nestorianism and in the meantime into monophisism (Mansi XIII 257E-260AB).

44. We would like to remember mainly Germanus of Constantinople (715-730) and John of Damaskus from the family of Al-Mansur, which has left us the most important sources against the iconoclasm: the letters of the patriarch (in PG 98, coll. 156 sqq. / *De Haeresibus et Synodis*, PG 98, 39-88) and the three orations on holy images (in PG 94 coll. 1232-1420). Another source, before the *horos* of 754, is the *Νουθεσία γέροντος περὶ τῶν ἁγίων εἰκόνων*, assigned to Georgos Kuprios, which contained some lessons and a dialogue with an iconoclastic bishop (see B. M. Melioranskij, *Georgij Kiprjanin i Ioann Ierusalimijanin*, Sankt Peterburg 1901; rec. E. Kurtz, in *Byzantinische Zeitschrift* 11, 1902, 538 -543); from him, together with John of Damaskus' works, came John of Jerusalem (στηλευτικὸς λόγος in PG 96, coll. 1348-1362), who in turn originated the composition which had the title *Adversus Constantinum Caballinum* (late VIII century / PG 95 coll. 309-344 / J. M. Hoeck, *Stand und Aufgabe der Damaskenus-Forschung*, in *Orientalia Christiana Periodica* 17, 1951, p. 26 nt. 2). About the figure of the patriarch we refer to L. Lamza, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730)*, Würzburg 1975; see moreover V. Fazzo, *Agli inizi dell'iconoclasmo. Argomentazione scritturistica e difesa delle icone presso il patriarca Germano di Costantinopoli*, in *Parola e spirito. Studi in onore di Settimio Cipriani*, cur. C. Casale Marcheselli, Brescia 1982, 809-832. See finally about the reasoning who justificated the worship of the icons A. Avenarius, *Der Geist der byzantinischen Ikonodulie und seine Tradition*, in *Jahrbuch der österreichisches Byzantinistik* 42 (1992) 41-54; see besides V. Fazzo, *La giustificazione delle immagini religiose dalla tarda antichità al cristianesimo. I. La tarda antichità, con un appendice sull'iconclasmo bizantino*, Napoli 1977.

pure, Christendom: it was not meant to be a revolution[45]. This aspect took the Isaurian emperors to look at the heretical sects with extreme suspicion, frightened that the opposition –somewhere very strong, for example in Cappadocia[46]– would have instrumentally showed them as enemies of the orthodoxy[47].

Anyhow, the battle fought against the party of the monks does not seem to have had a concrete importance. Indeed, it is difficult to think that the article contained in Ekl. XVII.52 derived in some way from the propaganda which only later was orchestrated against the monks[48]: they were in reality, although painted as unlearned beggars[49], members of a rich and powerful rank, owner of large landed estates[50].

From the moment that one of the main characteristics was to oppose every organized body, the heresies of Manichaeans and Montanists, raised in a terrible manner to the eyes of the central power. On one side Manichaeism

45. In the *horos* issued at the end of the Council of Hiereia in 754 by Constantine of Sileos – Anastasius, who had replaced German, died shortly before – there were many references to the anathemas of the other councils, to create a sense of continuity. See again M. V. Anastos, *The Argument for Iconoclasm as Presented by the Iconoclastic Council of 754*, in *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr.*, ed. K. Weitzmann, Princeton (New Jersey 1955) 177-188 (= *Studies in Byzantine Intellectual History*, London 1979, n. X).

46. See, for example, P. F. Beatrice, *I Padri Cappadoci*, in *Lo spazio letterario dell'antica Grecia* I.3, Roma 1994, 699-321, but especially C. Moreschini, *I padri cappadoci: storia, letteratura, teologia*, Roma 2008, where other references.

47. The argument of the "return to the origins" had a strong charge of ambiguity; in fact, the refuse of the ecclesiastical structures and therefore of the principle of the apostolic succession, which guaranteed a valid administration of the sacraments, was one of the cornerstone of every Christian radical movement.

48. Stephan the Younger, according to his biography (*Vita Stephani Junioris*, in PG 100, coll. 1069-1186; beginning of the IX century), was martyred in 765; the violent measures taken by Michele Lacanodracone, who had received the order to transform the monasteries into barracks and to confiscate all their properties, were more next. See S. Gero, *Byzantine Iconoclasm and Monomachy*, in *Journal of Ecclesiastical History* 28 (1977) 241-248.

49. Manichaeans in the Theodosian codification were sometimes identificated with other groups, in particular, apart Encratites, ascetics, these which were called "hydroparastatae" and "saccofori": these last remembered, concerning the nickname, the sect of "borboriti" (from βόρβορος, mud), who in the Justinianic period were included sure among Manichaeans; after other time, Manichaeans were assimilated instead to Messalians or Euchits (from εὐχέται, to pray); in the same way Paulicians were often identified as "phundagiagites" (lit. vagabonds; see about these G. Ficker, *Die Phundagiagiten: ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters*, Leipzig 1908).

50. See P. Charanis, *The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, in *Dumbarton Oaks Papers* 4 (1948) 51-118 and moreover *The Monks as an Element of Byzantine Society*, in *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) 61-84.

evoked the evil will to suggest two different entities, denying at the root the unity of the Christian creed[51]. On the other hand, Montanism, called forth the temptation of the single man, in isolated groups, to avoid the normal life of the subjects of the empire[52]. Moreover, the two heresies, as we know, did not show feelings against images. On the contrary, Manichaeans loved the pictorial representations[53], while Montanists left a good number of grave inscriptions, also figurative[54].

Another element could help us to put together the pieces of the picture. Under the Isaurian dinasty, in particular with Constantine V, the Paulician heresy started to spread from the Armenian province[55]. Its followers suf-

51. See note 8.

52. Montanists refused every ecclesiastical structure, basing their creed on personal charismas: in this way every kind of integration would be simply impossible, also into the state organization (see W. Tabbernee, *«Keeping the faith»: Montanism and military service*, in *Antioche de Pisidie. Actes du Ier Congrès International sur Antioche de Pisidie*, éd. T. Drew-Bear – M. Taslialan – C. M. Thomas, Paris 2002, 123-136); see, for example, F. E. Vokes, *Montanism and the Ministry*, in *Studia Patristica* IX.3, ed. F. L. Cross, Berlin 1966, 306-315 and M. J. Kreidler, *Montanism and monasticism: charism and authority in the Early Church*, in *Studia Patristica* XVIII.2, ed. E. A. Livingstone, Kalamazoo (Michigan)-Leuven 1989, 229-234; read moreover A. Stewart-Sykes, *The original condemnation of Asian Montanism*, in *Journal of Ecclesiastical History* 50 (1999) 1-22, with *The Asian context of the new prophecy and of «Epistula Apostolorum»*, in *Vigiliae Christianae* 51 (1997) 416-438.

53. In the museum of Berlin-Dahlem (Museum für Asiatische Kunst) there are some beatiful Manichaean text pictures: see Z. Gulácsi, *Mediaeval Manichaean Book Art. A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th-11th Century East Central Asia*, Leiden 2005 with *Mediaeval Manichaean Art in Berlin Collections*, Turnhout 2001; see moreover H.-J. Klimkeit, *Manichaen Art and Calligraphy*, Leiden 1982 and *Vom Wesen manichäischer Kunst*, in *Zeitschrift für Religion- und Geistesgeschichte* 34 (1982) 195-219, also as *On the Nature of Manichaean Art*, in *Studies in Manichaean Literature and Art*, in ed. M. Heuser – H.-J. Klimkeit, Leiden 1998, 270-290.

54. See W. Tabbernee, *Montanist Inscriptions and Testimonia. Epigraphic Sources*, Macon (Georgia) 1997, but also E. P. Gibson, *Montanism and Its Monuments*, Cambridge (Massachusetts) 1974.

55. See M. Loss, *Le movement Paulicien à Byzance*, in *Byzantinoslavica* 24 (1963) 258-286 and 25 (1964) 52-68 with *À propos des sources grecques reflétant des Pauliciens*, in *Byzantinoslavica* 17 (1956) 19-57 and *Origine du nom des Pauliciens*, in *Byzantinoslavica* 18 (1957) 202-217 and N. G. Garsoïan, *The Paulician Heresy. A study of the origin and development of Paulicianism in Armenia and the Eastern provinces of the Byzantine empire*, The Hague 1967, but also R. M. Bartikjan, *Istočniki dlja isučenija istorii pavlikianskogo dviženija*, Erevan 1961; see moreover *Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure*, éd. C. Astruc – W. Conus-Wolska – J. Grouillard – P. Lemerle – D. Papachrysanthou – J. Paramelle, in *Travaux et Mémoires* 4 (1970) 1-227 and P. Lamerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure après les sources grecques*, in *Travaux et Mémoirs* 5 (1973) 39-47, in addition to K. Mutafova, *The Pauliciens, differents for all*, in *Étude Balkaniques* 4 (1993) 29-37; we would remember H. *Grégoire, Les sources de l'Histoire des Pauliciens. Pierre de Sicilie est authentique et «Photius»*

fered at the time the first massive deportations[56]. It is therefore possible that the norm in Ekl. XVII.52 could be connected with these events, perhaps as a kind of forecast[57], through the confusion between the Paulician dualism and the Manichaean one[58].

Anyway, we have to admit that Manichaeism has started to be accosted to Montanism since long time before. Curiously, Justinian's last constitutions against the movement, C. 1.5.18.19 e 21, always reminded, besides Samaritans[59], who were close to the religion of Hebrews, also Montanists[60]

---

un faux, in *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques* 22 (1936) 95-114 and *Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens*, in *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Ser.* 5 33 (1947) 289-324, with *Pour l'histoire des églises pauliciennes*, in *Orientalia Christiana Periodica* 13 (1947) 509-514. Very interesting finally V. Nersessian, *The Tondrakian Movement: Religious Movements in the Armenian Church from the 4th to the 10th Centuries*, London 1987.

56. Armenians came into the empire to avoid the Arabic domination, during the reign of Constantine V: he ordered to deport a great number of them in Trace, with other populations belonging to the monophisite creed from Syria. See P. Charanis, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, in *Comparative Studies in Society and History* 3 (1961) 140-154 and *Ethnic Change in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, in *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959) 25-44; useful moreover *The Armenians in the Byzantine Empire*, in *Byzantinoslavica* 22 (1961) 196-240, but also G. Dedeyan, *L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle*, in *Byzantion* 45 (1975) 65-70 e 99-100; see for other remarks N. G. Garsoïan, *Armenia between Byzantium and the Sasanides*, London 1985 and finally *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period. Symposium Dumbarton Oaks 1980*, New York 1982.

57. Constantine V was obliged to became enemy to Armenians. When the father died, Artavasde, the Armenian *strategos* of the *thema* of Opsikion, who had helped him to conquer the throne, moved against the legitimate successor: the emperor managed to enter the capital of Constantinople in 743, but the affront was too difficult to forget.

58. Althought Paulicians became Manichaeans officially in the Council of Constantinople (VII; 787), which was promoted by the empress Irene at the end of the second iconoclasm, it is possible that the assimilation was already spread; Paulicians were eliminated by military force in 872, when the stronghold Tefrice was destroyed and their leader, Crisocheiro, was executed.

59. See D. Jacoby – Y. Tsafir, *Jews, Samaritans and Christians in Byzantine Palestine*, Jerusalem 1988; see about Samaritans in particular S. Winkler, *Die Samariter in den Jahren 529/530*, in *Klio* 43-45 (1965) 435-457 and especially A. M. Rabello, *The Samaritans in Justinian's Corpus iuris civilis*, in *Israel Law Review* 31 (1997) 724-743 (= *The Jews in the Roman Empire: Legal Problems, from Herode to Justinian*, Aldershot 2000, n. XI); very interesting also K. L. Noethlichs, *Jews, heretics or useful farm workers? Samaritans in late antique imperial legislation*, in *Wolf Lieberschuetz reflected. Essays presented by colleagues, friends and pupils*, ed. J. Drinkwater – B. Salway, London 2007, 57-65. See, finally, for other remarks A. D. Crown, *The Samaritans*, Tübingen 1989.

60. See C. 1.5.18.3, 1.5.19.4, 1.5.20.3-8 e 1.5.21.2.

(together with the sects of Tascodrugites[61] and Ophites)[62]. Montanists were persecuted by Septimius Severus, who considered them radical Christians[63], but especially by Justinian. The emperor, who was also the great persecutor of Manichaeans, ordered to burn Montanus' mortal remains, with those of his disciples[64], Priscilla and Massimilla. An interesting additional source is Sokrates Scholasticus' *Historia Ecclesiastica*, where there is a passage where Manichaeans and Montanists are accosted[65].

So, let us try to draw some conclusions. The decision to punish with death penalty both Manichaeans and Montanists seems to be motivated by specific circumstances, which have pushed the Isaurian lawmakers, who were called to rule in a dramatic period, to approach the two heresies in a single article of law. This was added to the prescriptions of the Justinianic system, but emphasized the importance of the two heresies into a view of repression.

Nevertheless, a deeper analysis makes a more important element arise.

Montanism, for the reasons we have tried to explain above, represented perhaps a serious danger. Manichaeism, instead, has already disappeared at the time of the promulgation of the *Ekloge* in March 741[66]. However, the

---

61. The name became from the curious way of praying of these heretics, who used lean the forefinger on the tip of their nose. See C. Trevett, *Fingers up noses and pricking with needles: possible reminiscences of revelation in later Montanism*, in *Vigiliae Christianae* 49 (1995) 258-269.

62. According to a legend, Ophits loved to raise snakes; we know that their belief was connected with the simbology of the snake, chtonic and prophetic animal, which had disclosed the knowledge to Adam and Eve and which was chosen by Moises as personal symbol, the bronze snake of Num. 21, 4-9 and then John. 3, 14-15: so their name came from *ophis*, which means "snake" in Greek, term found moreover in the ethimology of the "Sermon to the Nassens", an ophit text, from nâhâsh, again "snake", but in Hebrew; see M. G. Lancellotti, *The Naassens. A Gnostic identity among Judaism, Christianity, Classical and Ancient Near Eastern Tradition*, Münster 2000.

63. See F. E. Vokes, *The opposition to Montanism from Church and State in the Christian Empire*, in *Studia Patristica* IV, hrsg. K. Aland – F. L. Cross, Berlin 1961, 518-526, K. H. Schwarte, *Das angebliche Christengesetz des Septimius Severus*, in *Historia* 12 (1963) 185-208, A. Alcock, *Persecutions under Septimius Severus*, in *Enchoria. Zeitschrift für Demotistik und Koptologie* 11 (1982) 1-5 and A. Wypustek, *Magic, Montanism, Perpetua, and the Severan Persecution*, in *Vigiliae Christianae* 51 (1997) 276-297.

64. Theophanes Confessor, about the mass suicide into the fire of Montanists, tells the persecution of Leo the Isaurian remembering that one of Justinian the Great, contained in a passage of Procopius of Caesarea where we found also together Samaritans and Manichaeans (*Procopii Historia Arcana*, ed. Niebuhr, Bonn 1838, vol. 3, pp. 74 sqq.). See W. Tabbernee, *Early Montanism and Voluntary Martyrdom*, in *Colloquium* 17 (1985) 33-44.

65. VII.32, 20; see Socrate de Constantinople, *Histoire Ecclésiastique. Livre VII*, éd. P. Maraval, Paris 2007, 120-121.

66. Leo III died in that year, on the 17th of June, less after the promulgation of the collection together with his son. The matter of the dating seems now to be definitely

connection which probably existed with Paulicianism could prove that the standing element was actually the name to be given to the heresy and not to its nature. The substance of Manichaeism, an heretical dualism *par excellence*[67], started to appear less essential than its form: the *nomen manichaeorum* was to include also other heterodox beliefs, without limitation of time and space, replacing the "part" with the "whole" and meaning the phenomenon of heresy in its entirety.

All this appears even clearer if we think that the Isaurian emperors themselves, Leo III and Constantine V, were to be accused, by the simplification typical of the heresiological polemic[68], to belong the first to Manichaeism[69] and the second to Paulicianism[70]. When we add that both were made closer, even if in a different way[71], to Hebrews, the circle could be closed.

---

closed; see D. Ginis, *Das Promulgationsjahr der Isaurischen Ecloga*, in *Byzantinische Zeitschrift* 24 (1923) 345-58 and V. Grumel, *La date de la promulgation de l'"Eclogue" de Léon III*, in *Echos d'Orient* 34 (1935) 327-31, but also *La date de la promulgation de l'Eklogue des Isauriens: l'année et le joir*, in *Revue des étude byzantines* 21 (1963) 272-274, and especially L. Burgmann, *cit.*, 10-12.

67. See, for example, U. Bianchi, *Dualismo religioso. Saggio storico e etnologico*, Roma 1958, but also J. Ries, *Concezione manichea dell'uomo e della società: rottura religiosa e progetto di una religione universale*, in *Trattato di antropologia del sacro. IV. Crisi, rotture e cambiamenti*, Milano 1995, 163-184.

68. See about the force of words in the fight against the heresy A. Cameron, *Texts as Weapons: Polemic in the Byzantine Dark Ages*, in *Literacy and Power in the Ancient World*, ed. A. K. Bowman – G. Wolf, Cambridge 1994, 198-215, but also R. Lim, *Public Disputation, Power, and Social Order in Late Antiquity*, Berkeley 1995.

69. John of Damaskus, *First Oration on the holy images*: Κακίζεις τὴν ὕλην, καὶ ἄτιμον ἀποκαλεῖς; καὶ οἱ Μανιχαῖοι (...) (PG 94, 1297C) e Μὴ κάκιζε τὴν ὕλην· οὐ γὰρ ἄτιμος (...) Τῶν Μανιχαίων τοῦτο τὸ φρόνημα. (PG 94, 1245C) – Anonymous, *Vita Stephani*: (...) ὁ νέος οὗτος Βαλτάζαρ αἵρεσιν ἐμπνεῖ τῇ Ἐκκλησίᾳ Μανικαικήν, τάχα, ἵν' εἴπω τι, καὶ τῶν Ἀφθαρτοδοκητῶν ἐφάμιλλον. (PG 100, 104B; see Gero, *Leo III*, p. 109 n. 72).

70. Giorgio Monaco accuses Constantine V even to be Paulician: οὐ γὰρ ἦν Χριστιανός, μὴ γένοιτο, ἀλλὰ Παυλικιάνος ἤ, τό γε ἀληθέστερον εἰπεῖν καὶ οἰκειότερον, εἰδωλολάτρης καὶ καὶ δαιμόνων ὑπηρέτης καὶ ἀνθρωποθύτης (hrsg. C. de Boor, Leipzig 1904, II, 751, 18-20) (see Gero, *Constantine V*, p. 151 n. 34 and *Notes on Byzantine Iconoclasm in the eight century*, in *Byzantion* 44, 1974, 23-42, 34-36, about radical iconoclasm and Paulicianism).

71. Leo III and Constantine V were both connected, for different reasons, with the matter of Hebrews. About Leo III circulated a legend, differently quoted, according which the emperor decided to impose the iconoclasm through the magic of an Hebrew, who promised to him a long and peaceful kingdom: *Adversus Constantinum Caballinum*, which has its long recension after the year 787 (PG 95, 336C-337A; see J. Starr, *An Iconodulic Legend and Its Historical Basis*, in *Speculum* 8 (1933) 500-503); *Narratio* by John of Jerusalem, where the story of the Caliph Yazid II and the Hebrew Tessaracontapechys (787, in Mansi XIII, 197-200; see A. A. Vasiliev, *The iconoclastic edict of the caliph yazid II, A.D. 721*, in *Dumbarton Oaks Papers* 9/10, 1956, 23-47, together with O. Grabar, *Islamic Art and Byzantium*, in

Finally, to finish with a provocation, it is likely that if the *Ekloge* would have been written some years after the article we have considered would loose the echo of the prescription against Montanists, caused by a specific circumstance, to preserve only the expectation of the death prescribed for Manichaeans, that is to say, for all the heretics.

Key-words: Byzantine Law, Manichaean Heresy, Isaurian Ekloge.

Dumbarton Oaks Papers 18, 1964, 69-88); Theophanes Confessor, *Chronographia*, with the account of Baser, a Syrian counsellor of the emperor (hrsg. C. de Boor I 401, 29-402, 4). Instead, about Constantine V we have two facts. On one side, the marriage in 732 with a princess of the Khazars, who belonged to Hebraism, called Irene and mother of the successor, Leo IV "the Khazar"; actually, on the basis of an anonymous source, the diffusion of Jewish religion in the Khazar territory started just during the reign of the Isaurian dinasty (see S. Schechter, *An Unknown Khazar Document*, in *The Jewish Quarterly Review* 3, 1912, 181-219, but now C. Zuckerman, *On the Date of he Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of he Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo*, in *Revue des Études Byzantines* 53, 1995, 237-270). On the other the tale, maybe apocriphal (see J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641-1204*, Athens 1939, 95, where the authenticity is denied; see also Gero, *Leo III*, p. 119, nt. 28), of an ambassery to Charles the Great composed by two Hebrews, as we read in G. Rauschen, *Die Legende Karls des Grossen im 11. und 12. Jahrhundert*, Leipzig 1890, 48, 9-15: *Duo (...) hebrei sacram epistolam Constantini imperatoris manu scriptam ad prefatum imperatorem cum precipuis donis apportaverunt. Nomina autem eorum hec sunt: Ysaac et Samuel; Ysaac vero homo magna prudentie et simplicitatis in sua lege fuisse assertus est. Samuel etenim secundum ipsorum legem pontifex erat in eis, homo religiosus et in utraque lingua eruditus.*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

V. M. MINALE: *Βυζαντινό δίκαιο και μανιχαϊστική αίρεση. Παρατηρήσεις επί της διατάξεως της E.XVII.52*

Η διάταξη της Εκλογής XVII.52, με την οποία ο αυτοκρατορικός νομοθέτης επιβάλλει την θανατική ποινή στους οπαδούς της Μανιχαϊστικής αιρέσεως, θέτει το ζήτημα της αντιμετώπισης των ακραίων εκείνων αιρέσεων οι οποίες, κατά τη διάρκεια αυτής της ιστορικής αυτής περιόδου, ταυτίζονται με τον *Μανιχαϊσμό*. Με δεδομένο ότι κατά την Ισαυρική περίοδο ο *Μοντανισμός*, ο οποίος απαντά-κατεξοχήν στην περιοχή της Φρυγίας, ταυτίζεται ενίοτε με μία ορισμένη «σέκτα» του Ιουδαϊσμού, ενώ αναμφισβήτητα δεν υπάρχουν οπαδοί της αίρεσης του μανιχαϊσμού, κύριο αντικείμενο διερεύνησης της μελέτης αυτής αποτελεί η εξομοίωση της ποινικής μεταχείρισης των μανιχαίων και των μοντανιστών. Μία πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να δοθεί με βάση τη βαθύτερη έννοια της μανιχαϊστικής αιρέσεως, η οποία, για ποικίλους ιστορικούς και θρησκευτικούς λόγους, περιέλαβε αδιακρίτως παντός είδους θρησκευτικές αποκλίσεις από το δόγμα.

Λέξεις-κλειδιά: Βυζαντινό δίκαιο, Μανιχαϊστική αίρεση, Εκλογή των Ισαύρων.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 193-207

Hylkje de JONG

Stephanus on the *Condictiones* in D. 12.1: A Byzantine Classification*

1. *Introduction*

Stephanus is one of the antecessors, the professors who taught the codification of Emperor Justinian in the Byzantine Empire during the 6th Century A.D. Stephanus presumably taught at the law school in Beirut. The *Digest* and the *Institutes*, together with the *Codex Justinianus*, a collection of constitutions from 534, constituted the law education by the antecessors. These works were written almost entirely in Latin. As Greek-speaking students were usually taught who had a limited knowledge of Latin, the lectures were given in Greek. Two lectures were given. In the first, the antecessor dealt with the Latin text on the basis of a free Greek translation, the *index* (ὁ ἔνδειξ). In the second lecture, the antecessor explained the Latin text by way

* This article is a final and concluding overview of various elaborated articles concerning one or more *condictiones* of *D.* 12.1. It was presented at the *Third Conference for young Historians of Greek Law* [Thessaloniki (Greece), September 29-October 2, 2011].

of *paragrafai* (παραγραφαὶ), comments of a legal or linguistic nature. The *Digest* teachings of Stephanus contain fragments of both the *index* and the *paragrafai*.[1] Only Stephanus' commentary on the *Digest* has been passed on. Stephanus must also have taught the *Institutes* and the *Codex*, but no indications have been found that Stephanus gave comments on these law books. Stephanus must indeed have written a separate work on *culpa*.[2]

Fragments of Stephanus can be found spread throughout Byzantine legal literature.[3] They can be recognised by Stephanus' characteristic style.[4] Most of the fragment of Stephanus' *Digest* teachings have been passed down in the *Basilica*. The *Basilica* are a Greek collection of translations and summaries of the still applicable rules of Justinian's codification, which was completed under Leo the Wise in about 900. Comments, the so-called scholia, were written in the margins round the *Basilica* text. Besides the *new* scholia, which were written after the *Basilica* were formed, *old* scholia from the Justinian period were placed as well round the *Basilica* text. These *old* scholia came from the law teachings, as also given by Stephanus. Most of the comments explicitly attributed to Stephanus were passed down in *D.* 17 and *D.* 12.[5]

The antecessors did not limit themselves to translating and explaining the individual fragments. They attached texts about the same subject and attempted to distinguish general principles. A good example of the way in which the Byzantine scholars developed Roman law further is Stephanus' treatment of the *condictiones*. A Byzantine classification of technical terms for individual *condictiones*, as yet never thoroughly discussed in the literature, comes from him. This article centres on Stephanus' classification of the *condictiones* in *D.* 12.1.

2. *Historical background of the* condictio

The classical *condictio* is a personal action in which the plaintiff claims performance by the defendant.[6] Such performance concerned a well-defined debt, a *certum*. Formally speaking, the classical *condictio* is an action at strict

1. N. van der Wal and J.H.A. Lokin, *Historiae iuris graecoromani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, p. 39 ff.

2. See H. de Jong, *Stephanus en zijn Digestenonderwijs*, Den Haag 2008, p. 32 ff.

3. See for Stephanus' fragments in Byzantine sources De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 39-118.

4. See De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 121-173.

5. See for an overview of Stephanus' remarks at *Digest* fragments De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 76 ff.

6. F. Schwarz, *Die Grundlage der Condictio im klassischen römischen Recht*, Münster/Köln 1952, p. 1 ff.

law.[7] The legal relationship is not governed by justice and equity. Moreover, the classical *condictio* is abstract, as it does not state the legal ground. In material terms, it is not easy to find a common ground for the different applications of the *condictio*. It could be used in diverse situations,[8] and not only in case of purchase and sale (*emptio venditio*) such as the *actio empti*.

In their descriptions, classical jurists did not divide the *condictio* into different types.[9] Only one such action was possible, the *condictio*. After the abolition of the legal actions (*legis actionis*[10]), the procedure by which people applied the condiction was the formulary procedure,[11] the procedure *per formulas*. The plaintiff, in bringing the *condictio*, alleged in the *intentio* that something had to be given.[12] Each action had its own *formula*. In the *formula* of the *condictio*, for instance, it was stated that the judge had to examine whether the defendant had an obligation to *dare*.[13] The plaintiff asserted that the defendant had to give (*dare*) him something, i.e. *to have transferred ownership*. The *formula* reads: *si paret eum dare oportere*. If the plaintiff was still the owner, he should have brought a *reivindicatio*.

Centralisation of the imperial administrative system at the end of the third century had consequences for procedural as well as substantive law, as Roman law has a very close relationship between private law as substantive law and procedural law. The development of procedural law had a direct effect on the development of the *condictio*. The procedure *per formulas* was replaced by the *cognitio* procedure (*extra ordinem cognitio*).[14] As the *formulae* did not exist in the *cognitio* procedure, the *actio* had no sharply outlined contents.[15] The claim was no longer individualised by the established *formula*, but by the circumstances. These circumstances determined the substantive nature of the action. Such substantive individuality of the action is called

---

7. Schwarz, *Die Grundlage* (*supra*, n. 6), p. 1 ff.; p. 282 ff.

8. W.W. Buckland, *A Textbook of Roman Law from Augustus to Justinian*, Cambridge 1921, p. 675 ff.; W.W. Buckland, *A Manual of Roman Private Law*, Cambridge 1947, p. 364 ff.; R. Zimmermann, *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, p. 836; 838 ff.

9. Schwarz, *Die Grundlage* (*supra*, n. 6), p. 2; p. 5 ff.; p. 137 ff.

10. Cf. De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 180-188 and H. de Jong, *Stephanus en zijn Digestenonderwijs. Ὁ κέρτος γενικὸς κονδικτίκιος*, in: D. Heirbaut, X. Rousseaux & A. Wijffels (eds.), *Histoire du droit et de la justice: une nouvelle génération de recherches / Justitie- en rechtsgeschiedenis: een nieuwe onderzoeksgeneratie*, Louvain-la-Neuve 2009, p. 177 ff.

11. M. Kaser, *Das römische Zivilprozessrecht*, München 1996, p. 151 ff.

12. Cf. *Gaius* 4.18.

13. O. Lenel, *Das Edictum Perpetuum*, Leipzig 1927 (Aalen 1974), p. 230.

14. M. Kaser, *ZP* (*supra*, n. 11), p. 435 ff.

15. D. Simon, *Untersuchungen zum Justinianischen Zivilprozess*, München 1969, p. 39 ff.; cf. also Kaser, *ZP* (*supra*, n. 11), p. 220 ff.; p. 485 ff.; p. 578 ff.

by the (Byzantine) jurists the *natura actionis*.[16] The *condictio* was indeed still used in the *Corpus iuris civilis*, but then as a general description of a right in which the nature of that right was summarised.[17] This usually concerned the *condictio* as a substantive term. It is therefore not surprising that the compilers of the *Corpus iuris civilis* described and characterised the facts firmly defined by them in various sections.[18] Consequently, a certain division arose in the *condictio*. All *condictiones* show a certain similarity in reclaiming a certain benefit. The *Digest* contains eight titles in which a specific *condictio* is discussed. All these claims are ordered according to different facts. For instance, the *condictio indebiti* (*D.* 12.6) is a claim based on undue payment. Undue payment thus refers to the characteristics of the facts of the case, but not to the legal ground. But the names of *conditiones* also refer to the object of the claim, such as in the *condictio triticaria* (*D.* 13.3).

The origin of the technical terms therefore lies in the line of the historical development of the *condictiones*, as already used in the systematisation by Justinian. The plaintiff in the time of Justinian probably had to state precisely the complex of facts under substantive law on which he wanted to base his claim before being granted a *condictio*. Stephanus took this system even further, presumably for the sake of clarity of his teachings of the *Digest*. He named the *condictiones* according to their underlying facts. This gave each of these condictiones a specific technical legal term.

3. *D.* 12.1 *De rebus creditis si certum petetur et de condictione*

As stated, this article centres on the classification of the *condictiones* in *D.* 12.1. It concerns the title *De rebus creditis si certum petetur et de condictione*. According to the compilers, there are two types of actions in the *Corpus iuris civilis*, namely the *actio si certum petetur* and the *condictio*.[19] The *actio si certum petetur* is a claim for a specific sum of money; the *condictio* is an action to claim something well defined. In the *Digest* teachings he passed on under this title, Stephanus used not just two, but seven specific technical legal terms for the *condictiones* in *D.* 12.1.

I will deal with title *D.* 12.1 in chronological order. I will discuss the most

16. M. Kaser, *Das römische Privatrecht* II, München 1975², p. 67 ff.; cf. also De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 277 ff. See H. de Jong, 'The Application of *Natura* (φύσις) in Byzantine Law' (forthcoming 2012).

17. Kaser, *RP* II (*supra*, n. 16), p. 65.

18. Cf. also Kaser, *RP* II (*supra*, n. 16), p. 422 ff.

19. See for the discussion about the twofold *Digest* title De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 194 and p. 198.

characteristic comments by Stephanus on those specific *condictiones*. This does not mean that specific *condictiones* cannot occur elsewhere as well.

3.1. Ὁ κέρτος (γενικὸς) κονδικτίκιος (*D.* 12,1,9)[20]

In the literature, on the basis of *D.* 12.1.9*pr.*, the *condictio* for claiming something well defined is also called the *condictio certi*.[21] Besides in the next fragment, the term *condictio certi* appears only once in the *Digest* (*D.* 46,2,12). The *condictio certi* was probably not yet a technical legal term in the *Corpus iuris civilis*:

> *D.* 12.1.9*pr.*:
> Ulpianus libro vicensimo sexto ad edictum. Certi condictio [Steph.: generalis] competit ex omni causa, ex omni obligatione, ex qua certum petitur, sive ex certo contractu petatur sive ex incerto: licet enim nobis ex omni contractu certum condicere, dummodo praesens sit obligatio: ceterum si in diem sit vel sub condicione obligatio, ante diem vel condicionem non potero agere.
>
> *Ulpianus, Edict XXVI.* The *condictio certi* [Steph.: generalis] is applicable on the basis of any legal ground, to any obligation on the basis of which something specific is claimed, regardless of whether the claim is based on a contract with well-defined or indefinite contents. We are at liberty under any contract to claim something well-defined by way of the *condictio*, as long as at least an obligation is available. But if the obligation is subject to a time-limit or a condition, I shall not be able to bring an action before the time-limit has expired or the condition has been fulfilled.

The *condictio certi* is applicable on the basis of *all* contracts, both the general forms (*creditum*) and the specific form (*mutuum*).[22] No distinction is made in *D.* 12.1.9*pr.* between a well-defined sum of money and a well-defined thing. The point is a claim on something well defined. Stephanus does, however, point out this distinction. He noted the following in this *Digest* fragment:

> *BS* 1510/21-1511/16:
> Στεφάνου. Τέως ἴσθι, ὅτι ὁ παρὼν κονδικτίκιος ἐπὶ ἀργύρων καὶ μόνων κινεῖται, οὐ μὴν ἐπὶ καρπῶν καὶ τῶν ἄλλων πραγμάτων. Ἐπὶ γὰρ τῶν τοιούτων, ὡς εἶπον, ὅσα ἐστὶ παρὰ τὰ ἀργύρια, ὁ τρι<τι>κάριος κινεῖται, ὡς ἐν τῷ ἑξῆς

20. Cf. De Jong, *Ὁ κέρτος* (*supra*, n. 10), p. 177-192.

21. See for example M. Kaser, *Das römische Privatrecht* I, München 1971², p. 599 n. 62. For the origin of the term see *Gaius* 4.18-19 (Kaser, *RP* I, p. 170 ff. and Schwarz, *Die Grundlage* (*supra*, n. 6), p. 280 ff.).

22. *D.* 12.1.1-2.

βιβ. τιτ. γ'. διγ. α'. φησίν. Εἴρηται δὲ τὸ 'ἔξομνι καῦσα' ἤτοι τὸ 'ἐκ πάσης αἰτίας' οὐ πρὸς τὴν ἰνρέμ· οὐδέποτε γὰρ ἀντὶ τῆς ἰνρὲμ ὁ παρὼν κινεῖται κονδικτίκιος κατὰ φύσιν ἤτοι κατὰ τὴν προσοῦσαν αὐτῇ ἰδιότητα. Ἡ μὲν ἰνρὲμ παρὰ τοῦ δεσπότου κινεῖται, τὰ δὲ ῥήματα τοῦ κονδικτικίου ἔχει 'σιπάρετ δάρετ ὀπόρτερε'. Δῆλον δέ, ὅτι τὸ 'δάρετ' ἐστὶ τὸ δεσπότην ποιῆσαι, καὶ οὐχ οἷόν τε ἐστὶ τὸν κινοῦντα τὴν ἰνρὲμ ἅπαξ δεσπότην ὄντα τοῦ πράγματος λέγειν τὸ 'δάρετ'. Πῶς γὰρ οἷόν τε ἐστὶν ἐπὶ πλέον αὐτὸν γενέσθαι δεσπότην; [...]

By Stephanus. To start with, you should know that this *condictio* is brought only for money and not to claim fruits and other things. Because for all those things, as I said, that do not concern money, ὁ κονδικτίκιος τριτικάριος is brought, as he says in the next book, title 3 fragment 1. The words *ex omni causa*, or on the basis of any legal ground, do not relate to an action in rem. Because this *condictio* is never instituted instead of an action in rem on the basis of its nature or on the basis of its own character. An action in rem is brought by the owner, but the words of the *conditio* are: *Si paret dare oportere*. It is clear that *dare* means making someone the owner, and it is not possible that in an action in rem, the one who is the owner of the thing would say: '*Dare*'. Because how could he become the owner more than once? [...]

In his *paragrafè*, Stephanus refers to *D.* 13.3.1 (*de condictione triticiaria*):

D. 13.3.1pr.:
Ulpianus, libro vicensimo septimo ad edictum. Qui certam pecuniam numeratam petit, illa actione utitur 'si certum petetur': qui autem alias res, per triticariam condictionem petet. [...]

Ulpianus, Edict XXVII. Anyone who claims a bare sum of money uses the action '*si certum petetur*' [Steph.: *condictio certi*]. Anyone, however, who claims other things can do so by way of the *condictio triticaria*. [...]

If a plaintiff wanted to claim a certain amount of money, that plaintiff could bring an *actio si certum petetur*. Stephanus calls this action ὁ κέρτος κονδικτίκιος. If the object of the claim consisted of a thing other than money, the *condictio triticaria* was available. In his *paragrafè*, Stephanus calls this *condictio* ὁ κονδικτίκιος τριτικάριος.

Stephanus does not mention only ὁ κέρτος κονδικτίκιος, but also ὁ κέρτος γενικὸς κονδικτίκιος. This is the general ὁ κέρτος κονδικτίκιος.[23] It is clear on the basis of a new scholion what the difference is between ὁ κέρτος

23. See for the meaning and discussion about the origin of the term ὁ κέρτος γενικὸς κονδικτίκιος De Jong, *Ὁ κέρτος* (*supra*, n. 10), p. 185-187.

κονδικτίκιος and ὁ κέρτος γενικὸς κονδικτίκιος.[24] In ὁ κέρτος κονδικτίκιος the plaintiff claims only a certain amount of money. In ὁ κέρτος γενικὸς κονδικτίκιος a plaintiff can also claim other (well-defined) things. Stephanus also explains in *BS* 1503/25 further to *D.* 12.1.4 that ὁ κέρτος γενικὸς κονδικτίκιος can be brought on the basis of its general meaning. By this, Stephanus meant the broader meaning of *dare*, namely *to give*. In that case, the *condictio* disregards its own specific characteristic, i.e. *to have transferred ownership* (*dare*).[25]

The general action was simply called *condictio* in the *Digest*. Stephanus, unlike Justinian, made a clear distinction in his *Digest* teachings in the names of the *condictiones*. The *condictio* for claiming a well-defined sum of money, for instance, is called ὁ κέρτος κονδικτίκιος and that for a well-defined thing other than money ὁ κονδικτίκιος τριτικάριος (*D.* 13.3). One could claim something well defined by bringing the general *condictio*, ὁ κέρτος γενικὸς κονδικτίκιος. The aforementioned actions are actions which refer to the object of the claim.

3.2. Ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος (*D.* 12.1.11.1)[26]

The specific *condictio*, ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος (*condictio ex mutuo*),[27] could be brought on the basis of the contract loan for consumption (*mutuum*), if the two conditions for a legally valid *mutuum* were met, namely transfer of ownership (*datio*) and *consensus*.[28] In the next *paragrafè* at *D.* 12.1.11.1 Stephanus explicitly refers to the two conditions for the existence of ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος:[29]

---

24. *BS* 1505/12 at *D.* 12.1.4.

25. See for Stephanus' explanation of the (classical) *formula* of the *condictio* '*si paret dare oportere*' in procedural law in Byzantine law De Jong, *Ὁ κέρτος* (*supra*, n. 10), p. 188-192.

26. Cf. H. de Jong, 'Stephanus on the condictio de bene depensis (ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 78 (2010), p. 22-24.

27. See also Schwarz, *Die Grundlage* (*supra*, n. 6), p. 293 ff. The Justinian codification and the pre-Justinian sources of law are not acquainted with this condiction as the *condictio ex mutuo* (J. Baron, *Die Condictionen*, Berlijn 1881, p. 45 ff.). This is not so surprising, because there was no necessity to give the condiction a specific name. The fact that various 'sorts' came in use meant that the original condiction also received a seperate name, as we see in *Th.* 3.14.1.

28. See De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 205 ff. and De Jong, 'Stephanus on the condictio de bene depensis' (*supra*, n. 26), p. 20-24.

29. This condiction was the specific condiction by virtue of loan for consumption. From the Byzantine treatise *De actionibus* it appears that the action had still be named in the summons. Cf. *De actionibus* 1. In the treatise *De actionibus* an enumeration is given of the actions of the Roman civil procedural law under their Latin names. At each action,

D. 12.1.11.1:

Ulpianus libro vicensimo sexto ad edictum. [...] sed si dedero, ut undecim debeas, putat Proculus amplius quam decem condici [Steph.: ex mutuo] non posse.

Ulpianus, Edict XXVI. [...] But if I gave that 10.000 on the understanding that you owe 11.000, Proculus means that no more than 10.000 sestertia could be claimed in a *condictio* [Steph.: *ex mutuo*].

BS 1524/3-23:

Στεφάνου. [...] Ὁ δὲ ἀντὶ τῶν δέκα νομισμάτων ἕνδεκα συμφωνήσας λαβεῖν οὐκ ἔχει ἐπὶ τοῖς ἕνδεκα τὸν κονδικτίκιον. ἐπειδὴ κἂν τοιαύτη διάθεσις ἐπηκολούθησεν, ὅμως ἐπὶ τῶν ἕνδεκα νομισμάτων ἐπιλείπει ἡ ἀπαρίθμησις. Δεῖ δὲ, ὡς εἶπον, εἰς τὸ τεχθῆναι τὸν δανειακὸν κονδικτίκιον συγχρόνως τῇ ἀπαριθμήσει τὰ δύο συντρέχειν, καὶ ἀπαρίθμησιν καὶ διάθεσιν.

By Stephanus. [...] But anyone who has agreed to receive 11 *solidi* instead of 10 does not have a *condictio* on the basis of those 11 *solidi*, because, even if there was such an intention, the payment of those 11 *solidi* was nevertheless not made. As I said, in order to bring about ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος both elements must coincide at the time of payment, namely payment and intention.

In order to bring ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος on the basis of loan for consumption, there had to be a congruity of payment and intention. By payment, Stephanus refers to the transfer of ownership. This concerns the payment of money or transfer of things. The intention denotes consensus. Ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος is a contractual action.

3.3. Ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος (from *D.* 12,1,11,2)[30]

From *D.* 12.1.11.2 Stephanus' teachings in the *Digest* relate to ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος. In a new scholion at *D.* 12.1.11.2, *BS* 1526/25, an unknown author stated that from that time, the legislator referred to ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος in the Latin text. This *condictio* is in line with the last *condictio*.[31] If one of the requirements for a legally valid

---

a description of its purpose and intent is given (see for example *De actionibus* 7 : Ἐπὶ δὲ τῶν περσοναλίων· εἰ χρέος ἀπαιτοίμεθα, τὸν δανειακὸν ὁρισόμεθα condicticium (About personal actions; if we claim a debt, then we specify the *condictio ex mutuo*). Dating the *De actionibus* is difficult. It has to be concluded that it is unlikely the treatise was written before 529 A.D. (Van der Wal/Lokin, *Delineatio* (*supra* n. 1), p. 65); cf. also Simon, *Untersuchungen* (*supra*, n. 15), p. 41 ff.; Kaser, *ZP* (*supra*, n. 11), p. 578 n. 17.

30. Cf. De Jong, 'Stephanus on the condictio de bene depensis' (*supra*, n. 26), p. 15-35.

31. Saccoccio says the following about ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος: "Ecco allora comparire, sempre limitandoci a Stepfano, accanto alla *condictio 'ex mutuo'*, la *con-*

mutuum was lacking, the plaintiff could at a certain time bring a *condictio de bene depensis*, i.e. ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος.[32] According to Stephanus *another* requirement was of decisive importance to the possibility of bringing ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος in addition to the aforementioned starting point. The following *paragrafe* is at *D.* 12.1.18:

> *D.* 12.1.18.1:
> Ulpianus libro septimo disputationum. Si ego quasi deponens tibi dedero, tu quasi mutuam accipias, nec depositum nec mutuum est: idem est et si tu quasi mutuam pecuniam dederis, ego quasi commodatam ostendendi gratia accepi: sed in utroque casu consumptis nummis condictioni [Steph.: de bene depensis] sine doli exceptione locus erit.
>
> *Ulpianus, Treatises VII.* If I have given you money with the intention of *depositum*, and you receive it in the opinion that it is a *mutuum*, there is no question of *depositum*, nor of *mutuum*. The same is also the case if you have given me money with the intention of *mutuum* and I have received it as if it were *commodatum*, to show it. In both cases, however, after the coins have been spent, the *condictio* [Steph.: *de bene depensis*] is applicable without an *exceptio doli*.
>
> *BS* 1539/10-19:
> Στεφάνου. [...] Καὶ οὔτε ἐναντιοῦται ἡμῖν τὰ ἑπόμενα δύο θέματα κατὰ τὸ παρὸν δίγεστον· οὔτε γὰρ ἡ ἐξ ἀρχῆς σύνοδος τῶν συναλλαξάντων οὔτε ἡ ἀπαρίθμησις, ἀλλ' ἡ δαπάνη τὸν ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος ἐπ' αὐτοῖς εἰσήγαγε κονδικτίκιον ὡς ἀπὸ ἀγαθοῦ καὶ δικαίου συνιστάμενον, ὃς παραχαράττειν εἴωθε τὸν καθόλου κανόνα.
>
> By Stephanus. [...] Because neither the original agreement by the contracting parties nor the payment, but the expenditure gives rise to ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος in these cases, because it arises on the basis of justice and equity, which customarily breaches the general legal rule.

In ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος the time of the expenditure, ἡ

---

dictio τοῦ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος = *condictio de bene depensis*, che si accorda quando le parti intendevano concludere un mutuo, ma le circostanze non hanno consentito alla loro volontà di trovare la voluta forma giuridica, ad essempio perché ad una delle due parti difettava la capacità di agire" (A. Saccoccio, *Si certum petetur, dalla condictio dei veteres alle condictiones Giustinianee*, Milan 2002, p. 577 ff.).

32. Zachariae points to the questionable translation of Fabrotus and Heimbach for ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος, which they translate as *condictio de bene depensis*. Zachariae proposes *condictio ob bene consumpta* (K.E. Zachariae von Lingenthal, 'Die Meinungsverschiedenheiten unter den Justinianeischen Juristen', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (romanistische Abteiling), 6 (1885), p. 9). By this time the *condictio de bene depensis* is generally accepted in literature: I utilize this term for the sake of clarity.

δαπάνη, takes a central place. It disregards the intention and the payment, the requirements for bringing ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος. No *mutuum* has arisen, because one of the two requirements has not been met. In the aforementioned fragment, that is consensus. The contractual *condictio*, ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος, is therefore not possible. Although there is no *mutuum*, the 'borrower', who was in good faith, did in turn indeed spend the money at a certain time (ἡ καλὴ δαπάνη).[33] He benefitted himself by doing so. Based on this benefit, the 'borrower' can be held liable in ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος by the 'lender', because this is reasonable and fair.[34]

3.4. Ὁ κονδικτίκιος δεπεκουλίο en ὁ κονδικτίκιος δεϊνρὲμ βέρσο (*D.* 12,1,12)[35]

In a comment at fragment 12, Stephanus states why this fragment is in title *D.* 12,1: not because of the existence of ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος, but rather because of the fact that also a lunatic (*furiosus*) can obtain a right of action:

> *D.* 12,1,12:
> *Pomponius libro sexto ex Plautio* [...] item si is qui servo crediderat furere coeperit, deinde servus in rem domini id verterit, condici [Steph.: de in rem verso] furiosi nomine posse. [...].
>
> *Pomponius, From Plautius VI.* [...] Furthermore, if someone who had lent a slave money becomes mentally ill, and the slave then uses it to enrich the capital of his master, the *condictio* can be brought on behalf of the lunatic [Steph.: *de in rem verso*]. [...].

In his comment, Stephanus refers to two different *condictiones* at this fragment:

> *BS* 1529/1-12:
> Στεφάνου. [...] ἐπείτοιγε κἂν μὴ εἰς δεσποτικὰς ἐδαπανήθησαν χρείας τὰ δανεισθέντα, ὅτι ὅλως ὁ δανείσας ὑγιὴς ἦν ἐν τῷ τῆς ἀπαριθμήσεως καιρῷ, ἤρμοσεν αὐτῷ καὶ οὕτως ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος καὶ δεπεκουλίο. Διὰ τοῦτο δὲ παρενέμιξε τὸ παρὸν κεφάλαιον τοῖς θέμασιν, ἅπερ τὸν ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος τίκτει κονδικτίκιον, οὐχ ὅτι καὶ αὐτὸ τὸν ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος τίκτει, ἀλλ' ὅτι

33. See for the explanation of ἡ καλὴ δαπάνη De Jong, 'Stephanus on the condictio de bene depensis' (*supra*, n. 26), p. 26-28.

34. See for the explanation of justice and equity De Jong, 'Stephanus on the condictio de bene depensis' (*supra*, n. 26), p. 29-31.

35. Cf. De Jong, *Stephanus* (*supra*, n. 2), p. 257 ff.

βούλεται δεῖξαι, ὅτι καὶ μεμηνόσι προσπορίζεται ἀγωγή. Πρῶτον μὲν γὰρ εἶχε κονδικτίκιον δεπεκουλίο, μετὰ δὲ τὴν μανίαν κονδικτίκιον δεϊνρὲμ βέρσο.

By Stephanus. [...] After all, even if the borrowed money was not spent for the benefit of the owner, the lender would nevertheless be entitled to ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος and ὁ κονδικτίκιος δεπεκουλίο, because he was of a sound mind at the time of the payment. The reason he included this section between the examples of cases that give rise to ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος is not that it even gives rise to ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος as well, but that he wants to show that *furiosi* were also allowed to bring an action. Initially he had ὁ κονδικτίκιος δεπεκουλίο and after he became mentally ill ὁ κονδικτίκιος δεϊνρὲμ βέρσο.

On the one hand, ὁ κονδικτίκιος δεπεκουλίο was brought if the son or slave spent the money borrowed from his *peculium* on himself. On the other hand, ὁ κονδικτίκιος δεϊνρὲμ βέρσο could be brought if the son or slave used the money for the benefit of the capital of his *pater* or *dominus*.[36]

3.5. Ὁ κονδικτίκιος ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου (*D.* 12,1,23; *D.*12,1,31,1 and *D.*12,1 32)[37]

At fragment D. 12.1.23 of the *Digest* teachings of Stephanus, he mentions ὁ κονδικτίκιος ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου:

D. 12.1.23:
Africanus libro secundo quaestionum. Si eum servum, qui tibi legatus sit, quasi mihi legatum possederim et vendiderim, mortuo eo posse te mihi pretium condicere [Steph.: ex bono et aequo] Iulianus ait, quasi ex re tua locupletior factus sim.

Africanus, Questions II. If I have taken possession of a slave who was bequeathed to you, and have sold him as if he had been bequeathed to me, Julianus says that, after the slave has died, you can claim the purchase price from me by bringing a *condictio* [Steph.: *ex bono et aequo*] based on the argument that I had enriched myself at the expense of your assets.

BS 1550/12-21:
Στεφάνου. Δῆλον μέν, ὅτι δύναμαι τὴν ἐξτιπουλάτου κατὰ τοῦ κληρονόμου κινεῖν, εἰ βουληθῶ, ὡς μήπω κομισάμενος τὸ ληγάτον. Τὸ δὲ θαυμαστόν, ὅτι καὶ κατὰ τοῦ νεμηθέντος τὸν οἰκέτην καὶ πωλήσαντος κινῶ τὸν κονδικτίκιον· δῆλον δέ,

36. Cf. *BS* 1528/27-32 (Nicaeus).

37. Cf. H. de Jong, 'A Byzantine interpretation of *D.* 12.1.32 and similar *Digest* fragments', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 80 (2012), p. 47-76.

ὅτι ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου. Ἐπὶ γὰρ τοῦ παρόντος θέματος οὐδεμία ἀπόφασις ὕπεστι τοῦ κινηθῆναι τὸν κονδικτίκιον ἢ αὐτὸ τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ δίκαιον· καὶ χρὴ πάντως εἰπεῖν, ὅτι ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου τὸν κονδικτίκιον ἐπὶ τοῦ παρόντος θέματος ἔχει. Οὔτε γὰρ δίκαιόν ἐστιν ἕτερον ἐκ τῶν ἀλλοτρίων κερδαίνειν. Ὅτι δὲ τοῦτο οὕτως ἔχει, δείκνυσι καὶ ὁ Σέϊος ἐν τῷ λβ'. διγ. τοῦ παρόντος τιτ. Τὸ αὐτὸ νόησον, εἰ καὶ μὴ <ἐν> ὑπονοίᾳ ληγάτου, ἀλλ' ἐν ὑπονοίᾳ οἱουδήτινος νεμηθεὶς τὸν οἰκέτην ἐκέρδησε.

By Stephanus. It is clear that I can bring an *actio ex stipulatu* against the heir if I should want to, because I have not yet collected the legacy. It is, however, surprising that I can also bring a *condictio* against the person who had possession of the slave and sold him. It is clear that this is possible on the basis of reasonable and fair. In this example, there is no reason whatsoever to have a *condictio* brought than reasonableness and fairness themselves; and one must say at any rate that in this example, he has ὁ κονδικτίκιος ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου. Because it is not fair for a person to enrich himself at another's expense. Celsus also shows that this is the case in fragment 32 of this title. One should understand that the same thing is involved, even if he does not assume a legacy, but in the sense of no matter what, by taking possession of the slave, he was enriched.

Also at *D.* 12.1.31.1 and at the famous fragment *D.* 12.1.32.[38] Stephanus mentions ὁ κονδικτίκιος ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου. In all cases mentioned, the plaintiff, as former owner, reclaims what another has received without a legal ground. In *D.* 12.1.23, the actual legatee claims the purchase price of the bequeathed slave from the alleged legatee. The plaintiff has no legal relationship at all to the defendant, a third person. The third person can always be specified as a possessor in good faith who has received something to which he then acquires the ownership and is enriched by this at the expense of the original owner. Stephanus states clearly that it constantly concerns an exception which is based on justice. In his comments, in relation to the claim using ὁ κονδικτίκιος ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου, he always refers to the enrichment rule of Pomponius (*D.* 12.6.14 and *D.* 50.17.206) to interpret such justice. In Stephanus' comments, this general principle serves as an argument for ὁ κονδικτίκιος ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου.[39]

38. At the end of the eighteenth century, Johann Ludwig Conradi (1730-1785) gave the action in *D.* 12.1.32, by which the money given could be reclaimed, a specific name: *condictio Iuventiana* (J.L. Conradi, *De condictione iuventiana*, Marburg 1772, p. 57).

39. See for the explanation of the addition ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου De Jong, 'A Byzantine interpretation of *D.* 12.1.32' (*supra*, n. 37) 3.4 and for the origin of ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου 4.

4. Conclusion

Classical law had one *condictio*. This *condictio* was used in more diverse situations. For instance, a *condictio* was brought in the case of an undue payment, but also in the case of a loan for consumption. In the procedure *per formulas*, only one *formula* was available to the plaintiff. The judge had to examine whether the defendant had the obligation to *dare*, i.e. *to have transferred ownership*. The claim concerned performance of a well-defined debt. The *condictio* was a procedural law term. In post-classical procedural law, the *cognitio* procedure was used. The *condictio* was then rather a substantive term. At the time of Justinian, therefore, the substantive law aspect of the *condictio* was important. In compiling the *Digest*, Justinian therefore started by systemising the *condictiones* in sections. The plaintiff in the time of Justinian probably had to state precisely the complex of facts under substantive law on which he wanted to base his claim before being granted a *condictio*. Stephanus went further in his *paragrafai* with the systematisation of the *condictiones* according to their underlying facts than Justinian, presumably for the sake of clarity of his teachings of the *Digest*. In doing so, he did not limit himself to translating and explaining the individual *Digest* fragments in *D.* 12.1. He linked the different texts with the same substantive characteristics. The *condictiones* in these texts with the same substantive characteristics were constantly given the same specific legal name. Three types of *condictiones* can be distinguished in *D.* 12.1 of Stephanus' *Digest* teaching. Firstly, there are actions that refer to the object of the claim, namely ὁ κέρτος (γενικὸς) κονδικτίκιος. Secondly, ὁ δανειακὸς κονδικτίκιος can be brought on the basis of the contract loan for consumption. This is the contractual *condictio*. Thirdly, the two *condictiones* ὁ ἀπὸ καλοῦ δαπανήματος κονδικτίκιος and ὁ κονδικτίκιος ἀπὸ καλοῦ καὶ δικαίου can be brought on the basis of justice and equity. The *condictiones* ὁ κονδικτίκιος δεπεκουλίο and ὁ κονδικτίκιος δεϊνρὲμ βέρσο presumably belong in the latter group. Stephanus' treatment of the *condictiones* in *D.* 12.1 is a good example of the way in which the Byzantine scholars further developed Roman law.

Keywords: Teaching the Digest, antecessor, Stephanus, Basilica, Byzantine law, *condictio*, *ὁ κονδικτίκιος*.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

HYLKJE DE JONG: *Τα σχόλια του Στεφάνου επί των condictionum της D.12.1: Μία βυζαντινή ταξινόμηση*

Ένα χαρακτηριστικό δείγμα της μεθόδου με την οποία οι βυζαντινοί σχολιαστές ανέπτυξαν περαιτέρω το ρωμαϊκό δίκαιο αποτελεί η επεξεργασία της εννοίας των condictionum από τον σχολιαστή Στέφανο. Και τούτο διότι η βυζαντινή συστηματοποίηση των τεχνικών όρων που προσδιορίζουν τις ειδικότερες κατηγορίες των condictionum, –ένα ζήτημα το οποίο δεν έχει έως σήμερα επαρκώς απασχολήσει τους μελετητές,– προέρχεται από αυτόν τον σχολιαστή.

Το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο διέθετε μία και μόνο condictio, η οποία ήταν σε χρήση για ποικίλες και διαφορετικές καταστάσεις. Παραδείγματος χάριν, μία ενιαία condictio παρέχεται τόσο σε περίπτωση αχρεωστήτου όσο και στη περίπτωση αποπληρωμής δανείου. Κατά τη διαδικασία των formulae, μόνον μία formula ήταν διαθέσιμη στον ενάγοντα. Ο δικαστής όφειλε να εξετάσει εάν ο εναγόμενος είχε την υποχρέωση του *δίδειν* (*dare*), δηλαδή την υποχρέωση μεταβιβάσεως της κυριότητας. Ως εκ τούτου, η αγωγή αφορούσε στην εκπλήρωση μιας σαφώς καθορισμένης οφειλής. Με τα δεδομένα αυτά η condictio συνιστούσε έναν δικονομικό όρο. Στο μετακλασικό δικονομικό ρωμαϊκό δίκαιο, μέσω της σταδιακής επέκτασης της διαδικασίας της condictio, ο όρος αυτός θα μετεξελιχθεί σε όρο του ουσιαστικού δικαίου. Για τον λόγο αυτό, στην ιουστινιάνειο πλέον περίοδο, η σημασία της condictio, από την άποψη του ουσιαστικού δικαίου, ενισχύεται. Στο συμπιλληματικό έργο του *Πανδέκτη*, ο Ιουστινιανός επιχειρεί μία περαιτέρω ταξινόμηση των condictionum σε επιμέρους κατηγορίες. Συνεπώς ο ενάγων, κατά την ιουστινιάνειο πλέον περίοδο, θα πρέπει, προκειμένου να χορηγηθεί σε αυτόν η condictio, να αποδείξει με ακρίβεια τα πραγματικά εκείνα περιστατικά τα οποία θεμελιώνουν την αγώγιμη αξίωση από άποψη ουσιαστικού δικαίου. Ωστόσο, ο βυζαντινός σχολιαστής Στέφανος στο έργο του *Παραγραφαί* θα προχωρήσει περαιτέρω στη συστηματοποίηση των condictionum με βάση πλέον τα υποκείμενα πραγματικά περιστατικά, ενδεχομένως προς τον σκοπό της πληρέστερης αποσαφήνισης των χωρίων του Πανδέκτη στο πλαίσιο του παρεχομένου διδακτικού του έργου. Κατά το εγχείρημά του όμως αυτό, δεν θα περιορισθεί σε μία απλή μετάφραση και επεξήγηση των μεμονωμένων σχετικών αποσπασμάτων του *Πανδέκτη*, αλλά θα αποκαταστήσει την εσωτερική αλληλουχία των συναφών μεν, αλλά με διαφορετικό περιεχόμενο, κειμένων, τα οποία ωστό-

σο παρουσιάζουν ταυτόσημα ουσιώδη νομικά χαρακτηριστικά. Ευλόγως λοιπόν οι condictiones των συγκεκριμένων αυτών κειμένων αποδίδονται σταθερά με τον ίδιο νομικό όρο. Ειδικότερα, τρεις τύποι condictionum διακρίνονται στη διδασκαλία του Στεφάνου επί της *D.*12.1. *Πρώτον* υπάρχουν οι αγωγές οι οποίες αναφέρονται στο αντικείμενο της αγώγιμης αξίωσης, όπως ο *κέρτος* (γενικός) *κονδικτίκιος*. *Δεύτερον*, ο *δανειακός κονδικτίκιος*, ο οποίος εγείρεται βάσει της δανειακής συμβάσεως για την αποπληρωμή του χρέους και ο οποίος αποτελεί την condictio που χρησιμοποιείται επί συμβάσεων. Τρίτον, οι δύο condictiones, ο *από καλού δαπανήματος κονδικτίκιος* και ο κονδικτίκιος *από καλού και δικαίου*, οι οποίες εγείρονται επί τη βάσει του δικαίου και της επιεικείας. Ενδεχομένως ο *κονδικτίκιος δεπεκουλίο* και ο *κονδικτίκιος δεϊνρέμ βέρσο* υπάγονται σε αυτήν την τελευταία κατηγορία.

Λέξεις-κλειδιά: Διδασκαλία του Πανδέκτη, Στέφανος, Βασιλικά, βυζαντινό δίκαιο, *condictio*, *ὁ κονδικτίκιος*.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 209-225

Daphne PENNA

From "douloi" to demanding negotiators: the case of the Venetians in 12th century Byzantium. An example on succession law from the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198*

1. INTRODUCTION

"The nation of the Venetians has been friendly and servile to Romania for a long time now" (...*genus Veneticorum plurimum amicabile ac servile circa Romania per tempora iam multa*) stated the Byzantine emperor Alexios III An-

* This paper was presented for the first time at the 3rd International Meeting of the Young Historians of Greek Law, Thessaloniki 30th Sept. – 1st Oct. 2011. I would like to thank the organisators of that meeting, Dr. Daphne Papadatou and Dr. Constantine Vlachos for the invitation, as well as Dr. Lydia Paparriga-Artemiadi for having invited me to publish this work. I am also grateful to Prof. Bernard Stolte for his comments on the manuscript, as well as to Prof. Spyros Troianos, Prof. Constantine Pitsakis, Prof. Peter Pieler and Prof. Eleutheria Papagianni for their observations during the presentation of this paper.

gelos in 1198 in the last preserved Byzantine imperial act directed at Venice.[1] This statement follows the tradition of the Byzantine emperors to praise the Venetians for their loyalty and their good will, sometimes with a slight exaggeration, in their privilege acts.[2] Throughout these documents, the Venetians are characterised as the true friends and servants of the empire and they are referred to, for example, as the "amici", "ministri", "douloi" of Romania and of the emperor.[3] This Byzantine imperial act directed at Venice appeared in the form of a chrysobull and, as with all Byzantine imperial acts directed at Venice up until 1204, has been preserved only in a Latin version.[4] This act is a gold-mine of information for a legal historian since it includes clauses dealing with many fields of law and forms a unique document in the history of Byzantine-Venetian diplomacy. Undoubtedly the most important legal provision in this chrysobull is the jurisdiction that Venetian judges in Constantinople are allowed in some mixed cases, namely cases arising between Byzantines and Venetians.[5] Yet the careful reading of this document reveals more information about the legal status of Venetians in the 12th century in Byzantium. In this paper, I will use the clauses dealing with succession law within this chrysobull to more fully understand the legal position of Venetians in the 12th century Byzantium.

---

1. See M. Pozza and G. Ravegnani, *I trattati con Bisanzio, 992-1118*, Venezia 1993, p. 120, lines 9-10, no 11 [henceforth abbreviated as Pozza and Ravegnani, *Trattati*]. This chrysobull is no 1647 based on the registration by F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 2. Teil, (rev. by P. Wirth), München 1995; the registration numbers will henceforth be abbreviated as Reg.

2. See for example, the *prooimion* of Reg. 1081 in S. Borsari, "Il crisobullo di Alessio I per Venezia" in *Annali dell' Istituto Italiano per gli studi storici 2* (1969/70), version A, p. 124, line 1 – p. 125, line 17.

3. See, for example, Reg. 1081 in S. Borsari, cit. above, p. 124, line 2; Reg. 1304 in Pozza and Ravegnani, *Trattati*, p. 51, versions C and D, line 4, no 3. In the same edition see Reg. 1365 on p. 61 (version B), line 13, no 4, Reg. 1576 on p. 84, line 1, no 6. Only in the first chrysobull of 992 (Reg. 781) the Venetians are mentioned as "extranoi", see A. Pertusi, "Venezia e Bisanzio nel secolo XI" in *La Venezia del Mille*, Firenze 1965, pp. 117-160 (repr. in A. Pertusi, *Saggi Veneto-Bizantini* a cura di G. B. Parente, Firenze 1990, pp. 67-107, see here p. 103, line 5).

4. See F. Dölger, *Regesten*, p. 327. About the manuscript tradition of the Byzantine imperial acts directed at Venice see in general C. Neumann, "Über die urkundlichen Quellen zur Geschichte der byzantinische-venezianischen Beziehungen, vornehmlich im Zeitalter der Komnenen" in *BZ 1* (1892), pp. 366-378.

5. For this issue see D. Penna, *The Byzantine Imperial Acts to Venice, Pisa and Genoa, 10th -12th Centuries. A Comparative Legal Study*, (PhD), The Hague 2012 [henceforth abbreviated as Penna, *Byzantine Imperial Acts*], pp. 65-88 and "Venetian judges and their jurisprudence in Constantinople in the 12th century" in *Subseciva Groningana. Studies in Roman and Byzantine Law, vol. VIII*, Groningen 2009, pp. 135-146.

2. THE VENETIANS' REQUEST REGARDING SUCCESSION LAW

The legal part of the chrysobull of Alexios III Angelos directed at Venice in 1198 began with a request of the Venetian envoys to the emperor regarding jurisdiction matters and competent judges in mixed cases.[6] The jurisdiction issues were followed by a clause referring to deadlines in trials. Further on in the document, it was stated that the Venetian envoys had made another request to the emperor with regard to succession law; here is the corresponding excerpt:

Insuper et aliam petitionem sepius declaratam prudentissimi legati ad meum fecerunt imperium iustissimam et meo acceptabilem imperio. Pecierunt enim, ut Venetico in aliqua regione imperii mei moriente nullam practori terre ad bona defuncti Venetici fieri accessionem, immo secundum placitum Venetici defuncti eius dispensentur res vel ab eius fidecomissariis, si testamentorie contingit eum obiisse, vel ab iis qui reperirentur tunc ibi Veneticis.[7]

Moreover, the most skilled representatives have also frequently made another request, which is most just and agreeable to my Majesty. They requested, in fact, that when a Venetian dies in a place within my empire, the fiscal officer will have no access to the estate of the deceased Venetian; on the contrary, the estate will be dealt with in accordance with the wishes of the deceased Venetian, either by his fideicommissaries, if he happens to have died with a testament, or [if he has died *intestate*] by the Venetians who live there at that time.

The emperor accepted this request of the Venetian envoys and ordered the following:

Annuit igitur imperium meum et tali eorum peticioni, et per presens scriptum auro signatum chrysobolum verbum iubet, nulli in tota Romania aliquod dominio exercenti, sive practor provincie sit, sive villicus personalis vel monasterii aut ipsorum intimorum cognatorum imperii mei, et ipsorum etiam felicissimorum seva-

My Majesty therefore agrees to this request of theirs, and orders by the present document and gold-sealed chrysobull: to no one who has any authority in the whole of Romania, be he a provincial officer, or an overseer in the service of a person or of a monastery or of persons intimately connected to my own Majesty, or even of the most fortunate *sebastocrators* and *caesars* or

6. See Penna, *Byzantine Imperial Acts*, pp. 65ff.

7. Pozza and Ravegnani, *Trattati*, p. 136, lines 4-10, no 11.

stocratorum et cesarum vel dilectorum liberorum imperii mei aut ipsius dilectissime mee auguste, licere ullo modo in Veneticorum defunctorum res manus inmittere, et aliquid ex eis usque a unum obolum accipere, sed intacta omnino custodire tam a manu dimosii quam a manu personarum et monasteriorum, potestati defuncti vel procuratorum eius sive ab intestate heredum custodita.[8]

of the beloved children of my Majesty or of my most beloved (wife the) *augusta*, it is allowed in any way to have dealings with the estate of deceased Venetians, and to accept anything from it, even one penny (*obolon*), but they should keep [everything] wholly intact, neither the public sector nor a person or a monastery may touch it and it will be kept for the power of the deceased or of his representatives or of his *intestate* heirs.

According to these passages, it can be assumed that up until the chrysobull of 1198, when a Venetian died within the Byzantine Empire, his estate was winded up by Byzantine officials and presumably the result was that part of that estate, or the whole of it, ended up in Byzantine hands. By accepting the request of the Venetians, the emperor agreed that the property of the deceased Venetian would not pass immediately to the Byzantine state; this indicates that until then such was the practice. If a testament was present, the estate of the deceased was to be distributed according to that document and, if no testament was present, the Venetians living there were to decide what to do with the estate. They became responsible for winding up the estate; in other words, they would have acted as executors.

Questions arise about the formalities of the Venetian's testament. It is not clear if we are dealing with a testament valid with regard to Venetian or Byzantine law. Moreover, were such testaments made in Venice or within the Byzantine Empire? In the latter case, who was the competent authority to draw up the testament? If the testament was made by a Venetian notary in Constantinople, was the ratification of a Byzantine authority necessary or not? No answers to these questions can be given from the information contained within this chrysobull.

It is worth mentioning here that from other preserved Venetian documents, we can confirm that in the 11th century, many Venetian notaries were active in Constantinople. For example, amongst the documents of the monastery of San Giorgio Maggiore, there are 12 acts that were issued in Constantinople and refer to issues involving the Venetians living there, including concessions of Venetian property in Constantinople. The first such act was

8. Pozza and Ravegnani, *Trattati*, p. 136, lines 10-21, no 11.

issued in 1176 and the last in 1199.[9] These acts were drawn up and ratified by Italian notaries who were usually priests. These 'notary-priests' were occupied with drawing up and ratifiying legal documents for the Venetians who were living there.

In another collection of Venetian documents, the private archives of the Zusto family, we actually find a testament of a Venetian that was made in Constantinople in the year 1155.[10] In that document, it is stated that the testator, Enrico Zusto, has requested that the priest and notary Iohannes Toscanus write his testament and appoint as fideicommissaries his mother, Iudit, and his brother, Stephanus. The testament was signed by two witnesses with Italian names and was drawn up and ratified by the *presbiter et notarius*, Iohannes Toscanus. Nothing is mentioned about a ratification of the testament by a Byzantine official, for example the *logothetes tou dromou*, who had already officially become the competent authority to deal with Venetian issues by the first preserved chrysobull in favour of Venice in 992.[11] Although the testament deals with matters of the property of the testator in Constantinople, no Byzantine person is involved in the making and signing of this testament, not even as a witness.

As Laiou has suggested, *intestate* succession clauses of privilege charters of the Crusader states must have influenced the succession law clauses included in the chrysobull of Alexios III Angelos in 1198.[12] The first of such provisions were included in the privilege charter of Baldwin I of Jerusalem to the Genoese in 1104 and in the *Pactum Warmundi*, a treaty between the kingdom of Jerusalem and Venice in 1123-1124.[13] In this charter of Baldwin

9. See L. Lanfranchi, *San Giorgio Maggiore*, vol. III, 1968, no 374 on pp. 131-32, no 375 on pp. 132-33, no 437 on pp. 212-214, no 443 on pp. 219-221, no 446 on pp. 223-224, no 462 on pp. 242-43, no 483 on pp. 271-273, no 500 on pp. 294-296, no 514 on pp. 311-313, no 581 on pp. 399-401, no 601 on pp. 433-436, no 614 on pp. 451-452.

10. See L. Lanfranchi, *Famiglia Zusto*, Venezia 1955, no 22, pp. 50-52.

11. Reg. 781. In that chrysobull it was regulated that the *logothetes tou dromou* was the only competent authority entrusted to search their ships and to judge cases arising between them or between them and other citizens. See A. Pertusi, cit. above, p. 104, lines 31-35.

12. See A. E. Laiou, "Byzantine trade" in *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, (ed. A. Laiou and R.P. Mottahedeh) 2001, pp. 186-187 [henceforth abbreviated as Laiou, *Byzantine Trade*].

13. Laiou, *Byzantine Trade*, p. 186. For similar provisions see for example, the charter by Baldwin, King of Jerusalem to the Venetians in 1125 in G.L.Fr. Tafel – G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- u. Staatsgeschichte der Republik Venedig I*. Wien 1856, p. 92, no XLI [henceforth abbreviated as *TTh*] and the charter by Reynald, prince of Antiocheia and his daugter to the Pisans in 1154 in Müller, *Documenti sulle Relationi delle citta Toscane coll' Oriente Christiano e coi Turchi*, 1966, p. 6, no IV [henceforth abbreviated as Müller, *Documenti*].

I of Jerusalem it was mentioned that if one of the allies, namely a Genoese, died within his kingdom, the property of the deceased would be distributed according to his will and if there was not a will, his associates, other Genoese, were to decide what to do with it;[14] this provision is indeed very similar to the provision in the chrysobull for the Venetians from 1198. In the *Pactum Warmundi*, the succession law provision is also connected to shipwreck provisions.[15] For example, it is ordered that if a Venetian dies in a shipwreck, his goods will be given to his heirs and to other Venetians.[16] It is finally important to stress that this clause on succession law in the chrysobull of 1198 is regulated by the emperor upon the request of the Venetians themselves, and not upon his own initiative. The Venetians receive what they have requested. It is logical that they are influenced by similar provisions from other charters of that time, since the problem they face is the same: the estate of a deceased Venetian merchant is at risk.

Finally, the clause on succession law included in this chrysobull became the base for later Venetian requests made after the fall of the Latin Empire in 1261 and the re-establishment of the Byzantine Empire. In an act of Michael VIII Palaiologos in 1265[17] directed at Venice the emperor agrees to the following:

Ἵνα ἐὰν Βενέτικος ἀποθάνῃ εἰς τὴν χώραν τῆς βασιλείας μου, εἴτε διαθήκην ποιήσει, εἴτε οὐ ποιήσει, οἰκονομῆται τὸ πρᾶγμα αὐτοῦ παρὰ τοῦ μπαΐλου ἢ παρὰ τοῦ δικαίῳ αὐτοῦ, καθὼς ἂν οὗτος διάθηται, ἢ ὁ μπαΐλος καὶ ὁ

If a Venetian dies within my empire, if he has made a testament or if he has not made one, his estate will be taken care of by the *bailos* or by his substitute according to the testament [if there is a testament], or [if there is not a testament] according to what the *bailos* and

14. "Et si forte aliquis vestrorum hominum vel istorum supradictorum ubicumque potestas nostra extenditur vel dilatabitur mortuus fuerit prout ordinaverit res suas (concedam) si autem morte preoccupante absque testamento deciderit socii sui violenter de suo nil auferam..." in "Codice Diplomatico della Repubblica di Genova dal MCLXIIII al MCLXXXXX" in *Fonti per la storia d' Italia, Istituto Storico Italiano* a cura di Cesare Imperiale di Sant'Angelo, vol. I, Roma 1936, p. 21, lines 23-28, no 15.

15. On the importance of the *Pactum Warmundi*, see J. Prawer, *Crusader Institutions*, Oxford University Press 1980, pp. 221-226. See, however, Jacoby's objections in Jacoby, "The Venetian privileges in the Latin Kingdom of Jerusalem: Twelfth and Thirteenth-Century Interpretations and Implementation" in *Montjoie, Studies in hinour of Hans Eberhard Mayer* (ed. Kedar, Riley-Smith and Hiestand), Variorum 1997, pp. 155-175, especially pp. 174-175.

16. "Si naufragio mortuus fuerit, suis heredibus aut aliis Veneticis res sue remanentes reddantur..." in *TTh*, I, p. 87, lines 25-27, no XL.

17. Reg. 1934.

δικαίῳ αὐτοῦ ἐπικρίνῃ. καὶ οὐ μὴν εὑρίσκῃ ἐμποδισμόν τινα ἢ ὄχλησιν ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς βασιλείας μου...[18]

his substitute will decide without any interference of my Majesty...

There is a significant difference in this clause compared to the succession law clauses of the chrysobull of 1198 and those of the Crusader charters. Whereas in the chrysobull of 1198 it is stipulated that if a Venetian dies without a testament, the Venetians living there will wind up his estate and no other person will interfere (similar to the *intestate* succession clauses in the Crusader charters), in the treaty of 1265, it is mentioned that a specific Venetian authority will take care of the estate, namely the *bailos*. The *bailos* did not exist in Constantinople in 1198 but other official Venetian representatives did exist.[19] They were called *legati* and were sent by the republic of Venice in Constantinople in order to deal with the issues of the Venetians arising in the Byzantine capital. These *legati*, who were actually the forerunners of the *bailos*, were permitted by the chrysobull of 1198 to judge certain mixed cases, but significantly, in this chrysobull the emperor did not appoint them as the competent authority to wind up the estate of a deceased Venetian. In other words, what was expressed in a general and somewhat vague way in the chrysobull of 1198 and in the Crusader charters, takes a more specific and formalised shape later on in the act of 1265; by this latter chrysobull it is confirmed by an imperial order that the Venetian interests in issues of succession law will be safeguarded by a Venetian official.

3. BYZANTINE INTESTATE SUCCESSION: THEORY AND PRACTICE

According to Byzantine law, if someone died without a testament, his relatives stood to inherit his belongings. As in modern law, the successors were divided into classes according to who was closest to the deceased in the line of succession. There was a succession order of different classes and if no person was found in any of these classes, the property of the deceased passed to the state as unclaimed property (*bona vacantia*).[20] In 543 and 548 Justinian made some changes in the succession order of *intestate* succession

18. F. Miklosich and J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, vol. 3, Wien 1865 (Repr. Aalen 1968), p. 81, lines 7-11, no XX.

19. On the role of the Venetian *bailos* in Constantinople see Chr. Maltezou, *Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ βαΐλου*, (PhD in Greek), Athens 1970, here see especially pp. 21-37.

20. M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, zweiter Abschnitt, München 1975, p. 510.

by two *Novels*, numbers 118 and 127 respectively.[21] Later on, in the 8th century, Leo III and his son Constantine V effected also some changes in the succession order of *intestate* succession. According to the law that they promulgated, the *Ecloga*, there were seven classes. In general, one could say that first in the succession line were the descendants of the deceased, followed by his parents and close relatives. In the *Ecloga* it is also mentioned that in the sixth class (namely a surviving spouse and no relatives), the surving spouse was entitled to half of the property and the other half passed to the state.[22] In the seventh and final class (no relatives and no surviving spouse), the state received all the property.[23] It is obvious from these provisions of Byzantine succession law that the state could have had a considerable income from the property of the deceased. What is interesting is that it is not only possibly for the state to receive the property of the deceased in the last class (when no relative or wife exists) but also in the sixth class and in a strong proportion, that is half of the deceased' s property.[24]

In the laws that follow in the 9th century, namely the *Prochiron*, *Eisagoge* and the *Basilica*, it is regulated that the surviving spouse inherits everything only if there are no descendants, ascendants or collateral relatives; the state is here excluded.[25] The *Basilica* repeat an interesting Justinianic *Novel* concerning *intestate* succession issues of Armenians. It is regulated that Byzan-

---

21. See on this M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, zweiter Abschnitt, München 1975, pp. 510-12. See also Δ. Παπαδάτου, *Φιλοτιμίαι ἐπιτελεύτιοι και η περιουσιακή θέση του επιζώντος συζύγου στο βυζαντινό δίκαιο*, (in Greek), Thessaloniki 2008, University Studio Press, pp. 17-23; henceforth abbreviated as Papadatou, *Philotimiai*.

22. On the financial status of the surviving spouse in Byzantine law in general see Papadatou, *Philotimiai*.

23. "...εἰ δὲ οὔτε συγγενεῖς εἰσίν, ἔστι δὲ γυνὴ τοῦ τελευτήσαντος, τὸ μὲν ἥμισυ μέρος τῷ ἁπάσης αὐτοῦ τῆς περιουσίας ἐκείνη κληρονομείτω, τὸ δὲ ἕτερον ἥμισυ μέρος τῷ δημοσίῳ εἰσκομιζέσθω, εἰ δὲ οὔτε γυνὴ τῷ τελευτήσαντι ὕπεστι, τότε τὴν ἅπασαν τοῦτου περιουσίαν ὡς ἀκληρονόμητον τῷ δημοσίῳ, ὡς εἴρηται, εἰσκομίζεσθαι...", in L. Burgmann, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V*, *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte* 10, Frankfurt am Main 1983, 6.2, 414-418 (p. 194) and K.E. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des Griechisch-Römischen Rechts*, 1864 (repr. Scientia Aalen 1955), pp. 136-138 [henceforth abbreviated as Zachariä, *Geschichte*].

24. Legal Byzantine sources relevant to succession without a testament are also, for example: B. 45, especially B. 45.3.8 = Nov. 118 (BT 2099/7-2103/8), *Peira*: 48.1-12 in J. and P. Zepos, *Jus Graecoromanum IV*, Athens 1931 (repr. Aalen 1962), pp. 194-96 [henceforth abbreviated as Zepos, *JGR*]; in *Peira* however, there are no general rules on how the succession will take place without a testament but reference is made to some specific cases, which the judge *Eustathios Rhomaios* had dealt with in respect of this matter of succession law.

25. *Prochiron*: 30.19 and *Eisagoge*: 33.22 in J. and P. Zepos, *JGR II*, p. 185 and p. 337 respectively. See also B. 45.5.2 (BT 2114/11-14) where it is explicitly stated that the fiscus is excluded.

tine *intestate* succession should also be applied to the Armenians. They are to inherit according to the succession order that is followed in Byzantine *intestate* succession.[26] A so-called *Basilica* scholion has been preserved confirming this rule, however it is an old *scholion* made by Theodore of Hermupolis dating in the 6th century and therefore does not shed any light on Byzantine legal practice of the 11th century, the period from which the chrysobull of Alexios III Angelos dates.[27] It seems, therefore, more productive to take into consideration legal sources contemporary to this act.

In 1082, Alexios I Komnenos issued an act referring to a matter of *intestate* succession, which gives a clearer picture of what happened in practice in this field of law.[28] This act was a decree addressed to Michael Skleros, the judge serving the districts of Thrace and Macedonia. In this act, the emperor states, amongst other things, that people have been taking advantage of situations in which someone has died *intestate* and without children; that they have been using the property of the deceased even though it does not belong to them and, hence, the state is deprived of this income. The problem described here is primarily the non-application of the law. The emperor therefore orders Michael Skleros to take care of this situation as follows: he has to make known to the people within his district that, if someone is aware of such a situation and informs the judge about it, that person will receive a tenth of the property named as a reward.[29] The judge in such a case is also asked to write down an inventory of all the deceased's property, both movable and immovable and submit it to the imperial offices and wait

26. B. 45.6. 1 = Nov. 21c.1 (BT 2115/5-12): "Θεσπίζομεν διὰ τοῦδε τοῦ θείου νόμου, ὥστε καὶ παρὰ Ἀρμενίοις τὰ αὐτὰ κρατεῖν ἅπερ καὶ παρ' ἡμῖν προφάσει τῆς τῶν θηλειῶν διαδοχῆς, καὶ μηδεμίαν εἶναι διαφορὰν ἄρρενός τε καὶ θηλείας, ἀλλ' ὥσπερ ἐν τοῖς ἡμετέροις νόμοις τέτακται, κατὰ ποῖον μὲν σχῆμα κληρονομοῦσι γονεῖς, τουτέστι πατέρα καὶ μητέρα καὶ πάππον καὶ μάμμην καὶ τοὺς ἔτι πορρωτέρω, ἢ καὶ τοὺς μετ' αὐτούς, τουτέστιν υἱὸν καὶ θυγατέρα, ὅπως τε αὐτοὶ κληρονομοῦνται, οὕτως καὶ παρὰ Ἀρμενίοις εἶναι καὶ μηδὲν τὰ Ἀρμενίας νόμιμα τῶν Ῥωμαίων διεστάναι."

27. BS 2726/4-5 (sch. PC 1 ad B. 45.6.1 = Nov. 21): "Θεοδώρου. Οἱ Ἀρμένιοι κατὰ τοὺς Ῥωμαίων νόμους πολιτευέσθωσαν. Ἀνάγνωθι τὴν λα΄. νεαρὰν καὶ μαθήσῃ τὰ περὶ αὐτῶν τελείως".

28. Reg. 1083.

29. "Ἐπεὶ δὲ ἀνέμαθε καὶ τοῦτο ἡ βασιλεία ἡμῶν, ὡς πολλοὶ ἄπαιδες καὶ ἀδιάθετοι θνήσκουσι, μηδένα ἔχοντες κατὰ τὸ ἐξ ἀδιαθέτου δίκαιον καλούμενον εἰς τὴν κληρονομίαν αὐτῶν, ἕτεροι δὲ αὐτονόμως ἐξιδιοῦντες καὶ σφετερίζοντες τὴν μηδόλως ἀνήκουσαν τούτοις ἐκείνων ὕπαρξιν, καὶ στερεῖται ὁ δημόσιος τῶν δικαίῳ λόγῳ ἁρμοζόντων αὐτῷ· κελεύει σοι ἔχειν προσοχὴν καὶ περὶ τούτου, διαλαλήσαντι δὲ καὶ ἐν ὅλῃ τῇ περιχώρῳ τοῦ ὑπό σε θέματος, ὡς εἰ κατά τι μηνυθείη ὑπό τινος ὡς τοιοῦτον, λήψεται τὴν δεκάτην μερίδα τῶν προσαγγελθέντων ὁ τὴν προσαγγελίαν ποιησάμενος." in Zepos, *JGR*, vol. I, p. 297, col. IV, Nov. 20, Reg. 1083.

for an answer.[30] This example demonstrates two points: firstly, that the state could have had a considerable income from persons who died without a testament and without children and that is why the emperor was concerned with 'guarding and keeping safe' that property. Secondly, that in *intestate* succession cases, the property of the deceased was vulnerable to unjustified interference by people who intented to take possession of that property even though they were not entitled to it.

In order to understand and evaluate the provisions about succession law in the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198, it is also important to consider the question of what happened to other foreigners in matters of succession law in Byzantine legal practice. I am afraid that the preserved sources here are extremely limited and cannot give us a clear picture on this issue.[31] A valuable and unique source of Byzantine jurisprudence is the *Peira* (Πεῖρα) which dates from the middle of the 11th century.[32] In fact, this is one of the few Byzantine legal sources that can give us information on the actual legal practice of that time.

In the *Peira* we read of a case involving a deceased man who was a foreigner and had left a testament. By this testament he left to his second wife practically everything and to his daughter from his first marriage a very small part of his estate, something that was against Byzantine and Roman law.[33] As we are informed, the judge did not apply the testament because this foreigner had lived within the Byzantine Empire, had held an important imperial of-

30. "...ὀφείλεις προσαγγελίας γενομένης ἀπογράφεσθαι τὴν ὕπαρξιν τοῦ τελευτήσαντος ἐν λεπτῇ ἀπογραφῇ, εἴ τι ἐν κινητοῖς καὶ παρατιθέναι ταύτην τῶν εὐλαβῶν ἐγχωρίων, μέχρις ἂν σὺ ἀκινήτοις ἀναδιδάξῃς καὶ γράψῃς πρὸς τὸ τοῦ βεστιαρίου σεκρέτον καὶ τὴν βασιλείαν ἡμῶν ὡς ἂν τὸ δοκοῦν αὐτῇ γένηται." in Zepos, *JGR*, vol. I, p. 297, col. IV, Nov. 20, Reg. 1083.

31. See A. E. Laiou, "Institutional Mechanisms of Integration" in *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, (ed. H. Ahrweiler and A. E. Laiou), 1998, pp. 161-181, where the issue of justice and foreigners is also discussed [henceforth abbreviated as Laiou, *Institutional Mechanisms*].

32. On the *Peira* see *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, p. 1617 and N. Oikonomides, "The Peira of Eustatheios Rhomaios: An abortive attempt to innovate in Byzantine Law" in *Fontes Minores* VII (1986), pp. 169-192.

33. About the *querella inofficiosi testamenti* and the introduction of the *ad supplendam legitimam* by Justinian, see Kaser, *Römisches Privatrecht*, zweiter Abschnitt, München 1975, pp. 515-523. In brief, the difference between both of them is that by the first action the heir who has been excluded by the testament can ask for annulment of the testament, whereas by the *ad supplendam* the heir that has received less than his legitimate portion can ask for the rest of his portion. Before Justinian, the heir who had inherited less than his legitimate portion could bring the *querella* against the person who inherited the estate; after Justinian he could only bring forth the *ad supplendam* and the *querella* was only possible when the heir was excluded in whole.

fice and was given considerable grants. For this reason, the judge Eustathios believed that the foreigner should be subject to Byzantine law and his estate was not to be administered (διατίθεσθαι) according to foreign rules.[34] The judge added that even if the foreigner did not exactly know the law (τὴν τὸν νόμον ἀκρίβειαν), he was in a position to ask about it and find out what the Byzantine laws were.[35] In other words, he was expected to know the law and this reflects, in a way, the principles *error iuris nocet* and *ignorantia legis non excusat* of Roman law, which mean respectively that a mistake of the law has an injurious effect and ignorance of the law is no excuse. Hence, if the deceased man had not held an important imperial office and had not accepted grants and he was not in a position to inquire as to what the Byzantine law was, then his testament made according to foreign law, would have been valid. This is concluded from *a contrario* interpretation of Eustathios' judgement.

Another testimony of the 12th century, namely a canonical answer by the canonist Theodoros Balsamon to the question posed by the patriarch of Alexandreia, Mark, is interesting to consider. When the patriarch of Alexandreia explained to Balsamon that the *Basilica* had never reached his area and it was therefore impossible to consult and asked the well-known canonist whether this could have been problematic for the people there, Balsamon replied that since they lived outside the imperial city they were forgiven for not knowing the law.[36] Balsamon explained in particular that the rule is that Romans should be governed by Roman law and that Romans are required to know the law. However, he adds that this rule definitely applies to the inhabitants of the imperial city "fortified by bastions" (at his time, Constantinople) because this city "is rich in jurists". The inhabitants of the capital were not forgiven for not knowing the law because they were in a position to inquire about it; this applied across the board and included the poor and illiterate, who could, according to Balsamon, always make inquiries about it. For those who live outside the imperial city, the situation is different. These people are not always in a position to find out what the law is and therefore are "forgiven for being ill-informed". Yet they should

34. *Peira*: 14.16 in Zepos, *JGR*, vol. IV, p. 47: "...καὶ ἐσημειώσατο ὁ μάγιστρος οὕτως· ὅτι ὁ διαθέμενος, εἰ καὶ βαρβαρικοῦ γένους ἦ, ἀλλὰ τῇ ῥωμαϊκῇ βασιλείᾳ προσεληλυθὼς καὶ ἀξιώματι μεγάλῳ τιμηθεὶς καὶ πολλῶν δωρεῶν ἀξιωθείς, ἀνάγκην εἶχε τοῖς ῥωμαίων ἕπεσθαι νόμοις καὶ μὴ ἐθνικῶς διατίθεσθαι... " Laiou also refers to this case in Laiou, *Institutional mechanisms*, p. 164.

35. *Peira*: 14.16 in Zepos, *JGR*, vol. IV, p. 47: "εἰ γὰρ καὶ μὴ ᾔδει τὴν τῶν νόμων ἀκρίβειαν, ὅμως εἶχε τοὺς ὀφειλόντας ἐρωτᾶσθαι καὶ διδάσκειν τὸ δέον αὐτὸν, καὶ διὰ τοῦτο πρὸς τὴν νομικὴν ἀκρίβειαν καὶ γνώμην τὰ τῆς διαθήκης ἰθύνθη."

36. I would like to thank Dr. Roos Meijering for pointing out this passage of Balsamon and for allowing me to consult her translation of it.

also make an effort to find out what the law is and if they do not succeed they will be excused.[37] Balsamon's point is different than that of the judge Eustathios, the legal base is namely different but both cases are related to the issue that a Roman citizen is not excluded for not knowing the law.

In the *Peira*, there is another case in which Eustathios dealt with the estate of a deceased foreigner and again it refers to issues arising from a foreigner's testament. The deceased, David the Iverian (a Georgian), had written in his testament that if his child dies childless and without a testament, the uncles of the child would inherit everything. The child died, his uncles got hold of the inheritance and a trial began, presumably initiated by the widow of David. The judge, Eustathios, made the following judgement: because the son died at the age of twenty, which meant that he had reached the age of puberty, the mother could receive one-third of the estate and the uncles would receive the rest.[38] Eustathios mentioned that according to the law, substitution ceased at puberty and in support of this he cited the *Basilica*: "subsitution although it has covered a lengthy period of time, it ends at puberty"; he added that it was possible for the son to inherit the whole estate of his father because he had already reached the age of puberty. However, concluded Eustathios, because this case involved a foreigner, he was allowed to judge the case as he did.[39]

---

37. In Rhalles and Potles, *Syntagma*, Athens 1852-1859 (repr. Athens 1966), vol. IV, p. 451, lines 3-23: "Ἐρώτησις δ΄ Τὰ ἑξήκοντα βιβλία τῶν νόμων, τὰ λεγόμενα βασιλικά, οὐ διεδόθησαν εἰς τὰς χώρας ἡμῶν, δια τοῦτο νυκτοβατοῦμεν ὅσον τὸ εἰς αὐτά. Ζητοῦμεν οὖν μαθεῖν εἰ ἐντεῦθεν κατακρινόμεθα. Ἀπόκρισις [...] Οἱ γοῦν αὐχοῦντες βίον ὀρθόδοξον, κἂν ἐξ Ἀνατολῶν ὦσι κἂν ἐξ Ἀλεξανδρέων κἂν ἑτέρωθεν, Ῥωμαῖοι λέγονται καὶ κατὰ νόμους ἀναγκάζονται πολιτεύεσθαι. Τῷ νόμῳ δὲ τῷ φάσκοντι, "Οὐ δεῖ Ῥωμαῖον ἄνδρα νόμον ἀγνοεῖν", οὐ συσφίγγεται. Μόνοι γαρ οἱ κατοικοῦντες τὴν Ῥώμην, τὴν βασιλίδα δηλονότι τῶν πόλεων, τὴν κατησφαλισμένην ὁμοίοις πυργώμασι καὶ πολλοὺς πλουτοῦσαν νομομαθεῖς, ἐκ τούτων σιδηροπέδαις κατέχονται. Διὸ οὗτοι μὲν ἀγνοῆσαι νόμον διενιστάμενοι οὐ συγγινώσκονται. [...] κἂν ἀγύρται τινὲς ὦσι καὶ γραμμάτων ἀνήκοοι, ὡς δυνάμενοι τὰ τῶν νόμων μαθεῖν ἀπὸ τῶν συγκατοίκων αὐτῶν. Οἱ δὲ ἔξω τῆς Ῥώμης διάγοντες, [...] πολλῷ δὲ πλέον Ἀλεξανδρεῖς, νόμον πολιτικὸν ἀγνοήσαντες συγγινώσκονται. Καλὸν γοῦν ἐστι καὶ τούτους ἐρωτᾶν, καὶ μανθάνειν τὰ νομικὰ παραγγέλματα. Εἰ δὲ δυσχερές ἐστι, συγγνώμης ἀξιωθήσονται."

38. See *Peira*, 54.6 in Zepos, *JGR IV*, p. 224: "Ὅτι τοῦ πατρικίου δαβίδ τοῦ ἴβηρος καταλιπόντος παῖδα, καὶ γράψαντος, εἰ τελευτήσει ὁ παῖς ἄτεκνος καὶ ἀδιάθετος, ἀποκαθίστασθαι τὸν κλῆρον πρὸς τοὺς θείους αὐτοῦ· καὶ τελευτήσαντος τοῦ παιδὸς καὶ τῶν θείων αὐτοῦ κατασχόντων τὸν κλῆρον, καὶ κινηθείσης τῆς δίκης ἔκρινεν ὁ βέστης, ὅτι ἐπεὶ ὁ υἱος εἴκοσι χρόνων ἐτελεύτησε, τὸ τρίτον τῆς ὑποστάσεως ἵνα λάβῃ ἡ μήτηρ, τὸ δὲ λοιπὸν οἱ θεῖοι·". Laiou also refers to this case in *Institutional Mechanisms*, pp. 164-165.

39. *Peira*, 54.6 in Zepos, *JGR IV*, p. 224: "εἰπών, ὅτι ἡ ὑποκατάστασις τῇ ἥβῃ παύεται κατὰ τὸν νόμον, ὅς φησιν· "ἡ ὑποκατάστασις εἰ καὶ εἰς μακρότητα δοθῇ, ὅμως τῇ ἥβῃ παύεται", καὶ ὅτι ὁ υἱὸς ἐδύνατο διατίθεσθαι καὶ εἰς ὅλον τὸν κλῆρον, ἐπεὶ ὑπερέβη τὴν ἥβην, διὰ δὲ τὸ εἶναι τὸν υἱὸν ἐθνικὸν, τοῦτο ᾠκονόμηται."

In other words, what Eustathios argues is that, according to Byzantine law, the son can be inherited by his mother in his whole estate because substitution is not possible since he had reached the age of puberty. In the *Basilica*, which repeats Justinianic law, it is provided that if a child died childless and his mother and father survive, they are to be preferred to other relatives with the exception of brothers and sisters or half-brothers and sisters.[40] Hence while the testamentary provisions would not have been valid according to Byzantine law, the Byzantine judge made clear that *because he was dealing with a case involving a foreigner*, he took into account both the testamentary provisions and Byzantine law, making something of a compromise between the two; thus the mother was to receive one-third of the estate with the remainder going to the uncles. The two examples in the *Peira* offer valuable information for the application and interpretation of law regarding issues of foreigners. In both cases what is evident is that foreign law was not put aside but was taken into consideration and actually applied. Furthermore, it is evident, especially from the second example, that the Byzantine judge enjoyed considerable freedom in interpreting the law, especially when it concerned issues dealing with foreigners.[41]

There is also a testimony referring to the estate of a deceased Pisan in the Byzantine capital. In 1166 a Pisan living in Constantinople, Hugo Etherianus, had sent a letter to the consuls of Pisa informing them about the inheritance of an important Pisan merchant under the name Signoretto who had died in the Byzantine capital. In this letter, Hugo Etherianus mentions that the Byzantine state had intended to confiscate part of this estate, but the brother of Hugo, Leo Tuscus, who was a distinguished interpreter and close to the imperial environment, interfered and therefore the confiscation did not take place.[42]

The case of Signoretto was, in fact, more complicated because the deceased had become a *burgensis* of the emperor. According to the 12th century

40. B. 45.3.8.c.2 = Nov. 118 (BT 2100/11-14): "Εἰ τοίνυν ὁ τελευτήσας κατιόντας μὲν μὴ καταλίποι κληρονόμους, πατὴρ δὲ ἢ μήτηρ ἢ ἄλλοι γονεῖς αὐτῷ ἐπιζήσουσι, πάντων τῶν ἐκ πλαγίου συγγενῶν τούτους προτιμᾶσθαι θεσπίζομεν, ἐξηρημένων μόνων ἀδελφῶν καὶ ἀδελφοπαίδων ἐξ ἑκατέρου γονέως συναπτομένων τῷ τελευτήσαντι..."

41. For the interpretation of law made by Byzantine judges see D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichtsgericht*, Frankfurt 1973; for Eustathios Rhomaios in particular see N. Oikonomides, "The "Peira" of Eustathios Romaios: an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law" in *Fontes Minores* 7 (1986), pp. 169-192.

42. See P. Classen, *Burgundio von Pisa, Richter-Gesander- Übersetzer*, Heidelberg 1974, p. 24. The letter is published in Müller, *Documenti*, pp. 11-13, no X. This letter is discussed also in B. Hamilton, J. Hamilton and S. Hamilton, *Hugh Eteriano: Contra Patarenos*, Brill Leiden 2004, pp. 135-38.

Byzantine historian John Kinnamos, the term *burgensis* was used by the emperor Manuel I Komnenos sometime before 1171 to describe the Venetians who permanently lived in the empire ("τοὺς ἐν Βυζαντίῳ ᾠκημένους") who had to swear an oath of loyalty to the emperor. The *burgenses* were distinguished from the Venetians who were merchants and were just passing through the empire ("τῶν κατ' ἐμπορίαν παραβαλόντων Οὐεννέτων").[43] In the letter by Hugo Etherianus, it is mentioned that if a *burgensis* had died *intestate*, the state could then confiscate his estate or part of it.[44] In the case of Signoretto however, there was a testament according to this letter and Hugo Etherianus was in fact one of the executors.[45] Due to the interference of the Pisan interpreter, Leo Tuscus, the Byzantine state did not confiscate the estate of the deceased Pisan.[46] In any case, the example of the Pisa Signoretto demonstrates that the estate of a deceased foreigner in the Byzantine capital was vulnerable to Byzantine claims.[47]

Finally there is the testimony in the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198 which is examined here. According to this act, one may presume that at least until this chrysobull was issued, when a Venetian died within the empire, not only was his testament not taken into consideration by Byzantine officials but presumably part of his estate (or even the whole of it?) ended up in Byzantine hands. Based on the succession law clauses of

43. See A. Meineke, *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, *CSHB*, Bonnae 1836, p. 282, lines 3-8. The passage of Kinammos is commonly referred to by scholars debating the meaning of the terms *habitatores* and *burgenses* in Byzantium. See, for example, P. Schreiner, "Untersuchungen zu den Niederlassungen Westlichen Kaufleute im Byzantinischen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts" in *Byz. Forsch.* 7 (1979), pp. 188-189; S. Borsari, *Venezia e Bisanzio nel XII secolo: I rapporti economici*, Deputazione di storia patria per le Venezie, Miscellanea di studi e memorie 26 (1988) Venice, pp. 49-53, especially p. 53, footnote 109; D. Jacoby, "Foreigners and the Urban Economy in Thessalonike, ca. 1150-ca.1450", in: *Dumbarton Oaks Papers*, 57 (2003), p. 90 and of the same writer, "The Byzantine Outsider in Trade (c. 900-c.1350)" in *Strangers to themselves: The Byzantine Outsider* (ed. D. Smythe), 1998, pp. 129-147, especially pp. 135-136; Chr. Maltezou, "Venetian "habitatores", "burgenses" and merchants in Constantinople and its hinterland (twelfth-thirteenth centuries)" in *Constantinople and its Hinterland: Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford, April 1993 (eds. C. A. Mango and G. Dagron), 1995, pp. 234-35. See also D. Penna, *Byzantine Imperial Acts*, pp. 200-203.

44. See Müller, *Documenti*, p. 12, lines 10-12 and 85-86, no X. Laiou discusses this case also and refers to the fact that Signoretto was made a *burgensis* in Laiou, *Institutional Mechanisms*, p. 174.

45. Apparently in the beginning there were some Pisans who had falsely informed the Byzantines that there was no testament; this is discussed at length in B. Hamilton, J. Hamilton and S. Hamilton, *Hugh Eteriano: Contra Patarenos*, Brill Leiden 2004, pp. 135-38.

46. Müller, *Documenti*, p. 13, lines 62-73, no X.

47. See also Schreiner, *Untersuchungen*, cit. above, p. 189.

the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198, it is to be assumed that the property of a foreign deceased merchant within the Byzantine Empire could be claimed by the Byzantine state. The Venetians are the first foreigners (and actually the last, since, some years later Constantinople would be sacked by the Crusaders), to request exemption from this practice from the Byzantine emperor.

4. CONCLUSIONS

Having taken into account these observations, I conclude that the provisions in our document in matters relating to succesion law are extremely favourable for the Venetians. If a Venetian dies *intestate* within the empire, the Byzantine state will not receive his property, but the Venetians living there will deal with it and presumably it will end up in Venetian hands. The state is more or less excluded from receiving the deceased's property, since it seems unlikely, if not impossible, that no other Venetian had lived in the same place in the Byzantine Empire where the Venetian in question had lived and died. Moreover, with this provision the emperor also protects the property of the deceased Venetian from malicious Byzantine citizens who might try to take possession of that property, since only the Venetians will be responsible of the distribution of that property. Given that there was an increasing hatred between the Byzantines and the Venetians (a hatred which must have derived in part from the generous privileges that the emperors granted to the Venetians), this order of the emperor would have been very useful for the Venetians since it created a safety net for their property in the Byzantine Empire.

The provisions on succession law included in the chrysobull of Alexios III Angelos to Venice in 1198 are important because they prove that the Venetians were not always subject to Byzantine law but sometimes, as for example in this case of succession law, a special legal status is formed for them, a status far more favourable than that of an average Byzantine subject, as we saw from the preserved Byzantine legal sources.[48] It seems that at this point the personal principle is established for the Venetians with regard to issues of succession law. These succession law clauses are directly influenced by the corresponding clauses in the privilege charters of the Crusader charters.[49]

48. Based on this provision of *intestate* succession I do not agree with the opinion of Laiou, who states that the Venetians "were subject to Byzantine law" in Laiou, *Byzantine Trade*, p. 181.

49. Laiou has suggested this in *Byzantine Trade*, pp. 186-187.

It is also remarkable that in the chrysobull of 1198, the emperor does not limit himself to a general prohibition with regard to fiscal officers dealing with the estate of a deceased Venetian within the empire. He also enumerates additional persons and institutions whose staff might interfere in the estate of the deceased Venetian and prohibits them from doing so; they are not allowed to receive a single penny (*obolon*) from this estate, as it is stated.[50] He explicitly mentions that not even his closest relatives, not even the *sebastocrator* (his brother) or the *augusta*, (his wife) nor his own children, are allowed to interfere and access that estate. This provision is extremely humiliating for the emperor who has to put down in writing a prohibition against his own brother, wife and children in order to secure the interests of his 'servants' the Venetians.

Keywords: succession law, chrysobull, Byzantium and Venice, Venetians, Peira, Crusader States.

50. Pozza and Ravegnani, *Trattati*, p. 136, lines 10-21, no 11.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

D. PENNA: *Από "δούλοι" σκληροί διαπραγματευτές: η περίπτωση των Βενετών το 12ο αιώνα στο Βυζάντιο. Μια ρύθμιση κληρονομικού δικαίου από το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου προς τους Βενετούς το 1198.*

Στο παρόν άρθρο εξετάζεται μια ρύθμιση κληρονομικού δικαίου που περιέχεται σε χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου προς τους Βενετούς του έτους 1198 και δίνει κάποιες πληροφορίες ως προς το νομικό καθεστώς των Βενετών στο Βυζάντιο το 12ο αιώνα. Στην αρχή του άρθρου (1. και 2.) αναλύεται το αίτημα των Βενετών που αφορά σε ρυθμίσεις κληρονομικού δικαίου τις οποίες περιλαμβάνει το εν λόγω χρυσόβουλλο καθώς και η αποδοχή του ακόλουθου αιτήματός τους από τον αυτοκράτορα: εάν κάποιος Βενετός αποβιώσει εντός της αυτοκρατορίας, το Βυζαντινό δημόσιο δεν θα έχει καμία ανάμειξη στη διαχείριση της περιουσίας του. Στη συνέχεια της μελέτης γίνεται μια σύντομη αναφορά στη διαθήκη ενός Βενετού που συντάχθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1155 και συγκρίνονται οι διατάξεις κληρονομικού δικαίου που περιλαμβάνονται στο χρυσόβουλλο του έτους 1198 με τις αντίστοιχες ρυθμίσεις των προνομιακών εγγράφων των βασιλέων των Σταυροφορικών κρατών καθώς και με μια συναφή ρύθμιση σε βυζαντινό αυτοκρατορικό έγγραφο του 1265. Ακολουθεί (3.) σύντομη επισκόπηση του θεσμού της εξ αδιαθέτου διαδοχής στο Βυζαντινό κληρονομικό δίκαιο και παρουσιάζεται ένα πρόσταγμα του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου όπου περιγράφεται το πρόβλημα που αντιμετώπιζε το δημόσιο σε περιπτώσεις εξ αδιαθέτου διαδοχής. Ακολούθως, και με βάση τις πηγές του βυζαντινού δικαίου, εξετάζονται θέματα που αφορούν σε περιπτώσεις κληρονομικής διαδοχής σε περιουσίες ξένων υπηκόων που διέμεναν στο Βυζάντιο. Συγκεκριμένα γίνεται αναφορά σε δύο συναφή παραδείγματα από την Πείρα και σε μία επιστολή Πιζανού κατοίκου της Κωνσταντινούπολης, όπου περιγράφεται μία περίπτωση κατασχέσεως περιουσίας αποβιώσαντος Πιζανού εμπόρου στην Κωνσταντινούπολη από το δημόσιο.

Λέξεις-κλειδιά: Κληρονομικό δίκαιο, χρυσόβουλλο, Βυζάντιο και Βενετία, Βενετοί, Πείρα, Σταυροφορικά κράτη.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 227-276

Φωτεινή ΚΑΡΛΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ

«Το Κατάστημα των Νοταρίων: κανονιστικές ρυθμίσεις του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος στις αρχές του 19ου αιώνα στα Ιόνια Νησιά»

Αρκετά συμβολαιογραφικά αρχεία έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης τα τελευταία χρόνια[1]. Σε αυτήν τη μελέτη, ωστόσο, δεν πρόκειται να ασχολη-

1. Εκδόσεις κερκυραίων νοταρίων: Γ.Ε. Ροδολάκης – Γ.Ι. Γκρινιάτσος, «Το νοταριακό αρχείο της Κέρκυρας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 32 (1996) 9-137· Ι.Μ. Κονιδάρης – Γ.Ε. Ροδολάκης, «Οι πράξεις του νοταρίου Κέρκυρας Ιωάννη Χοντρομάτη (1472-1473)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 32 (1996) 139-206· Γ.Ε. Ροδολάκης – Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Αγίου Ματθαίου Κέρκυρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 32 (1996) 207-340· Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη – Γ.Ε. Ροδολάκης – Δ.Π. Καραμπούλα, «Οι πράξεις του νοταρίου Καρουσάδων Κέρκυρας πρωτοπαπά Φιλίππου Κατωϊμέρη (1503-1507)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 33 (1997) 9-436· Δ.Π. Καραμπούλα – Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κέρκυρας Αρσενίου Αλεξάκη (1513-1616)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 34 (1998) 127-178· Σ.Α. Πανταζή, *Εμμανουήλ Τοξότης. Νοτάριος Κέρκυρας. Πράξεις των ετών 1500-1503*, επιστημονική επιμέλεια: Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη

θούμε με την προσέγγιση και την επεξεργασία αυτών των αρχείων, αλλά με τους κανονισμούς και τις διατάξεις που διέπουν το συμβολαιογραφικό επάγγελμα τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Όσον αφορά την προηγούμενη περίοδο[2], όπως αναφέρουμε και στη μελέτη μας για το νοταριακό επάγγελμα επί βενετοκρατίας[3], στα βενετικά αρχεία, εντοπίζουμε, κατά περιόδους, διοικητικά έγγραφα που αναφέρονται σε θέματα που αφορούν κυρίως διορισμούς συμβολαιογράφων, ελεγκτικούς μηχανισμούς τήρησης των νόμιμων, καταγγελίες κ.ά. Οι Κερκυραίοι, ήδη από το 1386-7, ζητούν και επιτυγχάνουν από την κεντρική βενετική διοίκηση το διορισμό ενός Έλληνα συμβολαιογράφου για τη σύνταξη πράξεων στην ελληνική, ενώ στην κερκυραϊκή πρεσβεία του 1440 αναφέρεται ότι, στην Κέρκυρα, εδώ και κάποιο διάστημα, διορίζονται συμβολαιογράφοι από τους βάιλους, οι οποίοι όμως ενεργούν πλημμελώς για τη συγκέντρωση στοιχείων για την επάρκεια και γενικότερα τα προσόντα των υποψήφιων. Ζητείται δε και γίνεται αποδεκτό στο εξής οι συμβολαιογράφοι να διορίζονται από το Συμβούλιο της κοινότητας και στη συνέχεια να παρουσιάζονται στο βάιλο για την επικύρωση του διορισμού τους.

Δύο χρόνια αργότερα[4], η βενετική Σύγκλητος αποφασίζει ότι οι συμβολαιογράφοι θα ορίζονται από το Συμβούλιο και τη Διοίκηση, αφού θα έχουν επιτύχει σε εξετάσεις ενώπιον επιτροπής. Οι υποψήφιοι έπρεπε να έχουν συμπληρώσει το εικοστό πέμπτο έτος, να διάγουν άμεμπτο βίο, να έχουν καλή συμπεριφορά και να έχουν ολοκληρώσει ένα στάδιο πρακτικής για ορισμένο χρονικό διάστημα σε ένα συμβολαιογράφο.

Ωστόσο, κατά καιρούς, στα διοικητικά έγγραφα παρουσιάζονται ζητήματα σχετικά με τα προσόντα των συμβολαιογράφων και με τον τρόπο άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος, δηλαδή αναφορικά με τις βασικές γνώσεις που ο υποψήφιος πρέπει να διαθέτει, αλλά και την καλή φήμη, που αποδεδειγμένα έχει στη μικρή κοινωνία που ζει, για το ήθος, τη συμπεριφορά και γενικότερα την καταλληλότητά του για συμβολαιογρά-

– Γ.Κ Μαυρομάτης, φιλολογική επιμέλεια: Θ. Πυλαρινός, Κέρκυρα 2007. Για τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά: Χρ. Μαλτέζου, «Το νοταριακό αρχείο Κυθήρων», *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας* 1 (1977) 19-37· Αν. Σιφωνιού-Καράπα, Μ.Α. Τουρτόγλου, Σπ. Ν. Τρωϊάνος, «Το νοταριακόν αρχείον Κεφαλληνίας», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 16-17 (1969-1970) 41-231· Σπ. Ι. Φλογαΐτης, «Τό νοταριακό αρχείο Λευκάδας (3 Μάη 1692 - 23 Μάρτη/4 Απρίλη 1864)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 22 (1975) 146-170.

2. Για το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στο Βυζάντιο, βλ. Ν. Χ. Στασινόπουλος, *Ο συμβολαιογράφος στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999 και H. Sarandi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, Αθήνα 1991.

3. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Εώα και Εσπέρια* 8 (υπό έκδοση).

4. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου», ό.π.

φος. Εν συνεχεία, για τους ήδη ασκούντες τη συμβολαιογραφία, η βασική προϋπόθεση συνέχισης είναι η νόμιμη, χωρίς παρατυπίες, παραλείψεις και λάθη, τήρηση των συμβολαιογραφικών κατάστιχων. Διαφορετικά, οι παραβαίνοντες, αναλόγως, βεβαίως, του παραπτώματος, υφίστανται διάφορες κυρώσεις, όπως καταβολή χρηματικού προστίμου και κυρίως προσωρινή ή και οριστική παύση από το συμβολαιογραφικό επάγγελμα.

Αρμόδιοι αξιωματούχοι για το συμβολαιογραφικό επάγγελμα, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα της βενετικής περιόδου, είναι οι προνοητές επί των συμβολαιογράφων (*provveditori sopra li nodari*), στη δικαιοδοσία των οποίων εντάσσονται όλα τα προαναφερθέντα στάδια.

Η ανωτέρω συνοπτική αναφορά κρίθηκε αναγκαία, επειδή, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, αρκετά στοιχεία των σχετικών προϋποθέσεων, των ρυθμίσεων και των κανονισμών επιβιώνουν και είναι σε ισχύ και κατά το πρώτο ήμισυ του δέκατου ένατου αιώνα, ενώ αξιοσημείωτες είναι οι αλλαγές που επήλθαν, κυρίως ως προς τους κανόνες άσκησης του επαγγέλματος, αλλά και ως προς τους φορείς των αντίστοιχων ελεγκτικών μηχανισμών. Ως γνωστόν, κατά την εν λόγω περίοδο, μετά το τέλος της βενετικής κυριαρχίας, το 1797, και τη σύντομη κατοχή των Ιόνιων Νησιών από τους Δημοκρατικούς Γάλλους (1797-1799), το 1800, δημιουργείται η Επτάνησος Πολιτεία[5], ανεξάρτητο κράτος των Ιόνιων Νησιών υπό την επικυριαρχία της Υψηλής Πύλης[6].

Το 1807, τα Ιόνια Νησιά καταλαμβάνονται εκ νέου από τους Γάλλους, αλλά αυτή τη φορά από τους Αυτοκρατορικούς, για μία επταετία, μετά το

5. Ενδεικτική βιβλιογραφία της περιόδου: Α.Μ. Ανδρεάδης, *Η επτανησιακή δημόσια οικονομία κατά την περίοδον 1797-1814*, Κέρκυρα 1936· Δ. Ανωγιάτης-Pelé, *Έξι γαλλικά Υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, Κέρκυρα 1993· Μ. Κολυβά, *Αρχειονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα 2009, σ. 332 κ.εξ.· Ε. Κούκκου, *Ιστορία των Επτανήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα 1983· Σπ. Λουκάτος, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, Αθήναι 1959· Ερμ. Λούντζης, *Επτάνησος Πολιτεία*, μτφ. Αβ. Λούντζη-Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1968· Α.Σ. Μάτεσις, «Περί του ιονίου πολιτεύματος του 1803 και του θεσμού της τιμητείας», *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου* (20-22 Μαΐου 1914), εν Αθήναις 1915, 80-86· Ν. Μοσχονάς, «Τα Ιόνια Νησιά κατά την περίοδο 1797-1821», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* ΙΑ'(1975) 382-402· Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): Τα μείζονα ζητήματα*, Κέρκυρα 2001· Μ. Α. Τουρτόγλου, «Περί της εκλογής δικαστικών και διοικητικών αρχών εις την νήσον Κέρκυραν. Βενετοκρατία-Δημοκρατικοί Γάλλοι (1797-1799)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 22 (1975) 1-15.

6. Στις 21 Μαρτίου 1800, η Ρωσία και η Τουρκία υπέγραψαν τη σύμβαση της Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με την οποία τα Ιόνια Νησιά θα αποτελούσαν ενιαίο κράτος, με την ονομασία «Πολιτεία των Επτά Ενωμένων Νησιών», υπό το καθεστώς της επικυριαρχίας της Οθωμανών. Μοσχονάς, ό.π., σ. 393.

τέλος της οποίας, τα νησιά τίθενται υπό την προστασία των Άγγλων, για τον επόμενο περίπου μισό αιώνα (1815-1864)[7].

Δηλαδή μόλις σε δύο περίπου δεκαετίες, το πολιτικό καθεστώς της Κέρκυρας αλλάζει πέντε φορές. Θεωρούμε μάλιστα ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι κανονισμοί για το συμβολαιογραφικό επάγγελμα, που θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια και καλύπτουν τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, συντάσσονται και τίθενται σε ισχύ ακριβώς αυτήν την περίοδο, αναδεικνύοντας τη σπουδαιότητα που οι νέες διοικήσεις απέδιδαν σε αυτό το επάγγελμα, θεωρώντας αυτό βασικό συντελεστή της εύρυθμης λειτουργίας των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών και εξελίξεων.

Προφανώς οι εκάστοτε νέες διοικήσεις, στο πλαίσιο της οικονομικής, αλλά και της κοινωνικής πολιτικής τους, επιχειρούν να διευθετήσουν ζητήματα και να επιλύσουν προβλήματα που παρουσιάζονται κατά το διάστημα της δικής τους κυριαρχίας στα νησιά, εφαρμόζοντας συχνά προηγούμενες δοκιμασμένες πρακτικές, επαναφέροντας σε ισχύ κανονισμούς και διατάγματα προγενέστερων περιόδων. Φαίνεται ότι είναι κοινώς αποδεκτό ότι η μη ύπαρξη ή η εξάλειψη φαινομένων έκνομης συμπεριφοράς που αφορούν συναλλαγές ή υποθέσεις περιουσιακών στοιχείων των υπηκόων συμβάλλουν, σε σημαντικό βαθμό, στην απρόσκοπτη λειτουργία του εφαρμοζόμενου πολιτικο-κοινωνικού και οικονομικού συστήματος. Η δυσαρέσκεια δηλαδή των υπηκόων λειτουργεί διαλυτικά και για αυτόν ακριβώς το λόγο αποτελεί, κατά καιρούς, σοβαρό ζήτημα που απασχολεί τις δυνάμεις που ασκούν την εξουσία, εφόσον βεβαίως αυτές διαθέτουν την ικανότητα κατανόησης της εκάστοτε διαμορφωθείσας κατάστασης.

Κατά την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας, των Αυτοκρατορικών Γάλλων και κατά τα πρώτα έτη της αγγλικής προστασίας καθιερώνονται τρία Συντάγματα, κατά τα έτη 1800, 1803 και 1817[8]. Σύμφωνα με το «Βυζαντινό» Σύνταγμα του 1800[9], την τοπική διοίκηση κάθε νησιού απάρτιζαν

---

7. Ενδεικτική βιβλιογραφία σχετική με αυτήν την περίοδο: Δ.Ε.Γ. Καρύδης, «Οι νοτάριοι Κορυφών και τα αποτυπώματα των σφραγίδων τους (1815-1864)», *Πρακτικά Γ΄ Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης* (29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1998), *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 11 (2001) 607-625· Ε. Κούκκου, *Ιστορία των Επτανήσων. Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα 1983· D. Moschopoulos, *Administration publique et idées politiques dans les Iles Ioniennes pendant la seconde domination francaise (1807-1814)*, Παρίσι 1990· Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως (έτη 1815-1864)*, τόμοι Α΄- Β΄, εν Ζακύνθω 1874-1877.

8. Βλ. και Α. Νικηφόρου (επιμ.), *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 2008.

9. Για το Σύνταγμα του 1800, βλ. και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα* ό.π., σ. 76 και 138, καθώς και Γ. Δασκαλάκης, *Το συνταγματικόν καθεστώς των Ιονίων Νήσων*, Αθήναι 1964.

οι τρεις σύνδικοι, οι οποίοι, κάθε τέσσερεις μήνες εξέλεγαν τον πρύτανη, ο οποίος ασκούσε την εκτελεστική εξουσία[10]. Το 1802, συστήνεται σε κάθε νησί νέα προσωρινή κυβέρνηση που ονομάζεται *Reggenza*. Ο κυβερνήτης (*Reggente*) συγκέντρωνε όλες τις εξουσίες[11].

Στα τέλη του 1803, ψηφίζεται το νέο σύνταγμα σε 7 τίτλους και 212 άρθρα[12]. Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1803, την ανώτατη εξουσία είχε ο πρύτανης, ο οποίος καταγόταν από άλλο νησί από αυτό που διοικούσε και είχε ως βοηθούς δύο παρέδρους[13]. Σε κάθε νησί συστήνονται εκλογικοί Σύλλογοι που ονομάζονται *Σύγκλητοι* και των οποίων οι πρόεδροι ονομάζονταν *πρόβουλοι*[14]. Στις *Συγκλήτους* δικαίωμα συμμετοχής είχαν οι κάτοικοι ανάλογως των εισοδημάτων τους που προέρχονταν είτε από ακίνητη περιουσία, είτε από την άσκηση ενός *βιοτεχνικού ή εμπορικού* επαγγέλματος, ενώ ως ισότιμοι αναγνωρίζονταν οι πανεπιστημιακοί τίτλοι. Για την Κέρκυρα, το ετήσιο εισόδημα έπρεπε να είναι τουλάχιστον 1.800 δουκάτα[15].

Η Γερουσία, η οποία ήταν η ανώτατη αρχή, ασκούσε την εκτελεστική εξουσία και σε αυτήν συμμετείχαν δεκαεπτά αντιπρόσωποι (τέσσερεις από κάθε μεγάλο νησί, δύο από τη Λευκάδα και ένας από κάθε ένα από τα τρία μικρά νησιά)[16]. Στις 4 Ιανουαρίου 1807, εξάλλου, ψηφίζεται από το Νομοθετικό Συμβούλιο ο *Οργανικός Νόμος*, ο οποίος αφορούσε στη λειτουργία των διοικητικών και δικαστικών οργάνων[17].

Κατά την περίοδο της αγγλικής προστασίας, καθιερώνεται ένα ακόμη σύνταγμα, το 1817[18], σύμφωνα με το οποίο η πολιτική διακυβέρνηση των Ιόνιων Νησιών ασκείται από μία νομοθετική συνέλευση, μία σύγκλητο και μία δικαστική εξουσία[19].

Σχετικά με το θέμα μας, στις 3 Ιουνίου 1803, στην Κέρκυρα[20], η αρμό-

10. Μοσχονάς, ό.π., σ. 394.

11. Μοσχονάς, ό.π., σ. 397.

12. Μοσχονάς, ό.π., σ. 397.

13. Λουκάτος, ό.π., σ. 58. Για το σύνταγμα του 1803, βλ. και Κούκκου, ό.π., σ. 136, Μάτεσις, ό.π., σ. 82 και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα*, ό.π., σ. 80 και 422 κ.εξ.

14. Μάτεσις, ό.π., σ. 83, Μοσχονάς, ό.π., σ. 397.

15. Λουκάτος, ό.π., σ. 57 και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα*, ό.π., σ. 423.

16. Μάτεσις, ό.π., σ. 83. Βλ. και Κούκου, ό.π., σ. 81, Λουκάτος, ό.π., σ. 58 και Μοσχονάς, ό.π., σ. 394.

17. Κολυβά, ό.π., σ. 336.

18. Για το Ιόνιο Σύνταγμα του 1817, Χιώτης, *Ιστορία*, τ. Α', ό.π., σ. 90 και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα*, ό.π., σ. 86 και 583 κ.εξ.

19. *Costituzione degli Stati Uniti delle Isole Ionie*, Κέρκυρα 1817, σ. 54, Κεφάλαιο Ι, άρθρο 7 και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα*, ό.π., σ. 592.

20. Γενικά Αρχεία του Κράτους-Αρχεία Νομού Κέρκυρας (Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ.), *Ενετική Διοίκησις* Φάκελος 470, μονόφυλλο (χ.α.).

δια αρχή για τα ζητήματα των συμβολαιογράφων, η Αρχή των Εξεταστών και των Ελεγκτών επί των Συμβολαιογράφων (*Magistrato degl' Esaminadori e Revisori dei Nodari*) γνωστοποιεί τις δύο συνήθεις βασικές διαταγές του τοπικού διοικητή, *του υπάρχου* (*Reggente*).

Ειδικότερα, αρχικά, οι ανωτέρω αξιωματούχοι αναφέρουν ότι, μετά την ανάληψη του εν λόγω αξιώματος εκ μέρους τους από τη Διοίκηση, κρίθηκε αναγκαίο, κατά πρώτο λόγο, να θεσπίσουν ορισμένους κανόνες (*μερικαίς προβλέψεις και τρόπους, provvidenze, e regole*), προκειμένου, προς το παρόν, να σταματήσουν τα προβλήματα, τα οποία παρατηρούνται εδώ και πολύ καιρό σε όσους ασκούν το *τόσον ζιλοτόν* επάγγελμα του συμβολαιογράφου στην πόλη και τα προάστια, αλλά και στα χωριά του νησιού. Για αυτόν το λόγο, συμπληρωματικά των πολλών σχετικών κανόνων που υπήρξαν κατά καιρούς, αποφασίζονται τα εξής.

Οι συμβολαιογράφοι της *χώρας*, σε διορία τριών ημερών οι της πόλεως, εντός έξι ημερών οι των προαστίων και εντός δεκαπέντε ημερών οι των χωριών, μετά τη δημοσίευση αυτής της διαταγής, υποχρεούνται (*να έχουν απαρέτιτον χρέος, debbano impreteribilmente*) να δηλώσουν το όνομά τους στη Γραμματεία της Διοίκησης, προκειμένου να συνταχθεί ένας πίνακας με τα ονόματά τους. Διαφορετικά, αυτοί θα παύονται αμέσως από το επάγγελμα, ενώ κάθε παραβάτης θα υποχρεούται απαρεγκλίτως σε καταβολή χρηματικού προστίμου πενήντα δουκάτων προς όφελος του Δημόσιου Ταμείου (*Pubblica Cassa*).

Κάθε συμβολαιογράφος, επιπλέον, οφείλει, στην παραπάνω διορία, οπωσδήποτε να προσκομίσει στη Διοίκηση τα βιβλία της περιόδου που αυτός ασκεί το επάγγελμα (*της τρεχούσης μεταχηρισοίς τους, ίτε αττέγγιο, di lui attuale atteggio*), προκειμένου αυτά να ελεγχθούν, όπως είναι αναγκαίο για μία τόσο σημαντική υπόθεση. Διαφορετικά, θα ισχύουν οι ποινές που προβλέπονται στο προηγούμενο άρθρο (*Καιφάλιον, Articolo*).

Σημειώνεται ότι η διαταγή, μετά την καταχώρησή της, θα αποσταλεί στον έπαρχο (*του υψηλοτάτου Ρεγγέντε Δελιγάτου, Eccellentissimo Reggente Delegato*), για να επικυρωθεί και στη συνέχεια να μεταφρασθεί στην ελληνική γλώσσα, να τυπωθεί και να δημοσιευθεί στην πόλη, στα προάστια και στα χωριά της Κέρκυρας.

Τη διαταγή υπογράφουν οι Σπυρίδων Ζερβός (*Spiridion Servò*), εξεταστής πρόεδρος, Παύλος Νικόλαος Κουαρτάνος και Ιάκωβος Καλικιόπουλος, ελεγκτές και εξεταστές και Δημήτριος Μεταλινός, γραμματέας[21].

Παρατηρούμε ότι, για ακόμη μία φορά, επαναλαμβάνεται η συνήθης,

21. Η δεύτερη στήλη, με τη μετάφραση του κειμένου αυτής της διαταγής στην ιταλική γλώσσα, κλείνει με τη σημείωση ότι αυτή τυπώθηκε στο Δημόσιο Τυπογραφείο της Κέρκυρας, το 1802, σημείωση που δεν υπάρχει στην πρώτη στήλη της ελληνικής γλώσσας.

τυπική διαπίστωση της σπουδαιότητας του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος και ορίζονται οι δύο βασικές και συνηθέστατα επαναλαμβανόμενες υποχρεώσεις των ασκούντων αυτό. Κατά πρώτον, δηλαδή, η δήλωση των ονομάτων τους στη Διοίκηση και η προσκόμιση των βιβλίων τους σε αυτήν για έλεγχο, εντός καθορισμένης διορίας, η οποία μάλιστα διαφοροποιείται με κριτήριο τη συμβολαιογραφική έδρα. Έτσι, για πρακτικούς λόγους, οι συμβολαιογράφοι της πόλης έχουν διορία μόλις τριών ημερών, διορία συνήθης και κατά τους προηγούμενους αιώνες, οι συμβολαιογράφοι των προαστίων έξι ημέρες, ενώ η κατά πολύ μεγαλύτερη διορία που δίδεται σε όσους έχουν την έδρα τους σε χωριό στοχεύει αφενός στη σχετική ενημέρωση αυτών των συμβολαιογράφων σε εύλογο χρονικό διάστημα και αφετέρου στο σχετικό προγραμματισμό εκ μέρους αυτών για τη μετάβαση στην πόλη στα πλαίσια της ανωτέρω διπλής υποχρέωσης. Με αυτόν τον τρόπο, εξάλλου, επιδιώκεται και η μείωση ή και η εξάλειψη εμφάνισης προφάσεων και αιτιολογιών μη γνώσης εκ μέρους των συμβολαιογράφων. Τους ίδιους στόχους έχει και η απόδοση στην ελληνική γλώσσα της ανωτέρω διαταγής και η δημοσιοποίησή της στα κεντρικά σημεία της πόλης, των προαστίων και των χωριών.

Η διαχρονική επανάληψη των προαναφερθεισών δύο διαταγών προσφέρει ενδείξεις της επιτυχίας μιας δοκιμασμένης πρακτικής. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, είναι πιθανόν να δηλώνει την εμφάνιση σχετικών παραβατικών συμπεριφορών, τη συχνότητα των οποίων όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιορίσουμε. Με άλλα λόγια, πρόκειται για ουσιαστική επανάληψη με συγκεκριμένα προσδοκώμενα αποτελέσματα ή για μία τυπική ανανέωση παλαιότερων διοικητικών εγγράφων, στα οποία αλλάζουν μόνον οι αρμόδιοι φορείς και οι ημερομηνίες;

Δυόμισι χρόνια αργότερα, στις 24 Φεβρουαρίου1805[22], επιδίδεται σχέδιο κανονισμού (*progetto di Ordinanza*) από τους Εξεταστές *Angiolo Calichiopulo* και *Spiridion Mustoxidi*[23] προς τον πρύτανη Μηνιάτη, το οποίο σημειώνεται ότι συντάχθηκε από αυτούς (*dalla nostra insufficienza*), προκειμένου αυτό να εξετασθεί σοβαρά για ένα τόσο σημαντικό θέμα (*considerazioni che sembrassero più analoghe alla somma matturità del Governo in argomento così importante*). Το σχέδιο περιλαμβάνει δώδεκα άρθρα, με κάποιες διαφοροποιήσεις από τον κανονισμό της 14[ης] Ιουλίου του ίδιου έτους, τον οποίο αναλυτικά θα παρουσιάσουμε παρακάτω.

Τα άρθρα αυτού του σχεδίου συνοπτικά αναφέρονται στα εξής θέματα. Αναφορά στη σύνθεση της Αρχής και την ανάληψη της προεδρίας αυτής. Τριμηνιαίος έλεγχος των συμβολαιογραφικών βιβλίων. Δυνατότητα υπο-

22. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υποφάκελος 44/5, φύλλα 361r-359r (Η αρίθμηση είναι αντίστροφη).

23. Όπως οι ίδιοι υπογράφουν.

βολής προτάσεων νόμων, κανονισμών και άλλων εκ μέρους της Αρχής στη *Reggenza*. Καθορισμένος νόμιμος αριθμός συμβολαιογράφων και μη δυνατότητα άσκησης της συμβολαιογραφίας εκτός έδρας. Τήρηση ανοικτού συμβολαιογραφικού γραφείου με πελατεία και ύπαρξη πίνακα των ονομάτων των συμβολαιογράφων. Εμφάνιση συμβολαιογράφων για δήλωση άσκησης επαγγέλματος. Γνωστοποίηση για την ύπαρξη πρωτοκόλλων θανόντων συμβολαιογράφων στην κατοχή ξένων, παράδοση αυτών στην Υπηρεσία Φύλαξης. Παραχώρηση άδειας κράτησης αυτών μόνον από τους υιούς και τους αδελφούς που είναι συμβολαιογράφοι. Θέματα σχετικά με τις αμοιβές των συμβολαιογράφων, τη διαγωγή τους, τις περιπτώσεις παρανομίας ή υπαιτιότητας. Αποφάσεις για παύσεις άσκησης της συμβολαιογραφίας. Αρμοδιότητα της Αρχής, συν τοις άλλοις, και η εποπτεία του Αρχείου των πράξεων των αποθανόντων συμβολαιογράφων.

Δύο μόνον άρθρα, το 3 και το 10, διαφέρουν αρκετά από τα ήδη αναφερθέντα. Ειδικότερα, στο άρθρο 3 σημειώνεται ότι η Αρχή μεριμνά για την ακριβή και απαράβατη (*esatamente ed inviolabilmente*) τήρηση των κανονισμών από τους συμβολαιογράφους και ειδικότερα της απόφασης της 15ης Ιουνίου 1769, επικυρωμένης από τη βενετική Γερουσία στις 19 Μαΐου 1770, η οποία ετέθη εκ νέου σε ισχύ και συμπληρώθηκε από αυτήν του 1788, καθώς και την πρόσφατη απόφαση του *Censorio* σχετικά με τις διαθήκες. Εδώ αναφέρονται συγκεκριμένα οι σχετικοί κανονισμοί, ενώ στην τελική έκδοση της απόφασης η σχετική αναφορά είναι γενική. Σε αυτό το άρθρο δηλαδή παρατίθενται οι χρονολογίες των πρόσφατων αποφάσεων, τις οποίες οι συμβολαιογράφοι πρέπει να εφαρμόζουν.

Το άρθρο 10 αναφέρει ότι η Αρχή παρεμβαίνει στο *Collegio* για το διορισμό νέων συμβολαιογράφων, που θα αποτελείται πάντα από την *Regenza* από αυτήν την Αρχή, από τους προέδρους όλων των πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων, από τρεις εν ενεργεία συνηγόρους και από τρεις προέδρους από το σώμα των δικαστών. Η ερευνητική διαδικασία (*processeto*) για το εάν ο υποψήφιος συμβολαιογράφος διαθέτει χρηστά ήθη και επάρκεια θα πραγματοποιείται από τον *Ministro* της Αρχής. Και αυτό το άρθρο είναι πιο αναλυτικό και μας κάνει γνωστή τη σύνθεση της επιτροπής εξέτασης υποψήφιων συμβολαιογράφων.

Στις 25 Απριλίου 1805, θεσπίζεται Διαταγή (*Ordinanza*)[24] από την Αρχή των εξεταστών και επιθεωρητών των συμβολαιογράφων, εγκεκριμένη από το Διοικητικό Συμβούλιο και επικυρωμένη από τη Σύγκλητο, με διάταγμα της 14ης Ιουλίου του ίδιου έτους, στην οποία αναφέρονται τα εξής:

1. Η ανωτέρω Αρχή θα απαρτίζεται από τρία μέλη, καθένα εκ των οποίων θα αναλαμβάνει την προεδρεία, ανά τρίμηνο, κάνοντας αρχή από

24. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Ενετική Διοίκησις* Φ. 470, μονόφυλλο (χ.α.).

το μεγαλύτερο σε ηλικία μέλος. Ο πρόεδρος υπογράφει σε κάθε εξώφυλλο των νέων βιβλίων που παραδίδονται σε κάθε συμβολαιογράφο, καθώς και οποιαδήποτε άλλη πράξη και διαταγή, ενώ, σε περίπτωση ασθένειάς του ή άλλου νόμιμου κωλύματος, τον αναπληρώνει ο αμέσως επόμενος μεγαλύτερος στην ηλικία.

2. Ο πρόεδρος της Αρχής ή άλλο μέλος, αντί αυτού, θα πραγματοποιεί, ανά τρίμηνο, τον έλεγχο των βιβλίων των συμβολαιογράφων και θα καταθέτει στην Αρχή το σχετικό πόρισμα με τις παρατηρήσεις του, ενώ όταν ανακαλύπτει ελλείψεις, οφείλει να προβαίνει σε αυτές τις ενέργειες που θα θεωρηθούν ως οι πιο ενδεδειγμένες. Όταν τα βιβλία και οι πράξεις είναι σύμφωνα με τα νόμιμα, ο πρόεδρος θα υπογράφει την πράξη έγκρισης. Η Διοίκηση δύναται να πραγματοποιεί έλεγχο όποτε το θελήσει και οφείλει να τον επαληθεύει τουλάχιστον μία φορά ανά έτος.

3. Η Αρχή ενεργεί διαχειριστικά σύμφωνα με αυτήν τη διαταγή και με όλες τις σχετικές διατάξεις και τους νόμους που δεν αντιτίθενται σε αυτήν.

4. Στην περίπτωση που η Αρχή κρίνει σκόπιμο κάποιον κανονισμό, αυτό θα γίνει σύμφωνα με το άρθρο 57 του Οργανικού Νόμου.

5. Η Αρχή εποπτεύει, προκειμένου ο αριθμός των συμβολαιογράφων να μην υπερβεί τον καθορισμένο από το νόμο, καθώς και οι συμβολαιογράφοι των προαστίων και των χωριών να μην μεταφερθούν στην πόλη, ούτε αυτοί της πόλης στα προάστια και στα χωριά. Συμβολαιογράφος της πόλης δύναται να κληθεί στην *Εξοχή* και στα προάστια, για να συντάξει κάποια πράξη, αφού όμως θα έχει προηγηθεί σχετική άδεια της Αρχής.

6. Η Αρχή παύει από τη θέση του (*dal suo Ufficio*) όποιον συμβολαιογράφο δεν έχει γραφείο ανοικτό σε δημόσιο χώρο, στο οποίο να συχνάζουν πελάτες, λαμβάνοντας μέριμνα ώστε τα βιβλία του παυθέντος συμβολαιογράφου να μεταφερθούν στην Υπηρεσία της Φύλαξης (*Uffizio della Custodia*). Η Αρχή θα καταγράψει επίσης στον ειδικό πίνακα όλα τα ονόματα των συμβολαιογράφων, αναστέλλοντας το διορισμό νέων, εάν ο πραγματικός υπερβαίνει το νόμιμο αριθμό, έως ότου εκκενωθεί μία θέση, την οποία θα καταλάβει όποιος υποψήφιος κριθεί κατάλληλος και ικανός, μετά από σχετική πρόσκληση μέσω ειδικής ανακοίνωσης.

7. Η Αρχή δύναται να αναστείλει, για τέσσερεις μήνες, την άσκηση του έργου του (*Officio*) σε όποιον συμβολαιογράφο δεν παρουσιασθεί, αν και θα έχει προσκληθεί με ανακοίνωση της Αρχής να δηλώσει το όνομά του, για να καταρτισθεί ο σχετικός πίνακας. Όποιος συμβολαιογράφος, εντός τριών ημερών για την πόλη, οκτώ για τα προάστια και είκοσι για την εξοχή, δεν προσκομίσει τα πρωτόκολλά του, για να θεωρηθούν από την Αρχή, ενδέχεται να παυθεί και τα βιβλία του να παραδοθούν στην Υπηρεσία (*Officio*) της Φύλαξης.

8. Η Αρχή μεριμνά προκειμένου να ανακαλύψει και να κάνει γνωστή την ύπαρξη πρωτοκόλλων αποθανόντων συμβολαιογράφων στην κατοχή ξένων, προκειμένου αυτά να παραδοθούν στη Φύλαξη, επιτρέποντας να υπάρχουν στους συμβολαιογράφους (*nell' Officio de' Nodari*) μόνον τα βιβλία των πατέρων αυτών.

9. Αποθανόντος του πατρός ενός συμβολαιογράφου, ο υιός συμβολαιογράφος υποχρεούται να δηλώσει στην Αρχή τον αριθμό των βιβλίων και των φύλλων που του άφησε ο πατέρας του και να προσκομίσει στην Αρχή έναν ακριβή κατάλογο, ενώ η φύλαξη αυτών ανατίθεται αμέσως σε αυτόν.

10. Όλοι οι συμβολαιογράφοι (*nodri*) που έχουν ήδη βιβλία και έγγραφα του πατέρα τους θα προσκομίσουν ομοίως στην Αρχή ακριβή κατάλογο αυτών.

11. Η Αρχή συντάσσει τους καταλόγους με τις αμοιβές που οι συμβολαιογράφοι οφείλουν να απαιτούν για τις υπηρεσίες τους, λαμβάνοντας υπόψη τη δίκαιη διαφοροποίηση (*equa differenza*) μεταξύ των συμβολαιογράφων της πόλης, των προαστίων και του νησιού, και υποβάλλει αυτόν στη Διοίκηση (*Prestantissima Reggenza*), προκειμένου να εγκριθεί από το Διοικητικό Συμβούλιο.

12. Ο φάκελος της έρευνας για την απόδειξη των χρηστών ηθών[25] και της επάρκειας (*benestanza*) του υποψήφιου θα σχηματισθεί από το γραμματέα της Διοίκησης, επί τη βάσει εκείνων των μαρτυριών και των διευκρινίσεων που θα δώσουν και θα αναφέρουν η Τοπική Αρχή Κυρώσεων (*Censura*) και η Αρχή.

13. Η Αρχή εποπτεύει όσον αφορά τη διαγωγή των δημόσιων συμβολαιογράφων της πόλης, των προαστίων και των χωριών, και δύναται ο πρόεδρος ή άλλος στη θέση του, σε οποιαδήποτε στιγμή και περίπτωση και κάθε φορά που θα το κρίνει κατάλληλο να ελέγχει κάποιο βιβλίο ή να καλεί σχετικώς στην Αρχή ή ακόμη να μεταβαίνει στο γραφείο του συμβολαιογράφου. Στην περίπτωση που η Αρχή εντοπίσει σε κάποιο συμβολαιογράφο παρανομία ή υπαιτιότητα, κατά την άσκηση του επαγγέλματός του, τον παύει προσωρινά και εφόσον πεισθεί για την ενοχή του, τον καταδικάζει σε αργία και τον αποβάλλει, δια παντός, από το επάγγελμα εξαιτίας του διαπραχθέντος παραπτώματος.

α. Κάθε αναγκαίο φάκελο έρευνας τον σχηματίζει ο διαχειριστής της Αρχής.

β. Εάν το παράπτωμα του συμβολαιογράφου επιβάλει σωματική ποινή, τότε η Αρχή τη ζητεί από το Ποινικό Δικαστήριο.

γ. Οι αποφάσεις της Αρχής που υπερβαίνουν το ένα έτος παύσης του συμβολαιογράφου από το επάγγελμα είναι ανακλητές ενώπιον του Ποινι-

25. Βλ. και Καλ. Παπακωνσταντίνου, «Η γενική ρήτρα των χρηστών ηθών. Μια ιστορικοδικαιική προσέγγιση». *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 40 (2007) 307-328.

κού Δικαστηρίου που θα κρίνει από κοινού με τους παρέδρους. Η απόφαση της παύσης είναι ανακλητή ενώπιον του τοπικού Εφετείου, όπου η απόφαση της Αρχής θα υποστηριχθεί από τον οικονομικό συνήγορο του ανωτέρω Ποινικού Δικαστηρίου.

14. Η Αρχή έχει την εποπτεία του Αρχείου των πράξεων των αποθανόντων συμβολαιογράφων, όπου φυλάσσονται επιμελώς και βρίσκονται σε τάξη. Για αυτόν το σκοπό, η Υπηρεσία της Φύλαξης θα παραδώσει στην Αρχή ακριβή κατάλογο όλων των βιβλίων των συμβολαιογράφων που υπάρχουν σε αυτήν και όλων εκείνων που πρόκειται να κατατεθούν. Η Αρχή παραδίδει στη Διοίκηση για να υποβληθεί στο Διοικητικό Συμβούλιο κάθε κανονισμό που θεωρεί χρήσιμο και αναγκαίο για την καλύτερη εκτέλεση αυτού του τόσο σημαντικού λειτουργήματος (*Uffizio*).

15. Καταργείται η χρήση σχισμένων βιβλίων, όλες οι πράξεις πρέπει να καταγράφονται σε νόμιμα βιβλία και οι μάρτυρες υποχρεούνται να υπογράφουν.

16. Κάθε συμβολαιογράφος, όταν τελειώνει ένα βιβλίο, υποχρεούται να συντάσσει ακριβή αλφαβητικό κατάλογο.

17. Ανακαλείται η παλαιότερη συνήθεια για τους συμβολαιογράφους των προαστίων και των χωριών της υποχρέωσης να καταγράφουν τις διαθήκες[26] σε ένα ξεχωριστό βιβλίο, αλλά μόνο στο τρέχον βιβλίο. Το έγγραφο κλείνει με την αναφορά της τελικής ημερομηνίας, καθώς και του ονόματος του πρύτανη αυτής της περιόδου: Κέρκυρα, 18 Αυγούστου 1805, *Giovanni Migniati*.

Στην ανωτέρω διαταγή παρατηρούμε ότι αρχικά γίνεται αναφορά στον αριθμό των μελών, καθώς και στη θητεία του προέδρου της Αρχής. Αξιοσημείωτα εδώ είναι αφενός το κριτήριο προτεραιότητας μεταξύ των μελών για τη θέση του προέδρου, δηλαδή βάσει της ηλικίας, ίσως ως ένδειξη σεβασμού ή και αναγνώρισης ύπαρξης περισσότερων γνώσεων στο μεγαλύτερο ηλικιακά μέλος, και αφετέρου η σύντομη θητεία αυτού στην Προεδρεία, με την αλλαγή του ανά τρίμηνο, προς αποφυγή προφανώς εσκεμμένων παραπτωμάτων ίσως και ατασθαλιών, αλλά και για τον ευχερέστερο εντοπισμό αυτών στις περιπτώσεις που συμβούν.

Όσον αφορά τις αρμοδιότητες της Αρχής, παρατηρούμε ότι αυτές καλύπτουν μία ευρεία κλίμακα δικαιοδοσιών σχετικών με το συμβολαιογραφικό επάγγελμα, από το δικαίωμα άσκησης του επαγγέλματος, την τήρηση των νόμιμων, ως προϋπόθεση εξακολούθησης, έως και τις κυρώσεις που περιλαμβάνουν χρηματικά πρόστιμα ακόμη και την παύση άσκησης.

---

26. Στις 30 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους (1805), εντοπίζουμε αναφορά της Αρχής των Ελεγκτών και Εξεταστών στον πρύτανη ότι συντάχθηκαν διαθήκες προς όφελος εκκλησιαστικών λειτουργών και διατάσσεται η σχετική απαγόρευση. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 383r (*Doppio*).

Έτσι, στα πλαίσια της πολιτικής της Διοίκησης για τον έλεγχο ενός τόσο σημαντικού επαγγέλματος, η Αρχή φέρει την ευθύνη για τον επιτρεπτό αριθμό των ασκούντων τη συμβολαιογραφία, ενώ σε περίπτωση που ο πραγματικός αριθμός τον ξεπερνά, διευκρινίζεται ότι δεν θα υπάρξει δυνατότητα διορισμού νέων, εάν δεν προκύψουν κενές θέσεις. Ο περιορισμένος και προκαθορισμένος αριθμός συμβολαιογράφων αποδίδεται, εν πολλοίς, στη βούληση της Διοίκησης να προσδώσει στη συμβολαιογραφία χαρακτηριστικά κλειστού επαγγέλματος, για ποικίλους λόγους, αρκετοί εκ των οποίων επισημαίνονται σε αυτήν, αλλά και στην προηγούμενή μας μελέτη.

Τα κριτήρια επιλογής, άλλωστε, παραμένουν πάντοτε τα ίδια, δηλαδή η χρηστοήθεια του υποψήφιου συμβολαιογράφου και η επάρκειά του[27]. Η Διοίκηση επίσης, μέσω της Αρχής, επιδιώκει να γνωρίζει τον πραγματικό αριθμό των εν ενεργεία συμβολαιογράφων, με τη συνηθέστατη, διαχρονική θα λέγαμε, υπενθύμιση της υποχρέωσης δήλωσης των ονομάτων των συμβολαιογράφων σε αυτήν, ανά σύντομα τακτά χρονικά διαστήματα. Στη στόχευση αυξημένης ελεγξιμότητας εντάσσεται και ο διαχωρισμός μεταξύ των συμβολαιογράφων της πόλης, των προαστίων και των χωριών.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι τα συμβόλαια που συνάπτονται από συμβολαιογράφους που έχουν την έδρα τους σε χωριό αφορούν κυρίως συμφωνίες που έχουν να κάνουν με την εκμετάλλευση της γης και τις αγοραπωλησίες ή και προαγορές[28] των προϊόντων που αυτή παράγει, ενώ δεν λείπουν και οι

27. Κάποιες φορές η Αρχή καταθέτει και δικές της προτάσεις στο πλαίσιο της επιτευξης της συμβολαιογραφικής επάρκειας. Για παράδειγμα, στις 21 Δεκεμβρίου 1806, η Αρχή, σε έγγραφό της, μεταξύ άλλων, τονίζει ότι οι υποψήφιοι συμβολαιογράφοι θα έπρεπε να γνωρίζουν τις τιμές του λαδιού, για τα *livelli* κ.ά., καθώς και ότι θα ήταν ωφελιμότατο (*salutarissimo*) εάν οι υποψήφιοι είχαν την υποχρέωση να προσκομίσουν το σύνολο των νόμων που αφορούν τους συμβολαιογράφους γραμμένα από τους ίδιους, προκειμένου να μην υπάρξει περίπτωση επίκλησης άγνοιας νόμου. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 43, υπ. 58/6, φ. 345ν.

28. Πρόκειται για τις συμφωνίες των *προστυχίων*, δηλαδή τις προαγορές αγροτικών προϊόντων πριν από τη σοδειά. Η πρακτική αυτή εξυπηρετούσε και αυτούς που έδιδαν προκαταβολικά τα χρήματα για την προμήθεια αυτών των προϊόντων, επειδή είχαν εξασφαλίσει την αγορά τους και ταυτόχρονα είχαν επιτύχει συνήθως χαμηλές τιμές, αλλά και αυτούς που παρήγαγαν τα προϊόντα, αφού έτσι ελάμβαναν ενωρίτερα το αντίτιμο αγαθών, τα οποία δεν υφίσταντο κατά τη στιγμή της πώλησης (*emptio rei speratae*), προκειμένου να καλύψουν βασικές τους ανάγκες. Υπό φυσιολογικές και αναμενόμενες λοιπόν συνθήκες και οι δύο πλευρές ήταν ικανοποιημένες. Τι συνέβαινε όμως όταν η εσοδεία δεν απέδιδε τα προσδοκώμενα; Τα χρέη για τους αγρότες αυξάνονταν το ίδιο και οι τόκοι αυτών. Για αυτό το θέμα, βλ. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Η δίκη των *προστυχίων*: Νικολός Θεοτόκης, Καρουσάδες, 17ος αιώνας», *Πρακτικά του Θ΄ Πανιονίου Συνεδρίου* (Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010) (υπό έκδοση). Σε αυτήν την ανακοίνωση παρουσιάζεται και αναλύεται μία εκτενέστατη δικογραφία (πλέον των 70 φύλλων) για μία υπόθεση για προστύχια, που απασχόλησε σοβαρά τις βενετικές αρχές κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα.

πράξεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου (προικώα, διαθήκες κ.ά.). Από την άλλη πλευρά, οι πράξεις των συμβολαιογράφων της πόλης χαρακτηρίζονται από μεγάλη ποικιλία, αφού καλύπτουν όλες σχεδόν τις κατηγορίες δικαιοπραξιών, συμπεριλαμβανομένων δηλαδή και εκείνων που δεν συναντάμε συχνά στην ύπαιθρο, όπως αστικές εμπορικές συμφωνίες, συστάσεις προσωρινών εταιρειών (συντροφιών), μαθητείες σε επαγγέλματα, μισθώσεις καταστημάτων κ.ά.[29]. Πρόκειται για τη γνωστή διαφοροποίηση μεταξύ του αγροτικού χαρακτήρα της υπαίθρου και του αστικού χαρακτήρα της πόλης, ενώ τα προάστια αποτελούν συνήθως ενδιάμεσες ζώνες, με τη συνύπαρξη αγροτικών και αστικών χαρακτηριστικών σε βαθμό που ποικίλει κατά περίπτωση[30].

Ο συμβολαιογράφος λοιπόν της πόλης οφείλει να γνωρίζει να συντάσσει πλήθος διαφορετικών πράξεων και συνήθως και με μεγαλύτερη συχνότητα σε σύγκριση με αυτόν της υπαίθρου. Έτσι ερμηνεύεται και η ύπαρξη της φράσης *equa differenza* στο προαναφερθέν άρθρο 11, η οποία, πέραν της δοθείσης μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα, είναι δυνατόν να αποδοθεί και με το σύγχρονο νομικό όρο της αναλογικής ισότητας.

Στο επόμενο στάδιο, η εν λόγω Αρχή είναι υπεύθυνη για τον έλεγχο των συμβολαιογραφικών βιβλίων, έλεγχος μάλιστα που είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί και οποτεδήποτε το κρίνουν τα μέλη της Αρχής, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν τηρούνται τα νόμιμα, στα πλαίσια της αποφυγής εμφάνισης παραποιημένων ή και πλαστών συμβολαίων. Απαγορεύσεις και υποχρεώσεις τίθενται σε ισχύ, όπως η μη χρήση σχισμένων βιβλίων, η υποχρέωση σύνταξης αλφαβητικού καταλόγου των ονομάτων των συμβαλλόμενων μερών των συμβολαιογραφικών πράξεων, η υπογραφή του προέδρου της Αρχής σε κάθε νέο συμβολαιογραφικό βιβλίο.

Όπως προαναφέρθηκε, ο έλεγχος των συμβολαιογραφικών κατάστιχων αποτελεί μια τακτική της εκάστοτε διοίκησης επί αιώνες. Θεωρείται ένας απλός τρόπος εντοπισμού των παραβάσεων, συνοδευόμενος προφανώς από τη λήψη μέτρων για την επαναφορά στα νόμιμα. Επιπλέον, λειτουργεί αποτρεπτικά και εφιστά την προσοχή των ενδιαφερόμενων, των συμβολαιογράφων, σε αυτό το κύριο στάδιο της επαγγελματικής τους δραστηριότητας. Προσφερόμενες, ως γνωστόν, δικαιοπραξίες είναι κατεξοχήν οι διαθήκες, των οποίων η εκτέλεση πραγματοποιείται φυσικά μετά το θάνατο του διαθέτη και οι οποίες αφορούν περιουσιακά στοιχεία, επιθυμητά προς απόκτηση και από άλλους, πλην των νόμιμων κληρονόμων. Βεβαίως, όπως έχουμε τονίσει

29. Για αυτά τα είδη δικαιοπραξιών, βλ. και F. Karlafti-Mouratidi, *Aspects de la vie économique à Corfou au milieu du 17ème siècle*, Αθήνα 2005.

30. Βλ. και Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη – Σπ. Χ. Μουρατίδης, *Το Δημοτολόγιον της Ενώσεως. Πληθυσμός και οικονομία στην πόλη και τα προάστια της Κέρκυρας μετά την Ένωση των Επτανήσων με το Ελληνικό Κράτος* (υπό εκτύπωση).

και αλλού, παραμένει ζητούμενο, κατά περίπτωση, εάν ο παραβαίνων συμβολαιογράφος ενεργεί εξαιτίας άγνοιας ή πλημμελούς γνώσης των σχετικών διατάξεων ή εάν, εν πλήρει γνώσει, προβαίνει στην παράβαση, υπηρετώντας έκνομα συμφέροντα των πελατών του, με το αζημίωτο.

Ένα ερώτημα επίσης αφορά το βαθμό διαφοροποίησης μεταξύ των συμβολαιογράφων του αστικού κέντρου και των συμβολαιογράφων των χωριών. Προφανώς η προαναφερθείσα υψηλή συχνότητα σύνταξης και καταγραφής πράξεων από τους συμβολαιογράφους της πόλης συμβάλλει στη μειωμένη εμφάνιση ή και στην απουσία παραβάσεων, εν αντιθέσει, ίσως, με τη σχετική δικαιοπρακτική μονοτονία της υπαίθρου.

Ιδιαίτερη μέριμνα δίδεται επίσης για τη φύλαξη των βιβλίων των αποθανόντων συμβολαιογράφων, την αρμοδιότητα της οποίας έχει αναλάβει ειδική υπηρεσία. Μόνον στους γιους συμβολαιογράφων, που είναι και οι ίδιοι συμβολαιογράφοι, επιτρέπεται να κρατήσουν τα βιβλία των αποθανόντων πατέρων τους, με την προϋπόθεση όμως της κατάθεσης ακριβούς καταλόγου αυτών στην Αρχή. Η διοίκηση δηλαδή πιθανόν θεωρεί ότι τα παιδιά των συμβολαιογράφων, εφόσον επιλέξουν το επάγγελμα του πατέρα τους, ακολουθούν μια περίοδο μαθητείας με πληρέστερο και επιτυχέστερο τρόπο από ό,τι άλλοι υποψήφιοι συμβολαιογράφοι. Η συγγενική σχέση, εξάλλου, ίσως προϊδεάζει για την καλύτερη μεταχείριση των μεταβιβασθέντων συμβολαιογραφικών κατάστιχων, αφού και αυτά αποτελούν, σε ένα βαθμό, κληροδότημα από τον αποθανόντα πατέρα.

Γενική αναφορά επίσης γίνεται στις αμοιβές των συμβολαιογράφων, ομοίως με τη διαφοροποίηση μεταξύ συμβολαιογράφων της πόλης και του υπόλοιπου νησιού, καθώς και στις κυρώσεις[31], στις οποίες θα υπόκεινται οι παραβαίνοντες τα νόμιμα, με βασικότερη εξ αυτών την προσωρινή ή και μόνιμη παύση άσκησης του επαγγέλματος. Η διαφοροποίηση εδώ έχει να κάνει με τη σοβαρότητα του παραπτώματος. Προσωρινή δηλαδή παύση για τις μικρής σημασίας παραβάσεις, πιθανόν για παραβάσεις που δεν εμφανίζουν υψηλή συχνότητα ή αφορούν όρους που δεν επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την εκδήλωση της βούλησης των συμβαλλόμενων. Η αρμόδια αρχή μάλλον αποδέχεται ότι ο παραβαίνων συμβολαιογράφος θα κατανοήσει τι συνέβη, θα συνετισθεί και θα συμμορφωθεί με τα νόμιμα. Αντιθέτως, η απόφαση για οριστική παύση άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος δηλώνει τη θέση της Αρχής για τη μη δυνατότητα συμμόρφωσης, προφανώς εξαιτίας της εμφάνισης επαναλαμβανόμενων παραβάσεων σε συνδυασμό με τον υψηλό βαθμό σοβαρότητας αυτών.

---

31. Για επιβολή κυρώσεων σε συμβολαιογράφους και μεταγενέστερα, βλ. και *Costituzione*, ό.π., σ. 91. Κεφάλαιο VI, τμήμα Γ', άρθρο 7, παράγραφος 21. Βλ. και Νικηφόρου, *Συνταγματικά κείμενα*, ό.π., σ. 621.

Σημαντική, τέλος, είναι η επισήμανση ότι η Αρχή έχει την ευχέρεια να θέσει σε ισχύ κανόνες που αυτή θα κρίνει σκόπιμους για την επίτευξη των επιδιωκόμενων στόχων. Το ενδιαφέρον σε αυτόν τον όρο έγκειται στη δυνατότητα της Αρχής, εφόσον μελλοντικώς εμφανισθούν παραβατικές συμπεριφορές που δεν καλύπτονται από την ήδη υφιστάμενη νομοθεσία (*nullum crimen, nulla poena sine praevia lege*), να παρέμβει, με τη θέσπιση νέων διατάξεων και κανονισμών και με την επιβολή ανάλογων κυρώσεων, στο πλαίσιο της βελτίωσης του σχετικού νομικού καθεστώτος. Ο εν λόγω όρος, επιπροσθέτως, υποδηλώνει ότι η διοίκηση αναγνωρίζει την ικανότητα της αρμόδιας αρχής να ανταποκριθεί επιτυχώς στα καθήκοντά της, παραχωρώντας σε αυτήν ελευθερία έννομων ενεργειών.

Από έγγραφο, εξάλλου, του πρύτανη (*pritan(e)o*) της Κέρκυρας, Ιωάννη Μηνιάτη, της ίδιας ημερομηνίας (18 Αυγούστου 1805)[32], πληροφορούμαστε ότι η ανωτέρω Αρχή (*Βουλευτήριον ή μαγιστράτο των Αναγνωριστών, ρεβιζόρων και Εξεταστών ή εζαμιναδόρων επάνω εις τους Νοταρίους των Κορυφών*), απαρτίζεται από τους ζηλωτάς και εξαιρέτους *Εκλαμπροτάτους Κυρίους* Αλέξανδρο Βαρότζη, Στέφανο Φωκά και Σπυρίδωνα Γιαλινά και από τον *Υπουργόν ή μινίστρον Ευγενή Κύριον* Γιάννη Βαπτιστή Καλογερά, καθώς και ότι η Αρχή έχει την έδρα της (*κρατεί ταις εφεδρείαις του ή σεδούταις του*) στο αρχειοφυλακείο των βιβλίων των αποθανόντων συμβολαιογράφων (*Γραμματοφυλάκιον των απεθαμμένων Νοταρίων ή εις την Κουστόδιαν των βιβλίων των νοδάρων*). Η Αρχή λοιπόν καταθέτει στη Διοίκηση (*εις την Έξοχον Διαίτησιν ή ρεγέντζα*) έναν κανονισμό (*το προάγμονον ή ρεσουλτάτο των αγρύπνων τους φροντίδων*), αποτελούμενο από έξι άρθρα, ο οποίος, ειδικότερα, έχει ως εξής:

1. Προκειμένου να σχηματισθεί ο πίνακας εκείνων που *κατά το παρόν* μετέρχονται το επάγγελμα του συμβολαιογράφου, όλοι οι συμβολαιογράφοι της πόλης, των προαστίων και των χωριών του νησιού *και του διστρέτου* (*e distretto*) οφείλουν να δηλώσουν το όνομά τους και να προσκομίσουν (*προσφέρουν*) τα πρωτόκολλά τους, (δηλαδή *διαθήκαις, μινουτάρι*[33] *και κάθε άλλο χαρτί*), σε διορία τριών ημερών μετά τη δημοσιοποίηση αυτής της διαταγής για τους συμβολαιογράφους της πόλης και εντός οκτώ ημερών για τους συμβολαιογράφους των προαστίων και των χωριών. Σε περίπτωση απείθειας, οι παραβάτες θα υπόκειται στις ποινές (*Όποιος ήθελεν αυθαδιάση... θέλει υποφέρει την ποινήν...*) που ορίσθηκαν στη διαταγή που εκδόθηκε από το Διοικητικό Συμβούλιο (*ή κονσίλιο αμμινιστρατίβο*) και επικυρώθηκε από τη Γερουσία στις 14 Ιουλίου του ίδιου έτους.

32. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Ενετική Διοίκησις* Φ. 470, μονόφυλλο (χ.α.).

33. Σχέδια συμβολαίων.

2. Κάθε συμβολαιογράφος που ασκεί το επάγγελμα, δεν επιτρέπεται να κρατεί παρά μόνον τα συμβολαιογραφικά βιβλία του αποθανόντος πατέρα του, ενώ όποιος έχει λάβει άδεια να κρατεί άλλα βιβλία και έγγραφα αποθανόντος συμβολαιογράφου συγγενή ή να τα φυλάττει (*ωσάν παρακαταθήκη ή δεποζιτάριος*), οφείλει να τα προσκομίσει στη Γραμματεία της Αρχής (*Uffizio della Cancelleria del Magistrato*), με ξεχωριστό *ινβεντάριο*, προκειμένου αυτά να μεταφερθούν στην Υπηρεσία της Φύλαξης (*Ufficio della Custodia*).

3. Ο υιός συμβολαιογράφος, ο οποίος έχει στην κατοχή του τα βιβλία, φύλλα και οποιοδήποτε έγγραφο του αποθανόντος πατέρα συμβολαιογράφου, υποχρεούται να προσκομίσει ακριβή κατάλογο αυτών στη Γραμματεία και όποτε παραλείψει αυτό, θα υπόκειται στην ποινή που ορίζει η ανωτέρω διαταγή.

4. Κάθε άλλος ιδιώτης, ο οποίος έχει στην κατοχή του (*συμμά του*) βιβλία και οτιδήποτε άλλο ανήκε σε αποθανόντα συμβολαιογράφο, υποχρεούται να παρουσιάσει αυτά, σε διορία οκτώ ημερών, στην ανωτέρω Αρχή με ξεχωριστό ευρετήριο, από όπου, ομοίως, αυτά θα μεταφερθούν στην Υπηρεσία της Φύλαξης. Εάν όμως περάσει η ανωτέρω διορία και η προαναφερθείσα προσκόμιση δεν πραγματοποιηθεί, τότε οι σχετικές διαταγές θα δοθούν στους αρμόδιους κρατικούς λειτουργούς (*Αυθεντικούς ανθρώπους, Pubbliche persone*), προκειμένου να πραγματοποιηθεί αυτή η μεταφορά, ενώ οι παραβάτες παρακρατητές (*inobbedienti detentori*) θα υποστούν τη δημόσια και παραδειγματική τιμωρία.

5. Σε διορία τριάντα ημερών από το θάνατο ενός συμβολαιογράφου, ο υιός που ασκεί το ίδιο επάγγελμα και στην κατοχή του οποίου βρίσκονται τα βιβλία και τα άλλα έγγραφα του πατέρα του, υποχρεούται να δηλώσει τον αριθμό αυτών στη Γραμματεία της Αρχής, καταθέτοντας ακριβή κατάλογο. Η ίδια διορία των τριάντα ημερών ισχύει και για τους κληρονόμους αποθανόντα συμβολαιογράφου, ο οποίος δεν είχε υιό συμβολαιογράφο. Εντός αυτής της διορίας, αυτοί οφείλουν να καταθέσουν ακριβή κατάλογο και οποιουδήποτε άλλου εγγράφου του αποθανόντος.

6. Επειδή καθορίζεται στο δεύτερο άρθρο της προαναφερθείσας διαταγής (*Ordinanza*) ότι όλοι οι συμβολαιογράφοι υποχρεούνται να προσκομίζουν, ανά τρίμηνο, τα βιβλία τους προς έλεγχο, ορίζονται, για αυτόν το σκοπό, οι ημέρες της Τρίτης και του Σαββάτου, για τους συμβολαιογράφους της πόλης, ενώ οι ημέρες της Πέμπτης και της Κυριακής, για τους συμβολαιογράφους των προαστίων και των χωριών.

Τέλος, σημειώνεται ότι αυτή η διαταγή θα τυπωθεί, θα δημοσιευθεί και θα τοιχοκολληθεί στα πλέον πολυσύχναστα σημεία της πόλης, των προαστίων και των χωριών, ενώ αντίγραφο αυτής, *προληπτικώς* (*προλαβούσης ομολογίας, previa cauzione*) θα επιδοθεί σε κάθε συμβολαιογράφο του νη-

σιού, προκειμένου κανείς εξ αυτών να μην προβάλει ως δικαιολογία την άγνοια για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του.

Παρατηρούμε ότι τα τέσσερα από τα έξι άρθρα (2-5) αναφέρονται στα συμβολαιογραφικά βιβλία αποθανόντων συμβολαιογράφων, τονίζοντας κυρίως ότι οι υιοί αποθανόντων συμβολαιογράφων έχουν το δικαίωμα να κρατούν τα βιβλία των πατέρων τους, εφόσον είναι και οι ίδιοι συμβολαιογράφοι. Το δικαίωμα αυτό εμπεριέχει δύο βασικές λειτουργίες. Οι υιοί δηλαδή συμβολαιογράφοι λαμβάνουν τρόπον τινά κληρονομικώ δικαιώματι τα κατάστιχα των πατέρων τους, τα οποία, κατά πρώτο λόγο, οφείλουν να φυλάττουν και να μεριμνούν ώστε να μην υπάρξουν σοβαρές φθορές ή και απώλειες και, κατά δεύτερο λόγο, να δίδουν αντίγραφα των καταγεγραμμένων σε αυτά πράξεων στους ενδιαφερόμενους. Βεβαίως και αυτοί υποχρεούνται να προσκομίσουν κατάλογο των πράξεων για το σχετικό έλεγχο. Φαίνεται ότι η Διοίκηση αναγνωρίζει ότι οι υιοί συμβολαιογράφοι λόγω της συγγενικής σχέσης διαθέτουν την ευαισθησία, το ενδιαφέρον, αλλά και τις γνώσεις –σε διαφοροποίηση με τους υιούς συμβολαιογράφων που δεν έγιναν και οι ίδιοι συμβολαιογράφοι– που απαιτούνται για την ασφαλέστερη φύλαξη αυτού του σημαντικότατου καταγεγραμμένου υλικού που περιλαμβάνει συμφωνίες, συναλλαγές, μεταβιβάσεις κ.ά., όψεις δηλαδή της οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων των υπηκόων της.

Ένα άρθρο (1) αναφέρεται, για ακόμη μία φορά, στην υποχρέωση δήλωσης του ονόματος εκ μέρους των συμβολαιογράφων και της ιδιότητάς τους στη Διοίκηση, ενώ ένα άρθρο (6) αναφέρεται, επίσης για πολλοστή φορά, στην υποχρέωση προσκόμισης των κατάστιχων για τακτικό έλεγχο. Όπως έχουμε τονίσει και αλλού και οι δύο αυτές ενέργειες επί αιώνες θεωρούνται αναγκαίες από την εκάστοτε διοίκηση για την απρόσκοπτη συμβολαιογραφική λειτουργία. Η γνώση δηλαδή των ονομάτων των συμβολαιογράφων και ο τακτικός έλεγχος των βιβλίων τους θεωρείται ότι θα αποτρέψουν παρατυπίες και παρανομίες.

Στις 13 Αυγούστου 1805[34], διορίζεται νέα Αρχή (*maggistratura*) των Ελεγκτών και Εξεταστών, η οποία παρουσιάζει έναν κανονισμό όσον αφορά την άσκηση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος (*infrascritte discipline concernenti il solido sistema nel geloso atteggio del Notarial ministero*), τα δώδεκα άρθρα του οποίου είναι, στη συντριπτική τους πλειονότητα, επαναλήψεις άρθρων προηγούμενων κανονισμών.

Συνοπτικά αυτός ο κανονισμός αναφέρεται στις εξής υποχρεώσεις: ανοικτό συμβολαιογραφικό γραφείο με πελατεία, δήλωση των ονομάτων των ενεργών συμβολαιογράφων για τη σύνταξη του σχετικού πίνακα, κράτηση και φύλαξη βιβλίων θανόντων συμβολαιογράφων μόνον από τους υιούς αυτών,

34. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 373r-371v.

εφόσον είναι και αυτοί συμβολαιογράφοι, με την προϋπόθεση κατάθεσης καταλόγου αυτών στην αρμόδια υπηρεσία. Προσκόμιση και κατάθεση συμβολαιογραφικών αρχείων που διαθέτουν ιδιώτες. Χρήση νόμιμων βιβλίων, υπογραφές μαρτύρων σε κάθε πράξη. Αλφαβητικός κατάλογος των ονομάτων των συμβαλλόμενων με τη συμπλήρωση του εκάστοτε βιβλίου. Απαγόρευση καταχώρησης διαθηκών και κωδίκελων σε ξεχωριστό βιβλίο. Απαγόρευση άσκησης της συμβολαιογραφίας εκτός της νόμιμης έδρας. Τριμηνιαίος έλεγχος των συμβολαιογραφικών βιβλίων. Το ενδέκατο άρθρο αναφέρεται στη γνώση που πρέπει να έχουν οι συμβολαιογράφοι αλλά και άλλοι για το χώρο στον οποίο εδρεύουν η Αρχή και η Υπηρεσία Φύλαξης βιβλίων θανόντων συμβολαιογράφων. Στο δωδέκατο, τέλος, άρθρο, τονίζεται ότι, εκτός των ανωτέρω κανονισμών, οι συμβολαιογράφοι υποχρεούνται να τηρούν όλους τους σχετικούς νόμους και να θέτουν τη σφραγίδα τους σε κάθε αντίγραφο που θα εκδίδουν, σύμφωνα με το άρθρο 13 της 27ης Δεκεμβρίου 1788.

Ο εν λόγω κανονισμός αποστέλλεται στον πρύτανη για έγκριση, ενώ πρόκειται να μεταφρασθεί στην ελληνική γλώσσα και να τυπωθεί, προκειμένου να μην υπάρχει πιθανότητα κανείς να προσποιηθεί άγνοια (*da finger inscienza*) για την εκτέλεση των υποχρεώσεων. Υπογράφουν: *Allessandro Barozzi*, πρόεδρος, *Stefano Foca*, ελεγκτής και εξεταστής, και *Spiridion Giallinà*, ελεγκτής και εξεταστής.

Συμπληρωματικά των όσων αναφέρθηκαν για τις διαθήκες[35], στις 8 Μαΐου 1806, εντοπίζουμε σειρά άρθρων που αφορούν το συμβολαιογραφικό επάγγελμα (*ενθίμισες ήτε ορδίνιες οπού πρέπι να ενεργούντε από τους συμβολαιογράφους τον μπόργον και χωρία εις τιν επιστίμιν τους...*)[36]. Ειδικότερα:

1) Όταν γράφουν διαθήκες και *κοντίκιλο* να δίδουν τον όρκο των μαρτύρων για να τον κρατούν μυστικό.

2) Στο τέλος της διαθήκης και *κοντίκιλου*, ο συμβολαιογράφος οφείλει να τη διαβάζει στο διαθέτη (*του Διαταχτή*) από την αρχή ως το τέλος και να σημειώνει ότι την διάβασε.

3) Οι διαθήκες πρέπει να υπογράφονται από τους μάρτυρες και το διαθέτη εάν αυτός γνωρίζει γραφή. Εάν ο διαθέτης δεν δύναται (*από αδυναμίαν του*) να υπογράψει, ο συμβολαιογράφος υποχρεούται να το διευκρινίσει.

4) Ο συμβολαιογράφος υποχρεούται αμέσως *να ασηκώνει* αντίγραφο της διαθήκης, υπογεγραμμένο από τους ίδιους μάρτυρες και το διαθέτη για να την παρουσιάζουν σφραγισμένη σύμφωνα με το νόμο.

5) Εάν ο διαθέτης θέλει αντίγραφο, οι συμβολαιογράφοι οφείλουν να το δίδουν, με τη σχετική σημείωση στο πρωτόκολλό τους

35. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 367r-366v.
36. Η ορθογραφία του εγγράφου.

6) Ο διαθέτης δεν επιτρέπεται να κληροδοτεί ακίνητα ή κάθε είδους *χρονικά δοσίματα* σε εκκλησίες είτε σε μοναστήρια, σε ιερομόναχους ή σε μοναχές.

7) Οι διαθέτες δεν πρέπει να κληροδοτούν κάθε είδους ακίνητα ή άλλα *χρονικά δοσίματα* στον εκάστοτε εφημέριο.

8) Εάν ο διαθέτης θελήσει να κληροδοτήσει για μία μόνον φορά σε εκκλησίες, μοναστήρια, ιερομόναχους, μοναχές, ιερείς ή εφημέριους χρήματα είτε κινητά αγαθά να δύναται να το πράξει, αρκεί αυτά να μην υπερβαίνουν το ένα δέκατο από τα περιουσιακά στοιχεία (*της ουσίας*) του διαθέτη και αυτό για μία μόνον φορά.

9) Οι εκτιμήσεις κάθε αντικειμένου γενικώς πρέπει να γίνονται ξεχωριστά, δηλαδή για τις ελιές, τη ρίζα, τα αμπέλια (*τόσο του τζαπίου*), τα χωράφια (*τόσο του μιζουρίου*) και ομοίως για *κάθε άλλο πράγμα*.

10) Οι εκτιμητές απαγορεύεται να είναι και οι ίδιοι εκκαθαριστές.

11) Χωρίς σχετικό ένταλμα απαγορεύεται να πραγματοποιείται οποιαδήποτε διάθεση σχετική με αγαθά εκκλησιών, μοναστηριών και άλλα.

12) Κάθε συγκέντρωση *αδελφάτου* πολλών ανθρώπων είτε *κοινότητος* για εκλογή επιτρόπων να μην πραγματοποιείται δίχως σχετικό ένταλμα, το οποίο πρέπει οπωσδήποτε (*πρέποντας απαρασάλεφτα*) να καταχωρηθεί (*και ηνφιλτζαριστί*)[37] στο πρωτόκολλο του συμβολαιογράφου.

13) Σε κάθε συνυποσχετικό (*κομπρομέσο*)[38] στο οποίο εκλέγονται δύο κριτές πρέπει αυτοί να έχουν *εξουσίαν* να εκλέγουν τον τρίτο για να είναι παρών να ακούσει και, *εάν κατά τύχη λάχει διχόνοιαν*, να δίδεται λύση με τη δική του γνώμη.

14) Οι κριτές πρέπει να γνωρίζουν να γράφουν και να υπογράφουν τις αποφάσεις, οι οποίες δεν θα έχουν ισχύ εάν δεν έχουν υπογραφεί από αυτούς.

15) Στην απόφαση ο συμβολαιογράφος οφείλει να αναφέρει ότι οι κριτές, *καλός ακροασάμενι τα δίκεα των μερών Χριστού το ονόματι επικαλεσάμενι αποφάσισαν και εδιόρισαν ως κάτωθι ήγουν ετούτο και ετούτο*[39].

16) Προ της παρέλευσης τριών ημερών από τότε που η απόφαση θα είναι καταχωρημένη στο πρωτόκολλο και υπογεγραμμένη, όπως ανωτέρω, ο συμβολαιογράφος οφείλει να διαβάσει αυτή ενώπιον των μερών και να καταγράψει στο περιθώριο της απόφασης ότι την δημοσίευσε (*πουμπλικάρισε*).

17) Όταν ο διαθέτης αποβιώσει, ο συμβολαιογράφος υποχρεούται να *κηρύττει* τη διαθήκη του όπου αυτός ετάφη.

---

37. Η ορθογραφία του εγγράφου.

38. Για αιρετοκρισίες σε συντροφίες στην Κέρκυρα επί βενετοκρατίας, βλ. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Δικαιοπραξίες εμπορικών εταιρειών (συντροφιών) στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου* (υπό εκτύπωση).

39. Η ορθογραφία του εγγράφου.

18) Όταν ο συμβολαιογράφος συντάσσει συμβόλαια που περιέχουν λογαριασμούς ή οφειλές, υποχρεούται να καταχωρεί στο τέλος του συμβολαίου κάθε *σκρίτο* και κάθε άλλο ιδιωτικό έγγραφο και να *ηνφιλτζάρουν* αυτά στο πρωτόκολλο, με ιδιόγραφη σημείωση του συμβολαιογράφου σε κάθε έγγραφο.

19) Οι συμβολαιογράφοι, κατά διαστήματα, (*χρονικώς*) υποχρεούνται να προσκομίζουν στο εκλαμπρότατο *Κολέγγιο Τζενσόριο* έναν κατάλογο ή σημείωμα (*νότα καθαρή*) από τις πωλήσεις των αγαθών που θα κάνουν οι ευγενείς. Ομοίως υποχρεούνται να προσκομίσουν στο ανωτέρω, κατά διαστήματα, ένα σημείωμα ή κατάλογο από όλες τις *μιρασιές* που θα κάνουν οι ανωτέρω ευγενείς.

20) Οι συμβολαιογράφοι υποχρεούνται να προσκομίζουν, κατά διαστήματα, στην Αρχή των Εξεταστών και Ελεγκτών ένα πιστοποιητικό (*μίαν πίστιν απαφημένη*) από το ανωτέρω *Κολέγγιο*, το οποίο να αναφέρει ότι ο συμβολαιογράφος έπραξε το καθήκον του σύμφωνα με το νόμο (*ενέργησε το χρέος του ως καθώς περιέχει η άνωθεν ορμίνια*).

21) Όταν ο συμβολαιογράφος συντάσσει πράξεις για σολιάτικα, υποχρεούται να ενεργήσει ως είθισται (*κατά το πραχτέν*), δηλαδή με δύο εκκαθαριστές και *τα παζάρια του κάθε πράγματος να βάνονται κατά τον καιρόν* και τα τρεχούμενα παζάρια για να γίνεται η *σολιατόπισι* χωρίς λάθος[40].

Οκτώ από τα είκοσι ένα άρθρα αναφέρονται στις διαθήκες. Λαμβάνεται δηλαδή ιδιαίτερη μέριμνα επί της διαδικασίας σύνταξης της διαθήκης, προκειμένου αυτή να δηλώνει την πραγματική βούληση του διαθέτη. Έτσι, ο συμβολαιογράφος υποχρεούται να αναγνώσει ολόκληρη τη διαθήκη στο διαθέτη, να μεριμνήσει ώστε αυτή να υπογραφεί από τον τελευταίο και τους μάρτυρες, ενώ οφείλει αμέσως να κάνει αντίγραφο αυτής, το οποίο θα υπογράφεται από το διαθέτη και τους μάρτυρες. Προς μεγαλύτερη δε ασφάλιση, ο συμβολαιογράφος υποχρεούται να καταγράφει στα κατάστιχά του τις ενέργειές του ή οτιδήποτε άλλο προκύψει: ανάγνωση ολόκληρης της διαθήκης, αδυναμία του διαθέτη να υπογράψει, επίδοση αντίγραφου της διαθήκης στο διαθέτη.

Τέσσερα άρθρα αναφέρονται σε αιρετοκρισίες. Όπως σημειώνουμε και αλλού[41], διάφορες κατηγορίες συμβαλλόμενων προσφεύγουν σε διαιτησία, όταν θεωρούν ότι άδικα θίγονται τα συμφέροντά τους, κατά παράβαση όρων που στην αρχική συμφωνία είχαν γίνει αποδεκτοί. Οι κριτές επιλέγονται με βάση τις γνώσεις και την εμπειρία τους σχετικά με το αντικείμενο

40. Στο πίσω μέρος του δεύτερου φύλλου ο Γεώργιος Ιωάννης Βαπτιστής Καλογεράς, *Καγγελάριος, από το εκλαμπρότατο βουλεφτιρίων των εξετακτόν και ερεμνιφτόν τον νοταρίον, δια να ιποτακτούν στον πρύτανη.*

41. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Δικαιοπραξίες εμπορικών εταιρειών», ό.π.

της διαφωνίας, αλλά, αναλόγως των περιπτώσεων, και από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, με το σκεπτικό πιθανόν ότι αυτοί διαθέτουν την ικανότητα της επίλυσης κάποιων διαφορών.

Αξιοσημείωτο, εξάλλου, είναι ότι τρία άρθρα αναφέρονται σε περιπτώσεις κληροδοσίας σε εκκλησιαστικά ιδρύματα και ιερωμένους, με τη διαφοροποίηση μεταξύ κινητών και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων. Έτσι, ακίνητα, οικίες, εργαστήρια, κτήματα, αλλά και τακτικά έσοδα, προφανώς από κάθε είδους μισθώσεις, απαγορεύεται να κληροδοτούνται σε ναούς και μοναστήρια, καθώς και σε κληρικούς. Όσον αφορά τα κινητά αγαθά ή χρηματικά ποσά, παρέχεται η δυνατότητα κληροδότησης, όπως παραπάνω, εφόσον αυτά δεν υπερβαίνουν το ένα δέκατο της περιουσίας του διαθέτη και αυτό μόνον άπαξ. Μάλιστα και στις δύο περιπτώσεις σημειώνονται όλες οι κατηγορίες των κληρικών: ιερομόναχοι, μοναχές, ιερείς, εφημέριοι ιερείς.

Κατά την περίοδο, εξάλλου, της κυριαρχίας των *Αυτοκρατορικών Γάλλων* στην Κέρκυρα και ειδικότερα την 1η Απριλίου 1809[42] εντοπίζουμε διάταγμα σχετικά με την προσκόμιση διαθηκών στην αρμόδια υπηρεσία.

Πιο συγκεκριμένα[43], η Ιόνιος (*Ιωνική*) Γερουσία εκτιμά ότι θα πρέπει να υπάρξει πρόβλεψη (*επειδή εθεωρήθη η απαίτησις της προβλέψεως*) για την περίπτωση που ένας συμβολαιογράφος (*Νοδάρος*), λόγω φυσικού εμποδίου, δεν δύναται να προσκομίσει στην αρμόδια αρχή (*all' amministratore a cui spetta, εις την Αμμινιστρατζιόνε οπού υποπίπτει*), εντός της καθορισμένης διορίας, μία καταχωρημένη (*εκθεμένην, rogato*) διαθήκη στις πράξεις του, επειδή αυτό συνέβη κάποιες φορές. Η Γερουσία λοιπόν, αφού άκουσε τη γνώμη της δικαστικής υπηρεσίας (*του Δωματίου, Camera*), θεσπίζει τα εξής.

α. Στην προαναφερθείσα περίσταση, μόνον ο συμβολαιογράφος δύναται να στείλει στην αρμόδια αρχή (*εις την ανήκουσαν Αμμινιστρατζιόνε*), δια του πληρεξούσιού του, το σύνηθες αντίγραφο (*la consueta copia, το συνηθισμένον ίσον*) της υπογεγραμμένης διαθήκης, προκειμένου να μην υπερβεί τη νόμιμη διορία.

β. Σε μία τέτοια περίπτωση, ο συμβολαιογράφος οφείλει να τηρεί ένα μικρό βιβλίο για αυτόν το σκοπό (*un libretto apposito, ένα επιταυτού βιβλιάριον*), προκειμένου να γίνουν από την ανωτέρω Αρχή οι σχετικές σημειώ-

42. Μονόφυλλο δίστηλο στην πρώτη στήλη του οποίου υπάρχει το εν λόγω διάταγμα στην ιταλική γλώσσα, ενώ στη δεύτερη η μετάφραση αυτού στην ελληνική. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Αρχείο Ιονίου Γερουσίας, Δηλοποιήσεις*, Φ. 3, υπ. 3, φ. 6.

43. Στην αρχή του εγγράφου υπάρχει η τυπική αναφορά των επίσημων εγγράφων αυτής της περιόδου: *in nome di S. M. l'Imperatore de'Francesi, Re d' Italia e Protettore della Confederazione del Reno / επ'ονόματι της αυτού Μεγαλιότητος Αυτοκράτορος των Γάλλων, Βασιλέως της Ιταλίας και υπερασπιστού της συνενώσεως του Ρήνου.*

σεις τέτοιων, δια πληρεξούσιου, παραδόσεων (*di tali consegne*, τοιούτων εγχειρήσεων).

γ. Ο συμβολαιογράφος αργότερα, όταν παρουσιασθεί στο *Μαγιστράτον* δια να ελεγχθεί, υποχρεούται να προσκομίσει εις τον επικεφαλής (*ministro del capo*, *Μάγιστρον*) της τοπικής Διοικήσεως τις *αποδείξεις* (*riscontri*) των *παρρησιασθέντων ίσων*, ενώ στο περιθώριο κάθε πρωτότυπου θα πρέπει να γίνει τότε η σχετική σημείωση (*όπως συνηθίζεται κατά το παρόν*).

δ. Οποιαδήποτε παράβλεψη θα πρέπει να διορθωθεί σύμφωνα (*a senso*, *κατά το νόημα*) με τους νόμους, ενώ τονίζεται ότι ο γραμματέας της Γερουσίας θα προβεί στη σχετική εκτέλεση (*εκπλήρωσιν στο παρόν θέσπισμα*), αμέσως μόλις λάβει *την απόδειξιν* του αυτοκρατορικού επίτροπου.

Το διάταγμα υπογράφουν οι: Σορδίνας υποπρόεδρος, Μ. Καρατζίας γερουσιαστής, Στεφανίτζης γερουσιαστής, Φλαμπουριάρης γερουσιαστής, Κασιμάτης γερουσιαστής και ο γραμματέας (*ο εξ απορρήτων*) Γ. Αγγράτης, ενώ σημειώνεται ότι το διάταγμα θεωρήθηκε και επικυρώθηκε από τον ανωτέρω επίτροπο (*Le Commissaire Imperial JUL. BESSIERES*).

Το ανωτέρω διάταγμα επιχειρεί να δώσει λύση στις περιπτώσεις όπου ο συμβολαιογράφος, εξαιτίας αντικειμενικής δυσκολίας, δεν ήταν δυνατόν να προσκομίσει στην αρμόδια υπηρεσία διαθήκη καταχωρημένη στα βιβλία του. Έτσι, κατόπιν γνωμοδότησης και των δικαστικών λειτουργών, αποφασίζεται μία νόμιμη διαδικασία που περιλαμβάνει τα προαναφερθέντα τρία στάδια. Το πρώτο διευθετεί το θέμα της γνωστοποίησης της αρμόδιας αρχής για την ύπαρξη της διαθήκης, με την προσκόμιση σε αυτήν αντίγραφου της διαθήκης από τον πληρεξούσιο του συμβολαιογράφου. Υπήρχαν δε αυξημένες πιθανότητες επιτυχίας της αποστολής, αφού ο πληρεξούσιος ήταν πρόσωπο που ο συμβολαιογράφος εμπιστευόταν, πιθανόν συμβολαιογράφος και ο ίδιος. Η εν λόγω απόφαση κρίνεται σκόπιμη, αφού η αρμόδια υπηρεσία έπρεπε οπωσδήποτε να γνωρίζει την ύπαρξη της εκδηλωθείσας βούλησης κάθε διαθέτη, στο πλαίσιο της διευθέτησης ζητημάτων που θα ανέκυπταν από τις έννομες αξιώσεις εκ μέρους των κληρονόμων, ζητημάτων που αφορούσαν τους όρους της διαθήκης, αλλά και της απόρριψης των ισχυρισμών εκ μέρους προσώπων που εμφανίζονταν ως κληρονόμοι.

Σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο, μειώνεται έτι μάλλον ο κίνδυνος εμφάνισης σχετικής παραβατικής συμπεριφοράς με την ύπαρξη ειδικού βιβλιαρίου στο οποίο η αρμόδια αρχή θα σημειώνει ότι έλαβε αντίγραφο. Παρατηρούμε ότι σε αυτό το άρθρο δεν αναφέρονται τα στοιχεία που θα πρέπει να σημειώνονται σε κάθε περίπτωση. Ωστόσο, υποθέτουμε ότι αυτά θα αφορούσαν το όνομα του συμβολαιογράφου, την ημερομηνία σύνταξης της διαθήκης, το διαθέτη, πιθανόν και τους κληρονόμους και ίσως κάποιους από τους βασικούς όρους αυτής, καθώς και το όνομα του πληρεξούσιου και

την ημερομηνία παράδοσης του αντίγραφου από αυτόν στην αρμόδια αρχή. Αξιοσημείωτο δε είναι ότι, όπως έχουμε αναφέρει και για τις προγενέστερες της εξεταζόμενης περιόδους[44] σε λίγες περιστάσεις συμβολαιογράφος αναθέτει μέρος του έργου του σε πληρεξούσιο. Κυρίως όταν είναι μεγάλη ανάγκη να πραγματοποιήσει ένα ταξίδι ή εάν ο ίδιος αδυνατεί για λόγους υγείας. Η κατοχή δηλαδή και η χρήση των συμβολαιογραφικών κατάστιχων, καθώς και η άσκηση του επαγγέλματος φαίνεται ότι εθεωρούντο από τη συντριπτική πλειονότητα των συμβολαιογράφων ένα σημαντικότατο έργο με κοινωνικές και οικονομικές προεκτάσεις και συνέπειες, έργο του οποίου η προσωρινή ανάθεση σε άλλον δεν ήταν δυνατόν, για λόγους νομικής και ηθικής τάξεως, να πραγματοποιηθεί πλην ελάχιστων σοβαρών εξαιρέσεων.

Το τρίτο άρθρο διασφαλίζει ακόμη περισσότερο αφού ο ίδιος ο συμβολαιογράφος, όταν καταστεί δυνατόν, οφείλει να εμφανισθεί στην αρμόδια αρχή, προσκομίζοντας το πρωτότυπο της διαθήκης, προκειμένου να πραγματοποιηθεί ο σχετικός έλεγχος, με την καταγραφή των αντίστοιχων σημειώσεων. Η αντιπαράθεση και η σύγκριση μεταξύ του πρωτότυπου και του αντίγραφου της διαθήκης θα αποτρέψει παρερμηνείες, λάθη και ανακρίβειες σχετικά με τους όρους και τους νόμιμους κληρονόμους, που θα ήταν δυνατόν να υφίστανται και μετά από τους προηγούμενους ελέγχους.

Τα μέλη της Αρχής διορίζονται από το Συμβούλιο, όπως φαίνεται στις συνεδριάσεις του, ενώ οι σχετικές προτάσεις είναι συνήθως αρμοδιότητα της Αρχής. Για παράδειγμα, στις 2 Αυγούστου 1805[45], από την Αρχή των Ελεγκτών και Εξεταστών κατατίθεται έγγραφο στον πρύτανη σχετικά με την εκλογή μελών της Αρχής[46] και συγκεκριμένα ενός γραμματέα διαχειριστή (*ministro canceliere*) και ενός φύλακα (*custode*), οι οποίοι θα επιλεγούν από το Συμβούλιο[47]. Περιστασιακά δε προτείνεται η πρόσληψη προσώπων, όπως στις 17 Μαΐου 1806[48], όταν η Αρχή αναφέρει ότι ο *Nobil Signor* Σπυρίδων Σαούλης επέδωσε τα βιβλία του Γεωργίου Βαλμή[49] και του πατέρα του, Αντώνιου Βαλμή[50]. Εξαιτίας δε του πλήθους των βιβλίων (*de vollumi*

44. Φ. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου», ό.π.

45. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 370r.

46. *...che le protestiamo tutta la nostra riconoscenza per la buona prevenzione, che l' Eccelenza Vostra ci onora di spiegare in nostro favore, non possiamo far a meno che assicurare il Governo, che non ommetteremo, per quanto ci renderà possibile, di corrispondere à doveri, che sono annessi all' incarico...*

47. Υποψήφιοι για το πρώτο αξίωμα είναι οι: *Nobil Signor Giovanni Battista Calogerà* και *Signor Francesco Campazzini*, ενώ για το αξίωμα του αρχειοφύλακα οι: *Nobil Signor Antonio Mosco*, και *Signor Spiridion Bulgari*.

48. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 369r.

49. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Β 17- Β 47.

50. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Β 1- Β 16.

e delle filze) και των δύο συμβολαιογράφων, η Αρχή τονίζει ότι πρέπει να προσληφθούν τέσσερεις υπάλληλοι, με αμοιβή 60 λίρες.

Δεν είναι συχνές οι περιπτώσεις όπου μία αρμόδια αρχή εκφράζει τα προβλήματα που αντιμετωπίζει για την εκτέλεση του έργου της. Για παράδειγμα, στις 27 Οκτωβρίου 1805[51], η Αρχή σημειώνει ότι, εκτός από το γραμματέα και το φύλακα, δεν υπάρχουν νέοι επιφορτισμένοι να συνδράμουν σε έναν τόσο χρήσιμο και κοινωφελή τομέα (*al provido e filantropo oggetto contemplato dalla pia mente del Governo*).

Σπανιότερα δε η αρμόδια αρχή παραθέτει μια σειρά προβλημάτων στους ανωτέρους της και ακριβώς για αυτόν το λόγο δηλώνει αδυναμία να ανταποκριθεί με επιτυχία στα καθήκοντά της. Μία από τις εξαιρέσεις αποτελεί το έγγραφο της Αρχής των Ελεγκτών και Εξεταστών, της 17ης Μαρτίου 1806[52], στο οποίο δηλώνεται αυτή η αδυναμία στο πλαίσιο της τήρησης του κανονισμού που αφορά το επάγγελμα των συμβολαιογράφων.

Ειδικότερα, η Αρχή δηλώνει ότι δεν είναι δυνατόν να συντάξει τιμοκατάλογο για τις αμοιβές των συμβολαιογράφων, ενώ σχετικά με τον κατάλογο των αποθανόντων συμβολαιογράφων και των βιβλίων τους, η Αρχή γνωστοποιεί ότι αυτός ο κατάλογος δεν έχει ολοκληρωθεί εξαιτίας του πλήθους των ανωτέρω βιβλίων. Η Αρχή όμως δηλώνει αδυναμία και όσον αφορά την παρακολούθηση της επαγγελματικής πορείας των συμβολαιογράφων της πόλης, αφού η ίδια δεν διαθέτει υπάλληλο και στερείται των αναγκαίων στοιχείων, προκειμένου αυτή να γνωρίζει εάν κάποιοι συμβολαιογράφοι έχουν κληθεί για ανάκριση από κάποιο δικαστήριο. Επιπροσθέτως, η Αρχή σημειώνει ότι δεν δύναται να εφαρμόσει τα νόμιμα, επειδή δεν γνωρίζει εάν συμβολαιογράφοι της εξοχής είναι εν ζωή ή έχουν αποβιώσει, αφού, για τη δεύτερη περίπτωση, η Αρχή δεν διαθέτει σχετική δήλωση, όπως σχετικώς υποχρεούνται οι προεστοί και οι δημογέροντες, σύμφωνα με την *proclama* του γενικού προνοητή Francesco Correr[53], της 21ης Ιουνίου 1725. Έτσι, δεν είναι δυνατή η πρόσκληση υποψηφίων για την πλήρωση των κενών θέσεων που πραγματικά υπάρχουν.

Μάλιστα γίνεται αναφορά στην πληροφορία για το θάνατο συμβολαιογράφου, του Γιωργάκη Ανυφαντή[54], από το χωριό Περουλάδες, από στοιχεία που έδωσαν ιδιώτες, χωρίς να έχει γίνει σχετική δήλωση από κανένα δημόσιο λειτουργό ούτε από τους κληρονόμους του συμβολαιογράφου, στο πλαίσιο της υποχρέωσης των τελευταίων να παραδώσουν τα βιβλία αυτού, καθώς και τα βιβλία του πατέρα του θανόντα, που ήταν ομοίως συμβολαιογράφος.

51. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 380r.

52. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 364r-363v.

53. Ο Francesco Correr ήταν γενικός προνοητής της Θάλασσας για την περίοδο 1724-1728.

54. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Α 134-Α 137 (1783-1804).

Η Αρχή ζητεί η Διοίκηση να παρέμβει και οι αρμόδιοι λειτουργοί να βεβαιώσουν το θάνατο. Προκειμένου δε οι συμβολαιογράφοι να λάβουν γνώση όλων των σχετικών κανονισμών, προτείνεται η τύπωση αυτών στην ελληνική γλώσσα. Πράγματι, λίγες ημέρες αργότερα, στις 21 Μαρτίου 1806[55], η Αρχή πληροφορεί τη Διοίκηση ότι έλαβε τα βιβλία του Ανυφαντή και του πατρός του και δηλώνει ότι όταν συνταχθεί το σχετικό ευρετήριο θα αποσταλεί.

Παρατηρούμε ότι η εν λόγω Αρχή δηλώνει πλημμελή ανταπόκριση σε όλη σχεδόν την κλίμακα των αρμοδιοτήτων της. Για παράδειγμα, παραβατικές συμπεριφορές συμβολαιογράφων που οδηγούν στη δικαιοσύνη δεν είναι δυνατόν να εντοπισθούν. Η Αρχή, εμμέσως πλην σαφώς, επισημαίνει τις αιτίες αυτών των προβλημάτων. Η έλλειψη προσωπικού, βοηθητικού αλλά και κύριου, μέριμνα και μέλημα φυσικά της Διοίκησης, αφενός οδηγεί στην αδυναμία γνώσης των αλλαγών των σχετικών με τους συμβολαιογράφους, και αφετέρου, εξαιτίας της αργής καταγραφής των συμβολαιογραφικών αρχείων, αυτά τίθενται σε κίνδυνο.

Από την άλλη, η μη ανταπόκριση εκ μέρους των *vecchiardi* των χωριών στην υποχρέωση να δηλώσουν το θάνατο ενός συμβολαιογράφου έχει δύο βασικές συνέπειες. Κατά πρώτο λόγο, δεν είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός των συμβολαιογράφων της περιφέρειας. Επομένως δεν υπάρχει και η δυνατότητα πλήρωσης των πραγματικών κενών συμβολαιογραφικών θέσεων, στο πλαίσιο της κάλυψης των δικαιοπρακτικών αναγκών των κατοίκων. Επιπλέον, χωρίς να υπάρχει πραγματικός λόγος, δεν ικανοποιείται η επιθυμία όσων δηλώνουν ενδιαφέρον, εφόσον διαθέτουν τα ανάλογα προσόντα, να γίνουν συμβολαιογράφοι. Κατά δεύτερο λόγο, είναι υψηλός ομοίως ο κίνδυνος συμβολαιογραφικά κατάστιχα να χαθούν, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τα συμφέροντα των συμβαλλόμενων των πράξεων που αυτά περιέχουν.

Η συντήρηση και η φύλαξη των συμβολαιογραφικών αρχείων, και κατά τις προηγούμενες περιόδους και κατά την υπό εξέταση περίοδο, δεν ήταν πάντοτε εύκολη υπόθεση. Λαμβανομένης υπόψη της πολύ μεγάλης σπουδαιότητας αυτών των αρχείων, όπως η εκάστοτε διοίκηση συχνά τονίζει, δύο ήταν οι βασικές αιτίες εμφάνισης σχετικών προβλημάτων. Η πρώτη είχε να κάνει με την ύπαρξη ειδικού υπαλλήλου, του αρχειοφύλακα (*custode, archivista*), βασικά καθήκοντα του οποίου ήταν η φύλαξη των συμβολαιογραφικών αρχείων και η έκδοση αντίγραφων των πράξεων που αυτά περιείχαν, κατόπιν αιτήματος των ενδιαφερόμενων. Κατά διαστήματα, ο διορισμός ενός τέτοιου υπαλλήλου αναβάλλεται ή αμελείται από τα αρμόδια όργανα για ποικίλους λόγους, με συνέπεια την εύκολη σχετικώς πρόσβαση στο συμβολαιογραφικό υλικό για όποιον θα ήθελε να αφαιρέσει ή να αλλοιώσει κάποιο συμβόλαιο.

55. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 362r.

Η δεύτερη αιτία αφορά το χώρο, στον οποίο τα κατάστιχα των θανόντων συμβολαιογράφων ήταν τοποθετημένα. Εάν αυτός ο χώρος δεν πληρούσε τις βασικές προϋποθέσεις, υπήρχε υψηλός κίνδυνος απώλειας ή σοβαρής φθοράς μέρους του αρχείου εξαιτίας της υγρασίας και των τρωκτικών. Για παράδειγμα, στις 28 Αυγούστου 1805[56], τα μέλη της Αρχής, σε σχετικό τους έγγραφο, αναφέρονται στις επισκευές που πραγματοποιούνται στα ράφια, στα οποία είναι τοποθετημένα βιβλία θανόντων συμβολαιογράφων, στην ανάγκη επισκευής της πόρτας του συγκεκριμένου χώρου, καθώς και στην ανάγκη να υπάρχει περισσότερος φωτισμός σε αυτόν, δεδομένου ότι εκεί εδρεύει και η Αρχή. Στις 25 Οκτωβρίου 1805[57], η Αρχή, μεταξύ άλλων, εκθέτει εκ νέου την πολύ άσχημη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται ο χώρος, στον οποίο αυτή εδρεύει. Τονίζεται ότι σε αυτόν υπάρχουν λίγα έπιπλα, δηλαδή δεν υπάρχουν καθίσματα ούτε κάποιο γραφείο παρά μόνον δύο παλαιοί πάγκοι, καθώς και ότι αυτός ο χώρος είναι, συν τοις άλλοις, στενός και κλεισμένος. Φαίνεται όμως ότι μήνες μετά το πρόβλημα δεν έχει λυθεί, αφού, στις 5 Φεβρουαρίου 1806[58], η Αρχή επανέρχεται και ζητεί να ανακαινισθεί η πόρτα του γραφείου ώστε να είναι πιο γερή και να ανακαινισθούν παρομοίως και τα ράφια, να ληφθούν δηλαδή τα απαραίτητα μέτρα, προκειμένου να μην κινδυνεύει το αρχείο.

Κατά διαστήματα, η εκάστοτε διοίκηση και η αρμόδια αρχή λαμβάνει αιτήματα προσώπων που επιθυμούν να ασκήσουν συμβολαιογραφία. Για παράδειγμα, στις 15 Οκτωβρίου 1805[59], καταγράφεται αναφορά του υποψήφιου συμβολαιογράφου Σταμάτη Βραδή για άσκηση συμβολαιογραφίας στο χωριό του Αγίου Μάρκου. Ο Βραδής τονίζει ότι ήρθε στην πόλη για να διδαχθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα στο συμβολαιογραφικό επάγγελμα κοντά σε δημόσιο συμβολαιογράφο. Ένα μήνα περίπου αργότερα, στις 19 Νοεμβρίου[60], η Αρχή, αναφέροντας και τη σχετική απόφαση (*terminazione*) του γενικού προνοητή Donà[61], ότι δηλαδή πρέπει να υπάρχουν οκτώ συμβολαιογράφοι σε καθεμία από τις τέσσερεις περιφέρειες του νησιού, ζητεί από τη Διοίκηση τις εξακριβώσεις των δημοσιοποιήσεων των σχετικών κανονισμών για τα προάστια και τα χωριά του νησιού, προκειμένου να γίνουν οι απαιτούμενες ενέργειες.

Ωστόσο, σπάνια εντοπίζουμε σε διάφορες αρχειακές σειρές μέχρι και την

56. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 375r.
57. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 379r.
58. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 357r.
59. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 382r.
60. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 383r.
61. Ο Andrea Donà ήταν γενικός προνοητής της Θάλασσας για το διάστημα 1767-1769.

εξεταζόμενη περίοδο πλήρεις αιτήσεις υποψήφιων συμβολαιογράφων για το διορισμό τους, στις οποίες αυτοί δηλώνουν αναλυτικώς ότι πληρούν όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Μάλιστα αυτών των αιτήσεων ακολουθούν οι σχετικές βεβαιώσεις από τις αρμόδιες αρχές και τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Πρόκειται ακριβώς για τις βασικές φάσεις της εξεταστικής διαδικασίας (*processeti*) για το διορισμό συμβολαιογράφου. Ένα καλό παράδειγμα είναι αυτό που εντοπίσαμε σε υποφάκελο αρχειακής σειράς[62], ο οποίος περιέχει οκτώ περιπτώσεις αιτήσεων υποψήφιων συμβολαιογράφων, από τις οποίες επιλέξαμε τις δύο. Η πρώτη αφορά την αίτηση του Νικόλαου Παπαδόπουλου, της 19ης Ιανουαρίου 1807[63], προς τον πρύτανη, στην οποία δηλώνει ότι επιθυμεί να γίνει δημόσιος συμβολαιογράφος στο προάστιο των Γαστράδων, καθώς και ότι πληροί όλους τους απαιτούμενους όρους για αυτό, τους οποίους, στη συνέχεια, απαριθμεί. Ειδικότερα, ο Παπαδόπουλος δηλώνει για τον ίδιο τα εξής: 1) ότι γεννήθηκε στο προάστιο των Γαστράδων και έχει συμπληρώσει το 25ο έτος βάσει της πράξης γεννήσεώς του, 2) ότι δεν έχει διωχθεί ποινικά (*in corso in criminalità*) και διαθέτει καλή φήμη και καλή συμπεριφορά, 3) ότι μαθήτευσε σε δημόσιο συμβολαιογράφο, επί πέντε συναπτά έτη, 4) ότι η οικογένειά του διαθέτει τα αγαθά που της εξασφαλίζουν μια ευπρεπή διαβίωση.

Μερικές ημέρες μετά την κατάθεση της αίτησης, ο πρύτανης *Dionisio Roma* καλεί τα προτεινόμενα από τον υποψήφιο πρόσωπα για να καταθέσουν για αυτόν. Ο πρώτος ο Νικολός Αγοραστός ερωτάται εάν γνωρίζει τον Παπαδόπουλο, καθώς και για την οικονομική κατάσταση της οικογένειάς του. Ο Αγοραστός, στην πρώτη ερώτηση, απαντά καταφατικά και στη δεύτερη απάντηση σημειώνει ότι ο Παπαδόπουλος διαθέτει περιουσιακά στοιχεία σε διάφορα μέρη του νησιού[64]. Τις ίδιες απαντήσεις δίδει και ο δεύτερος προτεινόμενος από τον Παπαδόπουλο, ο Ανδρέας Χαλικιόπουλος (*Calichiopulo*). Ο πρύτανης, μετά την ολοκλήρωση της προαναφερθείσας εξεταστικής διαδικασίας, αποστέλλει το σχετικό φάκελο στην Αρχή των Ελεγκτών και Εξεταστών για τα περαιτέρω[65].

Ακολουθούν, στα επόμενα φύλλα, οι αντίστοιχες βεβαιώσεις. Κατά πρώτον, αντίγραφο της πράξης γέννησης του υποψήφιου, του 1780. Δεύτερο επίσημο έγγραφο αυτό του *Prestantissimo Collegio Censorio Locale*, της 1ης Φεβρουαρίου 1807, στο οποίο αναφέρεται ότι από συλλεχθείσες πληροφορίες και άλλα επίσημα έγγραφα (*autentici documenti*) που κατατέθηκαν στο *Collegio*

62. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 45, υπ. 62/15.

63. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 45, υπ. 62/15, δεσμίδα 8.

64. *...lo confermo in ogni sua parte, mentre contiene indubblie verità.*

65. *Essendo stati assunti li testimonii proposti e pria di devenire alle ulteriori operazioni ordino la trasmissione del presente processeto.*

αποδεικνύεται ότι ο εν λόγω υποψήφιος διαθέτει χρηστά ήθη και άψογη συμπεριφορά. Ακολουθεί πιστοποίηση από το συμβολαιογράφο Σπυρίδωνα Πιέρη, της 21ης Μαρτίου 1806, ότι πράγματι ο Παπαδόπουλος, επί πέντε συνεχή έτη, σύχναζε στο γραφείο του και έλαβε όλες τις επαρκείς γνώσεις (*quelli lumi sufficienti*) για την άσκηση της συμβολαιογραφίας, καθώς και ότι δίδει αυτή τη βεβαίωση για *να φανεί η αλήθεια* (*a lume della verità*).

Στις 8 Δεκεμβρίου 1806[66], κατατίθεται αίτηση του *divotissimo* Νικόλαου Παπαδάτου *Cozzimana* προς τον πρύτανη, με την οποία θέτει υποψηφιότητα και ζητεί να εξετασθεί, προκειμένου να καταλάβει μία θέση συμβολαιογράφου στο προάστιο των Γαστράδων, μετά τη δημοσίευση της σχετικής προκήρυξης[67]. Ακολουθείται παρόμοια διαδικασία με τους υπόλοιπους υποψήφιους, αλλά ενδιαφέρον παρουσιάζει η λεπτομερέστερη βεβαίωση του δημόσιου συμβολαιογράφου, στον οποίο μαθήτευσε. Ειδικότερα, ο Χριστόφορος Ζάχαρης, «πολυγραφότατος» και αυτός συμβολαιογράφος, στις 28 Ιουνίου 1803, βεβαιώνει ενόρκως (*fede giurata*) ότι ο Παπαδάτος, κάτοικος του προαστίου του Ανεμόμυλου, μετά τις σπουδές που πραγματοποίησε στο ευαγές ίδρυμα της Santa Giustina, στο ανωτέρω προάστιο, εργάσθηκε στο συμβολαιογραφείο του στην πόλη επί έξι έτη, όπως έχει καταγραφεί και στο βιβλίο της Γραμματείας (*del ex Canceleria Nobile*) της πόλης. Ο Ζάχαρης σημειώνει ότι ο Παπαδάτος πάντοτε εκτελούσε τα καθήκοντά του με υπακοή, εντιμότητα και συνέπεια, όπως απαιτούν οι νόμοι, μέχρι το 1801[68].

Δεν εντοπίζουμε συχνά στα διοικητικά αρχεία αιτήματα συμβολαιογράφων που επιθυμούν να αλλάξουν έδρα και αυτό επειδή η αρχική προτίμηση είναι συνήθως αποτέλεσμα ώριμης προετοιμασίας και καθορισμένης διοικη-

66. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 45, υπ. 62/15, δεσμίδα 4.

67. *Essendo stato Publicato Venerato Proclama che invita qualunque aspirasse al Notariato... di prodursi colli metodi e forme volute dalle leggi per esser esaminato ed aprovato...*

68. Παραθέτουμε συνοπτικά και δύο περιπτώσεις υποψηφίων για κάποιες διαφοροποιήσεις που περιέχουν. Στις 15 Δεκεμβρίου 1806, ο *ευπειθέστατος* Ιωάννης Αυγουστίνος Γαβαλάς, υιός του *Reverendo Sacerdote* Φωτίου, δηλώνει ότι, από νεαρή ηλικία (*dalli più verdi anni*), άρχισε να μαθαίνει το συμβολαιογραφικό επάγγελμα (*dedicandomi indefessamente con la compatibile lusinga di poter meritare opportunamente l' approvazione ond' esercitarla in questa adorata mia Patria*) και εκφράζει την επιθυμία του να ενταχθεί στους υποψήφιους, εφόσον πληροί τις απαιτούμενες προϋποθέσεις. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ 45, υπ. 62/15, δεσμίδα 7. Στην αίτησή του ο Ανδρέας Παπαδάτος, στις 8 Δεκεμβρίου 1807, αναφέρεται σε επτά προϋποθέσεις, τις οποίες δηλώνει ότι πληροί: βάπτιση, νόμιμη ηλικία, ευγενική καταγωγή (*Tanto io come li miei antenati fossero sempre dell' ordine Nobile, e del in alora consiglio...*), ότι η οικογένειά του διαθέτει αγαθά που της εξασφαλίζουν την άνετη διαβίωση, ότι έχει μαθητεύσει επί πέντε έτη σε δημόσιο συμβολαιογράφο, τον Ανδρέα Καλόχρυσο, ότι έχει καλή φήμη και έντιμη συμπεριφορά (*buona fama onesti costumi*) και, τέλος, ότι δεν έχει διωχθεί ποινικά. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 45, υπ. 62/15, δεσμίδα 2.

τικής επιλογής. Ωστόσο, υπάρχουν και εξαιρέσεις. Ένα καλό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί αυτό του *umilissimo* Ευστάθιου Μάνεση, ο οποίος, σε έγγραφό του προς τη Διοίκηση, στις 17 Ιουλίου 1806[69], αναφέρει ότι από νεαρή ηλικία (*fresca età*) επιδόθηκε στις απαιτούμενες σπουδές για την άσκηση του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος (*gelosa professione*). Ο Μάνεσης αναφέρει ότι το 1792 δεν υπήρχε κενή θέση συμβολαιογράφου για την πόλη της Κέρκυρας, βάσει της απόφασης (*sistematica terminazione*) του γενικού προνοητή της Θάλασσας, της 15ης Ιουνίου 1769, επικυρωθείσας στις 10 Μαρτίου 1770, η οποία όριζε δεκαέξι θέσεις συμβολαιογράφων στην πόλη της Κέρκυρας, ενώ υπήρχε μία θέση συμβολαιογράφου κενή από τις δύο για το προάστιο του Αγίου Ρόκκου, για την οποία αυτός δήλωσε υποψηφιότητα και εξελέγη.

Ο Μάνεσης, ωστόσο, συνεχίζει ότι εξαιτίας της ερήμωσης αυτού του προαστίου που συνέβη κατά την πολιορκία της πόλης[70], το προάστιο κατέστη σχεδόν ακατοίκητο και επομένως ότι είναι ανώφελο ο ίδιος να διατηρεί ανοικτό συμβολαιογραφικό γραφείο σε αυτό. Από την άλλη, ο Μάνεσης σημειώνει ότι στο προάστιο του Μανδουκίου, όπου ο ίδιος έχει την κατοικία του, υπάρχουν δύο κενές θέσεις συμβολαιογράφων. Ο Μάνεσης αναφέρεται στα προσόντα του, καθώς και ότι αυτή η μεταφορά θα είναι προς όφελος του ιδίου και της οικογένειάς του, δεδομένου μάλιστα, όπως τονίζει, ότι παρακινήθηκε για αυτό το αίτημα και από τους κατοίκους του προαστίου. Ζητεί λοιπόν να γίνει αυτή η αλλαγή, αφού, όπως επαναλαμβάνει η θέση είναι κενή.

Σε συμπληρωματικό έγγραφο που ακολουθεί[71], ο Μάνεσης απευθύνεται στον *Δικαιότατο* Πρύτανη (*Eccelentissimo Pritano Giustissimo*) σχετικά με τη μεταφορά της έδρας του από το προάστιο του Αγίου Ρόκκου στο Μανδούκιο. Προς επίρρωση δε του δίκαιου του αιτήματός του, προκειμένου αυτό να εισακουσθεί και να πραγματοποιηθεί, αναφέρει τρεις παρόμοιες περιπτώσεις, στις οποίες επετράπη η μεταφορά συμβολαιογραφικής έδρας. Επρόκειτο για τους συμβολαιογράφους Δημήτριο Φωτεινό, Ανδρέα Ασπρέα και Σπυρίδωνα Δραζίνο. Ο Μάνεσης μάλιστα σημειώνει ότι το αίτημα των δύο πρώτων ήταν για μεταφορά από το προάστιο του Αγίου Ρόκκου στην πόλη, ενώ το αίτημα του τρίτου για μεταφορά από το προάστιο των Γαστράδων ομοίως για την πόλη. Ο Μάνεσης δηλώνει ότι ελπίζει *στην πατρική αγάπη* της διοίκησης και ότι θα εισακουσθεί το αίτημά του, δεδομένου μάλιστα ότι αυτό αφορά μεταφορά έδρας από ένα προάστιο σε άλλο, προς ανακούφιση και στήριξη της πολυμελούς οικογένειάς του, η οποία αναμένει για τα προς το ζην μόνον από τη δική του σκληρή δουλειά και το μόχθο (*travagli, e sudori*).

69. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 43, υπ. 58/6, φ. 339r.

70. Κατά την περίοδο των Ρωσοτούρκων, στην Κέρκυρα και στα άλλα Ιόνια Νησιά εκδηλώνονται εξεγέρσεις.

71. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 43, υπ. 58/6, φ. 338r.

Στις 23 Ιουλίου 1806[72], έχουμε αναφορά από τους *Esaminadori e Revisori sopra li Nodari di Corfù* προς τον πρύτανη του νησιού σχετικά με το αίτημα του Μάνεση, ενώ ακολουθεί αντίγραφο[73] από το ενδέκατο άρθρο της *proclama* της Διοίκησης, της 27ης Δεκεμβρίου 1788, από τη Γραμματεία της Αρχής των Ελεγκτών και Εξεταστών της Κέρκυρας. Στο άρθρο δηλώνεται η απαγόρευση κάποιος συμβολαιογράφος να μεταφερθεί από τα προάστια στην πόλη, αλλά σημειώνεται ότι οι συμβολαιογράφοι υποχρεούνται να παραμένουν στην έδρα στην οποία διορίσθηκαν (*già elletti o che vengono per il loro diploma dichiariti Nodari*). Διαφορετικά, οι παραβαίνοντες θα υπόκεινται στην ποινή παύσης *dal Notarial ministero*, ενώ δεν θα επιτρέπεται πλέον οι εξεταστές να παραδίδουν νέο βιβλίο για τη συνέχιση άσκησης της συμβολαιογραφίας.

Δέκα μήνες περίπου αργότερα, στις 18 Μαΐου 1807[74], επίσημο έγγραφο αναφέρει, μεταξύ άλλων, το διορισμό του *Nobil Signor Eustachio Manessi* στο Μανδούκιο, καθώς και τα ονόματα των συμβολαιογράφων των τεσσάρων περιφερειών του νησιού[75].

Όπως έχουμε αναφέρει αλλού[76], κατά διαστήματα, η εκάστοτε διοίκηση απαγόρευε την άσκηση της συμβολαιογραφίας από ιερείς, για ποικίλους λόγους. Ωστόσο, για την υπό εξέταση περίοδο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά της Αρχής των Ελεγκτών και Εξεταστών προς τον πρύτανη, της 29ης Αυγούστου 1805[77]. Η Αρχή, επικαλούμενη το άρθρο 14 της απόφασης του Donà[78], αναφέρει ότι υπάρχει έλλειψη συμβολαιογράφου στο νησί Φανός (Οθωνοί)[79], καθώς και ότι ο ιερέας Αντώνιος Μαλίτζης, που ασκεί χρέη συμβολαιογράφου, έχοντας συμπληρώσει το τελευταίο βιβλίο, είναι χωρίς *πρωτόκολλο* και ο ίδιος ζητεί να συνεχίσει να ασκεί τη συμβολαιογραφία, εφόσον στο νησί δεν υπάρχουν άλλοι συμβολαιογράφοι.

Ακολουθεί αντίγραφο του αιτήματος του Αντώνιου *Μαλίτζι*, ο οποίος αναφέρει την απόφαση του Donà, που απαγόρευε την άσκηση της συμβολαιογραφίας από κληρικούς. Μεταξύ αυτών ήταν και ο ίδιος, ο οποίος, όπως τονίζει, αμέσως έπαυσε να ασκεί το επάγγελμα. Ο Μαλίτζης σημειώνει ότι

72. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 43, υπ. 58/6, φ. 341r.

73. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 43, υπ. 58/6, φ. 340r.

74. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ 43, υπ. 58/6, φ. 354r.

75. Στην περιφέρεια του Αγύρου 9 συμβολαιογράφοι, του Όρους 7, της Μέσης 14 και της Λευκίμμης 7 συμβολαιογράφοι.

76. Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Το επάγγελμα του συμβολαιογράφου», ό.π.

77. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 33, υπ. 44/5, φ. 377r-376v.

78. Απόφαση της 15ης Ιουνίου 1769.

79. Μικρό νησί στα βόρεια της Κέρκυρας, ένα εκ των τριών διαπόντιων νησιών (τα άλλα δύο είναι η Ερρείκουσα και το Μαθράκι).

ο προνοητής και καπιτάνος της Κέρκυρας Soranzo[80], στη δικαιοδοσία του οποίου ήταν το νησί, είχε αναγνωρίσει την αναγκαιότητα τέτοιου προσώπου. Ωστόσο, αν και δεν έκρινε αυτόν ικανό, με την απόφαση της 19ης Σεπτεμβρίου 1786, επικυρωμένη από τον έκτακτο προνοητή των νησιών Erizzo[81], όμως προσωρινά επέτρεψε στον ιερέα να συνεχίσει να ασκεί τη συμβολαιογραφία και του έδωσε μάλιστα και βιβλίο με το αποτύπωμα (*con l' impronto*) του Αγίου Μάρκου, όπως σημειώνεται, αριθμημένο, μετά τη συμπλήρωση του οποίου, ο ιερέας πήρε άλλο επίσης σφραγισμένο και αριθμημένο από τον προνοητή και καπιτάνο εκείνης της περιόδου Cicogna[82], στις 3 Ιουνίου 1791. Ο ιερέας, αφού τονίζει ότι ασκεί τη συμβολαιογραφία προς όφελος των κατοίκων του νησιού, αφού, συν τοις άλλοις, αυτοί έχουν τη δυνατότητα να δηλώσουν την τελευταία τους βούληση, σημειώνει ότι έχει συμπληρωθεί και το ανωτέρω βιβλίο και ζητεί νέο βιβλίο από την Αρχή, ενώ τονίζει ότι είναι πρόθυμος να συμμορφωθεί με τους κανονισμούς που θα του επιβάλουν (*pronto di subordinarsi a tutte quelle discipline che gli saranno ingionte*).

Σχετικώς με τα βιβλία του Μαλίτζη, ειδικότερα, σημειώνουμε τα εξής. Ως είθισται, για τους συμβολαιογράφους της εξεταζόμενης περιόδου, στο πρώτο φύλλο του πρώτου βιβλίου[83], με ημερομηνία 19 Αυγούστου 1763, ο εξεταστής επί των συμβολαιογράφων Ηλίας Θεοτόκης παραχωρεί αυτό το βιβλίο στον Μαλίτζη, σημειώνοντας ότι ο τελευταίος πρέπει να ασκεί τη συμβολαιογραφία εφαρμόζοντας τους σχετικούς νόμους. Στη συνέχεια, παρατίθεται έγγραφο του γενικού προνοητή της Θάλασσας Francesco Grimani[84], της 26ης Αυγούστου 1761, το οποίο αναφέρεται στους κανόνες που οι συμβολαιογράφοι υποχρεούνται να τηρούν προς αποφυγή εμφάνισης παραβατικών φαινομένων.

Το δεύτερο βιβλίο[85], παραχωρείται από τον εξεταστή επί των συμβολαιογράφων Ανδρέα Μάρμαρα, στις 25 Οκτωβρίου 1766, ο οποίος επαναλαμβάνει όσα σημείωσε ο Θεοτόκης.

Στο τρίτο βιβλίο[86], υπάρχει το ανωτέρω επίσημο παραχωρητήριο έγγραφο του Lorenzo Soranzo, της 19ης Σεπτεμβρίου 1786, στο οποίο ο Soranzo αναφέρεται στον Μαλίτζη, ο οποίος ήταν ιερέας της εκκλησίας της Αγίας Τριάδος, καθώς και στις συμβολαιογραφικές υποχρεώσεις που αυτός αναλαμβάνει προσωρινά ελλείψει άλλου δημόσιου συμβολαιογράφου, όπως, μεταξύ

80. Ο Lorenzo Soranzo έγινε προνοητής και καπιτάνος της Κέρκυρας το 1781.

81. Ο Nicolò Erizzo III ήταν γενικός προνοητής της Θάλασσας για την περίοδο 1784-1786.

82. Ο Marco Cicogna έγινε προνοητής και καπιτάνος της Κέρκυρας το 1785.

83. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Μ 20, βιβλίο 1, φ. 1r.

84. Ο Francesco Grimani ήταν γενικός προνοητής της Θάλασσας για την περίοδο 1758-1762.

85. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Μ 20, β. 2, φ. 1r.

86. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Μ 20, β. 3, φ. 1r.

άλλων, η παρουσία τεσσάρων μαρτύρων κατά τη σύνταξη των διαθηκών.

Στο πρώτο φύλλο του τέταρτου βιβλίου[87] υπάρχει ιδιόχειρο επίσημο έγγραφο του Cicogna, στο οποίο, αφού αναφέρεται στις προηγούμενες παραχωρήσεις, δηλώνει ότι παραδίδει αυτό το βιβλίο στον Μαλίτζη, προκειμένου αυτός να συνεχίσει να ασκεί προσωρινά (*via provisionale*) τη συμβολαιογραφία στο προαναφερθέν νησί, αφού, όπως πληροφορήθηκε από τα αρμόδια *δημόσια πρόσωπα*, υπάρχει έλλειψη συμβολαιογράφου εκεί.

Τελικώς, δίδεται και το πέμπτο βιβλίο[88], το Σεπτέμβριο του 1805, μετά από σχετική άδεια του πρύτανη. Ο Γεώργιος Ιωάννης Βαπτιστής Καλογεράς, *Κανγελάριος*, στο πρώτο φύλλο, αναφέρεται στην άδεια που δίδεται *προσορινός* στον Μαλίτζη να συντάσσει *πάσις λογίς γράμα ίδιον τις νοταρικίς ούτος ομοίος και διαθήκες και κονδίκιλα*, και του τονίζει τις συμβολαιογραφικές του υποχρεώσεις: τήρηση σχετικών κανονισμών, παρουσία και υπογραφές μαρτύρων, καταχώρηση των πράξεων στα βιβλία (*δίχως να σερβίρετε από το σκουάρτζο*). Το βιβλίο τού *απαφίνετε βουλομένο*, ενώ ο Στέφανος Φωκάς, υποπρόεδρος της Αρχής των Ελεγκτών και Εξεταστών, υπογράφει τις πρώτες είκοσι πέντε σελίδες.

Σημειώνουμε εδώ ότι, όπως είδαμε, το αίτημα του ιερέα έγινε αποδεκτό και ο ίδιος εξακολούθησε να συμβολαιογραφεί στο νησί του για ακόμη τέσσερα έτη, όπως αποδεικνύεται από την τελευταία ημερομηνία του πέμπτου βιβλίου[89]. Η ιδιαιτερότητα της περίπτωσης έγκειται στο γεγονός ότι επρόκειτο για ένα μικρό νησί, στο οποίο η πρόσβαση δεν ήταν πάντοτε εύκολη, κυρίως κατά τους χειμερινούς μήνες. Έτσι, ο ιερέας, από το 1763, ζητεί να ασκήσει χρέη συμβολαιογράφου προσωρινώς σε αυτό το μικρό νησί, ελλείψει νομίμως διορισμένου συμβολαιογράφου που θα διέθετε και τα απαιτούμενα προσόντα, τα οποία ο ίδιος δεν διέθετε, αφού, αφενός, ήταν ιερωμένος, οπότε και απαγορευόταν να ασκεί συμβολαιογραφία, και, αφετέρου, δεν είχε συμμετάσχει επιτυχώς σε σχετική εξεταστική διαδικασία. Ωστόσο, η ανωτέρω προσωρινότητα ουσιαστικά δεν ίσχυσε, αφού, ο ιερέας εξακολούθησε να είναι και συμβολαιογράφος μέχρι και το 1809, δηλαδή για σαράντα έξι περίπου έτη, αιτούμενος και επιτυγχάνοντας τέσσερεις ανανεώσεις του δικαιώματος άσκησης της συμβολαιογραφίας, κάθε φορά που συμπληρωνόταν το προηγούμενο βιβλίο και προέκυπτε η ανάγκη για νέο.

Αξιοσημείωτο επίσης είναι το μη σύνηθες γεγονός ότι τα δύο από τα πέντε βιβλία παραχωρούνται στον ιερέα από υψηλόβαθμους βενετούς αξι-

87. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Μ 20, β. 4, φ. 1r.

88. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Μ 20, β. 5, φ. 1r.

89. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Μ 20 (5 βιβλία, 1763-1809). Στο προαναφερθέν έγγραφο της 18ης Μαΐου 1807 αναφέρεται ο εκ νέου *προσωρινός* διορισμός του Μαλίτζη.

ωματούχους, ενώ όλοι γενικώς οι αξιωματούχοι, ανώτεροι και κατώτεροι, που ασχολήθηκαν με την υπόθεση, θεώρησαν ότι ήταν απαραίτητη η ύπαρξη συμβολαιογράφου σε αυτό το νησί και για άλλες δικαιοπραξίες αλλά και για τις διαθήκες, προκειμένου, όπως σημειώνει και ο Μαλίτζης, να υπάρχει η δυνατότητα για τους κατοίκους αυτού του μικρού νησιού, εφόσον χρειαστεί, να δηλώσουν την τελευταία τους βούληση. Η ανάγκη δηλαδή εξεύρεσης σχετικής λύσης υπερέβαλε του υπάρχοντος ελλείμματος όσον αφορά τις προϋποθέσεις που ο Μαλίτζης δεν πληρούσε. Ενδείξεις κάλυψης αυτού του κενού αποτελούν τα κείμενα των αξιωματούχων που είναι καταγεγραμμένα στο πρώτο φύλλο κάθε βιβλίου, στα οποία αυτοί τονίζουν κάθε φορά στον ιερέα τις συμβολαιογραφικές υποχρεώσεις και γενικότερα τις αρμοδιότητες του.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση μιας καταγγελίας, στα 1811, για κλοπή συμβολαιογραφικών βιβλίων. Ειδικότερα, σε έγγραφο της 1ης Ιουλίου 1811[90], ο *Αμινιστράτωρ* της Διοικήσεως (*Governo*) αναφέρει ότι τη νύκτα της 8ης προς την 9η Απριλίου παραβιάσθηκε και ανοίχθηκε στην πόλη το συμβολαιογραφικό γραφείο (*Νοταριάτον*) του Αναστασίου Καλόχρυσου[91], δημόσιου νοτάριου. Τονίζεται δε ότι η Διοίκηση μερίμνησε και έλαβε αμέσως όλα τα μέτρα (*μέτρα της προμηθείας*, *misure di providenza*) που κρίθηκαν αναγκαία για ένα τόσο σοβαρό συμβάν (*οπού τοιούτον βαρύ συμβεβηκός κατέστενεν απαραίτητα*, *che tale grave emergente rendeva indispensabile*) προς διαφύλαξη *των πολυτίμων συμφερόντων* των κατοίκων του νησιού.

Στη συνέχεια, σημειώνεται ότι κατά την πραγματοποιηθείσα προσεκτική εξέταση όλων των πράξεων βρέθηκε ότι έλειπε ένα βιβλίο των συμβολαίων που αποτελούσε τμήμα του συμβολαιογραφικού έργου (*τρόπου*, *atteggio*) του πατρός του Αναστασίου, του αποθανόντα Σπυρίδωνα, και το οποίο αφορούσε τη χρονική περίοδο από τις 30 Δεκεμβρίου 1769 έως την 1η Φεβρουαρίου 1771. Αναφέρεται ακόμη ότι λείπουν άλλα δεκαπέντε βιβλία[92] του Αναστασίου, που κάλυπταν τις εξής περιόδους (*τας ακολούθους εποχάς*): 2 Απριλίου 1798-28 Αυγούστου του ίδιου έτους, 24 Οκτωβρίου 1800-

90. Μονόφυλλο σε δύο στήλες: στην ελληνική και την ιταλική γλώσσα. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Αρχείο Ιονίου Γερουσίας*. *Δηλοποιήσεις* Φ. 4, υπ. 1, φ. 38.

91. Αξιοσημείωτη είναι η άρνηση ενός μέλους της Αρχής των Εξεταστών και Ελεγκτών, του Στέφανου Φωκά, στην πρόσκληση για να συμμετάσχει σε υπόθεση του Αναστάσιου Καλόχρυσου στο ποινικό δικαστήριο, περίπου τέσσερα χρόνια πριν. Ο Φωκάς αρνείται επειδή, όπως δηλώνει με έγγραφό του στις 13 Ιουνίου 1807, είχε συναλλαγές με τους γονείς του Καλόχρυσου, οπότε για λόγους διακριτικότητας (*per delicatezza*) δεν θα ήταν σωστό να συμμετάσχει. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 43, υπ. 58/6, φ. 356r.

92. Ένας τόμος (*volume*, στην αρχειακή σειρά: φάκελος) περιλαμβάνει συνηθέστατα περισσότερα του ενός βιβλία (*libri*).

28 Μαρτίου 1801, 23 Ιουλίου 1801-21 Φεβρουαρίου 1803, 9 Αυγούστου 1803-27 Μαρτίου 1804 και 30 Σεπτεμβρίου 1804-16 Φεβρουαρίου 1805.

Με απόφαση δε της Βουλής (*Senato*), που δημοσιεύτηκε (*εφανερώθη*) στις 22 του περασμένου μηνός και επικυρώθηκε από τον αυτοκρατορικό επίτροπο, ο Καλόχρυσος υποχρεούται να προσκομίσει άμεσα εκ νέου για έλεγχο από μία συσταθείσα επιτροπή (*υπό την άμεσον επιστασίαν μίας συστηθείσης Κομισιόνος*) σε δεκαέξι νέα βιβλία τις πράξεις που υπάρχουν σε χωριστά φύλλα (*ξεσχίσματα, squarci*). Προκειμένου δε αυτή *η επωφελής πράξη* να είναι *ακριβής*, θα πρέπει να συγκριθούν οι πράξεις στα χωριστά φύλλα με τα πρωτότυπα συμβόλαια.

Για αυτόν το λόγο, προσκαλούνται όλοι εκείνοι στους οποίους υπάρχουν *αι θεωρημέναι πρωτότυποι πράξεις* των προηγούμενων περιόδων να τις προσκομίσουν, εντός σαράντα ημερών, στο Γραφείο της Διοίκησης (*εις τον βουρόν της Αμινιστρουτζιών, Burò di quest' Amministrazione*). Μόλις δε ολοκληρωθεί η αντιγραφή (*και παύσουν έπειτα να είναι αναγκαίες*), αυτές οι πράξεις θα επιστραφούν στους κατόχους τους. Τονίζεται δε ότι η Διοίκηση θεωρεί εύλογο ότι όσοι διαθέτουν τέτοιες πράξεις θα φροντίσουν γρήγορα να τις προσκομίσουν, επειδή, με αυτόν τον τρόπο, θα διασφαλίσουν *πολλά περισσότερον* τα συμφέροντά τους, στα οποία αυτές οι πράξεις αναφέρονται (*διατάζουσι την υπόθεσιν, costituiscono il soggetto*).

Τέλος, σημειώνεται ότι το ανωτέρω, μεταφρασμένο και στις δύο *διαλέκτους* ελληνική και ιταλική (*due le lingue Greco Italiana*), θα δημοσιευθεί και θα τοιχοκολληθεί (*κηρυχθή και κολληθή, publicato ed affisso*) σε όλα τα μέρη του νησιού[93].

Το ανωτέρω επίσημο έγγραφο είναι σημαντικό για πολλούς λόγους. Κατ' αρχάς, μας πληροφορεί ότι κάποιος ή κάποιοι είχαν συμφέρον να εξαφανίσουν ή να αλλοιώσουν πράξη ή πράξεις που είχαν καταχωρηθεί στα κλαπέντα συμβολαιογραφικά κατάστιχα. Για να επιτύχουν δε το σκοπό τους, προέβησαν στην κλοπή των ανωτέρω. Από την άλλη πλευρά, η Διοίκηση, μετά τη σχετική καταγγελία, αντιδρά με μια σειρά ενεργειών στο πλαίσιο της αντιμετώπισης του ανακύψαντος προβλήματος.

Αναλυτικότερα, σε πρώτη φάση η Διοίκηση διατάσσει έλεγχο των υπαρχόντων βιβλίων και των δύο συμβολαιογράφων, ο αριθμός των οποίων, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ήταν μεγάλος. Αρμόδιοι υπάλληλοι, με τη συνδρομή προφανώς και του Αναστασίου, κατέγραψαν τις χρονικές περιόδους, για τις οποίες διαπιστώθηκε ότι έλειπαν οι συμβολαιογραφικές πράξεις, οι οποίες

93. Η απόφαση υπογράφεται από τον *Amministratore del Governo VLASSOPULO* και από τον επικεφαλής του Γραφείου της τοπικής Διοίκησης *Sp. Delviniotti*, ενώ στο πίσω μέρος του εγγράφου, με ημερομηνία 4 Ιουλίου, στη γαλλική γλώσσα, αναφέρεται ότι κρίθηκε σκόπιμο να γίνουν 135 αντίγραφα αυτής της απόφασης.

ήταν καταχωρημένες στα δεκαέξι κλαπέντα βιβλία. Ο έλεγχος φαίνεται ότι ήταν ενδελεχής, αφού καταγράφονται με ακρίβεια τα χρονικά διαστήματα που αφορούσαν οι συμβολαιογραφικές πράξεις που αφαιρέθηκαν. Βεβαίως, ερωτήματα δημιουργεί το χρονικό διάστημα των δύο και ήμισυ περίπου μηνών μεταξύ της πραγματοποίησης της κλοπής και της απόφασης για τις υποχρεωτικές ενέργειες του Αναστασίου. Είναι πιθανόν, εφόσον έγινε η καταγγελία και η Διοίκηση προέβη στις απαιτούμενες ενέργειες για την πραγματοποίηση του ελέγχου των συμβολαιογραφικών βιβλίων, να χρειάσθηκε αυτό ακριβώς το χρονικό διάστημα για τον προαναφερθέντα λεπτομερή έλεγχο. Ωστόσο, είναι επίσης πιθανόν να υπήρξε καθυστέρηση εξαιτίας της μη άμεσης ανταπόκρισης των εμπλεκομένων. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε εάν, σε αυτό το διάστημα, αυτοί που πραγματοποίησαν την κλοπή ωφελήθηκαν από αυτήν[94].

Οι επόμενες ενέργειες στοχεύουν στην, κατά το δυνατόν, ανασύσταση του απολεσθέντος συμβολαιογραφικού υλικού. Έτσι, με αντίστοιχη απόφαση ο Αναστάσιος υποχρεούται να καταγράψει εκ νέου τις πράξεις που λείπουν από τα χωριστά φύλλα που έχει στη διάθεσή του. Προκειμένου όμως το εν λόγω εγχείρημα να επιτύχει, είναι απαραίτητη η αντιπαραβολή και η σύγκριση αυτών των φύλλων με τα πρωτότυπα συμβόλαια. Για αυτό, καλούνται οι κατέχοντες τα τελευταία να εμφανισθούν στη Διοίκηση και να προσκομίσουν αυτά. Όπως είδαμε μάλιστα πρόκειται για πρόσκληση και όχι για εντολή παρουσίασης, η οποία άλλωστε δεν θα είχε κανένα νόημα, αφού δεν θα ήταν δυνατόν να εκτελεσθεί. Το κίνητρο όμως για την ανωτέρω προσκόμιση, το οποίο υπενθυμίζει και το έγγραφο, είναι σοβαρότατο, αφού, με αυτόν τον τρόπο, πράγματι διασφαλίζονται τα έννομα συμφέροντα των συμβαλλόμενων, εφόσον πρόκειται για εμπορικές ή άλλες συναλλαγές, είτε δηλώνεται η πραγματική βούληση του διαθέτη, εφόσον πρόκειται για διαθήκες. Η εκ του νόμου υποχρέωση, παρ' όλες τις κυρώσεις που θα επέφερε η μη ανταπόκριση σε αυτήν, θα είχε πιθανόν λιγότερα αποτελέσματα από τον αυξημένο κίνδυνο, λόγου χάριν, να αλλοιωθούν συμφωνηθέντα χρηματικά ποσά, να συμπεριληφθούν ή να αποκλεισθούν παράνομα συμβαλλόμενοι, να τροποποιηθούν αυθαίρετα ευνοϊκοί όροι, περιουσιακά στοιχεία να μην αποδοθούν στους νόμιμους κληρονόμους και γενικώς να απολεσθούν έννομα δικαιώματα.

Τέλος, σημειώνουμε ότι δίδεται ιδιαίτερη σημασία στη δημοσιοποίηση του εγγράφου. Το έγγραφο, όπως και τα περισσότερα έγγραφα της εξεταζόμενης περιόδου, αποδίδεται καταρχάς στην ελληνική γλώσσα, τη γλώσσα δηλαδή που μιλούν όλοι οι κάτοικοι του νησιού, ενώ στη δεύτερη στήλη

94. Σημειώνουμε επίσης ότι το εξεταζόμενο επίσημο έγγραφο δεν αναφέρεται σε σχετική έρευνα εκ μέρους της αστυνομίας για τον εντοπισμό αυτών που διέπραξαν την κλοπή.

υπάρχει η απόδοσή του στην ιταλική, δηλαδή στη γλώσσα που επί αιώνες χρησιμοποιούσε η Διοίκηση. Η γαλλική γλώσσα, η γλώσσα της κυρίαρχης δύναμης εκείνης της περιόδου στο νησί, χρησιμοποιείται μόνον στην οπισθογράφηση του εγγράφου, με την αναφορά στον αριθμό των αντίγραφων και την υπογραφή του αρμόδιου αξιωματούχου. Αυτή ακριβώς η αναπαραγωγή του εγγράφου σε σχετικώς υψηλό αριθμό (135) δηλώνει τη βούληση της διοικητικής αρχής να καταστήσει αυτό γνωστό σε ολόκληρο το νησί, μειώνοντας έτσι στο ελάχιστο ή και εξαλείφοντας τον κίνδυνο κάποιοι εκ των εμπλεκόμενων, επικαλούμενοι άγνοια νόμου, να μην πράξουν τα οριζόμενα σε αυτό.

Πρέπει εδώ να τονίσουμε ότι, μετά από έλεγχο που πραγματοποιήσαμε στο ευρετήριο της αρχειακής σειράς των συμβολαιογράφων που υπάρχει στο Αρχείο της Κέρκυρας, διαπιστώσαμε ότι ο πατήρ Σπυρίδων Καλόχρυσος άσκησε το συμβολαιογραφικό επάγγελμα επί σειρά ετών και συγκεκριμένα από το 1728-1769, πέραν δηλαδή της τεσσαρακονταετίας, ενώ οι συμβολαιογραφικές πράξεις που συνέταξε περιλαμβάνονται σε 20 τόμους[95]. Ωστόσο, παρατηρούμε ότι το κατάστιχο που αναφέρεται στην ανωτέρω απόφαση ότι εκλάπη, για την περίοδο από τα τέλη του 1769 έως τις αρχές του 1771, δεν υπάρχει στο σωζόμενο σήμερα αρχείο του εν λόγω συμβολαιογράφου.

Όσον αφορά τον Αναστάσιο, και αυτός υπήρξε μακροβιότατος συμβολαιογράφος, και μάλιστα για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από αυτό του πατρός του, αφού αυτός άσκησε το επάγγελμα, σύμφωνα με το προαναφερθέν ευρετήριο της αρχειακής σειράς, από το 1768-1815, δηλαδή επί 48 έτη, ενώ το συμβολαιογραφικό του έργο περιλαμβάνεται σε 55 τόμους[96].

Διαπιστώνουμε επίσης ότι ο Αναστάσιος διαδέχθηκε τον πατέρα του στη συμβολαιογραφία, αφού προηγήθηκε ένα μικρό χρονικό διάστημα περίπου τριών ετών συνύπαρξης, κατά το οποίο και οι δύο ασκούσαν το επάγγελμα. Κατά πάσα δε πιθανότητα, ο Αναστάσιος μυήθηκε στη συμβολαιογραφική τέχνη από τον πατέρα του, το αρχείο του οποίου, στη συνέχεια, περιήλθε στα δικά του χέρια.

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, στις 28 Μαΐου 1820[97], εντοπίζουμε έναν πληρέστερο κανονισμό για το συμβολαιογραφικό επάγγελμα, στην τρίτη συνεδρίαση της Πρώτης Βουλής (*Parlamento*) του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων και στην υπ'αρίθ. 31 πράξη αυτής, δυνάμει του Συντάγματος

95. Γ.Α.Κ.- Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φάκελοι: Κ 143- Κ 162.

96. Γ.Α.Κ.- Α.Ν.Κ.,*Συμβολαιογράφοι* Φάκελοι: Κ 163- Κ 217. Ένας εκ των φακέλων (Κ 191) περιλαμβάνει αλφαβητικούς πίνακες.

97. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Ενετική Διοίκησις* Φ. 470, ένθετο 1-7. Το ίδιο και: Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Ενετική Διοίκησις* Φ. 466, (χ.α.).

του 1817, *δια της οποίας διευθετίζεται το Επάγγελμα των Νοταρίων.*

Στο προοίμιο αυτής της πράξης σημειώνεται ότι οι διοικητές, οι έπαρχοι (*Υπαρχοι, Reggenti*) των νησιών ζήτησαν από τη Διοίκηση (*Governo*) έναν κανονισμό σχετικό με το επάγγελμα των συμβολαιογράφων (*instituzione, Κατάστημα*), βασιζόμενο σε αυτούς που ήδη υπήρχαν από παλιά, αλλά οι οποίοι εφαρμόζονταν πλημμελώς. Αναφέρεται δε ότι είναι μέγιστης σημασίας το να τεθεί αυτό το επάγγελμα σε όρους και περιορισμούς που θα εξασφαλίζουν την καλή και *πιστή* άσκησή του. Αποφασίζονται λοιπόν από τον πρόεδρο και τη Βουλή, με τη σύμφωνη γνώμη της Νομοθετικής Συνέλευσης και με την έγκριση του αρμοστή, τα εξής.

Άρθρο 1. Η εκτελεστική εξουσία (*Potere Esecutivo* αποδίδεται ως *Ενεργητική Δύναμις*) καθορίζει τον αριθμό των συμβολαιογράφων, σε κάθε νησί και στα εξαρτήματα του Κράτους, κατά αναλογία της περιοχής σύμφωνα με τη γνώμη των υπάρχων[98].

Άρθρο 2. Όσοι συμβολαιογράφοι ήδη ασκούν το επάγγελμα, είναι κατοχυρωμένοι. Εάν δε ο αριθμός τους υπερτερεί αυτού που θα καθορισθεί ως ανωτέρω, οι νέες εκλογές θα αναβάλλονται μέχρι να επιτευχθεί ο νόμιμος αριθμός.

Άρθρο 3. Οι συμβολαιογράφοι πρέπει να ασκούν το επάγγελμά τους σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους μέχρις ότου θεσπισθούν νέες διατάξεις, υπό την εποπτεία του επάρχου κάθε νησιού. Τα δικαιώματά τους, δηλαδή οι αμοιβές τους, προσδιορίζονται από τον τιμοκατάλογο που ακολουθεί, ενώ δεν επιτρέπεται να ασκούν κάποιο άλλο λειτούργημα (*Υπούργημα*) ή επάγγελμα. Ο παραβάτης θα απέχει του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος (*μένει αργός*) για ένα έτος.

Άρθρο 4. Σε περίπτωση θανάτου ενός συμβολαιογράφου, ο εφημέριος της εκκλησίας, στην οποία θα ενταφιασθεί, πρέπει να προσκομίσει στον έπαρχο το πιστοποιητικό του θανάτου αυτού. Εάν το παραλείψει, θα χάνει την εφημερία του.

Άρθρο 5. Ο έπαρχος οφείλει να διατάξει αμέσως να σφραγισθούν τα βιβλία και οποιοδήποτε άλλο έγγραφο αποθανόντος συμβολαιογράφου. Ωστόσο, εάν ο τελευταίος άφησε υιό, ο οποίος είναι ήδη συμβολαιογράφος, και *χαίρεται καλήν υπόληψιν* (*godesse ottima fama*), τότε θα του επιτραπεί να *μεταχειρίζηται* (*tenere tutto l'atteggio*) όλα τα βιβλία του πατέρα του. Ο υιός όμως υποχρεούται να συντάξει λεπτομερή καταγραφή (κατάλογο, *inventario*) αυτών των βιβλίων, ο οποίος θα φυλάσσεται στο γραφείο του *Υπαρχείου*.

Άρθρο 6. Εάν ο αποθανών συμβολαιογράφος δεν έχει υιό συμβολαιο-

98. Επαναλήψεις σχεδόν των ίδιων διατάξεων και συμπληρώσεις συναντάμε και μεταγενέστερα της εξεταζόμενης εδώ περιόδου. Κολυβά, ό.π., σ. 391.

γράφο, ο έπαρχος θα μεριμνήσει ώστε να γίνει αυτή η καταγραφή και τα συμβολαιογραφικά βιβλία να μεταφερθούν στα συμβολαιογραφικά αρχεία. Ο αρχειοφύλακας[99] θα υπογράψει την ανωτέρω καταγραφή, αντίγραφο της οποίας, πλην του προαναφερθέντος, θα υπάρχει και στα συμβολαιογραφικά αρχεία, θεωρημένο και επικυρωμένο από τον έπαρχο.

Άρθρο 7. Οι συμβολαιογράφοι υποχρεούνται να καταγράφουν τις πράξεις στα ειδικά για αυτόν το σκοπό βιβλία (*επί τούτω καμωμένα*) και απαγορεύεται όποιο ξεχωριστό φύλλο (*κάθε ξεχωριστόν αποσχεδίασμα, ogni minutario*). Τα βιβλία πρέπει να είναι αριθμημένα ανά σελίδα και υπογεγραμμένα από τον έπαρχο και τον αρχειοφύλακα, ενώ στην πρώτη σελίδα εκάστου θα υπάρχει μία σχετική ενημερωτική υπογεγραμμένη πράξη από τον έπαρχο.

Άρθρο 8. Οι συμβολαιογράφοι της πόλης θα τηρούν δύο βιβλία, το ένα για τα συμβόλαια *μεταξύ ζώντων* (*inter vivos*) και το άλλο για τις διαθήκες και τις πράξεις *a cedole* (*τας περί υποχρεωτικών γραμμάτων*), ενώ οι συμβολαιογράφοι *της Εξοχής* θα τηρούν μόνον ένα βιβλίο και για τα δύο αυτά είδη πράξεων.

Άρθρο 9. Κάθε βράδυ, οι συμβολαιογράφοι, εάν δεν έχουν καταγράψει καμία πράξη καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας, υποχρεούνται να το σημειώνουν στα βιβλία τους με ξεχωριστή για αυτόν το λόγο πράξη. Επιπλέον, όσοι διαμένουν στην πόλη, θα έχουν το γραφείο τους (*Ufficio, Οφφίκιον*) εκεί, το οποίο θα παραμένει ανοικτό για όλη την ημέρα, αλλά οι ίδιοι θα ασκούν το επάγγελμά τους, τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο. Όσοι διαμένουν στην ύπαιθρο, θα ασκούν το επάγγελμα μόνο στην περιοχή που έχει ορισθεί από τον έπαρχο κάθε νησιού.

Άρθρο 10. Κάθε πράξη πρέπει να υπογράφεται από τους συμβαλλόμενους εφόσον αυτοί γνωρίζουν γραφή, και από δύο μάρτυρες[100]. Όταν όμως δεν γνωρίζουν γραφή, τότε μόνον από δύο μάρτυρες. Αναφορικά με τις διαθήκες, ισχύει κάθε σχετική διάταξη του νόμου.

Άρθρο 11. Οι έπαρχοι κάθε νησιού οφείλουν να καταγράφουν όλους τους συμβολαιογράφους σε έναν πίνακα, τον οποίο θα δημοσιεύουν, ενώ αντίγραφο αυτού θα αποστέλλουν στη Γενική Διοίκηση, μαζί με την περιγραφή των τόπων, όπως παραπάνω. Οι ίδιοι οφείλουν να γνωρίζουν εάν οι συμβολαιογράφοι είναι καλλιγράφοι. Αντιθέτως, εάν το γράψιμό τους δεν είναι ευανάγνωστο (*ευκατάληπτον*), οι έπαρχοι υποχρεούνται να τους

---

99. Ο *αρχειοφύλακας* διοριζόταν από τον έπαρχο και έπρεπε να είναι γηγενής. *Costituzione*, ό.π., σ. 77. Κεφάλαιο IV, τμήμα Β', άρθρο 4 και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα*, ό.π., σ. 612.

100. Αναφορά σε κάποιες από τις βασικές διατάξεις άσκησης του συμβολαιογραφικού επαγγέλματος συναντάμε σε μεταγενέστερη της εξεταζόμενης περίοδο, το 1822, στο Ελληνικό Κράτος. Κολυβά, ό.π., σ. 504.

απαγορεύσουν την άσκηση του επαγγέλματος (*αργεύωσιν*), αφήνοντας, ωστόσο, στην κατοχή τους, όσο ζουν, τα συμβολαιογραφικά τους βιβλία.

Άρθρο 12. Ο έπαρχος δύναται, όποτε το θελήσει, ακόμη και εκτός της καθορισμένης για αυτόν το σκοπό περιόδου, να ζητεί τα πρωτόκολλα των συμβολαιογράφων, προκειμένου να γνωρίζει την κατάσταση αυτών. Ακόμη και το βιβλίο των διαθηκών, παρόντος του συμβολαιογράφου, υπόκειται σε έλεγχο (*αναθεώρησιν, revisione*), λαμβάνοντας, βεβαίως, υπόψη ότι αυτός πραγματοποιείται μόνον σε διαθήκες αποθανόντων.

Άρθρο 13. Εάν εντοπισθούν ανακρίβειες (*παραδρομάς, inesattezze*), οι οποίες όμως δεν επηρεάζουν το *ουσιώδες* των πράξεων, ο έπαρχος υποχρεούται να θέσει σε αργία το συμβολαιογράφο, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, με απόφαση, στην οποία θα αναφέρονται συνοπτικά οι λόγοι (*δια ψηφίσματος περιληπτικού των αιτιών*). Εάν όμως ο έπαρχος εντοπίσει παραβάσεις του νόμου που βλάπτουν το ουσιώδες των πράξεων, οι οποίες να μην έγιναν με δόλο, αλλά από απλή αμάθεια, τότε υποχρεούται να τον θέτει σε αργία εφ' όρου ζωής. Εάν επίσης αυτή η παράβαση δίδει υποψία δόλου, τότε ο συμβολαιογράφος πρέπει να τίθεται σε προσωρινή αργία και να παραπέμπεται στην αρμόδια δικαστική Αρχή (*Tribunale competente, ανήκον Κριτήριον*), από την οποία, εάν αθωωθεί, θα επανέρχεται στο επάγγελμα.

Άρθρο 14. Ο έπαρχος, σε όλες τις περιπτώσεις παύσης, οφείλει να ασφαλίζει τα βιβλία και όλες τις πράξεις του συμβολαιογράφου, να τα εναποθέτει στον αρμόδιο χώρο (*archivio, Χαρτοφυλάκιον*), τηρώντας όλες τις καθορισμένες προφυλάξεις στο σχετικό άρθρο. Παρομοίως, εάν υπάρχουν πρωτότυπες πράξεις σε χέρια ορισμένων, οφείλει να τις λαμβάνει και να τις εναποθέτει στο *αρχείο*, προνοώντας ώστε να γίνει καταγραφή αυτών, όπως αναφέρεται στο σχετικό άρθρο, και εξακολουθώντας, προκειμένου να ανακαλύψει τους αίτιους αυτού του προβλήματος και να τους παραπέμψει στη δικαιοσύνη.

Άρθρο 15. Ο δημόσιος συνήγορος υποχρεούται να καλεί για να ελέγξει, κάθε μήνα, τα βιβλία οποιουδήποτε συμβολαιογράφου της πόλης, στο γραφείο του, να ελέγχει εάν αυτά είναι τακτικά και εάν εντοπίσει σφάλματα, οφείλει να καταθέτει σχετική αναφορά στον έπαρχο, προκειμένου να ληφθούν τα σχετικά μέτρα, σύμφωνα με τις διατάξεις αυτού του κανονισμού.

Άρθρο 16. Ο έπαρχος οφείλει να επισκέπτεται συχνά το Αρχείο, να λαμβάνει γνώση της τάξης και της θέσης των καταχωρήσεων και των βιβλίων, ιδίως των συμβολαιογραφικών. Εάν ευρίσκει ελλείψεις, οφείλει να τιμωρεί τον αρχειοφύλακα, αναλόγως του είδους των ελλείψεων, να ζητεί να τίθεται σε αργία και να μεριμνά να κριθεί σύμφωνα με τους σχετικούς νόμους και τις περιπτώσεις.

Άρθρο 17. Κάθε συμβολαιογράφος, ανά έτος, υποχρεούται να δηλώνει εάν επιθυμεί να εξακολουθήσει να ασκεί το επάγγελμα ή όχι. Οφείλει να έχει τουλάχιστον δύο μαθητευόμενους, τα ονόματα των οποίων θα είναι

καταγεγραμμένα στο σχετικό πίνακα στο Υπαρχείο, από τον οποίο να φαίνεται ο χρόνος της έναρξης της μαθητείας.

Άρθρο 18. Ο αρχειοφύλακας (*Χαρτοφύλαξ*)[101] πρέπει να καταγράφει σε ένα βιβλίο, αριθμημένο από το γραμματέα (*τον εξ Απορρήτων*) της Διοίκησης και βεβαιωμένο με τη δημόσια σφραγίδα, τα βιβλία, τις πράξεις και τα ξεχωριστά χαρτιά (*filze*, *Ξώχαρτα*) που υπάρχουν στο Αρχείο και να καταθέτει ένα αντίγραφο αυτού στη Διοίκηση, για να φυλάσσεται εκεί. Το αρχείο και τα φύλλα που είναι καταγεγραμμένα στον κατάλογο είναι υπό την ευθύνη του αρχειοφύλακα και οποιαδήποτε έλλειψη θα θεωρείται δικό του παράπτωμα (*colpa*, *έγκλημα*). Το κέρδος δε του αρχειοφύλακα ορίζεται στη διατίμηση που ακολουθεί.

Άρθρο 19. Κανείς δεν δύναται να ασκήσει το συμβολαιογραφικό επάγγελμα, εάν δεν πληροί τις ακόλουθες προϋποθέσεις. Να είναι τουλάχιστον είκοσι πέντε ετών, να γνωρίζει τους νόμους και την *πράξιν* του επαγγέλματος, τα χρηστά του ήθη να είναι *νομίμως* αποδεδειγμένα, ενώ διευκρινίζεται ότι για τους συμβολαιογράφους της *Εξοχής* αρκεί μόνον η ακριβής πρακτική γνώση.

Άρθρο 20. Ο έπαρχος, αφού διαπιστώσει ότι ισχύουν τα προαπαιτούμενα που αναφέρονται αναλυτικώς στο προηγούμενο άρθρο, συγκαλεί, σε καθορισμένη ημέρα, το τοπικό δικαστικό σώμα και το δημόσιο συνήγορο. Εκεί, παρουσιάζεται ο υποψήφιος[102] και οποιοσδήποτε από τους ανωτέρω έχει το δικαίωμα να του θέσει τις απαραίτητες ερωτήσεις, προκειμένου αυτοί να βεβαιωθούν για την επάρκειά του. Όταν ολοκληρωθεί αυτή η εξέταση, ο υποψήφιος αποσύρεται, συγκεντρώνονται οι ψήφοι και θεωρείται ότι εξελέγη εφόσον λάβει τα δύο τρίτα αυτών, ενώ, εάν είναι περισσότεροι από ένας, θα θεωρηθεί εκλεγμένος αυτός που θα λάβει τις περισσότερες ψήφους.

Διαπιστώνουμε ότι αυτός ο κανονισμός είναι πληρέστερος των προηγουμένων και περιλαμβάνει, για πρώτη φορά, ορισμένες σημαντικές διευκρινίσεις και επισημάνσεις, αλλά και διαφοροποιήσεις, ως απόρροια προφανώς της προσκτηθείσας εμπειρίας από την εφαρμογή αυτών, στα πλαίσια διευθέτησης ζητημάτων ή και επίλυσης προβλημάτων που εμφανίσθηκαν στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα.

---

101. Βλ και Νικηφόρου, *Συνταγματικά κείμενα*, ό.π., σ. 612. Στο ελληνικό κράτος, το *Εθνικόν Χαρτοφυλάκιον*, που λειτουργούσε από το 1826, μετονομάσθηκε αργότερα σε *Αρχειοφυλακίον του Κράτους ή της Επικρατείας*. Σύμφωνα, εξάλλου, με το ψήφισμα του 1830, προβλέπεται, ανά επαρχία, η λειτουργία *Αρχείου των Βιβλίων των Μνημόνων* (συμβολαιογράφων), τη διαχείριση του οποίου έχει ο *χαρτοφύλαξ*. Κολυβά, ό.π., σσ. 466, 511.

102. Κατά την ίδια περίοδο και επί αρμοστή Φρέντερικ Άνταμ, αναφέρεται ότι ο συμβολαιογράφος κατέβαλλε χρηματική εγγύηση ότι θα εφαρμόσει τα νόμιμα, καθώς και ότι ο υποψήφιος συμβολαιογράφος εξεταζόταν από επιτροπή αποτελούμενη από τον πρόεδρο των δικαστηρίων, τον εισαγγελέα, δύο δικηγόρους και τρεις εν ενεργεία συμβολαιογράφους. Χιώτης, *Ιστορία*, τ. Β΄, σ. 21. Βλ. και Κολυβά, ό.π., σ. 391.

Ειδικότερα, επαναλαμβάνονται οι περιορισμοί για τον επιτρεπτό αριθμό των συμβολαιογράφων και για τη γνώση που πρέπει να έχει η Διοίκηση για το ποιοι ασκούν το επάγγελμα, με την καταγραφή των ονομάτων των συμβολαιογράφων σε ειδικό πίνακα, ο οποίος θα δημοσιεύεται προς γνώση των πολιτών. Στα πλαίσια δε της αυξημένης ή και της πλήρους επικαιροποίησης αυτών των πινάκων, προστίθενται αφενός η υποχρέωση για τους ιερείς να δηλώνουν αμέσως το θάνατο συμβολαιογράφου, και αφετέρου η υποχρέωση για τους συμβολαιογράφους, ανά έτος, να δηλώνουν στη Διοίκηση, εάν επιθυμούν να συνεχίσουν την άσκηση της συμβολαιογραφίας.

Ιδιαιτέρως σημαντικό είναι το εικοστό άρθρο, το οποίο αναφέρεται στη διαδικασία ανάδειξης συμβολαιογράφου, μετά δηλαδή από εξέταση του υποψήφιου και σχετική ψηφοφορία.

Προαναφερθείσες υποχρεώσεις που αφορούν την άσκηση του επαγγέλματος επαναλαμβάνονται και εδώ, αλλά καταγράφονται νέες συμπληρωματικές οδηγίες σχετικά με την τήρηση των συμβολαιογραφικών βιβλίων[103]. Για παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό το άρθρο 9, σύμφωνα με το οποίο και ανά ημέρα ακόμη οι συμβολαιογράφοι υποχρεούνται, εάν δεν έχουν καταγράψει καμία πράξη, να το σημειώνουν. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η υποχρέωση της καλής, ευανάγνωστης γραφής, η μη τήρηση της οποίας μπορεί να οδηγήσει τους μη καλλιγράφους συμβολαιογράφους σε αργία. Προφανώς εξαιτίας των προβλημάτων που παρουσιάζονταν στην κατανόηση δυσανάγνωστων σημείων των συμβολαιογραφικών πράξεων.

Άξια λόγου, εξάλλου, είναι η επισήμανση της επιβολής της ποινής της προσωρινής αργίας, εφόσον λάθη του συμβολαιογράφου, που δημιουργούν ανακρίβειες, δεν επηρεάζουν την ουσία της συμβολαιογραφικής πράξης. Σε παλαιότερους κανονισμούς υπήρχε σχετική αναφορά, χωρίς όμως να τονίζεται αυτό το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο.

Βασική, τέλος, διαφοροποίηση αποτελεί το γεγονός ότι ο βασικός αρμόδιος για τα συμβολαιογραφικά θέματα είναι ο έπαρχος, πιθανόν βοηθούμενος και από άλλους κρατικούς λειτουργούς, οι οποίοι δεν αναφέρονται, με εξαίρεση το δημόσιο συνήγορο, ο οποίος είναι υπεύθυνος για τον έλεγχο των συμβολαιογραφικών βιβλίων.

Ακολουθεί ο κατάλογος (*Tariffa*) με τις αμοιβές των συμβολαιογράφων[104]:

---

103. Βλ. και Κολυβά, ό.π., σ. 348.

104. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Ενετική Διοίκησις* Φ. 470, ό.π., ένθετο, φ. 5. Οι αμοιβές αποδίδονται σε *Quarti* και *Ottavi*. Τα *Quarti* (*Τέταρτα*), γνωστά και ως ρούπια, είναι ασημένια νομίσματα που αντιστοιχούν στο 1/4 του ασλανιού, δηλαδή του ολλανδικού ταλίρου. Τα *Ottavi* (*Όγδοα*), γνωστά και ως τιμίνια, είναι επίσης ασημένια νομίσματα που αντιστοιχούν στο 1/8 του αργυρού ταλίρου.

α/α	Είδος εγγράφου	Αμοιβή
1.	Σύνταξη επιτροπικού γράμματος (*di procura*)	1/8
2.	Συμφωνητικό εξοφλήσεως (*di quietanza*)	1/8
3.	Συμφωνητικό εκποιήσεως (*di emmancipazione*)	2/4
4.	Συμβόλαιο αποξένωσης, αλλαγής, τοπιάτικο (*λιβέλλο*)[105] μαζί με την πράξη ορισμού εκτιμητών και καταχώρησης των εκτιμήσεων (ξετιμώσεων) αυτών	4/4
5.	Συμβόλαιο απελευθερώσεως τοπιάτικου	2/4
6.	Συμβόλαιο πώλησης κινητών	3/8
7.	Συμβόλαιο απαφήσεως (*di cessione*) κινητών ή ακίνητων αγαθών	3/8
8.	Συμβόλαιο πληρωμής ή τόκου	1/4

105. Το σολιάτικο (*censual*) ήταν η ετήσια παροχή, σε χρήμα ή σε είδος, που ο καλλιεργητής ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει για την εκχωρηθείσα γη, αλλά ήταν δυνατόν να αφορά και άλλα ακίνητα. Σπ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας». *Τα Ιστορικά* 2/4 (Δεκέμβριος 1985) 371-386 (375). Το σολιάτικο ήταν σύνηθες στις αγροτικές συμβάσεις. Ήταν *εμπράγματη σχέση διηνεκής, κληρονομητή και μεταβιβαστή*. Μεταγενέστερα πρόκειται για την εμφύτευση και την εδαφονομή του Ιόνιου Αστικού Κώδικα. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα (15ος-16ος αιώνας)». *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 33 (1997) 437-455 (439). Με έγγραφό της η Αρχή των Ελεγκτών και των Εξεταστών των Συμβολαιογράφων, της 16ης Ιουνίου 1803, δια του προέδρου της, αποστέλλει προς τον πρύτανη, μετά από σχετικό αίτημα της Διοίκησης, ένορκες βεβαιώσεις τριών δημόσιων συμβολαιογράφων όσον αφορά τις ισχύουσες τιμές των εμφυτεύσεων (εδαφονομίων, *livelli*). Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Επτάνησος Πολιτεία Ρωσσοτούρκοι* Φ. 49, υπ. 73/4, φφ. 24r, 25r, 27r. Ακολουθούν οι βεβαιώσεις των δύο εξ αυτών, ενώ η βεβαίωση του τρίτου συμβολαιογράφου, που αντιστοιχούσε στο φύλλο 26, δεν υπάρχει στο φάκελο. Σημειώνουμε εδώ ότι το κατά περίπτωση συμφωνηθέν σολιάτικο αντιστοιχούσε σε ένα μέρος της πραγματικής αξίας του κτήματος, λόγου χάριν 3 ή 4 ξέστες λάδι. Ειδικότερα, ο πρώτος συμβολαιογράφος Αναστάσιος Καλόχρυσος ενόρκως βεβαιώνει ότι στις εκτιμήσεις των *livelli* που υπάρχουν στα κατάστιχά του, οι τιμές είναι οι εξής: το λάδι προς 80 δουκάτα/ξέστα (προς 6 λίρες/δουκάτο), το χρονίτικο κρασί προς 120 έως και 140 δουκάτα/βαρέλα, αναλόγως των περιοχών, ενώ το σιτάρι προς 50 δουκάτα/μιζούρα και 55 δουκάτα/γεμάτη μιζούρα (*colma*). Βλέπε χαρακτηριστικά: Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Κ 185, β. 227, φ. 2r. Ο δεύτερος συμβολαιογράφος είναι ο Παναγιώτης Πιέρης, ο οποίος παρομοίως δηλώνει ότι στα πιο πρόσφατα συμβόλαια που έχει καταχωρήσει και αφορούν εκτιμήσεις εμφυτεύσεων για λάδι, κρασί, σιτάρι κ.ά., βάσει της κρίσης των εκτιμητών των συμβαλλόμενων, οι τιμές έχουν ως εξής: η διετής εμφύτευση του λαδιού υπολογίσθηκε προς 80 δουκάτα/ξέστα, ενώ η ετήσια προς 160, η ετήσια εμφύτευση του σιταριού προς 50 δουκάτα/*colma* και προς 40 δουκάτα η κοφτή μιζούρα (*rasa*). Το ετήσιο εδαφονόμιο ενός ζεύγους ορνίθων υπολογίσθηκε προς 24 και 25 δουκάτα, ενώ ενός ζεύγους κοτόπουλων προς 12 και 12½ δουκάτα. Τέλος, ο Πιέρης δηλώνει ότι δεν βρήκε εκτιμήσεις εμφυτεύσεων σε κρασί, αραβόσιτο (*formentone, calambochio*) και άλλα είδη διατροφής. Βλέπε χαρακτηριστικά: Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Π 246, β. 32, φ. 20v.

α/α	Είδος εγγράφου	Αμοιβή
9.	Συμβόλαιο υποθήκης[106]	3/8
10.	Συμβόλαιο δωρεάς (*donazione*,μερικής χορηγίας)	4/4
11.	Συμβόλαιο διαρκούς ή ορισμένου χρόνου εμφυτεύσεως[107] (σεμπρίας)	3/4
12.	Προικοσύμφωνο[108] με την καταχώρησή του	2/4
13.	Παράδοση προίκας, αξίας από διακόσια τάλλαρα	1/4
14.	Παράδοση προίκας, αξίας έως πεντακόσια τάλλαρα	4/4
15.	Παράδοση προίκας, αξίας μεγαλύτερων ποσών	16/4
16.	Συμβόλαια επιστροφής προίκας, με την ίδια αναλογία	
17.	Συμβόλαιο ενοικιάσεως (ενοικιάσματος, *locazione*)	1/4
18.	Συμβόλαιο συντροφίας[109], οποιουδήποτε είδους	4/4
19.	Συμβόλαιο μισθώσεως (ναυλώματος, *noleggio*)	4/4
20.	Συμβόλαιο διαμοιράσεως κινητών και ακίνητων αγαθών	4 λίρες/ σελίδα

106. Ενδεικτική βιβλιογραφία για τις υποθήκες και τα ενέχυρα: Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Η αναγκαστική εκτέλεση για την ικανοποίηση ιδιωτικών απαιτήσεων. Περιπτώσεις από τα μεταβυζαντινά έγγραφα του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου (1600-1821)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 34 (1998) 127-178· Γ. Χατζάκης, «Η διαφορετική λειτουργία των αντικειμένων. Το ενέχυρο στη νοταριακή πρακτική της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 40 (2007) 147-236.

107. Για τις αγροτικές συμβάσεις στην Κέρκυρα, βλ. και: Αικ. Ασδραχά - Σπ. Ασδραχάς, «Στη φεουδαλική Κέρκυρα: από τους πάροικους στους vassali angararii», *Τα Ιστορικά* 2/3 (Μάιος 1985) 77-94· Ν. Πανταζόπουλος, «Τιμαριωτισμός και επίμορτος αγροληψία εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας», *Πρακτικά Γ' Πανιονίου Συνεδρίου* (23-29 Σεπτεμβρίου 1965), τ. 2, Αθήναι 1969, 155-195· Μ. Πολυλάς, *Νύξεις τινές περί των εν Κερκύρα συγκρατειών και κανισκευσιών*, Κέρκυρα 1868.

108. Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία: Ξ. Αντωνιάδης, «Προίκα και προικοσύμφωνα στη Σκύρο επί τουρκοκρατίας», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 31 (1995) 151-248· Ι. Βισβίζης, «Τινά περί των προικώων εγγράφων κατά την Βενετοκρατίαν και την Τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 12 (1965) 1-129· Δ. Μάντος, «Η προίκα και ο αρραβώνας στη Λέσβο του 19ου αιώνα. Ο τοπικός νόμος της Στύψης», *Λεσβιακά* 14 (1993) 96-115· Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Οικογενειακόν Δίκαιον*, Αθήναι 1968²· Μιλτ. Μπατιστάτος, «Ο θεσμός της προίκας στον Ιόνιο Πολιτικό Κώδικα», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864* (Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988), επιμ. Π. Μοσχονάς, Αθήνα 1997, 311-318· Κ. Πολυγένους, *Πραγματεία περί προικός*, Αθήναι 1924. Για την Κέρκυρα: Μ. Κουρούκλη, «Η οικογένεια στην Κέρκυρα του 19ου αιώνα», στο: Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1984, 149-157·Σπ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες*, Κέρκυρα 2008.

109. Για τις συντροφίες, βλ. Γ. Ε. Ροδολάκης, «Συντροφίες στη Νάξο (τέλη του 17ου αιώνα)», *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: Η Νάξος δια μέσου των αιώνων* (Φιλώτι, 3-6 Σεπτεμβρίου 1992), Αθήνα 1994, 569-587· Ph. Karlafti-Mouratidi, *Aspects de la vie economique au milieu du 17ème siècle*, Αθήνα 2005.

α/α	Είδος εγγράφου	Αμοιβή
21.	Συμβόλαιο απλής συμφωνίας	1/4
22.	Συμβόλαιο συμφωνίας με όρους, προς επίλυση διαφορών και με την καταχώρηση των σχετικών φύλλων	4/4
23.	Συμβόλαιο εγγυήσεως	1/4
24.	Καταγραφή πραγμάτων ακίνητων, κινητών, χρυσών, ασημένιων, δανείων κ.ά.	4 λίρες/ σελίδα
25.	Πρώτο αντίγραφο διαθηκών[110] *δια ζώσης φωνής, ή των κατ' ιδία γεναμένων*	4/4
26.	Πρώτο αντίγραφο *κοδικήλλου*[111] *(του εις διαθήκας παραρτήματος)*	3/4
27.	Παρουσίαση *των κατ' ιδία* διαθηκών *(di cedole)*[112] και καταχώρηση αυτών	3/8
28.	Δημοσίευση διαθήκης μετά κωδίκελλων και για το *ασήκωμα (lievo) των κατ' ιδία* διαθηκών	1/8
29.	Συμβόλαιο οποιουδήποτε είδους	1/4
30.	Πιστοποιητικό	1/8
31.	Αναγνώριση *(διαγνώρισιν)* γραφικού χαρακτήρα	1/8
32.	Σελίδα αντιγράφου 24 γραμμών *(γράψιμον χυτόν)* όσον και στο *Magistrato di Pace (Κριτήριον της Ειρήνης)*[113]	
33.	Συμβόλαιο *αιρετοκρίσιας*[114]	1/4
34.	Παρουσίαση φύλλων, σημειώσεων, ορισμών και άλλων πράξεων *(εις χρισολογίαν αιρετοκριτήν)* όσον και στο *Magistrato di Pace*	
35.	Απόφαση αιρετοκρισίας *(sentenza arbitraria)* όσον ορισθεί από τους αιρετοκριτές.	

110. ΒΛ. και Κολυβά, ό.π., σ. 386.

111. Κωδίκελλος ήταν συμπληρωματική διαθήκη που δεν εγκαθιστούσε όμως νέο κληρονόμο. Κολυβά, ό.π., σσ. 113, 387.

112. *Cedulae* ήταν τα δύο πρωτότυπα έγγραφα που περιείχαν το κείμενο της διαθήκης, τα οποία έφεραν τις υπογραφές του διαθέτη, του συμβολαιογράφου και των μαρτύρων. Κολυβά, ό.π., σ. 387.

113. Για τους ειρηνοδίκες, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1817, βλ. *Costituzione*, ό.π., σ. 86, Κεφάλαιο VI, τμήμα Α', άρθρα 4-5 και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα*, ό.π., σ. 619.

114. Οι αιρετοκρισίες είναι οι διαιτητικές αποφάσεις, με τις οποίες επιλύονταν ανέκκλητα ιδιωτικές διαφορές. Οι αιρετοκρισίες ήταν αυτοδικαίως εκτελεστές, εάν οι διάδικοι είχαν συμφωνήσει ότι θα συμμορφωθούν με την απόφαση. Βιβλιογραφία για τους αιρετοκριτές, βλ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Αναγκαστική εκτέλεση», ό.π., σ. 138.

Κατάλογος αμοιβών Αρχειοφύλακα

α/α	Είδος εγγράφου	Αμοιβή
1.	Αντίγραφο όσον και στο *Magistrato di Pace*	
2.	Πιστοποιητικό ή βεβαίωση (*βεβαιωτικόν*)	1/8
3.	Πράξεις παλαιότερων ετών	1/8 ανά δεκαετία

Διευκρινίζεται ότι, στα τρία μικρότερα νησιά, οι αμοιβές που αναφέρονται στις ανωτέρω δύο *Αποτιμήσεις* θα μειωθούν στα δύο τρίτα, καθώς και ότι οι φτωχοί κάθε νησιού θα λαμβάνουν κάθε είδους πράξη ή αντίγραφο δωρεάν (*Κέρκυρα, 28 Μαΐου 1820*).

Ο ανωτέρω τιμοκατάλογος είναι ιδιαιτέρως αναλυτικός και περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα είδη των συμβολαιογραφικών πράξεων, δηλαδή πράξεις οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, όπως τα προικώα και οι διαθήκες, με την ξεχωριστή μάλιστα καταγραφή όλων των συμβολαιογραφικών εγγράφων που αφορούν αντίστοιχα αυτά τα δύο είδη. Έτσι, για τα προικώα, με πέντε ειδικές αναφορές, καθορίζεται συμβολαιογραφική αμοιβή για την καταχώρησή τους στα συμβολαιογραφικά κατάστιχα, ενώ για την παράδοση προίκας, η αμοιβή αυξάνεται ανάλογα με την αξία αυτής. Όσον αφορά τις διαθήκες, με τέσσερεις ειδικές αναφορές, η συμβολαιογραφική αμοιβή παρομοίως διαφοροποιείται για τα αντίγραφα, τις παρουσιάσεις και τις δημοσιεύσεις αυτών.

Ο κατάλογος περιλαμβάνει επίσης πράξεις εμπράγματου και ενοχικού δικαίου, όπως αγοραπωλησίες, μισθώσεις, εκτιμήσεις, διαιτησίες, δωρεές, υποθήκες, εγγυήσεις, καλλιεργητικές συμβάσεις (λ.χ. *σεμπριές*) κ.ά.

Τα κείμενα της εξεταζόμενης περιόδου παρουσιάζουν ενδιαφέρον και από γλωσσολογικής απόψεως. Κατ' αρχάς, είναι αξιοσημείωτο ότι το άρθρο 211 του Συντάγματος του 1803, σύμφωνα με το οποίο, από το 1810 και μετά, για να έχει κάποιος τη δυνατότητα να εκλεγεί για πρώτη φορά σε δημόσιο αξίωμα έπρεπε να γνωρίζει ανάγνωση και γραφή στην ελληνική γλώσσα (*Εθνική κοινή, lingua Nazionale Greca volgare*), ενώ σημειώνεται ότι, από το 1820, θα χρησιμοποιείται μόνον αυτή σε όλες τις δημόσιες πράξεις[115].

Στο άρθρο 4, εξάλλου, του Συντάγματος των Ιόνιων Νησιών του 1817, αναφέρεται ότι η γλώσσα αυτών είναι η ελληνική και κατά συνέπεια ότι πρέπει αυτή να γίνει η Εθνική Γλώσσα, το ταχύτερον δυνατόν, στην οποία θα γράφονται όλες οι διοικητικές πράξεις και όλες οι δικαστικές διαδικασίες, καθώς

115. Νικηφόρου, *Συνταγματικά κείμενα*, ό.π., σ. 462· Μάτεσις, ό.π., σ. 82· Μοσχονάς, ό.π., σ. 397. Βλ. και Κούκκου, ό.π., σ. 140.

και ότι αυτή θα αναγνωρισθεί ως η μόνη γλώσσα που θα χρησιμοποιείται στα διοικητικά έγγραφα. Ωστόσο, στο επόμενο άρθρο τονίζεται ότι αυτό δεν είναι δυνατόν αμέσως να τεθεί σε εφαρμογή, επειδή σχεδόν όλες οι υποθέσεις μέχρι τότε γράφονταν στην ιταλική. Για αυτόν το λόγο, καθιερώνεται όλες οι δημόσιες υποθέσεις, κατά τη διάρκεια του πρώτου κοινοβουλίου, να γράφονται στην ιταλική, εξαιρουμένων των υποθέσεων των κατώτερων δικαστηρίων (*corti inferiori*), για τις οποίες η διοίκηση δύναται να θεωρήσει κατάλληλη την εισαγωγή της Εθνικής Γλώσσας, προκειμένου να την προωθήσει.

Στο έκτο, εξάλλου, άρθρο, τονίζεται ότι, προκειμένου να ενθαρρυνθεί η εξάπλωση είτε της γλώσσας της κυριάρχου είτε της γλώσσας του προστατευόμενου κράτους, ο πρόεδρος και η Σύγκλητος επιφυλάσσονται, έξι ημέρες μετά την πρώτη συνεδρίαση κάθε κοινοβουλίου, να αποστέλλουν ένα σχέδιο νόμου στη νομοθετική συνέλευση, που θα αφορά την έκταση που είναι δυνατόν να δοθεί στη χρήση της Εθνικής Γλώσσας από τις άλλες δημόσιες αρχές ή και σε όλη την επικράτεια των νησιών. Ωστόσο, μέχρι να θεσπισθεί ένας νόμος που θα διευκρινίζει ότι η ελληνική γλώσσα θα είναι η μόνη επίσημη γλώσσα, εξακολουθεί να ισχύει ότι η μόνη γλώσσα που θα είναι δυνατόν να χρησιμοποιείται για έκδοση αντιγράφων και για άλλα θέματα θα είναι η γλώσσα της κυριάρχου, δηλαδή η αγγλική[116].

Ως εκ τούτου, ορισμένες παρατηρήσεις όσον αφορά τη γλώσσα των εγγράφων που παρουσιάζονται σε αυτή την μελέτη θεωρούμε ότι είναι σημαντικές. Πιο συγκεκριμένα, κατά πρώτο λόγο, συνηθέστατα επαναλαμβάνονται οι ιταλικές λέξεις[117], οι οποίες καταβάλλεται προσπάθεια να εξελληνισθούν, με την απόδοση της προφοράς τους στην ελληνική γλώσσα και με την προσθήκη των ανάλογων καταλήξεων: *Αμμινιστρατζιόνε, Αμινιστράτωρ, αττέγγιο* (*atteggio*), *εις τον βουρόν της Αμινιστρουτζιών* (*Burò di quest' Amministrazione*), *Κομισιόνος, κονσίλιο αμμινιστρατίβο, Μάγιστρον* (διοικητή), *Ρεγγέντε Δελιγάτου* (*Reggente Delegato*), *μαγιστράτο...ρεβιζόρων...εξαμιναδόρων* (*Magistrato....Revisori... esaminadori*), *σεδούταις* (*sedute*), *του διστρέτου* (*distretto*) κ.ά.

Κατά δεύτερο λόγο, συχνά οι ελληνικές λέξεις, οι φράσεις ή και οι προτάσεις, της μετάφρασης είναι λανθασμένες ή, στην καλύτερη περίπτωση, μη δόκιμες, αυτές καθεαυτές ή στα συγκεκριμένα περιβάλλοντα: *Αναγνωριστών, Γραμματοφυλάκιον* (αρχειοφυλακείο), *διατάζουσι την υπόθεσιν: costituiscono il soggetto, Δωματίου* (*Camera*), *Ενεργητική Δύναμις* (*Potere*

116. *Costituzione*, ό.π., σ. 53. Κεφάλαιο Ι, άρθρα 4-6. Βλ. και Νικηφόρου, *Συνταγματικά Κείμενα*, ό.π., σ. 591.

117. Βλ. και Μ. Ιδρωμένος, *Dizionario tecnicolegale italiano-greco. Λεξικόν των νομοτεχνικών, ιατρονομικών και λογιστικών όρων υπό του ιταλικού εξελληνισθέντων*, εν Κερκύρα 1852.

Esecutivo: η εκτελεστική εξουσία), *επάνω εις τους Νοταρίους*, *Καιφάλιον* (άρθρο), *κατάστημα* (επάγγελμα), *μέτρα της προμηθείας*: *misure di providenza*, *το προάγμονον* (κανονισμός), *τρόπου*: *atteggio* (συμβολαιογραφικό υλικό) κ.ά.

Κατά τρίτο, τέλος, λόγο, στα ανωτέρω εγχειρήματα επισημαίνουμε ορθογραφικά λάθη ή λανθασμένη χρήση κατάληξης: *απαρέτιτον*, *ζιλοτόν*, *μερικαίς* (*προβλέψεις*), (*της τρεχούσης*) *μεταχηρισοίς*, *ταις εφεδρείαις*, αλλά και μικρά λάθη στην απόδοση στην άλλη γλώσσα: *all' amministratore*, *εις την Αμμινιστρατζιόνε*.

Τα ανωτέρω λάθη υποδηλώνουν την πλημμελή γνώση της ελληνικής γλώσσας σε ορθογραφικό, γραμματικό και συντακτικό επίπεδο, αλλά ταυτόχρονα και την προσπάθεια της υιοθέτησης της ελληνικής γλώσσας στα επίσημα διοικητικά έγγραφα. Η επί αιώνες χρησιμοποίηση της ιταλικής σε αυτά ήταν φυσικό να οδηγήσει σε λάθη, όταν ελήφθη η απόφαση για την καθιέρωση της ελληνικής, λαμβανομένης υπόψη της αναγκαιότητας για κάτι τέτοιο για ποικίλους λόγους.

Ένας από τους πρώτους τρόπους αντίδρασης σε αυτήν την πρόκληση ήταν η χρησιμοποίηση από τους συντάκτες των εγγράφων αρκετών ιταλικών λέξεων, όπως ήδη αναφέραμε, τις οποίες, χωρίς να μεταφράσουν, μετέφεραν απλώς στην ελληνική, άλλοτε ως είχαν (*Ρεγγέντε*, *Αμμινιστρατζιόνε* κ.ά.), άλλοτε με την προσθήκη ελληνικών καταλήξεων συχνά της λόγιας: *Αμινιστράτωρ* (πιθανόν κατά το *αυτοκράτωρ*) *Κομισιόνος*, *σεδούταις*, *Μάγιστρον* κ.ά. Αυτή η επιλογή έλυνε αρκετά προβλήματα σχετικά με την απόδοση της ορολογίας από τη μία γλώσσα στην άλλη, αφού έτσι δεν υπήρχε ο κίνδυνος διαφοροποίησης ή και αλλοίωσης της αρχικής έννοιας ως συνέπεια της αδυναμίας εύρεσης της ακριβούς απόδοσης αυτής στην ελληνική. Βεβαίως αυτή η πρακτική δεν ήταν άγνωστη και κατά τους προηγούμενους αιώνες, κατά την περίοδο της βενετοκρατίας κυρίως μάλιστα κατά τη σύνταξη δικαιοπραξιών από τους συμβολαιογράφους. Ωστόσο, όπως είδαμε, σε κάποια έγγραφα παρατηρείται πρόοδος στην αντιμετώπιση των ειρημένων ζητημάτων με την, σε ένα βαθμό, επιτυχή παράθεση στο ελληνικό κείμενο και των δύο αποδόσεων, δηλαδή της μεταφρασμένης στην ελληνική λέξης και της εξελληνισμένης καταγραφής της προφοράς αυτής από την ιταλική: *Βουλευτήριον ή μαγιστράτο*, *Γραμματοφυλάκιον των απεθαμμένων Νοταρίων ή εις την Κουστόδιαν των βιβλίων των νοδάρων*, *εις την Έξοχον Διαίτησιν ή ρεγέντζα*, *τον Υπουργόν ή μινίστρον*, *ωσάν παρακαταθήκη ή δεποζιτάριος* κ.ά.

Σε αυτήν τη μελέτη προσεγγίσαμε και αναλύσαμε θέματα που αφορούν το συμβολαιογραφικό επάγγελμα κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στην Κέρκυρα και γενικότερα στα Ιόνια Νησιά. Σημαντικό βεβαίως είναι το γεγονός ότι, όπως και κατά τους προηγούμενους αιώνες, και κατά

την εξεταζόμενη περίοδο, υπάρχει και λειτουργεί μια ξεχωριστή αρχή για τους συμβολαιογράφους, ένδειξη της διαχρονικής σπουδαιότητας που η εκάστοτε διοίκηση αποδίδει σε αυτό το επάγγελμα, και κατά συνέπεια και της βούλησης αυτής για την εύρυθμη λειτουργία του. Στο ίδιο πλαίσιο θεωρούμε ότι εντάσσονται και οι διαφορετικοί κανονισμοί αυτής της περιόδου, οι οποίοι, όπως είδαμε, επικαλύπτονται σε πολλά από τα άρθρα τους.

Το πρωτογενές υλικό που είχαμε στη διάθεσή μας ήταν κυρίως κανονισμοί για τη συμβολαιογραφία, αλλά και επίσημη αλληλογραφία της αρμόδιας αρχής με τη διοίκηση. Αυτοί οι κανονισμοί αναφέρονται στις αρμοδιότητες των συμβολαιογράφων σχεδόν για όλες τις φάσεις της συμβολαιογραφικής διαδικασίας.

Έτσι, ειδικά άρθρα αναφέρονται στις προϋποθέσεις, τις οποίες θα πρέπει να πληροί κάποιος που επιθυμεί να ασκήσει συμβολαιογραφία. Όπως έχει ειπωθεί και αλλού, η σχετική εξέταση και η έρευνα αφορούν δύο βασικά πεδία. Ο υποψήφιος δηλαδή συμβολαιογράφος πρέπει αφενός να χαρακτηρίζεται για τα χρηστά του ήθη και την καλή του συμπεριφορά και αφετέρου να διαθέτει τις απαιτούμενες γνώσεις. Και τα δύο συνιστούν βασικά προσόντα, στο πλαίσιο αποφυγής σύναψης συμβολαίων με λάθη, παρατυπίες και παραποιήσεις που θα πλήττουν έννομα συμφέροντα συμβαλλόμενων είτε εξαιτίας ηθελημένων ενεργειών των συμβολαιογράφων είτε εξαιτίας άγνοιας ή πλημμελούς συμβολαιογραφικής γνώσης. Από ένα δε χρονικό σημείο και μετά, σημαντική προϋπόθεση για την άσκηση της συμβολαιογραφίας είναι η βεβαίωση προσώπων αναγνωρισμένου κοινωνικού κύρους ότι η οικογένεια του υποψήφιου συμβολαιογράφου διαθέτει περιουσιακά στοιχεία και έχει μια σχετική οικονομική άνεση, προφανώς προς αποφυγή του ενδεχόμενου εμφάνισης παράνομων δοσοληψιών. Η εξεταστική δε επιτροπή, με την πάροδο του χρόνου, μεγαλώνει και απαρτίζεται από πρόσωπα που έχουν αναλάβει διοικητικά και δικαστικά αξιώματα.

Τα ανωτέρω απαιτούμενα προσόντα θα αναδείξουν κάποιον συμβολαιογράφο, εφόσον υπάρχει κενή θέση. Ζητήματα που αφορούν τον καθορισμένο νόμιμο αριθμό συμβολαιογράφων, καθώς και τις νόμιμες έδρες αυτών επανέρχονται συχνά στους κανονισμούς και υποδηλώνουν τη διοικητική βούληση για έλεγχο της συμβολαιογραφικής λειτουργίας. Ένα κλειστό επάγγελμα, με καταγεγραμμένα, κατά τακτά χρονικά διαστήματα, τα μέλη του, θεωρείται, σε σημαντικό βαθμό, ελέγξιμο.

Η επόμενη φάση της διοικητικής παρέμβασης στο χώρο της συμβολαιογραφίας έχει να κάνει με τον, κατά τακτά χρονικά διαστήματα, έλεγχο των συμβολαιογραφικών κατάστιχων, προκειμένου, κάθε φορά, να αποδεικνύεται η εφαρμογή της νόμιμης σχετικής διαδικασίας. Όπως είδαμε, η λειτουργία των ελεγκτικών μηχανισμών αποτελεί, σχεδόν σταθερά, προτεραιότητα της Διοίκησης. Έτσι, διαχρονικά θα λέγαμε, επαναλαμβάνεται η απαγόρευ-

ση για την ύπαρξη συμβολαίων σε χωριστά φύλλα, πρακτική που θα ήταν δυνατόν να υποκρύπτει άνομα συμφέροντα ή, ακόμη και εάν ήταν αποτέλεσμα αμέλειας εκ μέρους του συμβολαιογράφου, να οδηγήσει σε παραποιήσεις, σε παράνομες προσθήκες ή διαγραφές όρων των συμβολαίων, με τις ανάλογες συνέπειες στα έννομα συμφέροντα των συμβαλλόμενων. Σχετικές με το τελευταίο είναι και όλες οι συναφείς διατάξεις για την επιμελή καταχώρηση των έγγραφων συμφωνιών σε συμβολαιογραφικά βιβλία, τα οποία εδίδοντο σφραγισμένα από τους αρμόδιους αξιωματούχους.

Ιδιαίτερη δε βαρύτητα, κατά καιρούς, δίδεται και στη σύνταξη και την καταχώρηση των διαθηκών, για δύο ευνόητους βασικούς λόγους. Ο διαθέτης δεν είναι εν ζωή όταν εκπληρώνονται οι όροι που αυτός έθεσε, οπότε και δεν υφίσταται δυνατότητα αντίδρασης, σε περίπτωση παραβατικών φαινομένων. Επιπροσθέτως, ως γνωστόν, οι διαθήκες αφορούν σημαντικά συνήθως περιουσιακά στοιχεία, τα οποία, για αυτόν ακριβώς το λόγο, είναι δυνατόν να αποτελέσουν πρόκληση έκνομης απόκτησής τους.

Σε περιπτώσεις δε εμφάνισης παραβάσεων, οι επιβαλλόμενες κυρώσεις είναι συνήθως ανάλογες της σοβαρότητας του παραπτώματος, από την προσωρινή δηλαδή μέχρι και τη μόνιμη παύση άσκησης του επαγγέλματος.

Σημαντική, επίσης, είναι η ύπαρξη αρμόδιας αρχής, η οποία προνοεί και μεριμνά για την εφαρμογή όλων των ανωτέρω, ενημερώνοντας τους εμπλεκόμενους, ανταποκρινόμενη στις επιταγές της Διοίκησης, θέτοντας σε ισχύ τους ελεγκτικούς της μηχανισμούς, αλλά και διαθέτοντας, κάποιες φορές, τη δυνατότητα να εκφράσει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει. Η οργάνωση και η λειτουργία αυτής της αρχής αποτελεί μέλημα της Διοίκησης, η οποία παραχωρεί ένα τμήμα των αρμοδιοτήτων της σε διορισμένους κρατικούς λειτουργούς, διατηρώντας για την ίδια την υψηλή εποπτεία και την τελική έγκριση.

Ο συμβολαιογράφος είναι σημαντικός φορέας δικαίου και κατά την εξεταζόμενη περίοδο, είναι το *δημόσιο* πρόσωπο που παίζει καθοριστικό ρόλο στη σύναψη συμφωνιών, είναι αυτός που καθορίζει το πλαίσιο εντός του οποίου τα συμβαλλόμενα μέρη θα δραστηριοποιηθούν, προκειμένου να καλύψουν τις ποικίλες ανάγκες και να απαντήσουν στις προσδοκίες, να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους, αλλά και να απολαύσουν τα δικαιώματά τους. Ο συμβολαιογράφος συμμετέχει αποφασιστικά στις οικονομικές αλλά και κοινωνικές δραστηριότητες που ζητούν νομική κατοχύρωση, συμβάλλοντας ταυτόχρονα και στην πραγμάτωση της βούλησης της Διοίκησης για ικανοποιημένους, επομένως και πολύ ευκολότερα, *ευπειθέστατους* υπηκόους.

Λέξεις-κλειδιά: Συμβολαιογραφικό επάγγελμα, συμβόλαια, διαθήκες, δίκαιο, Ιόνια Νησιά, Κέρκυρα, Επτάνησος Πολιτεία, Αυτοκρατορικοί Γάλλοι, Αγγλική Προστασία.

ABSTRACT

F. KARLAFTI-MOURATIDI: "The Notary's store: *Rules for the profession of notary public at the beginning of the 19th century in the Ionian Islands*"

In this study we approached and then analyzed issues relating the notarial profession during the first two decades of the 19th century in Corfu island and generally in the Ionian Islands. The primary material that had been at our disposal was mainly regulations upon notary, as well as official correspondence of the competent authority and the administration.

Therefore, specific articles refer to the conditions, which anyone who wants to practice the notary must comply with. Namely, the candidate notary public had to be characterized by his morality and good behavior, in addition to qualifying the required knowledge. The function of the audit mechanisms had nearly always been a priority of each administration. Thus, the prohibition for contacts in separated sheets is timelessly repeated, a practice that it would be likely to have consequences on the legitimate interests of the contracting parties. Connected to the latter are all the related provisions on the diligent registration of the documented agreements in notary public record books, which were handed in sealed by the competent officials, and on the adherence to the legal notary procedure in all its phases. Great emphasis is given on the making of testaments, in the context of prohibiting the non fulfillment of the testator's true and last will.

Key-words: Notarial profession, contracts, testaments, law, Ionian Islands, Corfu, Septinsular Republic, Imperial French, English Protection.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 277-403

Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ

Κριτικές παρατηρήσεις για τη νομική θεμελίωση του νέου ελληνικού κράτους

Με βάση ανέκδοτο υπόμνημα προς τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια (12.11.1829)*

> «... *On ne peut mieux définir l'importance universelle prise désormais par la question grecque; elle va être en effet pendant trois ans le fait capital de la politique européenne, et par là un chapitre essentiel de l'histoire générale*»
> Σχόλιο του ιστορικού Édouard Driault για τις ιστορικές εξελίξεις των ετών 1826-1829 με αφορμή σχετική παρατήρηση του Metternich της 13.11.1826**

Η αξία των αρχειακών συλλογών του Υπουργείου Δικαιοσύνης για την ανασυγκρότηση του εφαρμοζόμενου δικαίου και την ανάδειξη του νομοτεχνικού έργου της καποδιστριακής περιόδου έχει επανειλημμένα επισημανθεί από επιφανείς ιστορικούς του δικαίου[1]. Κατά τον Κωνσταντίνο Τριαν-

---

* Συνεπτυγμένη μορφή της μελέτης παρουσιάσθηκε στην 15η Συνάντηση των Ιστορικών του Δικαίου, Κομοτηνή, 19-20 Οκτωβρίου 2012.

** Éd. Driault - M. Lheritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, 1. L'Insurrection et l'Indépendence (1821-1830), Paris 1925, 342.

1. Κ. Τριανταφυλλοπουλος, «Η Πολιτική Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια», στον τόμο *Άπαντα* Β2 (επιμ. Π. Τσούκας), Αθήνα 2009, 788· Του ιδιου, «Επί της προστασίας της γυναικός κατά την εποχήν του Καποδίστρια», στον τόμο *Άπαντα* Β1 (επιμ. Π. Τσούκας), Αθήνα 2009, 589· Μ. Τοπτσογλου, «Το βυζαντινό και μεταβυζαντινό Δίκαιο και η ανάγκη συστηματικής σπουδής τους», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 5, Αθήνα 2008, 356.

ταφυλλόπουλο είναι βέβαιο ότι η έρευνα και μελέτη των νομικών αυτών πηγών θα αναδείξει τον ρόλο που διεδραμάτισαν οι πρώτοι αυτοί νομικοί ως «*ἀνακαινιστὲς τοῦ βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου*». Παρά ταύτα, όπως διατείνεται, «*ἡ φωτεινὴ αὐτὴ πλευρὰ τοῦ πρώτου νεοελληνικοῦ δικαίου ὑπῆρξεν ἀληθῶς ἀναλαμπὴ διότι ἕνεκα ποικίλων αἰτίων δὲν ἔσχε συνέχειαν κατὰ τὴν ἑπομένην περίοδον*».

Το ανέκδοτο υπόμνημα της 12ης Νοεμβρίου 1829 απευθύνεται κυρίως προς τον «*Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος*» Ιωάννη Καποδίστρια[2]. Προέρχεται από το πρωτόκολλο των εξερχομένων εγγράφων του Υπουργείου Δικαίου του έτους 1829 [*E.B.E.*, *Κῶδιξ Γ΄ 26*, αρ. 500, *f.171* επ.[3]]. Ο φάκελλος περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο, αφενός μεν απαντήσεις του Υπουργείου Δικαίου προς διαμαρτυρόμενους πολίτες σχετικά με την έκβαση των δικαστικών τους υποθέσεων, αφετέρου δε γνωματεύσεις προς τα επιτόπια δικαστήρια τα οποία συνηθίζουν να υποβάλλουν πλήθος ερωτήσεων ακόμα και επί στοιχειωδών νομικών ζητημάτων.

Από την αντιπαραβολή του κειμένου πολλών από τις ανυπόγραφες αυτές απαντήσεις και γνωματεύσεις (μεταξύ των οποίων και το εδώ εξεταζόμενο υπόμνημα) με άλλα έγγραφα της Γραμματείας Δικαίου από τα αρχεία των ετών 1828-1829[4], πολλά από τα οποία είναι ενυπόγραφα του Ιωάννη Γενατά, προέκυψε ότι πρόκειται για κείμενα των οποίων η πατρότητα θα πρέπει να αποδοθεί αδιαμφισβήτητα σε αυτόν, Υπουργό της Δικαιοσύνης κατά τη δεύτερη καποδιστριακή περίοδο και έγκριτο επτανήσιο νομικό, ο οποίος έφερε τη φήμη του "αρίστου δικανικού", ακόμη και πριν από την άφιξή του στην Αίγινα, κατά τον Μάρτιο του 1828[5]. Πράγματι, οι συγκεκριμένες αποκρίσεις ή γνωμοδοτήσεις, με τις

---

2. Το κείμενο του υπομνήματος, όσον αφορά στο 4ο ζήτημά του το οποίο και θα μας απασχολήσει στο πλαίσιο της μελέτης αυτής, δημοσιεύεται κατωτέρω στο *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 5.

3. Ο κώδικας *E.B.E. Γ΄ 26* περιλαμβάνει έγγραφα του πρωτοκόλλου εξερχομένων του Υπουργείου Δικαίου τα οποία έχουν εκδοθεί από 16.9.1829 έως 10.2.1830. Σε σημείωση στο *f.2* του φακέλλου αναφέρεται ότι ο κώδικας δωρήθηκε το έτος 1904 από το Υπουργείο Δικαιοσύνης (υπογραφή Υπουργού Δικαιοσύνης Νικ. Λεβίδη) στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας.

4. *Γ.Α.Κ.*, Φάκ. 39 (*Ἀρχεῖο περιόδου Κυβερνήτη Ἰω. Καποδίστρια. Μινιστέριο/Γραμματεία/Ὑπουργεῖο Δικαίου. 1828-1829. Νομοσχέδια. λόγοι Ἰω. Γενατᾶ. διάφορα ὑπηρεσιακά ἔγγραφα*) και Φάκ. 41 (*Ἀρχεῖο περιόδου Κυβερνήτη Ἰω. Καποδίστρια. Μινιστέριο/Γραμματεία/Ὑπουργεῖο Δικαίου. Σχέδια ἀναδιοργανώσεως τῶν δικαστηρίων πρό τοῦ τέλους τοῦ 1830*).

5. Α. Βρόκινης, *Βιογραφικά σχεδάρια*, τ. 1, Κέρκυρα 1877, 26 επ. Ο Ιωάννης Γενατάς (1777-1897), διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Παβίας, μέλος της Φιλικής Εταιρείας και δικηγόρος στην Κέρκυρα, ασχολήθηκε, κατά την παραμονή του στην Ελλάδα, αποκλειστικά και μόνον με το έργο της οργάνωσης της δικαιοσύνης, κατά την πρώτη μεν καποδιστριακή περίοδο υπό την ιδιότητα του μέλους του τμήματος Εσωτερικών του *Πανελληνίου*

οποίες άλλοτε ασκούνται παρεμβάσεις στο νομοπαρασκευαστικό έργο της κυβέρνησης και άλλοτε κατευθύνεται και ελέγχεται η λειτουργία της δικαιοσύνης, εμπίπτουν ακριβώς στην χρονική περίοδο που ακολουθεί τη δημοσίευση του διατάγματος διορισμού του Ιωάννη Γενατά στη θέση του «*Γραμματέως*» (Υπουργού) της Δικαιοσύνης[6]. Κυρίως όμως οι απαντήσεις ή γνωματεύσεις αυτές φέρουν όλα τα σημεία του ιδιαίτερου εκείνου ύφους που διακρίνει τον λόγο του επιφανέστερου ίσως νομικού της καποδιστριακής περιόδου. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως ακριβώς και σε άλλες γνωματεύσεις του, οι κριτικές παρατηρήσεις του εκτίθενται υπό τη μορφή ερωταποκρίσεων[7] με σκοπό την επίλυση των αμφισβητούμενων νομικών ζητημάτων στο πλαίσιο μιας μορφής διαλεκτικού συλλογισμού[8]. Επιπρόσθετα όμως, το ίδιο το ιστορικό και νομικό υπόβαθρο της διένεξης που απασχολεί (εν μέρει) το υπόμνημα της 12.11.1829 αιτιολογεί την ανάμιξη του Ιωάννη Γενατά, καθώς αίτημα της αγωγής αποτελεί η διεκδίκηση αποζημίωσης για αρπαγή σκάφους που έπλεε υπό ρωσική σημαία από άτομο ελληνικής υπηκοότητας. Από την ανασυγκρότηση του περιεχομένου του εγγράφου, μέσω των τεσσάρων «*παρατηρήσεων*», δηλαδή επικριτικών κατ' ουσίαν σχολίων, του ρώσου παρεμβαίνοντος Nikita Petrovitch Panin[9],

---

(29.3.1828-5.2.1829), κατά τη δεύτερη δε καποδιστριακή περίοδο, υπό την ιδιότητα του Υπουργού Δικαιοσύνης (12.9.1829-17.11.1830 και 27.3.1831-26.7.1831). Βλ. σχετικά Γ. Δημακοπουλος, «Αι κυβερνητικαί αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας, 1827-1833», *Ο Ερανιστής*, Έτος Δ΄, τευχ. 21/22, Αθήνα 1966, 129 σημ. 28-29, 150, σημ. 20-23. Για τις τοποθετήσεις του σε καίρια νομοθετικά προβλήματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, για την πολιτική που άσκησε, ως εξ απορρήτων σύμβουλος του Κυβερνήτη, στο πεδίο της νομοθετικής και δικαστικής διοργάνωσης της χώρας καθώς και για τις συνέπειες της πολιτικής αυτής βλ. ιδίως Ν. Πανταζοπουλος, «Οι θεμελιωταί του ελληνικού δικαίου. Ο Ιωάννης Γενατάς και η οργάνωσις της δικαιοσύνης επί Καποδιστρίου», *Αθηνά* ΝΓ΄ (1949), 302 επ.

6. Υπ' αρ. 14428 Διάταγμα της 12.9.1829 (*Γεν. Εφημ. Ελλάδος*, έτος Δ΄, φυλλ. 63/18.9.1829, σ. 258).

7. «*Σκέπτεται διά της γραφίδος*», όπως πολύ ωραία επισημαίνει ο Κ. Τριανταφυλλοπουλος, Η Πολιτική Δικαιοσύνη, *ό.π.*, 477. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του Θ. Χαλκιοπουλου, *Θέματα Θαλασσίων Λειών κατά την καποδιστριακήν περίοδον*, Αθήναι 1974, 26.

8. Πρβλ. Μ. Καρασης, «Σταθμοί στην ιστορική πορεία του νομικού συλλογισμού», *Ελληνική Δικαιοσύνη* 43 (2002), 631-632.

9. Πρόκειται για τον ρώσο διπλωμάτη, κόμη Nikita Petrovitch Panin (1771-1837), ο οποίος είχε διατελέσει, για σύντομο χρονικό διάστημα επί τσάρου Αλεξάνδρου Α΄, Υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας και, στη συνέχεια, αντικαγκελλάριος και σύμβουλος του ρωσικού κράτους επί εξωτερικών υποθέσεων. Για την προσωπικότητα και τη δραστηριότητά του στο διπλωματικό πεδίο βλ. ενδεικτικά Patricia Kennedy Grimsted, *The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy 1801-1825*, USA 1969, 68 επ. Ο κόμης Nikita Panin θα αποσταλεί στην Ελλάδα ως αντιπρέσβης και διπλωματικός εκπρόσωπος των ρωσικών συμφερόντων μετά την αποχώρηση από τη θέση αυτή του κόμη Μ. Α. Βούλγαρη περί τον Μάϊο του 1829 (βλ. πιο κάτω σημ. 70).

αλλά και των απαντήσεων του συντάκτη του υπομνήματος, προκύπτει ότι η διένεξη εκτυλίσσεται και διερευνάται υπό το "ειδικό βάρος" των γεγονότων και των συζητήσεων που είχαν προηγηθεί με επίκεντρο το ζήτημα των αποζημιώσεων για φορτία σκαφών που έπλεαν υπό ευρωπαϊκή σημαία ανά το Αιγαίο με την κατηγορία ότι είχαν αρπαγεί από έλληνες καταδρομείς ή πειρατές για ιδιοτελείς σκοπούς[10]. Απολύτως σαφές ήταν και το εγερθέν ζήτημα της νομιμότητας των αποφάσεων των διαφόρων δικαστηρίων λειών που λειτούργησαν κατά τη μετεπαναστατική και πρώτη καποδιστριακή περίοδο (1828-1829), λόγω των κατά περίπτωση αναφυομένων συγκρούσεων μεταξύ των κανόνων εσωτερικού και διεθνούς δικαίου[11]. Οι δυσμενείς για την χώρα διεθνείς προεκτάσεις του όλου ζητήματος προκύπτουν εμφανώς από την αποστολή των σχετικών αιτημάτων του ευρωπαϊκού εμπορικού κόσμου προς τον Ιωάννη Καποδίστρια, ευθύς αμέσως μετά την άφιξή του στην Αίγινα, όταν πρώτος ο προξενικός πράκτορας της Ρωσίας Ιωάννης Βλασσόπουλος θα σπεύσει να υποβάλει προς τον Κυβερνήτη κατάλογο των ζημιωθέντων εμποροπλοιάρχων ρωσικής υπηκοότητας[12]. Κατά την ανταλ-

10. Ενδεικτική της κρισιμότητας του θέματος είναι η επισήμανσή του στο προοίμιο της *Συνθήκης του Λονδίνου* της 24.6/6.7.1827: «... *γνωρίζοντες την ἀνάγκην τοῦ νὰ ἐπιθέσουν τέλος εἰς τὸν αἱματώδη πόλεμον, ὁ ὁποῖος, παραδίδων τὰς Ἑλληνικὰς ἐπαρχίας καὶ τὰς Νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους εἰς ὅλας τὰς ἀταξίας τῆς ἀναρχίας, προξενεῖ καθ' ἑκάστην νέα ἐμπόδια εἰς τὸ ἐμπόριον τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐπικρατειῶν καὶ δίδει ἀφορμὴν εἰς πειρατείας, αἱ ὁποῖαι ὄχι μόνον ἐκθέτουν τοὺς ὑπηκόους τῶν Ὑψηλῶν συμφωνουσῶν Δυνάμεων εἰς σημαντικὰς ζημίας, ἀλλὰ καθιστῶσιν ἄφευκτον τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ λαμβάνωνται πολυέξοδα διὰ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ ἐμπορίου καὶ κατάσχεσιν τῆς πειρατείας...*» (Α. Μαμούκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος*, τ. 11, Αθήναι 1852, 68 σημ. 22).

11. Για τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν από τους διπλωματικούς εκπροσώπους των ευρωπαϊκών δυνάμεων (Αυστρία, Βρετανία) σχετικά με τη νομιμότητα των αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων λειών ως λειτουργούντων κατ' ουσίαν υπό τις διαταγές της εκτελεστικής εξουσίας και σε αντίθεση με τους καθιερωμένους κανόνες του διεθνούς δικαίου βλ. Δεσποινα Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριον κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829. Μέρος Β΄. Το Θαλάσσιον Δικαστήριον*, Αθήναι 1973, 12-13, 38 επ. Για τις βασικές θέσεις της ηπειρωτικής και αγγλοσαξονικής νομολογίας κατά το τέλος του 19ου-αρχές του 20ού αι. όπου εν τέλει κυριάρχησε η αντίληψη ότι τα δικαστήρια λειών, ως εσωτερικά δικαστήρια, δεσμεύονται πρωτίστως σε εφαρμογή των κανόνων του εσωτερικού ή εθνικού τους δικαίου και μάλιστα ανεξάρτητα από τη συμφωνία ή αντίθεσή τους προς το διεθνές δίκαιο βλ. Κ. Εγγελαθιαδης, «Σύγκρουσις εσωτερικού και διεθνούς δικαίου κατά την νομολογίαν των δικαστηρίων λειών», στον τόμο *Μελέται Διεθνούς Δικαίου, 1929-1959*, ΙΙ, Αθήναι 1959, 400 επ. (όπου και η σχετική τεκμηρίωση με βάση τη νομολογία των βρετανικών δικαστηρίων λειών όσον αφορά στους εφαρμοστέους κανόνες του διεθνούς δικαίου και στον διαχωρισμό μεταξύ ουσιαστικών και δικονομικών ζητημάτων για την υπαγωγή του επίδικου θέματος σε εσωτερικούς ή διεθνείς κανόνες δικαίου).

12. Δεσποινα Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικα-*

λαγή απόψεων που θα επακολουθήσει ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και στους εκπροσώπους των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, και μετά την απόρριψη του σχεδίου που είχε υποβάλει τον Φεβρουάριο του 1828 ο Σπυρίδων Τρικούπης (υπό την ιδιότητα του «*Γραμματέως τῆς Ἐπικρατείας*») «*Περί συμβιβασμοῦ τοῦ ἐθνικοῦ πολεμικοῦ δικαιώματος τῆς Ἑλλάδος μέ τά ἐμπορικά τῆς Εὐρώπης συμφέροντα*», τόσο ο γάλλος ναύαρχος de Rigny, όσο και ο βρετανός Υπουργός των Εξωτερικών λόρδος Aberdeen, διά του εκπροσώπου της βρετανικής κυβερνήσεως στην Ελλάδα Sir Ed. Dawkins, θα απαιτήσουν τα ακόλουθα: ακύρωση των δικαστικών αποφάσεων του *Θαλασσίου Δικαστηρίου* που επέβαλαν τη δήμευση των ευρωπαϊκών φορτίων, a priori αποδοχή από την ελληνική κυβέρνηση του δικαιώματος αποζημιώσεως όλων των διεκδικητών ακόμα και για πράξεις που είχαν τελεσθεί επί των προκατόχων κυβερνήσεων και, τέλος, διορισμό ειδικής μικτής επιτροπής ως αρμοδίας για την εκτίμηση του ύψους των αποζημιώσεων[13]. Υπό την πίεση λοιπόν των ιστορικών αυτών γεγονότων που είχαν προηγηθεί, γίνεται αντιληπτή, όχι μόνον αυτή καθ' εαυτή η παρέμβαση του Ιωάννη Γενατά, ως Υπουργού Δικαιοσύνης και εξ απορρήτων συμβούλου του Κυβερνήτη, αλλά και η διαμόρφωση της νομικής του επιχειρηματολογίας όπου εμφανής είναι η χρήση της τελολογικής μεθόδου ερμηνείας των χωρίων του ιουστινιάνειου δικαίου, υπό το πρίσμα των διδαχών του "φυσικού" ή "λογικού" δικαίου. Μία τέτοια κριτική θεώρηση, η οποία ενίοτε εκτείνεται και πέραν των ορίων του εφαρμοστέου δικαίου, ιδιωτικού και διεθνούς, ήταν ενδεχομένως αναγκαία σε μία περίοδο όπου η νομική επιστήμη στη Ελλάδα ήταν ακόμη στα σπάργανα, οι δε παρεμβάσεις, προφορικές ή γραπτές, επιφανών ξένων διπλωματικών παραγόντων[14] περιβάλλονταν, όπως προκύ-

---

στήριον κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829. Μέρος Α΄. Η δίωξις της πειρατείας. Αθήναι 1973, 188. Βλ. ομοίως και στην παρούσα υπόθεση όπου ο ενάγων Καλογεράκης είχε καταρχήν αποστείλει την αγωγή του κατά του Χιώτη εμπόρου Κ. Γλυπιπή στον Βλασσόπουλο [*Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 1, στίχ. 1-3 όπου αναφέρεται η αποστολή στον Βλασσόπουλο δέκα εγγράφων σχετικών με την υπόθεση (τα οποία ωστόσο δεν σώζονται στον σχετικό φάκελλο των *Α.Υ.Ε.*].

13. Για τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν κατά της αναγνωρίσεως της νομιμότητας των αποφάσεων του *Δικαστηρίου Λειών ή Θαλασσίου Δικαστηρίου*, αλλά και κατά του σχεδίου Τρικούπη για την σύσταση επιτροπής από εκπροσώπους όλων των κρατών και της ελληνικής κυβέρνησης, βλ. ιδίως Θεμελη-Καθηφρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το Θαλάσσιον Δικαστήριον. Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 191 σημ. 2 και 194-195· Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 85-86.

14. Για τον ρόλο που διεδραμάτησε ο εξωτερικός παράγων κατά τη διακυβέρνηση Καποδίστρια και τη στάση που ακολούθησαν οι αντίστοιχες "φατρίες" στο εσωτερικό της χώρας βλ. κυρίως Χρ. Λογκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1984, κυρίως 5 σημ. 29-31, 33-47, 64-71, 75 επ. 116 επ., 375 όπου και οι συναφείς πηγές και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

πτει εμφανώς και από την πορεία της συγκεκριμένης αντιδικίας[15], το κύρος της νομικής αυθεντίας[16].

Από το πλήθος των ζητημάτων (σύνολο εννέα) που παρατίθενται στο μακροσκελέστατο υπόμνημα της 12.11.1829 (*f.171-187*)[17], θα μας απασχο-

15. Ενδεικτικές είναι οι υπέρ των ρωσικών συμφερόντων παρεμβάσεις των N. Panin και Ach. Rouen, αλλά και των M. Βούλγαρη και Ιάκ. Ρίζου για τις οποίες βλ. αναλυτικότερα στη συνέχεια της μελέτης αυτής. Βλ. ιδίως τα αναφερόμενα στην επιστολή διαμαρτυρίας του Panin προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ιάκωβο Ρίζο της 23.11.1829, απαντητικής ως προς το εδώ εξεταζόμενο υπόμνημα, όπου ο ρώσος παρεμβαίνων επισημαίνει τις επιπλοκές που θα προκύψουν ως προς τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας από μία ενδεχόμενη αναδρομική εφαρμογή των διατάξεων του Δικαστικού Οργανισμού του 1828. Συγκεκριμένα, όπως διατείνεται: «*Pour ce qui concerne la réforme des Tribunaux et son effet rétroactif sur les procédures, il est à observer qu'en établisseant le principe dans un concert préalable avec les Gouvernements Etrangers, on entraînerait dans toutes les affaires pendantes un délai et une complication d'autant plus fâcheux dans leurs effets, que les actes du gouvernement actuel n'en seraint pas même exceptés*» (βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 6, *f.1v*, στίχ. 3-9).

16. Πρβλ. τα αναφερόμενα στη γνωμοδότηση του έτους 1831 όπου ο Γενατάς θα υποστηρίξει την μη εφαρμογή της μεταλλιστικής αρχής σε δάνεια που είχαν χορηγηθεί από ξένους υπηκόους πριν από την υποτίμηση του νομίσματος, απορρίπτοντας έτσι τα σχετικά αιτήματα των αντιπρέσβεων Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας (Ιακ. Βισβιζης, «Νομικά έγγραφα της επί της Δικαιοσύνης Γραμματείας της καποδιστριακής εποχής», *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 117· Τριανταφυλλοπουλος, Η Πολιτική Δικαιοσύνη, *ό.π.*, 793-794). Για την εντονότατη διακοίνωση των πρέσβεων Panin, Rouen και Dawkins οποία είχε προηγηθεί της γνωμοδοτήσεως Γενατά βλ. Τριανταφυλλοπουλος, *ό.π.*, 794.

17. Πρόκειται συνοπτικά για τα ακόλουθα ζητήματα. ***1ο ζήτημα***: Παραίτηση του Κ. Πραΐδη από τη θέση μέλους της εξεταστικής επιτροπής των υποψηφίων συνηγόρων και διορισμός του Ιωάννη Μικέλη, μέλους του Ανεκκλήτου. Ο νέος διορισμός υποβάλλεται προς επικύρωση στον Ιωάννη Καποδίστρια. /***2ο ζήτημα***: Ενημέρωση του Κυβερνήτη για την αποδοχή από την Γερουσία τριών σχεδίων Ψηφισμάτων τα οποία συνοδεύονται από τροπολογία για την οποία ο Γενατάς έχει ήδη εκφράσει τη συναίνεσή του. Πρόκειται για το Ψήφισμα περί εκτελέσεως των αποφάσεων των διαιτητών, το Ψήφισμα περί καταβολής εγγυήσεως και το Ψήφισμα περί του τρόπου παρουσιάσεως των εγγράφων στα Δικαστήρια. Ο Κυβερνήτης ενημερώνεται ότι ο Γενατάς έχει ζητήσει να αναβληθεί η ψήφιση από τη Γερουσία άλλων δύο σχεδίων Ψηφισμάτων επειδή δεν έχουν τόσο επείγοντα χαρακτήρα και η ύλη τους έχει συμπεριληφεί στο σχέδιο της Διαδικασίας. Το σχέδιο αυτό ο Γενατάς προτίθεται να υποβάλει εγκαίρως στον Κυβερνήτη προκειμένου να σταλεί προς τη Γερουσία, τους διοικητές των επαρχιών και τα δικαστήρια τα οποία εντέλλονται να υποβάλουν τις παρατηρήσεις τους πριν από την επικύρωση των σχετικών νόμων. /***3ο ζήτημα***. Ενημερώνεται ο Κυβερνήτης για τη σύνθεση του δικαστηρίου της Αρκαδίας και επισημαίνεται η ανάγκη αναπλήρωσης των ελλειπόντων μελών. Η επιλογή των νέων μελών θα πρέπει να γίνει με βάση αξιόπιστες πληροφορίες για τα προσόντα και το ήθος τους οι οποίες δεν θα πρέπει να προέρχονται, όπως τονίζει ο Γενατάς, «*ἀπὸ ἀνθρώπους ἐπήρεαν ἔχοντας εἰς τὸν τόπον*». /***5ο ζήτημα***: Ο Γενατάς επισημαίνει προς τον Κυβερνήτη το ανεπίτρεπτο της παρέμβασης του γάλλου προξένου Ach. Rouen σε υπόθεση ζωοκλοπής που έχει λάβει χώρα στη Νάξο με δράστη τον υιό του Vigouroux (ενδεχομένως ο δράστης να είχε συγγενική σχέση με τον Γάσπαρη Lastic de Vigouroux, ο οποίος το έτος 1810 ήταν "αντί-κόνσολος", δηλαδή προξενικός πράκτορας

λήσει εδώ αποκλειστικά το 4ο ζήτημα (*f.176 επ.*) λόγω της ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας νομικής τεκμηρίωσης των επιχειρημάτων που παρατίθενται. Ο Ιωάννης Γενατάς, εκφράζοντας καταρχήν για τη συγκεκριμένη υπόθεση

της Γαλλίας ενώ εκτελούσε παράλληλα και χρέη κατζελλαρίου στη Νάξο (Ιακ. Βισβιζης, «Οι κοινοί καγκελλάριοι της Νάξου επί Τουρκοκρατίας», *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου* 12 (1945), 9). Συγκεκριμένα ο Γενατάς επικαλείται την «*αἰώνιο*» αρχή του διεθνούς δικαίου, κατά την οποία «*ὅστις ξένος πράξει ἔγκλημα ἢ πταῖσμα ἐντὸς τοῦ κράτους, ὁποιοσδήποτε καὶ ἂν εἶναι, ὑπόκειται εἰς τοὺς ἐπιτοπίους νόμους καὶ εἰς τὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας ἡ Κυβέρνησις ἐδιώρισεν διὰ νὰ ἐκτελοῦν τοὺς νόμους*». Απορρίπτει δε κατηγορηματικά την εφαρμογή των παλαιών συνθηκών σύμφωνα με τις οποίες οι ξένοι είχαν δικαιοδοσία ακόμα και στις ποινικές υποθέσεις των υπηκόων τους προκειμένου να τους αποσπάσουν από τη δικαιοδοτική κρίση των «*ἀνωμάλων*» δικαστηρίων της χώρας όπου διαπράχθηκε το αδίκημα. Επιπλέον ο Γενατάς ζητά την παρέμβαση του Κυβερνήτη ώστε να ειδοποιηθούν οι Αυλές των τριών Συμμάχων για τις δυσκολίες που προξενούν παρόμοιες παρεμβάσεις στη διοίκηση του κράτους και στην ίδια τη κυβέρνηση /***6ο ζήτημα***: Παρεμφερές με το 5ο είναι και το 6ο ζήτημα όπου αναφέρεται η παρέμβαση του γάλλου προξένου Rouen, στην αντιδικία του Ιάκωβου Βαρότζη κατά του Δελαρόκκα. Πρόκειται για κληρονομικής φύσεως διένεξη επί της οποίας έχει ήδη εκδοθεί η από 7.7.1822 πρωτόδικη δικαστική απόφαση του αρχιεπισκόπου της Νάξου υπέρ του Βαρότζη. Σκοπός της παρέμβασης Rouen ήταν να επικυρωθεί από τον Κυβερνήτη η αρχιεπισκοπική απόφαση ώστε να αποτραπεί η άσκηση εφέσεως από τον πρωτοδίκως ηττηθέντα διάδικο, τον Δελαρόκκα, ενώπιον των τοπικών δικαστηρίων. Ο Καποδίστριας δεν δέχθηκε την παρέμβαση του γάλλου προξένου. Για τον λόγο αυτό ο Βαρότζης υπέβαλε προς την Γραμματεία της Δικαιοσύνης αναφορά επί της οποίας ο Γενατάς ανταπαντά εκθέτοντας τις απόψεις του, ιδίως όσον αφορά στο ζήτημα της δικαιοδοσίας της εκκλησιαστικής αρχής επί υποθέσεων που άπτονται ιδιοκτησιακών ζητημάτων μεταξύ κληρικών και λαϊκών. Το Συμβούλιο γνωμοδοτεί ότι, αν και ο Αρχιεπίσκοπος ήταν αρμόδιος για την εκδίκαση της συγκεκριμένης υποθέσεως, ωστόσο η απόφασή του δεν ήταν σύννομη, εφόσον είχε εκδοθεί ερήμην του εναγομένου και συνεπώς δεν είχε τηρηθεί η θεμελιώδης δικονομική αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως των διαδίκων («*οὐδὲ εἰς τὰ καταχθόνια ὑπάρχει δικαιοδοσία τοιαύτη, καθ' ἣν ἀπόντος τοῦ ἑνὸς μέρους νὰ δικάζῃ ὁ Δικαστὴς ἀνεκκλήτως κ' ἀμεταθέτως*»). Παρά ταύτα, ο γάλλος πρόξενος συνέχισε να ασκεί πιέσεις προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ιάκωβο Ρίζο (Νερουλό) με σκοπό να του δοθεί απάντηση στην αναφορά Βαρότζη. Το ζήτημα παραπέμπεται στον Καποδίστρια προς τελική διευθέτηση. /***7ο ζήτημα***: Ζητείται η έγκριση του Κυβερνήτη για την πληρωμή των εξόδων των δικαστηρίων /***8ο ζήτημα***: Υποβάλλεται προς τον Κυβερνήτη ο επικυρωμένος από τη Γερουσία *Οργανισμός περὶ Ἀστυνομίας* μαζί με τις παρατηρήσεις και προσθήκες του Γενατά. /***9ο ζήτημα***: Ενημέρωση του Κυβερνήτη για την παρέμβαση της Γραμματείας της Δικαιοσύνης, με σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου, προκειμένου να αποτραπεί η αυθαίρετη εκτέλεση αποφάσεως του Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου Σπάρτης. Πρόκειται συγκεκριμένα για την παράτυπη σφράγιση της κινητής και ακίνητης περιουσίας της οικογένειας Νοταρά από τους Μαυρομιχάληδες (Γεώργιο και Πέτρο), οι οποίοι παρενέβησαν αυθαίρετα στη διαδικασία της αναγκαστικής εκτελέσεως έχοντας και τη συνδρομή πλήθους οπλοφορούντων Σπαρτιατών. Επισημαίνεται ότι η σφράγιση της περιουσίας έπρεπε να γίνει από τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας με τήρηση της νόμιμης διαδικασίας και όχι με την παρέμβαση ιδιωτικής δυνάμεως η οποία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γενατάς, «*παύει τὴν ἰδέαν τῆς δημοσίου δυνάμεως ὑπὸ τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ*».

την «ἄκρα του δυσαρέσκεια», εφόσον προτίθεται να απασχολήσει τον Ιωάννη Καποδίστρια με ιδιαίτερη και μακροσκελή αναφορά επί του θέματος, τον παρακαλεί ωστόσο να την αναγνώσει «ὅλη προς δικαιολογία» του (*f.173*, στίχ. 3). Οι εκτεταμένες παρατηρήσεις του απευθύνονται ταυτόχρονα, όπως στη συνέχεια αναφέρει ο ίδιος (*f.176*, στίχ. 14), και στον «*Γραμματέα*» (Υπουργό) *Ἐπί τῶν Ἐξωτερικῶν*, προκειμένου να τον διαφωτίσει πληρέστερα για την πορεία της συγκεκριμένης αντιδικίας, της οποίας ο δεύτερος «ἀγνοοεῖ τὴν ὕλην», ώστε να παύσει να του προσάπτει ανυποπόστατες κατηγορίες και να «δυνηθῇ νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν Κυβέρνησιν» (στίχ. 17)[18].

Η αναφορά του Γενατά επί του 4ου ζητήματος του υπομνήματος καταλαμβάνει τα *f.176-184*. Από την απάντησή του στην τέταρτη και τελευταία "παρατήρηση" του ρώσου κόμη Panin (*f.184*), ο οποίος εν προκειμένω ενεργεί ως διπλωματικός εκπρόσωπος των συμφερόντων του ενάγοντος, προκύπτει ότι το αίτημα της αγωγής που είχε υποβληθεί είχε ως βάση την αρπαγή του φέροντος ρωσική σημαία πλοίου «Ἀριστείδης», ιδιοκτησίας του εκτελούντος καθήκοντα ρώσου προξένου στην Πάτρα Καλογεράκη, από τον Κωνσταντίνο Γλυπιπή, έμπορο με καταγωγή από το νησί της Χίου. Ο Καλογεράκης ζητά με ιδιαίτερη επιμονή την κρίση της διένεξης από "κάποια" επιτροπή που είχε ήδη συσταθεί, και όχι από τα τακτικά Δικαστήρια στα οποία ο νέος *Διοργανισμός τῶν Δικαστηρίων* ανέθετε τη λειτουργία της «πολιτικῆς, ἐμπορικῆς, διορθωτικῆς καὶ ἐγκληματικῆς δικαιοσύνης

18. Δεν είναι η μοναδική περίπτωση όπου ο Γενατάς επικρίνεται με δριμύτητα για τον τρόπο με τον οποίο έχει χειρισθεί δικαστικές υποθέσεις. Όπως είναι γνωστό, ως μέλος του *Θαλασσίου Δικαστηρίου* (από 11.8.1828 έως τον Ιανουάριο του 1829) καθώς και της «Ἀναθεωρητικῆς Ἐπιτροπῆς» των αποφάσεων του δικαστηρίου αυτού (από 2.8.1828), είχε δεχθεί οξύτατες επικρίσεις. Κατά την χαρακτηριστική έκφραση του προσκείμενου στα αυστριακά εμπορικά συμφέροντα *Courrier de Smyrne*, ο Γενατάς, ως άτομο «courbé sur l'humilité de l'extrême besoin», δεν επεδείκνυε κατά τη διαμόρφωση δικανικής κρίσεως σεβασμό στην τήρηση των διεθνών συμβάσεων (Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 39). Ανάλογα ωστόσο σχόλια είχαν δεχθεί και άλλα μέλη του *Θαλασσίου Δικαστηρίου*, όπως ο Γ. Αθανασίου, αλλά και συλλήβδην το *Θαλάσσιο Δικαστήριο*, εφόσον, κατά την τοποθέτηση των αρθρογράφων του *Courrier de Smyrne* και του βρετανού αντιπρέσβη Ed. Dawkins, έκρινε τις υποθέσεις σύμφωνα με την εσωτερική νομοθεσία της χώρας παραβλέποντας συστηματικά τους ορισμούς των διεθνών συμβάσεων (Θεμελη-Κατηφορη, *ό.π.*, 39-44). Πρβλ. επίσης και τις μεταγενέστερες (κατά το 1831) δυσμενείς κρίσεις για τον Γενατά που διετύπωσε ο αντιπρέσβης της Γαλλίας στην Ελλάδα Achille Rouen προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας (Μ. Τοπτσογλου, «Ο Διοργανισμός των Δικαστηρίων και η Πολιτική και Εγκληματική Διαδικασία του 1830. Κριτικαί παρατηρήσεις Αλ. Πάλμα-Απαντήσεις Ι. Γενατά», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 1, Αθήνα-Κομοτηνή 16-17 σημ. 4). Συναφή και τα αναφερόμενα στο 5ο ζήτημα του εδώ εξεταζόμενου υπομνήματος (βλ. πιο πάνω σημ. 17).

(*Εἰρηνοδικεῖα και Πρωτόκλητα Δικαστήρια για την κρίση των πολιτικών διαφορών, Ἐμπορικόν Δικαστήριον για την κρίση των εμπορικών διαφορών, Εἰρηνοδικεῖα και Πρωτόκλητα δικαστήρια για την εκδίκαση των ποινικών διαφορών, Ἀνέκκλητον Κριτήριον για την εκδίκαση των εφέσεων*)[19].

Το υπόμνημα διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη, κάθε ένα από τα οποία περιλαμβάνει την τεκμηριωμένη απάντηση του Υπουργού Δικαιοσύνης στις τέσσερις αντίστοιχες «*παρατηρήσεις*» του Panin. Το ακριβές κείμενο εκάστης «*παρατηρήσεως*» προτάσσεται κάθε φορά ώστε να μπορέσει ο κύριος αποδέκτης του υπομνήματος, ο Ιωάννης Καποδίστριας, να αντιληφθεί τα αντεπιχειρήματα του Γενατά. Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί ότι κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο διαρθρώνεται η επιχειρηματολογία του Ιωάννη Γενατά και στη γνωμοδότηση που θα διατυπώσει δύο χρόνια αργότερα (1831) σχετικά με το ζήτημα της εξόφλησης των δανείων με βάση την αυξομείωση της αξίας των τουρκικών νομισμάτων[20].

Η 1η "παρατήρηση" Panin. Στοιχεία για το ιστορικό και δικονομικό υπόβαθρο της αντιδικίας.

Η 1η «παρατήρηση» του ρώσου κόμη Panin, αν και όχι ιδιαίτερα διαφωτιστική για το νομικό μέρος της υπόθεσης, θα αποδειχθεί ωστόσο ιδιαίτερα επιβοηθητική για την ανεύρεση των στοιχείων εκείνων (εμπλεκόμενα ιστορικά πρόσωπα, διοικητικές αρχές και δικαιοδοτούντα όργανα, χρονική αλληλουχία των γεγονότων) που θα συμβάλουν στην ανασυγκρότηση των πραγματικών περιστατικών, στην ένταξη της υπόθεσης στο ευρύτερο ιστορικό της πλαίσιο και στην κατανόηση των σκοπιμοτήτων της νομικής επιχειρηματολογίας.

Η πρώτη λοιπόν παρατήρηση του Panin επικρίνει τον Γενατά διότι εκφράσθηκε κατά τρόπο «*ὑβριστικό*» ως προς το πρόσωπο του ενάγοντος (Καλογεράκη), εφόσον μεταχειρίσθηκε την έκφραση «*αὐτὸς ἑαυτὸν αἰτιάσθω*». Όπως συγκεκριμένα αναφέρει ο ρώσος αντιπρέσβης, ο Υπουργός Δικαιοσύνης προσάπτει στον ενάγοντα την επί ένα ολόκληρο έτος αδικαιο-

19. Το κείμενο του *Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων*, ο οποίος είχε τεθεί σε ισχύ με το ΙΘ΄ Ψήφισμα του 1828 (αρ. 8268 της 15/27.12.1828) βλ. στους Μαμούκα, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, *ό.π.*, 505-511 και Γ. Δημακοπούλου, «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας. Α΄. 1828-1829», *ΕΚΕΙΕΔ* 14 (1967), 133-138. Συμπληρωματικό περιεχόμενο ως προς το ΙΘ΄ Ψήφισμα είχαν τα Διατάγματα αρ. 9470/18.2.1829 (περί συμπληρωματικής εφαρμογής του Γ΄΄ Ψηφίσματος) και αρ. 10155/27.3.1829 (Δημακοπούλος, *ό.π.*, 138). Για το περιεχόμενο του νομοθετήματος βλ. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 131· Δ. Σερεμετης, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια. Α. Πρώτη Περίοδος 1828-1829 (μετ' ανεκδότων εγγράφων)*. Αθήναι 1959, 51-52, 56-104, 231 επ.

20. Βλ. το κείμενο της γνωμοδότησης αυτής στον Βισβιζη, Νομικά έγγραφα, *ό.π.*, 98 επ.

λόγητη αποχή του από οποιαδήποτε ενέργεια θα συνέτεινε στην εκδίκαση της υποθέσεώς του είτε από διαιτητές είτε από την ειδική επιτροπή που είχε ορισθεί προς τον σκοπό αυτό[21]. Η αναφορά στη δυνατότητα παραπομπής της υπόθεσης στην δικαιοδοτική κρίση διαιτητών θα πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι με το άρθρο 3 του υπ' αρ. 8268/ΙΘ' Ψηφίσματος περί *Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων* είχε ρητώς επιτραπεί η υπαγωγή, κατόπιν συμφωνίας των διαδίκων, των αστικών και εμπορικών τους διαφορών στην κρίση προσώπων που υποδεικνύονταν από αυτούς (*αιρετοκριτές*) χωρίς να προβλέπεται υποχρέωση προσφυγής τους στα τακτικά δικαστήρια. Η τυπική αυτή υιοθέτηση του ήδη εθιμικώς διαμορφωμένου, κατά την περίοδο της οθωμανικής και ενετικής κυριαρχίας, συστήματος της απονομής δικαιοσύνης με αιρετοκρισία[22] ήταν κατά τους καποδιστριακούς χρόνους εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη λόγω της καθυστέρησης της έναρξης λειτουργίας των τακτικών δικαστηρίων και της κατεπείγουσας ανάγκης να επιλυθούν πολλές διενέξεις ιδιωτικού δικαίου[23]. Υπό μία άλλη εκδοχή, η μνεία της δικονομικής δυνατότητας του ενάγοντος να προσφύγει εναλλακτικά είτε στην κρίση αιρετοκριτών είτε στην κρίση της επιτροπής που είχε ήδη ορισθεί από τη διοίκηση («*παρὰ τῶν διαιτητῶν ἢ τῆς διωρισμένης Ἐπιτροπῆς*») θα πρέπει ενδεχομένως να αποδοθεί στην ιδιαίτερα ευρεία χρήση του όρου "αιρετοκρισία" κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, όπου ο συγκεκριμένος όρος προσδιόριζε αδιακρίτως ακόμα και τις δικαιοδοτικές κρίσεις των λεγομένων "δικαστικών" επιτροπών, ως συλλογικών οργάνων που είχαν δικαστική μεν αρμοδιότητα, αλλά διοικητική υπόσταση και λειτουργία (η λεγομένη "μικτή" ή "δημοσία" ή "μη γνησία" ή "υποχρεωτική" αιρετοκρισία)[24].

---

21. «.. *διότι ἄφισε νὰ παρέλθῃ σχεδὸν εἷς ἐνιαυτὸς χωρὶς νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν παρὰ τῶν διαιτητῶν ἢ τῆς διωρισμένης Ἐπιτροπῆς τελείωσιν τῆς ὑποθέσεώς του, ὥστε ὁ περὶ τοῦ Δικαστικοῦ Ὀργανισμοῦ Νόμος, τὴν εὑρῆκεν ἐκκρεμῆ*».

22. Βλ. ενδεικτικά Ιακ. Βισβιζης, «Η κοινοτική διοίκησις των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατίαν», στον τόμο *L'Hellénisme Contemporain. Τόμος επί τη 500στή επετείω από της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήναι 1953, 201· Μ. Τοπτσογλου, «Περί της ποινικής δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας και μετ' αυτήν μέχρι και του Καποδιστρίου», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 1, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, 112· Του ιδιου, «Η αιρετοκρισία στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους (17ος-19ος αι.) Επιβιώσεις του δικαίου των Βυζαντινών», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 3, Αθήνα 2000, 241 επ.· Μ. Τοπτσογλου - Λυδια Παπαρρηγα-Αρτεμιαδη, *Η συμβολή των Δραγομάνων του Στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, *ΕΚΕΙΕΔ* 36, *Παράρτημα* 2 (2002), 17-18, 24 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

23. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 183-185· Σερεμετης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 62 επ.

24. Βλ. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 38 σημ. 3, 118, 149, 183-185 και στο

Σύμφωνα με τα όσα είχαν ήδη υποστηριχθεί από τον Υπουργό Δικαιοσύνης, αποτέλεσμα της απραξίας αυτής του ενάγοντος ήταν ότι η αντιδικία Καλογεράκη-Γλυπιπή, παρά την πάροδο μακρού χρονικού διαστήματος, δεν είχε οριστικά επιλυθεί, αλλά παρέμεινε ακόμη σε εκκρεμότητα κατά τη ψήφιση του νέου Δικαστικού Οργανισμού το έτος 1828. Κατά συνέπεια, η εκκρεμής δίκη δύναται να εισαχθεί προς κρίση ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων των οποίων η ίδρυση προβλεπόταν από τον νέο αυτό Οργανισμό. Στην περίπτωση αυτή ο ενάγων θα πρέπει να θεωρηθεί ως ο αποκλειστικώς υπεύθυνος για την ανατροπή της προηγούμενης διαδικασίας, για την οποία όμως ανατροπή, όπως γενικότερα ισχύει *«δι' ὅλας τὰς παραδρομὰς ἢ ἐλλείψεις ὅθεν προκύπτει ζημία ἀπό τινος ἀμέλειαν»*, *«αὐτὸς ἑαυτὸν αἰτιάσθω»*[25].

Αποκρινόμενος ο Υπουργός Δικαιοσύνης στο επικριτικό σχόλιο του Panin περί εξυβρίσεως του ενάγοντος θα διευκρινίσει ότι, ανεξάρτητα από την χροιά την οποία ενδεχομένως προσλαμβάνει η έκφραση αυτή για κάποιον που φέρει την ιδιότητα του διπλωμάτη, όπως στην προκειμένη περίπτωση ο Nikita Panin, ο ίδιος, ως νομικός, *«... μετεχειρίσθην τοῦ Νόμου τὴν ἔκφρασιν, καὶ δὲν δύναμαι ποτὲ νὰ ἐρυθριάσω, μεταχειρισθεὶς νόμου τινὸς τὰς ἐκφράσεις»*. Όπως μάλιστα θα σπεύσει να επισημάνει, η μνεία της αρχής ότι οι ζημίες πρέπει να καταλογίζονται στα πρόσωπα εκείνα τα οποία τις έχουν προκαλέσει με τις δικές τους ενέργειες, και μάλιστα ακόμα και όταν συντρέχει απλώς αμέλεια του δράστη[26], δεν αποτελεί παρά επίκληση ενός θεμελιώδους νομικού αξιώματος του οποίου την εφαρμογή, υπεράνω του θετού δικαίου, επιτάσσει ο *«ὀρθὸς λόγος»* (*f.176*, στίχ. 27-28: *«... Τὴν αὐτὴν ταύτην φωνὴν ἐξέπεμψε πρὸ τῶν νόμων αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος, ὁ πρὸ τῶν νόμων ὑπάρξας»*)[27]. Η αναγωγή από τον Ιωάννη Γενατά της συγκεκριμένης νομικής προτάσεως, η οποία εξάλλου ευρίσκεται

Παράρτημα των εγγράφων του αρ. 302· Σεφεμετης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 139 επ. Η χρήση του όρου οφείλεται πιθανόν σε μίμηση του γαλλικού «arbitres publics», όρου που παραπέμπει στον θεσμό των δημοσίων διαιτητών σε αντιδιαστολή με τους αιρετοκριτές που εκλέγονταν από τα διάδικα μέρη (Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 114 σημ.1).

25. Βλ. *f.176*, στίχ. 26-27.

26. Για τη μετεξέλιξη της έννοιας της culpa, κατά τη μετακλασσική περίοδο του ρωμαϊκού δικαίου, ώστε να συμπεριλάβει και την υποκειμενικού χαρακτήρα έννοια της neglegentia, δηλαδή την άνευ προθέσεως παραμέληση του ηθικώς εννοουμένου καθήκοντος προς μία πράξη ή παράλειψη βλ. ενδεικτικά M. Kaser, Das *Römisches Privatrecht*, II, München 1975, §§ 258 IV.3a όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές.

27. Πρβλ. και *f.176*, στίχ. 29-31, *«Ἐὰν δ' ὁ Κ(ύριος) Καλογεράκης δὲν ὑποφέρῃ ν' ἀκούσῃ ὅτι ἠμέλησε κ' θεωρεῖ τὴν ἔκφρασιν ὡς τρόπον τραχύν, δὲν ἁρμόζει εἰς ἐμὲ νὰ προσθέσω τι περισσότερον, καθότι ἐγὼ ἐπιφορτίσθην ν' ἀντιθέσω μόνον τὸν ὀρθὸν λόγον εἰς τὰ εὔλογα ...»*.

διατυπωμένη στη διάταξη του *Πανδέκτη* 50.17.203[28], σε μία δικαιϊκή αρχή καθολικής ισχύος, υποδηλώνει την ιδεολογική επιρροή συγκεκριμένων υποστηρικτών του φυσικού δικαίου (Grotius, Jean Domat)[29] για τους οποίους ορισμένα νομικά αξιώματα του ρωμαϊκού δικαίου θεωρούνταν ως αρχές αυταπόδεικτες λόγω ακριβώς της αρχέγονης θεμελιώσεώς τους στον "ορθό λόγο" (δηλαδή στην κοινή λογική)[30].

Πιο συγκεκριμένα, από το περιεχόμενο του πρώτου επικριτικού σχολίου του ρώσου διπλωματικού εκπροσώπου συνάγεται ότι ο Γενατάς, σε κάποια προηγούμενη γνώμη που είχε διατυπώσει για τη συγκεκριμένη αντιδικία, είχε υποστηρίξει την άποψη ότι ο ενάγων αποδυνάμωσε το δικαίωμά του να εκδικασθεί η υπόθεσή του κατά τα ισχύοντα με βάση το παλαιό δικονομικό καθεστώς[31] λόγω της αδικαιολόγητης απραξίας την οποία επέδειξε επί αρκετό χρονικό διάστημα, μετά την αρχική εισαγωγή της υπόθεσης προς κρίση ενώπιον της ειδικής επιτροπής που είχε ορισθεί. Η αποχή όμως αυτή του ενάγοντος από τη διεκδίκηση του δικαιώματός του ενώπιον της αρμοδίας επιτροπής (ή ενώπιον αιρετοκριτών) ήταν εύλογο να δημιουργήσει στον αντίδικό του την πεποίθηση ότι δεν θα γίνει πλέον χρήση του

28. Πρβλ. την παρεμφερή διατύπωση της *D.*50.17.203, «*Quod quis ex culpa sua damnun sentit, non intellegitur damnum sentire*», δηλαδή «*Τὴν βλάβην, ἣν τις ἐξ ἰδίου πταίσματος ὑπέστη, δὲν θεωρεῖται ὑποστάς*» (*Corpus Juris Civilis, Πανδέκται* (μετ. Η. Λιακόπουλος), τ. 5, Αθήναι 1930, 580). Πρόκειται για απόφθεγμα του Πομπώνιου (*libro octavo ad Quintum*) καταχωρημένο στον ακροτελεύτιο Τίτλο 50 του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη*, το τμήμα δηλαδή εκείνο του κύριου κορμού της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης όπου έχουν συγκεντρωθεί από τους συμπιλητές οι λεγόμενες "regulae juris" ως "όροι" ή "κανόνες" που βοηθούν στην κατανόηση των νομικών θεσμών ή επιμέρους ρυθμίσεων που περιλαμβάνονται στους προηγηθέντες Τίτλους. Βλ. σχετικά P. Stein, *Regulae Juris. From Juristic Rules to Legal Maxims*, 1966, passim, ιδίως 105 επ.

29. Για τη διάκριση του J. Domat μεταξύ νομικών αξιωμάτων του "φυσικού" και "θετού" δικαίου και το ποικίλο εύρος της εφαρμογής τους σε συνάρτηση με το εκάστοτε εξεταζόμενο νομικό ζήτημα βλ. ενδεικτικά Stein, *Regulae Juris*, *ό.π.*, 177-179. Πρβλ. και E. Stein, *Roman Law in European History*, 2005, 96. Για την έννοια του νομικού αξιώματος, όπως σταδιακά διαμορφώθηκε με βάση τις πηγές της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης κατά τη διάρκεια του 15ου, 16ου και 17ου αι., βλ. ενδεικτικά Stein, *Regulae Juris*, *ό.π.*, 162 επ.

30. Grotius, *De Iure Belli ac Pacis, Prolegomena*, 1625, sec. 58· J. Domat, *Les droits civils dans leur ordre naturel*[2], *Ch. Des regles du droit en general*, 1689-1694. Για την επίδραση των διδαχών της ηθικής θεολογίας περί αποκαταστάσεως της βλάβης που προέρχεται από αμέλεια στη σχολή του φυσικού δικαίου και ιδίως στον Grotius βλ. ενδεικτικά T. Wallinga, «The Common History of European Legal Scholarship», *Erasmus Law Review*, 4.1 (2011), 12 σημ. 31, 13, 16 σημ. 50 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

31. Εάν βεβαίως θεωρηθεί ότι πράγματι διέθετε τέτοιο δικαίωμα, γεγονός το οποίο ο Γενατάς, όπως προκύπτει από την απάντησή του στη 2η παρατήρηση Panin, αμφισβητεί με ιδιαίτερη σφοδρότητα.

δικαιώματος αυτού, ερμηνευόμενη ως σιωπηρή παραίτηση από την έννομη προστασία που του παρείχε το διάταγμα διορισμού της ειδικής επιτροπής που θα έκρινε τη διένεξη[32]. Κατά συνέπεια, η υποβολή ενός νέου αιτήματος για να συνεχισθεί η εκδίκαση της υπόθεσης με βάση το προγενέστερο δικονομικό καθεστώς, θα πρέπει να θεωρηθεί ως κακόπιστη εκ μέρους του συμπεριφορά η οποία αντιβαίνει στη δικονομική κατάσταση εμπιστοσύνης που θα έπρεπε αυτονόητα να ισχύει ανάμεσα στους διαδίκους[33]. Για τον λόγο αυτό, κατά την άποψη που θα πρέπει να είχε υποστηρίξει στην προηγούμενη εκείνη γνωμοδότηση ο Υπουργός Δικαιοσύνης, όσες τυχόν διαδικαστικές πράξεις είχαν προηγηθεί ενώπιον της ορισθείσας επιτροπής θα πρέπει πλέον να θεωρηθούν ανίσχυρες, έστω και εάν δεν έχει επέλθει ανάκληση του διατάγματος διορισμού της επιτροπής, η δε υπόθεση θα πρέπει πλέον να υπαχθεί στις ρυθμίσεις του νέου νόμου περί Δικαστικού Οργανισμού του 1828, δηλαδή στη δικαιοδοσία των τακτικών δικαστηρίων.

Με αφορμή την ανωτέρω μνεία του Γενατά ότι είχε ήδη ορισθεί κάποια επιτροπή για την εκδίκαση της συγκεκριμένης υπόθεσης και με δεδομένο (όπως προκύπτει από την 3η «παρατήρηση» Panin) ότι το αγώγιμο αίτημα είχε βασισθεί στην αρπαγή πλοίου ιδιοκτησίας ρώσου υπηκόου από έλληνα έμπορο[34], ένα πρώτο ερώτημα που ανακύπτει είναι περί ποίας ακριβώς επιτροπής γίνεται λόγος. Επρόκειτο περί μίας "δικαστικής" επιτροπής, η οποία είχε διορισθεί κατά τη συνήθη διαδικασία που ετηρείτο σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης μέχρι την άφιξη του Καποδίστρια λόγω της έλλειψης τακτικών δικαστηρίων[35]; Περί της *Θαλασσίου Δικαστη-*

---

32. Πρβλ. *f.177*, στίχ. 12-17. «*Τὴν δικαίαν ταύτην αἴτησιν ἀποδεχθεὶς ὁ Ἐξοχώτατος Κυβερνήτης μὲ διέταξε νὰ Σᾶς ὁμιλήσω, Κύριε Κόμη, περὶ αὐτῆς, καὶ νὰ Σᾶς παρακαλέσω νὰ εὐαρεστηθῆτε ν' ἀναγκάσετε τὸν Κ(ύρι)ον Καλογεράκη, ἢ νὰ διορίσῃ ἀπὸ μέρους του Ἐπίτροπον εἰς Σύραν, ἢ νὰ ὑπάγῃ μόνος του ἐκεῖ ὅσον τάχιστα· ἀλλέως δέ, πρέπει νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι περαιτέρω ἀργοπορία, δύναται νὰ νομιμοποιήσῃ τρόπον τινά, τοῦ ἀντιδίκου του τὰ κινήματα, εἰς τὸ ν' ἀπαλλαχθῇ τῶν προτέρων του ὑποσχέσεων*».

33. Για το ζήτημα της αχρησίας ως λόγου λήξεως της ισχύος των διοικητικών πράξεων πρβλ. Μ. Σταθινοπουλος, *Δίκαιον των διοικητικών πράξεων*, Αθήναι 1982, 376. Για την υποχρέωση των διαδίκων να αποφεύγουν την κατάχρηση των δικονομικών τους δυνατοτήτων πρβλ. ενδεικτικά Κ. Μπεης, *Εισαγωγή εις την δικονομικήν σκέψιν. Γενικαί αρχαί του δικονομικού δικαίου*, Αθήναι 1974, 124 επ.

34. Βλ. *f.181*, στίχ. 31-33. «*...Ἑπομένως δυνάμεις τῶν μὴ ἐξηλειμμένων συνθηκῶν ὑποστηρίζω ὅτι μικτὴ Ἐπιτροπὴ δύναται νὰ κρίνῃ διαφοράν τινα μεταξὺ ὑπηκόου Ῥώσου καὶ Ἕλληνος*». Πρβλ. και στο *Παράρτημα* εγγράφων της παρούσας μελέτης τα αναφερόμενα στην επισυναπτόμενη επιστολή διαμαρτυρίας του εναγομένου Κ. Γλυπιπή (αρ. 2, στίχ. 12-13). «*...αὐστηρότης καί ἀμεριμνησία ἐφάνη δι' ἐμέ τόν Ἕλληνα, καί τό ἀντίπαλον εἰς τόν ἐναντίον μου ὑπήκοον ῥῶσσον*».

35. Η εκδίκαση των ιδιωτικών διαφορών από "δικαστικές" επιτροπές είχε ως πρό-

ρίου Ἐπιτροπῆς η οποία, ήδη από το 1825, ήταν αρμόδια για την εκδίκαση όλων των διαφορών που ανέκυπταν μεταξύ Ελλήνων και ατόμων ευρωπαϊκής υπηκοότητας από πράξεις πειρατείας, αρπαγής, λείας και γενικά την άσκηση θαλασσίου εμπορίου[36]; Ή τέλος, περί μιας από τις ειδικές εκείνες τριμελείς επιτροπές οι οποίες συγκροτούνταν από μέλη του Ὑπουργείου τῶν Ναυτικῶν και εκτελούσαν χρέη λειοδικείου πριν από το 1825[37]; Σαφής

τυπο τις «jugements par commissaires» που λειτούργησαν στη Γαλλία πριν από τη γαλλική επανάσταση (Ν. Σαρίπολος, *Τα των Εθνών εν ειρήνη και εν πολέμω νόμιμα*, τ. Β΄, Αθήναι 1860, 437). Η συγκρότηση και λειτουργία των επιτροπών αυτών, καθώς και η ισχύς και ο τρόπος εκτελέσεως των αποφάσεών τους, δεν υπαγόταν σε κάποιο σταθερό τύπο, τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεύτερης περιόδου της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδας, οπότε πλέον, ο τότε Ὑπουργός Δικαίου Ιωάννης Θεοτόκης, έθεσε ορισμένους βασικούς κανόνες, όχι μόνον ως προς τη σύσταση και λειτουργία τους, αλλά και ως προς το εφαρμοστέο ουσιαστικό δίκαιο (οι τοπικές συνήθειες σύμφωνα με γνώμη της διοίκησης η οποία διατυπώθηκε contra legem των αποφάνσεων του *Βουλευτικοῦ* του 1823 αλλά και των πρώτων συνταγματικών διακηρύξεων· πρβλ. *Πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου*, άρθρο ζή΄, *Πολίτευμα τοῦ Ἄστρους*, άρθρο π΄). Οι επιτροπές αυτές ήσαν συνήθως τριμελείς, διορίζονταν από τη διοίκηση για να κρίνουν μια συγκεκριμένη υπόθεση, οι δε αποφάσεις τους υποβάλλονταν στο *Εκτελεστικό Σώμα* προς επικύρωση. Η μη επικύρωσή τους για σφάλματα, είτε ουσιαστικά είτε νομικά, οδηγούσε στην εκ νέου έρευνα της υποθέσεως από δικαστική επιτροπή με διαφορετική σύνθεση. Τυπικά λειτούργησαν έως το 1827 οπότε απαγορεύθηκε η περαιτέρω λειτουργία τους με το *Πολιτικό Σύνταγμα* της Τροιζήνας (1.5.1827). Περί της λειτουργίας των "δικαστικών" επιτροπών και των αντιρρήσεων που διατυπώθηκαν ως προς τη νομιμότητά τους βλ. αναλυτικότερα Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, ό.π., 38-40, 109-114, 144-147, 177. Στην πράξη, η σύσταση και λειτουργία των "δικαστικών" αυτών επιτροπών συνεχίσθηκε και κατά τη διάρκεια της καποδιστριακής περιόδου, αν και εντός ενός περιοριστικού θεσμικού πλαισίου (Σεφεμετης, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, ό.π., 139-144).

36. Η Ἀντὶ Θαλασσίου Δικαστηρίου Ἐπιτροπή, κατά την άποψη που διατύπωσε ο Ν. Σαρίπολος, άρχισε να λειτουργεί το πιθανότερο από το έτος 1824 (Ν. Σαρίπολος, *Τα των Εθνών εν ειρήνη και εν πολέμω νόμιμα*, ό.π., 437 σημ. δ). Ωστόσο, κατά την περισσότερο τεκμηριωμένη άποψη του Θ. Χαλκιοπουλου (*Θέματα Θαλασσίων Λειών*, ό.π., 19-20 σημ. 2 όπου και τα σχετικά επιχειρήματα) η έναρξη της λειτουργίας της, ως «*Πενταμελοῦς Ἐπιτροπῆς τόπον ἐπεχούσης Θαλασσινοῦ Κριτηρίου*», θα πρέπει να τοποθετηθεί το νωρίτερο το 1825, έτος κατά το οποίο εκδίδεται το διάταγμα του *Εκτελεστικοῦ Σώματος* της 24.4.1825 περί της τυπικής της συστάσεως καθώς και η δημοσίευση των πρώτων αποφάσεών της. Η Ἀντὶ Θαλασσίου Δικαστηρίου Ἐπιτροπή αναδιοργανώθηκε από την Ἀντικυβερνητικὴ Ἐπιτροπή στις 27.4.1827. Περί των επιτροπών οι οποίες τελούσαν χρέη λειοδικείου κατά τη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης βλ. ενδεικτικά Ν. Σαρίπολος, *Περί του δικαστηρίου των λειών και της εφαρμογής του δικαίου του κατά θάλασσαν πολέμου*, Αθήναι 1913· St. Séfériadès, «Les Tribunaux de prises en Grèce. Leur constitution, leur fonctionnement et leur jurisprudence», *Revue Général de Droit International Public* 23 (1916), 31-81· E. Georgiou, *Le Tribunal Maritime en Grèce pendant la guerre de l'Indépendence 1825-1829*, Athénes 1971.

37. Οι αποφάσεις των επιτροπών αυτών επικυρώνονταν από την κυβέρνηση. Βλ. ειδικότερα Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, ό.π., 21 σημ. 2 όπου και αναφορά

απάντηση δεν μπορεί να προκύψει από τις πληροφορίες που παρέχει το υπόμνημα δεδομένου ότι δεν αναφέρεται ούτε ο χρόνος της υποβολής της αγωγής Καλογεράκη, αλλά ούτε και το ακριβές αίτημα της αγωγής. Από μία πρώτη λοιπόν προσέγγιση δημιουργείται η εντύπωση ότι ενδεχομένως πρόκειται περί της «*Προσωρινῆς Ἐπιτροπῆς τόπον ἐπεχούσης Θαλασσίου Δικαστηρίου*» η οποία, ως ένα είδος διοικητικού δικαστηρίου[38], εκδίκαζε κάθε διαφορά που προερχόταν από την άσκηση θαλασσίου εμπορίου, αδιακρίτως αν η αντιδικία αφορούσε ομοεθνείς ή ξένους[39]. Ωστόσο, σε κανένα σημείο του υπομνήματος δεν γίνεται αναφορά στη συγκεκριμένη επιτροπή. Αντιθέτως η μνεία ότι επρόκειτο για μία ειδική επιτροπή η οποία είχε διορισθεί με Διάταγμα για να κρίνει «ἅπαξ» (*f.177*, στίχ. 19), δηλαδή για να εκδικάσει τη συγκεκριμένη και μόνον αντιδικία[40] καθώς και η πληροφορία ότι η έναρξη των συνεδριάσεων της επιτροπής αυτής είχε γίνει στο νησί της Σύρου (βλ. *f.177*, στίχ. 8, 11) μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν επρόκειτο περί του λειοδικείου αυτού. Και τούτο διότι η σύνθεση της *Ἀντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Ἐπιτροπῆς* ήταν, ως επί το πλείστον, σταθερή και δεν διαμορφωνόταν ad hoc για την εκδίκαση συγκεκριμένων και μόνον υποθέσεων[41]. Επιπλέον, σε όλη τη διάρκεια της σύντομης λειτουργίας της κατά την πρώτη καποδιστριακή περίοδο, δηλαδή από τον Φεβρουάριο του 1828 έως τον Μάϊο του 1829[42], ως έδρα των συνεδριάσεών της είχε

στα σχετικά επικριτικά σχόλια του Sir Ed. Dawkins, εκπροσώπου της βρετανικής κυβέρνησης στην Ελλάδα (από τον Σεπτέμβριο του 1828) και εκτελούντος χρέη αντιπρέσβη και προξενικού πράκτορα. Κατ' αυτόν οι αποφάσεις περί λειών των "δικαστικών" αυτών επιτροπών επικυρώνονταν από τις κυβερνητικές αρχές της μετεπαναστατικής περιόδου χωρίς να διεξάγεται ούτε στο ελάχιστο ο απαιτούμενος έλεγχος της τυπικής νομιμότητας. Πρβλ. και Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 39 σημ. 5.

38. Κατά τον Καποδίστρια η προσωρινή αυτή επιτροπή λειτούργησε ως «... *δικαστήριον κατ' ἐξαίρεσιν καὶ φύσεως διοικητικῆς ἀκολούθως καθ' ὅτι κρίνει ὁμοεθνεῖς καὶ ξένους*» (*Γ.Α.Κ., Γεν. Γραμμ.*, Φάκ. 163, έγγρ. 409/29.11.1828).

39. Για το εύρος της δικαιοδοσίας της βλ. Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 27.

40. Βλ. *f.177*, στίχ. 19-20, «*ἀφ' οὗ ἐδιορίσθη ἅπαξ Ἐπιτροπή τις διὰ νὰ κρίνῃ τὴν ὑπόθεσιν...*». Επίσης βλ. και *f.181*, στίχ. 20-25, «.... *Τάχα εἷς νόμος κατὰ τὸ Σύνταγμα, δὲν παύει μίαν διαταγήν, κ' μάλιστα εἰδικήν; Ἡμεῖς ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν οὐδὲ τὸ ἀντικείμενον, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ συμπαραλάβωμεν κατὰ δύναμιν διαταγὴν μὲ ψήφισμα, διαταγὴν ἀφορῶσαν εἰδικὴν περίπτωσιν μὲ ψήφισμα ἀφορῶν ἐν γένει τὸ Κράτος ὅλον.- Ποία εἶναι ἡ δύναμις τῆς εἰδικῆς διαταγῆς ἐνώπιον τῆς ὁποίας νὰ σιωπήσῃ ἡ δύναμις τοῦ ψηφίσματος;*».

41. Βλ. Δεσποινα Θεμελη-Κατηφορη, *Αι αποφάσεις του Θαλασσίου Δικαστηρίου 1828-1829*, *ΕΚΕΙΕΔ* 20-21 (1976), 25· Της ιδιας, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 19, 47.

42. Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 19 επ. Βλ. και πιο κάτω σημ. 86.

ορισθεί η Αίγινα[43]. Συνεπώς, στην προκειμένη περίπτωση, θα πρέπει να επρόκειτο για μία έκτακτη ειδική επιτροπή που είχε συσταθεί λόγω της καθυστέρησης ως προς την έναρξη λειτουργίας των προβλεπομένων στο ΙΘ΄ Ψήφισμα τακτικών δικαστηρίων. Άλλωστε, κατά τους Δημήτριο Σερεμέτη και Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη[44], η διαδικασία της σύστασης έκτακτων ειδικών επιτροπών είχε ευρύτατη εφαρμογή κατά τη διάρκεια της πρώτης καποδιστριακής περιόδου λόγω της ανάγκης να αντιμετωπισθούν άμεσα και αποτελεσματικά ορισμένες ιδιότυπες περιπτώσεις, κυρίως τα πολυπληθέστατα κρούσματα πειρατείας και εμπορίας κλοπιμαίων που είχαν προσλάβει ογκώδεις διαστάσεις μετά το έτος 1827[45]. Οι διάφορες ειδικές επιτροπές που λειτούργησαν προς τον σκοπό αυτό[46], κατά το πρότυπο των δικαστικών επιτροπών της επαναστατικής περιόδου, καλούνταν να κρίνουν ένα πλήθος ζητημάτων που αναφύονταν από την πειρατεία και την άσκηση θαλασσίου εμπορίου[47], αδιακρίτως ποινικής ή αστικής φύσεως, οι δε αποφάσεις τους ήταν εκτελεστές εφόσον επικυρώνονταν από τον Κυβερνήτη. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτό θα πρέπει να ενταχθεί και η σύσταση της εδώ αναφερόμενης ειδικής επιτροπής που επρόκειτο να εκδικάσει την υπόθεση Καλογεράκη κατά Γλυπιπή.

Όπως προκύπτει ειδικότερα από τη 2η και 3η «παρατήρηση» Panin, η επιτροπή, ενώπιον της οποίας ζητά ο ρώσος διπλωματικός εκπρόσωπος να κριθεί το επίδικο ζήτημα, όχι μόνον είχε ήδη συσταθεί[48], αλλά ενώπιόν της είχε ήδη εισαχθεί η υπόθεση προς συζήτηση[49]. Κατ' ακολουθίαν, ο μετέπειτα παρεμβαίνων στην υπόθεση Nikita Panin θα ισχυρισθεί ότι η αρξαμένη διαδικασία θα πρέπει να συνεχισθεί ενώπιον της ιδίας αυτής επιτροπής δι-

---

43. Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας, Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 20· Της ιδιας, *Η δίωξις της πειρατείας, Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 19 επ..

44. Σερεμετης, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, *ό.π.*, 65, 139· Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας, Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 156 επ.

45. Βλ. αναλυτικά Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας, Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 20 επ., 40 επ.

46. Όπως λ.χ. η «*Ἐξεταστική καί Δικαστική Ἐπιτροπή τοῦ Πόρου*» (μέχρι τέλους Ιουλίου 1828), το «*Πολεμικόν Προσωρινόν Δικαστήριον*» κ.ά.

47. Στις περιπτώσεις εκείνες όπου είχε διατυπωθεί καταγγελία του μηνυτή για άσκηση πειρατείας οι επιτροπές διεξήγαγαν τις απαιτούμενες ανακρίσεις και γνωμοδοτούσαν για την ενοχή ή μη των συλληφθέντων και την επιβλητέα ποινή. Οι καταδικαζόμενοι είχαν το δικαίωμα να εφεσιβάλουν την απόφαση στα αρμόδια Πρωτόκλητα δικαστήρια, όταν αυτά θα ιδρύονταν.

48. Πότε ακριβώς δεν προκύπτει από το υπόμνημα. Για το θέμα αυτό βλ. περισσότερα στη συνέχεια (σσ. 299-300).

49. Αν και, κατά τα αναφερόμενα από τον Γενατά, η κατ' ουσίαν εκδίκαση της υπόθεσης δεν είχε ξεκινήσει λόγω της αναβολής που χορηγήθηκε στον ενάγοντα. Βλ. πιο κάτω σημ. 65-66.

ότι ο νέος Δικαστικός Οργανισμός του 1828 δεν έχει αναδρομική εφαρμογή σε υποθέσεις που παρέμεναν εκκρεμείς προς κρίση ενώπιον επιτροπών που είχαν συσταθεί με βάση το προϊσχύσαν καθεστώς της μετεπαναστατικής περιόδου[50]. Στο σημείο αυτό αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι ο νέος Δικαστικός Οργανισμός του 1828 δεν προέβλεπε ρητά κάποια προθεσμία μετά την παρέλευση της οποίας θα ανατρέπονταν οι εκκρεμείς, λόγω αδικαιολόγητης απραξίας των διαδίκων, δίκες, οπότε πλέον οι σχετικές υποθέσεις θα έπρεπε υποχρεωτικά να υπαχθούν στη κρίση των τακτικών δικαστηρίων που επρόκειτο να συσταθούν[51].

Όπως προαναφέρθηκε, από την 1η παρατήρηση Panin προκύπτει ότι ο Γενατάς είχε ήδη υποβάλει προς τον Κυβερνήτη κάποιες απόψεις του σχετικά με το επίμαχο αυτό ζήτημα. Σε ποιό ακριβώς στάδιο της διαδικασίας είχε υποβληθεί η γνωμοδότησή του δεν προκύπτει από τα αναφερόμενα στο υπόμνημα. Διευκρινίζεται πάντως ότι η τοποθέτηση του Γενατά, σαφώς αρνητική ως προς το αίτημα του ενάγοντος να συνεχισθεί η εκδίκαση της υποθέσεώς του από την ήδη διορισθείσα επιτροπή, είχε γίνει καταρχήν αποδεκτή από τον Ιωάννη Καποδίστρια. Αλλά και γενικότερα, όπως προκύπτει από την από 2.11.1829 επιστολή διαμαρτυρίας του Panin προς τον Υπουργό Εξωτερικών, ο Νικόλαος Καλλέργης, προφανώς υπό την ιδιότητα του Εκτάκτου Επιτρόπου Βορείων Κυκλάδων την οποία κατείχε από τον Φεβρουάριο του 1829[52], είχε ήδη ενημερώσει τον δικαστικό πληρεξούσιο του Σπ. Πετρώφ Καλογεράκη ότι είχε λάβει κάποια νεότερη κυβερνητική εντολή. Σύμφωνα με αυτήν όλες οι εκκρεμείς ενώπιον δικαστικών επιτροπών υποθέσεις έπρεπε υποχρεωτικά να παραπεμφθούν προς κρίση στα τακτικά δικαστήρια[53]. Ωστόσο, παρά τη σαφή αυτή κυβερνητική εντολή, το ζήτημα δεν έληξε. Μετά την αρνητική γνωμοδότηση Γενατά ως προς το αίτημα του ενάγοντος και την αποδοχή της από τον Κυβερνήτη, ο Nikita

50. Τούτο προκύπτει ξεκάθαρα από το κείμενο της σημειώσεως (1) του Γενατά στη 2η παρατήρηση του κόμη Panin (*f.179* όπου η συνέχεια της σημειώσεως). Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνει, «... *Ἀλλ' ὅλα ταῦτα ἐῤῥέθησαν ὑπὲρ τὸ δέον, διότι ἐνταῦθα δὲν εἶναι λόγος ἂν ἡ κατάστασις τινὸς προκατάρξεως πρέπει νὰ διαμαίνῃ ὡς εὑρίσκεται· ἀλλ' ἐὰν ὁ παλαιὸς Δικαστικὸς Ὀργανισμὸς πρέπει νὰ διατηρηθῇ διὰ νὰ τελειώσωσιν αἱ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, ὁ δὲ νέος νόμος νὰ περιορισθῇ εἰς μόνας τὰς μελλούσας νὰ παρουσιασθῶσιν ὑποθέσεις*» (*Παράρτημα Ἐγγράφων* αρ. 5).

51. Για το ζήτημα της ανατροπής της εκκρεμούς δίκης, εάν παρήλθε άπρακτη η προθεσμία που τάσσεται με τον νεότερο δικονομικό νόμο λόγω της αδικαιολόγητης απραξίας των διαδίκων βλ. ενδεικτικά Β. Παπαδοπουλος, *Η αναδρομική δύναμις των νόμων*, Αθήναι 1906, 126 σημ. 2 όπου και η παλαιότερη νομολογία των γαλλικών και ελληνικών δικαστηρίων.

52. *Γ.Α.Κ., Γεν. Γραμ., f.186*, έγγραφο 9136/11.2.1829.

53. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, *f.1v*, στίχ. 1-4.

Panin ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε[54], εκτελούσε πιθανόν από τον Ιούνιο του έτους 1829 (μετά την παραίτηση του κόμη Μ. Βούλγαρη) καθήκοντα αντιπρέσβη και διπλωματικού εκπροσώπου των συμφερόντων του ρώσων υπηκόων στην Ελλάδα, απηύθυνε, υπό την ιδιότητά του αυτή, επιστολή προς τον Υπουργό Εξωτερικών υπέρ του αιτήματος Καλογεράκη. Από το υπόμνημα δεν προκύπτει ο ακριβής χρόνος του διαβήματος αυτού. Συνεπώς δεν είναι σαφές εάν ο Nikita Panin είχε απευθυνθεί στον Σπυρίδωνα Τρικούπη, ο οποίος είχε διατελέσει Υπουργός Εξωτερικών και Εμπορικού Ναυτικού από τον Φεβρουάριο έως τον Σεπτέμβριο του 1829[55], ή στον Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό, ο οποίος ανέλαβε τη θέση αυτή, ως πρόσωπο της απολύτου εμπιστοσύνης του Κυβερνήτη, ευθύς αμέσως μετά την απόλυση Τρικούπη[56] και εξακολουθεί να την κατέχει κατά τον χρόνο υποβολής του παρόντος υπομνήματος[57]. Ωστόσο, από τη ρητή αναφορά στο πρόσωπο του Ρίζου στο τέλος του υπομνήματος της 12.11.1829[58], αλλά κυρίως από τις

54. Βλ. πιο πάνω σημ. 9.

55. Βλ. Δημακοπουλος, Αι κυβερνητικαί αρχαί, ό.π., 150 σημ. 16. Παράλληλα, ο Σπυρίδων Τρικούπης κατείχε και τη θέση του μέλους του *Ανωτάτου Συμβουλίου ἀνακρίσεων τῶν ἀποφάσεων τοῦ Θαλασσίου Δικαστηρίου* αρμοδίου για την κρίση υποθέσεων ατόμων ξένης υπηκοότητας (Διάταγμα με αρ. 12576/18.5.1829). Για τους λόγους της απόλυσής του από τη θέση του Υπουργού των Εξωτερικών που σχετίζεται άμεσα με την άρνηση του να συμμετάσχει στις εργασίες της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης του Άργους (11 Ιουλίου-6 Αυγούστου 1829), ιδιαίτερα κρίσιμης για την εδραίωση της θέσεως του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας, βλ. Λογκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια*, ό.π.,113. Ας σημειωθεί ότι το αξίωμα του *Γραμματέως ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν* είχε αναλάβει ο Σπυρίδων Τρικούπης μετά την προηγούμενη παραίτησή του από τη θέση του *Γραμματέως ἐπὶ τῆς Επικρατείας* στις 5.2.1929 (Ν. Σπηλιαδης, *Απομνημονεύματα* (έκδ. Κ. Διαμάντη), τ. 4, Μέρος Α΄, 1827-1831, Αθήναι 1970, 116). Για τους λόγους της παραίτησής του εκείνης, η οποία έγινε τελικώς αποδεκτή από τον Καποδίστρια τον Φεβρουάριο του 1829, και τις συνέπειές της ως προς τα συμφέροντα της αγγλικής "φατρίας" βλ. Λογκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Ιω. Καποδίστρια*, ό.π., 72, 75.

56. Διάταγμα 14428/12.9.1829. Βλ. Δημακοπουλος, Αι κυβερνητικαί αρχαί, ό.π., 150 σημ. 17.

57. Τη θέση του Υπουργού Εξωτερικών και Εμπορικού Ναυτικού διατήρησε ο Ιάκωβος Ρίζος-Νερουλός έως την 8.7.1831 οπότε και αντικαθίσταται από τον Γεώργιο Γλαράκη. Μετά τον θάνατο του Καποδίστρια επανήλθε και ανέλαβε το Υπουργείο των Εσωτερικών, των Εκκλησιαστικών και της Δικαιοσύνης, ενώ έγινε και μέλος του Συμβουλίου Επικρατείας. Είναι πιθανόν ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο το οποίο, κατά το έτος 1828, είχε διατελέσει Έκτακτος Επίτροπος της διοικητικής περιφέρειας των Κεντρικών Κυκλάδων στη δικαιοδοσία της οποίας υπαγόταν η Νάξος και άλλα μικρότερα νησιά (Θεμελη-Κατιφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α΄*, ό.π., 92 σημ. 2, 105, 120). Για τα καθήκοντα των Εκτάκτων Επιτρόπων των νήσων του Αιγαίου τα οποία επικεντρώνονταν στην πάταξη του φαινομένου της πειρατείας βλ. πιο κάτω σημ. 88.

58. *f.184*, στίχ. 27-28. «...*ἐπομένως οὔτε ἀπεκρίθην πρὸς τὸν Κ(ύριον) Πάνιν, οὔτε ἔκαμα διακοίνωσιν πρὸς τὸν Κ(ύριον) Ρίζον, οὔτε πρὸς ἐμαυτὸν θέλω τὴν ἐπαναλάβει*

δύο επιστολές διαμαρτυρίας του κόμη Panin της 2.11.1829 και 23.11.1829[59], οι οποίες επίσης απευθύνονται στον Ιάκωβο Ρίζο, προκύπτει ξεκάθαρα ότι ισχύει η δεύτερη εκδοχή.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως προκύπτει από τη μετέπειτα εξέλιξη των γεγονότων, το διάβημα Panin προς τον Υπουργό των Εξωτερικών υπήρξε αρκετά αποτελεσματικό για την προώθηση των αιτημάτων του ενάγοντος. Και τούτο διότι, με την κίνησή του αυτή, ο ρώσος αντιπρέσβης κατόρθωσε να αποσπάσει την αποδοχή του αιτήματος Καλογεράκη από τον Υπουργό των Εξωτερικών και τη συνακόλουθη, θετική, υπέρ των συμφερόντων του ενάγοντος, γραπτή παρέμβαση του Υπουργού προς τον Κυβερνήτη. Από το έγγραφό μας προκύπτει ότι σε σχετική επιστολή του Υπουργού Εξωτερικών, ο Υπουργός Δικαιοσύνης επικρίνεται δριμύτατα για τον τρόπο με τον οποίο είχε έως τότε χειρισθεί την υπόθεση[60].

Από τη μεριά του ο Γενατάς, απευθυνόμενος προς τον Καποδίστρια, διατείνεται ότι, αν και δεν γνωρίζει το ακριβές περιεχόμενο της επιστολής του Υπουργού των Εξωτερικών, θεωρεί εντελώς αβάσιμες τις όποιες κατηγορίες του προσάπτονται με δεδομένο ότι ο Υπουργός αγνοεί την ουσία της υπόθεσης («*ἀγνοεῖ τὴν ὕλην*»). Για τον λόγο αυτό, κρίνει απαραίτητο να κοινοποιήσει το εκτεταμένο απαντητικό του υπόμνημα προς τον Κυβερνήτη και στον Υπουργό των Εξωτερικών, τον Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό. Είναι λοιπόν προφανές ότι, με το υπόμνημα της 12.11.1829, ο Γενατάς αποσκοπεί να τεκμηριώσει περαιτέρω τις νομικές απόψεις που έχει ήδη διατυπώσει επί της υποθέσεως Καλογεράκη κατά Γλυπιπή. Με αυτόν τον τρόπο, όπως αναφέρει, τόσο ο Υπουργός Εξωτερικών, όσο και ο Κυβερνήτης, θα μπορέσουν να εμμείνουν στην αρχική τοποθέτηση της ελληνικής κυβέρνησης επί της διενέξεως αυτής.

Από το υπόμνημα προκύπτει επίσης ότι, παράλληλα με την παρέμβασή του προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, ο κόμης Panin είχε συζητήσει την υπόθεση με τον Γενατά και του είχε επισημάνει ότι δεν είχε ορθώς γνωμοδοτήσει επί του θέματος. Στις επισημάνσεις αυτές του ρώσου παρεμβαίνοντος, ο Γενατάς, προφανώς για να αποφύγει οποιαδήποτε διπλωματική εμπλοκή σε μία ιδιαίτερα ευαίσθητη περίοδο για την ελληνική κυβέρνηση, θα ανταπαντήσει, ήδη στο προοίμιο του υπομνήματος, ότι, «...

πλέον». Βλ. επίσης και στο 6ο ζήτημα του υπομνήματος όπου αναφέρεται η παρέμβαση του γάλλου προξένου Rouen προς τον Ρίζο επί κληρονομικής υποθέσεως (πιο πάνω σημ. 17).

59. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4 και 6.

60. Δεν διευκρινίζεται εάν η επιστολή αυτή του Υπουργού των Εξωτερικών είχε αποσταλεί και στον Καποδίστρια. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι ο Κυβερνήτης ήταν ήδη ενήμερος και για τον λόγο αυτό ο Γενατάς συντάσσει το παρόν υπόμνημα που αποσκοπεί, μέσω των απαντήσεών του στα σχόλια του κόμη Panin, στην περαιτέρω τεκμηρίωση των θέσεων που είχε ήδη υποστηρίξει στην πρώτη του γνωμοδότηση επί του θέματος.

Ἐγὼ ἔγραψα μόνον πρὸς τὴν Κυβέρνησίν μου ὡς Νομικός, κ' ὄχι ὡς Διπλωμάτης» (*f.176*, στίχ. 13). Η μετριοπαθής αυτή πολιτικά, αλλά και ταυτόχρονα απόλυτα αξιοπρεπής στάση του Υπουργού Δικαιοσύνης έναντι των παρεμβάσεων του ρώσου αντιπρέσβη θα διαφανεί πληρέστερα και στην τελευταία του φράση με την οποία θα ολοκληρώσει τη νομική του γνωμάτευση επί του επίμαχου ζητήματος[61].

Ας επανέλθουμε όμως στα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως.

Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Υπουργού Δικαιοσύνης η συμπεριφορά του ενάγοντος, κατά την μέχρι τότε πορεία της εκκρεμοδικίας, θα πρέπει να χαρακτηρισθεί το λιγότερο ως παρελκυστική. Τούτο, κατά τη γνώμη του, προκύπτει σαφώς από έγγραφο που απέστειλε η Γενική Γραμματεία της Δικαιοσύνης, κατόπιν αιτήσεως του εναγομένου Κωνσταντίνου Γλυπιπή, προς τον κόμη Βούλγαρη, αντιπρέσβη και προξενικό πράκτορα της Ρωσίας κατά το διάστημα εκείνο[62]. Στη συγκεκριμένη επιστολή ανα-

61. «... *Αὕτη εἶναι ἡ γνώμη μου, τὴν ὁποίαν δὲν ἔγραψα εἰ μὴ μόνον διὰ νὰ δικαιολογηθῶ ἐνώπιον τῆς Υ(μετέρας) Ε(ξοχότητος) καθότι γνωρίζω τὴν ἀνάγκην, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκεται ἡ Κυβέρνησις ν' ἀποφεύγῃ πᾶν μέτρον κρίσιμον· ἑπομένως οὔτε ἀπεκρίθην πρὸς τὸν Κ(ύριον) Πάνιν, οὔτε ἔκαμα διακοίνωσιν πρὸς τὸν Κ(ύριον) Ῥίζον, οὔτε πρὸς ἐμαυτὸν θέλω τὴν ἐπαναλάβει πλέον*». (*f.184*, στίχ. 24-28 στο τέλος της απαντήσεως του Γενατά στην 4η παρατήρηση Panin).

62. Ο κόμης Μ. Α. Βούλγαρης, κερκυραίος στην καταγωγή, διετέλεσε ρώσος πρόξενος την περίοδο κατά την οποία την κυβέρνηση απασχόλησε ιδιαίτερα η διαφορά που ανέκυψε μεταξύ του Ιω. Καποδίστρια και του Αντιναυάρχου Silvestro Dandolo, διοικητή των αυστριακών ναυτικών δυνάμεων στο Αιγαίο, εξαιτίας της σύλληψης μοίρας αυστριακών σκαφών που μετέφεραν σιτάρι από την Αλεξάνδρεια στην Κωνσταντινούπολη προς επισιτισμό της Τουρκίας από τον μοίραρχο Γεώργιο Σαχίνη κατ' εντολή του Καποδίστρια (9/21 Σεπτεμβρίου 1828). Η σημαντική αυτή υπόθεση έφερε, για μία ακόμη φορά, στο διπλωματικό και νομικό προσκήνιο της εποχής τα δικαιώματα των ελλήνων επαναστατών έναντι του θαλασσίου εμπορίου των ξένων Δυνάμεων, αλλά και την ικανότητα της ελληνικής κυβέρνησης να εγγυηθεί την ασφάλεια των θαλασσίων μεταφορών των εμπορικών στόλων των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών, σύμφωνα με τα διεθνή νόμιμα, τα οποία ήσαν ιδιαιτέρως συγκεχυμένα κατά την περίοδο αυτή. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, ό.π., κυρίως 7 επ. Ειδικότερα για την παρέμβαση του Βούλγαρη υπέρ των θέσεων του Κυβερνήτη κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων που είχαν ως σκοπό τη διευθέτηση της συγκεκριμένης διένεξης βλ. στον Ιδιο, ό.π., 13-14, 17. Για τις σχέσεις Βούλγαρη-Καποδίστρια τη συνεργασία του πρώτου με τον ρώσο πρέσβη Ribeaupierre κατά τις συζητήσεις της Διάσκεψης του Πόρου του 1828 υπέρ της επέκτασης των ελληνικών συνόρων έως τον Παγασητικό και Αμβρακικό, αλλά και τον ρόλο που διεδραμάτισε μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της 10/22.3.1829 βλ. Λουκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια*, ό.π., 38 σημ. 68, 86 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Για τις θέσεις που υποστήριξε ο Βούλγαρης, στο ζήτημα των αποζημιώσεων των ευρωπαίων υπηκόων και της συνακόλουθης ακύρωσης των αποφάσεων του Δικαστηρίου Λειών που είχαν ήδη εκδοθεί βλ. Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α'*, ό.π., 196.

φερόταν ότι, παρά το γεγονός ότι η επιτροπή είχε ήδη συνέλθει για να κρίνει την υπόθεση και ο εναγόμενος είχε υποχρεωθεί να παρίσταται κατά τη διαδικασία που επρόκειτο να επακολουθήσει επί καταβολή χρηματικής εγγυήσεως[63], ο ενάγων ζήτησε και έλαβε από το δικαστήριο άδεια είκοσι ημερών και ανεχώρησε στη Αίγινα, από όπου στη συνέχεια έφυγε για να μεταβεί στην Πάτρα[64]. Ωστόσο, σύμφωνα πάντα με τα εδώ αναφερόμενα από τον Γενατά, αλλά και τα υποστηριζόμενα στη επιστολή διαμαρτυρίας του Κ. Γλυπιπή της 17.12.1828[65], ο ενάγων δεν επέστρεψε στη Σύρο ούτε μετά από παρέλευση σαράντα ημερών περίπου[66]. Τότε πλέον, ο εναγόμενος Κ. Γλυπιπής υπέβαλε προς τον τότε Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων Κωνσταντίνο Μεταξά[67] το αίτημα να υποχρεωθεί ο αντίδικός του να επανέλθει στη Σύρο για τη συνέχιση της συζήτησης της υπόθεσης με το αιτιολογικό ότι η εκκρεμοδικία βλάπτει τα εμπορικά του συμφέροντα λόγω της υποχρεωτικά παρατεινόμενης (επί καταβολή χρηματικής εγγυήσεως) παραμονής του στη Σύρο[68]. Ο Κ. Μεταξάς, με επιστολή του της 20.12.1828,

63. Πρβλ. ομοίως και τα αναφερόμενα στην από 20.12.1828 επιστολή του Εκτάκτου Επιτρόπου Κ. Μεταξά προς τον Καποδίστρια (Παράρτημα Εγγράφων με αρ. 2, στίχ. 3-5): «...κατ' εἴδησιν δέ τοῦ πρώτου ἔλαβε ἡ ἔκτακτος αὕτη ἐπιτροπή ἀξιόπιστον ἐγγύησιν παρά τοῦ δευτέρου, διά νά μήν ἀναχωρήσῃ ἐντεῦθεν...», και παρακάτω, στην επισυναπτόμενη επιστολή διαμαρτυρίας του Κ. Γλυπιπή της 17.12.1828, «...*Τοιαύτην ἀναβολήν ἐπέφερεν, ἡ ἐλευθέρα συγχώρησις τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Κου Καλογεράκη ὥστε νά μοῦ κρατεῖ χεῖρας καί πόδας ἁλυσσομένον καί ἀφ' οὗ ἕνεκεν αὐτοῦ μοι ἀφηρέθη ἡ πίστωσις* | credito | *τῶν ἐντερέσων μου καί τῆς τιμῆς μου νά ἀνικανῶ ἐκ τούτου καί εἰς τά πρός ζωάρκειαν*» (*Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 2, στίχ. 25-29).

64. Βλ. *f.177*, στίχ. 9-11, «... *ἐξαιτεῖται ὥστε ὁ Κ(ύριος) Καλογεράκης, εὑρισκόμενος ἤδη εἰς τάς Π. Πάτρας, νά ὑποχρεωθῇ εἰς τό νά ἐπανέλθῃ τό συντομώτερον εἰς Σύραν, διά νά λάβωσι τέλος αἱ διαφοραί των*».

65. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 2, στίχ. 16-21, «*Ὁ Κύριος Καλογεράκης ἀνεχώρησεν ἤδη ἡμέρας τριάντα καί ὀκτώ δέν ἄργησεν ὁ Κύριος Καλογεράκης. Μεταφέρθη εἰς Πάτρας ὅπου θέλει διατρίβει διά πολύ διάστημα καιροῦ δι' ἐπιστασίαν ῥωσικήν ἐπεφορτίσθη, ἡ μεταξύ αὐτοῦ καί ἐμοῦ διαδικασία μένει διακεκομμένη μέ ἄμμετρον ζημίαν μου, ἀκόμη καί τῶν πρός ζωάρκειαν καί τῆς τιμῆς μου*».

66. Επομένως απουσίασε καθ' υπέρβαση του χρόνου απουσίας που είχε ορίσει η επιτροπή.

67. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 2. Ο Κ. Μεταξάς διορίσθηκε στη θέση του Εκτάκτου Επιτρόπου Β. Κυκλάδων την 12.5.1828 (*Γεν. Εφημ.* αρ. 34 της 12.5.1828) και παρέμεινε στη θέση αυτή έως 11.2.1829 οπότε αναλαμβάνει ο Ν. Καλλέργης. Για τη δράση που ανέπτυξε ο Κ. Μεταξάς βλ. Κ. ΜΕΤΑΞΑΣ, *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως*, στη σειρά [*Απομνημονεύματα Αγωνιστών* 21] (έκδ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτη), τ. 6, Αθήναι 1956, 156 επ.

68. Μάλιστα, όπως προκύπτει από το έγγραφο, ο Κ. Γλυπιπής είχε υποβάλει δύο επιστολές διαμαρτυρίας, την πρώτη στις 20 Νοεμβρίου του 1828, και τη δεύτερη, ένα μήνα αργότερα, στις 17 Δεκεμβρίου 1828. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 2, όπου η επιστολή διαμαρτυρίας της 17.12.1828, στίχ. 1-8, «*Κατά τήν 20 τοῦ παρελθόντος*

διαβιβάζει το σχετικό αίτημα προς τον Κυβερνήτη[69]. Από το υπόμνημα της 12.11.1829 προκύπτει ότι ο Ιωάννης Καποδίστριας αποδέχθηκε το δίκαιο του αιτήματος του Κ. Γλυπιπή και έδωσε σχετική εντολή στη Γενική Γραμματεία Δικαίου να ζητήσει την παρέμβαση του Βούλγαρη, υπό την ιδιότητά του ως διπλωματικού εκπροσώπου των ρώσων υπηκόων στην Ελλάδα[70], ώστε να υποχρεωθεί ο ενάγων να επιστρέψει στη Σύρο ή να διορίσει νόμιμο εκπρόσωπό του για να συνεχισθεί η εκδίκαση της υπόθεσης[71]. Σε εναντία περίπτωση, θα έπρεπε και ο εναγόμενος να απαλλαγεί και αυτός από τις δικές του δεσμεύσεις. Πράγματι, η σχετική επιστολή της Γενικής Γραμματείας συντάχθηκε από τον Γενατά και στάλθηκε στον Βούλγαρη αλλά έμεινε αναπάντητη[72].

Τα προεκτεθέντα, εάν συσχετισθούν με ορισμένα προσθετα πληροφοριακά στοιχεία που παρέχουν τα σωζόμενα στα *Γ.Α.Κ.* και στα *Α.Υ.Ε.* έγγραφα που σχετίζονται με τον χρόνο διορισμού σε συγκεκριμένες θέσεις

νοεμβρίου, ἀνεφέρθην εἰς τήν ὑ. ἐ. διά νά ἐμποδίσῃ τήν ἀπό ταύτην τήν νῆσον μελετημένην ἀναχώρησιν τοῦ Κου Σπυρίδωνος Καλογεράκη, καί νά τόν ὑποχρεώσῃ εἰς τό νά δώσῃ ἀξιόχρεον ἐγγύησιν, διά τούς κόπους, ἔξοδα καί ζημίας μοι ἐπροξένησεν, καί ἤθελον μοι προξενηθεῖ, ἤ εἰς τό νά ἀφήσῃ ἐπίτροπόν του νά τοῦ παρρησιάζῃ εἰς τήν ἔ. ἐπιτροπήν, ἥτις μέλλει νά διαδικάσῃ τάς ἐν τῷ μεταξύ μας διαφοράς.-...».

69. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 2.

70. Ο κόμης Βούλγαρης παρέμεινε στα καθήκοντα του ρώσου προξένου έως την 29.5.1829, οπότε θα αντικατασταθεί στα καθήκοντά του από τον κόμη Nikita Panin (Ε. Βεταν, *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια. Κυβερνήτου της Ελλάδος. Διπλωματικαί, διοικητικαί και ιδιωτικαί γραφείσαι από 8.4.1827 μέχρι 26.9.1831* (μετ. Μ. Γ. Σχινάς), τ. Γ', Αθήναι 1842, 129).

71. Η εκπροσώπηση του ενάγοντος δι' επιτρόπου ίσχυε και κατά τη διαδικασία ενώπιον του *Θαλασσίου Δικαστηρίου*. Το σχετικό «*ἐπιτροπικόν*», εφόσον επρόκειτο περί ευρωπαίου υπηκόου, υπογραφόταν ενώπιον της οικείας προξενικής αρχής (Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α'*, *ό.π.*, 70).

72. Άπαντα τα ανωτέρω αναφερόμενα από τον Ι. Γενατά διαψεύδονται στην επιστολή την οποία απέστειλε, ενδεχομένως ως απάντηση στο εδώ εξεταζόμενο υπόμνημα, ο κόμης Panin προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ρίζο την 23.11.1829. Στην επιστολή αυτή ο ρώσος παρεμβαίνων διατείνεται ότι η καθυστέρηση της διαδικασίας δεν οφείλεται στον Καλογεράκη, αλλά στον εναγόμενο, καθώς και σε διάφορες άλλες περιστάσεις ανεξάρτητες της βουλήσεως του ενάγοντος (τις οποίες έχει ήδη αναφέρει και στην από 2.11.1829 επιστολή του). Σε κάθε περίπτωση πάντως ο Panin αποφεύγει να εξηγήσει περαιτέρω τους λόγους για τους οποίους, κατά την άποψή του, ευθύνεται ο αντίδικος για την καθυστέρηση της εκδίκασης της υπόθεσης (βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, στίχ. 13 επ. και με αρ. 6, στίχ. 17-20). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι, κατά τα αναφερόμενα από τη Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, τα περιστατικά κακοπιστίας και πλεονεξίας των εναγόντων, αλλά και δυστροπίας των εναγομένων, ήταν συνήθη κατά την εκδίκαση των υποθέσεων πειρατείας. Για τους λόγους αυτούς, οι Έκτακτοι Επίτροποι έκριναν αυτές τις υποθέσεις με ιδιαίτερη προσοχή (*Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α'*, *ό.π.*, 158).

των προσώπων που εμπλέκονται στη συγκεκριμένη αντιδικία (Κ. Μεταξάς, Σπ. Πετρώφ Καλογεράκης, Μ. Βούλγαρης, Ν. Καλλέργης) καθώς και με τον τρόπο δικαστικής διευθέτησης διαφορών αναλόγου περιεχομένου κατά την καποδιστριακή περίοδο, μας βοηθούν να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις ως προς τα πραγματικά περιστατικά και το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου τοποθετείται η αντιδικία Καλογεράκη-Γλυπιπή:

α) Εφόσον ο κόμης Βούλγαρης παρέμεινε στα καθήκοντα του ρώσου προξένου τουλάχιστον έως την 29.5.1829[73] (οπότε και αντικαθίσταται στο αξίωμά του από τον Nikita Panin) η επιστολή διαμαρτυρίας της Γενικής Γραμματείας Δικαίου προς τον κόμη Βούλγαρη για την παρατεινόμενη απουσία του Καλογεράκη από την έδρα των συνεδριάσεων της δικαστικής επιτροπής στη Σύρο θα πρέπει να είχε σταλεί κατά τους πρώτους μήνες του 1829 και πάντως πριν από τα τέλη Μαΐου του έτους αυτού.

β) Από την επιστολή του Κ. Μεταξά της 20.12.1828 προς τον Ιω. Καποδίστρια[74], προκύπτει η πληροφορία ότι, ήδη από τον Νοέμβριο του 1828, ο Έκτακτος Επίτροπος Β. Κυκλάδων είχε αναλάβει τον συμβιβασμό της διαφοράς μεταξύ του ρώσου υπηκόου Σπ. Πετρώφ Καλογεράκη και του εμπόρου με καταγωγή από τη Χίο Κωνσταντίνου Γλυπιπή[75], διότι ο δεύτερος είχε καρπωθεί μέρος του φορτίου αρπαγέντος πλοίου ιδιοκτησίας του ενάγοντος («*Αριστείδης*») που έπλεε υπό ρωσική σημαία[76]. Επίσης, όπως προκύπτει από το έγγραφο αυτό, τη διευθέτηση της διαφοράς είχε αναλάβει, τουλάχιστον από τον Νοέμβριο του έτους 1828, ο Έκτακτος Επίτροπος Βορείων Κυκλάδων[77]

73. Βλ. πιο πάνω σημ. 70.

74. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 2.

75. Η καταγωγή του Κωνσταντίνου Γλυπιπή από τη Χίο επιβεβαιώνεται, τόσο από την επιστολή Panin προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό της 2.11.1829 (βλ. κατωτέρω *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, στίχ. 3), όσο και από την κοινή επιστολή διαμαρτυρίας της 30.6.1829 προς τον Κυβερνήτη των «*παροικούντων κατὰ τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδαν Χίων*» για το γεγονός ότι η Χίος δεν είχε συμπεριληφθεί εντός των ορίων της ελεύθερης Ελλάδας, όπως αυτά προσδιορίζονταν με την Πράξη της 22.3.1829 (*Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικαί Συνελεύσεις. Τόμος δεύτερος. Δ΄ εν Άργει Εθνική Συνέλευσις*, Αθήναι 1973, σ. 606 επ.). Στην ως άνω επιστολή διαμαρτυρίας των Χίων συνυπογράφει και κάποιος Κωνσταντίνος Γλυπιπής (βλ. σ. 609 της επιστολής) ο οποίος προφανώς διέμενε κατά το έτος 1829 εκτός της Χίου, ενδεχομένως εμπορευόμενος στο νησί της Σύρου.

76. Η άσκηση του εμπορίου από σκάφη ελληνικής ιδιοκτησίας υπό ρωσική σημαία ήταν σύνηθες φαινόμενο μετά την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή. Βλ. σχετικά Β. Κρεμμυδας, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στον 18ο αιώνα (1715-1792) (με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, Αθήνα 1972, 96.

77. Η διοικητική αυτή περιφέρεια περιελάμβανε τα νησιά της Σύρου, Σερίφου, Θερμίων (Κύθνου), Κέας, Άνδρου, Τήνου, Μυκόνου και τις παρακείμενες νησίδες. Βλ. σχετικά Μαμούκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, ό.π., τ. 11, 402.

Κωνσταντίνος Μεταξάς[78]. Στην επισυναπτόμενη επιστολή διαμαρτυρίας του εναγομένου της 20.11.1828 γίνεται λόγος για την αδικαιολόγητη (38 ημερών) απουσία του ενάγοντος από τη Σύρο, έδρα των συνεδριάσεων της έκτακτης επιτροπής. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η αντιδικία Καλογεράκη-Γλυπιπή είχε αχθεί ενώπιον της αρμοδίας διοικητικής αρχής, δηλαδή τον Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων, προκειμένου να επέλθει συμβιβασμός μεταξύ των διαδίκων μερών, τουλάχιστον από τον Νοέμβριο του έτους 1828 ενώ η έναρξη των συνεδριάσεων της ορισθείσας έκτακτης επιτροπής έλαβε χώρα στη Σύρο ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1828. Επιπροσθέτως όμως, όπως προκύπτει από σχετικό με την υπόθεση έγγραφο του *Α.Υ.Ε.* της 25.5.1828, ο Ιωάννης Καποδίστριας είχε αποστείλει, ήδη από τα τέλη Μαΐου του 1828, εντολή προς τον τότε Έκτακτο Επίτροπο Βορείων Κυκλάδων για σύσταση μικτής αιρετοκρισιακής επιτροπής που θα αναλάμβανε την κρίση της υπόθεσης Καλογεράκη κατά Γλυπιπή. Από το ίδιο επίσης έγγραφο προκύπτει ότι επί της ιδίας διενέξεως είχε εκδοθεί προηγουμένως και κάποια απόφαση του τοπικού Επάρχου[79]. Συνεπώς η πράξη της αρπαγής του πλοίου *Αριστείδης* θα πρέπει να είχε τελεσθεί οπωσδήποτε πριν από τον Μάϊο του 1828[80].

γ) Εξάλλου, από το προαναφερθέν έγγραφο του *Α.Υ.Ε.* της 25.5.1828 προκύπτει ότι η εντολή του Ιω. Καποδίστρια περιελάμβανε τη σαφή οδηγία να διορισθεί από τον τότε Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων (κατά πάσα πιθανότητα τον Κ. Μεταξά), σε συνεργασία με τον εμπορικό προξενικό πράκτορα της Ρωσίας στη Σύρο, μικτή αιρετοκρισιακή επιτροπή, στη σύνθεση της οποίας θα μετείχαν έλληνες και ρώσοι αιρετοί κριτές για την εκδίκαση της υπόθεσης. Επίσης, να διερευνηθεί το ζήτημα της ισχύος μίας προγενέστερης αποφάσεως που είχε εκδώσει επί της ιδίας διενέξεως ο τοπικός Έπαρχος (ενδεχομένως καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων του), να ικανοποιηθεί το αίτημα του ενάγοντος Καλογεράκη για τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων σε βάρος του εναγομένου Γλυπιπή (χρηματική εγγύηση ή μεσεγγύηση επί της ακινήτου περιουσίας του) και, τέλος, να εκτελεσθεί στο ακέραιο η απόφαση της μικτής επιτροπής η οποία θα ήταν ανέκκλητη. Χαρακτηριστικό της αμεροληψίας με την οποία ο Κυβερνήτης αντιμετώπισε αρχής εξ αρχής την υπόθεση είναι ότι, με την ίδια αυτή επιστολή,

78. Για τη δυναμική δράση που ανέλαβε τόσο ο Κ. Μεταξάς, όσο και ο διάδοχός του Ν. Καλλέργης (πρώην Έκτακτος Επίτροπος Αργολίδας), για την πάταξη της πειρατείας στη διοικητική περιφέρεια των Β. Κυκλάδων η οποία περιελάμβανε σημαντικά καταφύγια και ορμητήρια λαθρεμπόρων (όπως η Κέα και η Άνδρος), αλλά και κέντρα κλεπταποδοχής και εμπορίας προϊόντων πειρατείας (μεταξύ των οποίων η Σύρος και η Μύκονος) βλ. Θεμελη-Κατηφορη, *Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 40-43, 119-120.

79. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 1, στίχ. 11-12.

80. Βλ. και πιο κάτω σ. 350 της μελέτης.

παρέχονται σαφείς οδηγίες προς τον Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων «*νὰ θεωρηθῇ μὲ τὴν ἀπαιτούμενην προσοχὴν ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ὥστε νὰ γενῇ καταφανὴς ἡ ἀλήθεια καὶ νὰ εὕρῃ τὸ δίκαιόν του ὁ ἀδικούμενος*», ενώ επιπλέον επισύρει την προσοχή του στην αυστηρή επιλογή των προσώπων που θα επιλεγούν ως αιρετοκριτές ώστε να είναι «*ἀμέμπτου χαρακτῆρος καὶ διόλου ἀπροσωπόληπτοι καὶ ἄσχετοι*» [Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* αρ. 1 σημ. (i)].

δ) Με βάση την πρόσθετη πληροφορία που παρέχει το υπ' αρ. εισερχ. 9662 της Γενικής Γραμματείας Δικαίου έγγραφο[81] καθώς και η έγγραφη από 17.12.1828 διαμαρτυρία του Κ. Γλυπιπή[82], ο Καλογεράκης είχε διορισθεί, ήδη από τον Νοέμβριο του 1828, «*κόνσολας*» της Ρωσίας στην Πάτρα από τον προξενικό «*πράκτορα*» Βούλγαρη[83].

Εάν οι πληροφορίες αυτές συνδυασθούν με τα αναφερόμενα από τη Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη (*Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 153 επ.) σχετικά με τη διαδικασία που ακολουθείτο κατά την καποδιστριακή περίοδο στις περιπτώσεις συλλήψεως από τις ελληνικές αρχές προσώπων βεβαρυμένων με την κατηγορία της πειρατείας, διαπιστώνεται ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση περιγράφεται, σε αδρές γραμμές, μία "τυπική", λίγο ως πολύ, περίπτωση συμβιβασμού των αντιδίκων. Η διαδικασία αυτή ετηρείτο στην πράξη όταν κάποιος ευρωπαίος υπήκοος προέβαλε αίτημα αποζημιώσεως κυρίως για ζημίες ή βλάβες προερχόμενες από πράξεις πειρατείας (λ.χ. διαρπαγή φορτίου, παράνομη σύλληψη σκάφους από έλληνα καταδρομέα και μη προσήκουσα φύλαξη ή συνοδεία αυτού, παράνομη διεκδίκηση αμοιβής («σώστρων») για τη διάσωση φορτίου κ.λπ.). Όπως ειδικότερα αναφέρει η συγγραφέας, ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας σε μία αγωνιώδη προσπάθεια να επιφέρει κάποια ισορροπία ανάμεσα στις πιέσεις που ασκούσε επιτακτικά η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για πάταξη του φαινομένου της πειρατείας, και στις εκκλήσεις των υποδίκων για διακοπή της προφυλάκισής τους μέσα σε εντελώς ακατάλληλα κρατητήρια[84], προ-

81. *Ε.Β.Ε. Υπουργεῖον Δικαίου, Κῶδιξ Γ2, Πρωτόκολλον εἰσερχομένων, 1828-1829.*

82. Βλ. σχετικά το επισυναπτόμενο στην από 20.12.1828 επιστολή του Κ. Μεταξά κείμενο διαμαρτυρίας του Κ. Γλυπιπή στο *Παράρτημα εγγράφων* της παρούσας μελέτης με αρ. 2, όπου σχετικά αναφέρονται τα ακόλουθα: «*Μετεφέρθη εἰς Πάτρας ὅπου θέλει διατρίβει διά πολύ διάστημα καιροῦ δι' ἐπιστασίαν ῥωσικήν ἐπεφορτίσθη...*».

83. «*ῥωσσίας πράκτωρ ὁ Βούλγαρης διώρισεν Κόνσολα τῶν Πατρῶν τὸν Καλογεράκην*». Το έγγραφο συσχετίζεται στο πρωτόκολλο με το αρ. εισερχ. 2355 έγγραφο της Γεν. Γραμμ. Δικαίου (*Ε.Β.Ε. Υπουργεῖον Δικαίου, Κῶδιξ Γ1, Πρωτόκολλον εἰσερχομένων, 1828-1829*) όπου σημειώνεται ότι ο διορισμός του Καλογεράκη έγινε με βάση το υπ' αρ. 7917 διάταγμα του Επιτρόπου Αχαΐας.

84. Για τις τραγικές συνθήκες που επικρατούσαν στις φυλακές και τον ρόλο που διεδραμάτισε ο Ιωάννης Γενατάς για την αντιμετώπιση του ζητήματος βλ. Μ. Τοπτσόγλου,

φυλάκιση η οποία παρατεινόταν επ' αόριστον λόγω της μη συγκροτήσεως ακόμη τακτικών δικαστηρίων, θεωρούσε ως προτιμότερη την εξώδικη ρύθμιση των διαφορών μεταξύ αλλαδαπών και ελλήνων και την ικανοποίηση, στο μέτρο του δυνατού, των σχετικών αιτημάτων. Σκοπός της συμβιβαστικής διευθέτησης των διαφορών ήταν να αποφευχθεί, τόσο η ενδεχόμενη προσφυγή των εναγόντων προς τους αρχηγούς των ευρωπαϊκών ναυτικών μοιρών[85], όσο και η υποβολή αγωγών προς την ελληνική κυβέρνηση[86]. Τα αιτήματα, στα οποία επισυνάπτονταν τα σχετικά αποδεικτικά έγγραφα, υποβάλλονταν, μέσω του οικείου προξενείου, προς τη Γενική Γραμματεία Δικαίου ή τον Κυβερνήτη και στη συνέχεια διαβιβάζονταν προς κρίση στο λειοδικείο. Εάν όμως ο ενάγων προτιμούσε την εξωδικαστική διευθέτηση της υπόθεσης, τότε τα διάδικα μέρη είτε προχωρούσαν σε απευθείας συνεννόηση για την επίλυση της διαφοράς τους είτε προκαλούσαν την παρέμβαση του οικείου προξένου προς τον σκοπό αυτό[87]. Στη δεύτερη πε-

---

«Αι φυλακαί επί Καποδίστρια», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 5, Αθήνα 2008, 327 επ.

85. Για την τύχη των πειρατικών σκαφών τα οποία περιήλθαν σε στρατιωτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις και τη στάση που ακολούθησαν οι ευρωπαίοι στο ζήτημα των αποζημιώσεων βλ. αναλυτικότερα ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Η δίωξις της πειρατείας*, *Μέρος Α'*, *ό.π.* 182 επ.

86. Μετά τη συγκρότηση από 8.5.1829 (ως τακτικού) του *Θαλασσίου Δικαστηρίου* (πρβλ. Ψήφισμα ΚΣΤ' αρ. 10926/10.4.1829 στον Γ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟ, «Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας. Α'. 1828-1829», *ΕΚΕΙΕΔ* 14 (1967), 154-157), το οποίο είχε αποκλειστική πλέον αρμοδιότητα για τις υποθέσεις λειών, οι αγωγές αποζημιώσεως εκδικάζονταν από το τακτικό αυτό δικαστήριο, εφόσον προέκυπτε διαφωνία μεταξύ των αντιδίκων για να συνεχισθεί η εκδίκαση εκκρεμούς υποθέσεώς τους ενώπιον της *Αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπής*. Εάν πάλι είχε υποβληθεί έγγραφη συναίνεση των αντιδίκων για να συνεχισθεί η δίκη ενώπιον της *Αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπής*, στοιχείο που βέβαια δεν συντρέχει στην παρούσα αντιδικία, την υπόθεση θα συνέχιζε να εκδικάζει η Επιτροπή αυτή. Για τη σχετική κυβερνητική εντολή της 26.4.1829 και τις υποθέσεις που εκδικάσθηκαν από την *Αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπή* κατά το διάστημα αυτό βλ. ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Η δίωξις της πειρατείας*, *ό.π.*, *Μέρος Β'*, 46-51. Ας σημειωθεί ότι ο Ιωάννης Γενατάς είχε διατελέσει λειοδίκης από 11.8.1828 έως την 3.1.1829 οπότε, λόγω της αναχωρήσεώς του από την Αίγινα, αντικαταστάθηκε στα καθήκοντά του από τον Λουκά Ράλλη (ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ, Αι αποφάσεις του Θαλασσίου Δικαστηρίου, *ό.π.*, 25). Σε κάθε περίπτωση πάντως η *Αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπή* είχε, ήδη από 15.5.1829, δηλαδή πέντε και πλέον μήνες πριν από την υποβολή του εδώ εξεταζομένου υπομνήματος, περατώσει την εκκαθάριση όλων των εκκρεμοτήτων της και είχε παύσει οριστικά να λειτουργεί (ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 24). Κατά συνέπεια, η παραπομπή της αντιδικίας Καλογεράκη-Γλυπιπή προς κρίση στην Επιτροπή αυτή δεν ήταν και εκ των πραγμάτων δυνατή.

87. Η διαδικασία αυτή, κατά την οποία προβλέπεται ως αναγκαία η παρέμβαση και παράσταση της οικείας προξενικής αρχής για την εξωδικαστική επίλυση της διαφοράς, εναρμονίζεται με τους ορισμούς των διεθνών συμβάσεων που είχαν κατά καιρούς υπο-

ρίπτωση, ο πρόξενος διαπραγματευόταν το ζήτημα με μία διαιτητική επιτροπή της οποίας τα μέλη ορίζονταν από τους διαδίκους με συνυποσχετικό (υπό την επιστασία του Εκτάκτου Επιτρόπου) ή απευθείας από τον ανά διοικητική περιφέρεια αρμόδιο Έκτακτο Επίτροπο[88] στο πλαίσιο μιας μορφής "μικτής" ή "υποχρεωτικής" διαιτησίας[89]. Οι υποθέσεις εκδικάζονταν στον τόπο διαμονής των κρατουμένων ή εναγομένων για καταβολή χρηματικής αποζημιώσεως. Εάν ο κατηγορούμενος ήταν ήδη υπόδικος, ο Έκτακτος Επίτροπος αποδεχόταν το αίτημά του για αποφυλάκιση, υπό την προϋπόθεση της καταβολής εγγυήσεως από κάποιον τρίτο, ο οποίος πλέον θα ήταν υπεύθυνος για την προσέλευση του αποφυλακιζόμενου ενώπιον της "διαιτητικής" επιτροπής.

Από τα πραγματικά περιστατικά που έχουν ήδη εκτεθεί, προκύπτει ότι και στη συγκεκριμένη περίπτωση είχε τηρηθεί η ως άνω περιγραφόμενη διαδικασία. Με δεδομένες τις προφανείς αντιρρήσεις των αντιδίκων για μία απευθείας συνεννόηση προς επίλυση της διένεξης, και όπως ειδικότερα προκύπτει από την επιστολή του Ιω. Καποδίστρια της 25.5.1828, ο Έκτακτος Επίτροπος Β. Κυκλάδων, σε συνεννόηση με τον προξενικό πράκτορα της Ρωσίας στη Σύρο, διόρισε ρώσους και έλληνες αιρετοκριτές ως μέλη της ειδικής επιτροπής που θα έκρινε την υπόθεση. Πράγματι, όπως προκύπτει από την επιστολή διαμαρτυρίας του Panin της 2.11.1829 προς τον Υπουργό Εξωτερικών Ιάκωβο Ρίζο, η επιτροπή αυτή συγκροτήθηκε τον Ιούλιο του 1828, ήταν τετραμελής και ως μέλη της ορίσθηκαν οι Danessi, Douma, Zaharoff και Δημητρακόπουλος[90]. Κατά τα αναφερόμενα στην επιστολή διαμαρτυρίας του κόμη Panin της 2.11.1829 προς τον Υπουργό Εξωτερικών

γραφεί μεταξύ Υψηλής Πύλης και ευρωπαϊκών κρατών περί ετεροδικίας των εμπορευομένων καταρχήν υπό γαλλική, και στη συνέχεια βρετανική, αυστριακή, ρωσική κ.λπ. σημαία σε όλες τις περιπτώσεις "μικτών" διαφορών που είχαν σχέση με την άσκηση του εμπορίου και τη ναυσιπλοΐα. Για το ζήτημα βλ. πιο κάτω σσ. 363 επ.

88. Βλ. σχετικά *Γεν. Έφημ.*, αρ. 35/16.5.1828 όπου γίνεται αναφορά και στις λοιπές αρμοδιότητες των Εκτάκτων Επιτρόπων. Οι Έκτακτοι Επίτροποι των διαφόρων τμημάτων του Αιγαίου Πελάγους ήταν πρόσωπα που έχαιραν της άμεσης εμπιστοσύνης του Κυβερνήτη εφόσον είχαν επιλεγεί από τον ίδιο με πρωταρχικό σκοπό τη δίωξη της πειρατείας στην ευρύτερη αυτή περιοχή (σύλληψη πειρατών και λαθρεμπόρων, οργάνωση των τοπικών αρχών, τήρηση των διατάξεων περί ναυσιπλοΐας, επαγρύπνηση για τη διαγωγή των εγκατεστημένων στα νησιά προσφύγων και αλλοεθνών, άρνηση χορήγησης ασύλου σε ξένους όταν η παραμονή τους ήταν αδικαιολόγητη). Βλ. σχετικά ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Η δίωξις της πειρατείας*, *Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 92-93). Για την παράλληλη επιδίωξη του Ιωάννη Καποδίστρια να περιορίσει, μέσω των διορισμών αυτών, την πολιτική δύναμη προκρίτων και οπλαρχηγών στις επαρχίες βλ. ΛΟΥΚΟΣ, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια*, *ό.π.*, 16-17.

89. Βλ. και πιο πάνω σημ. 24.

90. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, στίχ. 10-12.

Ιάκωβο Ρίζο Νερουλό, επειδή η έναρξη της συζήτησης της υπόθεσης καθυστερούσε λόγω του θανάτου του Danessi και της εκλογής του Δημητρακόπουλου ως μέλους της Γερουσίας, ο δικαστικός εκπρόσωπος του ενάγοντος πρότεινε στον νέο Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων, τον Νικόλαο Καλλέργη, την αντικατάσταση των δύο ελλειπόντων μελών με άλλους αιρετούς κριτές ελληνικής υπηκοότητας[91]. Ωστόσο, κατά τους ισχυρισμούς του Panin, ο Καλλέργης αρνήθηκε να προχωρήσει στον διορισμό νέων αιρετοκριτών έως ότου λάβει σχετική ειδική κυβερνητική εντολή διότι η ελληνική κυβέρνηση του είχε ήδη υποδείξει την παραπομπή όλων των εκκρεμών υποθέσεων στα τακτικά δικαστήρια που επρόκειτο να συσταθούν[92]. Αίτημα πάντως της αγωγής Καλογεράκη δεν θα πρέπει να ήταν η ποινική δίωξη του Γλυπιπή για το αδίκημα της πειρατείας, αλλά μόνον η καταβολή αποζημίωσης για την αρπαγή του φορτίου του πλοίου *Αριστείδης*. Τούτο προκύπτει με βάση κυρίως το στοιχείο που αναφέρει ο Γενατάς ότι ο εναγόμενος δεν κλήθηκε να καταβάλει στον Έκτακτο Επίτροπο εγγύηση για αποφυλάκιση, αλλά μόνον για τη διασφάλιση της παραμονής του στη Σύρο για όσο χρονικό διάστημα επρόκειτο να διαρκέσει η εκδίκαση της υπόθεσης[93].

Η 2η "παρατήρηση" Panin. Το ζήτημα της μη αναδρομικής εφαρμογής του ΙΘ΄ Ψηφίσματος.

Στη 2η παρατήρησή του ο κόμης Nikita Panin θα υποστηρίξει σθεναρά την εφαρμογή στη συγκεκριμένη διένεξη της αρχής της μη αναδρομικότητας των νόμων. Κατά την άποψή του οι διατάξεις του νέου νομοθετήματος του 1828 περί Δικαστικού Οργανισμού (ΙΘ΄ Ψήφισμα) με τις οποίες προβλέπεται η σύσταση τακτικών δικαστηρίων και η εκδίκαση των υποθέσεων αστικού, ποινικού και εμπορικού δικαίου από τα αρμόδια πλέον τακτικά δικαστήρια, δεν μπορούν να εφαρμοσθούν στην προκειμένη περίπτωση εφόσον η αντιδικία παραμένει ακόμη σε εκκρεμότητα ενώπιον της ειδικής επιτροπής που είχε ήδη ορισθεί[94]. Για να ενισχύσει μάλιστα τη θέση του

91. Βλ. *Παράρτημα εγγράφων* αρ. 4, *f.1r.* στίχ. 17-19, *f.1v.* στίχ. 1.

92. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, *f.1v.* στίχ. 2-4.

93. Για τους πρόσθετους λόγους που συνηγορούν υπέρ αυτής της εκδοχής βλ. πιο κάτω σ. 359.

94. Βλ. ομοίως και τις επιστολές διαμαρτυρίας Panin της 2.11.1829 και 23.11.1829 (*Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4 και 6) καθώς και τα αναφερόμενα από τον Γενατά στο εδώ εξεταζόμενο υπόμνημα: «*Αλλ' όλα ταῦτα ἐρρέθησαν ὑπὲρ τὸ δέον, διότι ἐνταῦθα δὲν εἶναι λόγος ἂν ἡ κατάστασις τινὸς προκατάρξεως πρέπει νὰ διαμαίνῃ ὡς εὑρίσκεται· ἀλλ' ἐὰν ὁ παλαιὸς Δικαστικὸς Ὀργανισμὸς πρέπει νὰ διατηρηθῇ διὰ νὰ τελειώσωσιν αἱ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, ὁ δὲ νέος νόμος νὰ περιορισθῇ εἰς μόνας τὰς μελλούσας νὰ παρουσιασθῶσιν ὑποθέσεις*» [*f.179* όπου η συνέχεια της σημ. (1)]. Από το σημείο αυτό

αυτή ο Panin θα επικαλεσθεί τη γνώμη ενός έγκριτου, όπως αναφέρει, νομικού, του Volkoff γραμματέως του ρώσου πρέσβη Jean Ribaupierre[95], ο οποίος επίσης συμφωνεί ότι «*ἦτον ἐσφαλμένη ἀρχή, καὶ ἄγνωστος καθ' ὅλον τὸν πολιτισμένον κόσμον, νὰ ἔχωσιν ὀπισθενεργὸν δύναμιν οἱ νόμοι οἱ κανονίζοντες τὴν διοίκησιν τοῦ δικαίου*» (*f.*177, στίχ. 23-24).

Στο σημείο αυτό αξίζει ίσως να επισημανθεί ότι ο ρώσος παρεμβαίνων παραλείπει να επικαλεσθεί την ειδική επί του θέματος ρύθμιση του άρθρου 19 του *Πολιτικοῦ Συντάγματος* της Ελλάδας του 1827, μία ιδιαίτερα πρωτοποριακή για την εποχή της διακήρυξη, σύμφωνα με την οποία, «*Ὁ νόμος δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἔχῃ ὀπισθενεργὸν δύναμιν*»[96]. Όπως είναι προφανές, η επίκληση και μόνο της διατάξεως αυτής, λόγω της αυξημένης τυπικής ισχύος της, θα συνιστούσε επαρκή βάση για τη συναγωγή ενός κανόνα γενικής εφαρμογής υπέρ της μη αναδρομικότητας των νόμων στη νέα ελληνική έννομη τάξη[97]. Η αποσιώπηση λοιπόν αυτή θα πρέπει μάλλον να αποδοθεί

προκύπτει με σαφήνεια ότι έως τον Νοέμβριο του 1829 η επιτροπή δεν είχε ακόμα υπεισέλθει στην κατ' ουσίαν συζήτηση επί της υποθέσεως. Για την άποψη ότι, ακόμη και οι εκκρεμείς σε πρώτο βαθμό δικαστικές υποθέσεις, εξαιρούνται από την αναδρομική ισχύ του νέου νόμου βλ. Σπ. Μανούσος, «Η αρχή της μη αναδρομής των νόμων και η σημασία της δια τον νομοθέτην και ερμηνευτήν (άρθρ. 2 Α. Κ.)», *Θέμις (Αγγελετόπουλων-Πράτσικα)* ΞΒ' (1951), 688 σημ. 52 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

95. Ο κόμης Jean Ribaupierre ρώσος διπλωμάτης, Ελβετός το γένος, εισήλθε στη ρωσική υπηρεσία επί Αικατερίνης Β' κατά σύσταση του Βολταίρου. Υπηρέτησε επί Αικατερίνης Β', Αλεξάνδρου του Α' και Νικολάου οπότε στάλθηκε στη Βιέννη και Κωνσταντινούπολη προς διεξαγωγή διαπραγματεύσεων σχετικά με το ζήτημα της ανεξαρτησίας της Ελλάδας. Μαζί με τους συναδέλφους του, Stratford Canning και Guilleminot, πρεσβευτές αντίστοιχα της Αγγλίας και Γαλλίας, μετείχε στις συζητήσεις της διασκέψεως του Πόρου κατά τους μήνες Σεπτέμβριο-Δεκέμβριο 1828. Περί τον Δεκέμβριο πάντως του έτους 1829, δηλαδή δύο μήνες μετά τη σύνταξη του παρόντος υπομνήματος, είναι γνωστό ότι ευρίσκεται στην Ελλάδα (D.C. Fleming, *John Capodistrias and the Conference of London 1828-1831*, [*Institute of Balkan Studies*, 124], Thessaloniki 1970, 59-60, 65, 73, 127 και στο εκεί Παράρτημα εγγράφων με αριθ. 83, 84, 88). Την 23.10.1830 θα ανακληθεί και θα διορισθεί πρεσβευτής της Ρωσίας στη Πρωσία. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι τα *Απομνημονεύματά* του (βλ. την ελληνική τους μετάφραση στο περιοδικό *Παρνασσός* 7, τευχ. 8 (1883), 679-687). Για την υποστήριξη που παρείχε προς τον Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια βλ. Λογκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Ιω. Καποδίστρια*, *ό.π.*, 35, 38 σημ. 67.

96. Μαμούκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, *ό.π.*, τ. 9, 131. Για την προγενέστερη διατύπωση της αρχής αυτής σε ένα από τα γαλλικά συντάγματα που καταρτίσθηκαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση, στο νορβηγικό Σύνταγμα του 1814 κ.ά. με σκοπό να αποφευχθεί η κατάχρηση της ελευθερίας του νομοθέτη να θεσπίζει αναδρομικούς νόμους υπό το πρόσχημα ότι ορισμένες εξαιρετικές περιπτώσεις δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθούν εκ των προτέρων βλ. Μανούσος, Η αρχή της μη αναδρομής των νόμων, *ό.π.*, 643 σημ. 43-45, 644 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

97. Για τη δυναμική της ρητής καθιέρωσης μιας γενικής αποδοκιμασίας ή καταδίκης

στο γεγονός ότι, ήδη με την από 15.1.1828 Πράξη της Βουλής[98], η ισχύς του Συντάγματος του 1827 είχε τεθεί σε αναστολή μέχρι τη συγκρότηση Εθνικής Συνέλευσης[99]. Για τον λόγο ίσως αυτό ο Panin (ενδεχομένως και ο Volkoff)[100] θα στηρίξουν την υπεράσπισή τους αποκλειστικά και μόνον στο επιχείρημα ότι η μη αναδρομικότητα των νόμων αποτελεί αναμφισβήτητο

της αναδρομικότητας του νόμου με συνταγματική διάταξη βλ. Π. Παγοπουλος, «Συμβολή στη νομική θεμελίωση των ορίων της αναδρομικής ισχύος του νόμου. Ιστορική καταγωγή και σύγχρονες προεκτάσεις». *Το Σύνταγμα* 1985, 298-299.

98. Η Πράξη αυτής (Ψήφισμα ΝΗ') με την οποία ψηφίσθηκε το "προσωρινό" πολίτευμα της 15.1.1828 (Μαμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, *ό.π.*, τ. 10, σ. 39 επ.), κατ' επίκληση της «*σωτηρίας τοῦ ἔθνους*», έχει χαρακτηρισθεί ως "πραξικόπημα" της Βουλής εφόσον το Σύνταγμα του 1827 προέβλεπε ρητά ότι η Βουλή ή η Κυβέρνηση δεν δύναται να νομοθετήσει ή να ενεργήσει αντίθετα με τα οριζόμενα στο Σύνταγμα, και μάλιστα υπό καμμία πρόφαση και σε οποιαδήποτε περίσταση (Ν. Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον (ερμηνεία του αναθεωρηθέντος ελληνικού Συντάγματος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών)*[3], τ. Α', Αθήναι 1915, 24 σημ. 5· Α. Σβωλος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*[2], Αθήνα 1972, 28). Κατά τον Ν. Δραγούμη, τα άθλια αποτελέσματα της εφαρμογής των προηγουμένων Συνταγμάτων ώθησαν τον Καποδίστρια στην απόφασή του να μην κυβερνηθεί η χώρα κατά τις ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1827 (Ν. Δραγουμη, *Ιστορικαί αναμνήσεις*[2], Ι, 1879, 79). Αλλά, και κατά την τότε γενική ομολογία, οι ιδιαίτερα πρωτοπόρες για την Ελλάδα της εποχής εκείνης ρυθμίσεις του συνταγματικού αυτού κειμένου δεν θα μπορούσαν να εφαρμοσθούν στην πράξη (Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, 24 σημ. 2· Γ. Ασπρεας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Α', Αθήναι 1934, 63, 66). Σε κάθε περίπτωση, η αναστολή του Συντάγματος του 1827, η οποία, κατά τον Αλ. Σβώλο, «*ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς σπουδαιότερες πολιτικές πράξεις τῆς περιόδου τοῦ Ἀγῶνος*», εγκαινίασε την περίοδο της απολυταρχίας στην Ελλάδα και έβλαψε πολιτικά τον ίδιο τον Καποδίστρια καθώς τροφοδότησε την αντιπολίτευση με σημαντικά επιχειρήματα εναντίον του. Για το πολιτικό και διπλωματικό υπόβαθρο της συγκεκριμένης πολιτικής επιλογής του Ιω. Καποδίστρια, η οποία κατ' ουσίαν απέβλεπε στην αποκατάσταση της διεθνούς νομιμότητας της χώρας και στη σταθεροποίηση της ελληνικής διακυβέρνησης, βλ. Α. Δεσποτοπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, Αθήναι 1954, 77-87· Δ. Βερναρδακης, *Καποδίστριας και Όθων*, Αθήναι 1961, 60-62, 70-71.

99. Μετά από συνεχείς αναβολές, ως προς τη σύγκληση Εθνικής Συνελεύσεως, το "προσωρινό" αυτό πολίτευμα της 15.1.1828 επικυρώθηκε (με ελάχιστες τροποποιήσεις) με το Β' Ψήφισμα της 22.7.1829 από την Δ' Εθνική Συνέλευση του Άργους (Μαμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, *ό.π.*, τ. 11, 144 επ.). Εξυπακούεται ότι, ούτε η από 15.1.1828 πράξη της Βουλής, αλλά ούτε και το επικυρωτικό αυτής Ψήφισμα της 22.7.1829 περιελάμβαναν ρυθμίσεις περί μη αναδρομικότητας των νόμων. Απλώς το Ψήφισμα του 1829, στο πρώτο του άρθρο, περιείχε σύσταση προς την ελληνική κυβέρνηση ότι, κατά την επικειμένη αναθεώρηση των προηγουμένων Συνταγμάτων, θα πρέπει να συμμορφωθεί με τις αρχές που είχαν αποδεχθεί οι Εθνικές Συνελεύσεις της Επιδαύρου, του Άστρους και της Τροιζήνας.

100. Από το υπόμνημα δεν προκύπτει εάν η άποψη Volkoff είχε διατυπωθεί με αφορμή τη συγκεκριμένη αντιδικία ή κάποια άλλη περίπτωση.

αξίωμα κατά το ρωμαϊκό δίκαιο[101]. Ασαφές ωστόσο παραμένει εάν η τοποθέτησή τους αυτή είχε τεκμηριωθεί με την επίκληση συγκεκριμένων διατάξεων του ιουστινιάνειου δικαίου οι οποίες, κατά τις τότε κρατούσες νομικές αντιλήψεις, θεμελίωναν τη γενικότερη εφαρμογή της αρχής αυτής[102]. Από το γεγονός πάντως ότι ο Γενατάς δεν αντικρούει το περιεχόμενο συγκεκριμένων ρυθμίσεων του ιουστινιάνειου δικαίου[103], από τις οποίες θα μπορούσε να συναχθεί η ισχύς ενός αξιώματος περί μη αναδρομικότητας στο ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο[104], μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι παρόμοια τεκμηρίωση θα πρέπει να έλλειπε από τις παρεμβάσεις που έγιναν από τον Panin (και ενδεχομένως και από τον Volkoff) υπέρ των συμφερόντων του ενάγοντος Σπ. Πετρώφ Καλογεράκη.

Στην άποψη Volkoff, ο οποίος κατά την "φιλόφρονο" παρατήρηση του Γενατά «*ἐποτίσθη ἀπὸ τὰ νάματα τῆς καθαρᾶς πηγῆς τῆς Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου κ' τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον εἶναι αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος γραπτός*», ο Υπουργός Δικαιοσύνης θα αντιτείνει τα δικά του νομικά του επιχειρήματα με βάση τρεις άξονες, τους οποίους και ιεραρχεί όπως ακολουθεί: *Πρώτον*: τον «*ὀρθό λόγο*», *Δεύτερον*: τον «*νόμο*», δηλαδή το ιουστινιάνειο δίκαιο και *Τρίτον*: ορισμένα στοιχεία που προκύπτουν από το ιστορικό

---

101. Ανεξάρτητα από τη ρητή αναγραφή της απαγορεύσεως της αναδρομικότητας των νόμων σε ένα συνταγματικό κείμενο. Βλ. σχετικά WINDSCHEID, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον. Α. Γενικαί Αρχαί* (μετ. Ν. Δημαράς). Αθήναι 1882, § 32 όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. Την άποψη αυτή δέχθηκε και η Ελληνική Εθνοσυνέλευση κατά το έτος 1844, εφόσον απέρριψε σχετική πρόταση για ρητή προσθήκη της αρχής της μη αναδρομικότητας στο Σύνταγμα με την αιτιολογία ότι επρόκειτο για αδιαμφισβήτητη αρχή που δεν είχε ανάγκη συνταγματικής κατοχύρωσης (Α. ΡΑΙΚΟΣ, «Η αναδρομικότης των νόμων εν τω ελληνικώ και αλλοδαπώ Συνταγματικώ Δικαίω», *Επιθεώρησις Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου* 10 (1966), 250 σημ. 5).

102. Βλ. ενδεικτικά FR. CARL VON SAVIGNY, *System des heutigen Römischen Rechts*, τ. VIII, Berlin 1849, 392 επ.· WINDSCHEID, *Γενικαί Αρχαί*, *ό.π.*, § 32 σημ. 1a· Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Στοιχεία του Αστυκού Δικαίου. Α. Γενικαί Αρχαί*, Αθήναι 1887, § 7 σημ. 1· F. REGELSBERGER (μετ. μετά προσθηκών Γ. Μαριδάκης), *Γενικαί Αρχαί του Δικαίου των Πανδεκτών*, τ. Α΄, Αθήναι 1935, § 47 III σημ. 4. Για την ενσωμάτωση των αντιλήψεων αυτών στις ευρωπαϊκές (και όχι μόνον) νομοθεσίες του 19ου αι. και στον πρώτο ελληνικό Αστικό Νόμο ΤΖΑ΄ της 29.10/15.11.1856 (κατά το πρότυπο του γαλλικού Αστικού Κώδικα) βλ. ΜΑΝΟΥΣΟΣ, Η αρχή της μη αναδρομής των νόμων, *ό.π.*, 641, 643.

103. Αντιθέτως μάλιστα, όπως θα εκτεθεί στη συνέχεια, από τη σκοπιμότητα που εξυπηρετούσαν συγκεκριμένα χωρία του ιουστινιάνειου δικαίου θα συμπεράνει την υιοθέτηση κάποιων γενικότερων αρχών που στηρίζουν την τοποθέτησή του υπέρ της μη ισχύος ενός αξιώματος περί αναδρομικότητας των νόμων στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο.

104. Όπως λ. χ. οι *C.J.*4.35.23.3, *Nov.(Just.)* 22 c. 1, *Nov.(Just.)* 66 c. 1 § 4, *Nov.(Just.)* 115. Πρβλ. Γ. ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ, «Ο Δημοσθένης θεωρητικός του δικαίου», στον τόμο *Μελέται*, Αθήνα-Κομοτηνή 1979, 120-121· ΠΑΓΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Συμβολή στη νομική θεμελίωση των ορίων της αναδρομικής ισχύος, *ό.π.*, 303-304, 306 σημ. 37.

της συγκεκριμένης αντιδικίας[105]. Πριν προχωρήσουμε ωστόσο στην ανάλυση των επιχειρημάτων αυτών, είναι ίσως σκόπιμο να προηγηθεί μία σύντομη αναφορά στο ισχύον κατά την περίοδο αυτή νομικό καθεστώς, όσον αφορά στο ζήτημα της εφαρμογής της αρχής της μη αναδρομικότητας των νόμων.

Ο νόμος *Περί Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων* του 1828 δεν περιελάμβανε ρητή διάταξη για αναδρομική εφαρμογή των διατάξεών του επί των εκκρεμών υποθέσεων, αλλά ούτε και διάταξη για πλήρη κατάργηση των ειδικών ή έκτακτων επιτροπών που είχαν λειτουργήσει κατά τη διάρκεια της προηγουμένης περιόδου. Αντιθέτως μάλιστα και λαμβάνοντας υπόψιν τις έκτακτες πολεμικές συνθήκες της περιόδου ο νομοθέτης, στη συμπληρωματική διάταξη του άρθρου 39, όριζε ότι αναβάλλεται η λειτουργία των ειρηνοδικείων και πρωτοκλήτων δικαστηρίων σε όσες επαρχίες ή τμήματα οι πολεμικές συνθήκες δεν επέτρεπαν προσωρινά τη σύστασή τους[106]. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, καταρχήν τουλάχιστον, δεν ετίθετο ζήτημα αναδρομικής εφαρμογής του νέου Δικαστικού Οργανισμού εφόσον, για ένα μεταβατικό, πλην αόριστο, χρονικό διάστημα, παρέμενε επιτρεπτή η προσωρινή εκδίκαση των υποθέσεων από "δικαστικές" επιτροπές σε όσες τουλάχιστον περιοχές, λόγω των έκτακτων συνθηκών, δεν θα ήταν δυνατή η σύσταση και λειτουργία των νέων δικαστηρίων[107]. Παρότι λοιπόν κατά την

105. Το ζήτημα της αναδρομικότητας των νόμων θα απασχολήσει τον Γενατά ακόμη μία φορά, το έτος 1831, με αφορμή το ζήτημα της εφαρμογής ή μη της νομιναλιστικής αρχής για την εξόφληση παλαιών χρεών. Στη γνωμάτευσή του εκείνη ο Γενατάς θα "παρακάμψει" έντεχνα τον ισχυρισμό των αντιδίκων περί μη οπισθενέργειας του σχετικού νέου νομοθετήματος (Ψήφισμα αρ. 188. *Γεν. Έφημ. τῆς Ἑλλάδος*, ἔτος Ε΄, αρ. 82 της 18.10.1830), με το επιχείρημα ότι δεν επρόκειτο περί νέου νόμου, αλλά περί «*προϋπάρχοντος*» για τους ακόλουθους τρεις λόγους: α) διότι η σχετική ρύθμιση «*ὑπῆρχε πρὶν τοῦ ψηφίσματος, καὶ πρὶν τῆς Ἐπαναστάσεως δι' ἀγράπτου νόμου*», β) διότι «*ἐπανελήφθη ἐπὶ Ἐπαναστάσεως διὰ πράξεως τῆς Βουλῆς χρονολογουμένης την 16 9μβρίου 1827*» και γ) διότι «*στηρίζεται εἰς τὴν παραδεχθεῖσαν ἀρχὴν τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορικοῦ Κώδηκος*» (βλ. ειδικότερα τις «*Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ Πέμπτου ἐπιχειρήματος*» στον Βισβιζη, Νομικά έγγραφα, *ό.π.*, 115). Πρβλ. επίσης τις απαντήσεις του στο 4ο επιχείρημα που είχαν διατυπώσει εν προκειμένω οι αντιπρέσβεις των ευρωπαϊκών δυνάμεων (Βισβιζης, Νομικά έγγραφα, *ό.π.*, 109).

106. «*Ἀναβάλλονται αἱ Εἰρηνοδικίαι καὶ τὰ Πρωτόκλητα Δικαστήρια εἰς ὅσας Ἐπαρχίας ἢ Τμήματα αἱ περιστάσεις τοῦ πολέμου δὲν συγχωρήσουν πρὸς καιρὸν τὴν σύστασίν των*» (Μαμουκας, *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν*, *ό.π.*, τ. 11, 511). Για το ζήτημα της αποκλειστικής αρμοδιότητας των δικαστηρίων που ιδρύονται με τον νέο νόμο επί των εκκρεμών διαφορών εάν με τον νεότερο νόμο καταργείται το δικαστήριο που είχε προηγουμένως επιληφθεί της υποθέσεως βλ. Παπαδοπουλος, *Η αναδρομική δύναμις*, *ό.π.*, 130.

107. Κατά την άποψη που υπεστήριξε ο Σπ. Μανούσος (Μανουσος, Η αρχή της μη αναδρομής των νόμων, *ό.π.*, 687), η σημασία της γενικής αρχής της μη αναδρομής εμφανίζεται και όταν πρόκειται να ερμηνευθούν μεταβατικές διατάξεις του νόμου. Για τον λόγο αυτό, οι μεταβατικές διατάξεις που επιτάσσουν την εξακολούθηση της ισχύος του

καποδιστριακή περίοδο, όπως επισημαίνει και ο Δ. Σερεμέτης[108], δεν ευνοήθηκε, από την άποψη της επίσημης κυβερνητικής πολιτικής, η διατήρηση του θεσμού των "δικαστικών" ή "διαιτητικών" επιτροπών (της λεγομένης 'υποχρεωτικής' διαιτησίας), η προσωρινή λειτουργία των επιτροπών αυτών ήταν αναγκαία στην πράξη λόγω της αδυναμίας να συσταθούν και να λειτουργήσουν άμεσα τα τακτικά δικαστήρια. Άλλωστε, για τον ίδιο λόγο, η μορφή της 'υποχρεωτικής' διαιτησίας προσδίδεται, κατά την περίοδο αυτή, και σε άλλα δύο είδη δικαστηρίων, τα οποία ιδρύθηκαν και λειτούργησαν παράλληλα με τα τακτικά, δηλαδή το *Θαλάσσιον Δικαστήριον*, αρμόδιο από τον Απρίλιο του 1829 μόνον για τις υποθέσεις λειών, και τα λεγόμενα δικαστήρια "επιεικείας" που είχαν αρμοδιότητα για τη ρύθμιση των αξιώσεων που προέρχονταν από εξόφληση παλαιών χρεών των κοινοτήτων αλλά και άλλων υποθέσεων ιδιωτικής και ποινικής φύσεως[109]. Επιπλέον όμως, όπως προαναφέρθηκε, και το ακραιφνώς δημοκρατικό, σε σύγκριση με όλα τα τότε πολιτεύματα της Ευρώπης, *Πολιτικό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος* (Τροιζήνα Γ' Εθνική Συνέλευση 1.5.1827)[110], με το οποίο είχε αναθεωρηθεί το *Προσωρινό Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος ἢ Νόμος τῆς Ἐπιδαύρου* (Άστρος, Β' Εθνική Συνέλευση 1823), καθέρωνε ρητά, με τη διάταξη του άρθρου 19, την αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων. Κατά συνέπεια, τόσο οι μεταβατικές διατάξεις του νέου Δικαστικού Οργανισμού του 1828, όσο και η θεμελιώδης συνταγματική επιταγή του άρθρου 19 του Συντάγματος της Τροιζήνας, συνηγορούσαν υπέρ της αποδοχής του αιτήματος του ενάγοντος. Στην προσπάθειά του λοιπόν να ανατρέψει το προφανές αυτό "προβάδισμα", ο Υπουργός Δικαιοσύνης εκκινεί από την επισήμανση της αξίας του δημοσίου ή γενικού συμφέροντος προς την οποία προσανατολίζεται ή θα πρέπει να προσανατολίζεται το θετικό δίκαιο. Πρόκειται, κατ' αυτόν, για τον ανώτατο σκοπό του δικαίου ο οποίος, κατά κανόνα, υπερισχύει σε περίπτωση συγκρούσεως μεταξύ των διαφόρων απαιτήσεων της δικαιοσύνης και μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις υποχωρεί έναντι άλλων αξιών, όπως η νομική ασφάλεια ή τα «κεκτημένα» δικαιώματα των ιδιωτών (στις περιπτώσεις των νόμων που εξυπηρετούν το ιδιωτικό συμφέρον). Η επιχειρηματολογία του, η οποία βασίζεται, όπως ο ίδιος αναφέρει, πρωταρχικά στις επιταγές του «*ὀρθοῦ λόγου*» και, κατά δεύτερο λόγο, στις πηγές του ιουστινιάνειου δικαίου, αναπτύσσεται όπως ακολουθεί.

προϋφισταμένου δικαίου, περιορίζοντας έτσι το χρονικό εύρος εφαρμογής του νεότερου νόμου, πρέπει να ερμηνεύονται με ευρύτητα ώστε να δίδεται σε αυτές η μεγαλύτερη δυνατή έκταση εφαρμογής, ενώ επιπλέον είναι επιδεκτικές εφαρμογής κατ' αναλογίαν.

108. *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 139 επ.

109. Περί αυτών βλ. πιο κάτω σ. 357.

110. Πρβλ. Σαριπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, *ό.π.*, 23 σημ. 3.

Α. Η επιχειρηματολογία με βάση τον «ορθό λόγο»

Το φυσικό δίκαιο, ως το «*ἀρχέτυπον*» δίκαιο[111], καθώς και οι νεότερες κωδικοποιήσεις του ιδιωτικού και ποινικού δικαίου των Εθνών[112], δεν αποτελούν παρά «*στοιχειώδεις κανόνες ἐπιεικείας*», καθώς στηρίζουν την ισχύ και συνεπώς αντλούν τη νομιμοποίησή τους από τις πηγές του ρωμαϊκού δικαίου, «*την καλλίστη πηγὴ τῶν Νομογράφων καὶ τῶν Νομοδιδασκάλων*». Πού βασίζεται η προφανής υπεροχή του ρωμαϊκού δικαίου έναντι των νεότερων κωδικοποιήσεων; Γιατί ο «*πολιτισμένος κόσμος*» συνεχίζει να πολιτεύεται «*διὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν νόμων*»; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά δίδεται ήδη στο προοίμιο της σχετικής επιχειρηματολογίας του Ιω. Γενατά όπου θα σπεύσει να αναφέρει ότι «*οἱ πίνακες τῶν ρωμαϊκῶν νόμων*» δεν αποτελούν παρά τη γραπτή έκφραση του "ορθού λόγου" εκφράζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη βασική θεωρητική προσέγγιση του "ius commune" των ευρωπαϊκών εθνών ως "ratio scripta"[113]. Για να ενισχύσει μάλιστα αυτή του την τοποθέτηση ότι το ρωμαϊκό δίκαιο αποτυπώνει τις αρχές του "(ορθο)λογικού" δικαίου, ο Υπουργός Δικαιοσύνης θα επικαλεσθεί την άποψη που εξέφρασε ο νομομα-

111. Η άποψη αυτή περί του φυσικού δικαίου ως του «*ἀρχετύπου δικαίου τῶν Ἐθνῶν*» (*droit primitif*) έχει ήδη εκφρασθεί και στη από 29.11.1828 γνωμοδότηση της *Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπής*, της οποίας η πατρότητα τεκμηριωμένα αποδίδεται στον Ιωάννη Γενατά (Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 28 επ.).

112. Πρόκειται για τις λεγόμενες κωδικοποιήσεις του "φυσικού δικαίου" [Βαυαρίας (*Codex Maximilianeus Bavaricus* 1756), Πρωσίας (*Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten* 1794), Γαλλίας [*Code civil* (*Ναπολεόντειος*) 1804/1805) και Αυστρίας (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* 1811/1812)] οι οποίες σηματοδοτούν το τέλος του 18ου-αρχές του 19ου αι. καθώς θεσπίζουν τους πρώτους φραγμούς στην άμεση, έως τότε, πρακτική εφαρμογή του ρωμαϊκού δικαίου. Πρβλ. ενδεικτικά E. Stein, *Roman Law in European History*, 2005, 111-115. Για τα νομικά εγχειρίδια του 18ου αι. (Andrew McDouall, *Institutes of the Law of Scotland*, 1751-1753/Robert Joseph Pothier, *Pandectae in novum ordinum digestae*, 1748-1752) τα οποία προετοίμασαν το έδαφος των πρώτων αυτών μεγάλων κωδικοποιήσεων βλ. Stein, *Regulae juris*, *ό.π.*,178-179. Πρβλ. και M. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe 1000-1800* (μετ. Lydia Cochrane)², USA 1995, 4 επ.

113. Για τη θεώρηση του ρωμαϊκού δικαίου, ως του κοινού "κατά λόγον" δικαίου των ευρωπαϊκών εθνών, δηλαδή ως του απολύτως ορθού και αυθεντικού δικαίου πρβλ. ενδεικτικά Regelsberger, *Γενικαί Αρχαί του Δικαίου των Πανδεκτών ό.π.*, 5, 59· Stein, *Roman Law in European History*, *ό.π.*, 94-96. Για τους ιστορικούς λόγους για τους οποίους, ήδη κατά τη διάρκεια του 15ου και 16ου αι., μέσω ιδίως του ιδεολογικού διαύλου της "Δεύτερης Σχολαστικής" (με πρόδρομο τον Fransisco de Vitoria, *De potestate civili*, 1528), προτιμήθηκε η αναγωγή του "ius commune" σε "ratio scripta", έναντι της πλέον "πραγματιστικής" θεώρησής του ως θετού δικαίου που υπάγεται σε διαρκή αναπροσαρμογή, ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές επιλογές των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων βλ. Bellomo, *The Common Legal Past of Europe 1000-1800*, *ό.π.*, 224 επ. Πρβλ. και τα *Πρακτικά του Συνεδρίου της 16-19 Οκτωβρίου, Φλωρεντία 1973* στον τόμο *La Seconda Scolastica nella formazione del diritto privato moderno. In contro di Studio* (ed. P. Grossi), Milan 1973.

θής Portalis[114] στην περίφημη εισήγησή του κατά την επικύρωση του Ναπολεοντείου Κώδικα του 1804 («*Discours préliminaire au projet de code civil*»). Κατά την άποψη του Jeanne-Etienne–Maris Portalis, οι νεότερες νομοθεσίες των κρατών δεν αποτελούν «*παρὰ στοιχειώδεις κανόνες ἐπιεικείας*», οι οποίοι αντλούν την ισχύ τους από το ρωμαϊκό δίκαιο[115]. Τυχόν ερμηνεία των διατάξεων του Ναπολεοντείου Κώδικα, η οποία δεν θα ελάμβανε υπόψιν της την πρωταρχική αυτή θεώρηση, θα ήταν, κατά τον Portalis, κακή ερμηνεία. Κατά συνέπεια, ο νομοθέτης, ο δικαστής αλλά και ο πολιτικός οφείλουν να ανατρέχουν στις πηγές του ρωμαϊκού δικαίου[116] το οποίο, ως εκφραστής της "επιεικείας"[117] ανάγεται σε πηγή δικαίου υπέρτερης ισχύος από τις νεότερες νομοθεσίες των ευρωπαϊκών κρατών. Ενδιαφέρον είναι πάντως να σημειωθεί ότι, παρότι ο Γενατάς επικαλείται την άποψη του Portalis για την υπέρ-

114. Το πιθανότερο αναφέρεται στον Jeanne-Etienne–Maris Portalis (1746-1807), και όχι στον γιό του, επίσης νομικό, Joseph-Marie Portalis (1778-1858) ο οποίος ως Υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας, κατά τον Φεβρουάριο του 1829, υποστήριξε τη συνοριακή γραμμή Άρτας-Βόλου για την οριοθέτηση του ελληνικού κράτους (Fleming, *John Capodistrias and the Conference of London*, ό.π., 81 σημ. 24). Ο Jeanne-Etienne–Maris Portalis είχε διατελέσει Υπουργός Δικαιοσύνης, Υπουργός των Εξωτερικών, Πρόεδρος του Ανωτάτου Ακυρωτικού Δικαστηρίου και μέλος της γαλλικής Γερουσίας επί Λουδοβίκου XVIII. Το έτος 1800 ορίσθηκε από τον Βοναπάρτη σύμβουλος του κράτους και απετέλεσε το πλέον επιφανές μέλος της αρμοδίας νομοπαρασκευαστικής επιτροπής για τη σύνταξη του *Code Civil* του 1804 (λοιπά μέλη ο François Denis Tronchet, ο Félix-Julien-Jean Bigot de Préameneu και ο Jacques de Maleville). Βλ. σχετικά Ch. Hugh, *Encyclopaedia Britannica. A dictionary of arts, sciences, literature and general information*, London 1910-1922, τ. 11, s.v. *Portalis, Jean Etienne Maris*, 110 όπου σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές.

115. *f.179*, στίχ. 18-22. «*elles seraient mal entendues les dispositions consignées dans ce code si on les envisageaient autrement que comme des Regles élémentaires d'équité dont t(o)utes les ramifications se trouvent dans le droit romain, c'est là, qui doit puiser ses connaissances l'homme de loi, le Juge, le Magistrat, l'homme d'état*».

116. Στο πλαίσιο των νεότερων ιδεών περί ενός "μεταβλητού" φυσικού δικαίου το οποίο οφείλει να αναπροσαρμόζεται με βάση τις απαιτήσεις της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας πρβλ. την παρατήρηση του H. Coing (*Grundzüge der Rechtsphilosophie*[2], Berlin 1969, 206) ότι οι πραγματικοί ερευνητές του φυσικού δικαίου είναι οι πρακτικοί νομικοί (ο νομοθέτης και ο δικαστής).

117. Ενδέχεται η «ἐπιείκεια» να χρησιμοποιείται στο σημείο αυτό υπό την έννοια της ατομικής δικαιοσύνης, η οποία διατρέχει τις ρυθμίσεις του ιδιωτικού ρωμαϊκού δικαίου, σε αντιδιαστολή με την έννοια του δημοσίου ή γενικού συμφέροντος (bonum commune), την οποία θα αναπτύξει ο Ιω. Γενατάς στη συνέχεια της επιχειρηματολογίας του. Για την ταύτιση της εννοίας της επιεικείας με την ατομική δικαιοσύνη η οποία απονέμεται με βάση τις ειδικές συνθήκες μιας συγκεκριμένης περιπτώσεως βλ. H. Henkel, *Einführung in die Rechtsphilosophie*[2], München 1977, §33. Για το "γενικό καλό" ως τον ανώτατο σκοπό του δικαίου από φιλοσοφική κυρίως άποψη βλ. τη συστηματική επισκόπηση των θεωριών που αναπτύχθηκαν κατά τον 20ο αι. στον Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, *Ζωντανό και Φυσικό Δίκαιο*, Αθήνα 1982, 308 επ., κυρίως 322 επ.

τερη ισχύ του ρωμαϊκού δικαίου, παραλείπει να αναφερθεί στην εισήγηση του γάλλου νομομαθούς επί του άρθρου 2 του γαλλικού *Αστικού Κώδικα* ενώπιον του γαλλικού κοινοβουλίου (23.2.1803)[118] όπου εκείνος είχε επιχειρηματολογήσει υπέρ της μη αναδρομικότητας των νόμων ως θεμελιώδους αρχής του δικαίου[119]. Η "επιλεκτική" αυτή μνεία αποτελεί ίσως μία ένδειξη ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης δεν υιοθετεί αβασάνιστα τις απόψεις που είχαν έως τότε διατυπωθεί υπέρ της αυτούσιας αποδοχής των ορισμάτων της γαλλικής νομικής επιστήμης κατά την κατάρτιση των νέων Κωδίκων[120] αν και, ως μέλος της αρμόδιας νομοπαρασκευαστικής επιτροπής[121], κλίνει, και μάλιστα έμπρακτα, προς την κατεύθυνση της εναρμόνισης του συστήματος οργάνωσης της δικαιοσύνης στην Ελλάδα με τις νομοθεσίες των «*πεπολιτισμένων Ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης*»[122]. Ανάλογη είναι άλλωστε και η θέση που θα υποστηρίξει ένα χρόνο αργότερα με αφορμή τις παρατηρήσεις του ιταλού νομομαθούς κόμη Αλερίνου Πάλμα επί του άρθρου 81 της *Ἐγκληματικῆς Διαδικασίας* του 1830. Κατά την άποψη που θα εκφράσει δεν θα ήταν ορθή η αυτούσια εισαγωγή στο νέο ελληνικό κράτος οποιουδήποτε ευρωπαϊκού Ποινικού Κώδικα, εφόσον η εκτίμηση της βαρύτητας μιας εγκληματικής πράξης και ο ανάλογος προσδιορισμός της επιβλητέας ποινής θα πρέπει να προσμετρά «*τὰς χρείας τοῦ κράτους, ὡς πρὸς τὰς 4 σχέσεις αὐτοῦ, τὴν πολιτικήν, τὴν οἰκονομικήν, τὴν ἠθικήν, καὶ τὴν φυσικήν..*»[123].

---

118. «*La loi ne dispose que pour l'avenir; elle n'a point d'effet rétroactif*».

119. Βλ. το σχετικό κείμενο στον P. Roubier, *Les conflits de lois dans le temps: Théorie dite de la non-rétroactivité des lois*, I. Paris 1925, 205-206. Πρβλ. και το άρθρο 8 της γαλλικής διακήρυξης των δικαιωμάτων του 1789 καθώς επίσης και το άρθρο 14 του γαλλικού Συντάγματος της 24.6.1793 όπου και ρητή διακήρυξη της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων.

120. Βλ. σχετικά άρθρο 99 του *Πολιτικοῦ Συντάγματος* της Τροιζήνας όπου ρητώς ορίζεται ότι: «*οἱ μέλλοντες νὰ συνταχθῶσι κώδικες, πολιτικός, ἐγκληματικὸς καὶ στρατιωτικός, δέον ὅπως ἔχουν ἰδιαιτέρως βάσιν τὴν Γαλλικὴν Νομοθεσίαν*» (Μαμούκας, *ό.π.*, τ. 9, 147). Πρβλ. και Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Το Ελληνικόν Δίκαιον από του 1453 και εφεξής», στον τόμο *Άπαντα* Β1 (επιμ. Π. Τσούκας), Αθήνα 2009, 496.

121. Η επιτροπή αυτή, στην οποία μετείχαν, εκτός από τον Ιω. Γενατά, και οι Χριστόδουλος Κλονάρης και Γρηγόριος Σούτσος, ορίσθηκε με το Ψήφισμα ΛΘ΄ της 29.3.1828 «*Περὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Πανελληνίου*». Κατά τον Ν. Πανταζόπουλο, τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής, σε αντίθεση με τον Γενατά, τάσσονταν υπέρ της αναγνωρίσεως της νομικής πραγματικότητας που ίσχυε στην καθημερινή πρακτική (Πανταζοπουλος, Ο Ιωάννης Γενατάς, *ό.π.*, 303-304).

122. Απόδειξη αυτού αποτελεί το γεγονός ότι η *Πολιτική* και η *Ἐγκληματική Διαδικασία* του 1830, οι οποίες θεωρούνται κατεξοχήν δημιουργήματα του Ιωάννη Γενατά, καταρτίσθηκαν, η μεν πρώτη, κατά το πρότυπο της γαλλικής *Πολ.Δ* του 1806 (μέρους της Ναπολεοντείου Κωδικοποιήσεως) ενώ η δεύτερη, κατ' επίδραση της ιταλικής νομικής επιστήμης (Τουρτογλου, Ο Διοργανισμός των Δικαστηρίων, *ό.π.*, 181 σημ. 2 και 3).

123. «.. *Ἡ ἐκτίμησις ἐγκληματικῆς τινος πράξεως βλαπτούσης δικαίωμα κρέμα-*

Από όσα προαναφέρθηκαν, είναι πλέον προφανές ότι η απόκριση του Γενατά επί της 2ης παρατηρήσεως του κόμη Nikita Panin αποκαλύπτει την πρόθεσή του να προσεγγίσει το ζήτημα της αναδρομικότητας των νόμων υπό το πρίσμα των αρχών του "φυσικού" ή "λογικού" δικαίου[124].

Κατά τον Ιωάννη Γενατά η άποψη περί ισχύος ενός νομικού αξιώματος υπέρ της μη αναδρομικότητας των νόμων θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική, ιδιαίτερα μάλιστα όταν η δημόσια τάξη ή το δημόσιο ή γενικό συμφέρον, αλλά και άλλοι λόγοι όπως λ.χ. νέες ηθικές και κοινωνικές αντιλήψεις[125], επέβαλαν την εκκαθάριση ή τον αναπροσδιορισμό εννόμων σχέσεων ή καταστάσεων οι οποίες έχουν παραχθεί στο παρελθόν. Ως εκ τούτου, η γενική πρόβλεψη της μη αναδρομικότητας των νόμων που εμφιλοχωρεί

ται ἀπὸ τὰς χρείας τοῦ κράτους, ὡς πρὸς τὰς 4 σχέσεις αὐτοῦ, τὴν πολιτικήν, τὴν οἰκονομικήν, τὴν ἠθικήν, καὶ τὴν φυσικήν. Ἐντεῦθεν ἡ προσδιόρισις τοῦ εἴδους τῶν ποινῶν, καὶ οἱ βαθμοὶ αὐτῶν· ἐντεῦθεν ἡ προσδιόρισις τῆς ἐξουσίας καί αἱ διαιρέσεις αὐτῆς, διὰ νὰ κρίνωνται τ' ἀνώτερα καὶ τὰ κατώτερα ἐγκλήματα...» (Τοπτσογλου, Διοργανισμός Δικαστηρίων και Διαδικασίαι του 1830, *ό.π.*, 270-271).

124. Προς την ίδια κατεύθυνση πρβλ. και τις απόψεις του J. Domat (*Les lois civiles dans leur ordre naturel*, *ό.π.*, Tit. I, Sect. I, § 12 -14 = *Oeuvres complètes* (par J. Remy), I-IV, Paris 1835) κατά τον οποίο οι φυσικοί νόμοι, οι οποίοι αντλούν την αυθεντία τους από υπέρτερες και διηνεκείς αρχές περί δικαιοσύνης, σε αντίθεση με τους κοινούς νόμους οι οποίοι αντλούν την αυθεντία τους από τη βούληση του εκάστοτε νομοθέτη, έχουν αναδρομική ισχύ οπότε καταλαμβάνουν και τις εκκρεμείς υποθέσεις. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται δεκτή η αναδρομική εφαρμογή των νόμων δημοσίου συμφέροντος έστω κι αν δεν συντρέχουν οι έκτακτες εκείνες συνθήκες που θα δικαιολογούσαν την παρέκκλιση αυτή ή, ακόμη περισσότερο, παρά την τυχόν συνταγματική δέσμευση περί μη αναδρομικότητας (Roubier, *Les conflits de lois*, *ό.π.*, 516-517). Οι απόψεις αυτές διείσδυσαν, ευθύς αμέσως μετά τη γαλλική επανάσταση, στο γαλλικό αστικό δίκαιο όπου έγινε αποδεκτή η αναδρομικότητα στις περιπτώσεις κατάργησης ή τροποποίησης των εμπραγμάτων ή κληρονομικών δικαιωμάτων που απέρρεαν από το πρότερο φεουδαλικό καθεστώς (Roubier, *ό.π.*, 129 επ.). Για την αντίθετη ωστόσο θεωρία, η οποία επίσης υποστηρίχθηκε από ορισμένους οπαδούς του φυσικού δικαίου (Bartole, Mirabeau, B. Constant, M. Hauriou, L. Duguit), ότι δηλαδή η μη αναδρομικότητα των νόμων συνιστά γενικότερο αξίωμα εκπορευόμενο από την ανάγκη προστασίας των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ακόμα και εάν ελλείπει σχετική συνταγματική επιταγή ή έστω κι αν η ρήτρα περί του αντιθέτου έχει συμπεριληφθεί σε σχετική νομοθετική ρύθμιση βλ. L. Duguit, *Traité de Droit Constitutionnel*[3], *II. La théorie générale de l'Etat*, Paris 1928, 228 επ.· M. Hauriou, *Précis de droit Constitutionnel*[2], Paris 1929, 289· Roubier, *Les conflits de lois*, *ό.π.*, 509 επ.

125. Για τις θέσεις του αυτές βλ. Μ. Τοπτσογλου, «Αναφορά της Μαντώς Μαυρογένους κατά του Δημητρίου Υψηλάντου», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 4, Αθήνα 2004, 195. Πρβλ. και τα αναφερόμενα από τον Κ. Τριανταφυλλόπουλο σε σχέση με τη γνωμοδότηση του Ιωάννη Γενατά επί της αναφοράς της Μαντώς Μαυρογένους κατά Δημητρίου Υψηλάντη για αθέτηση υπόσχεσης γάμου (Τριανταφυλλοπουλος, Επί της προστασίας της γυναικός, *ό.π.*, 591· Του Ιδιου, «Μεταρρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου κατά την περίοδον 1910-1926», στον τόμο *Άπαντα* Β1 (επιμ. Π. Τσούκας), Αθήνα 2009, 376-377).

στη διάταξη του ιουστινιάνειου *Κώδικα* 1.14.7 θα πρέπει να θεωρείται ότι λειτουργεί περισσότερο ως ερμηνευτικός κανόνας και ως κατευθυντήρια αρχή[126], παρά ως ένα νομικό δόγμα καθολικής ισχύος. Σύμφωνα με την εκτίμησή του αυτή, η οποία συναρτάται άμεσα και επομένως μπορεί να αιτιολογηθεί από συγκεκριμένες δικαιοπολιτικές ανάγκες της Ελλάδας της εποχής εκείνης (επαναδιοργάνωση του συστήματος απονομής δικαιοσύνης[127], εφαρμογή των αρχών της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας των πολιτών, επανεκτίμηση του εθιμικού δικαίου[128] κ. ά.), τα χρονικά όρια του δικαίου δεν είναι απαραίτητο να προβλέπονται ρητά στον νόμο, αλλά μπορούν να συνάγονται ερμηνευτικά από το πνεύμα και τον σκοπό της νομοθετικής ρύθμισης. Κατά συνέπεια, η νομοθετική βούληση θα πρέπει να προσδιορίζεται και να ερμηνεύεται με βάση τις εκάστοτε πολιτειακές και κοινωνικές αναγκαιότητες, χωρίς ο ερμηνευτής του δικαίου να δεσμεύεται να τηρεί απαρέγκλιτα κάποια θεωρητική νομική κατασκευή, όπως λ.χ. ένα "υπέρτερο" ρωμαϊκό δόγμα περί μη αναδρομής των νόμων και μη προσβολής "κεκτημένων" δικαιωμάτων[129]. Για τον λόγο αυτό απόλυτη προτεραιότητα δίδεται στην έννοια του "δημοσίου συμφέροντος", το οποίο, όπως θα προκύψει από την ανάπτυξη των επιχειρημάτων του στο παρόν υπόμνημα, αλλά και σε πολλές άλλες γνωματεύσεις του, αποτελεί νομική έννοια και όχι απλώς μια υψηλή φιλοσοφική αξία. Και τούτο διότι το δημόσιο συμφέρον προσδιορίζεται ως ένα σύνολο θεμελιωδών αντιλήψεων κοινωνικού, ηθικού και οικονομικού χαρακτήρα που απορρέουν είτε από τις αρχές του φυσικού δικαίου και τον "ορθό λόγο" είτε από επιμέρους ρυθμίσεις του ιουστινιάνειου δικαίου είτε, τέλος, από την νέα έννομη τάξη της καποδιστριακής περιόδου. Όσον αφορά στην περίπτωση της διένεξης Καλογεράκη-Γλυπιπή, εκείνο που προέχει είναι, κατά την άποψη που θα εκφράσει εδώ, η εξασφάλιση της ενότητας της έννομης τάξης που εγκαθιδρύεται με τις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις. Η ενότητα όμως αυτή θα ήταν ελλιπής

126. Βλ. ομοίως Αλκ. Κρασσας, *Σύστημα Αστικού Δικαίου*[3] *(μετά προσθηκών υπό Χ. Πράτσικα), τ. Α΄, Γενικαί Διδασκαλίαι*, Αθήναι 1927, § 39. Για την άποψη αυτή σε σχέση με το άρθρο 2 του Α. Κ. βλ. Μ. Σταθοπουλος, *Μελέτες Ι. (8. Κανόνας δικαίου-ισχύς (ιδίως η αναδρομική), εφαρμογή, ερμηνεία)*, Αθήνα-Κομοτηνή 2007, 140.

127. Πρβλ. Τριανταφυλλοπουλος, Η Πολιτική Δικαιοσύνη, *ό.π.*, 789 επ.· Τοπτσογλου, Αναφορά Μαντώς Μαυρογένους, *ό.π.*, 195· Του Ιδιου, «Η διάκριση των εξουσιών επί Καποδίστρια», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 4, Αθήνα 2004, 183-184· Του Ιδιου, Διοργανισμός Δικαστηρίων, *ό.π.*, 199 επ.· Του Ιδιου, «Τα πρώτα εν Ελλάδι Ακυρωτικά Δικαστήρια», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 1, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, 152.

128. Τριανταφυλλοπουλος, Η Πολιτική Δικαιοσύνη, *ό.π.*,790 επ.

129. Πρβλ. Α. Μομφερρατος, *Εγχειρίδιον του Αστικού Δικαίου, τ. Α΄, Γενικαί Αρχαί*, Αθήναι 1914, § 35· Κρασσας, *Σύστημα Αστικού Δικαίου*, *ό.π.*, §§31 και 39.

εάν το δίκαιο εμφανιζόταν διασπασμένο χρονικά κατά την αντιμετώπιση των καίριων ζητημάτων δημόσιας τάξης που έχουν ιδιαίτερη οικονομική ή κοινωνική βαρύτητα, όπως λ.χ. ο τρόπος απονομής και η οργάνωση της δικαιοσύνης. Στην περίπτωση αυτή το αίτημα της ουσιαστικής δικαιοσύνης υπερτερεί και συνεπώς ο εφαρμοστής του δικαίου δεν δεσμεύεται να προσδώσει γνήσια αναδρομική ισχύ σε ένα νέο νομοθέτημα, ακόμα και αν κάτι τέτοιο δεν έχει ορισθεί ρητά εντός του περιεχομένου του. Με τα δεδομένα αυτά, το "δημόσιο συμφέρον" ανάγεται σε μία γενική ρήτρα η οποία θα πρέπει να εξειδικεύεται σε κάθε περίπτωση κατά την οποία εγείρεται το ζήτημα εάν ένας νόμος έχει αναδρομική ισχύ[130].

Έχοντας λοιπόν ως αφετηρία την εκτίμηση της φύσεως και του πρωταρχικού σκοπού που καλείται να εξυπηρετήσει ένα νομοθέτημα, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι οι νόμοι που αφορούν στο ιδιωτικό συμφέρον («*interêt privé*»)[131] οφείλουν, κατά κανόνα[132], λόγω ακριβώς της «*δικαιοδοτικῆς φύσεώς τους (investiva)*» (*f.179*, στίχ. 2) να σέβονται τα «*ἀποκτημένα*» δικαιώματα των ιδιωτών[133] και συνεπώς δεν έχουν αναδρομική εφαρμογή. Αντιθέτως, οι νό-

---

130. Πρβλ. Ν. Παπαντωνιου, «Το πρόβλημα της αναδρομικής δύναμης του νόμου», [*Τιμητικός Τόμος για τα 150 χρόνια του Ελεγκτικού Συνεδρίου 1833-1983*], Αθήνα 1984, 41 επ.

131. Για τη διάκριση μεταξύ των σχέσεων όπου κατισχύει η αυτονομία της βούλησης και των σχέσεων όπου προέχει το συμφέρον της Πολιτείας («jus commune» σε αντιδιαστολή με το «jus singulare») και τη συνακόλουθη αποδοχή ή μη της αναδρομικότητας του νέου νόμου βλ. ενδεικτικά Παπαδοπουλος, *Η αναδρομική δύναμις των νόμων*, *ό.π.*, 11 σημ. 2 όπου και ειδική αναφορά στην υπ' αρ. 205/1888 απόφαση του Αρείου Πάγου σχετικά με την χρονική έκταση εφαρμογής του νόμου της 26.7.1885 περί καταργήσεως του δικαιώματος διεκδίκησης ανωνύμων τίτλων από τον κάτοχο καλής πίστεως· Α. Δημοπουλος, «Σιωπηρά αναδρομική ισχύς διατάξεων αναγκαστικού δικαίου εν τω Α.Κ.», *ΕΕΝ* έτος ις΄ (1949), 1-2· πρβλ.όμως και την αντίθετη άποψη του Σπ. Μανουσου, Η αρχή της μη αναδρομής, *ό.π.*, § 4ΙΙΙ, 686-687. Για την αξιοποίηση της έννοιας του δημοσίου ή εθνικού συμφέροντος, ως κριτηρίου κατά την οριοθέτηση των εξαιρέσεων από την αρχή της μη αναδρομικότητας των νέων ουσιαστικών νόμων, αλλά και για τους κινδύνους που συνεπάγεται η υιοθέτηση του κριτηρίου αυτού, λόγω της ρευστότητας και της αοριστίας των εννοιών αυτών βλ. Στ. Σταματοπουλος, «Δικονομική και ουσιαστική αναδρομή των νέων ουσιαστικών νόμων», *Δίκη* 22, ιδίως 352 επ. (όπου και περαιτέρω παραπομπές στις σχετικές θεωρητικές απόψεις και στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων κυρίως 363 σημ. 4, 5 και 6).

132. Εξαιρούνται όμως και πάλι οι ερμηνευτικοί νόμοι, εκτός εάν πρόκειται για περιπτώσεις όπου έχει επέλθει συμβιβασμός ή οριστική κρίση της υποθέσεως οπότε ισχύει και πάλι η μη αναδρομική εφαρμογή του νεότερου νόμου.

133. Στο συγκεκριμένο σημείο γίνεται αναφορά στη θεωρία της προστασίας των κεκτημένων δικαιωμάτων η οποία επιχειρεί να αποτρέψει την αναδρομική εφαρμογή νομοθετικών ρυθμίσεων στις περιπτώσεις κυρίως εκείνες όπου ο ίδιος ο νόμος δεν καθορίζει τα χρονικά όρια της ισχύος του. Για τη μετεξέλιξη της ενδεχομένως προδρομικής έννοιας του «jus quaesitum», όπως διατυπώνεται από τους μεσαιωνικούς γλωσσογράφους,

μοι που αφορούν στο δημόσιο συμφέρον («*d'ordre publique*»), όπως είναι κατ' εξοχήν οι δικονομικοί νόμοι που καθορίζουν την οργάνωση και λειτουργία της δικαιοσύνης, έχουν ως πρωταρχική τους αποστολή, όχι την προστασία κάποιων κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων[134], διότι κάτι τέτοιο θα αποτελούσε αιτία σοβαρών επιπλοκών κατά την απονομή της δικαιοσύνης, αλλά την τήρηση και τη διασφάλιση πολιτειακών σκοπών, όπως αυτοί καθορίζονται στο πλαίσιο της ευρείας διακριτικής ευχέρειας της κυβέρνησης προς στάθμιση συμφερόντων και σκοπιμοτήτων[135].

στην έννοια των κεκτημένων δικαιωμάτων («jura quaesita» σε διάκριση από τα «jura connata») υπό την επιρροή των ιδεών του φυσικού δικαίου (J. Chr. Wolff, *Jus naturae methodo scientifico pertractum*, Frankfurt-Leipzig 1740) βλ. Roubier, *Les conflits de lois*, *ό.π.*, 130-131. Για την πλέον συγκροτημένη διατύπωση της θεωρίας αυτής κατά τη διάρκεια του 19ου αι., κυρίως στη νομολογία των γαλλικών δικαστηρίων, και την ενσωμάτωσή της στον αυστριακό Αστικό Κώδικα του 1811 βλ. ενδεικτικά Roubier, *ό.π.*, 208 επ.· Μανωλεδάκης, Η αρχή της μη αναδρομής των νόμων, *ό.π.*, 648 σημ. 35. Πάντως, η θεωρία περί της προστασίας των κεκτημένων δικαιωμάτων (μέσω της μη αναδρομικής εφαρμογής των νόμων που θίγουν παρόμοια δικαιώματα) επικρίθηκε από πολλούς συγγραφείς είτε λόγω της αδυναμίας επακριβούς προσδιορισμού του όρου «κεκτημένο δικαίωμα» είτε λόγω της αμφισβήτησης του σταδίου ολοκλήρωσης ενός δικαιώματος ώστε να θεωρείται αυτό «κεκτημένο» (και όχι απλή προσδοκία), είτε λόγω της διχογνωμίας εάν ως κεκτημένα θα πρέπει να θεωρούνται, πέραν των εμπραγμάτων, και άλλα δικαιώματα, ιδίως δε τα ενοχικά. Για τις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν βλ. ενδεικτικά Μανωλεδάκης, Η αρχή της μη αναδρομής, *ό.π.*, 648 σημ. 37· Ραικος, Αναδρομικότης των νόμων εν τῳ ελληνικῷ και αλλοδαπῷ συνταγματικῷ δικαίῳ, *ό.π.*, 257 σημ. 37, 258, σημ. 38· Παπαντωνιου, Το πρόβλημα της αναδρομικής δύναμης του νόμου, *ό.π.*, 30 επ.· Σταθοπουλος, *Μελέτες Ι*, *ό.π.*, 143 σημ. 3.

134. *f.177*, στίχ. 35-36, «*Ὁ νόμος ὅταν μὲν ἀφορᾷ τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον πρέπει νὰ σέβεται τ' ἀποκτημένα δικαιώματα, ...*». *f.178*, στίχ. 2-3, στίχ. 16-17 και *f.179*, στίχ. 1-3, «*Ὅταν ὅμως ἀφορᾷ τὸ δημόσιον, συμπεριλαμβάνει κ' τὰς παρελθούσας καὶ τὰς μὴ ἐσβεμμένας ὑποθέσεις*» και λίγο πιο κάτω «*... Ποῖον δικαίωμα ἀποκτᾷ ὁ πολίτης, ὅταν ἡ Κυβέρνησις προσδιορίζῃ τὸν Δικαστικὸν ὀργανισμόν; ἀποκτᾷ τὸ δικαίωμα, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὀφείλει νὰ τὸν διατηρῇ ἑωσοῦ τελειώσει ἡ ὑπόθεσίς του; ὁ περὶ τοῦ Δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ νόμος δὲν εἶναι φύσεως δικαιοδοτικῆς (investiva) δὲν εἶναι σύμφωνον ἰδιωτικόν, ἢ διαθήκη. Ποῖον δικαίωμα ποία ὑποχρέωσις πηγάζει ἐντεῦθεν;*». Κατά την γνώμη που εκφράζει εδώ ο Γενατάς η δίκη αποτελεί μία ενιαία και αδιάσπαστη "αλυσίδα" διαδικαστικών πράξεων από τις οποίες αντλούνται δυνατότητες και βάρη των διαδίκων ως προς την έκβασή της, και όχι απλώς και μόνον δικαιώματα και υποχρεώσεις. Βλ. ενδεικτικά Μπενς, *Εισαγωγή εις την δικονομικήν σκέψιν*, *ό.π.*, 25-27, 98 επ.

135. Άρα τα κενά του νόμου θα μπορούσαν να πληρωθούν, κατά την εκτίμησή του, με κριτήρια τα οποία δεν συναποτελούν ένα ενιαίο σύστημα με τους θεσπισθέντες κανόνες, αλλά μπορούν να αναζητηθούν και εκτός των ορίων του δικανικού συστήματος (όπως λ. χ. η κυρίαρχη πολιτική βούληση, το φυσικό δίκαιο, η ιδέα της δικαιοσύνης κ. ά.). Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένῳ και η ρήση του Γενατά στο προοίμιο της επιχειρηματολογίας που θα αναπτύξει στη συνέχεια βασιζόμενος σε συγκεκριμένες διατά-

Κατ' εξαίρεση μόνον ορισμένοι δικονομικοί νόμοι δεν έχουν αναδρομική εφαρμογή και τούτο διότι η ενδεχόμενη οπισθενέργειά τους θα κλόνιζε το αίσθημα ασφαλείας των διαδίκων που δικαιολογημένα βασίσθηκαν στον προγενέστερο νόμο κατά την άσκηση των δικονομικών τους δυνατοτήτων (και όχι πάντως σε κάποιο κεκτημένο δικαίωμα όπως καταρχήν ισχύει επί ιδιωτικών συμφώνων)[136]. Πρόκειται συγκεκριμένα για τους νόμους που επιφέρουν τροποποιήσεις ως προς την χρήση των ενδίκων μέσων ή ως προς τον τύπο και την αξία των αποδεικτικών μέσων[137] (αρκεί βεβαίως να

ξεις του ιουστινιάνειου δικαίου: «*Ἐμπρώτοις θέλω εἰπεῖ ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ παρατηρῇ τὸ κοινῇ συμφέρον, καὶ ὅτι ἡ Κυβέρνησις δὲν εἶναι ὑπόχρεως νὰ δίδῃ λόγον*». Ενδεχομένως λοιπόν, λόγω αυτής του της θεώρησης, παραλείπει "επιμελώς" να αναφερθεί στη συνταγματική δέσμευση της διάταξης του άρθρου 19 του Συντάγματος της Γ' Εθνικής Συνελεύσεως της Τροιζήνας (1827), η οποία ρητώς απαγόρευε την αναδρομική ισχύ των νόμων, ενώ αντιθέτως σε άλλα σημεία του υπομνήματός του, όπως λ.χ. στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσει στη συνέχεια με βάση τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης, σαφώς επικαλείται την υπέρτερη τυπική ισχύ των βασικών αρχών του συνταγματικού αυτού κειμένου έναντι των κοινών νομοθετικών διατάξεων ή των διοικητικών πράξεων ειδικού περιεχομένου (βλ. πιο κάτω σημ. 233). Είναι άλλωστε γεγονός ότι τη βασική του αυτή τοποθέτηση, υπέρ της επιβολής ενός κυβερνητικού και νομοθετικού συστήματος εμπνεόμενου από τον "πεφωτισμένο δεσποτισμό", επιχείρησε να επιβάλει ο Γενατάς και κατά την κατάρτιση των νομοθετημάτων της *Πολιτικῆς* και *Ἐγκληματικῆς Διαδικασίας* του 1830, ως ένα είδος "αναχώματος" στις τότε εντεινόμενες πιέσεις που ασκούσε η αντιπολίτευση (Τριανταφυλοπουλος, Η Πολιτική δικαιοσύνη επί Καποδίστρια, *ό.π.*, 478· Τουρτογλου, Ο Διοργανισμός των Δικαστηρίων, *ό.π.*, 192, 184· πρβλ. και Παντζοπουλος, Ο Ιωάννης Γενατάς, *ό.π.*, 317). Για τον τρόπο που οι απόψεις αυτές συνέβαλαν στην πολιτική φθορά του Καποδίστρια, αλλά και στην εξέγερση της κοινής γνώμης που τελικά οδήγησε και στην απομάκρυνση του ιδίου του Γενατά και του Βιάρου Καποδίστρια βλ. Τουρτογλου, *ό.π.*, 196 σημ. 4 όπου και η δημοσίευση ανέκδοτου αποσπάσματος από την εμπιστευτική έκθεση του αντιπρέσβη της Γαλλίας στην Ελλάδα βαρώνου Achille Rouen προς τον Υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας (28.7.1831).

136. «... *Ποῖον δικαίωμα ἀποκτᾷ ὁ πολίτης, ὅταν ἡ Κυβέρνησις προσδιορίζῃ τὸν Δικαστικὸν ὀργανισμόν; ἀποκτᾷ τὸ δικαίωμα, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὀφείλει νὰ τὸν διατηρῇ / ἑωσοῦ τελειώσει ἡ ὑποθεσίς του; ὁ περὶ τοῦ Δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ νόμος δὲν εἶναι φύσεως δικαιοδοτικῆς (investiva) δὲν εἶναι σύμφωνον ἰδιωτικόν, ἢ διαθήκη. Ποῖον δικαίωμα ποία ὑποχρέωσις πηγάζει ἐντεῦθεν;*».

137. «*Διαφέρει τὸ νὰ διατηρηθῶσι πλεονεκτήματα ὑπὲρ τῶν ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων, ἀπὸ τὸ νὰ διατηρηθῶσι τὰ αὐτὰ παλαιὰ Δικαστήρια, κ' ἡ αὐτὴ παλαιὰ Διαδικασία. Δύνανται νὰ ὑπάρξουν ἰδιαίτεροι λόγοι, διὰ νὰ γενῇ κάποια χάρις ὑπὲρ τῶν ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων, ἂν ὁ νέος νόμος δὲν βελτιώσῃ τὴν κατάστασίν των· ὡς π.χ. ἂν ὁ μὲν παλαιὸς νόμος ἐσυγχώρει τρεῖς βαθμοὺς δικαιοδοσίας, ὁ δὲ νέος δύο, κ' ἤθελε μεσολαβήσει ἐν τῷ μεταξὺ μία μόνη ἔφεσις ἐκκρεμοῦς τινος ὑποθέσεως· αὕτη εἶναι ἡ περίπτωσις καθ' ἣν ὁ νόμος δὲν ἔχει ὀπισθενεργὸν δύναμιν, ὥστε νὰ θεωρήσῃ ἐκλείψαν τὸ δικαίωμα τῆς ἐφέσεως (διότι προϋπῆρξαν δύο ἀποφάσεις) τουτέστι τελειωμένους τοὺς δύο βαθμοὺς τῆς δικαιοδοσίας .... Ταυτὸν συμβαίνει, ὅταν διαδικαστικός τις νόμος ὑπαγορεύει διαφορετικὸν τύπον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπαγορεύει ὁ παλαιὸς νόμος, ὡς*

μην πρόκειται για ευνοϊκότερες ρυθμίσεις). Σπεύδει πάντως να προσθέσει ότι όλα τα παραπάνω αναφέρονται «ὑπὲρ τὸ δέον» δεδομένου ότι, στην προκειμένη περίπτωση της αντιδικίας Καλογεράκη-Γλυπιπή, δεν έχει γίνει ούτε «ἡ προκάταρξη» της δίκης ώστε να μπορεί να εξετασθεί εάν συντρέχουν κάποιοι ιδιαίτεροι λόγοι που θα δικαιολογούσαν, κατ' εξαίρεση, τη διατήρηση της ισχύος των παλαιών δικονομικών διατάξεων προκειμένου να μην διαταραχθεί το αίσθημα ασφαλείας δικαίου των διαδίκων[138].

Για όλους λοιπόν αυτούς τους λόγους που προαναφέρθηκαν δεν μπορεί να γίνει δεκτή, η ταυτόχρονη και παράλληλη συνύπαρξη δύο διαδικασιών, από τις οποίες η προγενέστερη θα εφαρμόζεται επί των εκκρεμών υποθέσεων, η δε νεότερη επί των υποθέσεων που εισάγονται για πρώτη φορά προς κρίση ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων του ΙΘ΄ Ψηφίσματος. Πολύ περισσότερο μάλιστα, εφόσον η προγενέστερη διαδικασία έχει πλέον αποδειχθεί στην καθημερινή δικαστική πρακτική εσφαλμένη και επιζήμια[139]. Είναι προφανές ότι στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στο προϊσχύσαν καθεστώς των έκτακτων δικαστικών επιτροπών των οποίων η λειτουργία είχε επανειλημμένα επικριθεί είτε για έλλειψη ανεξαρτησίας κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού τους έργου, λόγω των συχνών επεμβάσεων της εκτελεστικής εξουσίας[140], είτε διότι οι αποφάσεις των κριτηρίων αυτών παρέμεναν συχνά

πρὸς τὰς ἀποδείξεις διὰ τὰς δυσκολίας κ' τοὺς κινδύνους, τὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ ὁ δικαζόμενος, ὀφείλων νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἀπόδειξιν, ὅ,τι ἤδη ἀπεδείχθη μένει ἀποδεδειγμένον, οὐδὲ δύναται ν' ἀκυρωθῇ, καθότι δὲν εἶναι ἔλλειψις τοῦ ἀποδεικνύοντος ὅτι ὁ νέος νόμος δὲν εἶχεν εἰσαχθῇ πρότερον, καθότι εἰς τὸν παλαιὸν νόμον θαῤῥῶν, ἐπαρουσίασε τὴν ἀπόδειξίν του· καθότι τελευταῖον ἡ ἀπόδειξις τὸν ἐχορήγησε δικαίωμα».

138. *«.. Ἀλλ' ὅλα ταῦτα ἐῤῥέθησαν ὑπὲρ τὸ δέον, διότι ἐνταῦθα δὲν εἶναι λόγος ἂν ἡ κατάστασις τινὸς προκατάρξεως πρέπει νὰ διαμαίνῃ ὡς εὑρίσκεται· ἀλλ' ἐὰν ὁ παλαιὸς Δικαστικὸς Ὀργανισμὸς πρέπει νὰ διατηρηθῇ διὰ νὰ τελειώσωσιν αἱ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, ὁ δὲ νέος νόμος νὰ περιορισθῇ εἰς μόνας τὰς μελλούσας νὰ παρουσιασθῶσιν ὑποθέσεις».*

139. *f.178. «...Διὰ τί ἡ Κυβέρνησις ἔκρινεν εὔλογον νὰ τροπολογήσῃ τὸν Δικαστικὸν Ὀργανισμόν; διότι εὑρῆκε τὴν προτέραν διάταξιν ἐσφαλμένην, κ' ἐπιζήμιον. Δὲν εἶναι ἄτοπον νὰ εἴπῃ τις, ὅτι πᾶσαι αἱ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις πρέπει νὰ κρίνωνται κατὰ τὸν παλαιὸν Ὀργανισμόν; Ἡ Κυβέρνησις τότε ἤθελε διατηρεῖ δύο ὀργανισμούς, τὸν μὲν κατηγορηθέντα ἐσφαλμένον διὰ τὰς ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, τὸν δὲ νέον διὰ τὰς προσφάτους».*

140. Οι κατηγορίες αυτές, οι οποίες επικεντρώνονταν κυρίως στο ζήτημα της νομικής κάλυψης της πειρατείας, είχαν διατυπωθεί από ενάγοντες ευρωπαϊκής υπηκοότητας και στρέφονταν κατά της λειτουργίας της «*Προσωρινῆς ἐπιτροπῆς τόπον ἐπεχούσης Θαλασσίου Δικαστηρίου*» με σκοπό να αποσπάσουν χρηματικές αποζημιώσεις. Βλ. σχετικά Θεμελη-Καθηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας*, ό.π., *Μέρος Β΄*, 22 (*Γ.Α.Κ., Γεν. Γραμ. Φάκ.* 163 έγγρ. 409/29.11.1828), 73 επ. Πρβλ. και Ν. Σαριπολος, *Περί του Δικαστηρίου των Λειών και της εφαρμογής του δικαίου του κατά θάλασσαν πολέμου*, Αθήναι 1913, 6.

ανεκτέλεστες[141]. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, οι αποφάσεις των επιτροπών αυτών δημοσιεύονταν μόνον μετά από έγκριση της *Αντικυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς* ή, αργότερα, του Κυβερνήτη, στοιχείο το οποίο καθιστούσε εκ των πραγμάτων τη δικαιοδοτική τους κρίση έρμαιο της εκάστοτε κυβερνητικής βούλησης[142]. Ακριβώς λοιπόν επειδή ο τρόπος αυτός απονομής της δικαιοσύνης, -αν και υπαγορευόμενος από τις επικρατούσες συνθήκες έκτακτης ανάγκης της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου[143],- είχε αποδειχθεί σε πλείστες περιπτώσεις ανεπιτυχής ή ασύμφορος από πολιτική ή κοινωνική άποψη, ο Υπουργός Δικαιοσύνης θα υποστηρίξει ότι η γενική αρχή της προστασίας του δημοσίου συμφέροντος επιβάλλει την αναδρομική εφαρμογή των ρυθμίσεων του νέου Δικαστικού Οργανισμού του 1828 και συνεπώς την "εκκαθάριση", ακόμη και των υποθέσεων που παρέμεναν σε εκκρεμότητα ενώπιον των κριτηρίων της προηγουμένης περιόδου, από τα τακτικά δικαστήρια τα οποία είχαν ήδη συσταθεί ή επρόκειτο, εντός ολίγου, να συσταθούν[144].

Από όσα έχουν ήδη εκτεθεί, είναι πλέον εμφανές ότι ο Ιωάννης Γενατάς παραχωρεί εξαρχής ένα ιεραρχικό προβάδισμα στον "ορθό λόγο", υπό το πρίσμα του οποίου θα ερμηνεύσει στην συνέχεια τα ειδικώς επιλεγμένα από τον ίδιο χωρία του ιουστινιάνειου δικαίου που καλούνται να τεκμηριώσουν περαιτέρω την πρωταρχική του θέση περί της μη αναδρομικής εφαρμογής των νόμων που αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση του δημοσίου ή γενικού συμφέροντος. Συγχρόνως, και σύμφωνα πάντοτε με τις επιταγές του "ορθού λόγου" που ορίζουν ότι «*τὸ ἄτομο (πάντοτε) ὑποχωρεῖ εἰς τὴν ὁλότητα*» (*f.178*, στίχ. 9-10), θα υποστηρίξει την άποψη ότι ο νομοθέτης μπορεί να προσδώσει αναδρομική ισχύ ακόμη και σε νόμους που εξυπηρετούν, κατά κύριο λόγο, το ιδιωτικό συμφέρον, εάν εκτιμηθεί ότι προκύπτει μια γενικότερη ωφέλεια για το κοινωνικό σύνολο. Με βάση το τελευταίο αυτό επιχείρημα, το οποίο επίσης θα επιχειρήσει να τεκμηριώσει με συγκεκριμένες αυτοκρατορικές διατάξεις της μετακλασικής ρωμαϊκής περιόδου και αποφάνσεις ρωμαίων νομομαθών, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι, και αν ακόμα θεωρηθεί ότι ο Δικαστικός Οργανισμός του 1828 αποτελεί νομοθέτημα που αφορά στο ιδιωτικό συμφέρον, και πάλι θα πρέπει να έχει αναδρομική ισχύ λόγω των πλεονεκτημάτων που θα

141. Σερεμετης, *Η δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, ό.π., 42.

142. Ειδικά για τον πολιτικό χαρακτήρα των αποφάσεων της *Θαλασσίου Δικαστηρίου Ἐπιτροπῆς* βλ. Σαριπολος, ό.π., 6 σημ. 4.

143. Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας*, ό.π., *Μέρος Α΄*, 151.

144. Είναι προφανές ότι, με την προτεινόμενη εδώ από τον Γενατά παραπομπή της υπόθεσης προς κρίση στα τακτικά δικαστήρια, δεν επήρχετο κατάργηση εκκρεμούς δίκης και παραγραφή ή κατάργηση των αξιώσεων του ενάγοντος. Κατά συνέπεια δεν ετίθετο ζήτημα προσβολής του δικαιώματός του για παροχή έννομης προστασίας.

προκύψουν από την εφαρμογή του νέου δικονομικού συστήματος[145].

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση των επιχειρημάτων του Υπουργού Δικαιοσύνης υπέρ της μη αναδρομικότητας των δικονομικών κυρίως νόμων, υπό την ερμηνευτική προσέγγιση των διδαχών του ορθού λόγου, ίσως αξίζει να επισημανθεί ότι η κατά προτεραιότητα επίκληση της έννοιας αυτής από τον Ιωάννη Γενατά έρχεται σε ευθεία αντίθεση, τόσο με τα προστάγματα των Εθνοσυνελεύσεων[146], όσο και με τις συναφείς οδηγίες των κυβερνητικών αρχών προς τα κοινοτικά κριτήρια της μετεπαναστατικής περιόδου[147], όπου ως μόνη πηγή δικαίου αναγνωρίζεται ο γραπτός νόμος[148]. Μοναδική, όπως είναι γνωστό, νομοθετική παρέκκλιση από τα παραπάνω, απετέλεσε η μεταγενέστερη (κατά το έτος 1830) ρητή αναφορά του «*ὀρθοῦ λόγου*», ως πηγής του ποινικού δικαίου με την οποία θα συμπληρώνονταν τα κενά του *Ἀπανθίσματος τῶν Ἐγκληματικῶν* του 1824[149] σε αντικατάσταση της

145. Βλ. *f.180*, στίχ. 30-33, «*Ποῖον εἶναι τότε τὸ καλήτερον σύστημα; ποῖον τῶν δύο εἶναι ὀλιγώτερον αὐθαίρετον; ποῖον παρέχει εὐρυτέραν ὑπεράσπισιν, καὶ πλειοτέραν ἀσφάλειαν, ὡς πρὸς τὴν ὡριμότητα τῆς ἐξετάσεως κ' τῆς ἀποφάσεως; μόνη ἡ ἐπίμονος ἀξίωσις δύναται νὰ προκρίνῃ τὸ πρῶτον.*».

146. Βλ. σχετικά *Νομική Διάταξις τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου Ελλάδος* της 15.11.1831 (Μαμουκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, *ό.π.*, τ. 1, Τμ. Γ΄, Κεφ. Α΄, §. 8, 67, 73), *Ὀργανισμός τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας* της 27.12.1821 (Μαμουκας, *ό.π.*,120), *Προσωρινό Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τῆς Α΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τῆς Ἐπιδαύρου* (1.1.1822) (Μαμουκας, *ό.π.*, τ. 2, § ζή'), *Προσωρινό Πολίτευμα τῆς Β΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τοῦ Ἄστρους* (Απρίλιος 1823) (Μαμουκας, *ό.π.*, τ. 2, § π΄, 143 επ.), *Πολιτικό Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος τῆς Γ΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τῆς Τροιζῆνος* (Μάϊος 1827) (Μαμουκας, *ό.π.*, τ. 9, άρθρα 134 και 142, 143). Για το ζήτημα βλ. ιδίως Πανταζοπουλος, *Από της λογίας παραδόσεως*, *ό.π.*, κυρίως 152 επ.

147. Κ. Τριανταφυλοπουλος, «Το νομοθέτημα περί Αρμενοπούλου και εθίμων και η έκθεσις της νομοθετικής επιτροπής», στον τόμο *Άπαντα* Β1 (επιμ. Π. Τσούκας), Αθήνα 2009, 394 όπου σχετικές οδηγίες του *Βουλευτικοῦ* έτους 1823 προς επαρχιακό κριτήριο. Βλ. ομοίως το από 12.1.1825 έγγραφο του Υπουργείου Δικαίου προς το Επαρχείο των νήσων Μυκόνου και Σύρου (Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό. π.*, 391).

148. Δηλαδή το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, οι νόμοι που εξέδιδε το *Βουλευτικό* και το *Ἐκτελεστικό Σῶμα*, το *Ἀπάνθισμα τῶν Ἐγκληματικῶν* και ο γαλλικός Εμπορικός Κώδικας του 1804.

149. Βλ. άρθρο 148 του Ψηφίσματος 152 της 15.8.1830 *Περί Διοργανισμοῦ Δικαστηρίων* (*Γεν. Έφημ. τῆς Ἑλλάδος*, έτος Ε΄, παραρτ. φυλλ. 73 της 10.9.1830, 314 και σε αυτοτελή έκδοση της *Εθνικής Τυπογραφίας* υπό τον τίτλο *Πολιτική καί Ἐγκληματική Διαδικασία*, Αίγινα 1830, 14) όπου αναφέρονται τα ακόλουθα: «... *διὰ τὸ ἐγκληματικὸν τὸ ἐπικρατοῦν Ἀπάνθισμα, τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ τὴν ἐπιείκειαν καὶ τοὺς ἄλλους ἐγκληματικοὺς νόμους τοῦ κράτους ...*». Βλ. σχετικά Δ. Σερεμετης, «Οι Δικαστικοί Οργανισμοί του Κυβερνήτου», *Αρμενόπουλος*, Θεσσαλονίκη 1954 (σε ανάτυπο), 488· Μ. Τογιατογλου, «Η "επιείκεια" κατά την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης επί Καποδίστρια. Η απόφαση του Πρωτοκλήτου Κάτω Μεσσηνίας», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 2, Αθήνα 1993, 159· Τογιαμου, «L'influence de la Révolution

προγενέστερης προσφυγής στην εφαρμογή των «*Βασιλικῶν*»[150]. Εάν όμως ο "ορθός λόγος" ανάγεται, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γενατάς σε άλλο σημείο του υπομνήματός του, σε πηγή δικαίου "προϋπάρχουσα των νόμων"[151] τίθεται ένα εύλογο ερώτημα: Η χρήση του, κατά την ερμηνευτική προσέγγιση των πηγών του γραπτού δικαίου, σημαίνει ότι αποτελεί μία εξωπολιτειακή πηγή, απλώς επιβοηθητική για την εύρεση μιας κατά νόμον λύσεως, η οποία επομένως θα πρέπει πρωταρχικά να βασίζεται στο γράμμα και πνεύμα του γραπτού δικαίου (εν προκειμένῳ στο ιουστινιάνειο); Ή, ενδεχομένως, μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη ότι ο "ορθός λόγος", όπως κάθε φορά ερμηνεύεται από τον εφαρμοστή του δικαίου, αναγνωρίζεται ως ουσιαστική πηγή δικαίου ισότιμη ιεραρχικά με τις πηγές οι οποίες περιβάλλονται το τυπικό κύρος του πολιτειακού δικαίου; Κατά συνέπεια, ο Υπουργός Δικαιοσύνης αποδέχεται την άποψη ότι τα όρια του δικαίου είναι τα όρια της συντακτικής εξουσίας ή αντικρούει τη θεωρία περί ιεραρχικής

Française sur la législation pénale grecque pendant la guerre d'indépendance hellénique et sous le gouvernement de Capodistria», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 5, Αθήναι 2008, 316-317. Τη μνεία της «*ἐπιεικείας*» στον *Ὀργανισμό τῶν Δικαστηρίων* της 15.12.1828 (άρθρο 38) και ακολούθως (από κοινού με τον "*ὀρθό λόγο*") στον *Διοργανισμό* της 15.8.1830 (άρθρο 148) θεωρεί ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος ως ένδειξη της αναγκαιότητας να πληρωθούν τα κενά της ελλιπούς και ανεπαρκούς νομοθεσίας της καποδιστριακής περιόδου μέσω της προσφυγής στις θεμελιώδεις αρχές του φυσικού δικαίου. Μάλιστα, όπως διατείνεται, η αναγκαιότητα αυτή είχε γίνει σαφέστατα αντιληπτή από τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, σε αντίθεση με τους έλληνες νομικούς των αρχών του 20ου αι. (Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Η ελευθέρα ερμηνεία του δικαίου», στον τόμο *Άπαντα* Β1 (επιμ. Π. Τσούκας), Αθήνα 2009, 101 επ. (όπου και οι σχετικές απόψεις των Κρασσά και Πολυγένους επί συγκεκριμένων νομικών ζητημάτων με ιδιαίτερη κατά την εποχή αυτή κοινωνική βαρύτητα). Για την κακή ωστόσο χρήση της έννοιας του "ορθού λόγου" κατά την απονομή της δικαιοσύνης λόγω της ελλιπέστατης νομικής παιδείας των κριτών της καποδιστριακής περιόδου βλ. Γ. Μαυρερ, *Ο Ελληνικός Λαός* (μετ. Ε. Καραστάθη), τ. Α΄, Αθήναι 1943, 433· Μ. Τουρτογλου, «Η διάκριση των εξουσιών επί Καποδίστρια», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 4, Αθήνα 2004, 181-182.

150. Βλ. σχετικά τη ρητή διάταξη β΄ του υπ' αρ. 34 νόμου της 1.7.1824 που επεκύρωσε το Άπάνθισμα: «*Οἱ κατὰ διαφόρους τόπους δικασταὶ κατὰ τοῦτο* (εννοεί το Άπάνθισμα) *νὰ ἐξετάζωσι, δικάζωσι καὶ καταδικάζωσι τὰ ἐγκλήματα. Ὅσα δὲ τῶν ἐγκλημάτων δὲν ἐμπεριέχονται εἰς τὸ παρὸν Ἀπάνθισμα νὰ κρίνονται κατὰ τὰ Βασιλικά· ὡσαύτως δὲ κατὰ τοὺς ἐκδιδομένους ἀπὸ τὴν Διοίκησιν νόμους κατὰ τὸν §π΄* (εννοεί της Β΄ Εθνικής Συνελεύσεως που εισήγαγε το *Άπάνθισμα των Έγκληματικῶν* ως ποινικό νόμο)» (Γ. Δημακοπουλος, «Ο Κώδιξ των Νόμων της Ελληνικής Επαναστάσεως 1822-1828», *ΕΚΕΙΕΔ* 10-11 (1966), 141). Εξάλλου την εφαρμογή του προϊσχύσαντος βυζαντινορωμαϊκού δικαίου προέβλεπαν, έστω και προσωρινά, οι διατάξεις των επαναστατικών Εθνοσυνελεύσεων χωρίς να γίνεται διάκριση μεταξύ ιδιωτικού (*πολιτικαί διαδικασίαι*) και ποινικού δικαίου (*ἐγκληματικαί διαδικασίαι*). Βλ. πιο πάνω σημ. 146.

151. *f.176*, στίχ. 27-28. «*Τὴν αὐτὴν ταύτην φωνὴν ἐξέπεμψε πρὸ τῶν νόμων αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος, ὁ πρὸ τῶν νόμων ὑπάρξας*».

συγκροτήσεως του δικαίου πρεσβεύοντας ότι το δίκαιο γεννάται και εκτός της Πολιτείας; Ανεξάρτητα από την απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί στο ερώτημα αυτό, γεγονός παραμένει ότι οι απόψεις του Ιωάννη Γενατά, όπως διατυπώνονται στο σημείο αυτό του υπομνήματος, απηχούν ως ένα βαθμό τουλάχιστον τις ιδεολογικές επιρροές των υποστηρικτών του φυσικού ή "λογικού" δικαίου[152] κατά τους οποίους η γνώση του δικαίου αντλείται από ένα a priori καθορισμένο σύστημα αξιών ή αρχών[153], απόλυτων και υπερχρονικών, οι οποίες εκπορεύονται, είτε από κανόνες της λογικής (*Vernunftrecht*)[154], είτε από αφηρημένες ιδέες (*Ideenrecht*). Θα πρέπει ωστόσο να παρατηρηθεί ότι οι απόψεις του παρεκκλίνουν ενίοτε των παλαιότερων θεωριών της σχολής του φυσικού δικαίου καθώς, όπως θα δούμε πιο κάτω, οι κανόνες που συνάγει από την ερμηνευτική προσέγγιση των δικαϊκών πηγών δια του ορθού λόγου, δεν έχουν απόλυτο χαρακτήρα αλλά προσδιορίζονται σε συνάρτηση με τις πολιτικές και κοινωνικές αναγκαιότητες του νέου ελληνικού κράτους στην τότε δεδομένη ιστορική συγκυρία. Συνεπώς το περιεχόμενο του εφαρμοστέου δικαίου, πέραν της ισχύος ορισμένων αρχών ή αξιωμάτων γενικής εφαρμογής (βλ. λ.χ. την απόκρισή του στην 1η παρατήρηση Panin όπου έχει υποστηρίξει την καθολική εφαρμογή της αρχής «αὐτός ἑαυτόν αἰτιάσθω») αναπροσδιορίζεται με βάση αξιολογήσεις και σταθμίσεις συμφερόντων όπου ωστόσο, σε κάθε μεμονωμένη περίπτωση, το δημόσιο ή γενικό συμφέρον σαφώς προηγείται των ιδιωτικών συμφερόντων[155]. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι η έννοια του δημοσίου ή γενικού συμφέροντος αξιοποιείται κατάλληλα στο υπόμνημα αυτό[156] πολύ πριν από

152. Hugo Grotius (1583-1645) και των επιγόνων του (Hobbes, Sam. Puffendorf (1632-1694), Chr. Thomassius (1655-1728), Chr. Wolf (1679-1754).

153. Υπό την έννοια ότι η κοινωνία λειτουργεί σύμφωνα με τους λογικά δομημένους νόμους του φυσικού δικαίου οι οποίοι έχουν την ίδια ακριβώς δεσμευτικότητα με τους νόμους της γεωμετρίας και φυσικής (more geometrico). Πρβλ. ΚΑΡΑΣΗΣ, Σταθμοί στην ιστορική πορεία του νομικού συλλογισμού, *ό.π.* 614-615 όπου και συναφείς βιβλιογραφικές παραπομπές.

154. Για τις θεωρίες που αναπτύχθηκαν από τους οπαδούς του "λογικού" δικαίου βλ. ενδεικτικά F. WIEACKER, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit: unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*, Göttingen 1952, 251 επ.

155. Για την κυρίαρχη αυτή τάση της καποδιστριακής περιόδου, η οποία δίδει το προβάδισμα στο γενικό συμφέρον, ως κεντρικό γνώμονα για την επίλυση των υφισταμένων προβλημάτων, σε αντίθεση με τις προγενέστερες κομματικές και τοπικιστικές τάσεις της περιόδου 1821-1827 βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Από της λογίας παραδόσεως*, *ό.π.* 130.

156. *f.177*, στίχ. 33-36 και *f.178*, στίχ. 1-3, «*Οἱ νόμοι οἱ ἀφορῶντες τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον (interêt privé) διαφέρουν ἀπὸ τοὺς νόμους τοὺς ἀφορῶντας τὸ δημόσιον (d'ordre publique). Ὁ νόμος ὅταν μὲν ἀφορᾷ τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον πρέπει νὰ σέβεται τ' ἀποκτημένα δικαιώματα, ἐκτὸς μόνον ἂν ἐπεξηγῇ ἄλλον προηγούμενον νόμον, κ' ἐνταῦθα πάλιν ἐξαιροῦνται αἱ περιπτώσεις τῆς συνδιαλλαγῆς κ' τῆς ὁριστικῆς κρί-

την πρώτη ενσωμάτωσή της στο Σύνταγμα του 1911 (άρθρο 17), η οποία αποδίδεται σε επίδραση της «*utilité publique*», όπως αυτή είχε προηγουμένως διατυπωθεί στο άρθρο 11 του γαλλικού Συντάγματος του 1848[157].

Β. Η επίκληση συγκεκριμένων χωρίων του Corpus Juris Civilis

Το κύριο μέρος της αντίκρουσης των επιχειρημάτων Panin και Volkoff υπέρ της μη αναδρομικής εφαρμογής των νόμων, και μάλιστα των δικονομικών, σύμφωνα με γενική αρχή του ρωμαϊκού δικαίου, εκκινεί με την υποστήριξη από τον Ιωάννη Γενατά της άποψης ότι, αν και κανών (του ρωμαϊκού δικαίου) είναι ότι «*Leges et constitutiones futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta preterita revocavi*», «*ὁ Νομοθέτης δύναται νὰ δώσῃ ὀπισθενεργὸν δύναμιν, ἀκόμη κ' εἰς νόμον ἀφορῶντα τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον*» (εφόσον συντρέχουν ορισμένες αναγκαίες προϋποθέσεις τις οποίες και θα εκθέσει αναλυτικότερα στη συνέχεια). Το περιεχόμενο του λατινικού αυτού χωρίου σε συνδυασμό με το προσδιοριστικό στοιχείο ότι πρόκειται για τη διάταξη «*L.7 de legibus*»[158], μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι στο συγκεκριμένο σημείο του υπομνήματος γίνεται αναφορά στην πλέον γνωστή διάταξη του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου επί του κειμένου της οποίας έχει θεμελιωθεί το γενικό αφηρημένο δόγμα της μη αναδρομικότη-

---

σεως. Ὅταν ὅμως ἀφορᾷ τὸ δημόσιον, συμπεριλαμβάνει κ' τὰς παρελθούσας καὶ τὰς μὴ ἐσβεμμένας ὑποθέσεις».

157. G. Michaelides-Nouaros, «L'influence des idées de la Revolution Française sur le droit privé Hellénique». [*Actes du IIe Colloque d'Histoire (Centre de Recherches Néohelléniques-Fondation Nationale de la Recherche Scientifique)*]. Athènes 1989, 368-369. Για τους κινδύνους που εγκυμονεί η χρήση της έννοιας αυτής, κατά τον δικαστικό έλεγχο, ως κριτηρίου οριοθέτησης των εξαιρέσεων από τον κανόνα απαγόρευσης της αναδρομής των ουσιαστικών νόμων (σε αντιδιαστολή με τον χώρο της διοίκησης όπου εξασφαλίζει ευελιξία και αποτελεσματικότητα) βλ. ενδεικτικά Σταματόπουλος, Δικονομική και ουσιαστική αναδρομή των νέων ουσιαστικών νόμων, ό.π., 363, σημ. 5-8 όπου και ειδικότερες βιβλιογραφικές παραπομπές.

158. Οι μνημονευόμενες στο παρόν υπόμνημα πηγές του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου παρατίθενται από τον Ιω. Γενατά μόνον με τον αριθμό του νόμου (λ.χ. *L.* 7), μέρους του Τίτλου του (λ. χ. *de legibus* = *De legibus et constitutionibus principum et edictis*), καθώς και το τμήμα της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης όπου η συγκεκριμένη διάταξη έχει συμπεριληφθεί, δηλαδή *Νεαρά* (αν πρόκειται για τις *Νεαρές* του Ιουστινιανού) ή *cod.* ή *C.* (αν πρόκειται για διάταξη προερχόμενη από τον ιουστινιάνειο *Κώδικα*). Άγνωστο παραμένει εάν η έκδοση του *Corpus Juris Civilis* που χρησιμοποιεί ο Γενατάς ήταν η πλέον σύγχρονή του έκδοση, δηλαδή αυτή των G. Chr. Gebauer-G.A. Spangerberg, [*Corpus Juris Civilis codicibus veteribus manuscriptis et optimis quibusque editionibus collatis*, Göttingen 1776-1797 (2 τόμοι)] ή κάποια από τις προγενέστερες εκδόσεις· πρβλ. σχετικά H. Troje, *Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus Juris Civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*, Böhlau - Verlag - Köln - Wien 1971, κυρίως 11 σημ. 19, 68 σημ. 57.

τας των νόμων[159]. Πρόκειται για τη διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδόσιου Β΄ και Βαλεντινιανού Γ΄ έτους 440 μ.Χ., η οποία έχει συμπεριληφθεί στο χωρίο του ιουστινιάνειου *Κώδικα* 1.14.7 (Lib. I, Tit. 14, Lex 7 *De legibus et constitutionibus principum et edictis*)[160]. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη διάταξη, οι νόμοι και οι αυτοκρατορικές διατάξεις είναι βέβαιο (*certum est*)[161] ότι δεν ρυθμίζουν τις έννομες συνέπειες πραγματικών γεγονότων τα οποία συνέβησαν πριν από το χρονικό σημείο από το οποίο αρχίζει η ισχύς του νόμου (*facta praeterita*)[162], σε αντίθεση με τα μέλλοντα «*negotia*» τα οποία καταλαμβάνονται από τον νεότερο νόμο[163]. Ωστόσο, αν και πρόκειται για γενικώς παραδεδεγμένο κανόνα, όπως θα σπεύσει ευθύς αμέσως να επισημάνει, ο ίδιος αυτός κανόνας εισάγει εξαίρεση όταν ευθύς αμέσως αναφέρει

---

159. Το δόγμα αυτό εισάγεται αρχικά το 393 μ.Χ. με τη διάταξη του *Θεοδοσιανού Κώδικα* 1.1.3 (Θεοδόσιος Α΄). Με τη διάταξη αυτή, η οποία ορίζει ότι «*omnia constituta non praeteritis calumniam faciunt, sed futuris regulam ponunt*», ανατράπηκε για πρώτη φορά ο προηγουμένως ισχύων κανών κατά τον οποίο οι αυτοκρατορικές διατάξεις έχουν αναδρομική ισχύ διότι, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ερμηνεύουν παλαιούς νόμους. Ως προς την κρατούσα πάντως άποψη ότι πρόκειται περί γενικού αφηρημένου δόγματος βλ. την αντίθετη άποψη που διατύπωσε ο E. Dernburg, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου* (μετ. Γ. Δυοβουνιώτης), τ. Α΄, *Γενικαί Αρχαί*, Αθήναι 1911, § 43 σημ. 4.

160. =*B*.2.6.12 «*Πᾶς νόμος ἢ διάταξις εἰς τοὺς ἑξῆς κρατείτω, εἰ μὴ εἰδικῶς περὶ τῶν προλαβόντων πραγμάτων ἔτι ἠρτημένων τι διηγορεύεται*».

161. Κατά τον Γ. Μαριδάκη, από την αναφορά αυτή, προκύπτει ότι η συγκεκριμένη διάταξη εκφράζει αντίληψη, η οποία είχε ήδη αποκρυσταλλωθεί κατά τα μέσα του 5ου μ.Χ. αι. (Μαριδακης, *Ο Δημοσθένης θεωρητικός του δικαίου*, *ό.π.*, 118 σημ. 49 με παραπομπή στο χωρίο Cic., *Verrem secundae*, I, 107).

162. «*Οἱ νόμοι καὶ αἱ διατάξεις βέβαιόν ἐστιν ὅτι τὰ μέλλοντα διαρρυθμίζουσι συμβόλαια, οὐκ ἀνακαλοῦνται δ' εἰς τὰ παρεληλυθότα γεγονότα*» [*Corpus Juris Civilis*, *Κώδιξ Ιουστινιανού* (μετ. Π. Τσιτσεκλής), τ. Α΄, Αθήναι 1911, 246].

163. Αν και ο όρος *negotia* ερμηνεύεται συνήθως ως δικαιοπραξίες, κατά τον Dernburg (Dernburg, *Γενικαί Αρχαί*, *ό.π.*, 146 σημ. 4), για την εφαρμογή της διατάξεως *C.J.*1.14.7 το *negotium* θα πρέπει να ερμηνευθεί και ως (εκκρεμής) δίκη. Κατά τον Savigny (Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, *ό.π.*, 393 σημ b), *negotia* και *facta* ειναι όροι ταυτόσημοι. Για τη διατύπωση από τους μεσαιωνικούς γλωσσογράφους (Fellinus, Imola, Jean d'André) της διάκρισης μεταξύ «*actus perfectus*» (ολοκληρωμένη, τελεία πράξη), η οποία ρυθμίζεται πάντα από τον προγενέστερο νόμο, και «*actus praeteritus nondum finitus*» (πράξη της οποίας η ολοκλήρωση ήρτηται από ένα μελλοντικό γεγονός) όπου γίνεται, καταρχήν, δεκτή η αναδρομική εφαρμογή του νέου νόμου βλ. Roubier, *Les conflits de lois*, *ό.π.*, 95 επ. Για τη μετάβαση, κυρίως από τον 19ο αι. και μετά, από την εθιμικώς διαμορφωθείσα κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους έννοια των "causae finitae–causae pendentes" (όπου κυρίαρχο κριτήριο για την αναδρομική εφαρμογή μιας διάταξης είναι το στάδιο της διαδικασίας στην οποία ευρίσκεται μία νομική υπόθεση) στην έννοια των "facta praeterita-facta pendentia" (όπου θα κυριαρχήσει η καθαρά νομική αντίληψη για τον χρόνο επέλευσης των πραγματικών γεγονότων και των εννόμων συνεπειών τους) βλ. Στον Ιδιο, *ό.π.*, 102 επ.

ότι «*nisi nominatim et de preterito tempore, et ad huc pendentibus negotiis cautum sit L.7. C. de legibus*» (*f.179*, στίχ. 28-29), δηλαδή «*εἰ μὴ εἰδικῶς διηγόρευται καὶ περὶ τῶν ἐν τῷ παρελθόντι χρόνῳ ἔτι ἠρτημένων συμβολαίων*»[164]. Κατά συνέπεια, η αναδρομική εφαρμογή ενός νόμου είναι επιτρεπτή ακόμη και σε εκκρεμή «*negotia*» (δικαιοπραξίες ή εκκρεμείς δίκες, κατά την άποψη Dernburg), όταν ο νομοθέτης ρητώς έχει προβλέψει την αναδρομικότητα της συγκεκριμένης διάταξης[165]. Η περίπτωση όμως αυτή, όπως θα σπεύσει να αναφέρει, δεν είναι και η μοναδική. Αν λοιπόν κανείς αναγνώσει το χωρίο του ιουστινιάνειου Κώδικα «*L.21 infin cod. de sacros eccles «hoc obtinente non solum in futurum negotiis, sed etiam in judiciis pendentibus»*, δηλαδή την αυτοκρατορική διάταξη *C.J.*1.2.21.2 (*De sacrosanctis ecclesiis et de rebus et privilegiis earum*)[166] θα παρατηρήσει ότι η εκεί περιλαμβανόμενη ρύθμιση καταλαμβάνει, κατά ρητή πρόβλεψη του νομοθέτη, ακόμα και τις εκκρεμείς υποθέσεις ενώπιον της δικαιοσύνης. Η συγκεκριμένη διάταξη επιτάσσει τη γενική απαγόρευση εκποίησης, υποθήκευσης κ.λπ. των πραγμάτων που είναι αναγκαία για την άσκηση της θείας λατρείας από την οποία όμως απαγόρευση εξαιρούνται όσες δικαιοπραξίες τελούνται με σκοπό την απελευθέρωση των αιχμαλώτων. Όπως ορίζεται, η εξαίρεση αυτή καταλαμβάνει ακόμα και τις εκκρεμείς υποθέσεις ενώπιον της δικαιοσύνης[167].

Εξάλλου, όπως διατείνεται, το ίδιο ακριβώς προκύπτει και από το περιεχόμενο του νόμου «*10 Cod. de natural. liberis* λέγει (εννοεί: για την οποία λέγει) *ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν Νεαρὰν 19 in pref.* (δηλαδή praefatio) *usque* (εννοεί: μέχρι το χωρίο που ακολουθεί ευθύς αμέσως) *'sicut nostra dicit lex'*» (*f.179*, στίχ. 32, *f.180*, στίχ. 1). Στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στη Νεαρά 19 του Ιουστινιανού «*Περὶ τῶν πρὸ τῶν προικῶν συμβολαίων τικτομένων παίδων*» του έτους 536 μ.Χ.[168] της οποίας το προοίμιο παραπέμπει[169] σε μία προγενέστερη αυτοκρατορική διάταξη. Με τη διάταξη

164. *Corpus Juris Civilis. Κώδιξ Ιουστινιανού*, ό.π., 246. Βλ. και *B.*2.6.12: «*Πᾶς νόμος ἢ διάταξις εἰς τοὺς ἐφεξῆς κρατείτω, εἰ μὴ εἰδικῶς περὶ τῶν προλαβόντων πραγμάτων ἔτι ἠρτημένων τι διηγόρευται*».

165. Στην περίπτωση επομένως αυτή μπορούν να ανατραπούν ακόμα και τα αποτελέσματα που παρήχθησαν από γεγονότα τα οποία συνέβησαν στο παρελθόν.

166. Βλ. *Corpus Juris Civilis*, v. II, *Codex Justinianus*, ed. P. Krüger, Berlin 1954 (ανατ. Hildesheim 1997), 16.

167. Στη διάταξη αυτή θα παραπέμψει και στη συνέχεια, κατά την απαρίθμηση των εξαιρέσεων από την αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων (βλ. πιο κάτω στη περιπτωσιολογία που χρησιμοποιεί με αρ. 6).

168. Βλ. *Corpus Juris Civilis*, v. III, *Novellae*, ed. R. Schoell-G. Kroll, Berlin 1963 (ανατ. Hildesheim 1993), 138 επ.

169. Η πλέον πρόσφατη την εποχή αυτή έκδοση των Νεαρών του Ιουστινιανού είναι αυτή του G. A. Spangerberg, (*Corpus Juris Civilis. Imp. Justinianis Codicem Repetitae Prelectionis eiusdem sacratissimi principis Novellae constitutiones atque edicta...*, v. II, Göttingen

εκείνη είχε ορισθεί ότι, τόσο τα τέκνα τα οποία έχουν γεννηθεί πριν από την κατάρτιση γαμικών συμφώνων, όσο και εκείνα τα οποία γεννήθηκαν ύστερα από την κατάρτιση αυτή, θεωρούνται οικεία και υπεξούσια τέκνα των γονέων τους ώστε να μη γίνεται καμμία διάκριση μεταξύ τους, όσον αφορά στην κληρονομική τους διαδοχή επί της πατρικής κληρονομίας.

Η μνεία του Γενατά ότι πρόκειται για τον «*νόμον 10 Cod. de natural. liberis*» οδηγεί στη διαπίστωση ότι η προηγούμενη αυτοκρατορική διάταξη για την οποία είχε εγερθεί αμφισβήτηση, ως προς την αναδρομικότητα ή μη της εφαρμογής της, είναι η αυτοκρατορική διάταξη του Ιουστινιανού, η οποία έχει συμπεριληφθεί ως νόμος 10 στον Τίτλο 27 «*De naturalibus liberis et matribus eorum et ex quibus casibus justi efficiuntur*» του 5ου Βιβλίου του *Ιουστινιάνειου Κώδικα* (*C.J.*5.27.10, έτους 529 μ.Χ.)[170]. Πράγματι, από το προοίμιο της *Νεαράς* 19 προκύπτει ότι ο αυτοκράτορας με τη θέσπιση αυτής της *Νεαράς* επανέρχεται με νέα νομοθετική ρύθμιση σε ένα θέμα που έχει ρυθμιστεί και στο παρελθόν. Και τούτο διότι είχε εγερθεί αμφισβήτηση σχετικά με το ζήτημα, εάν οι προγενέστερες και ομοίου περιεχομένου αυτοκρατορικές διατάξεις[171] είχαν αναδρομική εφαρμογή σε όλες αδιακρίτως τις υποθέσεις που δεν είχαν ακόμα οριστικά επιλυθεί είτε δια της δικαστικής οδού είτε δια συμβιβασμού. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται

1797, η οποία περιελάμβανε, τόσο το πρωτότυπο ελληνικό κείμενο των *Νεαρών* (με βάση τη χειρόγραφη παράδοση της ελληνικής συλλογής των 168 *Νεαρών*), όσο και τη λατινική μετάφρασή τους (με βάση τη χειρόγραφη παράδοση της *Epitome Juliani* και του *Authenticum*) (βλ. F. A. Biener, *Geschichte der Novellen Justinians*, ανατ. Aalen 1970, 424 επ.). Ωστόσο, όπως προκύπτει από το παρόν υπόμνημα, ο Ιω. Γενατάς παραπέμπει στη λατινική μετάφραση της *Νεαράς* 19 («*... omni modo in judicari*, ***sicut nostra dicit lex*** *Quam complentes etiam secundam posuimus legem eadem valere sancientes...*»), και όχι στο πρωτότυπο ελληνικό κείμενο αυτής το οποίο έχει ως εξής: («*... πάντων οὕτως κρίνεσθαι, ὡς ὁ ἡμέτερος λέγει νόμος ὃν ἀναπληροῦντες καὶ δεύτερον τεθείκαμεν νόμον τὰ αὐτὰ κρατεῖν θεσπίζοντες*» (*Corpus Juris Civilis*, v. III, *Novellae*, *ό.π.*, σ. 139). Από το στοιχείο αυτό ενδεχομένως προκύπτει ότι ο Ιω. Γενατάς λαμβάνει υπόψιν του κάποια από τις παλαιότερες εκδόσεις *Νεαρών* (εφόσον η έκδοση Spangerberg περιλαμβάνει τόσο το λατινικό όσο και το ελληνόγλωσσο κείμενο της *Νεαράς* 19). Για τις εκδόσεις *Νεαρών* του Ιουστινιανού που είχαν κυκλοφορήσει κατά τη διάρκεια του 16ου αι. και έως το έτος 1822 (Haloanders 1531, Scrimger 1558, Agylaeus 1560, Contius 1559 και 1571 κ.λπ.) βλ. Troje *Graeca leguntur*, *ό.π.*, 59 σημ. 29, 60 σημ. 30, 61 σημ. 32, 233· Του Ιδιου, «Novelleneditionen der humanistischen Jurisprudenz», στον τόμο *Novellae Constitutiones L'ultima Legislazione di Giustiniano tra Oriente e Occidente da Triboniano a Savigny. [Atti del Convegno Internazionale, Teramo, 30-31 ottobre 2009 (a cura di L. Loschiavo, G. Mancini, Cr. Vano)]*, 2011, 281-303· T. G. Kearley, «The Creation and Transmission of Justinian's Novels», *Law Library Journal* 102.3 (2010), 377 επ. όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές.

170. Βλ. *Corpus Juris Civilis*, v. II, *Codex Justinianus*, *ό.π.*, 213.

171. Εννοούνται οι διατάξεις *C.J.*5.27.10 και 11.

στη *Νεαρά* 19, οι προηγούμενες αυτές διατάξεις ήταν απολύτως σαφείς ως προς το χρονικό εύρος της εφαρμογής τους, εφόσον υπήρχε ρητή πρόβλεψη για την εφαρμογή τους ακόμη και στις υποθέσεις που δεν είχαν ακόμη οριστικά επιλυθεί, αλλά παρέμεναν εκκρεμείς ενώπιον της δικαιοσύνης. Παρά ταύτα, και για να παύσει πλέον οποιαδήποτε αμφισβήτηση, ο Ιουστινιανός επανέρχεται και επιβάλλει την οπισθενέργεια των ρυθμίσεων αυτών,[172] με εξαίρεση και πάλι τις υποθέσεις εκείνες οι οποίες είχαν ήδη επιλυθεί με δικαστική απόφαση ή συμβιβασμό (αναγνώριση ή παραίτηση)[173].

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι πρόκειται για μία περίπτωση ρητής αναδρομικής εφαρμογής νόμου, ο οποίος εκδόθηκε με βασικό σκοπό να καταστήσει βέβαιη και αναμφίβολη την αμφισβητηθείσα έννοια προγενέστερων, νόμων (των *C.J.*5.27.10 και 11)[174]. Κατά την άποψη πάντως που θα υποστηρίξει στη συνέχεια ο Γενατάς (*f.180* με αρ. 6 στην περιπτωσιολογία των εξαιρέσεων από τη μη αναδρομικότητα των νόμων)[175], η αναδρομική ισχύς της *Νεαράς* 19, ακόμα και σε παρελθούσες και εκκρεμείς υποθέσεις εφόσον αυτές δεν έχουν επιλυθεί με έκδοση οριστικής αποφάσεως ή με συμβιβασμό, οφείλεται στο γεγονός ότι οι ρυθμίσεις της *Νεαράς* αυτής επέφεραν όφελος «*δημόσιον καὶ γενικόν*».

Κατά τον Ιω. Γενατά, οι προαναφερθείσες περιπτώσεις εξαιρέσεων από την υποτιθέμενη ισχύ μιας γενικής αρχής περί της μη αναδρομικότητας των νόμων στο ρωμαϊκό δίκαιο δεν είναι και οι μοναδικές. Το γεγονός ότι η αρχή αυτή δεν έχει απόλυτο χαρακτήρα[176] προκύπτει, όπως σπεύδει να

172. Τα τέκνα που έχουν γεννηθεί πριν από την κατάρτιση των γαμικών συμφώνων θεωρούνται γνήσια, ακόμα και εάν μετά το γεγονός αυτό γεννηθούν άλλα τέκνα ή αυτά αποβιώσουν.

173. «*καὶ ἐπὶ ταύτης ὁμοίως τῆς δευτέρας ἡμῶν διατάξεως προστεθείκαμεν, χρῆναι τὴν αὐτὴν νομοθεσίαν καὶ εἰς τοὺς πρεσβυτέρους ἀναφέρεσθαι χρόνους, ἐξαιρουμένων ἐκείνων τῶν ὑποθέσεων, ὅσας ἡ δικαστικὴ ψῆφος ἢ διάλυσις ἔκρινεν...*» (*Corpus Juris Civilis*, v. III, *Novellae*, *ό.π.*, 139).

174. Πρβλ. ομοίως και *Nov.(Just.)* 12 c. 4 («.. *καὶ γὰρ δὴ καὶ μετὰ ταύτης τῆς ἐννοίας ἐξ ἀρχῆς τὸν νόμον ἐθέμεθα*)· *Nov.(Just.)* 143 (στο τέλος του προοιμίου) («*Superfluam igitur eorum dubitationem vel in posterum resecantes priorem legem per praesentem interpretari censuimus*). Βλ. και πιο κάτω (με αρ. 2 στη περιπτωσιολογία των εξαιρέσεων από την υποτιθέμενη αρχή της μη αναδρομικότητας) πρόσθετα παραδείγματα ερμηνευτικών νόμων με αναδρομική ισχύ. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι διατάξεις του *Κώδικα* 5.27.10 και 5.27.11, περί των οποίων πρόκειται στη *Νεαρά* 19, περιελάμβαναν ρητή μεταβατική διάταξη για την αναδρομική εφαρμογή τους και στις εκκρεμείς υποθέσεις που δεν είχαν οριστικά επιλυθεί με συμβιβασμό ή με δικαστική απόφαση. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι η *Νεαρά* 19 αποτελούσε μάλλον "ψευδερμηνευτικό" νόμο.

175. Βλ. πιο κάτω σσ. 337-338.

176. Βλ. ομοίως και Dernburg, *Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου*, *ό.π.*, 145.

υποστηρίξει, από ορισμένες θεμελιώδεις εξαιρέσεις οι οποίες επιτάσσουν τη "σιωπηρά" αναδρομή επί των εκκρεμών υποθέσεων, ακόμη και εάν κάτι τέτοιο δεν ορίζεται ρητά (αρκεί να συνάγεται με σαφήνεια και κατά τρόπο αναμφίβολο από το περιεχόμενο του νόμου). Οι περιπτώσεις αυτές θα ομαδοποιηθούν σε θεματικές ενότητες, με βάση κυρίως το κριτήριο της αναγκαιότητας (πολιτειακής, κοινωνικής, οικονομικής κ.λπ.) που εξυπηρετούν οι συγκεκριμένοι νόμοι, και ιεραρχούνται κατά τη σειρά που ακολουθεί:

1. «*Αἱ νεώτεραι ποιναὶ μετριώτεραι οὖσαι, ἐφαρμόζονται εἰς τὰς ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις*» (*f.180, στίχ. 4-5*).

Από τον τρόπο που διατυπώνεται η συγκεκριμένη εξαίρεση από τη γενική κατευθυντήρια αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων προκύπτει ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης αποδέχεται καταρχήν την ισχύ της γενικής αρχής ότι οι ποινικοί νόμοι, με τους οποίους ορισμένες πράξεις ή παραλείψεις χαρακτηρίζονται ως αξιόποινοι και τιμωρούνται με ειδικώς καθορισμένη ποινή, δεν έχουν αναδρομική εφαρμογή και στις προ αυτών τελεσθείσες αξιόποινες πράξεις ή παραλείψεις. Κατά συνέπεια δέχεται, αν και δεν το εκφράζει expressis verbis[177], την ισχύ της γενικής αρχής *nullum crimen nulla poena sine lege* (εκείνες μόνον οι πράξεις είναι αξιόποινες και εκείνες μόνον οι ποινές επιβάλλονται κατ' αυτών, οι οποίες ρητά προβλέπονται από τον νόμο που ίσχυε πριν από την τέλεσή τους) της οποίας μία απόρροια αποτελεί η αρχή της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων[178].

Κατ' εξαίρεση όμως από τα παραπάνω, ο Ιω. Γενατάς θεωρεί ως επι-

---

177. Ας σημειωθεί πάντως ότι ουδεμία αναφορά γίνεται από τον Γενατά, ούτε στις ρυθμίσεις των άρθρων 19, 11 και 134 του Συντάγματος της Τροιζήνας του 1827 από τις οποίες ευχερώς συνάγεται η συνταγματική επιταγή για την εφαρμογή της αρχής *nullum crimen nulla poena sine lege* στη νέα ελληνική έννομη τάξη (Μαμούκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν, ό.π.*, τ. 9, 131, 147), αλλά ούτε και στη σχετική πρόβλεψη (διάταξη β΄) του Ψηφίσματος με αρ. 34/1.7.1824, επικυρωτικού του *Απανθίσματος των Εγκληματικών* (βλ. ανωτέρω σημ. 150).

178. Βλ. ενδεικτικά Α. Κατσαντώνης, *Ποινικόν Δίκαιον, Γενικό Μέρος*, τ. Α΄, Αθήναι 1972, 32 επ., ιδίως 36 σημ. 27· Γ. Μαγκάκης, *Ποινικό Δίκαιο*[2], Αθήνα 1982, 81 επ.· Δ. Κιουπης, «Η αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege* στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο», *ΠοινΧρον* Ν΄ (2000), 193-203. Για τη σύνδεση της αρχής αυτής με την έννοια του κράτους δικαίου και τη συνακόλουθη θεμελίωση της αρχής της νομιμότητας της διοίκησης βλ. ενδεικτικά Γ. Κυπραίος, «Αναδρομικός φορολογικός νόμος και κύρωσις διοικητικής πράξεως. Κριτική ανάλυσις της υπ' αρ. 1454/1967 αποφάσεως της Ολομελείας του Συμβουλίου Επικρατείας», *NoB* 15 (1967), 775, 777 επ.· Άννα Ψαρούδα-Μπενάκη, *Τα αξιολογικά στοιχεία της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος*, Αθήναι 1971, 53, 57· Α. Μανέσης, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας», στον τόμο *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Αθήνα 1980, 38· Α. Κονταξης, *Ποινικός Κώδικας*, τ. Α΄, Αθήνα 2000, 17-18 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

τρεπτή την αναδρομική εφαρμογή των ποινικών νόμων στις ειδικές εκείνες περιπτώσεις όπου ο νεότερος ποινικός νόμος προβλέπει ηπιότερη ποινή[179]. Επομένως η απαγόρευση της οπισθενέργειας περιορίζεται στους ουσιαστικούς ποινικούς νόμους που θεμελιώνουν ή επαυξάνουν το αξιόποινο και δεν ισχύει για τους επιεικέστερους ποινικούς νόμους οι οποίοι το μειώνουν ή το εξαλείφουν[180]. Μάλιστα, όπως διατείνεται, η αναδρομική ισχύς του ηπιοτέρου νόμου είναι υποχρεωτική και επί των εκκρεμών δικαστικών υποθέσεων. Συνεπώς, εάν στο διάστημα μεταξύ της τελέσεως μίας αξιόποινης πράξεως (ή παραλείψεως) και της εκδόσεως οριστικής αποφάσεως, εκδοθεί νόμος ο οποίος είναι επιεικέστερος του ποινικού νόμου που ίσχυε κατά την τέλεση της πράξεως, ο επιεικέστερος ουσιαστικός ποινικός νόμος θα πρέπει να εφαρμοσθεί για την εκδίκαση της ποινικής υποθέσεως που παραμένει σε εκκρεμότητα[181]. Στο σημείο πάντως αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης, προκειμένου να τεκμηριώσει τη θέση του αυτή, δεν κάνει καμμία ειδικότερη αναφορά στους δικονομικούς ποινικούς νόμους και μάλιστα σε αυτούς με τους οποίους περιστέλλεται ή καταργείται πλήρως η δικαιοδοσία κάποια άλλης δικαστικής αρχής που προβλεπόταν στον προγενέστερο δικονομικό ποινικό νόμο (πράγμα που είναι και

179. Το ίδιο βεβαίως ισχύει εάν ο νεότερος ποινικός νόμος χαρακτηρίζει ως μη αξιόποινη πράξη ή παράλειψη η οποία εθεωρείτο αξιόποινη από τον ποινικό νόμο που ίσχυε κατά τον χρόνο της τελέσεώς της ή γενικώς είναι ευμενέστερος για τον κατηγορούμενο όσον αφορά στους όρους και στις προϋποθέσεις του αξιόποινου της πράξεως. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Τ. Ηλιοπουλος, *Σύστημα Ελληνικού Ποινικού δικαίου*[4], τ. Α΄, Αθήναι 1927, 61· Κ. Κωστης, *Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος ποινικού νόμου*[4], τ. 1, Αθήναι 1926, 24 επ. Κατά τούς Β. Παπαδόπουλο (Παπαδοπουλος, *Η αναδρομική δύναμις των νόμων*, *ό.π.*, 143 σημ. 1) και Τ. Ηλιόπουλο (Ηλιοπουλος, *ό.π.*, 61 όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία στη σημ. 1), η εξαίρεση αυτή δεν θεμελιώνεται απλώς σε λόγους επιεικείας, αλλά έχει τη δικαιολογητική της βάση στην αναγκαιότητα της επιβολής ποινής, η οποία, τότε μόνον είναι δίκαιη, όταν είναι αναγκαία για την επίτευξη των σκοπών που επιδιώκει η επιβολή της. Όταν επομένως ο ίδιος ο νομοθέτης που επιβάλλει την ποινή την κρίνει άσκοπη ή υπέρμετρη, τότε η εφαρμογή της βαρύτερης ποινής που προβλεπόταν στον προγενέστερο νόμο δεν έχει νόμιμο έρεισμα.

180. Πρβλ. και γαλλικός Ποινικός Κώδικας της 25.9.1791. Διάφορο είναι το ζήτημα της αναδρομικής ισχύος των δικονομικών ποινικών νόμων όπου βαρύνον κριτήριο είναι εάν έχει ήδη επέλθει (κατά τη ψήφιση του νέου δικονομικού νόμου) οριστική κρίση του δικαστηρίου που έκρινε την υπόθεση σύμφωνα με την ισχύουσα διαδικασία κατά τον χρόνο τελέσεως του αδικήματος. Για τη σχετική παλαιότερη νομολογία των γαλλικών και ελληνικών δικαστηρίων βλ. Παπαδοπουλος, *Η αναδρομική δύναμις*, *ό.π.*, 160 σημ. 1.

181. Δεν διευκρινίζεται πάντως εάν πρόκειται περί εκκρεμοδικίας ενώπιον του πρωτοβαθμίου, δευτεροβαθμίου ή αναιρετικού δικαστηρίου. Για το ζήτημα βλ. Παπαδοπουλος, *Η αναδρομική δύναμις*, *ό.π.*, 155-157. Σε κάθε περίπτωση ο Γενατάς δεν φαίνεται να υποστηρίζει την αναδρομική ισχύ νέου επιεικέστερου ποινικού νόμου σε περίπτωση εκδόσεως αμετάκλητης δικαστικής αποφάσεως.

το ζητούμενο στην παρούσα περίπτωση)[182]. Ομοίως, αποφεύγει να παραπέμψει σε συγκεκριμένο χωρίο ή χωρία της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης, πρακτική την οποία τηρεί, όπως παρατηρούμε, κατά την απαρίθμηση των λοιπών εξαιρέσεων από την εφαρμογή του κανόνα της μη αναδρομικότητας των νόμων[183]. Εξάλλου η θεμελίωση της ισχύος ενός δόγματος περί της μη

182. Υπέρ της καταρχήν αναδρομικής εφαρμογής των ποινικών δικονομικών νόμων που αναφέρονται στην οργάνωση της δικαιοσύνης βλ. ΚΩΣΤΗΣ, *Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος ποινικού νόμου*, *ό.π.*, 32 όπου και η σχετική τεκμηρίωση. Κατ' εξαίρεση όμως, σύμφωνα με τους παλαιότερους συγγραφείς του τέλους του 19ου αι., οι δικονομικοί ποινικοί νόμοι που μεταβάλλουν την αρμοδιότητα των δικαστηρίων δεν έχουν αναδρομική εφαρμογή εφόσον έχει ήδη εκδοθεί απόφαση σε α΄ βαθμό. Επεκτείνοντας αυτή την άποψη η συναφής νομολογία του Αρείου Πάγου της ιδίας περιόδου, θα υποστηρίξει ότι ο νεότερος δικονομικός ποινικός νόμος δεν έχει αναδρομική εφαρμογή, όχι μόνον όταν έχει εκδοθεί απόφαση σε πρώτο βαθμό, αλλά και όταν απλώς το δικαστήριο που προβλεπόταν με βάση τον προγενέστερο νόμο είχε επιληφθεί της υποθέσεως (ΑΠ 169 (1867), 33 και 34 (1868). Ενδεχομένως λοιπόν, η επικράτηση ανάλογων απόψεων υπέρ της μη αναδρομικής εφαρμογής των ποινικών δικονομικών νόμων, και κατά τις αρχές του 19ου αι., αποτρέπει τον Ιωάννη Γενατά από μία ρητή αναφορά στην οπισθενέργεια των δικονομικών ποινικών νόμων.

183. Πάντως, η ισχύς της αρχής της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων δεν θα πρέπει να θεωρηθεί συνταγματικό επίτευγμα των νεότερων χρόνων εφόσον η αποδοχή της προκύπτει, έστω και κατά έμμεσο τρόπο, από ορισμένα χωρία της ιουστινιάνειας κωδικοποίησης και των βυζαντινών νομικών κειμένων. Για το ζήτημα βλ. Μ. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ, «Περί της αρχής "έγκλημα δεν υπάρχει ουδέ ποινή επιβάλλεται άνευ νόμου". Βυζάντιο-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι», *ΕΚΕΙΕΔ* 38 (2004), 140 σημ. 7, 8 και 9 με παραπομπή κυρίως στις *D.*48.16.1 par. 4 (= *B.* 60.1.10 όπου και σχόλιο του Αγιοθεοδωρήτου)· *B.*2.2.126· *Syn. Bas.* Σ. VI. 1· *Αρμεν. Append.*, III. 44 (σχόλιο). Πρβλ. επίσης ROUBIER, *Les conflits de lois*, *ό.π.*, 75· P. PESCARI, «Tracce di una ignota Novella di Giustiniano in Procopio? (In tema di accusatio servi contra dominum)», *JURA* 15 (1964), 181-184 όπου παραπομπή σε σχετικό χωρίο του Προκόπιου (*Ανέκδοτα [Bibl. Script. Graec. et Roman. Teubneriana, V. II]*, Lipsiae 1963, 11.34) επιτιμητικό ως προς την αναδρομική εφαρμογή *Νεαράς* του Ιουστινιανού περί παιδεραστίας. Για την ισχύ της μη αναδρομικότητας στο πεδίο του κανονικού ποινικού δικαίου βλ. ενδεικτικά Π. ΖΕΠΟΣ, «Ο Παύλος ως εργάτης του δικαίου», *Ακτίνες* 14 (1951), (σε ανάτυπο), σ. 7 (όπου και παραπομπή στα χωρία Ρωμ. 3.30·4.15·5.13· 6.7 επ.)· ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, «Η μη αναδρομικότητα ποινικών διατάξεων στους κανόνες της Πενθέκτης Συνόδου», *Βυζαντιακά* 14 (1994), 81-93· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Η μη αναδρομικότητα των νόμων στο βυζαντινό δίκαιο», [*Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος Ομ. καθηγ. Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα*], Θεσσαλονίκη 2011, 637· ΕΙΡΗΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ-ΓΛΑΡΟΥ, *Η αρχή της νομιμότητας στους Ιερούς Κανόνες*, τ. *Ι. Η αρχή της μη αναδρομικότητας στους κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων (Nullum crimen nulla poena sine lege). Η σπουδή της περιπτώσεως*. [*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 17*], Αθήνα-Κομοτηνή 2007. Παρά ταύτα, κατά την άποψη που υπεστήριξε ο Μ. Τουρτόγλου, η καθολική εφαρμογή του ανωτέρου κανόνα στη δικαστηριακή πρακτική των βυζαντινών χρόνων φαίνεται να αποκλείεται, τόσο από ορισμένες ειδικού περιεχομένου ποινικές διατάξεις του βυζαντινού δικαίου, όσο και από τις διατάξεις που αναφέρονται στη δίωξη των «ἐξτραορδιναρίων» εγκλή-

αναδρομικότητας των ποινικών νόμων δεν ήταν δυνατή επί του αξιώματος της *C.J.*1.14.7 (το οποίο έχει ήδη επικαλεσθεί στην αρχή της αποκρίσεώς του στη 2η παρατήρηση Panin). Και τούτο διότι δικαιολογητική βάση της ισχύος του κανόνος αυτού αποτελούσε, κατά τους παλαιότερους συγγραφείς, ο σεβασμός των ιδιωτικών δικαιωμάτων που αποκτήθηκαν με βάση προγενέστερο νόμο, προστασία η οποία δεν παρέχεται στον κατηγορούμενο για τέλεση ποινικού αδικήματος[184].

2. «*οἱ νόμοι οἱ ἐπεξηγοῦντες ἄλλους προηγουμένους, ἔχουν ὀπισθενεργὸν δύναμιν. arg. L.21 § P. qui test fac poss. L.37 L.38 ff de legibus*» (*f.180*, στίχ. 6-7).

Ο Γενατάς αναφέρεται εδώ στην χαρακτηριστικότερη περίπτωση αναδρομικού νόμου, τον λεγόμενο ερμηνευτικό νόμο. Ως γνωστόν, αυθεντική ή επίσημη ή νομοθετική ερμηνεία γίνεται κατά κανόνα όταν ο ύστερος νόμος καθορίζει την έννοια προηγουμένου νόμου ή συγκεκριμένης διατάξεώς του[185], υπό την αναγκαία όμως προϋπόθεση ότι το περιεχόμενο του

ματων (Μ. Τουρτογλου, «Επιεικείς και φιλάνθρωπες διατάξεις του βυζαντινού ποινικού δικαίου αμβλύνουσες την τραχύτητα του ποινικού κολασμού», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4, Αθήνα 2004, 30-31)· Του Ιδιου, Περί της αρχής "έγκλημα δεν υπάρχει ουδέ ποινή επιβάλλεται άνευ νόμου", *ό.π.* 139-148). Κατά την μετεπαναστατική πλέον περίοδο είναι βέβαιο ότι η τρέχουσα δικαστηριακή πρακτική δεν ακολούθησε τον κανόνα περί της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων (Τουρτογλου, *Περί της αρχής*, *ό.π.*, 147-148).

184. Κατά τον Τ. Ηλιόπουλο (Τ. Ηλιοπουλος, *Σύστημα του Ελληνικού Ποινικού Δικαίου*[4], *ό.π.*, 59), στους ποινικούς νόμους δεν ρυθμίζονται δικαιοπραξίες, ούτε προκύπτουν δικαιώματα με βάση αυτές, αλλά ούτε και μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο εγκληματίας έχει δικαίωμα να κριθεί η πράξη του κατά τον νόμο που ίσχυε κατά τον χρόνο της τελέσεώς της. Για τον λόγο αυτό η ισχύς του αξιώματος του αστικού δικαίου ότι ο νόμος διέπει μόνον τις νομικές πράξεις και σχέσεις οι οποίες λαμβάνουν υπόσταση μετά την έναρξη της ισχύος του και συνεπώς δεν έχει αναδρομική δύναμη επί δικαιοπραξιών που καταρτίσθηκαν υπό το κράτος προγενέστερου νόμου, εκτός εάν τούτο ρητά ορίζεται εντός του νόμου αυτού ή έστω μπορεί να συναχθεί από το περιεχόμενό του (βλ. *C.J.*1.14.7), αμφισβητείται επί των ποινικών νόμων. Την άποψη περί μη εφαρμογής της αρχής της μη αναδρομικότητας των ποινικών νόμων υπεστήριξε κυρίως ο Binding με βάση τη θεωρία των "υπέρτερων" κανόνων δικαίου, οι οποίοι ως αυτοτελείς και αυθύπαρκτοι, ενυπάρχουν στους ποινικούς νόμους (Ηλιοπουλος, *ό.π.*, σημ. 2).

185. Πρβλ. *Nov.(Iust.)* 19 (προοίμιο), «... *ὡς ἅπασι φανερώτατον ὂν χρῆναι τὰ προστεθέντα δι' ἑρμηνείας ἐπ' ἐκείνων κρατεῖν, ἐφ' ὧν καὶ τοῖς ἑρμηνευθεῖσι νόμοις γίνεται χώρα*»· *Nov.(Iust.)* 143 c.1. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις των Glück, Pfeiffer και Bremer κ.ά. οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά τον 18ο αι. από τη γερμανική νομική επιστήμη ως αντίδραση στις καταχρήσεις της αυθεντικής ερμηνείας από τους γερμανούς ηγεμόνες, στον Γ. Κοτσογλακο, «Αυθεντική ερμηνεία και όροι της προσθενεργείας αυτής», *EEN* 11 (1944), 126-127. Για την αντίθετη άποψη ότι ο δικαστής οφείλει να εφαρμόζει αναδρομικά τον εμφανώς ερμηνευτικό νόμο χωρίς να δικαιούται να εξετάσει την εσωτερική του σχέση

ερμηνευόμενου κειμένου είναι πράγματι ασαφές και αμφισβητούμενο[186]. Η ερμηνεία αυτή έχει υποχρεωτικώς αναδρομική ισχύ, η οποία ανατρέχει στο χρόνο ισχύος του ερμηνευόμενου νόμου[187]. Και τούτο διότι, κατά την κρατούσα πλέον άποψη στην επιστήμη, ο ερμηνευτικός νόμος αποτελεί αδιάσπαστο μέρος του ερμηνευόμενου και επομένως εφαρμόζεται σε όλα τα θέματα τα οποία υπάγονται εξ αρχής στον ερμηνευόμενο νόμο[188] με σκοπό τη διατήρηση της ενότητας στη νομολογία και την εξασφάλιση της ευστάθειας του δικαίου. Για τον λόγο αυτό άλλωστε έχει υποστηριχθεί ότι η αναδρομική εφαρμογή των ερμηνευτικών νόμων δεν αποτελεί περίπτωση γνησίας αλλά φαινομενικής αναδρομής[189]. Το επιχείρημα υπέρ της

με τον ερμηνευόμενο νόμο βλ.τις απόψεις των Bergmann, Savigny, Schmidt, Kierulff, Wächter ΣΤΟΝ ΙΔΙΟ, *ό.π.*, 128 επ.

186. Βλ. *Νοv.(Iust.)* 143 προοίμιο. Πρβλ. Κ. ΣΟΥΡΛΟΣ, «Ο ερμηνευτικός νόμος και ο έλεγχος των προϋποθέσεών του υπό των δικαστηρίων», *NoB* 1 τεχ. 6 (1953), 323 όπου και περαιτέρω σχετικές αναφορές. Για τη σχέση αυθεντικής και επιστημονικής ερμηνείας στο ιουστινιάνειο δίκαιο βλ. SAVIGNY, *System*, *ό.π.*, I, 1840, 301 επ.· C. FERRINI *Manuale di Pandette*[3], 1917, 27 επ.

187. DERNBURG, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου*, *ό.π.* 129· REGELSBERGER, *Γενικαί Αρχαί του Δικαίου των Πανδεκτών*, *ό.π.*, 240-241· Α. ΚΡΑΣΣΑΣ, *Σύστημα Αστικού Δικαίου*, τ. *Α΄. Γενικαί Διδασκαλίαι*[3] (μετά προσθηκών υπό ΧΡ. ΠΡΑΤΣΙΚΑ), Αθήναι 1927, §§ 42, 123. Επομένως καταλαμβάνει και τις έννομες σχέσεις οι οποίες έχουν παραχθεί υπό το κράτος του ερμηνευομένου νόμου (πρβλ. *Νοv.(Iust.)* 19) εφόσον όμως δεν έχουν τερματισθεί με τελεσίδικη (ή, κατ' άλλους, αμετάκλητη) δικαστική απόφαση ή με συμβιβασμό (ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Στοιχεία του Αστυκού Δικαίου*, *ό.π.*, § 7 σημ. 3). Για την προβληματική των "ψευδερμηνευτικών" νόμων και τις σχετικές διακυμάνσεις της ελληνικής νομολογίας βλ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Το πρόβλημα της αναδρομικής δύναμης του νόμου, *ό.π.*, 38 επ.· ΣΟΥΡΛΟΣ, Ο ερμηνευτικός νόμος, *ό.π.*, 321 (σημ.).

188. Η πλέον χαρακτηριστική διάταξη για το ζήτημα της αναδρομικής ισχύος των νόμων που επεξηγούν αυθεντικώς άλλους προγενέστερους είναι η *D.*1.3.11, η οποία συμπληρώνει τη *D.*1.3.10. Σύμφωνα με τη *D.*1.3.10, «*Οὔτε νόμοι οὔτε διατάγματα τῆς συγκλήτου δύνανται να γίνωνται οὕτως, ὥστε νὰ περιλαμβάνωσι ὅλας τὰς περιπτώσεις ὅσαι δύνανται νὰ συμβῶσιν, ἀλλ' ἀρκεῖ ὅσα συνήθως συμβαίνουσι νὰ περιέχωνται*». Στη συνέχεια, σύμφωνα με τη *D.*1.3.11, «*Διά τοῦτο οἱ νόμοι, οἵτινες τὸ πρῶτον ἐγένοντο, καθορίζονται κατόπιν ἐντελέστερον ἢ δι' ἑρμηνείας ἢ δι' αὐτοκρατορικῶν ὁρισμῶν*» [*Corpus Juris Civilis*, *Πανδέκται* (μετ. Η. Λιακόπουλος), Αθήναι 1930, 197]. Βλ. επίσης *C.J.*5.27.11· *Νοv.(Just.)* 12 c. 4. Για την αναγνώριση της αναδρομικής ισχύος των ερμηνευτικών νόμων στην επιστήμη και στους αστικούς κώδικες των ευρωπαϊκών κρατών του 19ου αι. βλ. ΚΟΤΣΟΓΙΑΝΝΑΚΟΣ, Αυθεντική ερμηνεία, *ό.π.*, 122 σημ. 8. Για την αντίθετη άποψη που έχει διατυπωθεί στο συγκεκριμένο ζήτημα, κυρίως από τους J. Bremer, L. Pfaff, Fr. Hoffmann, H. Goeppert με βάση κυρίως το επιχείρημα ότι η νεότερη ερμηνεία συνιστά "διδασκαλία", απλή δηλαδή διαβεβαίωση ότι η επιταγή την οποία περιλαμβάνει περιέχεται ήδη στον παλαιότερο και αυθεντικώς ερμηνευόμενο νόμο βλ. ΣΤΟΝ ΙΔΙΟ, *ό.π.*, 122 σημ. 9 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές, υπέρ και κατά, της απόψεως αυτής.

189. Βλ. ενδεικτικά SAVIGNY, *ό.π.*, 511-512· WINDSCHEID, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον*, τ. Α΄, *Γενικαί Αρχαί*, *ό.π.*, 75. Αντίθετη άποψη υπεστήριξε ο ROUBIER, *Les conflits de lois*, *ό.π.*,

αναδρομικότητας της λεγομένης νόμιμης ή αυθεντικής ή επίσημης ερμηνείας αντλεί[190] ο Γενατάς από τα ακόλουθα χωρία: «*arg. L.21 § p. qui test fac poss. L.37 L.38 ff de legibus*».

Στο συγκεκριμένο σημείο η τεκμηρίωσή του βασίζεται σε τρεις, κυρίως, διατάξεις του *Πανδέκτη*, από τις οποίες, η μεν πρώτη έχει συμπεριληφθεί ως *D.*28.1.21,1 στο 28 Βιβλίο υπό τον Τίτλο 1 (*Qui testamenta facere possunt et quemadmodum testamenta fiat*)[191], οι δε άλλες δύο στον 1ο Βιβλίο υπό τον Τίτλο 3 (*De legibus senatusque consultus et longa consuetudine*), ως *D.*1.3.37 και *D.*1.3.38[192]. Πρόκειται συγκεκριμένα: α) για τη διάταξη *D.*28.1.21,1 όπου κατά τη γνώμη του Ουλπιανού, οι μεταγενέστερες, δηλαδή μετά την κατάρτιση της διαθήκης, διευκρινίσεις του διαθέτη σχετικά με το περιεχόμενο ασαφών διατάξεων τελευταίας βουλήσεως (λ. χ. ως προς το πρόσωπο του κληροδότη, εάν υπάρχουν περισσότερα πρόσωπα που φέρουν το ίδιο όνομα ή εάν υπάρχει πλάνη ως προς το όνομα αλλά όχι ως προς το πρόσωπο) ή ακόμη και προσθήκες (λ.χ. ως προς το είδος των νομισμάτων), οι οποίες μπορούν να συναχθούν ερμηνευτικά από συναφή στοιχεία ή συνήθειες του διαθέτη ή του τόπου, θα πρέπει να θεωρούνται έγκυρες εφόσον χρησιμεύ-

---

470 επ. Πρβλ. τις μεταγενέστερα διατυπωθείσες παρεμφερείς απόψεις του J. Unger, Προέδρου του ακυρωτικού της Αυστρίας και ενός από τους κορυφαίους νομικούς του 19ου αι. (*System des österr. Allg. Privatrechts*, I. 1892, § 14) στον Κοτσογλάκο, Αυθεντική ερμηνεία, *ό.π.*, 29. Κατά τον επιφανή αυτόν ερμηνευτή του αυστριακού κώδικα, η "αυθεντική" ερμηνεία, σε αντιδιαστολή με την "επιστημονική" ερμηνεία, η οποία αποσκοπεί να αποκαλύψει την αληθή και πραγματική έννοια του νόμου σύμφωνα με επιστημονικές αρχές, καθορίζει το περιεχόμενο του νόμου χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν εάν το περιεχόμενο αυτό υπάρχει πράγματι στον παλαιότερο ερμηνευόμενο νόμο. Ως εκ τούτου, σε πολλές περιπτώσεις, η αυθεντική ερμηνεία δεν αντλεί από τον παλαιό νόμο το περιεχόμενο αυτού, αλλά αντιθέτως εισάγει νέο περιεχόμενο στον ερμηνευόμενο νόμο· κατά συνέπεια συνιστά «εισαγωγή» και όχι «εξήγηση» του παλαιού νόμου, "implicatio" και όχι "explicatio". Πρβλ. και τις συναφείς απόψεις των Fr. Eisele, F. Regelsberger, J. Biermann, O. Gierke, C. Crome, G. Meyer, Fr. Affolter και πολλών άλλων, οι οποίοι επίσης υπεστήριξαν την αυθυπαρξία του νέου ερμηνευτικού νόμου, έναντι του προγενεστέρου και ερμηνευομένου, και της αναδρομικής ισχύος του ακόμη και αν εισάγει, κατ' ουσίαν, νέο δίκαιο (Κοτσογλάκος, Αυθεντική ερμηνεία, *ό.π.*, 129-132 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές). Τις ανωτέρω διατυπωθείσες απόψεις ακολούθησε στη συνέχεια και η ελληνική νομική επιστήμη υπό την προϋπόθεση όμως ότι, δια της αναδρομικής εφαρμογής του ερμηνευτικού νόμου, δεν θίγονται συνταγματικώς προστατευόμενα κεκτημένα δίκαια ή θεμελιώδεις συνταγματικές αρχές, όπως λ.χ. η αρχή της διακρίσεως των λειτουργιών ή της ισότητας των πολιτών ενώπιον των νόμων (Γ. Μπαλής, *Γενικαί Αρχαί του Αστικού Δικαίου*,[8] Αθήναι 1961, 34· Κοτσογλάκος, *ό.π.*, 135 επ. όπου και η σχετική παλαιότερη νομολογία).

190. Βλ. στο κείμενο του υπομνήματος «*arg. l.*» δηλαδή *argumentum lege*.

191. Βλ. *Corpus Juris Civilis*, v. I. *Iustiniani Digesta*, ed. Th. Mommsen - P. Krueger, Berlin 1963 (ανατ. Hildesheim 2000), 410.

192. Βλ. *Corpus Juris Civilis*, v. I, *ό.π.*, 34-35.

ουν στην αυθεντική ερμηνεία της διαθήκης[193] και β) για τις διατάξεις του *Πανδέκτη* 1.3.37 (Paulus) και 1.3.38 (Callistratus), αλλά και τα επόμενα αυτών συναφή χωρία [*D.*1.3.39 (Celsus) και *D.*1.3.40 (Modestinus)][194], όπου αναφέρεται ότι η ερμηνεία η οποία γίνεται μέσω του εθίμου ή της νομολογίας αποτελεί ένα είδος αυθεντικής ερμηνείας η οποία μάλιστα έχει αναδρομική εφαρμογή[195].

3. «*οἱ νόμοι, οἵτινες συγχωροῦντες ἀλλοίας*[196] *πράξεις, ἤθελαν παρεισάξει ἀτοπίαν. arg. l. in ambigua 19 ff de legibus*» (*f.180*, στίχ. 8-9).

Η παραπομπή εδώ γίνεται στη διάταξη του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη* Liber I, Tit. III (*De legibus senatusque consultus et longa consuetudine*), 19 (Celsus libro 23 digestorum)[197] όπου συγκεκριμένα αναφέρονται τα ακόλουθα: «*In ambigua voce legis ea potius accipienda est significatio, quae vitio caret, praesertim cum etiam voluntas legis ex hoc colligi possit*»[198]. Σε περίπτωση όπου η έννοια ενός νομοθετήματος, κατά τη γραμματική ερμηνεία του, επιδέχεται περισσότερες από μία ερμηνείες, είναι δηλαδή αόριστη ή πολυσήμαντη, και, κατά την πρώτη μεν ερμηνεία, το περιεχόμενο του νόμου

193. Πρβλ. και *D.*50.17.96· *B.*2.3.96.

194. Με τη συντομογραφία «*ff*» γίνεται παραπομπή στα fragmenta (χωρία) που παρατίθενται στον Πανδέκτη αμέσως μετά τα χωρία (fragmenta) 37 και 38.

195. *D.*1.3.37 (Paulus libro I quaestionum), «*Si de interpretatione legis quaeratur, in primis inspiciendum est, quo iure civitas retro in eiusmodi casibus usa fuisset: optima enim est legum interpres consuetudo*»· *D.*1.3.38 (Callistratus, libro I quaestionum), «*Nam imperator noster Severus rescripsit in ambiguitatibus quae ex legibus proficiscuntur aut rerum perpetuo similiter iudicatarum auctoritatem vim legis optinere debere*». Για τον λόγο αυτό άλλωστε υπήρξε διχογνωμία στην επιστήμη σχετικά με τη δυνατότητα ερμηνείας όλων αδιακρίτως των νόμων, και όχι μόνο των ιδιαίτερα ασαφών ή αινιγματικών διατάξεων (πρβλ. *C.J.*1.14.9). Κατά τον Dernburg (*Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου, Γενικαί Αρχαί*, ό.π., 127), η "κατά συνήθεια" αυθεντική ερμηνεία, παρότι έχει και αυτή αναδρομική ισχύ, διαφοροποιείται από την δια νόμου αυθεντική ερμηνεία διότι κατ' ουσίαν διασφαλίζει την ισχύουσα απονομή του δικαίου (που έχει διαμορφωθεί με βάση τη συνήθεια ή την αυθεντία του δεδικασμένου). Αντιθέτως η ερμηνεία διατάξεως που γίνεται με ερμηνευτικό νόμο ανατρέπει αναδρομικά την ισχύουσα απονομή του δικαίου. Για το ζήτημα, όπως τίθεται στις αρχές του 19ου αι., πρβλ. Χ. Ροτσοπουλος, «Περί ερμηνείας νόμων», *Θέμις (Λ. Σγούτα)* 7 (1856), 262-264.

196. Ενδεχομένως η λέξη «*ἀλλοῖος*» χρησιμοποιείται εδώ από τον Γενατά υπό την έννοια του «κακός» ή «διαφορετικός του καλού» εφόσον, όπως συνάγεται, αναφέρεται σε πράξεις που διενεργήθηκαν με βάση μία μη ανεπίληπτη, δηλαδή μη άμεμπτη (*quae vitio caret*) ερμηνεία της εξεταζομενης νομικής ρύθμισης. Πρβλ. H. Liddell-R. Scott & H. Jones (eds), *A Greek English Lexicon with a Supplement*, Oxford 1843 (1973), s.v. *ἀλλοῖος, α, ον*.

197. Βλ. *Corpus Juris Civilis*, v. I, ό.π., 34.

198. «*Ἐπὶ ἀμφιβόλου ῥήσεως νόμου μᾶλλον ἡ σημασία εἶνε παραδεκτή, ἥτις εἶναι ἀνεπίληπτος, μάλιστα καὶ ἐὰν ἡ θέλησις τοῦ νόμου δύναται ἐκ τούτου νὰ συναχθῇ*» (*Corpus Juris Civilis. Πανδέκται* (μετ. Η. Λιακόπουλος), ό.π., 197).

στερείται σκοπιμοτήτων, είναι δε επιπλέον και εσφαλμένο ή ακόμη και επιλήψιμο, ενώ από τη δεύτερη ερμηνεία προκύπτει ο σκοπός του νομοθετήματος, το δε περιεχόμενό του αναδεικνύεται άρτιο και αδιάβλητο, προτιμάται η δεύτερη αυτή ερμηνεία. Κατά την άποψη που θα υποστηρίξει εδώ ο Υπουργός Δικαιοσύνης σχετικά με το ζήτημα της αναδρομικότητας των ερμηνευτικών αυτών νόμων, η αυθεντική ερμηνεία ενός αμφισβητούμενου ως προς την ακριβή ερμηνεία των διατάξεών του νόμου, η οποία γίνεται εκ των υστέρων, με νεότερο νόμο, και η οποία αποκαθιστά το "ανεπίληπτο" νόημα της νομοθετικής ρύθμισης έχει αναδρομική ισχύ ώστε να μην θεωρούνται πλέον ισχυρές ενέργειες οι οποίες αντιβαίνουν στην ορθή ερμηνεία που δίδεται με τον ερμηνευτικό νόμο. Στην αντίθετη περίπτωση, εάν δηλαδή οι νόμοι που αίρουν αμφισβητήσεις σχετικά με το περιεχόμενο παλαιοτέρων νόμων δεν είχαν αναδρομική ισχύ, θα ίσχυαν "δύο μέτρα και δύο σταθμά" για τις ίδιες πράξεις κι επομένως θα προέκυπτε το εξής άτοπημα. Όσες μεν πράξεις θα είχαν γίνει στο παρελθόν, πριν από τη νόμιμη αυθεντική ερμηνεία, η οποία εν προκειμένω αποκαθιστά την αδιάβλητη έννοια του νόμου, θα παρέμεναν ισχυρές, ενώ αντιθέτως ανάλογες πράξεις, οι οποίες θα γίνονταν μετά την εισαγωγή του ερμηνευτικού νόμου, θα ήταν άκυρες.

4. «*Οἱ νόμοι οἱ ἐπιφέροντες νέαν ἐξαίρεσιν, ἢ ἀνακούφισιν, ὡς π.χ. ἂν νέος τις νόμος ἐλαττόνῃ τὸν χρηματικὸν τόκον, Σὲ λέγει ὁ νόμος 27- cod. de usuris (ut nullo modo κτλ)*» (*f.180*, στίχ. 10-11).

Στο σημείο αυτό γίνεται αναφορά στην οπισθενέργεια των ευεργετικών διατάξεων (κυρίως οικονομικού περιεχομένου) οι οποίες καταλαμβάνουν και τα έννομα αποτελέσματα που απορρέουν από ήδη υφιστάμενες, υπό το κράτος του παλαιού νόμου, έννομες σχέσεις. Ως παράδειγμα ο Γενατάς αναφέρει τη διάταξη *C.J.*4.32.27 *De usuris* (Ιουστινιανός, 529 μ.Χ.)[199] με την οποία αποκαθίσταται η "εσφαλμένη" ερμηνεία (*mala interpretatio*) που είχε δοθεί σε προγενέστερη διάταξη του ιδίου αυτοκράτορα (*C.J.*4.32.26 (528 μ.Χ.). Σύμφωνα λοιπόν με την *C.J.*4.32.27, η προγενέστερη κατά ένα έτος διάταξη του Ιουστινιανού (*C.J.*4.32.26), η οποία περιόρισε το ποσοστό του τόκου[200], έχει αναδρομική ισχύ ακόμα και σε συμβάσεις περί τόκων οι οποίες είχαν συναφθεί πριν από την έκδοση της αυτοκρατορικής αυτής διατάξεως. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ο Γενατάς παραλείπει έντεχνα να αναφερθεί στο γεγονός ότι η αναδρομική εφαρμογή της *C.J.*4.32.27 περιοριζόταν αποκλειστικά και μόνον στις εφεξής έννομες συνέπειες των

199. Βλ. *Corpus Juris Civilis*, v. II, *ό.π.*, 173.

200. Με τη διάταξη αυτή περιορίσθηκε το νόμιμο όριο του τόκου από 12% σε 6%.

εκκρεμών από το παρελθόν δανειακών συμβάσεων[201], δηλαδή στους δεδουλευμένους συμβατικούς τόκους μετά την έναρξη της ισχύος του νόμου [202].

5. «*Οἱ νόμοι οἱ καταργοῦντες ἀγωγὰς ἀνηκούστου ἀρχῆς ἢ αἰσχρᾶς, ἂν καὶ μὴ ἀπηγορευμέναι ἀπὸ κανένα νόμον, ἢ καὶ ῥητῶς συγχωρημέναι, ὡς τὸ λέγουν οἱ Αὐτοκράτορες, ὁ Ζήνων, καὶ ὁ Ἀναστάσιος· ἴδε τοὺς νόμους 8 κ' 9 Cod: de incestis et inutil nuptiis, τοὺς κρίνοντας μηδὲν τοὺς γάμους More Egyptiorum, παράνομα τὰ τέκνα, ἂν καὶ γεννηθέντα ἐπὶ τῇ πίστει προϋπαρχόντων συγχωρητικῶν νόμων*» (*f.180*, στίχ. 12-16).

Κατά τον Ιω. Γενατά οι νόμοι που καταργούν αγωγές που θεμελιώνονται σε ανήκουστο ή αισχρά αρχή, δηλαδή δικαστικές επιδιώξεις με τις οποίες διεκδικούνται ωφέλειες προερχόμενες από δικαιοπραξίες που αντιβαίνουν στα χρηστά ήθη, είναι εκ φύσεως αναδρομικοί. Συνεπώς καταλαμβάνουν ακόμα και τα αγώγιμα εκείνα αιτήματα που έχουν προκύψει πριν από την έκδοση των νόμων αυτών ή, ακόμη περισσότερο, έχουν βασισθεί σε «*συγχωρητικούς*» νόμους, δηλαδή σε νόμους που επέτρεψαν την άσκηση των αγωγών αυτών[203]. Ως παράδειγμα, αναφέρει εδώ τους νόμους «*8 καὶ 9 Cod. de incestis et inutil nuptiis*». Πρόκειται για τις διατάξεις του ιουστινιάνειου *Κώδικα* οι οποίες περιλαμβάνονται στο Βιβλίο 5, Τίτλος 5 *De incestis et inutilibus nuptiis*, 8 και 9 (Ζήνων, 475 και 476-484 αντίστοιχα), σύμφωνα με τις οποίες θεωρούνται ανυπόστατοι οι "ανόσιοι" γάμοι (κατ' ουσίαν συμβιώσεις) που έχουν συναφθεί, κατά τα αιγυπτιακά ήθη (*More Egyptiorum*), με συζύγους αποβιωσάντων αδελφών ή με κόρες αδελφών και θεωρούνται νόθα τα τέκνα τα οποία έχουν προέλθει από τους "γάμους" αυτούς[204]. Κατά

201. Κατά τον Μ. Σταθόπουλο, ο χαρακτηρισμός της περιπτώσεως αυτής ως περιπτώσεως *μη γνησίας αναδρομικότητας* δεν είναι απολύτως ακριβής εφόσον η ρύθμιση αυτή, κατά το μέρος που επηρεάζει το συμβατικό αντικείμενο εκκρεμών από το παρελθόν συμβάσεων, ενέχει μία περιορισμένη μεν, πλην όμως γνήσια οπισθενέργεια (Σταθοπουλος, *Μελέτες*, *ό.π.*, 137).

202. Βλ. ενδεικτικά Ι. Δ. Ζεπος, *Βασιλικά κατά την εν Λειψίᾳ έκδ. του G. E. Heimbach κ.λπ.*, τ. 2, Αθήναι 1910, 1246· Regelsberger, *Γενικαί Αρχαί*, *ό.π.*, 241 σημ. 25· Οικονομιδης, *Στοιχεία Αστυκού δικαίου. Γενικαί Αρχαί*, *ό.π.*, 33 σημ. 8· Μανουσος, Η αρχή της μη αναδρομής των νόμων, *ό.π.*, 686 σημ. 29 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Για το ζήτημα, όπως προκύπτει με βάση τη διερεύνηση συγκεκριμένων *Νεαρών* του Ιουστινιανού, πρβλ. Τριανος, Η μη αναδρομικότητα των νόμων στο βυζαντινό δίκαιο, *ό.π.*, 635.

203. Βλ. σχετικά Regelsberger, *Γενικαί Αρχαί*, *ό.π.*, 241· Μπαλης, *Γενικαί Αρχαί*, *ό.π.*, § 10 Β΄ αρ. 3. Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να ενταχθούν και οι περιπτώσεις της αναδρομικής ακυρώσεως πράξεων που διενεργήθηκαν με σκοπό την καταστρατήγηση των διατάξεων ενός νόμου (Roubier, *Les conflits de lois*, *ό.π.*, 520 επ.). Πρόσθετα παραδείγματα από τη σύγχρονη διεθνή και ελληνική νομική πραγματικότητα βλ. στον Σταθοπουλο, *Μελέτες Ι*, *ό.π.*, 148-149.

204. Βλ. *C.J.*5.5.8: «*Licet quidam Aegyptiorum idcirco mortuorum fratrum ... arbitrari scilicet*,

την άποψη του Υπουργού Δικαιοσύνης, η αναδρομικότητα των ρυθμίσεων που καταργούν αγωγές βασιζόμενες σε αισχρά αιτία ισχύει, όχι μόνον όταν οι αγωγές αυτές δεν έχουν απαγορευθεί ρητώς από κάποια νομοθετική διάταξη, αλλά ακόμη και όταν προηγούμενοι νόμοι («*συγχωρητικοί*») έχουν ρητά επιτρέψει την άσκηση παρόμοιων αγωγών[205]. Κατά την άποψη λοιπόν που εκφράζει εδώ ο Γενατάς, ακόμα και στην περίπτωση όπου έχει εκδοθεί νόμος ο οποίος περιβάλλει με τυπική ισχύ ενέργειες που βασίζονται σε ανήκουστη ή αισχρά αιτία, εάν στη συνέχεια ψηφισθεί νεότερος νόμος ο οποίος ανατρέπει τα κεκτημένα δικαιώματα ή τις έννομες συνέπειες που προήλθαν από την εφαρμογή του προγενέστερου νόμου, η τελευταία αυτή νομοθετική ρύθμιση έχει υποχρεωτικά αναδρομική εφαρμογή, και μάλιστα ακόμη και όταν δεν υπάρχει ρητή πρόβλεψη περί αναδρομικότητας[206].

6. «*Εἶναι τέλος πάντων ἀξίωμα ὅτι καθ' ὅλα τὰ διατάγματα, τὰ ἐπιφέροντα ὄφελος δημόσιον κ' γενικόν, οἱ νόμοι περιλαμβάνουν τὰς παρελθούσας κ' ἐκκρεμεῖς, τουτέστι μὴ ἐσβεμμένας ὑποθέσεις. exempla sunt in Nov 19 Loccit in L: 21- Cod: de sacr: eccles. et L: 22 §: 1 cod. cod: tit. ἐξαιροῦνται αἱ συνδιαλλαγαὶ καὶ αἱ ἀποφάσεις*» (*f.180, στίχ.* 17-21).

Κατά τον Γενατά, αποτελεί αξίωμα του ρωμαϊκού δικαίου ότι όλα τα διατάγματα τα οποία «*ἐπιφέρουν ὄφελος δημόσιον κ' γενικόν*» έχουν αναδρομική ισχύ, η δε εφαρμογή τους εκτείνεται, όχι μόνο στις μέλλουσες, αλλά και στις εκκρεμείς ενώπιον της δικαιοσύνης υποθέσεις. Από τον κανόνα ωστόσο αυτό, της αναδρομικής δηλαδή ισχύος των νόμων που εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον, εξαιρούνται, όπως θα σπεύσει να συμπληρώσει, οι περιπτώσεις όπου έχει επέλθει οριστικά «*συνδιαλλαγή*», δηλαδή συμβιβασμός των αντιδίκων μερών καθώς και οι περιπτώσεις στις οποίες έχουν ήδη εκδοθεί δικαστικές αποφάσεις[207]. Επομένως μόνον στις περιπτώ-

---

quod certis legum conditoribus placuit, cum corpore non convenerint, nuptias re non videri contractas, et huiusmodi conubia tunc temporis celebrata firmata sunt, ... nec ad exemplum Aegyptiorum, de quibus superius dictum est, eas videri fuisse firmatas vel esse firmandas». Ανάλογη ήταν και η περίπτωση της αναδρομικής ακυρώσεως των pacta commissoria (ενέχυρα με καταπιστευτέο όρο) που είχαν συνομολογηθεί μεταξύ οφειλετών και ενεχυρούχων δανειστών, περίπτωση η οποία έχει προβλεφθεί στη *C.J.*8.34.3 (Μ. Κωνσταντίνος, 326 μ.Χ).

205. Βλ. επίσης το κείμενο της *C.J.*5.5.9: «*... nam rescripta quoque omnia vel pragmaticas formas aut constitutiones impias, quae quibusdam personis tyrannidis temporem permiserunt scelesto contubernio matrimonii nomen imponere ... viribus carere decernimus, ne dissimulatione culpabili nefanda licentia roboretur*».

206. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η περίπτωση της αναδρομικής ακυρώσεως των γάμων που είχαν συναφθεί κατά τα αιγυπτιακά ήθη, την οποία μνημονεύει εδώ ως παράδειγμα ο Γενατάς, αποτελεί περίπτωση ρητής και όχι σιωπηρής αναδρομικότητας. Πρβλ. και Οικονομίδης, *Στοιχεία Αστικού Δικαίου, Α΄, Γενικαί Αρχαί, ό.π.*, 35 σημ. 13.

207. Δεν αναφέρει εάν πρόκειται για οριστικές ή τελεσίδικες ή αμετάκλητες αποφά-

σεις αυτές θα πρέπει να εφαρμοσθεί η αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων[208].

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα υπέρ της θέσεώς του αυτής, αναφέρεται κατ' αρχήν η περίπτωση της *Νεαράς* 19 του Ιουστινιανού με την οποία, όπως προαναφέρθηκε[209], ορίσθηκε η αναδρομική ισχύς προγενέστερης ρυθμίσεως κατά την οποία, ακόμη και τα τέκνα που έχουν γεννηθεί πριν από την κατάρτιση των προικώων συμβολαίων, θεωρούνται γνήσια, με εξαίρεση τις υποθέσεις εκείνες οι οποίες είχαν ήδη επιλυθεί με δικαστική απόφαση ή συμβιβασμό. Πρόκειται για την πλέον χαρακτηριστική περίπτωση ερμηνευτικού νόμου με τον οποίο ορίζεται η ακριβής έννοια προηγούμενης αυτοκρατορικής διατάξεως, και συγκεκριμένα της *C.J.*5.27.10 η οποία αναφερόταν στη γνησιότητα των τέκνων που έχουν γεννηθεί πριν από την κατάρτιση των προικώων συμβολαίων. Επιπλέον όμως, για να ενισχύσει περαιτέρω το επιχείρημά του περί της αναδρομικότητας των νόμων που εξυπηρετούν το "δημόσιο και γενικό συμφέρον", ο Γενατάς θα αναφερθεί και σε δύο ακόμη διατάξεις του ιουστινιάνειου *Κώδικα*. Οι διατάξεις αυτές, όπως με σαφήνεια προκύπτει από το περιεχόμενό τους, δεν αποτελούν περιπτώσεις αυθεντικής ερμηνείας αμφισβητούμενων νόμων ή άρσεως οικονομικών ή κοινωνικών αδικιών (οπότε θα ενέπιπταν στο πεδίο των υπ' αρ. 2, 3 και 4 εξαιρέσεων από την ισχύ της γενικής αρχής της μη αναδρομικότητας), αλλά περιπτώσεις γνησίας αναδρομικότητας. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει, «*exempla sunt in Nov. 19 Loccit in L.21 Cod de sacr: eccles et L.22 § 1 cod. cod. tit.*». Πρόκειται για δύο διατάξεις του Ιουστινιανού του έτους 529 μ.Χ., τις *C.J.*1.2.21 §2 και *C.J.*1.2.22 §1. Ειδικότερα στη *C.J.*1.2.21.2[210] περί της οποίας πρόκειται στην παραπομπή «*L.21-cod.de sacr. Eules*», ορίζεται καταρχήν η απαγόρευση εκποίησης, ενεχυρίασης ή υποθήκευσης των πραγμάτων τα οποία είναι αναγκαία για την άσκηση της θείας λατρείας (σκεύη, άμφια, αναθήματα). Από τη γενική αυτή απαγόρευση εξαιρούνται μόνον οι δικαιοπραξίες που τελούνται προς τον σκοπό της απελευθερώσεως αιχμαλώτων. Η εξαίρεση όμως αυτή, όπως ορίζεται, δεν έχει εφαρμογή μόνον στις μέλλουσες υποθέσεις, αλλά στις ήδη εκκρεμείς ενώπιον δικαστη-

---

σεις. Κατά την κρατούσα άποψη θα πρέπει να ενταχθούν και οι περιπτώσεις δικαστικών αποφάσεων που δεν έχουν ακόμα τελεσιδικήσει, εφόσον ο δικαστής του ανώτερου βαθμού λαμβάνει ως βάση για τον έλεγχο της προηγούμενης αποφάσεως το δίκαιο που ίσχυε κατά τον χρόνο εκδόσεως αυτής. Πρβλ. *Nov.(Iust.)* 115 c 1. Για το ζήτημα βλ. και Windscheid, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον* (μετ. Ν. Δημαράς), τ. *Α'*, *Γενικαί Αρχαί*, Αθήναι 1882, σ. 75· Οικονομίδης, *Στοιχεία Αστυκού Δικαίου*, *ό.π.*, 31 σημ. 3.

208. Πρβλ. και *Nov.(Iust.)* 19 προοίμιο και c.1· *Nov.(Iust.)* 115 προοίμιο και c. 1. Για το ζήτημα βλ. και Οικονομίδης, *ό.π.*, 31 σημ. 3.

209. Βλ. πιο πάνω σσ. 325-327.

210. *Codex Justinianus*, v. II, *ό.π.*, 16.

ρίων[211]. Επιπροσθέτως, στη *C.J.*1.2.22.1[212], περί της οποίας πρόκειται στην παραπομπή «*L.22 par. 1 cod cod tit.*», χορηγείται το προνόμιο της απαλλαγής από τους κληρονομικούς φόρους σε όσα αγαθά αποτελούν αντικείμενο δωρεάς εν ζωή ή αιτία θανάτου σε ευαγή ιδρύματα, εκκλησίες ή μονές. Και η παραπάνω ρύθμιση, όπως ορίζεται, αφορά όχι μόνο στις μέλλουσες, αλλά και στις εκκρεμείς ενώπιον της δικαιοσύνης υποθέσεις[213].

Από το περιεχόμενο των δύο αυτών αυτοκρατορικών διατάξεων (*C.J.*1.2.22.1 και *C.J.*1.2.21.2), οι οποίες αποτελούν διατάξεις που αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση δημοσίου συμφέροντος και συγκεκριμένα στην ακώλυτη άσκηση της θρησκευτικής λατρείας, στην προστασία των θείων πραγμάτων και στη χορήγηση φορολογικών προνομίων σε φιλανθρωπικά και εκκλησιαστικά ιδρύματα και σωματεία[214], αλλά και από τη ρύθμιση της διατάξεως του *Κώδικα* 5.27.10 (για την οποία γίνεται λόγος στη *Νεαρά* 19 του Ιουστινιανού), ο Γενατάς συνάγει το συμπέρασμα ότι προκύπτει ένα γενικότερο αξίωμα. Εάν μία ρύθμιση εξυπηρετεί το συμφέρον της Πολιτείας και του κοινωνικού συνόλου, τότε η ρύθμιση αυτή έχει υποχρεωτικά αναδρομική ισχύ η οποία καταλαμβάνει και τις εκκρεμείς ενώπιον δικαστηρίων υποθέσεις[215].

Από το σύνολο των ιουστινιάνειων χωρίων που αναφέρθηκαν προηγου-

---

211. «*...hoc obtinente non solum in futuris negotiis, sed etiam in iudiciis pendentibus*».

212. *Codex Justinianus*, ν. ΙΙ, *ό.π.*, 17.

213. «*Quae oportet non solum in casibus, quos futurum tempus creaverit, sed etiam in adhuc pendentibus et judiciali termino vel amicali compositione necdum sopitis obtinere*», που σημαίνει «*ταῦτα δὲ δέον ἵνα κρατῶσιν οὐ μόνον ἐν τοῖς θέμασιν, ἅπερ ὁ μέλλων χρόνος ἤθελε δημιουργήσῃ, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ἔτι ἠρτημέναις καὶ τῷ δικαστικῷ πέρατι ἢ τῇ φιλικῇ συνθέσει οὔπω κατευνασθεῖσιν*» [*Corpus Juris Civilis, Κώδιξ Ιουστινιανού* (μετ. Π. Τσιτσεκλής), τ. Α΄, Αθήναι 1911, 60].

214. Κατά τον P. Roubier, η διάταξη *C.J.*1.2.22.1 αποτελεί προάγγελο των θεωριών που αναπτύχθηκαν στον χώρο του κανονικού δικαίου, σχετικά με τη διάκριση ανθρωπίνων και θείων πραγμάτων, κατά τη μεσαιωνική περίοδο (*Les conflits de lois*, *ό.π.*, 76).

215. Πρβλ. και *C.J.*4.21.17· *C.J.*1.53.4· *C.J.*6.58.15.5· *Nov.(Iust.)* 9· *Nov.(Iust.)* 115· *Nov.(Iust.)* 81· *C.J.*1.2.23, 2 οι οποίες, ως διατάξεις που εξυπηρετούν πρωτίστως το δημόσιο συμφέρον, έχουν, κατά ρητή όμως επιταγή, αναδρομική εφαρμογή. Κατά την άποψη ωστόσο που εκφράζει στο σημείο αυτό ο Γενατάς, η αναδρομικότητα των διατάξεων που αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος ισχύει ακόμα και όταν τούτο δεν ορίζεται ρητά εντός του περιεχομένου τους. Βλ. αντιθέτως Roubier, *Les conflits de lois*, *ό.π.*, 77· Μανούσος, Η αρχή της μη αναδρομής, *ό.π.*, 686 σημ. 20 και 21 (όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία υπέρ της απόψεως της "εκ φύσεως" αναδρομικότητας των νόμων που αντίκεινται στα χρηστά ήθη, ιδίως δε των νόμων δημοσίας τάξεως)· Κ. Σημαντηρας, *Γενικαί Αρχαί του Αστικού Δικαίου*[3], ημιτ. Α΄, Αθήναι 1980, 104. Πρβλ. ομοίως και ειδικά για τις *Νεαρές* του Ιουστινιανού 112, 115 και 117, αν και με άλλη αιτιολογία, Τριανος, Η μη αναδρομικότητα των νόμων στο βυζαντινό δίκαιο, *ό.π.*, 631.

μένως προκύπτει ότι πρόκειται για ρυθμίσεις που εντάχθηκαν στην ιουστινιάνεια νομοθεσία προκειμένου να αντιμετωπισθούν διάφορα προβλήματα με ιδιαίτερη πολιτειακή, οικονομική, κοινωνική ή θρησκευτική βαρύτητα. Με την αναδρομική εφαρμογή της συγκεκριμένης ρύθμισης, η οποία συχνά, κατά ρητή πρόβλεψη, εκτείνεται και επί των εκκρεμών υποθέσεων ενώπιον της δικαιοσύνης, σκοπείται, άλλοτε η επανόρθωση αδικιών (όπως στο παράδειγμα της *C.J.*4.32.27), άλλοτε η αυθεντική ερμηνεία των ιδιαίτερα αμφισβητούμενων διατάξεων (όπως στο παράδειγμα της *D.*1.3.19 ή της *Nov.(Just.)* 19), άλλοτε η ανατροπή παρανόμων, πλην όμως εθιμικώς εφαρμοζομένων, καταστάσεων (όπως στο παράδειγμα των *C.J.*5.5.8-9) και άλλοτε η διευθέτηση ζητημάτων που είναι αλληλένδετα με την εγκαθίδρυση και περαιτέρω διασφάλιση της νέας πολιτειακής ή/και θρησκευτικής τάξεως (όπως στο παράδειγμα των *C.J.*1.2.21.2 και 1.2.22.1). Είναι πάντως ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του Υπουργού Δικαιοσύνης υπέρ της μη ισχύος ενός γενικού αξιώματος περί μη αναδρομικότητας των νόμων στο ρωμαϊκό δίκαιο, αποσιωπούνται, - ασφαλώς εσκεμμένα εφόσον κάτι τέτοιο θα ενίσχυε τις θέσεις του ρώσου παρεμβαίνοντος Nikita Panin- πλείστες όσες ιουστινιάνειες αυτοκρατορικές διατάξεις με τις οποίες ορίζεται expressis verbis η μη εφαρμογή των νεοεισαγομένων ρυθμίσεων σε παρελθόντα γεγονότα ή έννομες καταστάσεις. Ενδεικτικά μόνον μπορούν να αναφερθούν οι: *Nov.(Just.)* 22, *Nov.(Just.)* 21 c.2, *Nov.(Just.)* 66 c. 1 § 4, *Nov.(Just.)* 7 c.1, *Nov.(Just.)* 54 c.1, *Nov.(Just.)* 76 c.1, *Nov.(Just.)* 73 c.9, *Nov.(Just.)* 99, *Nov.(Just.)* 1 § 2, *Nov.(Just.)* 129 c.4, *Nov.(Just.)* 142 c.2, *C.J.*5.6.13, *C.J.*5.23.29, *C.J.*8.18.12.3, *C.J.*6.51.15, *C.J* 6.55.12, *C.J* 5.70.7.11, *C.J* 5.13.16, *C.J* 4.21.20, *C.J* 6.30.22.15, *C.J* 6.58.14.1, *C.J* 4.20.18 και κυρίως η περίπτωση της εφαρμογής της περίφημης *lex Anastasiana* στη διάταξη του *Κώδικα* 4.35.23.3. Αλλά και από τις ιουστινιάνειες διατάξεις που απαριθμούνται εδώ, ως παραδείγματα οπισθενέργειας, αρκετές περιελάμβαναν ρητή διάταξη περί της αναδρομικής επεκτάσεώς τους σε υποθέσεις παρελθούσες ή/και εκκρεμείς ενώπιον της δικαιοσύνης (όπως λ.χ. οι εδώ μνημονευόμενες *C.J.*1.2.22.1 και *C.J.*1.2.21.2, η *Nov.(Just.)* 19, η *C.J.*4.32.27, η *C.J* 5.27.10, η *C.J* 1.4.7). Το στοιχείο αυτό δεν συνηγορεί υπέρ της γενικότερης αποδοχής στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο της "σιωπηράς" αναδρομής των νόμων εκείνων που επιφέρουν «*ὄφελος δημόσιον καὶ γενικόν*» ή «*νέαν ἐξαίρεσιν ἢ ἀνακούφισιν*» ή καταργούν «*ἀγωγὰς ἀνηκούστου ἀρχῆς ἢ αἰσχρᾶς*»[216], ή, ακόμη περισσότερο, των νόμων οι

216. Υπέρ της απόψεως ότι η γενική αρχή περί μη αναδρομικότητας ισχύει και επί των νόμων δημοσίας τάξεως, αποτελεί δε θέμα ερμηνείας της συγκεκριμένης διατάξεως εάν αυτή, ως ενδιαφέρουσα εντόνως τη δημοσία τάξη, έχει οπισθενεργό δύναμη βλ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΣΙΜΑΝΤΙΡΑΣ, *Γενικαί Αρχαί*, ό.π., 104 σημ. 21. Για την αντίθετη άποψη που έχει υποστηριχθεί

οποίοι, ενώ κατά κύριο λόγο αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση ιδιωτικών συμφερόντων, επιφέρουν ταυτόχρονα και κάποια γενικότερη ωφέλεια[217]. Με δεδομένο πάντως ότι, τόσο η παράγραφος 23 της κυρωτικής του ιουστινιάνειου *Πανδέκτη Constitutio Tanta/Δέδωκεν* (16.12.533)[218], όσο και η διάταξη του ιουστινιάνειου *Κώδικα* 1.17.2.23 (533 μ.Χ.)[219] όριζαν ρητώς ότι οι διατάξεις που περιλαμβάνονται στη κωδικοποίηση έχουν εφαρμογή, όχι μόνο στις μέλλουσες, αλλά και στις εκκρεμείς ενώπιον της δικαιοσύνης υποθέσεις, θα μπορούσε ενδεχομένως να διατυπωθεί η εκδοχή ότι η γενική αυτή πρόβλεψη, από την οποία εμφανώς προκύπτει ότι το κωδικοποιητικό έργο του Ιουστινιανού αποσκοπούσε στην αποσαφήνιση του παλαιού δικαίου, στην άρση των ασαφειών και των αντινομιών και στην εξασφάλιση της αλληλουχίας μεταξύ των επί μέρους ρυθμίσεων ως ενός ενιαίου συνεκτικού συνόλου[220], καθιστούσε περιττή τη ρητή μνεία της οπισθενέργειας των επιμέρους ρυθμίσεων στο περιεχόμενο της κάθε μιάς από αυτές ξεχωριστά. Κατά συνέπεια το ζήτημα, εάν οι συγκεκριμένες περιπτώσεις μπορούν να αποτελέσουν τεκμήρια υπέρ της γενικότερης αποδοχής στο

περί της σιωπηράς αναδρομής των κανόνων που εκφράζουν θεμελιώδεις αρχές της έννομης τάξης, βλ. Παπαντωνίου, Το πρόβλημα της αναδρομικής δύναμης του νόμου, ό.π., 33, κυρίως 41 επ.

217. Βλ. τις σχετικές απόψεις του Γενατά όπως διατυπώνονται στα *f.177*, στίχ. 33-34, *f.180*, στίχ. 17-21 και 34-36, και *f.181*, στίχ. 1-6.

218. Βλ. στο ελληνόγλωσσό της κείμενο, «*Ταῦτα δὲ δὴ τὰ βιβλία, τά τε τῶν Instituton τά τε τῶν Digeston φαμέν ... εἰς τὸν λοιπὸν ἅπαντα κρατοῦντα χρόνον καὶ ταῖς βασιλικαῖς συμπολιτευόμενα διατάξεσιν καὶ χώραν ἔχοντα ἐπί τε τῶν ὕστερον συμβησομένων ἐπί τε τῶν ἐν δικαστηρίοις ἠρτημένων ἔτι καὶ φιλίαις μὴ παραδεδομένων ἀπαλλαγαῖς· τὸ γὰρ ἔμπροσθεν ἅπαν ἢ δεδικασμένον ἢ συμβεβασμένον ἀνακινεῖν οὐκ ἀναγόμεθα ...*».

219. «*Leges autem nostras, quae in his codicibus, id est institutionum seu elementorum et digestorum vel pandectarum posuimus, ... in omne aevum valituras et una cum nostris constitutionibus pollentes et suum vigorem in iudiciis ostendentes in omnibus causis, sive quae postea emerserint sive in iudiciis adhuc pendent nec eas iudicialis vel amicalis forma compescuit, quae enim iam vel iudiciali sententia finita sunt vel amicali pacto sopita, haec resuscitari nullo volumus modo*».

220. Για το ζήτημα της ενοποίησης και συστηματοποίησης των παλαιότερων μεμονωμένων αυτοκρατορικών αποφάσεων με τις *Constitutiones ad commodum proposito operis pertinentes* που εξέδωσε ο Ιουστιανιανός μετά την 20η Φεβρουαρίου 531 βλ. H. Humbert, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών. Κεφ. 12. Νομική Φιλολογία* (μετ. Ελευθερία Παπαγιάννη-Σπ. Τρωιάνος), τ. Γ΄, Αθήνα 2000, 273. Για το ζήτημα της νομιμοποίησης του προσώπου του ηγεμόνα μέσω της επανεισαγωγής, παράτασης της ισχύος ή επέκτασης των παλαιών ρυθμίσεων πρβλ. και Σπ. Τρωιάνος, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*[3], Αθήνα-Κομοτηνή 2011, 50 επ. Του Ιδιου, «Η αλληλουχία συμμόρφωσης στην παράδοση και ανανέωσης στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα από τον Ιουστινιανό μέχρι και τους Μακεδόνες», *ΕΚΕΙΕΔ* 43 (2011), 72.

βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο της "σιωπηράς" αναδρομής των νόμων εκείνων που αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος ή ανατρέπουν εντελώς ανήθικες καταστάσεις ή επανορθώνουν εμφανείς αδικίες με κοινωνικό ή οικονομικό χαρακτήρα, παραμένει κατά την προσωπική μας εκτίμηση, 'ανοικτό' προς διερεύνηση.

Γ. Επιχειρήματα που προκύπτουν από ορισμένα γεγονότα που σχετίζονται με την υπόθεση (f.181, στίχ. 7, «...εἰς τὰς μερικὰς τῆς ὑποθέσεως περιστάσεις»)

Κατά την παράθεση ορισμένων γεγονότων που έχουν άμεση σχέση με την μέχρι τότε πορεία της υποθέσεως, ο Γενατάς εστιάζεται πρωταρχικά στο ζήτημα της νομιμότητας του διορισμού από τον Κυβερνήτη της ειδικής επιτροπής που θα έκρινε την αντιδικία Καλογεράκη κατά Γλυπιπή[221]. Το εγχείρημά του αυτό γίνεται πληρέστερα αντιληπτό εάν το κείμενο του υπομνήματος της 12.11.1829 συνδυασθεί με τα αναφερόμενα στην μόλις πριν από 10 ημέρες συνταχθείσα επιστολή διαμαρτυρίας του Panin προς τον Υπουργό Εξωτερικών (2.11.1829). Στην επιστολή του αυτή ο ρώσος παρεμβαίνων τάσσεται σθεναρά υπέρ της νομιμότητας της μικτής επιτροπής η οποία είχε ήδη ορισθεί, κατ' εντολή του Ιω. Καποδίστρια, ήδη από τον Ιούλιο του 1828[222], παρά το γεγονός ότι είχε εν τῳ μεταξύ επακολουθήσει μία δεύτερη κυβερνητική εντολή προς τον Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων Ν. Καλλέργη για να παραπεμφθούν όλες οι εκκρεμείς ενώπιον "δικαστικών" επιτροπών υποθέσεις στην κρίση των τακτικών δικαστηρίων[223]. Συγκεκρι-

221. Βλ. *f.181*, στίχ. 9-17, «... *ὁ Κυβερνήτης δὲν εὑρῆκε συστημένα τὰ Δικαστήρια, καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίπτωσιν, ἢ ἐσυμβούλευσε τοὺς διαιτητάς, ἢ ἐδιόρισεν Ἐπιτροπήν, πάντα ἐκκλητήν. Ἂν ἐσυμβούλευσε τοὺς διαιτητάς, καὶ τοὺς ἔκλεξαν οἱ διαφερόμενοι, δὲν ἔχουν δικαστικὴν ἐξουσίαν κατὰ θέλησιν τῆς Κυβερνήσεως· καθότι οὔτε ἠδύνατο, οὔτε δύναται ἡ Κυβέρνησις νὰ ὑποχρεώσῃ ποτὲ κανένα, διὰ νὰ ὑποκύψῃ εἰς διαιτητάς· ἢ ἐδιόρισεν τὴν Ἐπιτροπήν, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ· κ' πάλιν ἂν ἠδύνατο, δὲν ἠμποροῦσεν μετὰ τὴν σύστασιν τῶν Δικαστηρίων νὰ ὑπεξαιρέσῃ τὸν πολίτην ἀπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Δικαστηρίων αὐτῶν...*».

222. Βλ. σχετικά *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 6, στίχ. 6-8. Πρβλ. και *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 1, στίχ. 7-11.

223. Η έναρξη της λειτουργίας των τακτικών δικαστηρίων δεν άρχισε σε όλες τις περιοχές ταυτόχρονα, αλλά τμηματικά, ανάλογα με τις περιστάσεις και τις τοπικές συνθήκες, κυρίως λόγω της αδυναμίας ευρέσεως καταλλήλων οικημάτων για την εγκατάσταση των υπηρεσιών και καταλυμάτων για τους δικαστές και το λοιπό προσωπικό. Αρχικά πάντως, δηλαδή από τον Απρίλιο-Μάϊο 1829, λειτούργησαν τα Πρωτόκλητα Δικαστήρια της Πελοποννήσου (Αργολίδας, Αρκαδίας, Άνω Μεσσηνίας) και τα Πρωτόκλητα Δικαστήρια των νήσων των Δυτ. Σποράδων και Β. Κυκλάδων (ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Η Πολιτική δικαιοσύνη*, ό.π., 147). Ενδεχομένως λοιπόν η δεύτερη κυβερνητική εντολή να είχε σταλεί εντός

μένα ο Panin διαμαρτύρεται διότι το Υπουργείο Επικρατείας είχε αμελήσει να του κοινοποιήσει αυτή τη δεύτερη κυβερνητική εντολή σύμφωνα με την οποία όλοι οι ρώσοι υπήκοοι που διέμεναν σε ελληνικό έδαφος θα υπάγονταν πλέον στη δικαιοδοσία των ελληνικών δικαιοδοτικών αρχών. Κατά την άποψή του, πέραν του γεγονότος ότι ο νόμος περί Δικαστικού Οργανισμού δεν μπορεί να έχει αναδρομική ισχύ σε εκκρεμείς υποθέσεις[224], οι επίδικες διαφορές των ρώσων υπηκόων που βρίσκονται στην Ελλάδα δεν μπορούν να ρυθμισθούν οριστικά πριν από τη σύναψη διεθνών συνθηκών που θα περιελάμβαναν ειδική ρύθμιση για το ζήτημα της ετεροδικίας[225].

Στην προσπάθειά του να αιτιολογήσει την ακύρωση της πρώτης εντολής του Ιωάννη Καποδίστρια περί διορισμού ειδικής μικτής επιτροπής που θα έκρινε τη συγκεκριμένη αντιδικία, καθώς επίσης και τη δεύτερη κυβερνητική εντολή για υπαγωγή όλων των εκκρεμών υποθέσεων στα τακτικά δικαστήρια, ο Υπουργός Δικαιοσύνης διατείνεται ότι η πρώτη απόφαση είχε ληφθεί υπό το κράτος των τότε συνθηκών έκτακτης ανάγκης, εφόσον τα τακτικά δικαστήρια που προβλέπονταν στο Σύνταγμα της Τροιζήνας[226] δεν είχαν ακόμη συσταθεί. Οι έκτακτες αυτές συνθήκες δικαιολογούσαν και την παρέκκλιση από τη γενική συνταγματική απαγόρευση της σύστασης έκτακτων δικαστικών επιτροπών[227] με σκοπό να αποκατασταθεί η δικαιοσύνη σε ορισμένες περιπτώσεις με επείγοντα χαρακτήρα. Ο ισχυρισμός πάντως του Ιωάννη Γενατά ότι ο Κυβερνήτης «*ἐδιόρισεν Ἐπιτροπὴν πάντα ἐκκλητήν*» δεν ευσταθεί εφόσον, όπως προκύπτει από το έγγραφο της 25.5.1828, ο Ιωάννης Καποδίστριας όριζε κατηγορηματικά ότι η απόφαση της ειδικής επιτροπής που θα έκρινε τη συγκεκριμένη αντιδικία θα είναι «*ἀνέκκλητος*»[228].

Σε μία περαιτέρω προσπάθεια να αποδυναμώσει τη νομιμότητα της

του έτους 1829, εφόσον άλλωστε το Πρωτόκλητο Δικαστήριο Β. Κυκλάδων, όπου θα παραπεμπόταν η υπόθεση λόγω της διαμονής του εναγομένου Κ. Γλυπιπή στη Σύρο, είχε αρχίσει να λειτουργεί, με έδρα το νησί της Τήνου, από τον Οκτώβριο του 1829. Σε κάθε περίπτωση, όπως προκύπτει από την επιστολή διαμαρτυρίας του ρώσου παρεμβαίνοντος της 2.11.1829, η κυβερνητική εντολή για παραπομπή των εκκρεμών υποθέσεων σε τακτικά δικαστήρια είχε σταλεί μετά την ανάληψη των καθηκόντων Εκτάκτου Επιτρόπου από τον Νικόλαο Καλλέργη, δηλαδή μετά τις 11 Φεβρουαρίου του 1829.

224. Βλ. εκτενέστερα τη θέση του Panin ανωτέρω σσ. 304 επ.

225. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, *f.1v*, στίχ. 7-9.

226. Βλ. σχετικά Ψήφισμα ΙΕ΄ της 1.5.1827 περί «Πολιτικοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος», Κεφ. Θ΄ «*Περί Δικαστηρίων*».

227. Βλ. σχετικά άρθρο 138 του Συντάγματος της Τροιζήνας.

228. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 1, στίχ. 11. Με βάση πάντως το άρθρο 139 του Συντάγματος της Τροιζήνας ήταν εξίσου επιτρεπτές, τόσο οι εκκλητές, όσο και οι ανέκκλητες αιρετοκρισίες, το δε ζήτημα αποτελούσε αντικείμενο συμφωνίας των διαδίκων. Στη συγκεκριμένη πάντως περίπτωση το ανέκκλητο της αιρετοκρισιακής αποφάσεως αποφασίσθηκε από τον ίδιο τον Κυβερνήτη.

ειδικής αυτής επιτροπής ο Γενατάς θα ισχυρισθεί ότι, και αν ακόμη η ελληνική κυβέρνηση «ἐσυμβούλευσε» τον ορισμό διαιτητών, τους οποίους τελικά εξέλεξαν τα διαφερόμενα μέρη, οι αιρετοκριτές αυτοί δεν αντλούν τη δικαιοδοσία τους από κάποια κυβερνητική εντολή, εφόσον η κυβέρνηση δεν μπορεί να υποχρεώσει τους διαδίκους σε συμμόρφωση προς μία αιρετοκρισιακή απόφαση. Και ο ισχυρισμός του όμως αυτός δεν ευσταθεί απόλυτα, εφόσον, όπως είναι γνωστό, οι ανέκκλητες αποφάσεις των αιρετών κριτών ήταν υποχρεωτικώς εκτελεστές. Ειδικότερα, σε περίπτωση αρνήσεως του ηττηθέντος διαδίκου να συμμορφωθεί, ο νικήσας διάδικος είχε το δικαίωμα να προκαλέσει την αναγκαστική εκτέλεση με συνδρομή της διοίκησης[229]. Αλλά και μετά την έναρξη της λειτουργίας των τακτικών δικαστηρίων, κατά τα αναφερόμενα από τον Δημ. Σερεμέτη, τα δικαστήρια επικύρωναν τις αποφάσεις των διαιτητών στις οποίες και προσέθεταν τον εκτελεστήριο τύπο[230]. Εξάλλου, όπως προκύπτει από την επιστολή Καπο-

229. Βλ. σχετικά Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, ό.π., 184-185 όπου και η διαδικασία αναγκαστικής εκτελέσεως με εντολή της Αντικυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς κατά την περίοδο που ακολουθεί τη ψήφιση του *Πολιτικοῦ Συντάγματος* της Τροιζήνας.

230. Βλ. σχετικά Σερεμετης, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, ό.π., 138. Τα αντίθετα ωστόσο προκύπτουν, ως προς τα τηρούμενα στην πράξη, από ανέκδοτο έγγραφο του έτους 1829 (*Ε.Β.Ε., Ὑπουργεῖον Δικαίου, Κῶδιξ Γ΄ 26, Πρωτόκολλον Ἐξερχομένων, αρ. 169, 25.10.1829*) όπου ο Ιω. Γενατάς επισημαίνει την άρνηση των Ειρηνοδικών να εκτελούν τις διαιτητικές αποφάσεις και την παραπομπή των διαδίκων προς εκτέλεσή τους στα Πρωτόκλητα Δικαστήρια. Για την επίλυση του προβλήματος αυτού προτείνεται Ψήφισμα με το οποίο θα δοθεί άδεια προς τους Ειρηνοδίκες να εκτελούν τις διαιτητικές αποφάσεις. Το σχετικό κείμενο έχει ως εξής:

«*f.59*
[χρονο(λο)γία]
1829
169

8βρίου 25

Πρὸς τὸν Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος.

*Ὁδηγούμενος ἀπὸ τὴν πεῖραν αὐτὴν εἰς τὸ νὰ γνωρίσω τὰ ὑπάρχοντα χάσματα τῶν Δικαστικῶν τύπων, καὶ συναισθανόμενος ὅτι ἡ Υ(μῶν) Ε(ξοχότης) προσμένει τὴν ἀναπλήρωσιν αὐτῶν ἀπὸ τὴν πεῖραν αὐτὴν καὶ ὄχι ἀπὸ ἰδέας ἀφηρημένας, ἔγραψα τὰ ἐγκλειόμενα πέντε ψηφίσματα καὶ λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλλω πρὸς τὴν Υ(μῶν) Ε(ξοχότητα) τοὺς λόγους ἐπὶ τῶν ὁποίων αὐτὰ στηρίζονται. 1ο: Πλῆθος δυστυχῶν εἰς διαφόρους τόπους τοῦ κράτους, ἔχοντες ἀνὰ χεῖρας ἀποφάσεις διαιτητῶν/**f.60** προστρέχουν εἰς τοὺς Εἰρηνοδίκας διὰ τὴν ἐκτέλεσίν των, καὶ ἀποπεμπόμενοι παρ' αὐτῶν πρὸς τὰ Πρωτόκλητα, βιάζονται νὰ ταξιδεύσουν, καὶ νὰ ὑποφέρουν ὄχι σμικρὰ ἔξοδα, ἀπερχόμενοι πρὸς τὰ Πρωτόκλητα Δικαστήρια ἀπὸ θαλάσσας καὶ ὄρη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χωρισμένα, διὰ νὰ λαμβάνωσι τὰς διαταγάς των, καὶ νὰ ἐπανέρχωνται εἰς τὴν διαμονὴν τοῦ ὀφειλέτου ὅπου εὑρίσκεται ἡ περιουσία του. Πρὸς ἀποφυγὴν τῶν τοιούτων πολυπόνων καὶ πολυδαπάνων ταλαιπωριῶν καὶ πρὸς ἄνεσιν τῶν δυστυχῶν πολιτῶν ἐγράφη λοιπὸν τὸ ὑπ' ἀριθ. ... ψήφισμα, τὸ ὁποῖον δίδει τὴν ἄδειαν πρὸς τοὺς Εἰρηνοδίκας νὰ ἐκτελῶσι τὰς τῶν διαιτητῶν ἀποφάσεις ...».

δίστρια της 25.5.1828, ο ίδιος ο Κυβερνήτης είχε δώσει εντολή προς τον Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων να εκτελέσει την απόφαση της μικτής επιτροπής «*κατὰ τὴν τάξιν*»[231]. Αλλά και ο ισχυρισμός του Γενατά ότι, κι αν ακόμη ο διορισμός των μελών της επιτροπής είχε γίνει από τον ίδιο τον Κυβερνήτη, μετά τη σύσταση των τακτικών δικαστηρίων, δεν θα μπορούσε να παρεμποδισθεί ο οποιοσδήποτε διάδικος να προσφύγει, με δική του πλέον πρωτοβουλία, στην κρίση των τακτικών δικαστηρίων, δεν είναι απολύτως ακριβής. Και τούτο διότι, όπως προκύπτει από την κυβερνητική εντολή της 25.5.1828, αλλά και την επιστολή διαμαρτυρίας του ρώσου παρεμβαίνοντος της 2.11.1829, τα μέλη της μικτής επιτροπής που θα έκρινε τη συγκεκριμένη αντιδικία, ρώσοι και έλληνες υπήκοοι, είχαν ορισθεί από κοινού, από τον Έκτακτο Επίτροπο Βορείων Κυκλάδων Κ. Μεταξά και τον ρώσο επιτετραμμένο για τις εμπορικές υποθέσεις της Ρωσίας στη Σύρο. Κατά συνέπεια, τα υποστηριζόμενα στο σημείο αυτό από τον Ιωάννη Γενατά ισχύουν μόνον ως προς το ότι, μετά τη σύσταση πλέον των τακτικών δικαστηρίων και εφόσον θα είχε γίνει αποδεκτή η αναδρομική εφαρμογή των ρυθμίσεων του Δικαστικού Οργανισμού του 1828, σύμφωνα και με τα οριζόμενα στη δεύτερη κυβερνητική εντολή που είχε αποσταλεί προς τον Νικόλαο Καλλέργη, ο εναγόμενος Κωνσταντίνος Γλυπιπής θα μπορούσε πλέον ελεύθερα να ζητήσει την παραπομπή της υπόθεσής του στην κρίση των δικαστηρίων αυτών.

Το κυριότερο όμως και πλέον βάσιμο νομικό επιχείρημα που θα προβάλει ο Γενατάς στο σημείο αυτό του υπομνήματος είναι ότι μία διοικητική πράξη («*διαταγή*») η οποία περιλαμβάνει ειδικό κανόνα δικαίου[232], όπως ήταν το συγκεκριμένο διάταγμα διορισμού της "δικαστικής" επιτροπής που επρόκειτο να κρίνει την υπόθεση Καλογεράκη κατά Γλυπιπή, δεν μπορεί να αντιβαίνει στο περιεχόμενο των ρυθμίσεων ενός τυπικού νόμου ο οποίος, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1827 (κυρίως άρθρα 36-42 περί της τελείας διακρίσεως των λειτουργιών), έχει υπέρτερη ισχύ[233]. Για τον λόγο αυτό,

231. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* αρ. 1, *f.1v*, στίχ. 4.

232. Δηλαδή κανόνα δικαίου όπου η καθοριζόμενη συμπεριφορά αναφέρεται σε μία συγκεκριμένη μοναδική κατάσταση ορισμένης χρονικής στιγμής και της οποίας η εφαρμογή προορίζεται να εξαντληθεί στην ειδική αυτή περίπτωση. Πρβλ. Επ. Σπηλιωτόπουλος, *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*[13], τ. 1, Αθήνα 2010, 108. Άλλωστε η υπαγωγή ρητώς καθοριζομένων εκ των προτέρων υποθέσεων στη δικαιοδοτική κρίση δικαστικών επιτροπών ήταν η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της υπαγωγής μιας υποθέσεως σε "υποχρεωτική" διαιτησία και της παραπομπής της στη τακτική δικαιοσύνη (Σερεμετης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 139).

233. Βλ. *f.181*, στίχ. 20: «*Τάχα εἰς νόμος κατὰ τὸ Σύνταγμα, δὲν παύει μίαν διαταγήν, κ' μάλιστα εἰδικήν;*» και πιο κάτω *f.181*, στίχ. 24-25: «Ποία εἶναι ἡ δύναμις τῆς εἰδικῆς διαταγῆς ἐνώπιον τῆς ὁποίας νὰ σιωπήσῃ ἡ δύναμις τοῦ ψηφίσματος;». Η επι-

οι ρυθμίσεις του νέου Δικαστικού Οργανισμού του 1828 με τις οποίες, όχι μόνον προβλέπεται η σύσταση των τακτικών δικαστηρίων, αλλά επιπλέον καταργούνται οι έκτακτες "δικαστικές" επιτροπές που είχαν έως τότε συσταθεί, υπερισχύουν όλων των ειδικών διοικητικών πράξεων που είχαν προηγουμένως εκδοθεί, πολύ περισσότερο μάλιστα εφόσον οι ρυθμίσεις του νόμου αυτού διαθέτουν γενικό και απρόσωπο χαρακτήρα. Επιπλέον δε, όπως επισημαίνει, «*Ἡμεῖς ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν οὐδὲ τὸ ἀντικείμενον, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ συμπαραλάβωμεν κατὰ δύναμιν διαταγὴν μὲ ψήφισμα, διαταγὴν ἀφορῶσαν εἰδικὴν περίπτωσιν μὲ ψήφισμα ἀφορῶν ἐν γένει τὸ Κράτος ὅλον*» (*f.181*, στίχ. 21-23).

Το ζήτημα που τίθεται στο σημείο αυτό αναφέρεται στην, εκ των υστέρων, κύρωση ή νομιμοποίηση του περιεχομένου της "διαταγής" με την οποία είχε ορισθεί η έκτακτη αυτή επιτροπή υπό τον τύπο του *Ψηφίσματος*. Όπως είναι γνωστό, το ΝΗ΄ Ψήφισμα (18.1.1828) περί αναστολής του Συντάγματος του 1827 προέβλεπε, κατά παρέκκλιση από τα οριζόμενα στο Σύνταγμα της Τροιζήνας όπου προβλεπόταν το νομοθετικό προβάδισμα της Βουλής, την έκδοση δύο τύπων Ψηφισμάτων από τον Κυβερνήτη είτε νομοθετικών, όταν δεν υπήρχε προηγούμενη νομοθετική πρόβλεψη για κάποιο ζήτημα, είτε διοικητικών προς εκτέλεση προηγούμενων νομοθετημάτων. Συγκεκριμένα, όπως όριζαν οι διατάξεις των άρθρων Β7 και Β8 του εν λόγω Ψηφίσματος, με το οποίο άλλωστε είχε επέλθει και η αυτοδιάλυση της Βουλής, «*Β. 7. Τὰ ψηφίσματα του Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος θέλουν εἶσθαι θεμελιωμένα*

κληση στο σημείο αυτό των ρυθμίσεων του τελούντος σε αναστολή Συντάγματος από τον Ιωάννη Γενατά εναρμονίζεται και με το περιεχόμενο της από 20.1.1828 προκήρυξης του Ιω. Καποδίστρια προς τον ελληνικό λαό (Ε. Βεταν. *Επιστολαί Ι. Α. Καποδίστρια (μετ. Μ. Σχινά)*, τ. Α΄, Αθήναι 1841, 278) αλλά και με τη μεταγενέστερη, από 11.7.1829, έκθεση του Κυβερνήτη προς την Δ΄ Εθνική Συνέλευση του Άργους. Από τα δύο αυτά κείμενα ρητώς προκύπτει η βούληση του Ιω. Καποδίστρια να τηρηθούν οι θεμελιώδεις αρχές των προηγουμένων συνταγματικών κειμένων. Ειδικότερα τονίζεται ότι η αναστολή του Συντάγματος της Τροιζήνας θα διαρκέσει μέχρις ότου αποφασισθεί οριστικά η τύχη της Ελλάδας και ότι, στο μεταξύ διάστημα, θα προετοιμασθεί η σύνταξη οριστικών συνταγματικών νόμων, σύμφωνα με τις αρχές τις αρχές των Εθνοσυνελεύσεων της Επιδαύρου, Άστρους και Τροιζήνας (Σβολος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, *ό.π.*, 29· Δεσποτοπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, *ό.π.*, 81-82). Πρβλ. επίσης και τις απαντήσεις του Ιωάννη Γενατά προς ορισμένες, συναφείς, αναφορές διοικητικών και δικαστικών αρχών όπου επισημαίνεται η ανάγκη τηρήσεως της αρχής της διακρίσεως των εξουσιών που επέβαλε το Σύνταγμα της Τροιζήνας (Τουρτογλου, Η διάκριση των εξουσιών επί Καποδίστρια, *ό.π.*, 183-184, 186-190). Για μία άλλη ωστόσο ερμηνεία η οποία υποστηρίζει την ουσιαστική πρόθεση του Κυβερνήτη να επιβάλει ένα αυταρχικότερο σύστημα διακυβέρνησης βλ. Δ. Πετρακακος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, τ. *Α΄ (1453-1843)*, Αθήναι 1935, 387 επ., 394· Χ. Κορίζης, "Αι πολιτικαί δυνάμεις εις την Γ΄ Εθνικήν Συνέλευσιν και το Σύνταγμα της Τροιζήνος", *Το Σύνταγμα* 1(1975), κυρίως 151 επ.

ἐπάνω εἰς τὰς ἐγγράφους ἀναφορὰς τοῦ Πανελληνίου ἢ τῶν τμημάτων αὐτοῦ, καθόσον τὸ ἀντικείμενον τοῦ ψηφίσματος κινεῖται ἀπὸ τὴν Διοίκησιν, ἢ καὶ ἀπὸ τὴν Νομοθεσίαν. 8. Τὰ ἀντικείμενα εἶναι Διοικητικά, ἐὰν αἱ πράξεις τῆς ἐν Τροιζῆνι Συνελεύσεως ἐπρονόησαν περὶ αὐτῶν, ὥστε δὲν πρόκειται ἄλλο, εἰμὴ νὰ ἐκτελεσθῇ ὁ Νόμος. Εἶναι δὲ Νομοθετικά, ὅταν ὁ Νόμος δὲν ἐπρονόησε περὶ αὐτῶν»[234]. Ωστόσο, κατά την άποψη που εκφράζει εδώ ο Υπουργός Δικαιοσύνης, η κυβέρνηση δεν έχει την εξουσία, έστω και εντός του ευρύτερου πλαισίου της ασκήσεως της κυβερνητικής της λειτουργίας που προδιέγραφε το ΝΗ΄ Ψήφισμα (άρθρο Β8), να προβεί σε μία τέτοια ενέργεια (*«Ἡμεῖς ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν οὐδὲ τὸ ἀντικείμενον»*). Και αυτό γιατί με την περιβολή της διοικητικής αυτής πράξεως με τον τύπο του *Ψηφίσματος* θα επήρχετο καταστρατήγηση των θεμελιωδών οργανωτικών αρχών του κράτους δικαίου που καθιέρωνε το πρωτοπόρο για την εποχή του Σύνταγμα του 1827, δηλαδή της αρχής του χωρισμού των λειτουργιών και της νομιμότητας της διοίκησης σύμφωνα με τις οποίες ο νόμος πρέπει να προηγείται χρονικά από την έκδοση της διοικητικής πράξης, εφόσον αποτελεί το "όριο" αλλά και την "αιτία" (βάση) αυτής[235].

---

234. Βλ. επίσης άρθρο Ε΄ του Ψηφίσματος Β΄ της Δ΄ Εθνικής Συνελεύσεως του Άργους (με το οποίο επικυρώθηκε το προσωρινό Πολίτευμα της 15.1.1828) περί αρμοδιοτήτων της *Γερουσίας*, η οποία θα αντικαθιστούσε το *Πανελλήνιον*, *«Ἡ Γερουσία θέλει γνωμοδοτεῖ εἰς ὅλα τὰ Ψηφίσματα, ὅσα δὲν ἤθελον εἶσθαι δι' ὅλου Διοικητικά, καὶ ἐπ' αὐτῶν τούτων ἡ Κυβέρνησις θέλει τὰ κοινοποιεῖ εἰς τὴν Γερουσίαν πρὶν τὰ δημοσιεύει· αὐτὰ δὲ τὰ Ψηφίσματα προσωρινῶς θέλουν ἔχει δύναμιν νόμου»*. Από τις ρυθμίσεις αυτές, σε συνδυασμό με τις διατάξεις των άρθρων Β1, Β6, Β7 του ΝΗ΄ Ψηφίσματος περί συστάσεως και αρμοδιοτήτων του *Πανελληνίου*, ως συμβουλευτικού σώματος του Κυβερνήτη επί νομοθετικών και διοικητικών ζητημάτων, προκύπτει η ανατροπή της τελείας διακρίσεως των τριών εξουσιών (και κατ' επέκταση της υπεροχής της Βουλής έναντι του Κυβερνήτη) που καθιέρωναν οι διατάξεις του *Πολιτικοῦ Συντάγματος* της Τροιζήνας. Συνεπώς, το βάρος της νομοθετικής εξουσίας μετατίθεται στον Κυβερνήτη, ενώ της νομοθετικής πρωτοβουλίας σε συμβουλευτικά σώματα των οποίων τα μέλη εκλέγονται, κατά ένα μεγάλο μέρος, απευθείας από αυτόν. Για τους βαθύτερους πολιτικούς και διπλωματικούς λόγους που υπαγόρευσαν τις εξελίξεις αυτές βλ. ιδίως Δεσποτόπουλος, *Ο Κυβερνήτης Καποδίστριας και η απελευθέρωσις της Ελλάδος*, *ό.π.*, 77 επ.· Βερναρδάκης, *Καποδίστριας και Όθων*, *ό.π.*, 58-62. Πρβλ. και Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία*, *ό.π.*, 394 επ.

235. Η νομοθετική πράξη αποτελεί αναντικατάστατη βαθμίδα, η οποία δεν μπορεί να παραμερισθεί από τη διοίκηση, αλλά ούτε και να "προεξοφληθεί" ή να αναβληθεί για κάποιο χρονικό διάστημα. Για τη θεμελίωση των αρχών της διακρίσεως των εξουσιών και της νομιμότητας της διοίκησης στη χρονική προτεραιότητα των νομοθετικών πράξεων έναντι των εκδιδομένων συναφών διοικητικών πράξεων βλ. Κυπραίος, Αναδρομικός φορολογικός νόμος, *ό.π.*, 779 επ.· Σταθινόπουλος, *Δίκαιον των διοικητικών πράξεων*, *ό.π.*, 7-8, 13, 23 επ. Πρβλ. και Duguit, *Traité de Droit Constitutionnel*[3], *ό.π.*, 214 επ. Αντίθετος ο Ραικος, Αναδρομικότης των νόμων, *ό.π.*, 265 επ.

Από τις παραπάνω επισημάνσεις του Γενατά, όπου σαφώς τονίζεται η διοικητική φύση και το ειδικό περιεχόμενο της διοικητικής πράξεως με την οποία διορίσθηκε η επιτροπή που θα έκρινε την αντιδικία Καλογεράκη κατά Γλυπιπή, δεν είναι ίσως άστοχο να υποθέσει κανείς ότι ο ενάγων ή ο υπέρ αυτού παρεμβαίνων Nikita Panin είχαν αρχικά, σε κάποιο προηγούμενο στάδιο της διαδικασίας, επικαλεσθεί:

πρώτον την εφαρμογή, στην επίδικη υπόθεση, της αρχής ότι «*lex posterior generalis non derogat legi priori speciali*». Κατά τους ισχυρισμούς του ενάγοντος, εφόσον το διάταγμα περί διορισμού της έκτακτης επιτροπής που θα έκρινε τη συγκεκριμένη αντιδικία περιελάμβανε κανόνα δικαίου που επέφερε τυπικές νομικές συνέπειες, η προσταγή αυτή της Πολιτείας, ως ουσιαστικός νόμος[236], υπερίσχυε από τον μεταγενέστερο και γενικού περιεχομένου νόμο περί *Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων* του 1828, έστω και αν η εφαρμογή της διαταγής αυτής περιοριζόταν (και συνεπώς εξαντλείτο) σε μία συγκεκριμένη περίπτωση η οποία προσδιοριζόταν με ακρίβεια εκ των προτέρων και αφορούσε συγκεκριμένα πρόσωπα. Δεν θα πρέπει να λησμονούμε άλλωστε ότι κατά τη μετεπαναστατική περίοδο, παρά τις ρητές διακηρύξεις των Εθνοσυνελεύσεων περί χωρισμού της εκτελεστικής από τη νομοθετική εξουσία[237], ορισμένες διοικητικές αρχές δεν περιορίζονταν μόνον στην εκτέλεση, αλλά προέβαιναν και σε έκδοση νομοθετικών πράξεων αδιακρίτως γενικού ή ειδικού περιεχομένου[238], ενώ ταυτόχρονα είχαν ενεργό συμμετοχή και στην απονομή της πολιτικής δικαιοσύνης[239]. Κατά συνέπεια, δεν υφίστατο στην πράξη τυπική διάκριση μεταξύ νόμου και διατάγματος ή διαταγής αλλά μόνον ουσιαστική διάκριση μεταξύ πράξεως νομοθετικού ή διοικητικού περιεχομένου[240].

και *δεύτερον* αλλά επικουρικά, δηλαδή εάν το προηγούμενο αίτημα δεν γινόταν αποδεκτό, την εκ των υστέρων "κύρωση" ή "νομιμοποίηση" του περιεχομένου του διατάγματος περί διορισμού της έκτακτης επιτροπής

236. Βλ. σχετικά Ν. Σαρηπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον. Ερμηνεία του αναθεωρηθέντος ελληνικού Συντάγματος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών*[3], τ. Β΄, Αθήναι 1918, 18-19, 27 επ. όπου και αναλυτικότερα η διατύπωση της θεωρίας περί ουσιαστικού νόμου από τον Laband, *Das Staatsrecht des D. Reiches*[5], τ. II, 1911, 1 επ.

237. *Προσωρινό Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος τῆς Α΄ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τῆς Ἐπιδαύρου* § πζ΄· *Προσωρινό Πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος κατά τήν ἐν Ἄστρει Β΄ Ἐθνικήν Συνέλευσιν*, § οα΄ (Μαμούκας, *ό.π.*, τ. 2, 30, 142).

238. Πρβλ. ενδεικτικώς τα Ψηφίσματα Η΄ και Θ΄ της Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως (12 & 13.4.1826).

239. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, passim.

240. Πρβλ. ομοίως, για τη μεταγενέστερη περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, Σαρηπολος, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον ό.π.* 35 σημ. 3.

με νομοθετικό Ψήφισμα[241], το οποίο θα εκάλυπτε το υπάρχον νομοθετικό κενό που προέκυπτε από την έλλειψη ρητής μεταβατικής διατάξεως του νόμου περί Δικαστικού Οργανισμού του 1828 περί της τύχης των εκκρεμών υποθέσεων ενώπιον επιτροπών. Η επικύρωση αυτή, εντασσόμενη, κατά τη γνώμη του Panin, εντός του νομίμου πλαισίου της ασκήσεως της ευρύτερης κυβερνητικής λειτουργίας[242], θα προσέδιδε ex tunc τυπική ισχύ νόμου στη συγκεκριμένη διοικητική πράξη ειδικού περιεχομένου[243] με την οποία είχε διορισθεί η επιτροπή που θα έκρινε την αντιδικία Καλογεράκη -Γλυπιπή.

Η τεκμηριωμένα απορριπτική θέση του Υπουργού Δικαιοσύνης στην οποία επισημαίνεται το ειδικό περιεχόμενο του διατάγματος διορισμού της δικαστικής επιτροπής, όχι μόνον θα αντικρούσει όλα τα ανωτέρω αιτήματα και ισχυρισμούς του ενάγοντος, αλλά θα καταστήσει "κενό περιεχομένου" και το βασικό επιχείρημά του περί μη αναδρομικής εφαρμογής του ΙΘ΄ Ψηφίσματος. Εφόσον η διερεύνηση του ζητήματος της αναδρομικής ή μη εφαρμογής ενός νόμου προϋποθέτει απαραίτητα, κατά την άποψη του Γενατά, την ύπαρξη προγενέστερου νόμου και όχι προγενέστερης διοικητικής πράξεως, και μάλιστα ειδικής όπως στην προκειμένη περίπτωση, ο ισχυρισμός του ενάγοντος περί εφαρμογής της αρχής της μη αναδρομικότητας των νόμων[244] στερείται a priori νομικού ερείσματος. Για τον λόγο αυτό, στο τελικό του αντεπιχείρημα κατά της θέσεως Panin υπέρ της μη αναδρομικής εφαρμογής του Δικαστικού Οργανισμού του 1828, ο Ιω. Γενατάς θα αναρωτηθεί κατά τρόπο ρητορικά επιδεικτικό: «*περὶ ποίας ὀπισθενεργοῦ δυνάμεως γίνεται λόγος;*». «*Καὶ θέλει γενῆ λόγος ἀκόμη περὶ δυνάμεως ὀπισθενεργοῦ;*» (*f.181*, στίχ. 18, 26).

---

241. Πρβλ. τα αναφερόμενα στο Ψήφισμα ΝΗ΄ της 18.1.1828, άρθρο Β8.

242. Λόγω και του αντικειμένου της συγκεκριμένης επιτροπής που αφορούσε στην καταβολή αποζημιώσεως από έλληνα σε ρώσο υπήκοο. Βλ. αναλυτικότερα πιο κάτω στην 3η παρατήρηση Panin σσ. 362 επ.

243. Περί του τυπικού απλώς νόμου, δηλαδή του νόμου δια του οποίου μία διοικητική πράξη που δεν περιλαμβάνει κανόνα δικαίου περιβάλλεται τον τύπο της πράξεως της νομοθετικής εξουσίας βλ. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, ό.π., 41-44 κυρίως 41 σημ. 1. Πρβλ. και ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Δίκαιον των διοικητικών πράξεων*, ό.π., 370-371.

244. Πολύ περισσότερο μάλιστα εφόσον ο γενικού χαρακτήρος νόμος περί *Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων* του 1828 δεν περιελάμβανε ρητή διάταξη περί χρονικής επεκτάσεώς του και στις εκκρεμείς υποθέσεις. Για την άποψη ότι ο νομοθέτης μπορεί να επεκτείνει με ρητή ειδική διάταξη την εφαρμογή ενός νόμου γενικού χαρακτήρα ακόμη και σε εκκρεμείς σε δεύτερο βαθμό υποθέσεις, εφόσον δεν παραβιάζονται εμπράγματα δικαιώματα βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη 1980, 268· πρβλ. αντιθέτως ΣΗΜΑΝΤΗΡΑΣ, *Γενικαί Αρχαί*, ό.π., 101.

Η 4η «παρατήρηση» Panin. Το ζήτημα της εφαρμογής του ΙΒ΄ Ψηφίσματος (Δ΄ Εθνική Συνέλευση του Άργους, 2.8.1828)

Στη συγκεκριμένη παρατήρησή του ο ρώσος παρεμβαίνων επικρίνει, με κάποια χροιά ειρωνείας («*Εἶδα μὲ λύπην καὶ μέγαν θαυμασμὸν*), τον Υπουργό Δικαιοσύνης για την υπόδειξή του να υπαχθεί η συγκεκριμένη υπόθεση προς κρίση ενώπιον του κριτηρίου που προβλέπεται στο ΙΒ΄ Ψήφισμα της Δ΄ Εθνικής Συνελεύσεως του Άργους (2.8.1828)[245]. Κατά την άποψη του Panin το ΙΒ΄ Ψήφισμα δεν μπορεί να εφαρμοσθεί για δύο βασικούς λόγους: α) διότι ο Καλογεράκης, «*ὅστις εἰς τὰς Πάτρας ἐκπληροῖ τὰ χρέη Ῥωσσικοῦ Προξένου*» ήταν, όπως έχει ήδη αναφέρει σε άλλη παρατήρησή του, ρώσος υπήκοος[246] και β) διότι το συγκεκριμένο Ψήφισμα «*ἀνάγεται ... εἰς πράξεις συμβάσας πρὸ τῆς καθιδρύσεως τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως*». Τα αυτά αναφέρονται και στην από 23.11.1829 επιστολή διαμαρτυρίας του ρώσου παρεμβαίνοντος προς τον Υπουργό Εξωτερικών όπου, πέραν των ανωτέρω, επισημαίνεται και ο χαρακτήρας της διακυβέρνησης της χώρας από τον Ιωάννη Καποδίστρια ως «*Προσωρινής*» («*Provisoire*»): «*Ce Décret ne se rapporte, Monsieur, qu'aux affaires entre nationaux et relatives à des actes commis jusque'à l'installation du Gouvernement Provisoire*»[247]. Σε κάθε περίπτωση, από τη συγκεκριμένη παρατήρηση του Panin, συνάγεται ότι η αρπαγή του πλοίου του Καλογεράκη από τον Κωνσταντίνο Γλυπιπή είχε συμβεί μετά την εγκατάσταση του Καποδίστρια ως Κυβερνήτη, δηλαδή μετά τον Ιανουάριο του 1828 και πάντως το αργότερο έως τα τέλη Απριλίου του 1828 εφόσον, ήδη στις 25 Μαΐου του ιδίου έτους, ο Καποδίστριας απευθύνει εντολή για τη σύσταση της μικτής επιτροπής που θα έκρινε τελεσίδικα τη διένεξη (ενώ είχε ήδη προηγηθεί και κάποια απόφαση του τοπικού Επάρχου επί της ιδίας διενέξεως)[248].

Απαντώντας στο επικριτικό αυτό σχόλιο ο Γενατάς[249] θα επισημάνει ότι

245. Βλ. το κείμενο του ΙΒ΄ Ψηφίσματος στον Μαμούκα, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, *ό.π.*, 193-195.

246. Πρβλ. στο *f.181*, στίχ. 32-33, «*.... ὅτι μικτὴ Ἐπιτροπὴ δύναται νὰ κρίνῃ διαφοράν τινα μεταξὺ ὑπηκόου Ῥώσου καὶ Ἕλληνος*».

247. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 6, *f.1v*, στίχ. 15-17.

248. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 1, στίχ. 11-13.

249. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η πικρία που απορρέει από το κείμενο σχετικά με την ειρωνεία ή τον σαρκασμό που αφήνει να διαφανεί ο ρώσος παρεμβαίνων στην επιστολή του προς τον Γραμματέα των Εξωτερικών για τον τρόπο χειρισμού του θέματος από την ελληνική κυβέρνηση. «*Ἀρα, ὁπως επισημαίνει ο Γενατάς, ὁ θαυμασμὸς ἐνταῦθα δὲν ἔχει οὐδεμίαν βάσιν. Ἐὰν δ' ἐξετασθῇ ἡ ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς, πάλιν ὁ Κ(ύριος) Πάνιν δὲν εὑρίσκει αἰτίαν θαυμασμοῦ ὡς ἀπὸ μέρους τῆς ὕλης ...*» (*f.184*, στίχ. 14-16) και παρακάτω, «*... δὲν τοῦ εἶπα τι ἄξιον θαυμασμοῦ, καὶ θαυμασμοῦ μετὰ λύπης*» (στίχ. 22-23).

δεν έχει διατυπωθεί ουδεμία γνωμοδότηση η οποία να έχει υποστηρίξει την άποψη ότι η εφαρμογή των ρυθμίσεων του ΙΒ΄ ψηφίσματος ήταν υποχρεωτική για τον ενάγοντα[250]. Απλώς είχε προταθεί στον Καλογεράκη ότι θα διευκόλυνε την ταχύτερη έκβαση της υποθέσεώς του η υπαγωγή της προς εκδίκαση στο ειδικό δικαστήριο που όριζε το ΙΒ΄ Ψήφισμα, εφόσον βεβαίως επρόκειτο, κατά το αίτημα της αγωγής, για κλοπή πλοίου της ιδιοκτησίας του ενάγοντος, δηλαδή για εγκληματική πράξη η οποία ενέπιπτε στις ρυθμίσεις του ΙΒ΄ Ψηφίσματος[251]. Από το σημείο μάλιστα αυτό, όπου συγκεκριμένα ο Γενατάς επισημαίνει ότι, «*Ἡ ἁρπαγὴ πράγματος ἀλλοτρίου εἶναι κλοπή, καὶ ἡ κλοπὴ εἶναι ἔγκλημα· αὕτη εἶναι ἰδέα ἀναντίῤῥητος ὡς ἐλπίζω*» (*f.184*, στίχ. 20-21), συνάγεται ότι βάση της αγωγής αποτελούσε η διάπραξη του αδικήματος της πειρατείας από τον Κωνσταντίνο Γλυπιπή[252]. Η έμφαση που δίδεται από τον Υπουργό Δικαιοσύνης σε ένα αυτονόητο ζήτημα, ότι δηλαδή η κλοπή είναι εγκληματική πράξη, δεν θα πρέπει να μας αιφνιδιάσει. Αιτιολογείται πλήρως λόγω της εντονότατης αμφισβήτησης του χαρακτηρισμού της κλοπής ή της ληστείας ως αδικήματος, αμφισβήτηση την οποία συνήθιζαν να προβάλουν ενώπιον των νεο-

250. Στο σημείο αυτό δεν διευκρινίζεται ποιός είχε την πρωτοβουλία για την υποβολή της προτάσεως αυτής προς τον ενάγοντα. Εάν ωστόσο συνδυασθεί με την απάντηση του Γενατά στη 2η παρατήρηση του Panin, ότι δηλαδή, «*ὁ Κυβερνήτης δὲν εὑρῆκε συστημένα τὰ Δικαστήρια, καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίπτωσιν, ἢ ἐσυμβούλευσε τοὺς διαιτητάς, ἢ ἐδιόρισεν Ἐπιτροπήν, πάντα ἐκκλητήν*» (*f.181*, στίχ. 9-11), μπορεί ενδεχομένως να συναχθεί ότι ο Καποδίστριας ήταν εκείνος ο οποίος είχε προτείνει την υπαγωγή της υπόθεσης στο ειδικό αυτό δικαστήριο του ΙΒ΄ Ψηφίσματος.

251. Συγκεκριμένα αναφέρει: «... *κανεὶς δὲν εἶπεν ὅτι ὁ Κ(ύριο)ς Καλογεράκης δύναται νὰ ὑποχρεωθῇ, ἀλλ'ὅτι τὸν ἦτον εὔκολον νὰ ζητήσῃ τὴν τελείωσιν τῆς ὑποθέσεως του διὰ τοῦ ψηφίσματος ἐκείνου, ὑπαγορεύοντος ἔκτακτόν τινα τύπον ...*» (*f.184*, στίχ. 10-11).

252. Κατά τον σχετικό ορισμό του Heffter (Heffter, *Αλληλεθνές της Ευρώπης Δίκαιον* (μετ. Δ. Κυριακού), Αθήναι 1860, 222), ως πειρατεία iure gentium προσδιορίζεται η πράξη με την οποία καταλαμβάνεται και αφαιρείται με βίαιο τρόπο σε ανοικτή θάλασσα πλοίο, ή /και το φορτίο του, εφόσον δεν δύναται να αποδειχθεί σχετική εντολή οποιασδήποτε δημοσίας εξουσίας, επιπλέον δε η πράξη έχει ιδιοτελή σκοπό (Κ. Εγγελιάδης, *Ο χαρακτηρισμός πλοίων ως πειρατικών και η εν Νυόν Συνδιάσκεψις δια την ασφάλειαν εν Μεσογείω*, Αθήναι 1939, 11 επ.). Παρόμοιες κατηγορίες, υπό την πρόφαση ότι ο ενάγων, κατά κανόνα ξένος υπήκοος, είχε πέσει θύμα έλληνα καταδρομέα ή πειρατή, ήσαν ιδιαιτέρως συνήθεις μετά την άφιξη του Καποδίστρια, αρκετές δε από αυτές, όπως αποδεικνύοταν κατά τη διαδικασία που ετηρείτο ενώπιον της Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπής, ήσαν εντελώς αβάσιμες. Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα Θεμελη-Καπφορη, *Αι αποφάσεις του Θαλασσίου Δικαστηρίου*, ό.π., 54 επ. Για τη διαδικασία που ετηρείτο ενώπιον του *Δικαστηρίου Λειών ή της Αντί Θαλασσίου Επιτροπής* κατά την εκδίκαση υποθέσεων περί αποζημιώσεων βλ. στην Ιδια, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, ό.π., 67 επ.

συσταθέντων δικαστηρίων οι κάτοικοι ορισμένοι περιοχών επικαλούμενοι βαθιά εδραιωμένες τοπικές συνήθειες[253].

Για να γίνει κατανοητή η απάντηση του Γενατά στην 4η παρατήρηση Panin θα πρέπει να προηγηθεί μία σύντομη αναφορά στις ρυθμίσεις του ΙΒ΄ Ψηφίσματος της 2.8.1828. Το Ψήφισμα αυτό προέβλεπε, μεταξύ άλλων, την εφαρμογή μίας συμβιβαστικής και ταχείας διαδικασίας για την επίλυση των διαφορών μεταξύ ελλήνων υπηκόων οι οποίες προέρχονταν από τέλεση εγκλήματος ή πταίσματος, εάν οι πράξεις αυτές είχαν τελεσθεί έως την εγκατάσταση της προσωρινής κυβερνήσεως (Ιανουάριος 1828). Συγκεκριμένα οι διατάξεις του Ψηφίσματος αυτού είχαν εφαρμογή σε όλες τις πράξεις ελλήνων υπηκόων οι οποίες είχαν διαπραχθεί στο διά-

253. Χαρακτηριστικό είναι το σχετικό απόσπασμα από έγγραφο της Γενικής Γραμματείας Δικαίου που απευθύνεται προς το Πρωτόκλητο Δικαστήριο Λακωνίας: «... *Ἡ πρᾶξις τιμωρεῖται, διότι ὁ μὲν φυσικὸς νόμος τὴν ἀπαγορεύει, ἡ δὲ συγκοινωνία ἔχει πᾶν δίκαιον νὰ τὴν τιμωρῇ. Πλήν, ἀντιλέγουν, ὅτι μέχρι τοῦδε αἱ τοιαῦται πράξεις ἐθεωροῦντο ἀτιμώρητοι· ἀλλ' ἀπὸ ποῖον; Ἀπὸ τὸ Κοράνιον ἴσως, ἢ ἀπὸ τὴν διαφθορὰν τῶν ἀρχηγῶν τῆς Κυβερνήσεως; Ἡ διαφθορὰ δὲν γεννᾷ ποτὲ φυσικῶς συνεπείας κατὰ τῆς δικαιοσύνης δυνατὰς νὰ ὑπάρξωσι.- Τὸ τοιοῦτον αἴσθημα πρέπει νὰ ἐξαληφθῇ· ἡ ἀνατροφή, κ' ἔτι μᾶλλον τὸ παράδειγμα τῆς ποινῆς θέλει ἀνακαλέσει τὴν ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης, ἥτις φαίνετ' ἐξορισμένη· τοιούτῳ τρόπῳ οἱ κακοῦργοι δὲν θέλουν εὑρῇ ὀπαδοὺς εὐκόλως· θέλουν ἀπαντήσει ἐμπόδια μεγαλήτερα εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν ἐγκλημάτων, θέλουν ματαιωθῇ αἱ μυστικαὶ ἑνώσεις, καὶ αἱ συνωμοσίαι, καὶ θέλει ἐξασφαλισθῇ ἡ ζωή, ἡ τιμή, καὶ ἡ ἰδιοκτησία τοῦ πολίτου. Τούτων οὕτως ἐχόντων, νομίζω ὅτι τὸ λεγόμενον αὐτὸ ἔθιμον πρέπει νὰ θεωρηθῇ παρὰ τοῦ Δικαστηρίου ὡς τὸ ἀναφερθὲν παρὰ τοῦ κατὰ τὴν Κάτω Μεσσηνίαν Πρωτοκλήτου περὶ τῆς ἀποκρίσεως, τὴν ὁποίαν ἔδωκαν δύο ἐγκαλούμενοι, ὅτι δὲν ἀποδίδουν ποτὲ τὰ ληστευθέντα, διότι ὁ ληστὴς μένει ἀκαταζήτητος ἐὰν ἐπιτύχῃ εἰς τὸ ἐπιχείρημα ...*» (Μ. Τοπτογλου, «Η Δικαιοσύνη εις την Μάνην επί Καποδίστρια», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Δικαίου* 1, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, έγγραφο με αρ. 3, 298). Βλ. επίσης και το ακόλουθο απόσπασμα από ανέκδοτο έγγραφο της Γενικής Γραμματείας Δικαίου της 16.9.1829 που απευθύνεται στον Πρόεδρο του Πρωτόκλητου Δικαστηρίου Κ. Μεσσηνίας, Γεώργιο Σκαλίδη (*Ε.Β.Ε., Κώδιξ Γ΄ 26, Πρωτόκολλον Ἐξερχομένων*, αρ. 3, *f.*2) όπου αναφέρονται τα ακόλουθα: «*... Ἔπειτα ἂς ἰδωμεν, ποῖον τὸ ἔθιμον, ὁποῦ σ' ἐπαράστησαν δύο ἐναγόμενοι, καὶ τὸ ὁποῖον ἔδωκεν αἰτίαν τῶν ἀποριῶν καὶ τῆς σπουδῆς σου διὰ νὰ συλλάβῃς ὅλα τὰ ἔθιμα διὰ συνελεύσεως τοῦ λαοῦ. Οἱ ἐναγόμενοι ἐγκαλέσθησαν παρὰ ἰδιαιτέρων ἐναγόντων συμπολιτῶν των, διὰ νὰ ἐπιστρέψῃ ἕκαστος αὐτῶν πράγματα βιαίως ἁρπαγέντα. Διϊσχυρίζονται αὐτοὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει νόμος εἰς τὴν Σπάρτην ὅστις ὑπερασπίζει τὸν γυμνωθέντα, καὶ ὁ μὲν ἐπικαλεῖται τὸ ἀξίωμα ὅτι ὁ νόμος δὲν ἔχει ὀπισθενεργὸν δύναμιν, ὁ δὲ ὅτι δὲν ἔγινεν ἀκόμη ὁ νέος Κώδηξ. Κύριε, εἶμ' εὐελπις ὅτι ἡ ἀγαθὴ ψυχή σου, καὶ ἡ συστολή σου πρὸς πᾶν ἔργον εἶναι τὰ αἴτια τῶν τοιούτων ἐπιχειρημάτων. Διὰ νὰ μὴ προσκρούσῃς μὴ πράττῃς τίποτε, τὸ ὁποῖον δὲν σὲ συγχωρεῖται ἀπὸ τὰ καθήκοντά σου. Δικάζων δ' ἔχε ὑπ' ὄψιν τοὺς νόμους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καθὼς ἠξεύρεις εἶναι πολλοὶ ὑπάρχοντες ἀπ' ἀρχῆς μὲ τὸν ἄνθρωπον ...*». Πρβλ. Τριανταφυλλοπουλος, Η Πολιτική Δικαιοσύνη, *ό.π.*, 790.

στημα που μεσολάβησε από 23.2.1821 έως τον Ιανουάριο του 1828 (οπότε και η εγκατάσταση της κυβερνήσεως) και είχαν χαρακτήρα πταίσματος ή κακουργήματος. Οι λόγοι θεσπίσεως της έκτακτης αυτής διαδικασίας για την εκδίκαση των πολιτικών αξιώσεων που είχαν προκύψει από ποινικές πράξεις εκτίθενται αναλυτικά στο προοίμιο του Ψηφίσματος όπου συγκεκριμένα, μεταξύ πολλών άλλων, αναφέρεται ότι: «.. *τὸ πλεῖστον μέρος τῶν τοιούτων πράξεων, τῳόντι δὲν προσῆλθεν ἀπὸ τὴν διαστροφὴν τῶν πραξάντων, ἀλλ' ἐστάθη ὑλικὴ καὶ ἀναγκαία συνέπεια τῆς συγκρούσεως τῶν τότε συμβεβηκότων ...*» και στη συνέχεια, «... *αἱ κανονικαὶ διατυπώσεις τῆς τακτικῆς δικαιοσύνης ἐνδέχεται νὰ ἐρεθίσωσιν ἐκ νέου πληγὰς, τὰ ὁποίας ὁ χρόνος ἄρχισεν ἤδη νὰ θεραπεύῃ, ἐνῷ τὰ συμβιβαστικὰ καὶ ὅλως διόλου θεραπευτικὰ μέσα τῆς εἰρηνικῆς διαδικασίας δύνανται νὰ ἐξαλείψωσι καὶ αὐτὰ τὰ σημεῖα τῶν πληγῶν, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἐφαρμοσθῶσι φρονίμως ὅσα μέτρα ἡ συνήθεια καθιέρωσεν ἐπιτοπίως, ἢ ὅσα ἰδιαζόντως συντελοῦσι πρὸς διαλλαγὴν τῶν διαφερομένων οἰκογενειῶν*».

Σύμφωνα επομένως με τα παραπάνω, εφόσον επρόκειτο για διαφορά προερχόμενη από αδικοπραξία σε βαθμό πταίσματος ή κακουργήματος μεταξύ ελλήνων υπηκόων, η επιδίκαση αποζημιώσεως, μετά από κρίση των αστικών συνεπειών του ποινικού αδικήματος, ανετίθετο σε ειδικό τριμελές δικαστήριο το οποίο αποφάσιζε ανεκκλήτως (άρθρο Α΄)[254]. Η σύνθεση του δικαστηρίου περιελάμβανε δύο αιρετούς κριτές της επιλογής των αντιδίκων μερών και έναν τρίτο κριτή τον οποίο διόριζε η κυβέρνηση. Πρωταρχικός δε σκοπός του κριτηρίου, κατά το Ψήφισμα (άρθρο Δ΄), ήταν να εξαλείψει τις «*ἐχθροπάθειες*» που είχαν συμβεί κατά την ιδιαίτερα ταραχώδη αυτή περίοδο, έχοντας ως «*πρώτιστο κανόνα*», κατά την επίλυση των διαφορών, την «*ἐπιείκεια*» (άρθρο Δ΄). Πρόκειται συνεπώς για μια μορφή "υποχρεωτικής" διαιτησίας, εφόσον προβλέπεται η σύσταση μιας επιτροπής μικτής συνθέσεως, η οποία συγκροτείται για να αποφανθεί επί ορισμένης κατηγορίας διαφορών και μάλιστα ειδικώς όσον αφορά σε αιτήματα αποζημιώσεως ζημιών ή βλαβών που είχαν προέλθει από εγκληματικές πράξεις[255].

Από τα παραπάνω προκύπτει με σαφήνεια ότι ο Υπουργός Δικαιοσύνης, δεν μπορούσε σε καμμία περίπτωση να επιβάλει την υπαγωγή της υπόθεσης στη δικαιοδοσία του ειδικού αυτού τριμελούς δικαστηρίου εφόσον,

254. Ταυτόχρονα το Ψήφισμα προέβλεπε ότι εναπόκειτο στη Κυβέρνηση να μεριμνήσει για την εκδίκαση του ποινικού μέρους των υποθέσεων αυτών από τα τακτικά δικαστήρια.

255. Για τη σύνθεση του δικαστηρίου αυτού και τη διαδικασία που ακολουθήθηκε βλ. αναλυτικά ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια. Α΄ Περίοδος*, ό.π., 142 επ.

όπως προαναφέρθηκε, στη δικαιοδοσία του κριτηρίου αυτού υπάγονταν εγκληματικές πράξεις μεταξύ ελλήνων υπηκόων οι οποίες τελεσθεί πριν από την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον Καποδίστρια, δύο προϋποθέσεις που ασφαλώς δεν συνέτρεχαν στην συγκεκριμένη περίπτωση. Και τούτο διότι ο μεν ενάγων Σπ. Πετρώφ Καλογεράκης ήταν ρώσος υπήκοος, η δε πράξη της αρπαγής του πλοίου είχε, κατά πάσα πιθανότητα, συμβεί μετά την άφιξη του Κυβερνήτη στην Ελλάδα[256]. Παρά ταύτα, κάνοντας μία ευρεία χρήση των κατευθυντηρίων αρμοδιοτήτων που διέθετε στον τομέα οργάνωσης της δικαιοσύνης[257], πρότεινε την εκδίκαση της υπόθεσης από το ειδικό αυτό κριτήριο προκειμένου να επιταχυνθεί η οριστική επίλυση της διαφοράς[258]. Η απόρριψη της προτάσεως αυτής από τον κόμη Nikita Panin υποδηλώνει, –όπως άλλωστε και το έτερο επιχείρημά του, υπέρ της εφαρμογής των διεθνών συνθηκών που είχαν συνομολογηθεί στο παρελθόν μεταξύ Ρωσίας και Υψηλής Πύλης για την εκδίκαση των διαφορών μεταξύ υπηκόων της οθωμανικής αυτοκρατορίας και ρώσων υπηκόων[259]–, την επιθυμία του ρώσου παρεμβαίνοντος να αποφευχθεί σε κάθε περίπτωση η ανάμιξη ελληνικών δικαστικών αρχών, έστω και με συμμετοχή έλληνος ή ελλήνων αιρετών κριτών κοινής επιλογής των διαδίκων μερών. Κατά την κρίση του ρώσου παρεμβαίνοντας επρόκειτο, σε κάθε περίπτωση, για μία διαιτησία απολύτως "κατευθυνόμενη" από τις ελληνικές κυβερνητικές αρχές[260].

---

256. Και πάντως πριν από τον Μάϊο του 1828. Βλ. και πιο πάνω σημ. 248.

257. Πρβλ. Πανταζοπουλος, Ο Ιωάννης Γενατάς, *ό.π.*, 307.

258. «...Ὅθεν εἰπὼν ἂν θέλῃ νὰ τελειώσῃ ταχέως τὴν ὑπόθεσίν του, ἂς ὠφεληθῇ ἀπὸ τὸ ΙΒ΄ ψήφισμα· δὲν τοῦ εἶπα τι ἄξιον θαυμασμοῦ, καὶ θαυμασμοῦ μετὰ λύπης» (*f.184*, στίχ. 21-23).

259. Βλ. αναλυτικά την 3η παρατήρηση Panin πιο κάτω σσ. 362 επ.

260. Την επιφυλακτική αυτή στάση, ως προς την κρίση των ελληνικών δικαιοδοτικών αρχών, είχαν άλλωστε επιδείξει, κατ' επανάληψη, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Ενδεικτικά ας αναφερθεί η σύσταση του Ed. Dawkins, με αφορμή υπόθεση αποζημιώσεως του υπό ιονική σημαία σκάφους Grazioso κατά το έτος 1829, να μην παραπεμφθεί η υπόθεση προς κρίση στο *Θαλάσσιο Δικαστήριο*, -το οποίο άλλωστε ουδόλως αναγνώριζε ως νομίμως υφιστάμενο,- αλλά να ανατεθεί σε δύο αιρετοκριτές από τους οποίους ο ένας θα διοριζόταν από την ελληνική κυβέρνηση και ο άλλος από τις επτανησιακές αρχές (Θεμελη-Καπηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 197). Κατά τους μελετητές της περιόδου, η κριτική που ασκήθηκε κατά την περίοδο αυτή στην ελληνική κυβέρνηση και στο *Θαλάσσιο Δικαστήριο*, για τον τρόπο χειρισμού των ζητημάτων λειών και αποζημιώσεων οι οποίες θα αποδίδονταν σε ευρωπαίους υπηκόους, θα πρέπει να θεωρηθεί, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, "υπερβολική". Και τούτο διότι επανειλημμένως είχε διαπιστωθεί η κερδοσκοπία ορισμένων εμπόρων ξένης υπηκοότητας που επεδίωκαν να κατασχεθούν τα σκάφη ή τα εμπορεύματά τους για να εισπράξουν τα ασφάλιστρα (L. Bourchier, *Memoir of the Life of Admiral Sir Edward Codrington*, I, London 1873, 409· Θεμελη-Καπηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 15, 73).

Ανασυγκρότηση της υπόθεσης Καλογεράκη κατά Γλυπιπή με βάση και το περιεχόμενο της 3ης «παρατηρήσεως» Panin - Συμπεράσματα

Οι απαντήσεις του Γενατά στις προαναφερθείσες παρατηρήσεις (1η, 2η και 4η) του κόμη Panin, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που παρέχονται σε άλλα έγγραφα του *Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών* και των *Γενικών Αρχείων του Κράτους* αναφερόμενα στη λειτουργία και απονομή της δικαιοσύνης κατά την καποδιστριακή περίοδο, κατέστησαν δυνατή την ανασυγκρότηση, τουλάχιστον ως προς τα βασικά σημεία, του περιεχομένου της αντιδικίας μεταξύ του ρώσου υπηκόου Σπ. Πετρώφ Καλογεράκη και του ελληνικής υπηκότητας εμπόρου Κωνσταντίνου Γλυπιπή. Προς τον σκοπό μιας πληρέστερης κατανόησης του ευρύτερου ιστορικού πλαισίου εντός του οποίου εντάσσεται αναπόφευκτα και η συγκεκριμένη υπόθεση, αλλά και των σκοπιμοτήτων που καλείται να εξυπηρετήσει η ανάπτυξη της εκατέρωθεν νομικής επιχειρηματολογίας, είναι αναγκαίο να συσχετισθούν όσα εκτέθηκαν πιο πάνω με την απάντηση του Υπουργού Δικαιοσύνης στην 3η παρατήρηση του ρώσου παρεμβαίνοντος. Προηγουμένως όμως κρίνεται σκόπιμη η ακόλουθη σύντομη αναδρομή.

Όπως είναι γνωστό, ο *Οργανισμός των Δικαστηρίων* ο οποίος δημοσιεύθηκε με αρ. ΙΓ΄ στον *Κώδικα των Νόμων* (*φ. 12/14.11.1824*) ουδέποτε εφαρμόσθηκε. Με εξαίρεση το *Εμπορικόν Δικαστήριον* της Σύρου και το *Θαλάσσιον Δικαστήριον* της Αίγινας καθώς και ορισμένα άλλα βραχύβια δικαστήρια, όπως το *Εγκληματικόν Δικαστήριον* του Ναυπλίου (ΙΕ΄ Ψήφισμα έτους 1826)[261], μόνον απόπειρες έγιναν για τη σύσταση δικαστηρίων χωρίς όμως να καταστεί δυνατή η λειτουργία των δικαιοδοτικών αρχών που προβλέπονταν στον δικαστικό οργανισμό του 1824[262].

Με το *Πολιτικό Σύνταγμα* της Ελλάδας το οποίο ψήφισε η Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (Ψήφισμα ΙΕ΄/1.5.1827) καθορίσθηκαν τρία είδη δικαστηρίων (*των Ειρηνοδικών, τό Επαρχιακόν, των Ανεκκλήτων* και ένα *Ανώτατον ή Ακυρωτικόν* Δικαστήριον). Ταυτόχρονα απαγορεύθηκε η περαιτέρω λειτουργία των "δικαστικών" επιτροπών ή εκτάκτων δικαστηρίων (άρθρο 138), αν και παραμένει επιτρεπτή η επίλυση των ιδιωτικών διαφορών με αιρετοκρισία, εκκλητή ή ανέκκλητη (άρθρο 139). Με ειδική διάταξη του Συντάγματος διατηρήθηκε η ισχύς του με αρ. ΙΓ΄ Νόμου περί

261. Για τη λειτουργία του *Εμπορικού Δικαστηρίου* της Σύρου βλ. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 190-193. Για το *Εγκληματικόν Δικαστήριον* το οποίο καταργήθηκε με το Σύνταγμα της Τροιζήνας βλ. Μ. Τορτογλου, «Η κατάσταση της δικαιοσύνης στην Ελλάδα κατά την άφιξη του Ιωάννη Καποδίστρια», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, 4, Αθήνα 2004, 235. Για το *Θαλάσσιον Δικαστήριον* βλ. παραπάνω σημ. 86.

262. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, *ό.π.*, 133-135.

Δικαστηρίων και ορίσθηκε ότι η Βουλή θα διόριζε εντός του έτους επιτροπή για την επεξεργασία του νόμου και την υποβολή του σχεδίου προς κρίση (άρθρο 146). Παρά ταύτα, κατά το διάστημα που μεσολαβεί από τη ψήφιση του Συντάγματος μέχρι την ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από τον Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, μόνον απόπειρες έγιναν για την ψήφιση νόμου περί δικαστηρίων χωρίς θετικό αποτέλεσμα[263]. Εξάλλου, παρά το γεγονός ότι το μεν Σύνταγμα της Τροιζήνας όριζε ρητά την παύση σύστασης και λειτουργίας των "δικαστικών" επιτροπών και των εκτάκτων δικαστηρίων, η δε συσταθείσα Άντικυβερνητική Επιτροπή (η οποία ασκούσε την ανώτατη δικαστική εξουσία) εφάρμοσε τη συνταγματική αυτή επιταγή, η διοίκηση δεν τήρησε στην πράξη τις σχετικές απαγορεύσεις[264].

Την εγκατάσταση του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια ακολουθεί η έκδοση του ΙΘ΄ Ψηφίσματος περί *Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων* (αρ. 8268/15.12.1828)[265]. Εξάλλου, με το Ψήφισμα ΚΣΤ΄ (10.4.1829), το οποίο θα ακολουθήσει λίγους μήνες αργότερα, προβλέφθηκε η σύσταση του *Θαλασσίου Δικαστηρίου* και του *Ανωτάτου Συμβουλίου Ανακρίσεων τῶν ἀποφάσεων τοῦ Θαλασσίου Δικαστηρίου*, αρμοδίων αποκλειστικά και μόνον για την κρίση των υποθέσεων λειών. Κατ' ακολουθίαν, όλες οι λοιπές αγωγές που αφορούσαν σε θαλάσσιες καταχρήσεις (μεταξύ των οποίων και οι αγωγές για άσκηση πειρατείας) θα παραπέμποντα στα προβλεπόμενα τακτικά δικαστήρια (άρθρα γ΄ και δ΄)[266]. Ωστόσο, και μετά τη ψήφιση των ανωτέρω νομοθετημάτων, η λειτουργία των "δικαστικών" επιτροπών συνεχίσθηκε, έστω και για ένα μικρό χρονικό διάστημα, υπό τη μορφή της "υποχρεωτικής" διαιτησίας, αν και, ως επί το πλείστον, εντός ενός θεσμι-

263. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, ό.π., 173· Τουτουζου, Η κατάσταση της δικαιοσύνης, ό.π., 232 επ.

264. Βισβιζης, *Η Πολιτική Δικαιοσύνη*, ό.π., 177-178.

265. Τα πρώτα δικαστήρια άρχισαν να λειτουργούν κατά τη διάρκεια του έτους 1829 (Μαουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, ό.π., 438· 3. πρβλ. και ανωτέρω σημ. 223). Το *Ανώτατον ή Ακυρωτικόν Δικαστήριον* το οποίο προέβλεπε ο νέος Οργανισμός των Δικαστηρίων του 1830 και δίκαζε, ως ακυρωτικό, τις ανέκκλητες αποφάσεις των εκκλήτων δικαστηρίων και ως τριτοβάθμιο, τις εκκλητές αποφάσεις τους, άρχισε να λειτουργεί περί τα τέλη του έτους αυτού (Μ. Τουτουζου, «Τα πρώτα εν Ελλάδι Ακυρωτικά Δικαστήρια», στον τόμο *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, 1. Αθήνα-Κομοτηνή 1984, 147-148).

266. Για τους λόγους της ίδρυσης τακτικού λειοδικείου, από τους οποίους ο κυριότερος ήταν η σφοδρή αμφισβήτηση του κύρους της *Αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπῆς* και της *Αναθεωρητικῆς* των αποφάσεων αυτής *Επιτροπῆς* από τους μοιράρχους των ευρωπαϊκών ναυτικών δυνάμεων στο Αιγαίο de Rigny και Condrington, κυρίως όμως από τους εκπροσώπους της βρετανικής και αυστριακής κυβέρνησης, Sir Ed. Dawkins και G. Gropius βλ. Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας*, *Μέρος Β΄*, ό.π., 35 επ.

κού πλαισίου αυστηρά καθορισμένου από τα Ψηφίσματα της Δ΄ Εθνικής Συνελεύσεως. Εδώ εντάσσεται η λειτουργία της *Άντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Έπιτροπής* έως την 15.5.1829 καθώς και των λεγομένων "δικαστηρίων επιεικείας", δηλαδή δικαστικών επιτροπών με αρμοδιότητα για την εκτίμηση των χρεών των κοινοτήτων και την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων για χρέη προερχόμενα από δάνεια μεταξύ φυσικών προσώπων τα οποία είχαν συνομολογηθεί μεταξύ των ετών 1821-1827[267]. Επίσης, κατά τον ίδιο τρόπο, λειτούργησαν και οι δικαστικές επιτροπές που ήσαν αρμόδιες για την επιδίκαση αποζημιώσεως για ζημίες ή βλάβες προερχόμενες από εγκληματικές πράξεις που είχαν τελεσθεί κατά την περίοδο 1821 - Ιανουάριος 1828[268]. Εξάλλου, λόγω των διαστάσεων που είχε προσλάβει η άσκηση πειρατείας στο Αιγαίο και χάρις στην ιδιαίτερη μέριμνα που επέδειξε για την πάταξη του φαινομένου ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας, ήδη από την παραμονή της άφιξής του στην Ελλάδα[269], έκτακτες ειδικές "δικαστικές" επιτροπές λειτούργησαν για την κρίση, είτε του ποινικού ζητήματος, είτε της πολιτικής αξιώσεως για επανόρθωση της βλάβης ή της ζημίας που είχε προκληθεί από πράξεις αρπαγής σκάφους, κλεπταποδοχής, αγοραπωλησίας της λείας κ.λπ.[270].

Εντός αυτού του πλαισίου εντάσσεται και η σύσταση της ειδικής επιτροπής η οποία θα έκρινε την υπόθεση της αρπαγής του υπό ρωσική σημαία πλοίου «Αριστείδης» που τελούσε υπό την κυριότητα ή την εκμετάλλευση του ρώσου υπηκόου Σπ. Πετρώφ Καλογεράκη[271]. Τα τέσσερα μέλη της

267. Ψήφισμα ΛΓ΄ της 18.5.1829 και εγκύκλιος αρ. 12575/18.5.1829 (Μαμούκας, *Τα κατά την Αναγέννησιν*, *ό.π.*, 513 επ.)· Ψήφισμα ΣΤ΄ της 30.7.1829. Βλ. αναλυτικότερα Σερεμετης, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, *ό.π.*, 141 επ.

268. Ψήφισμα υπ΄ αρ. ΙΒ΄ της της 2.8.1828 για το οποίο βλ. αναλυτικά στην 4η παρατήρηση Panin πιο πάνω σσ. 350 επ.

269. Οι σχετικές επιχειρήσεις ανατέθηκαν στον Ανδρέα Μιαούλη με σαφείς εντολές (15.1.1828) προς τους τοπικούς άρχοντες των νησιών του Αιγαίου για σύλληψη των πειρατών, απαγόρευση ασύλου, απαγόρευση πώλησης των κλοπιμαίων, άρνηση χορήγησης ναυτιλιακών εγγράφων σε οπλισμένα σκάφη που περιέπλεαν το Αιγαίο με ελληνική σημαία υπό το πρόσχημα του εμπορίου κ.λπ. Ταυτόχρονα, ο Αλ. Μαυροκορδάτος ανέλαβε ειδική αποστολή για τη λήψη μέτρων προς συμμόρφωση των νησιωτικών κοινοτήτων. Μεθοδικές ήταν επίσης οι κυβερνητικές προσπάθειες για την απορρόφηση των πειρατών σε μάχιμες δυνάμεις, ενώ παράλληλα η δίωξη της πειρατείας ανατέθηκε στις περιφερειακές διοικήσεις με κατάλληλες οδηγίες προς τους Έκτακτους Επιτρόπους των νήσων του Αιγαίου (Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας*, *Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 62 επ.).

270. Για τη σύσταση ειδικών προσωρινών επιτροπών κατά το διάστημα που μεσολάβησε από την άφιξη του Καποδίστρια μέχρι τη σύνταξη των δικονομικών κωδίκων βλ. αναλυτικά Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας*, *Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 18 σημ. 5 και κυρίως 150 επ.

271. Ο Καλογεράκης εμφανίζεται ως ενάγων και σε άλλη υπόθεση ληστείας εμπορευμάτων της ιδιοκτησίας του, τα οποία μεταφέρονταν με το σκάφος «Άγιος Σπυρίδων»

επιτροπής διορίσθηκαν με διάταγμα που εξέδωσε ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας σχεδόν ένα έτος πριν από την αρχική γνωμοδότηση του Γενατά επί του αιτήματος Καλογεράκη[272], δηλαδή ένα έτος και περισσότερο πριν από τη σύνταξη του υπομνήματος της 12.11.1829, κατά τον Ιούλιο του 1828[273]. Παρά τις καθυστερήσεις, η επιτροπή είχε συσταθεί και συνέλθει σε πρώτη συνεδρίαση στη Σύρο τον Σεπτέμβριο του 1828, κατά το διάστημα της έκτακτης επιτροπείας του Κωνσταντίνου Μεταξά στη διοικητική περιφέρεια των Βορείων Κυκλάδων.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, η ψήφιση του *Διοργανισμοῦ τῶν Δικαστηρίων* που επέρχεται την 15.12.1828 βρίσκει την εν λόγω δικαστική επιτροπή, να έχει ήδη συσταθεί και να έχει συνέλθει σε μία πρώτη συνεδρία (χωρίς όμως να έχει προχωρήσει και στη συζήτηση της ουσίας της υπόθεσης)[274]. Από τα αναφερόμενα στην 1η παρατήρηση Panin ότι, κατά τη γνώμη του Γενατά, ο ενάγων «... *ἄφισε νὰ παρέλθῃ σχεδὸν εἷς ἑνιαυτὸς χωρὶς νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν παρὰ τῶν διαιτητῶν ἢ τῆς διωρισμένης Ἐπιτροπῆς τελείωσιν τῆς ὑποθέσεώς του*»[275], κυρίως όμως από την επιστολή διαμαρτυρίας του ρώσου παρεμβαίνοντος της 2.11.1829, προκύπτει ότι τα μέλη της ειδικής αυτής επιτροπής ήσαν αιρετοκριτές της υπηκοότητας των διαδίκων[276]. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, η ανάθεση της εξώδικης ρύθμισης των υποθέσεων περί αποζημιώσεως ευρωπαίων υπηκόων σε "διαιτητικές επιτροπές", των οποίων τα μέλη διορίζονταν από την κυβέρνηση και αργότερα από τους Εκτάκτους Επιτρόπους των νήσων του Αιγαίου, με τη συνδρομή αιρετοκριτών, ήταν διαδικασία απολύτως επιτρεπτή, ως εναλλακτικός τρόπος επίλυσης αστικών και εμπορικών διαφορών, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 3 του ΙΘ΄ Ψηφίσματος[277]. Εξάλλου, ο ορισμός "διαιτητικής" επιτρο-

---

επίσης υπό ρωσική σημαία. Η ληστεία αυτή διαπράχθηκε από τους Σαμίους Στ. και Κ. Καριότογλου, Κ. Τζαλαπατάνη, Μ. Πατζουμά και Χρ. Τσεσμελή το 1827 (Θεμελη-Καπφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 158 σημ. 1).

272. Η γνωμοδότηση αυτή, όπως συνάγεται, είχε προηγηθεί του γραπτού διαβήματος του Nikita Panin προς τον Υπουργό των Εξωτερικών.

273. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, στίχ. 12.

274. Άλλωστε, όπως προκύπτει από τα *ff.176*, στίχ. 36 και *177*, στίχ. 1 επ., η Γενική Γραμματεία Δικαίου είχε αποστείλει επιστολή για την αδικαιολόγητη απουσία του ενάγοντος, μετά την έναρξη των συνεδριάσεων της Επιτροπής, κατά το διάστημα που ο κόμης Μ. Α. Βούλγαρης τελούσε ακόμη χρέη ρώσου προξένου στην Ελλάδα, επομένως πριν από την υποβληθείσα παραίτησή του κατά τον Μάϊο του 1829 (βλ. και πιο πάνω σημ. 70).

275. *f.176*, στίχ. 20-21.

276. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 1, στίχ. 9-10 και με αρ. 4, στίχ. 8-11. Πρβλ. ομοίως για τη διαδικασία που ετηρείτο κατά κανόνα όταν επρόκειτο για υποθέσεις στις οποίες είχαν υποβληθεί αξιώσεις για αποζημίωση λόγω πειρατείας Θεμελη-Καπφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 158 σημ. 2.

277. Αλλά και σε συμφωνία με τις ρητές προβλέψεις διεθνών συνθηκών που είχαν

πής ήταν η συνήθης διαδικασία όταν ο ενάγων προτιμούσε την εξωδικαστική διευθέτηση της διαφοράς είτε απευθείας με τον εναγόμενο είτε δια της παρεμβάσεως του οικείου προξένου. Στην προκειμένη περίπτωση, ο ορισμός των μελών της επιτροπής έγινε από κοινού, από τον Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων και τον προξενικό πράκτορα για εμπορικές υποθέσεις της Ρωσίας στη Σύρο κατά τα μέσα του έτους 1828 ενώ, σε μεταγενέστερο στάδιο, σημειώνεται η διαμεσολάβηση του τότε διπλωματικού εκπροσώπου της Ρωσίας κόμη Μ. Βούλγαρη.

Το αίτημα της αγωγής θα πρέπει να περιοριζόταν μόνο στη χρηματική ικανοποίηση του παθόντος για την αρπαγή του φορτίου του πλοίου *Αριστείδης*. Η υπόθεσή μας αυτή τεκμηριώνεται καταρχήν με βάση την 1η παρατήρηση Panin όπου σχολιάζεται επικριτικά η γνώμη του Γενατά ότι ο ενάγων θα πρέπει να μέμφεται τον εαυτό του διότι άφησε να παρέλθει άπρακτος ένας χρόνος χωρίς να μεριμνήσει για την εκδίκαση της υποθέσεως ενώπιον της ορισθείσας επιτροπής ή διαιτητών. Εάν όμως επρόκειτο περί ποινικής δίκης ο Γενατάς δεν θα αναφερόταν σε αιρετοκρισία, εφόσον, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στο άρθρο 3 του ΙΘ΄ Ψηφίσματος, επιτρεπτή ήταν η υπαγωγή σε διαιτησία μόνον των διαφορών ιδιωτικού δικαίου. Ομοίως, το ίδιο συμπέρασμα μπορεί να συναχθεί και από την υπόδειξη του Γενατά (ή ενδεχομένως του Ιωάννη Καποδίστρια) να παραπεμφθεί η υπόθεση προς κρίση στο δικαστήριο "επιεικείας" του ΙΒ΄ Ψηφίσματος[278]. Και τούτο διότι το κριτήριο αυτό αναλάμβανε να εκδικάσει μόνον τις αστικές αξιώσεις που προέκυπταν από την τέλεση ποινικών αδικημάτων, ενώ το ποινικό μέρος των υποθέσεων παραπεμπόταν να εκδικασθεί ή από τα ποινικά δικαστήρια ή, πριν από τη συγκρότηση των δικαστηρίων αυτών, από την *Αντί Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπή* που έκρινε κατά το άρθρο 68 του *Απανθίσματος των Εγκληματικών*[279]. Ενδεχομένως όμως το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από την απόκριση του Γενατά στην 4η παρατήρηση Panin όπου αναφέρονται τα ακόλουθα: «.. *Εάν δ' εξετασθῇ ή ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς, πάλιν ὁ Κ(ύριος) Πάνιν δὲν εὑρίσκει αἰτίαν θαυμασμοῦ ὡς*

συνομολογηθεί στο παρελθόν μεταξύ διαφόρων ευρωπαϊκών δυνάμεων και της Υψηλής Πύλης. Βλ. πιο κάτω σημ. 289.

278. Βλ. την 4η παρατήρηση Panin.

279. Σερεμετης, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, ό.π., 37. Για τη διάκριση μεταξύ ποινικής και πολιτικής αγωγής στη γαλλική (*Ordonnance* 1670, *Code de Brumaire* έτους IV, *Code d'instruction criminelle* 1808) αλλά και στην ιταλική νομοθεσία των νεοτέρων χρόνων βλ. Άννα Ψαρογδα-Μπενακη, *Η πολιτική αγωγή στην ποινική δίκη. Νομική φύση-Νομιμοποίηση του πολιτικώς ενάγοντος*, Αθήναι 1982, 15 σημ. 9 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές. Για την αιτιολόγηση του διαχωρισμού αυτού, όπως διατυπώθηκε κυρίως από την ιταλική Θετική Σχολή βλ. Στην Ίδια, ό.π., 25-26.

ἀπὸ μέρους τῆς ὕλης...»[280]. Εν προκειμένῳ η φράση "*ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς*" πιθανόν να σημαίνει ότι η βάση των ιδιωτικών απαιτήσεων του ενάγοντος ήταν η επίκληση των πραγματικών εκείνων περιστατικών που στοιχειοθετούσαν το αδίκημα της αρπαγής του πλοίου προκειμένου να αποδειχθεί η ενοχή του κατηγορουμένου, η αγωγή όμως ήταν αμιγώς πολιτική εφόσον αντικείμενό της ήταν μόνον η αστική αξίωση, δηλαδή η χρηματική αποζημίωση του παθόντος. Για τον λόγο αυτό άλλωστε ο Γλυπιπής δεν είχε προφυλακισθεί, αλλά απλώς του είχε ζητηθεί να καταβάλει χρηματική εγγύηση ότι θα παρέμενε στη Σύρο καθ' όλη τη διάρκεια των συνεδριάσεων της επιτροπής[281]. Η περαιτέρω εκδίκαση ωστόσο της υποθέσεως δεν προχώρησε λόγω της μακράς απουσίας του ενάγοντος[282].

Κατόπιν της παρατεινόμενης εκκρεμοδικίας, λόγω της εμφανούς πλέον ολιγωρίας του Σπ. Πετρώφ Καλογεράκη, ο Γενατάς πρότεινε την παραπομπή της υπόθεσης για να εκδικασθεί ενώπιον των συσταθέντων από τις αρχές του 1829 δικαστηρίων[283]. Παράλληλα, και λόγω της παρατεινόμενης παρελκυστικής τακτικής του ενάγοντος αλλά και της «*ἐπίμονης*", όπως αναφέρεται, άρνησής του να παραπεμφθεί η υπόθεση προς κρίση σε τακτικό δικαστήριο[284], προτάθηκε από τον Γενατά (ή τον Ιωάννη Καποδίστρια) στον Καλογεράκη να υποβάλει αίτημα εκδίκασης της υπόθεσης από το λεγόμενο "δικαστήριο επιεικείας" του ΙΒ΄ Ψηφίσματος προκειμένου να επιτευχθεί η ταχύτερη εκδίκαση της υποθέσεώς του παρότι, όπως έχει προεκτεθεί, δεν συνέτρεχαν όλες οι νόμιμες προϋποθέσεις.

Από το χρονικό αυτό σημείο και μετά αρχίζουν οι έντονες παρεμβάσεις, γραπτές και προφορικές, του ρώσου αντιπρέσβη Panin προς τον Υπουργό

---

280. *f.184*, στίχ. 14-16.

281. Οι μη ευκατάστατοι εναγόμενοι ενεφάνιζαν εγγυητή ο οποίος παρείχε εγγύηση για την καταβολή της αποζημιώσεως (ΘΕΜΕΛΗ-ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Β΄*, *ό.π.*, 69)

282. Βλ. αναλυτικότερα την απάντηση του Γενατά επί της 1ης παρατηρήσεως Panin πιο πάνω σσ. 297-298.

283. Από το υπόμνημα δεν προκύπτει εάν η διένεξη αυτή θα παραπεμπόταν προς κρίση σε τακτικό δικαστήριο ή στο Θαλάσσιο Δικαστήριο. Όπως προαναφέρθηκε, τα μεν τακτικά δικαστήρια θα αναλάμβαναν όλες τις υποθέσεις θαλασσίων καταχρήσεων, πλην λειών [(Ψήφισμα ΙΘ΄, Κεφ. Α΄, Τμήμα Δεύτερον (ΜΑΜΟΥΚΑΣ, *ό.π.*, 507-508)], ενώ το Θαλάσσιο Δικαστήριο είχε αρμοδιότητα αποκλειστικά επί των υποθέσεων λειών [Ψήφισμα ΚΣΤ΄ της 10.4.1829, άρθρο Δ΄ (ΜΑΜΟΥΚΑΣ, *ό.π.*, 517)]. Εάν ίσχυε η πρώτη περίπτωση, η αντιδικία θα παραπεμπόταν πιθανότατα προς κρίση ενώπιον του αρμοδίου Πρωτοκλήτου Δικαστηρίου των Β. Κυκλάδων που είχε αρχίσει ήδη να λειτουργεί, από τον Απρίλιο του 1829, με έδρα τη Τήνο και πρώτο Πρόεδρο τον Π. Σκυλίτζη-Ομηρίδη. Για τη λειτουργία των πρωτοκλήτων δικαστηρίων βλ. αναλυτικότερα ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, *Η Δικαιοσύνη επί Καποδίστρια*, *ό.π.*, 146 επ.

284. Βλ. σχετικά τα επιχειρήματα του Panin στην 2η παρατήρησή του.

των Εξωτερικών και τον Γενατά. Ο Υπουργός Εξωτερικών Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός θα λάβει θέση υπέρ του ενάγοντος. Ο Panin υποστηρίζει ότι η υπόθεση δεν θα πρέπει να παραπεμφθεί προς κρίση ενώπιον των δικαστηρίων του Οργανισμού του 1828 για δύο βασικούς λόγους: α) διότι, κατά γενική αρχή του ρωμαϊκού δικαίου, οι νόμοι και μάλιστα οι δικονομικοί, οι οποίοι ρυθμίζουν τα ζητήματα οργάνωσης και αρμοδιότητας των δικαστηρίων, δεν έχουν αναδρομική εφαρμογή[285] και β) διότι το διεθνές συμβατικό δίκαιο που έχει διαμορφωθεί, με βάση τις συνθήκες που είχαν συνομολογηθεί μεταξύ Ρωσίας και Υψηλής Πύλης και αναφέρονταν στη δικαιοδοσία των προξένων επί των ξένων υπηκόων[286], συνεχίζει να δεσμεύει και την νεοπαγή ελληνική κυβέρνηση μέχρι να τροποποιηθεί[287].

Απαντώντας στο πρώτο επιχείρημα του ρώσου παρεμβαίνοντος υπέρ της μη αναδρομικότητας των νόμων που αφορούν στην οργάνωση και λειτουργία της δικαιοσύνης, ο Γενατάς θα υποστηρίξει τα ακόλουθα:

α) η κριτική ερμηνευτική προσέγγιση των χωρίων του ιουστινιάνειου δικαίου από τον "ορθό λόγο" μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η υποστηριζόμενη από τον ενάγοντα αρχή της μη αναδρομικότητας των νόμων αποτελεί περισσότερο κατευθυντήρια αρχή παρά νομικό δόγμα γενικής εφαρμογής. Ειδικότερα οι επιταγές του ορθού λόγου, οι οποίες δίδουν το προβάδισμα στο δημόσιο συμφέρον έναντι του ιδιωτικού, υπαγορεύουν την μη εφαρμογή της θεωρίας των κεκτημένων δικαιωμάτων στον χώρο του δικονομικού δικαίου και την αναγωγή στους σκοπούς του νομοθετήματος για την απόφανση στο ζήτημα εάν ένα προγενέστερο νομοθέτημα θα πρέπει να συνεχίσει να εφαρμόζεται. Επίσης, από τον ορθό λόγο, ο οποίος κατά τον Γενατά, έθεσε τις βάσεις της φιλοσοφίας του δικαίου και ενέπνευσε την κατάρτιση των «*γραπτῶν πινάκων τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου*», αλλά και τη διαμόρφωση των μεγάλων κωδικοποιήσεων του τέλους του 18ου-αρχές του 19ου αι., προκύπτουν ορισμένες θεμελιώδεις αρχές ως προς το ζήτημα των χρονικών ορίων του δικαίου οι οποίες αποτυπώνονται

285. Βλ. *f.177*, στίχ. 22-24, «*ὅτι ἦτον ἐσφαλμένη ἀρχή, καὶ ἄγνωστος καθ' ὅλον τὸν πολιτισμένον κόσμον, νὰ ἔχωσιν ὀπισθενεργὸν δύναμιν οἱ νόμοι οἱ κανονίζοντες τὴν διοίκησιν τοῦ δικαίου*».

286. *f.181*, στίχ. 27-33, «*3η Παρατήρησις.- Δύνασθε νὰ διϊσχυρισθῆτε ὅτι αἱ μὲ τοὺς Τούρκους συνθῆκαι ὡς πρὸς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Προξένων, καὶ τῶν ξένων ὑπηκόων δὲν εἶναι πλέον εὐαρμοστέαι· ἀλλὰ δὲν δύνασθε νὰ εἴπετε ὅτι διόλου ἐξηλείφθησαν· καθότι ἰσχύουν μέχρις οὗ τροπολογηθῶσιν. Ἑπομένως δυνάμεις τῶν μὴ ἐξηλειμμένων συνθηκῶν ὑποστηρίζω ὅτι μικτὴ Ἐπιτροπὴ δύναται νὰ κρίνῃ διαφοράν τινα μεταξὺ ὑπηκόου Ῥώσου καὶ Ἕλληνος*».

287. Αν και, όπως διατείνεται, λόγω της επιφυλακτικής στάσης που είχε τηρήσει η ελληνική κυβέρνηση σε άλλα ζητήματα εφαρμογής των διεθνών αυτών συνθηκών, «*... Δύνασθε νὰ διϊσχυρισθῆτε ὅτι ... δὲν εἶναι πλέον εὐαρμοστέαι*» (*f.181*, στίχ. 28-29).

σε συγκεκριμένες διατάξεις του ιουστινιάνειου δικαίου. Με βάση τις αρχές αυτές θα προχωρήσει στη συστηματική κατάταξη των ιουστινιάνειων ρυθμίσεων σε επιμέρους θεματικές ενότητες, ανάλογα με τον ειδικότερο σκοπό για τον οποίο είχε εισαχθεί η κάθε ρύθμιση. Η περαιτέρω ανάλυση των ιουστινιάνειων χωρίων τεκμηριώνει την ανατροπή του υποτιθεμένου δόγματος περί μη αναδρομικότητας των νόμων (που θεμελιώνεται κυρίως επί της *C.J.*1.14.7) ειδικά όταν πρόκειται για νομοθετήματα που επιφέρουν δημόσιο όφελος και έχουν γενικό περιεχόμενο [*Nov.(Iust.)* 19, *C.J.*1.2.21.2, *C.J.*1.2.22.1] ή επανορθώνουν αδικίες με κοινωνικό ή οικονομικό χαρακτήρα (*C.J.*4.32.27) ή επιχειρούν αυθεντική ερμηνεία αμφισβητουμένων διατάξεων (*D.*28.1.21.1, *D.*1.3.37/38/39 και 40) ή ανατρέπουν εντελώς παράνομες ή ανήθικες καταστάσεις (*C.J.*5.5.8 και 9) ή, τέλος, πρόκειται για επιεικέστερους ποινικούς νόμους ως προς την επιβολή ποινών. Με βάση τα δεδομένα αυτά, οι ρυθμίσεις του Ψηφίσματος ΙΘ΄ περί Δικαστικού Οργανισμού του 1828 (το οποίο αποδεδειγμένα αποτελεί νομοθέτημα που αποσκοπεί κατ' εξοχήν στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος) έχουν αναδρομική εφαρμογή και επί όλων των εκκρεμών ακόμη υποθέσεων ενώπιον παντός είδους "δικαστικών" ή "διαιτητικών" επιτροπών, ακόμη και αν κάτι τέτοιο δεν προβλέπεται ρητά στο περιεχόμενο του νόμου αυτού.

β) με βάση τις συνταγματικές επιταγές του *Πολιτικοῦ Συντάγματος* του 1827 (αρχή της τελείας διακρίσεως των λειτουργιών) οι νόμοι έχουν υπέρτερη ισχύ από τις διοικητικές πράξεις και μάλιστα από εκείνες με ειδικό περιεχόμενο, όπως ήταν το διάταγμα συστάσεως της ειδικής επιτροπής που θα έκρινε τη συγκεκριμένη αντιδικία[288]. Ως εκ τούτου δεν είναι συνταγματικά επιτρεπτή στην προκειμένη περίπτωση, ούτε η εφαρμογή της αρχής ότι ο μεταγενέστερος γενικός νόμος δεν καταργεί προηγούμενο ειδικό νόμο (εφόσον η συγκεκριμένη διοικητική αυτή πράξη δεν είχε προέλθει από νομοθετικό όργανο αλλά ούτε και περιελάμβανε κανόνα δικαίου με γενικό και αφηρημένο περιεχόμενο), αλλά ούτε και η εκ των υστέρων κύρωση ή νομιμοποίηση του περιεχομένου του διατάγματος περί διορισμού της έκτακτης επιτροπής που θα έκρινε την αντιδικία Καλογεράκη-Γλυπιπή με νομοθετικό Ψήφισμα (διότι κάτι τέτοιο θα επέφερε την αναδρομική εφαρμογή διοικητικής πράξεως ειδικού περιεχομένου).

Το δεύτερο βασικό επιχείρημα του ενάγοντος αναφέρεται στη 3η παρατήρηση του Nikita Panin όπου ο ρώσος παρεμβαίνων επικαλείται την ισχύ των διεθνών συνθηκών που είχαν στο παρελθόν συνομολογηθεί μεταξύ Ρωσίας και Υψηλής Πύλης και αναφέρονταν στο ζήτημα της ετεροδικίας των

288. Βλ. πιο πάνω σσ. 345 επ.

εμπορευομένων υπό ρωσική σημαία και της συναφούς δικαιοδοσίας των ρωσικών προξενικών αρχών[289]. Ειδικότερα, όπως θα πρέπει να είχε ισχυρισθεί ο ρώσος παρεμβαίνων, σε περιπτώσεις υποθέσεων που αναφέρονταν σε διπλωματικές ή προξενικές ασυλίες και προνόμια ή σε θαλάσσια σκάφη που τελούσαν υπό την κυριότητα ή εκμετάλλευση ευρωπαϊκών κρατών καθώς και στα επ' αυτών μεταφερόμενα εμπορικά φορτία, η δικαιοδοτική κρίση θα έπρεπε υποχρεωτικά να διεξαχθεί από μικτές επιτροπές αιρετών κριτών της υπηκοότητας των διαφερομένων μερών, ακόμα και αν επρόκειτο περί αντιδικίας μεταξύ ξένου υπηκόου και ατόμου που φέρει την υπηκοότητα της χώρας στο έδαφος της οποίας διαπράχθηκε το αδίκημα[290]. Συνεπώς, κατά την άποψή του, το μέρος του εδάφους ενός κράτους, το οποίο έχει βίαια αποσχισθεί, δεσμεύεται από το συμβατικό καθεστώς

289. Πρόκειται για το προνόμιο της ετεροδικίας το οποίο επανειλημμένα είχαν (έως το έτος 1829, χρόνο της συντάξεως του υπομνήματος αυτού) παραχωρήσει στους εμπορευόμενους υπό γαλλική σημαία οι διεθνείς συνθήκες περί διομολογήσεων που είχαν υπογραφεί μεταξύ της Υψηλής Πύλης και Γαλλίας κατά τα έτη 1528, 1535, 1569, 1581, 1597, 1604, 1607, 1609, 1618, 1624, 1640, 1673, 1684 και 1740 (αλλά και προγενέστερα, ευθύς μετά την Άλωση, στους Γενουάτες με συνθήκες των ετών 1453 και 1612 και στους Βενετούς με συνθήκες των ετών 1454, 1479, 1482, 1502, 1517, 1539, 1575 και 1595). Στη συνέχεια, το αυτό προνόμιο παραχωρήθηκε στους βρετανούς υπηκόους με τις συνθήκες των ετών 1580 και 1675, στις Κάτω Χώρες με συνθήκες των ετών 1612, 1680, στην Αυστροουγγαρία με συνθήκες των ετών 1718 και 1784, στη Σουηδία με συνθήκη του έτους 1737, στην Ιταλία με συνθήκες των ετών 1740, 1747, 1823, στη Δανία με συνθήκη του έτους 1746, στην Πρωσσία με συνθήκη του έτους 1761, στην Ισπανία με συνθήκη του έτους 1782, στην Περσία με συνθήκη του έτους 1823 και στους εμπορευόμενους με ρωσική σημαία με τις συνθήκες των ετών 1774, 1783, 1792, 1812 και 1829. Προφανώς λοιπόν η αναφορά του Panin στο προνόμιο ετεροδικίας των εμπορευομένων υπό ρωσική σημαία γίνεται είτε στην τελευταία συνθήκη μεταξύ Ρωσίας και Υψηλής Πύλης του έτους 1829, η οποία ανανέωνε το σχετικό προνόμιο (αν η συνθήκη αυτή είχε υπογραφεί πριν τον Νοέμβριο του 1829 όταν συντάσσεται το υπόμνημα), είτε στις προγενέστερες συνθήκες με τις οποίες είχε αρχικά αυτό παραχωρηθεί, δηλαδή στη συνθήκη της 10/21 Ιουλίου 1774 (άρθρο 2) και στη συνθήκη της 10/21 Ιουνίου του έτους 1783 (άρθρο 63). Ως προς το περιεχόμενο του προνομίου της ετεροδικίας και της ratio επί της οποίας αυτό δομήθηκε βλ. ενδεικτικά Shih Shun Liu, *Exraterritioriality. Its Rise and Its Decline*, Part. I, Chapter III. In the Levant and Africa after 1453, New York 1925, κυρίως σημ. 9-11, 13-31 όπου και αναφορά στα κείμενα των συγκεκριμένων συνθηκών όπως αυτά έχουν δημοσιευθεί ιδίως από τον G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, 1-3, Paris 1897, 1903.

290. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Shih Shun Liu, *Exraterritioriality, ό.π.*, σημ. 52-54 όπου και αναφορά σε κείμενα των σχετικών διεθνών συνθηκών με την Υψηλή Πύλη όπου ακολουθείται η αρχή *actor sequitur forum rei*, δηλαδή η υπόθεση εκδικάζεται από τις τοπικές δικαιοδοτικές αρχές παρουσία του διπλωματικού εκπροσώπου ή της οικείας προξενικής αρχής.

του προηγουμένου κράτους το οποίο έπαυσε να ασκεί κυριαρχία[291], πολύ περισσότερο μάλιστα εφόσον δεν έχει επέλθει ακόμα η επίσημη αναγνώριση της ανεξαρτησίας του αποσχισθέντος τμήματος από τη διεθνή κοινότητα, όπως συνέβαινε στην προκειμένη περίπτωση[292]. Επιπλέον όμως, και αν ακόμα θεωρηθεί ότι οι προηγούμενες διεθνείς συνθήκες με την Υψηλή Πύλη έχουν παύσει να ισχύουν ή έστω «*δὲν εἶναι πλέον εὐαρμοστέαι*» (*f.181*, στίχ. 28-29), τα ζητήματα διενέξεων μεταξύ ρώσων και ελλήνων υπηκόων δεν μπορούν να κριθούν από τα ελληνικά δικαστήρια μέχρις ότου συνομολογηθούν νέες διεθνείς συνθήκες στις οποίες θα περιλαμβάνεται ειδική πρόβλεψη περί του προνομίου ετεροδικίας των ρώσων υπηκόων[293]. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει στην επιστολή διαμαρτυρίας του προς τον Υπουργό Εξωτερικών της 2.11.1829, «*les relations ne pourront être déterminées*

291. Οι πρώτες θεωρίες περί καθολικής διαδοχής των κρατών και της συνακόλουθης ipso jure μεταβίβασης των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του προκατόχου στο διάδοχο κράτος διατυπώνονται σε ατελή μορφή στα έργα των Gentili (De *Jure Belli Libri Tres*, 1612 (μετ. Rolfe, 1964), III, xxii.), Grotius (*De Jure Belli ac Pacis*, II, ix. 10-12, xiv, 1, 10) και Puffendorf (*De Jure Naturae et Gentium Libri Octo*, 1688, (μετ. Oldfather, 1934) VIII, xii, 1-9, όπου γίνεται λόγος περισσότερο για διαδοχή στο πρόσωπο του κυριάρχου (αντίστοιχο της σύγχρονης διαδοχής των κυβερνήσεων), παρά για διαδοχή των κρατών ως νομικών οντοτήτων. Οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής θα αναζητήσουν τις απαρχές των δογματικών τους θέσεων στο ρωμαϊκό δίκαιο μετερχόμενοι την αναλογία μεταξύ του θανάτου του cujus και της παύσεως της νομικής οντότητας ενός κράτους. Κατά συνέπεια, όλα τα δικαιώματα και οι δεσμεύσεις του προκατόχου κράτους απορροφώνται από το διάδοχο, ανεξάρτητα από την αιτία που προκάλεσε τη συγκεκριμένη διαδοχή (ένωση ή διάλυση κρατών, προσάρτηση εδάφους, βιαία απόσχιση τμήματος εδάφους από τον προκάτοχο κ.λπ.). Παρά την έντονη κριτική που της ασκήθηκε, η θεωρία περί της καθολικής διαδοχής των κρατών σηματοδοτεί το τέλος του 19ου αι., λόγω της ατελούς ακόμη διαμόρφωσης των διακρατικών σχέσεων. Για τις πλέον πρόσφατες εξελίξεις στον τομέα της διεθνούς πρακτικής που ανακινούν τις θεωρίες περί καθολικής διαδοχής υπό μία διαφορετική όμως οπτική βλ. Photini Pazartzis, *La Succesion d'Etats aux Traités Multilateraux*, Paris 2002, 39.

292. Ως γνωστόν η τελεία ανεξαρτησία της χώρας αναγνωρίζεται οριστικά μετά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου της 22 Ιανουαρίου/3 Φεβρουαρίου 1830 μεταξύ Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας.

293. Το ζήτημα της δικαιοδοσίας των ελληνικών δικαστηρίων επί διεθνών διαφορών ιδιωτικού δικαίου θα ρυθμισθεί τελικά, ένα περίπου χρόνο αργότερα, με το αρ. 153/15.8.1830 Διάταγμα του Ιωάννη Καποδίστρια περί πολιτικής διαδικασίας, σύμφωνα με το κριτήριο της αμοιβαιότητας και με την αναγνώριση της εγχωρίου δικαιοδοσίας επί διαφορών ελλήνων προς ξένους ή ακόμη και μεταξύ ξένων υπηκόων, εάν και εφόσον οι τελευταίοι συναινούσαν για τη υποβολή τους στη διαδικασία αυτή (άρθρα 519 επ., 533). Για το ζήτημα βλ. αναλυτικότερα Π. Ζέπος, «Δικαιοδοσία επί διεθνών διαφορών ιδιωτικού δικαίου κατά τους καποδιστριακούς χρόνους», στον *Τιμητικό Τόμο Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου*, Αθήναι 1959, 159-163.

qu'à la suite des Conventions qui seront conclues inséparément»[294]. Τέλος, για να ενισχύσει περαιτέρω τις θέσεις του αυτές, ο Panin θα επικαλεσθεί τις απόψεις που είχε υποστηρίξει ο γάλλος πρόξενος Achille Rouen[295] με αφορμή την αντιδικία Βαρότζη-Δελλαρόκα, υπόθεση για την οποία γίνεται ειδική αναφορά στο 6ο ζήτημα του υπομνήματος Γενατά της 12.11.1829[296].

Όπως προαναφέρθηκε, από το περιεχόμενο του υπομνήματος συνάγεται ότι η δικαστική επιτροπή ενώπιον της οποίας είχε αρχικά εισαχθεί η υπόθεση ήταν μία έκτακτη και ad hoc διορισμένη "δικαστική" επιτροπή της οποίας η σύνθεση περιελάμβανε αιρετοκριτές της επιλογής των διαδίκων με σκοπό να επιχειρηθεί η συμβιβαστική διευθέτηση της συγκεκριμένης διαφοράς. Από τις παρατηρήσεις του Panin αλλά και τις συναφείς αποκρίσεις του Γενατά δεν προκύπτει με σαφήνεια εάν το αίτημα του Panin που αναφέρεται για πρώτη φορά στην 3η παρατήρησή του, να εκδικασθεί δηλαδή η υπόθεση με τήρηση του προνομίου ετεροδικίας, αποτελεί επικουρικό αίτημα, που υποβάλλεται από τον ρώσο διπλωματικό εκπρόσωπο κατόπιν της υποδείξεως του Γενατά για παραπομπή της υπόθεσης προς κρίση σε τακτικό δικαστήριο, ή εάν ως «μικτή» επιτροπή χαρακτηρίζεται από τον ρώσο παρεμβαίνοντα η επιτροπή που είχε αρχής εξ αρχής αναλάβει την υπόθεση. Κλίνουμε μάλλον υπέρ της δεύτερης εκδοχής δεδομένου ότι, όπως προαναφέρθηκε, στις περιπτώσεις εξωδικαστικής διευθέτησης των διαφορών ενώπιον εκτάκτου επιτρόπου, μετείχαν και αιρετοκριτές της υπηκοότητας όλων των διαδίκων.

---

294. Βλ. *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 4, *f.1v*, στίχ. 7-9.

295. Πρόκειται για τον βαρώνο Achille Rouen ο οποίος διετέλεσε αντιπρέσβης και γενικός πρόξενος της Γαλλίας από την 9/21.6.1829 και πρόσεδρος της ελληνικής κυβέρνησης κατά την Δ΄ Εθνοσυνέλευση του Άργους (11 Ιουλίου-6 Αυγούστου 1829). Για τις θέσεις που διατύπωσε κατά την Εθνοσυνέλευση αυτή βλ. Λογκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια*, *ό.π.*, 87-88. Μετά τις συνεδριάσεις της Δ΄ Εθνοσυνελεύσεως, όπου όμως το ζήτημα αποζημιώσεως των ευρωπαίων υπηκόων από πράξεις πειρατείας ελλήνων πειρατών ή καταδρομέων δεν συμπεριελήφθηκε στα αποζημιωτικά ψηφίσματα, ο Rouen καθ' υπόδειξη του βρετανού αντιπρέσβη Ed. Dawkins, απηύθυνε σχετική επιστολή στον Ιωάννη Καποδίστρια (28.7.1929). Πρβλ. Βεταν, *Επιστολαί Ι. Καποδίστρια*, τ. Γ΄, *ό.π.*, 198, 251, 371· Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας*, *Μέρος Α΄*, *ό.π.*, 198- σημ. 4, 199 σημ. 1.

296. Βλ. πιο πάνω σημ. 17. Ο A. Rouen ενεργεί στην υπόθεση αυτή υπό την ιδιότητα του παρεμβαίνοντος υπέρ των συμφερόντων του γάλλου υπηκόου Δελλαρόκα. Κατά τις εκεί επισημάνσεις του Γενατά, ο γάλλος παρεμβαίνων προέβη σε μία διασταλτική ερμηνεία του θέματος με σκοπό να αναγνωρισθεί η δικαιοδοσία της λατινικής Εκκλησίας ακόμα και επί των ιδιοκτησιακών διαφορών, όχι μόνον μεταξύ κληρικών, αλλά και μεταξύ κληρικών και κοσμικών λατίνων. Οι 'ακραίες" αυτές απόψεις, κατά την εκτίμησή του, προοιώνιζαν αναταραχές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, αποτελούν «*σπινθήρα ὀλέθρια οἰωνιζόμενο περὶ τῆς μελλούσης ἡσυχίας τῆς τ' ἐπικρατούσης καὶ τῆς ἀνεχομένης Ἐκκλησίας*» (*f.182*, στίχ. 2, σημ. (1)).

Η απάντηση του Γενατά στην 3η παρατήρηση του ρώσου παρεμβαίνοντος καταλαμβάνει τα *ff.182-184* του υπομνήματος. Με την επιχειρηματολογία που θα αναπτύξει στο σημείο αυτό ο Υπουργός Δικαιοσύνης αποσκοπεί να αρθρώσει έναν αντίλογο στις απόψεις των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων που είχαν έως τότε επισήμως εκφρασθεί υπέρ της δέσμευσης των ελλήνων επαναστατών από τις ρυθμίσεις των διεθνών συμβάσεων που είχαν κατά καιρούς συνομολογηθεί μεταξύ των κρατών τους και της Υψηλής Πύλης[297]. Όπως θα καταστεί εμφανές, στο συγκεκριμένο ζήτημα, ο Υπουργός Δικαιοσύνης τοποθετείται ως ένθερμος, -αλλά και μάλλον πρώϊμος,- υποστηρικτής του δόγματος ότι το νέο ελληνικό κράτος εκκινεί τον νομικό βίο του χωρίς να βαρύνεται από προηγούμενες διεθνείς δεσμεύσεις[298], και μάλιστα, απλώς και μόνον από τη στιγμή της αναγνωρίσεως των επαναστατών ως εμπολέμων, πριν ακόμη αναγνωρισθεί επίσημα η ανεξαρτησία της χώρας

297. Βλ. σχετικά την από 28.8.1826 γνωμοδότηση του Νομικού Συμβούλου του βρετανικού Στέμματος Sir Christopher Robinson προς τον τότε Υπουργό των Εξωτερικών G. Canning, υπέρμαχο της αποκλειστικής εκμεταλλεύσεως των πρώτων υλών των χωρών της Ν.Α. Ευρώπης από τη Μ. Βρετανία και, κατ' ακολουθίαν, της εκτοπίσεως του εμπορίου άλλων κρατών και ιδίως της Αυστρίας που ήταν και ο ισχυρότερος ανταγωνιστής. Επίσης βλ. και τις γνωμοδοτήσεις των *Law Officers* τις οποίες παραθέτει ο Λόρδος MacNair επί του ζητήματος της ένοπλης ουδετερότητας (Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, ό.π., 45-47 όπου και οι σχετικές πηγές) καθώς και τις κατά το έτος 1826 γραπτές οδηγίες της αυστριακής κυβέρνησης προς τον αυστριακό ναύαρχο κόμη Dandolo ως προς το ζήτημα της τηρήσεως των αρχών της κατά θάλασσαν ουδετερότητας (Χαλκιοπουλος, ό.π., 45-46, 80). Πρβλ. και *Παράρτημα Εγγράφων* της παρούσας μελέτης αρ. 3, στίχ. 1-5, όπου σχετική υπόδειξη της Γενικής Γραμματείας Δικαίου προς τον Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων στην οποία επισημαίνεται το ζήτημα (19.10.1829).

298. Υπό διάφορες παραλλαγές, οι θεωρίες περί της μη διαδοχής (μη υποκατάστασης) των νέων κρατών στη θέση του προκατόχου τους, όσον αφορά στο ζήτημα της ευθύνης στις διεθνείς σχέσεις, αρχίζουν να διαμορφώνονται κυρίως από το τέλος του 19ου αι.-αρχές του 20ου αι. έχοντας ως σημείο εκκίνησης την αντίληψη περί της εθνικής κυριαρχίας ή αυτοδιάθεσης των νέων κρατών. Οι υπέρμαχοι των απόψεων αυτών θα υποστηρίξουν την άποψη ότι το νέο κράτος, το οποίο προέρχεται από ένα νομικό hiatus από το προκάτοχό του, δεν πρέπει να δεσμεύεται από προγενέστερες διεθνείς συμβάσεις οι οποίες, κατά κανόνα, εμπεριέχουν σοβαρές δεσμεύσεις της εθνικής κυριαρχίας και μάλιστα εφόσον δεν είχε συμμετάσχει, ως αυτόνομη νομική οντότητα, στις σχετικές διαπραγματεύσεις και την τελική συνομολόγηση των συνθηκών αυτών μεταξύ του προκατόχου του και τρίτων ("res inter alios acta"). Βλ. σχετικά E. Castren, «Obligations of States Arising from the Dismembrement of Another State», *Zeitschrift für ausländliches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 1950-1951, 754. Για τις πλέον σύγχρονες συναφείς απόψεις (δόγμα της *tabula rase* ή *clean slate*), οι οποίες προσμετρούν και άλλους πρόσθετους παράγοντες, όπως την κατά περίπτωση διάρρηξη της προγενέστερης έννομης τάξης (μέσω της αλλαγής της εθνικής κυριαρχίας) και τη φύση των δεσμεύσεων της συγκεκριμένης διεθνούς συμβάσεως βλ. ενδεικτικά D. O'Connell, *State Succession In Municipal Law And International Law* II, 1967, 14-17, 90 επ.· Pazartzis, *La Succesion d'Etats aux Traités Multilateraux*, ό.π., 35 επ.

από τα ευρωπαϊκά κράτη. Τα βασικά λοιπόν επιχειρήματα που θα αντιτείνει είναι τα ακόλουθα:

α) Τα ευρωπαϊκά κράτη έχουν ήδη αναγνωρίσει την Ελλάδα ως εμπόλεμη δύναμη με τις διακηρύξεις τους περί ουδετερότητας[299]. Αυτή όμως η αναγνώριση από τη διεθνή κοινότητα των ελλήνων επαναστατών ως εμπολέμων[300], όπως και η εγκατάσταση ελληνικής κυβέρνησης και η αναγνώριση των αρμοδιοτήτων της[301], δεν αποτελούν παρά αυτονόητες συνέπειες της αναγνώρισης της εθνικής κυριαρχίας[302]. Συνεπώς η ελληνική εθνική κυριαρχία εδραιώνεται πλέον, όχι απλώς και μόνον στη δύναμη των πραγμάτων, αλλά στο διεθνές δίκαιο. Το επιχείρημα αυτό έρχεται ασφαλώς να αντιπαρατεθεί στη θέση που είχαν ήδη υποστηρίξει ορισμένες ευρωπαϊκές δυνάμεις ότι όλες οι ισχύουσες, κατά την έκρηξη της ελληνικής επανάστασης, διεθνείς συμβάσεις δεσμεύουν και την ομάδα των επαναστατών εφόσον είχαν υπογραφεί από εξουσιοδοτημένα όργανα των συμβαλλομένων

299. «... ἀς ἀποκριθοῦν ἀντ' ἐμοῦ 1ον Αἱ περὶ οὐδετερότητος διακυρήξεις (sic) διὰ τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίσθη ἡ Ἑλλὰς ἐμπόλεμος δύναμις..» (*f.183*, στίχ. 9-10). Για τις προϋποθέσεις της αναγνώρισης των επαναστατών ως εμπολέμων (κατάληψη ορισμένου τμήματος εδάφους, μόνιμη κατά κάποιο τρόπο άσκηση πραγματικής εξουσίας από υπεύθυνη πολιτική οργάνωση, τήρηση των νόμων και εθίμων του πολέμου, ύπαρξη δημοσίου συμφέροντος) και τις ιστορικές πτυχές της αναγνωρίσεως ειδικά των ελλήνων επαναστατών ως εμπολέμων βλ. Κ. Εγγελιαδης, *Διεθνές Δίκαιον*, Αθήναι 1977, 473· Του Ιδιου, «Σχέσεις των Ελλήνων επαναστατών του 1821 προς τας ξένας Δυνάμεις», στον τόμο *Μελέται Διεθνούς Δικαίου 1929-1959*, ΙΙ, Αθήναι 1959, ιδίως 616 επ.· Του Ιδιου, La première application en Europe de la reconnaissance de belligérance pendant la Guerre d'indépendance de la Grèce, στον τόμο *Mélanges Guggenheim*, Genève 1968.

300. Πρβλ. «Τὸ νομίμως ἐπιχειρεῖν πόλεμον δὲν ἀνήκει, εἰ μὴ εἰς Κυριάρχας· τὸ δικαίωμα τοῦ πολεμεῖν εἶναι συνέπεια τῆς Κυριαρχίας» (*f.183*, στίχ. 10-11).

301. Ως ενδεικτικά παραδείγματα επικαλείται ορισμένες πραγματικότητες οι οποίες συνηγορούσαν υπέρ της αναγνωρίσεως των ελλήνων επαναστατών ως εμπολέμων και άρα ως υποκειμένων του διεθνούς δικαίου, όπως λ.χ. η επικύρωση του διορισμού των προξένων από την ελληνική Κυβέρνηση (και όχι από τον Σουλτάνο) καθώς και η νομική ικανότητα της χώρας να προβαίνει σε συμφωνίες, να δανείζεται και να υποθηκεύει. Για την πρόβλεψη σύναψης εμπορικών σχέσεων μεταξύ Γαλλίας και Ελλάδας μέσω της αποστολής και αποδοχής προξενικών υπαλλήλων με βάση μυστικό άρθρο της συνθήκης της 6.7.1827 βλ. Εγγελιαδης, Σχέσεις των ελλήνων επαναστατών, *ό.π.*, 637-638· Του Ιδιου, *Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος*, τευχ. Α', Αθήναι 1956, 59.

302. *f.183*, στίχ. 17-24. «3ον Ἀνεγνωρίσθη ἡ Κυβέρνησις· τὸ καθιστᾶν Κυβέρνησιν δὲν ἀνήκει εἰ μὴ εἰς τὸν Κυριάρχην. Δὲν ἀνταποκρίνονται μὲ τὴν Κυβέρνησιν ταύτην τὰ Κυριώτερα τῆς Εὐρώπης Κράτη.- -4ον Μᾶς ἔπεμψαν Ἀντιπρέσβεις. Ἡ Ἑλλὰς ἄρα δὲν εἶναι πλέον Ἐπαρχία Τουρκική.- 5ον Τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ ὄχι τοῦ Σουλτάνου ἡ ἐπικύρωσις ἀπαιτεῖται εἰς τὸν διορισμὸν τῶν Προξένων.- 6ον Γίνονται μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως σύμφωνα περὶ βοηθημάτων· ἄρα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ συμφωνῇ νὰ δανείζεται, καὶ νὰ βάλλῃ εἰς ὑποθήκην· ὅστις δὲν εἶναι κτήτωρ, δύναται νὰ βάλλῃ εἰς ὑποθήκην τ' ἀλλότρια;».

κρατών σε χρόνο κατά τον οποίο δεν υφίστατο διχογνωμία στο εσωτερικό του ενός ή του άλλου συμβαλλομένου σχετικά με το ζήτημα της εθνικής κυριαρχίας[303]. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η άποψη του Υπουργού Δικαιοσύνης περί της αναγνωρίσεως της Ελλάδας ως εμπόλεμης δύναμης από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις δεν στερείται του στοιχείου κάποιας υπερβολής εφόσον, εν μέρει μόνον (ή έστω από μία ορισμένη μόνο θεώρηση των πραγμάτων), βασίζεται στα ιστορικά γεγονότα.[304] Και τούτο διότι η αναγνώριση των ελλήνων επαναστατών ως εμπολέμων ήταν ένα ζήτημα το οποίο, τουλάχιστον μέχρι τον Νοέμβριο του 1829, όταν συντάσσεται το παρόν υπόμνημα, δεν είχε τύχει της επίσημης αποδοχής όλων των Συμμάχων Αυλών[305].

---

303. Βλ. Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 46-47, 81 επ. όπου και η σχετική γνωμοδότηση του Νομικού Συμβούλου του Βρετανικού Στέμματος Sir Christ. Robinson (28.8.1826).

304. Η θέση πάντως αυτή του Υπουργού Δικαιοσύνης θα πρέπει να ενταχθεί μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης εντύπωσης που είχε δημιουργηθεί στην Ελλάδα σχετικά με το ζήτημα της "*ἀναγνωρίσεως τῆς πολιτικῆς της ὑπάρξεως*", η οποία υπήρξε εύλογο επακόλουθο της σιωπηρής αναγνώρισης των ελλήνων ως εμπολέμων με βάση την επιστολή του Canning προς την προσωρινή Κυβέρνηση της Ελλάδας της 1.12.1824, αλλά και της πρώτης επίσημης διπλωματικής αλληλογραφίας της βρετανικής κυβέρνησης με την ελληνική που ακολούθησε στη συνέχεια (D. Bikelas, «La Formation de l'Etat Grec», *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1887, 73 (σημ.)· Εγσταθιαδης, Σχέσεις των ελλήνων επαναστατών του 1821, *ό.π.*, 632 σημ. 1).

305. Η διακήρυξη των ελληνικών αποκλεισμών (*blocus*), δηλαδή της ατελούς πολιορκίας από θαλάσσης των κατεχόμενων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία παραλίων, η οποία βασίζεται στο δικαίωμα του εμπολέμου να βλάπτει με κάθε τρόπο τον αντιμαχόμενο, είχε γίνει από την Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδας ήδη από 13 Μαρτίου και 11 Αυγούστου 1822. Συνέπεια του κηρυχθέντος αποκλεισμού αποτελούσε η θεμιτή λαφυραγωγία («*καταδρομή*») των περιουσιακών στοιχείων του εχθρού από ιδιωτικά σκάφη τα οποία διέθεταν σχετική άδεια της διοίκησης και ενεργούσαν με βάση την αρχή του διεθνούς δικαίου ότι «*τά ἐπί φίλου καί οὐδετέρου πλοίου ἐχθρῷ δ' ἀνήκοντα πράγματα ληίζονται*» (Th. Mitsidis, «Consolato del Mare. The Medieval Maritime Code and the Contribution to the Development of International Law», *Revue Hellénique de Droit International* 22ème an. 1969, 105 επ.). Ωστόσο, οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις της Γαλλίας, Αυστρίας και Ρωσίας αρνήθηκαν στο ελληνικό έθνος τα δικαιώματα του εμπολέμου (Εγσταθιαδης, Σχέσεις των ελλήνων επαναστατών, *ό.π.*, 633, 639 επ.· Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 75 επ.). Ως εκ τούτου θεωρούσαν παράνομη την ασκούμενη νηοψία επί των σκαφών τους από τους έλληνες καταδρομείς τους οποίους εχαρακτήριζαν συλλήβδην ως πειρατές, ενώ παράλληλα προέβησαν και σε αντίποινα σε βάρος των ελληνικών αρχών για τη δήμευση λειών. Συνακόλουθη ήταν και η δυσμενής κριτική, όχι πάντα τεκμηριωμένη, που ασκήθηκε κατά της *Θαλασσίου Δικαστηρίου Ἐπιτροπῆς* για τον τρόπο εκδίκασης των ζητημάτων κατάσχεσης, δήμευσης και αποζημίωσης ευρωπαϊκών ιδιοκτησιών (Θεμελη-Κατηφορη, *Η δίωξις της πειρατείας. Μέρος Α'*, *ό.π.*, 9 επ., 13 επ., 160 όπου και οι σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές). Με τα δεδομένα συνεπώς αυτά το επιχείρημα

Επιπλέον όμως για να ενισχύσει την επιχειρηματολογία του ο Υπουργός Δικαιοσύνης θα υποστηρίξει ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει παύσει ήδη να διαθέτει στο συγκεκριμένο τμήμα εδάφους, το οποίο αποσχίσθηκε βίαια με την ελληνική επανάσταση, πλήρη εθνική κυριαρχία. Εφόσον η κυριαρχία (*imperium*) αποτελεί από τη φύση της ένα αδιαίρετο δικαίωμα[306], οι οποιεσδήποτε εκχωρήσεις μέρους της κυριαρχίας αυτής (μέσω δεσμεύσεων, προνομίων κ.λπ.) προϋποθέτουν αυτονόητα, όπως διατείνεται, αυτή καθ' εαυτή την ύπαρξη πλήρους εθνικής κυριαρχίας[307]. Και αντιστρόφως: εάν η

του Γενατά περί αναγνωρίσεως της Ελλάδας ως εμπόλεμης δύναμης με βάση τις διακηρύξεις περί ουδετερότητας φαίνεται να θεμελιώνεται μόνον στην αγγλική επίσημη δήλωση ουδετερότητας που είχε προηγηθεί το έτος 1825. Ειδικότερα η αναγνώριση των ελλήνων επαναστατών ως εμπολέμων τεκμαίρεται από την αρχικώς de facto (πρβλ. το περιεχόμενο της από 11.8.1822 εγκυκλίου της προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος και τη διπλωματική στάση της Αγγλίας κατά τη διάρκεια του συνεδρίου της Βερόνας στον Κ. Εγσταθιαδη, Σχέσεις των ελλήνων επαναστατών, *ό.π.*, 619-620), στη συνέχεια όμως ρητή αναγνώριση των ελληνικών αποκλεισμών από την Αγγλία, η οποία επέρχεται στις 25.3.1823 (μετά την ομοίου περιεχομένου επιστολή του αρχηγού του Στόλου της Μεσογείου Sir Graham Moore της 27.1.1823), για να επακολουθήσει την 30.9.1825 η βρετανική επίσημη δήλωση ουδετερότητας [H. Temperley, *The Foreign Policy of Canning (1822-1827)*, London 1966, 326· C. Crawley, *The Question of Greek Independence. A Study of British Policy in the Near East, 1821-1833*, Cambridge 1930, 27 επ.]. Συναφής και η σχετική απάντηση του Canning της 7.12.1824 προς την προσωρινή κυβέρνηση της Ελλάδας με την οποία επίσης αναγνωρίζονται τα δικαιώματα των Ελλήνων ως εμπολέμων (Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 4 σημ. 3· Εγσταθιαδης, Σχέσεις των ελλήνων επαναστατών, *ό.π.*, 631· Του Ιδιου, *Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος*, τευχ. Α΄, *ό.π.*, 45-50 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές). Για το διάφορο ζήτημα της αναγνώρισης των ελλήνων ως επαναστατών, αλλά όχι ως εμπολέμων, από την Αυστροουγγαρία περί το έτος 1824 βλ. Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 75 επ. ενώ για την επίσημη αυστριακή θέση, σαφώς αρνητική ως προς την αναγνώριση της Ελλάδας ως εμπόλεμης δύναμης, κατά την αμέσως προγενέστερη περίοδο βλ. Εγσταθιαδης, Σχέσεις των ελλήνων επαναστατών, *ό.π.*, 633 επ. Για τη γαλλική και ρωσική τοποθέτηση, η οποία κατ' ουσίαν δεν αναγνώριζε τους Έλληνες ως εμπολέμους, η μεν Ρωσία έως την υπογραφή του αγγλορωσικού Πρωτοκόλλου της Πετρουπόλεως της 4.4.1826, η δε Γαλλία έως την υπογραφή της τριμερούς Συνθήκης του Λονδίνου της 6.7.1827 βλ. Εγσταθιαδης, Σχέσεις των ελλήνων επαναστατών, *ό.π.*, 638 επ.· Του Ιδιου, *Διπλωματική Ιστορία*, *ό.π.*, 54 επ.

306. Για την παραχώρηση τμήματος του εδάφους μίας χώρας ως εκχώρησης του *imperium*, δηλαδή της πολιτικής εξουσίας που ασκείται επί των προσώπων που κατοικούν εντός των χωρικών αυτών ορίων (και όχι ως μίας απλής μεταβιβάσεως εμπραγμάτου δικαιώματος) βλ. Ν. Σαρηπολος, *Περί Πολιτείας και των στοιχείων αυτής εν γένει: Γενική θεωρία της Πολιτείας επί τη βάσει των νεωτάτων συνθηκών και πολιτευμάτων*, Αθήναι 1921, 11, 14-15. Για τη φύση του ρωμαϊκού *imperium* ως αδιαιρέτου πρβλ. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, τ. I.1, 1952, 22, 116 επ.

307. *f.*182, στίχ. 9-12. «*Τὸ οὕτω πῶς ἀποχωρισθὲν μέρος τῆς Κυριαρχίας συνυπάρχει μὲ τὴν καθ' αὐτὸ Κυριαρχίαν· ἡ Κυριαρχία εἶναι φύσεως ἀδιαιρέτου· Imperium*

πλήρης κυριαρχία παύσει να υπάρχει λόγω της βιαίας απόσχισης ενός τμήματος εδάφους του προκατόχου κράτους, τούτο συνεπάγεται αυτοδικαίως και την παύση της ισχύος όλων των δεσμεύσεων που έχουν προηγουμένως αναληφθεί από τον προκάτοχο έναντι τρίτων σε διεθνές επίπεδο[308]. Κατά συνέπεια, η παύση της οθωμανικής κυριαρχίας στο εδαφικό εκείνο τμήμα που αποσχίσθηκε από το οθωμανικό έδαφος και υπάγεται πλέον σε ελληνική διακυβέρνηση συνεπάγεται αυτοδικαίως και την άρση του προνομίου ετεροδικίας που είχε προηγουμένως παραχωρήσει με διεθνείς συμβάσεις η Υψηλή Πύλη σε ευρωπαίους υπηκόους.

Επιπλέον όμως, όπως αναφέρει στη σχετική με το θέμα επισημείωσή του, «*-Ἐὰν ἠδυνάμην νὰ φέρω παράδειγμα ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς νόμους, περὶ τῆς Ἰσχύος κ' ἐκτάσεως τῆς κυριότητος τὸν N: 9- Cod: de Locato et conducto, ὅπου λέγει- Emptore quidem fundi necesse non est stare colonum, cui prior dominus locavit- ἔτι τὸν N: 25. L: 1: P: cod. Tit.- Τοῦτο δὲ τὸ ἀξίωμα ἐκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς μερικοὺς διαδόχους ut intent. L.32 ff Loc cond. L.120 f ult ff de legat. L: 59 §:1.ff de u sufr.: et que mad-quis utat.*» (*f.182*, στίχ. 16, σημ. (1)). Στο σημείο αυτό γίνεται παραπομπή στις διατάξεις του ιουστινιάνειου δικαίου *C.J.*4.65.9 (*De locato et conducto*)[309], *D.*19.2.25.1 (*Locati conducti*)[310], *D.*19.2.32 επ. (*Locati conducti*)[311], *D.*30.1.120 §2 (*De legatis et fidecommissis*)[312],

---

in imperio, εἶναι πρᾶγμα ὑπερφυές. Τὸ παραχωρεῖν Κυριαρχίας μέρος εἶναι δικαίωμα πληρεστάτης κυριαρχίας..».

308. *f.182*, στίχ. 4-8 και στίχ. 13-16. «Διότι ὁ Κυριάρχης, μετὰ τοῦ ὁποίου αὐταὶ ἔγιναν, διωχθείς, πλέον δὲν ὑπάρχει. Διότι, ἐπειδὴ αἱ μετὰ τοῦ Σουλτάνου συνθῆκαι ἀφῆρεσαν διὰ τῆς παραχωρηθείσης δικαιοδοσίας, μέρος τῶν ἐμφύτων δικαιωμάτων τῆς Κυριαρχίας του, ἤθελεν εἶσθαι ἄτοπον νὰ ἐξακολουθῇ ἡ ὕπαρξις τοῦ ἀποχωρισθέντος μέρους τῆς Κυριαρχίας του, ἀφ' οὗ ὁ Κυριάρχης ἔπαυσε νὰ ὑπάρχῃ ... ὅταν αὕτη (η κυριαρχία) παύῃ νὰ εἶναι πλήρης, συναποθνήσκει πᾶν διανεμηθὲν μέρος της· καθότι τὸ μέρος ὑπάρχει ζωογονούμενον παρ' ἐκείνης. Τοῦτο εἶναι γνωστὸν εἰς ὅλον τὸν Πολιτισμένον Κόσμον θέλω εἰπεῖ καγώ· ὅστις κατακτήσει ἡγεμονείαν ἢ Βασιλείαν, δὲν σέβεται τὰ δικαιώματα τοῦ μὴ ὑπάρχοντος πλέον Κυριάρχου».

309. Διάταξη του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου έτους 234 μ.Χ. περί μη αναδοχής των υποχρεώσεων που έφερε ο προηγούμενος εκμισθωτής αγρού έναντι του μισθωτή από τον αγοραστή του κτήματος, εκτός εάν τούτο έχει ρητώς συμφωνηθεί έστω και με προφορική συμφωνία μεταξύ αγοραστή και πωλητή.

310. Περί μονομερούς λύσεως της μισθώσεως αγρού προς κάρπωση ή οίκηση, εάν ο εκμισθωτής πωλήσει τον αγρό ή την οικία.

311. Κατά τον Ιουλιανό, ο κληροδόχος δεν υποχρεούται να επιτρέπει στον αγρολήπτη, ο οποίος είχε συνάψει πολυετή καλλιεργητική σύμβαση με τον κληροδότη, να συνεχίζει να καλλιεργεί τον κληροδοτηθέντα αγρό. Ο αγρολήπτης μπορεί να στραφεί με αγωγή μόνον κατά του κληρονόμου.

312. Κατά τον Ουλπιανό, μετά την εγκατάσταση του κληροδόχου στην κληρονομία, οι

*D.*7.1.59 §1 επ. (*De usufructu et quemadmodum quis utatur fruatur*)[313].

Πιο συγκεκριμένα, κατά την άποψη που θα υποστηρίξει εδώ ο Γενατάς, τα χωρία *του Πανδέκτη* 19.2.32 επ., 30.1.120 § 2 και 7.1.59 §1 επ. αποκαλύπτουν τη γενικευμένη ισχύ της διάταξης του ιουστινιάνειου *Κώδικα* 4.65.9, η οποία ορίζει ότι, «*Emptore quidem fundi necesse non est stare colonum, cui prior dominus locavit*» («*Τῷ μὲν ἀγοραστῇ τοῦ ἀγροῦ οὐκ ἐστιν ἀνάγκη ἐμμένειν ἐν τῷ ἀγρῷ τὸν μισθωτὴν ᾧ ὁ πρότερος δεσπότης ἐμίσθωσεν*»)[314], σε όλες τις περιπτώσεις μερικής (ειδικής) διαδοχής. Πράγματι τα μνημονευόμενα χωρία αναφέρονται σε περιπτώσεις ειδικής διαδοχής, δηλαδή μεταβολής του υποκειμένου του δικαιώματος όπου ο διάδοχος (αγοραστής, κληροδόχος, επικαρπωτής) δεν υπεισέρχεται στις ενοχικές υποχρεώσεις του προκατόχου του που απορρέουν από προγενέστερη μίσθωση του ακινήτου, εκτός εάν τούτο έχει ρητώς συμφωνηθεί κατά τη μεταβιβαστική δικαιοπραξία (αγοραπωλησία, παραχώρηση δουλείας επικαρπίας, κληροδοσία). Εφόσον λοιπόν η Ελλάδα φέρει πλέον τα κύρια χαρακτηριστικά μιας νέας αυθυπόστατης νομικής οντότητας[315], κατ' αναλογία δικαίου[316], δεν μπορεί να υπεισέλθει αυτοδικαίως στις διεθνείς υποχρεώσεις και δεσμεύσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκτός εάν οικειοθελώς προσχωρήσει στο περιεχόμενο των διεθνών αυτών συνθηκών. Την ίδια άλλωστε θέση έχει υποστηρίξει και σε έγγραφό του της 19.10.1829, πιθανότατα σχετικό με την ίδια υπόθεση, το οποίο απευ-

---

καρποί ανήκουν σε αυτόν, ο δε αγρολήπτης μπορεί μόνον να στραφεί με την περί μισθώσεως αγωγή κατά του κληρονόμου.

313. Κατά τον Παύλο, ό,τιδήποτε φύεται από τον αγρό ή λαμβάνεται από αυτόν ανήκει στον επικαρπωτή ο οποίος, καθ' υπόδειγμα της πωλήσεως, μπορεί να εκδιώξει τον μισθωτή του αγρού εάν δεν έχει ειδικώς συμφωνηθεί η διαφύλαξη των δικαιωμάτων του που απέρρεαν από τη μίσθωση.

314. *Κώδιξ Ιουστινιανού* (μετ. Π. Τσιτσεκλής), τ. Α΄, Αθήναι 1911, 652. Βλ. ομοίως και *D.*19.2.25.1.

315. Αναγνώριση των πολεμικών ενεργειών των ελλήνων επαναστατών από τη διεθνή κοινότητα και επομένως του δικαιώματος αυτοδιάθεσης του λαού που είναι μόνιμα εγκατεστημένος στα εδάφη εκείνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που αποσχίσθηκαν βίαια λόγω της επανάστασης, νομιμοποίηση της ελληνικής διακυβέρνησης από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις και επομένως αναγνώριση πρωτογενούς (εξ ιδίου δικαίου) πολιτικής εξουσίας. Πρβλ. και Ν. Σαριπολος, *Περί Πολιτείας και των στοιχείων αυτής εν γένει*, ό.π., passim.

316. Κατ' αναλογία δικαίου, εάν θεωρηθεί ότι η νομική προσωπικότητα του νέου κράτους δεν αποτελεί πλάσμα δικαίου, αλλά αφηρημένη νομική έννοια εφόσον στηρίζεται σε πραγματικά γεγονότα με νομική σημασία. Πρβλ. Σαριπολος, *Περί Πολιτείας*, ό.π., 28-32 και κυρίως Γ. Μητσοπουλος, *Το πρόβλημα της εννοίας του δικαιικού πλάσματος*, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, 155 επ. και κυρίως 156 σημ. 456 με ευρύτερη τεκμηρίωση. Κατά πλάσμα δικαίου, εάν θεωρηθεί ότι η νομική προσωπικότητα της Πολιτείας δεν στηρίζεται επί πραγματικής βάσεως αλλά αποτελεί fictio juris, κατά τα υποστηριζόμενα από τους παλαιότερους συγγραφείς στον χώρο του δημοσίου δικαίου.

θύνεται προς τον Έκτακτο Επίτροπο Β. Κυκλάδων: «*Ὀφείλομεν, ναί, νὰ μετερχώμεθα πᾶσαν μετριοφροσύνην, ἀλλ' ὄχι νὰ παραχωρῶμεν παραμικρόν, πρὶν ῥηταὶ συνθῆκαι προσδιορίσουν τὴν ἰσχὺν τῶν Προξένων.- Ἄλλο εἶναι νὰ λαλήσωμεν περὶ τῶν ἐπὶ Τουρκίας Προξένων, ὅπου μὴ ὑπαρχούσης τακτικῆς Δικαστικῆς ἐξουσίας, καὶ διὰ τὴν ἀμάθειαν των ἀκόμη οἱ Τοῦρκοι τοὺς παρεχώρησαν πολλά, καὶ ἄλλο νὰ λαλήσωμεν περὶ Προξένων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔθνος ἀναγεννώμενον, μηδὲν παρὰ τῶν Τούρκων κληρονομῆσαν, ἔθνος τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν τὰ Ἀρχέτυπα δίκαιά του, τὸ ὁποῖον ἔχει Δικαστικὴν ἐξουσίαν, καὶ τὸ ὁποῖον εἰσέτι δὲν ἐδέχθη Προξένους εἰμὴ τοὺς πρὸς οὓς ἔδωκε τὴν ἄδειαν τῆς ἐνεργείας (l'exequatur)*»[317]. Είναι ενδεχόμενο ότι το επιχείρημά του αυτό αποσκοπεί να αντικρούσει τις δογματικές αντιλήψεις των υποστηρικτών της θεωρίας της καθολικής συνέχειας των κρατών οι οποίοι, κατά την περίοδο εκείνη, μετέφεραν στο διεθνές δίκαιο την αντίληψη της καθολικής διαδοχής[318], σε αναλογία με τα ισχύοντα στο ιδιωτικό ρωμαϊκό δίκαιο επί μεταβιβάσεως της κληρονομίας ως *universitas iuris*[319].

β) Σε ένα πρόσθετο επιχείρημα που έχει προβληθεί ότι το Πρωτόκολλο της 22.3.1829[320] «*μεταβάλλει*» (υπό την έννοια: *επιδεινώνει*) την κατάσταση της Ελλάδας ως προς το ζήτημα της εθνικής της κυριαρχίας, απαντά ότι είναι εντελώς διαφορετικό πράγμα να ισχυρισθεί κανείς ότι η Ελλάδα «*θυσιάζει*» ένα μέρος από τα δικαιώματά της για να μη διαταράξει τη διεθνή τάξη και ισορροπία («*γενικὴ ἡσυχία*»)[321], από τον ισχυρισμό (τον οποίο είχε ενδεχομένως προβάλει ο Panin) ότι η χώρα «*δὲν ἀπήλαυσε καὶ δὲν χαίρει ἀκόμη τὰ δικαιώματά της κατά τε δίκαιον καὶ κατὰ πρᾶγμα*». Στο σημείο αυτό γίνεται από τον Ιω. Γενατά έμμεση αναφορά σε ορισμένες ρυθμίσεις του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου του Μαρτίου 1829[322] και ειδικότερα: α)

317. Το ανέκδοτο αυτό έγγραφο δημοσιεύεται κατωτέρω στο *Παράρτημα Εγγράφων* με αρ. 3.

318. Διαδοχή των κρατών επί των *res singulae*, επί των *res in re aliena* και επί των χρεών και υποχρεώσεων υπέρ και κατά του προκατόχου κράτους.

319. Πρβλ. H. Jolowicz, *Historical Introduction to the study of Roman Law*, 1954, 127.

320. Βλ. το κείμενο στον Μαμούκα, *ό.π.*, τ. 11, 680 επ.

321. Αν και, όπως σπεύδει να επισημάνει, «*Ἐὰν ἡ γενικὴ ἡσυχία συμβιβάζεται μὲ τοιαύτην θυσίαν, τοῦτο εἶναι ἄλλη ἐξέτασις τοῦ προκειμένου μου ἀλλοτρία*» *f.183*, στίχ. 31-32.

322. Με την παρατήρηση ότι το Πρωτόκολλο της 22.3.1829 «*μεταβάλλει τὴν κατάστασιν τῆς Ἑλλάδος..*» (*f.183*, στίχ. 27-28) είχε προφανώς επισημανθεί από τον Panin προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης ότι ορισμένες επιμέρους ρυθμίσεις του Πρωτοκόλλου αυτού δεν ήσαν τόσο ευμενείς ως προς το ζήτημα της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας, όσο οι πρότερες, αντίστοιχες ρυθμίσεις, της Συνθήκης του Λονδίνου της 24.6/ 6.7.1827. Με τις ρυθμίσεις εκείνες δεν είχε επιβληθεί στην Ελλάδα άμεση ανακωχή των εχθροπραξιών ούτε και ετίθετο ζήτημα εσωτερικής διακυβέρνησης της χώρας από αρχές που δεν θα ήσαν της επιλογής των Ελλήνων (το αντίθετο μάλιστα). Ενδεχομένως, και όσον αφορά

στην πρόβλεψη για επιβολή άμεσης ανακωχής στις πολεμικές επιχειρήσεις και ιδίως γιά εκκένωση της Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου από τα ελληνικά στρατεύματα και β) στις ρυθμίσεις για εκλογή κληρονομικού πρίγκηπα χωρίς τη συμμετοχή του ελληνικού λαού[323] καθώς και για καθορισμό της αποζημιώσεως των οθωμανικών γαιών χωρίς την παρέμβαση των ελληνικών αρχών. Για να γίνει αντιληπτή η απάντηση του Γενατά περί «*θυσίας*» μέρους των κυριαρχικών δικαιωμάτων του νέου ελληνικού κράτους θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι κατά τον Νοέμβριο του 1829, όταν συντάσσεται το παρόν υπόμνημα, είχαν ήδη προηγηθεί δύο επιστολές του Ιωάννη Καποδίστρια προς τις σύμμαχες δυνάμεις (11.5.1829 και 24.5.1829) με τις οποίες ο Κυβερνήτης απέρριπτε, με εξαιρετικά αριστοτεχνικό τρόπο, τις συναφείς με τη συνθήκη του 1829 απαιτήσεις του βρετανού αντιπρέσβη Ed. Dawkins και του βρετανού ναυάρχου Malcolm περί αναστολής των πολεμικών επιχειρήσεων[324]. Επίσης, είχε διεκδικήσει το δικαίωμα της Ελλάδας για ενεργό συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων για εκλογή των κυβερνητικών αρχών της χώρας καθώς και στη διαπραγμάτευση για το ζήτημα του καθορισμού των αποζημιώσεων των τουρκικών κτημάτων[325]. Οι ευμενείς εξελίξεις που επακολούθησαν στο διπλωματικό πεδίο, αποτέλεσμα, κατά μέγα μέρος, των δεξιοτεχνικών διπλωματικών ελιγμών του Καποδίστρια, είχαν, έως τον Νοέμβριο του 1829, όταν δηλαδή συντάσσεται το παρόν υπόμνημα, επιβοηθηθεί και από τις τότε ιστορικές συγκυρίες, λόγω της αρχικής αδιαλλαξίας της Υψηλής Πύλης ως προς την αποδοχή των όρων της συνθήκης του 1829, αλλά και της τελικής έκ-

---

στο εξεταζόμενο εδώ ζήτημα, να είχε ιδιαιτέρως επισημανθεί ότι το Πρωτόκολλο του Μαρτίου του 1829 δεν περιελάμβανε τη ρύθμιση εκείνη της Συνθήκης του Λονδίνου του Ιουλίου 1827 σύμφωνα με την οποία οι συμβαλλόμενες δυνάμεις δεν θα επεδίωκαν καμμία εδαφική προσαύξηση ή αποκλειστική επιρροή, ούτε εμπορικά οφέλη για τους υπηκόους τους περισσότερα από εκείνα τα οποία θα μπορούσαν να αποκτήσουν οι υπήκοοι οποιουδήποτε άλλου κράτους.

323. Σε αντίθεση με τα προβλεπόμενα στην συνθήκη του Ιουλίου του 1827 με την οποία είχε ορισθεί ότι οι Έλληνες «*θέλουν κυβερνᾶσθαι ἀπὸ τὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας αὐτοὶ οἱ ἴδιοι θέλουν ἐκλέγει καὶ διορίζει*».

324. Για το όλο ζήτημα, κατά τον χειρισμό του οποίου ο Κυβερνήτης προσπάθησε να εκμαιεύσει τη μη συναίνεση της Γαλλίας και Ρωσίας στην άμεση, και μάλιστα με χρήση βίας, εφαρμογή του Πρωτοκόλλου με βάση κυρίως το επιχείρημα ότι η ανακωχή των πολεμικών επιχειρήσεων ήταν μονομερής ερμηνεία των όρων του από την πλευρά της Αγγλίας βλ. Δεσποτοπουλος, *Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας*, *ό.π.*.., 188 επ.· Λογκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια*, *ό.π.*, 78 επ.

325. Μετά από σχετική πρωτοβουλία του Κυβερνήτη, το περιεχόμενο των επιστολών αυτών έγινε αποδεκτό από τη Δ΄ Εθνική Συνέλευση του Άργους όπου και αποφασίσθηκε ότι τα αποτελέσματα του σχετικού συμβιβασμού θα υπόκειντανστην τελική έγκριση της Συνέλευσης (Δεσποτοπουλος, *Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας*, *ό.π.*, 193).

βασης του ρωσοτουρκικού πολέμου με την υπογραφή της συνθήκης της Ανδριανουπόλεως (2/14.9.1829), η οποία θα αποτελέσει και την αφετηρία για την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου στις 3.2.1830 (όπου θα αναγνωρισθεί η τελεία ανεξαρτησία της Ελλάδας). Για όλους λοιπόν τους παραπάνω λόγους, ο Ιωάννης Γενατάς, συνταυτιζόμενος πλήρως με τις απόψεις που ήδη είχε εκφράσει ο Ιωάννης Καποδίστριας και υπερασπυνόμενος της εθνικής αξιοπρέπειας, θα σπεύσει να κατευνάσει τις ανησυχίες των ευρωπαίων συμμάχων με το ιδιαίτερα εύγλωττο κείμενο που ακολουθεί: «*Ἡ Ἑλλὰς εἶν ἕτοιμος νὰ ἐμβῇ εἰς νέας συνθῆκας, καὶ θέλει χορηγήσει πρὸς τοὺς εὐεργέτας της πᾶν ὅ,τι ἀπαιτεῖ ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐμπορίου αὐτῶν, πᾶσαν ἀσφάλειαν, κ' πᾶσαν ὠφέλειαν. Ἀλλ' εἴθε οἱ εὐεργέται αὐτῆς νὰ μὴν ὑποφέρουν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ παράλογον σύστημα τῶν ἀσύλων, καὶ τῶν ἀσυμβιβάστων προνομίων μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς πειθαρχίας τῶν ξένων εἰς τοὺς ἐπιτοπίους νόμους, εἴτε ν' ἀνεμψυχώσουν συνθήκας, ἀμέσως προσβαλλούσας τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Κράτους, συνθήκας, αἵτινες ἐξευτελίζουν τοὺς πολίτας, καὶ περιϋβρίζουν τὴν Κυβέρνησιν, ἐν ᾧ ὡς φαίνεται δὲν παρέχουν οὐδεμίαν ἀσφάλειαν, εἴτε διότι δὲν ὑπάρχουν νόμοι, εἴτε διότι εἶναι βάρβαροι κ' αἱ πράξεις καὶ οἱ τύποι*» (*f.183*, στίχ. 33-37 και *f.184*, στίχ. 1-4).

γ) Οι ευρωπαϊκές θαλάσσιες δυνάμεις έχουν ήδη αναγνωρίσει το δικαίωμα της Ελλάδας να προβαίνει σε κατασχέσεις ουδέτερων πλοίων με εχθρική ιδιοκτησία, χωρίς να έχουν υποστηρίξει στο συγκεκριμένο ζήτημα την αρχή ότι «*ἡ σημαία σκέπει τὸ φορτίον*», η οποία ήταν σε ισχύ με βάση τις συνθήκες που είχαν συνομολογηθεί προηγουμένως μεταξύ των κρατών αυτών και της Υψηλής Πύλης (*δόγμα της ένοπλης ουδετερότητας*)[326]. Εάν λοιπόν οι διεθνείς συμβάσεις που είχαν συναφθεί με την Υψηλή Πύλη δεν έπαυσαν να έχουν ισχύ, όπως διατείνεται ο κόμης Panin, είναι εύλογο να αναρωτηθεί κανείς: Για ποιόν λόγο οι Προστάτιδες Δυνάμεις δεν επικαλέ-

326. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη αρχή του διεθνούς δικαίου, η οποία καθιερώθηκε με τη συνθήκη της Ουτρέχτης το 1713 και έγινε αποδεκτή από ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη από το τέλος του 18ου αι. και μετά, η σημαία είναι εκείνη η οποία προσδίδει τον εχθρικό ή φιλικό χαρακτήρα του πλοίου. Εφόσον λοιπόν η ουδέτερη σημαία καλύπτει το εχθρικό φορτίο, δεν είναι επιτρεπτή η αφαίρεση εχθρικών ειδών που μεταφέρονται με ουδέτερο πλοίο διότι κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με αρπαγή επί ουδετέρου εδάφους (κατά το πλάσμα της *εδαφικότητας του πλοίου* που υποστήριξε ο Δανός M. Huebner στο έργο του *De la saisie des bâtiments neutres*, 1759). Την αρχή αυτή είχε πιθανόν αναγνωρίσει και η Οθωμανική Αυτοκρατορία με ορισμένες διεθνείς συμβάσεις, όπως λ.χ. με τη συνθήκη εμπορίου της Κωνσταντινουπόλεως της 10/21 Ιουνίου 1783 που συνήψε με την Ρωσία (G. F. de Martens - F. de Cussy, *Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques sur lesquels sont établis les relations et des rapports existant aujourd'hui entre les divers états souverains du globe, depuis l'année 1760 jusque à l'époque actuelle*, Leipzig 1846, τ. I, 278-301· Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, ό.π., 41 επ.).

σθηκαν την ισχύ των διεθνών αυτών συνθηκών και στο μείζονος σημασίας ζήτημα της κατασχέσεως ουδετέρων σκαφών από τους Έλληνες[327], αλλά

327. Για να κατανοήσουμε το συγκεκριμένο επιχείρημα του Υπουργού Δικαιοσύνης, το οποίο διατυπώνεται κατά τρόπο πολύ λακωνικό (εντός 5 μόνον σειρών στο υπόμνημα), εφόσον τα προηγηθέντα ιστορικά γεγονότα θεωρούνται ως αυτονόητα για τον αποδέκτη του υπομνήματος Ιω. Καποδίστρια, θα πρέπει να αναφερθούμε στο συναφές με το δικαίωμα κατασχέσεως ουδετέρων πλοίων σοβαρό διπλωματικό επεισόδιο μεταξύ Ελλάδας και Αυστρίας το οποίο είχε ανακύψει ένα έτος πριν από τη σύνταξη του παρόντος υπομνήματος. Το ζήτημα γνωρίζει άριστα ο Γενατάς δεδομένου ότι, ως μέλος της *Θαλασσίου Δικαστηρίου Επιτροπῆς*, είχε ενεργώς αναμιχθεί και, κατά πάσα πιθανότητα, είχε ο ίδιος συντάξει τον Νοέμβριο του 1828 τη σχετική εκτενέστατη γνωμοδότηση προς την ελληνική Κυβέρνηση (Χαλκιοπουλος, *Θέματα Θαλασσίων Λειών*, *ό.π.*, 25 επ.· το κείμενό της γνωμοδοτήσεως δημοσιεύεται στο *Παράρτημα* της διδακτορικής αυτής διατριβής με αρ. 8, 112 επ.). Στη γνωμοδότηση εκείνη, υποστηρίχθηκε με πλήθος νομικών επιχειρημάτων η εφαρμογή της αρχής ότι *ή σημαία δέν σκέπει τό φορτίον*. Ειδικότερα, τα γεγονότα που είχαν προηγηθεί της γνωμοδοτήσεως είχαν ως εξής: Η κατάσχεση των σιτοφόρων πλοίων και των φορτίων τους, με βάση την επίκληση της αρχής ότι *ή σημαία δὲν σκέπει τὸ φορτίον*, είχε αρχίσει να εφαρμόζεται από την ελληνική κυβέρνηση, ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1828, προκειμένου να εξασφαλισθεί ο επισιτισμός της χώρας σε σιτηρά, ιδιαίτερα προβληματικός μετά την απαγόρευση της Ρωσίας να εξάγονται δημητριακά από τη Μαύρη Θάλασσα λόγω της κήρυξης του ρωσοτουρκικού πολέμου (26/28.4.1828). Σύμφωνα με τη διαδικασία που ετίθετο σε εφαρμογή, ο μοίραρχος Γ. Σαχίνης κατ' εντολή του Καποδίστρια στην οποία γίνεται επίκληση καθολικώς αναγνωρισμένου δικαιώματος βάσει του δικαίου της ανάγκης (9/21 Σεπτεμβρίου 1828), κατελάμβανε τα σκάφη τα οποία καλύπτονταν με ουδέτερη σημαία και μετέφεραν τροφές από την Αλεξάνδρεια ή τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη ή Σμύρνη (προς επισιτισμό της Τουρκίας). Στη συνέχεια, τα σκάφη αυτά οδηγούνταν στην Αίγινα, έδρα του *λειοδικείου*, όπου ενώπιον του δικαστηρίου αυτού διαπιστωνόταν εάν το φορτίο είχε εχθρική ή ουδέτερη ιδιοκτησία. Εάν επρόκειτο για φορτίο με ουδέτερη ιδιοκτησία, η ελληνική κυβέρνηση αγόραζε από τον ιδιοκτήτη το φορτίο στην ίδια τιμή με την οποία είχε συμφωνήσει να το πουλήσει στην τουρκική κυβέρνηση. Εάν πάλι, και παρά το γεγονός ότι το σκάφος έφερε σημαία ουδέτερης υπηκοότητας, διαπιστωνόταν, με βάσιμα αποδεικτικά στοιχεία, ότι το φορτίο είχε εχθρική ιδιοκτησία, τότε το λειοδικείο, επικαλούμενο την εθιμική αρχή του διεθνούς δικαίου ότι *ή σημαία δὲν σκέπει τὸ φορτίον*, προέβαινε στην εκφόρτωση του σκάφους και στην προώθηση των τροφίμων σε ελληνικές αποθήκες ή στρατόπεδα. Συνεπώς σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, λόγω του οξύτατου επισιτιστικού προβλήματος που είχε ανακύψει στην Ελλάδα και κατ' εφαρμογή του δικαίου της ανάγκης, δεν ετηρείτο η ισχύουσα, με βάση τις διεθνείς συνθήκες που είχαν προηγουμένως υπογραφεί με την Τουρκία, αρχή της λεγομένης *ἔνοπλης οὐδετερότητος* (βλ. πιο πάνω σημ. 326). Η συγκεκριμένη διαδικασία εφαρμόσθηκε και στην περίπτωση της κατασχέσεως 7 σιτοφόρων πλοίων (από τα οποία 4 αυστριακά, 2 σικελικά και 1 τοσκανικό) τα οποία οδηγήθηκαν στην Αίγινα μέχρι τον Νοέμβριο του 1828 προκειμένου να διαπιστωθεί η εχθρική ή ουδέτερη ιδιοκτησία του φορτίου τους ενώπιον του *λειοδικείου*. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την εντονότατη αντίδραση του αυστριακού Ναυάρχου κόμη Dandolo, ο οποίος με την από 19.9.1828 εγκύκλιό του προς τα αυστριακά προξενεία της Ανατολής απηύθυνε δριμύ κατηγορώ κατά της ελληνικής κυβέρνησης για άσκηση πειρατείας. Προκειμένου λοιπόν να κατατοπισθεί για το

αντιθέτως «*ἐσεβάσθησαν*»[328] το δικαίωμα της Ελλάδας να κατάσχει ουτερα πλοία με εχθρικό φορτίο; Κατ' ακολουθίαν, εφόσον οι ευρωπαϊκές δυ-

---

νομικό μέρος της υπόθεσης ώστε να απαντήσει τεκμηριωμένα στην κατηγορία αυτή, ο Κυβερνήτης θα ζητήσει τη γνωμοδότηση της *Θαλασσίου Δικαστηρίου Ἐπιτροπής* (μέλη Ιωάννης Γενατάς, Εδουάρδος Μάσσων, Γεώργιος Αθανασίου, γραμματέας Ν. Παγκαλάκης), η οποία και θα υποβληθεί στις 29.11.1828. Η γνωμοδότηση αυτή, της οποίας η πατρότητα για ποικίλους λόγους αποδίδεται στον Γενατά, θα υποστηρίξει, όπως προαναφέρθηκε, την εφαρμογή της αρχής της εθιμικής συλλογής *Consolato del Mare* ότι *ἡ σημαία δὲν σκέπει τὸ φορτίον, ὡς «τοῦ μόνου ὑφισταμένου ἐπὶ τοῦ θέματος ἐθιμικοῦ κανόνος ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ πρωτοτύπου δικαίου τῶν Ἐθνῶν»*, δηλαδή του φυσικού δικαίου. Παρά ταύτα η γνωμοδότηση, απηχούσα στο σημείο αυτό τη γενικότερη πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης, θα καταλήξει ότι η Ελλάδα δεν επιθυμεί, μέσω της τήρησης της μιας ή της άλλης αρχής, να θεωρηθεί ότι σιωπηρώς αποδέχεται τη ρύθμιση αυτή, εφόσον με τον τρόπο αυτό θα εστερείτο στο μέλλον την ελευθερία των κινήσεών της, εάν ανέκυπταν νέα δεδομένα. Η σχετική απάντηση του Καποδίστρια θα σταλεί προς τους Αντιπρέσβεις των Προστατίδων Δυνάμεων με σχετική μακροκελέστατη επιστολή του της 12.12.1828 όπου και αιτιολογείται η αναγκαιότητα της λήψεως των έκτακτων αυτών μέτρων λόγω της τραγικής επισιτιστικής καταστάσεως της Ελλάδας. Παράλληλα επισημαίνονται οι λόγοι για τους οποίους τα φορτία των συληθέντων σκαφών θεωρήθηκαν ότι ανήκουν στην Υψηλή Πύλη και συνεπώς αποτελούν εχθρικά φορτία μεταφερόμενα υπό την ουδέτερη σημαία της Αυστρίας. Ταυτόχρονα καθίσταται γνωστή η πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να υποβάλει τα συλληφθέντα πλοία στην κρίση του *Δικαστηρίου Λειών* καταβάλλοντας την αξία των φορτίων, εάν τελικώς διαπιστωθεί ότι συνιστούν ουδέτερη ιδιοκτησία. Είναι πάντως γεγονός, ότι, στην ανακοίνωσή του αυτή, ο Καποδίστριας θα αποφύγει έντεχνα να λάβει σαφή θέση στο ζήτημα της αναγνωρίσεως ή μη της αρχής της '*ἐνόπλης ουδετερότητας*'. Η επακολουθήσασα εμπλοκή της ελληνικής με την αυστριακή κυβέρνηση, λόγω των μετέπειτα ενεργειών του Dandolo, θα καταλήξει, μέσω και της παρέμβασης του ρώσου ναυάρχου Heyden, στη συμβιβαστική διευθέτηση της διαφοράς (ανάκληση της κατηγορίας της πειρατείας από τον Dandolo, καταβολή αποζημιώσεως από την Ελλάδα για τα φορτία των συληθέντων πλοίων). Το θέμα πάντως της αρχής, δηλαδή του δικαιώματος συλήσεως ουδετέρων σκαφών από την Ελλάδα, παρέμεινε αδιευκρίνιστο, δεδομένου ότι ούτε οι Προστάτιδες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) έλαβαν σαφή θέση επ' αυτού, ούτε όμως και ο Καποδίστριας επικύρωσε τις καταδικαστικές αποφάσεις για τα συληθέντα πλοία που εξέδωσε η *Θαλασσίου Δικαστηρίου Ἐπιτροπή*.

328. Από όσα αναφέρθηκαν στην αμέσως προηγούμενη σημείωση προκύπτει ότι ο εδώ προβαλλόμενος ισχυρισμός ότι οι Προστάτιδες Δυνάμεις «*ἐσεβάσθησαν*» το δικαίωμα αυτό της Ελλάδας δεν στερείται του στοιχείου της ρητορικής υπερβολής, το οποίο ο Γενατάς, ως "άριστος δικανικός", χρησιμοποιεί εδώ για να στηρίξει την αναλογία δικαίου μεταξύ της σιωπηράς αποδοχής της παύσεως της εφαρμογής των διεθνών συνθηκών περί ουδετερότητας και της παύσεως της ισχύος των διεθνών συνθηκών περί ετεροδικίας που είχαν υπογραφεί μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών και της Υψηλής Πύλης. Γεγονός είναι πάντως ότι, σε όλη τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων που διαμείφθησαν με σκοπό τη διευθέτηση της διαμάχης της ελληνικής κυβέρνησης με την Αυστρία, κανείς από τους διαμεσολαβήσαντες διπλωματικούς αντιπροσώπους (είτε ο γάλλος βαρώνος Juchereau de Saint-Denys είτε ο βρετανός αντιπρόσωπος Sir Dawkins είτε ο ρώσος πρόξενος κόμης

νάμεις δεν έχουν ρητώς επικαλεσθεί τις διεθνείς συνθήκες που υπέγραψαν με την Υψηλή Πύλη για την τήρηση της λεγομένης αρχής της *ένοπλης ουδετερότητας* στη Μεσόγειο, πώς είναι δυνατόν η Ρωσία να επικαλείται στη συγκεκριμένη υπόθεση την εφαρμογή του περιεχομένου των διεθνών συνθηκών που είχε υπογράψει με την Υψηλή Πύλη περί της δικαιοδοσίας των ρωσικών προξενικών αρχών επί των "μικτών" διαφορών; Από την "εύλογη" αυτή σιωπή των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων σε ένα τόσο κρίσιμο ζήτημα για τα εμπορικά συμφέροντα ανά τη Μεσόγειο, όπως ήταν το ζήτημα της κατάσχεσης εμπορικών φορτίων που μεταφέρονταν με πλοία υπό ουδέτερη σημαία, ο Γενατάς συνάγει (ή πιθανόν επιχειρεί να εκμαιεύσει) τη σιωπηρή συναίνεσή τους για την παύση της ισχύος όλων των διεθνών συνθηκών που είχαν προηγουμένως υπογραφεί με την Υψηλή Πύλη και παρείχαν ποικίλες προνομίες ή ασυλίες σε ευρωπαίους υπηκόους, ειδικά μετά την αναγνώριση της Ελλάδας ως εμπόλεμης δύναμης με τις διακηρύξεις περί ουδετερότητας (*βλ. ανωτέρω επιχείρημα α*).

Τέλος, μετά την ανάπτυξη των νομικών επιχειρημάτων του στο ζήτημα της δεσμεύσεως των Ελλήνων από το διεθνές συμβατικό δίκαιο που ίσχυε πριν από την επανάσταση, ο Υπουργός Δικαιοσύνης θα προχωρήσει στην έκθεση των ζημιών οι οποίες θα προκύψουν για το ελληνικό κράτος εάν η κυβέρνηση δεχθεί την, έστω και προσωρινή (μέχρι την τροποποίησή τους), ισχύ των συνθηκών που είχαν υπογραφεί στο παρελθόν ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη και την Υψηλή Πύλη. Συγκεκριμένα, και με δεδομένη τη δυσχερή διαπραγματευτική θέση της Ελλάδας έναντι των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών[329], θα αναφερθεί σε δύο ακανθώδη προβλήματα της περιόδου αυτής με προφανείς διεθνείς οικονομικές διαστάσεις, δηλαδή: α) στο ζήτημα της αποζημίωσης από την ελληνική κυβέρνηση των λειών που έχουν αρπαγεί

Βούλγαρης) δεν επικαλέσθηκε ρητώς την ισχύ διεθνών συνθηκών με την Υψηλή Πύλη με τις οποίες είχε συνομολογηθεί η εφαρμογή της αρχής ότι *ή σημαία σκέπει τὸ φορτίον*. Ίσως όμως ένα τέτοιο επιχείρημα να μη μπορούσε βασίμως να υποστηριχθεί δεδομένου ότι, όπως επισημαίνει ο Ortolan (Th. Ortolan, *Règles internationales et diplomatie de la mer*[3], II, Paris 1856, 124), η Συνθήκη εμπορίου Ρωσίας-Τουρκίας του 1783 ήταν απλώς μία διμερής σύμβαση εμπορίου, και δεν είχε χαρακτήρα προσχώρησης της Πύλης στις αρχές της *ένοπλης ουδετερότητας*. Αντιθέτως μάλιστα στο άρθρο 34 της συνθήκης υιοθετείται η αρχή της συλλογής εθίμων *Consolato del Mare* ότι ουδέτερα φορτία μεταφερόμενα από συλληφθέν εχθρικό πλοίο δεν μπορούν να δημευθούν, παρά το γεγονός ότι στο άρθρο 29 της ιδίας συνθήκης καθιερώνεται η αρχή «*free ships, free goods*».

329. Βλ. *f.182*, στίχ. 20-24. «*1ον* Ὅτι τὰ ἄλλα ἔθνη δὲν σπουδάζουν ποσῶς νὰ ἐλαττώσουν τὴν ἐπίῤῥοιαν, τὴν ὁποίαν χορηγοῦν εἰς αὐτὰ αἱ συνθῆκαι ὅταν πραγματικῶς τὴν ἔχουν 2*ον* ὅτι διὰ νὰ μεταποιηθῇ τὸ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον προσπαθοῦν νὰ εἰσάξουν, πρέπει ἡ Ἑλλὰς νὰ λαλήσῃ· πτωχὴ ὅμως οὖσα καὶ ἀδύνατος δὲν θέλει εἰσακουσθῇ. Τὸ κατέχειν διαφέρει τοῦ ἐπαναλαβεῖν».

επί ουδετέρων πλοίων[330] και β) στο ζήτημα της αναγνώρισης από την Ελλάδα των ποικίλων φορολογικών ή τελωνειακών ή άλλων προνομίων που είχαν κατά καιρούς παραχωρηθεί από την Υψηλή Πύλη στις νυν Προστάτιδες Δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία)[331], όπως λ.χ. η πληρωμή μειωμένων τελωνειακών δασμών από τους εμπορευομένους υπό γαλλική σημαία[332]. Όπως θα επισημάνει εάν, με αφορμή την υπόθεση αντιδικίας Καλογεράκη κατά Γλυπιπή, γίνει τελικώς δεκτό από την ελληνική κυβέρνηση το αίτημα του ρώσου προξένου Panin περί ισχύος της ετεροδικίας των ρώσων υπηκόων κατά τα συμφωνηθέντα μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας, τότε αυτομάτως δημιουργείται "δεδικασμένο" υπέρ της γενικότερης ισχύος των διεθνών συνθηκών που είχαν υπογραφεί στο παρελθόν μεταξύ ευρωπαϊκών κρατών και Υψηλής Πύλης. Το "δεδικασμένο" όμως αυτό, είναι προφανές ότι θα αποβεί σε βάρος των ελληνικών συμφερόντων. Και τούτο διότι η ελληνική κυβέρνηση θα υποχρεωθεί στο μέλλον να καταβάλει όλες τις αποζημιώσεις για φορτία που

330. Βλ. πιο πάνω σημ. 327.

331. Τα προνόμια αυτά παραχωρήθηκαν στη Ρωσία με βάση το άρθρο 20 της συνθήκης εμπορίου που υπογράφηκε μεταξύ Ρωσίας και Υψηλής Πύλης την 10/21.6.1783 (βλ. το σχετικό κείμενο στους G. F. DE MARTENS - F. DE CUSSY, *Recueil manuel et pratique de traits*, *ό.π.*, 286-287) κατά το πρότυπο των ιδίων προνομίων που είχαν επανειλημμένως παραχωρηθεί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και πρωταρχικά στη Γαλλία, με τις διομολογήσεις των ετών 1535 έως 1740. Βλ. ενδεικτικά L. RENAULT, s.v. *Capitulations*, [*La grande encyclopédie. Inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts [sous la dir. MM. Berthelot, H. Derenbourg, F.-C.Dreyfous, A. Giry (et al.)]*, 212 επ.

332. Βλ. *f.183*, στίχ. 2-7, «*Ἂς ἐνθυμηθῇ ἡ Κυβέρνησις τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Βαρόνου Δεσαινδενὴ διὰ νὰ πληρώνεται τὸ Τελώνιον ἀπὸ τοὺς Γάλλους κατὰ τὰς ὁποίας ἔχει συνθήκας ἡ Γαλλία μετὰ τῆς Πόρτας· ἐπιχείρημα τὸ ὁποῖον ἐπρόβαλεν ἐνθέρμως, καὶ μετὰ ταῦτα ἀπεσιώπησε, καὶ τὸ ὁποῖον θέλει ἀποκατασταθῇ δικαίωμα, ἐὰν παραδεχθῇ ἡ ἀρχὴ ὅτι αἱ μετὰ τῆς Πόρτας συνθῆκαι ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν*». Ο γάλλος πρέσβης, βαρώνος Antoine Juchereau de Saint-Denys, ενεργούσε, ήδη από τον Ιούνιο του 1828, και ως εμπορικός πράκτορας της Γαλλίας (FLEMING, *John Kapodistrias*, *ό.π.*, 42, 43 και στο *Παράρτημα Εγγράφων* της μελέτης αυτής 14, 31, 33· ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Antoine Juchereau de Saint-Denys, Προξενικός Πράκτωρ της Γαλλίας εν Ελλάδι (1828-1829)», *ΔΙΕΕΕ* 21 (1978), 21-58). Συναφής με το εδώ αναφερόμενο ζήτημα η επιστολή του Ιω. Καποδίστρια προς τον de Saint-Denys της 26.10.1828 (BETAN, *Επιστολαί Ι. Καποδίστρια*, τ. Α΄, *ό.π.*, 291) όπου ο Κυβερνήτης υπόσχεται, καταρχήν, την τήρηση των προνομίων που είχαν παραχωρηθεί από την Υψηλή Πύλη σε ξένες προξενικές αρχές αν και δεν θεωρεί, όπως ο ίδιος αναφέρει, κατάλληλη την χρονική αυτή στιγμή για να εξετάσει ποιά ακριβώς ήσαν τα δικαιώματα και τα προνόμια αυτά. Από τα εδώ αναφερόμενα προκύπτει ότι ο γάλλος πρόξενος δεν επέμεινε τελικώς στη διεκδίκηση των τελωνειακών προνομίων. Ωστόσο, όπως επισημαίνει στο υπόμνημά του ο Γενατάς, εάν τελικώς γίνει δεκτό στην παρούσα υπόθεση από την ελληνική κυβέρνηση το επιχείρημα του Panin ότι οι συνθήκες που είχαν υπογραφεί με την Τουρκία πριν από την ελληνική επανάσταση παραμένουν ισχυρές, ελλοχεύει ο κίνδυνος μίας εκ νέου προβολής του αιτήματος αυτού, το οποίο, όπως είναι προφανές, θα μπορεί πλέον να βασισθεί επί ισχυρότερης νομικής βάσεως.

είχαν αρπαγεί επί πλοίων με ουδέτερη σημαία και να εισπράττει μειωμένους τελωνειακούς δασμούς από τους εμπόρους ευρωπαϊκής υπηκοότητας.

Το μακροσκελές υπόμνημα του Ιωάννη Γενατά επί της αντιδικίας Καλογεράκη-Γλυπιπή ολοκληρώνεται με τη διαβεβαίωση του Υπουργού της Δικαιοσύνης προς τον Ιωάννη Καποδίστρια ότι η γνωμοδότησή του αυτή δεν είχε παρά μόνον ένα σκοπό: να αιτιολογήσει πληρέστερα τις θέσεις που ήδη έχει υποστηρίξει στην υπόθεση αυτή («*... εἰ μὴ μόνον διὰ νὰ δικαιολογηθῶ ἐνώπιον τῆς Υ(μετέρας) Ε(ξοχότητος) ...*»), χωρίς καμμία απολύτως πρόθεση να φέρει σε δυσχερή θέση την κυβέρνηση η οποία έχει ανάγκη «*ν' ἀποφεύγῃ πᾶν μέτρον κρίσιμον*». Για τον λόγο άλλωστε αυτόν απέφυγε, όπως τονίζει, να αποκριθεί ευθέως προς τον Panin ή να προβεί σε κάποιου είδους «*διακοίνωση*» προς τον Ρίζο (Υπουργό των Εξωτερικών τον Νοέμβριο του 1829 όταν συντάσσεται το υπόμνημα), παρά το γεγονός ότι και οι δύο αυτοί τον έχουν επικρίνει με σφοδρότητα για τις νομικές απόψεις που εξέφρασε επί του ζητήματος. Η μάλλον "ταπεινόφρονη" αυτή διαβεβαίωση ή ομολογία, προερχόμενη από τη γραφίδα ενός επιφανούς νομικού, ο οποίος όμως ταυτόχρονα διαθέτει και την ιδιότητα του Υπουργού της Δικαιοσύνης, αφήνει ασφαλώς να διαφανούν οι δυσχέρειες που μοιραίως είχε να αντιμετωπίσει η νεοπαγής κυβέρνηση του Ιωάννη Καποδίστρια στην προσπάθειά της να διασφαλίσει την ορθή απονομή της δικαιοσύνης εν μέσῳ πιέσεων, επικρίσεων και εσκεμμένων ή μη παρερμηνειών των νομικών επιχειρημάτων και διαδικασιών από εγχώριους ή ξένους παράγοντες. Ωστόσο, παρά τη μετριοπάθεια της δήλωσης αυτής, όπως άλλωστε προκύπτει από ένα μεγάλο τμήμα του αρχειακού υλικού του Υπουργείου της Δικαιοσύνης, ένα είναι βέβαιο. Κατά την πραγμάτευση των νομικών ζητημάτων που εφέροντο προς επίλυση ενώπιόν του, ο Ιωάννης Γενατάς επιχείρησε να "υποτάξει" την ερμηνεία των διάσπαρτων επιμέρους ρυθμίσεων[333] στις θεμελιώδεις αρχές του «*ἀρχέτυπου*» ορθού λόγου, του «*ὑπάρξαντος πρὸ τῶν νόμων*». Η ερμηνευτική του όμως αυτή κριτική προσέγγιση, με την οποία ενίοτε έντεχνα "υπερβαίνει" τα χωρία των διατάξεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, υπηρετούσε σκοπούς υπαγορευόμενους από την τότε ιστορική αναγκαιότητα· τη διασφάλιση της στοιχειώδους εθνικής ανεξαρτησίας και αξιοπρέπειας[334]

333. Των Ψηφισμάτων των πρώτων Εθνοσυνελεύσεων, των νομοθετημάτων της καποδιστριακής περιόδου, αλλά και των επιμέρους ρυθμίσεων του ιουστινιάνειου δικαίου του οποίου και αποδεικνύεται άριστος γνώστης.

334. Πρβλ. και την απάντηση του Γενατά στις παρατηρήσεις του κόμη Πάλμα επί του άρθρου 81 της *Εγκληματικής Διαδικασίας* του 1830 σχετικά με την αυτούσια εισαγωγή στην Ελλάδα ευρωπαϊκού Ποινικού Κώδικα (Τοπτσόγλου, Διοργανισμός Δικαστηρίων και Διαδικασίαι του 1830, *ό.π.*, 193 σημ. 1, 195).

και την επανόρθωση των κοινωνικών αδικιών και ανισοτήτων στο εσωτερικό μιας χώρας η οποία, όπως ο ίδιος πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει, «*πτωχὴ οὖσα καὶ ἀδύνατος δὲν θέλει εἰσακουσθῆ*»[335]. Από την άποψη αυτή, ο "ορθός λόγος" δεν αποτελεί παρά ένα μέσον ενδελεχούς επιστημονικής επεξεργασίας και ερμηνείας των πηγών του ρωμαϊκού δικαίου υπό την έννοια ότι η διαμόρφωση και η αλληλουχία των νομικών εννοιών και συλλογισμών προσδιορίζονται μεν δια της λογικής μεθόδου ερμηνείας των κειμένων, αλλά σε απόλυτη συνάρτηση με τις κυρίαρχες πολιτειακές, κοινωνικές ή ηθικές αναγκαιότητες της δεδομένης ιστορικής συγκυρίας[336]. Κατ' αυτόν όμως τον τρόπο, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος στην περίφημη μελέτη του περί της ελεύθερης ερμηνείας του δικαίου, το εφαρμοζόμενο δίκαιο αναδεικνύεται, όχι ως «*δίκαιον ἀπολύτου ὀρθότητος*», αλλά ως «*δίκαιον ὀρθόν*»[337].

Λέξεις-κλειδιά: αναδρομικότητα των νόμων, διεθνείς συμβάσεις με προκάτοχο κράτος, προνόμιο ετεροδικίας, πειρατεία, αποζημιώσεις ξένων υπηκόων, imperium, αιρετοκρισία, δικαστήρια επιεικείας, έκτακτα δικαστήρια (επιτροπές), αρχή της τελείας διακρίσεως των λειτουργιών, ορθός λόγος, φυσικό δίκαιο, λογικό δίκαιο, *Πολιτικό Σύνταγμα Τροιζήνος* 1827, ΙΘ΄ Ψήφισμα (Δικαστικός Οργανισμός 1828), ΙΒ΄ Ψήφισμα (της Δ΄ Εθνικής Συνέλευσης Άργους), *Πρωτόκολλο του Λονδίνου* της 22.3.1829, *C.J.*1.14.7, *Nov.(Just.)* 19, *C.J.*5.5.8-.9, *C.J.*1.2.21.2, *C.J.*1.2.22.1, *C.J.*4.32.27, *D.*1.3.19, *C.J* 5.27.10.

335. *f.182*, στίχ. 23.

336. Για τη μετάβαση, κυρίως από τα τέλη του 19ου αι., από την ιδέα ενός αιώνιου, πανεθνικού και αμετάβλητου φυσικού δικαίου στην έννοια του "συγκεκριμένου" ("μεταβλητού") φυσικού δικαίου του οποίου τα συστατικά στοιχεία προσδιορίζονται από την χρονικότητα και την ιστορικότητά του βλ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, *Ζωντανό και Φυσικό Δίκαιο*, *ό.π.* (σημ. 117), 254 επ. και 437 επ. (όπου και η κριτική επισκόπηση των βασικών θεωριών που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της "αναγέννησης" του φυσικού δικαίου κατά τους νεότερους χρόνους κυρίως από τους R. Stammler, H. Coing, M. Mayer, Ed. Spranger, Ar. Kaufmann, E. Fechner, W. Maihofer).

337. Η ελευθέρα ερμηνεία του δικαίου, *ό.π.* (σημ. 149), passim, κυρίως 22-23.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1[1]

68/1
Ἀρ.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ
Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Πρὸς τὸν κατὰ τὰς Βορείους Κυκλάδας Ἔκτακτον ἐπίτροπον

Συνοδεύεται ἀγωγὴ τοῦ Κυρίου Καλογεράκη ῥωσσικοῦ ὑπηκόου κατὰ τοῦ Κυρίου [2] Γλυπιπῆ πρὸς τὸν Κύριον Βλασσόπουλον, ἐμπεριέχουσα ἄλλα δέκα ἔγγραφα [3] ἀναφερόμενα εἰς αὐτήν.

[4] Ἡ Κυβέρνησις ἀφορῶσα εἰς ὅσα τὰ ἔγγραφα ταῦτα διαλαμβάνουν, [5] κρίνει ἀναγκαῖον νὰ θεωρηθῇ μὲ τὴν ἀπαιτουμένην προσοχὴν ἡ ὑπόθεσις αὕτη, ὥστε [6] νὰ γενῇ καταφανὴς ἡ ἀλήθεια, καὶ νὰ εὕρῃ τὸ δίκαιόν του ὁ ἀδικούμενος.

[7] Ὅθεν θέλεις λάβει εἰς σκέψιν τὴν ἀγωγὴν ταύτην, καὶ μετὰ τὴν ἀκρι [8] βῆ παρατήρησιν ὅλων τῶν ἐγγράφων θέλεις προσκαλέσει τὸν ἐπὶ τὰς ἐμπορικὰς [9] ὑποθέσεις τῆς ῥωσσίας ἐν Σύρᾳ εὑρισκόμενον, εἰς τὸ νὰ διορίσετε ὁμοῦ μικτὴν ἐπι [10] τροπὴν συγκροτούμενην ἀπὸ Ἕλληνας καὶ ῥώσ-

---

Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στους κ. Γεωργιο Πολυδωρακη, Εμπειρογνώμονα-Σύμβουλο Β΄ του Υπουργείου Εξωτερικών, και στον συνάδελφό μου, Ερευνητή Β΄ Βαθμίδας του ΚΕΙΕΔ, κ. Ιωαννη Χατζακη, για την πολύτιμη βοήθεια που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια της εργασίας μου στα *Αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών*. Κατά τη μεταγραφή όλων των κειμένων που ακολουθούν διατηρήθηκαν οι υπογραμμίσεις λέξεων ή φράσεων που περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα κείμενα.

[1] *Α.Υ.Ε., 1829, Φάκ. 68/1β (Απαιτήσεις ξένων υπηκόων).*

Ως τίτλος γραμμένος οριζόντια σε τμήμα της πίσω σελίδας (ο οποίος χρησιμεύει ως εξώφυλλο του διπλωμένου εγγράφου):
«416 Γραμ(ματεία) τῆς Ἐπικρατείας
2634
Διευθύνοντος πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν/ Ἐξωτερικῶν Γραμματέα τῆς Κυβερνήσεως
Ἐν Ναυπλίῳ 4 Φεβρουαρίου 1829
Ὁ Γραμ(ματεὺς) τῆς Ἐπικρατείας
Ν. Σπηλιάδης

297
(ακολουθεί η σφραγίδα της Γραμματείας της Επικρατείας)».

Επίσης, στο πλαϊνό δεξιό τμήμα του εξωφύλλου και κάθετα, αναγράφεται:
«Ἀρ. 416
Γραμ(ματεία) τῆς Ἐπικρατείας».

σους, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς θέλει συμφωνηθεῖ μεταξύ Σας, καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀπόφασις θέλει εἶσθαι l[11] ἀνέκκλητος[i]. Προηγουμένως δὲ θέλεις ἐξετάσει ἐὰν ὁ Ἔπαρχος εἶχε τὴν l[12] ἐξουσίαν νὰ διορίσῃ τὴν ἐπιτροπήν, ἥτις εἶχε κάμει τὴν ἀπόφασιν, καὶ τούτου δο l[13] θέντος ἡ ὑπόθεσις θέλει παρουσιασθῇ εἰς τὴν Μικτὴν ἐπιτροπὴν ὡς πρότερο l[14] παρουσιάσθη. ἐὰν δὲ δὲν εἶχε τοιαύτην ἐξουσίαν, ἡ ἀπόφασις τῆς ἐπιτροπῆς l[15] ἐκείνης θέλει θεωρηθεῖ ὡς μὴ ὑπάρχουσα[ii].

l[16] Προπάντων δὲ καὶ πρὶν τοῦ διορισμοῦ τῆς αἱρετοκρισίας θέλεις φροντίσει l[17] νὰ γενοῦν αἱ εἰς τὰ ἄρθρα 2ον καὶ 3ον συνοπτικῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀναφέροντος [[δ]] l*f.1v* [1] διαλαμβανομένης ἐξασφαλίσεως δηλαδὴ, εἴτε ἐγγύησις ἀξιόχρεως ἐκ μέρους τοῦ ἐναγο l[2] μένου, εἴτε μεσεγγύησις τῶν πραγμάτων αὐτοῦ.

l[3] Τὴν ἀπόφασιν τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς θέλεις ἐκτελέσει κατὰ τὴν τάξιν. l[4] Τὴν παροῦσαν ὁ ἴδιος ὁ ἐνάγων θέλεις σοι ἐγχειρίσει προσωπι l[5] κῶς.

Ἐν Πόρῳ τῇ 25[η] Μαΐῳ 1828

Ὁ Κυβερνήτης

Ἰωάννης Καποδίστριας (υπογραφή)

Ὁ Γραμ(ματεὺς) τῆς Ἐπικρατείας

Σ(πυρίδων) Τρ(ικούπης)

2[iii]

Ἀριθ. 2397

Ἑλληνική Πολιτεία

Πρός τόν Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος

Ὁ Ἔκτακτος Ἐπίτροπος τῶν Βορείων Κυκλάδων

Κατά τήν Σεβαστήν διαταγήν τῆς Κυβερνήσεως διορίσθη ἐνταῦθα ἐπιτρο l[2] πή διά νά δικάσῃ τήν μεταξύ τοῦ Κυρίου Σ. Καλογεράκη καί τοῦ Κ. Γλυπιππῆ δια l[3] φοράν ὥστε νά ἀποφασίσῃ κατά τούς νόμους, κατ' εἴ-

---

i. Στο σημείο αυτό του κειμένου, στο αριστερό περιθώριο του εγγράφου και οριζόντια, αναγράφεται το ακόλουθο κείμενο ως παραπομπή (με την ένδειξη ^): «Παρατηρήσατε l ὅμως ὥστε τὰ l ὑποκείμε l να ταῦτα νὰ εἶναι l ἀμέμπτου χαρακτῆρος καὶ διόλου l ἀπροσωπόληπτοι l καὶ ἄσχετοι».

ii. Ακολουθούν τρεις διαγεγραμμένες σειρές.

iii. *Γ.Α.Κ., Φάκ. 174, Ἀρχεῖο περιόδου Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια, Γενική Γραμματεία (έγγραφα από 20-21.12.1828).*

δησιν δέ τοῦ πρώτου ἔλα |[4] βε ἡ ἔκτακτος αὕτη ἐπιτροπή ἀξιόπιστον ἐγγύησιν παρά του δευτέρου, διά νά |[5] μήν ἀναχωρήσῃ ἐντεῦθεν. ἀλλ᾽ ἐν ᾧ ἐκαταγένετο ἡ δικαστική ἐπιτρο |[6] πή εἰς τό Χρέος της, ὁ κύριος Καλογεράκης διά ὑποθέσεώς του ἰδίας ἀνεχώ |[7] ρησεν πρό τεσσαράκοντα ἤδη ἡμερῶν δι᾽ Αἴγιναν ὑποσχεθείς ἐπί τῆς ἀνα |[8] χωρήσεώς του ὅτι θέλει ἐπιστρέψει μετά εἴκοσι ἡμέρας, μέχρι τοῦδε δέν |[9] ἐπέστρεψεν ἀκόμη, ἀλλ᾽ ὑπῆγε μάλιστα πρός τάς Πάτρας, καθώς ἀναφέρει, |[10] ὁ ἀναφερόμενος, ὁ ὁποῖος παραπονεῖται καθ᾽ ἑκάστην δά τήν ἀναβολήν τῆς |[11] ὑποθέσεως ταύτης καί τῆς ἀποφάσεως. ἀγνοῶν τί νά πρά |[12] ξω περαιτέρω, ἀναφέρομαι πρός τήν Σεβαστήν Κυβέρνησιν, καί παρακαλῶ νά |[13] λάβῃ ὑπ᾽ ὄψιν τήν ἐπισυναπτομένην ἀναφοράν καί νά διατάξῃ ὅ,τι ἤθελεν |[14] ἐγκρίνει.

Ἐν Σύρᾳ τῇ 20 δεκεμβρίου 1828

Ὁ ἔκτακτος ἐπίτροπος

Κ. Μεταξᾶς

Ὁ Γραμματεύς

Β. Κουρουσόπουλος

Ἀναφορά Κ. Γλυπιπῆ

Ἐκλαμπρότατε ἐ.ἐ. τῶν Βορείων Κυκλάδων

Ἐ. Κύριε,

Κατά τήν 20 τοῦ παρελθόντος νοεμβρίου, ἀνεφέρθην εἰς τήν ὑ. ἐ. |[2] διά νά ἐμποδίσῃ τήν ἀπό ταύτην τήν νῆσον μελετημένην |[3] ἀναχώρησιν τοῦ Κου Σπυρίδωνος Καλογεράκη, καί νά τόν ὑ |[4] ποχρεώσῃ εἰς τό νά δώσῃ ἀξιόχρεον ἐγγύησιν, διά τούς |[5] κόπους, ἔξοδα καί ζημίας μοι ἐπροξένησεν, καί ἤθελον |[6] μοι προξενηθεῖ, ἤ εἰς τό νά ἀφήσῃ ἐπίτροπόν του νά τοῦ παρ |[7] ρησιάζῃ εἰς τήν ἔ. ἐπιτροπήν, ἥτις μέλλει νά δια |[8] δικάσῃ τάς ἐν τῷ μεταξύ μας διαφοράς.-

[9] Εἰς τήν ἔγγραφην ἐκείνη ἀναφοράν μου, ἀνέφερα τάς διαφα |[10] νεῖς παρακλήσεις μου ἀλλ᾽ ἡ ὑ.ἐ. δέν ἠθέλησε νά δώσῃ |[11] τήν ἀποχρῶσαν ἱκανοποίησιν εἰς τά δίκαια ζητήματά μου.

[12] αὐστηρότης καί ἀμεριμνησία ἐφάνη δι᾽ ἐμέ τόν Ἕλληνα, καί τό ἀντί |[13] παλον εἰς τόν ἐναντίον μου ὑπήκοον ῥῶσσον. Εἰς ποῖον |[14] ἄλλον ὡς Ἕλλην ἤθελε καταφύγω παρά εἰς σέ τόν προστά |[15] την μου;

[16] Ὁ Κύριος Καλογεράκης ἀνεχώρησεν ἤδη ἡμέρας τριάντα καί ὀκτώ |[17] δέν ἄργησεν ὁ Κύριος Καλογεράκης. Μετεφέρθη εἰς Πάτρας |[18] ὅπου θέλει διατρίβει διά πολύ διάστημα καιροῦ δι᾽ ἐπι |[19] στασίαν ῥωσικήν ἐπεφορτίσθη. ἡ μεταξύ αὐτοῦ καί ἐμοῦ διαδικα |[20] σία μένει διακεκομμένη μέ ἄμμετρον ζημίαν μου, ἀκόμη καί |[21] τῶν πρός ζωάρκειαν καί τῆς τιμῆς μου.

[22] ἡ ὑ. ἐ. διά φωνῆς μοῦ εἶπεν ἔκτοτε ὅτι εἰς διάστημα ιε᾽ ἡμερῶν |[23] θέλει ἐπιστρέψει καί ὅτι τήν αὐτήν ἐ. ἀπόφασίν σας ἐλάβετε |[24] ἔγγραφον.

[25] Τοιαύτην ἀναβολήν ἐπέφερεν, ἡ ἐλευθέρα συγχώρησις τῆς ἀναχωρή [26] σεως τοῦ Κου Καλογεράκη ὥστε νά μοῦ κρατεῖ χεῖρας καί πόδας [27] ἀλυσσομένον καί ἀφ᾽ οὗ ἕνεκεν αὐτοῦ μοι ἀφηρέθη ἡ πί [28] στωσις [creditol] τῶν ἐντερέσων μου καί τῆς τιμῆς μου νά ἀνικανῶ [29] ἐκ τούτου καί εἰς τά πρός ζωάρκειαν.-

[30] ἡ ὑ. ἐ. δύναται νά διορθώσῃ τό παρημελημένον, καί νά ἀπο [31] καταστήσῃ τό δίκαιον, εἰς τήν ἀδικίαν μοι γίνεται διά τήν [32] ἀναβολήν.

[33] Εὔελπις ὢν κατά τοῦτο, δέν φρονῶ νά μέ καταντήσῃ εἰς τοιαύτην [34] ἀνάγκην, ὥστε νά βιασθῶ ἄκων [35] εἰς τό νά ἀναφερθῶ εἰς τόν [36] ἐ. ἡμῶν κυβερνήτην διά νά ζητήσω ἐκεῖνο ὅπου καί ἡ ὑ. ἐ. [37] ἐδύνατο νά προενεργήσῃ καί ἤδη δύναται νά ἐπιδιορθώσῃ.

μέ τό προσῆκον σέβας ὁ εὐπειθής

Σύρᾳ τῇ 17 δεκεμβρίου 1828 Κωνσταντῖνος Ν. Γλυπιπῆς

3[i]

f. 43

[χρονο(λο)γία]

1829

8βρίου 19

150 Ἰδιαίτερον

Πρὸς τὸν κατὰ τὰς Βορείους Κυκλάδας Ἔκτ(ακτον) Ἐπίτροπον

Ὑπὸ δύο ὄψεις ἐξετάζω τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. 4804 ἀναφοράν σας, τῆς 5 8βρίου 1829·

1ον:

Ἢ πρόκειται περὶ ἐκλογῆς διαιτητῶν, διότι ὁ Πρόξενος ἢ Ἀντιπρόξενος στοχάζεται [2] ν᾽ ἀνανεώσῃ συνηθείας ὑπὸ ὁποιουσδήποτε λόγους, ὡς ἦσαν ἐπὶ Τουρκίας, καὶ εἰς περί [3] πτωσιν τοιαύτην πληροφορεῖσθε ἀπὸ τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. 110 ἀπάντησιν τῆς Γραμματείας [4] ταύτης, πῶς ὀφείλετε νὰ θεωρεῖτε παρομοίας ἀπαιτήσεις, ποσῶς μὴ προσέχων εἰς [5] τοιαῦτα παράδοξα.- Ὀφείλομεν, ναί, νὰ μετερχώμεθα πᾶσαν μετριοφροσύνην, [6] ἀλλ᾽ ὄχι νὰ παραχωρῶμεν παραμικρόν, πρὶν ῥηταὶ συνθῆκαι προσδιορίσουν [7] τὴν ἰσχὺν τῶν Προξένων.-

---

i. *E.B.E., Ὑπουργεῖον Δικαίου, Κῶδιξ Γ΄ 26, Πρωτόκολλον τῶν Ἐξερχομένων (ἔγγραφα 16.9.1829-10.2.1830).* Η μεταγραφή του κειμένου αυτού, καθώς και του κειμένου με αρ. 5, έγινε από την επί διετία συνεργάτιδα του *Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* της Ακαδημίας Αθηνών, εκπαιδευτικό κ. Ελενη Μπαζινη-Νικολοπουλου, στο πλαίσιο των εργασιών του ερευνητικού του προγράμματος *«Ανέκδοτα έγγραφα του Υπουργείου Δικαίου της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου (1824-1830)»*, προς την οποία απευθύνω τις θερμότατες ευχαριστίες μου.

Ἄλλο εἶναι νὰ λαλήσωμεν περὶ τῶν ἐπὶ Τουρκίας |[8] Προξένων, ὅπου μὴ ὑπαρχούσης τακτικῆς Δικαστικῆς ἐξουσίας, καὶ διὰ τὴν ἀμά |*f. 44* [1] θειαν των ἀκόμη οἱ Τοῦρκοι τοὺς παρεχώρησαν πολλά, καὶ |[2] Ἄλλο νὰ λαλήσωμεν περὶ Προξένων εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔθνος ἀναγεννώμενον, |[3] μηδὲν παρὰ τῶν Τούρκων κληρονομῆσαν, ἔθνος τὸ ὁποῖον ἀπέκτησεν τὰ Ἀρ |[4] χέτυπα δίκαιά του, τὸ ὁποῖον ἔχει Δικαστικὴν ἐξουσίαν, καὶ τὸ ὁποῖον εἰσέτι δὲν |[5] ἐδέχθη Προξένους εἰμὴ τοὺς πρὸς οὓς ἔδωκε τὴν ἄδειαν τῆς ἐνεργείας (l'exequatur).|

[6] Ὁποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι μόλον τοῦτο ἡ βάσις τοῦ τοιούτου δικαίου τῆς Ἑλλάδος, ὀφείλετε |[7] νὰ μετέρχεσθε τὴν ἀνήκουσαν εἰς πτωχὸν Κράτος μετριοφροσύνην, ἀλλὰ τίποτε νὰ μὴ |[8] παραχωρῆτε πρὶν ῥηταὶ συνθῆκαι προσδιορίσουν τὰ δέοντα.

2ον:

[9] Ἡ πρόκειται περὶ ἁπλῆς καὶ καθαρᾶς νέας ἐκλογῆς διαιτητῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τοῦ διαιτη |[10] τοῦ ἐκλογὴ κρέμαται ἀπὸ τὴν θέλησιν τῶν διαφερομένων, μὴ συγκατανεύοντος |[11] τοῦ ἑνός, μένει εἰς τὸν ἄλλον νὰ προσφύγῃ εἰς τὰ ἤδη καταστηθέντα Δικαστήρια.|

[12] Κατὰ τὰ ὁποῖα σᾶς ὑπεβλήθησαν ἴχνη θέλετε ὁδηγηθῆ, ἀναφέρων λεπτομερῶς |[13] πρὸς τὴν Γραμματείαν ταύτην πᾶν ὅ,τι προκύψῃ εἴτε ἐκ τῆς προκειμένης ὑποθέσεως εἴτε |[14] ἐξ ἄλλης τινός παρομοίας».

4[i]

Nauplie, le 2 novembre 1829

No 3 68|1
À Mr Rizo[ii]

Monsieur,

Le Sr Calloyeraky qui remplit les fonctions |[2] de Consul de Russie à Patras, ayant porté plainte |[3] contre le Sr Constantin Glipipi, marchant Sciote |[4] pour le rapt d'un navire Russe appartenant | [5] au premier et nommé Aristide; le Gouvernement |[6] Grec avait ordonné dès le mois de mai 1828 que cette |[7] affaire fut examinée et jugée sans appel par une |[8] commission mixte composée de quatre négociants |[9] Russes et Grecs.

|[10] Cette commission composée des S[rs] Za | [11] haroff, Douma, Danessi et Dimitracopoulo |[12] fut instituée au mois de juillet 1828. Les |[13] travaux furent retardés par différentes circonstan |[14] ces jusqu'au décès du Sr Danessi et la

i. *A.Y.E., 1829, Φάκ. 68/1β (Ἀπαιτήσεις ξένων ὑπηκόων).* Στο εξωτερικό δίπλωμα του φύλλου αναγράφεται η ένδειξη: «Ἀρ. 415 Πάνιν Ἀπάντησις 392».

ii. Αναγράφεται στο κάτω άκρο, αριστερά του πρώτου φύλλου.

nomi |[15] nation du Sr Dimitracopoulo aux fonctions | [16] de Gerousiaste.

|[17] Le fondé des pouvoirs de Mr Calloyreraky |[18] a engagé le commissaire extraordinaire des |[19] Cyclades Moreates de nommer d'autres négociants |*f.1v* [1] Grecs membres de la Commission mixte, mais |[2] Mr Calergi l'eut refusé jusqu'à nouvel ordre |[3] parce que le Gouvernement lui a prescrit d' |[4] envoyer toutes les affaires judiciaires devant les tribunaux de l'Etat.

|[5] Le Ministère Impérial ne m'a encore |[6] transmis aucun ordre sur l'étendue de la |[7] jurisdiction à laquelle devront être soumis les sujets Russes dans ce Pays, et les relations |[8] ne pourront être déterminées qu'à la suite des |[9] Conventions qui seront conclues inséparément.

|[10] Quant au cas présent il est à observer |[11] que comme la réclamation du Sr Calloyeraky |[12] est antérieure à l'institution de Tribunaux |[13] celle-ci ne saurait par un effet rétroactif |[14] annuler la décision première du Gou |[15] vernement. Je dois donc Vous prier, |[16] Monsieur, de vouloir bien intervenir |[17] pour que les membres de la commis |[18] sion mixte soient portés au nombre |[19] complet et pour que l'affaire en |[20] question puisse être enfin jugée définitivement |*f.2* [1] et | [2] sans appel. Agréer, Monsieur, l'assurance de ma haute Considération.

Comte Panin

5[i]

f. 171
[ἀριθμὸς ἐξερχομ.] 500

[χρονο(λο)γία]
1829
Νοεμβρίου 12

Πρὸς τὸν Ἐξοχώτατον Κυβερνήτην τῆς Ἑλλάδος. |

Ἐξοχώτατε! |

Ἔχων πολλὰ ἀντικείμενα νὰ ὑποβάλω πρὸς τὴν Ὑ(μετέραν) Ἐ(ξοχότητα) σπεύδω νὰ τὴν |[2] ὑποβάλω·-

.....

f. 173

i. *E.B.E., Ὑπουργεῖον Δικαίου, Κώδιξ Γ΄ 26, Πρωτόκολλον τῶν Ἐξερχομένων (ἔγγραφα 16.9.1829-10.2.1830).*

5ον i

Μὲ ἄκραν μου δυσαρέσκειαν χρεωστῶ νὰ ἐνασχολήσω τὴν Ὑ(μετέραν) Ἐ(ξοχότητα) καὶ |2 εἰς ἄλλην τιναν ὑπόθεσιν· ἐπειδὴ δὲ περὶ ταύτης ἔκαμα χωριστὴν ἀναφοράν, |3 παρακαλῶ τὴν Ὑ(μετέραν) Ἐ(ξοχότητα) νὰ τὴν ἀναγνώσῃ ὅλην πρὸς δικαιολογίαν μου.

.....

f. 176

.....

[5] Ἔπεται ἡ ἀναφορὰ περὶ ἧς ὁ λόγος εἰς τὸ ἀνωτέρω 4ον ἄρθρον.- |

[6] Μ' ἐζητήθη νὰ γνωμοδοτήσω περί τινος αἰτήσεως τοῦ Κ(υρί)ου Καλογεράκη, ἀπαι |7 τοῦντος ἐπιμόνως νὰ κριθῇ ἡ μετά τινος Κωνσταντίνου Γλυπιπῆ διαφορά του ἀπὸ |8 Ἐπιτροπήν, καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ συνήθη Δικαστήρια. Εἰς τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην, ἔδω |9 κε τελευταίαν ἀφορμὴν ἔγγραφόν τι τοῦ Κ(υρί)ου Πάνιν.- Ἀγνοῶ ἔπειτα τί καὶ πῶς |10 ἔγραψεν ὁ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματεὺς τῆς Κυβερνήσεως. Ἐξεύρω ὅμως ὅτι ὁ Κό |11 μης Κ(ύριος) Πάνιν, μετὰ τοῦ ὁποίου ἔλαβα τὴν τιμὴν νὰ συνομιλήσω, μ' ἔκαμε διαφόρους |12 παρατηρήσεις, παραπονούμενος ὅτι ἐγὼ εἶχα συμβουλεύσει κακῶς τὴν Κυβέρνησιν. |

[13] Ἐγὼ ἔγραψα μόνον πρὸς τὴν Κυβερνησίν μου ὡς Νομικός, κ' ὄχι ὡς Διπλωμάτης. |14 Ἐὰν ὁ Ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματεύς, ὅστις γράψας πρὸς τὸν Κόμητα Πάνιν, ἀγνοῶν |15 τὴν ὕλην, ἠθέλησε νὰ μὲ προσάψῃ κατηγορίαν, κρίνω χρέος μου νὰ προσφέρω πρὸς |16 τὸν αὐτὸν Ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Γραμματέα τὰς ἀποκρίσεις μου εἰς ὅσας παρατηρήσεις |17 μ' ἔγιναν, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν Κυβέρνησιν. |

[18] Τέσσαρες ὑπῆρξαν αἱ παρατηρήσεις |

[19] Ἡ 1η: «ὅτι ἐθεωροῦσεν ὡς ὑβριστικὴν τὴν πρὸς τὸν Κ(ύριον) Καλογεράκην ἔκφρασιν «αὐτὸς |20 ἑαυτὸν αἰτιάσθω» διότι ἄφισε νὰ παρέλθῃ σχεδὸν εἷς ἐνιαυτὸς χωρὶς νὰ ἐπικαλεσθῇ |21 «τὴν παρὰ τῶν διαιτητῶν ἢ τῆς διωρισμένης Ἐπιτροπῆς τελείωσιν τῆς ὑποθέσεώς του, ὥστε |22 «ὁ περὶ τοῦ Δικαστικοῦ Ὀργανισμοῦ Νόμος, τὴν εὑρῆκεν ἐκκρεμῆ». |

[23] Ἐμπρώτοις δὲν ἐξετάζω ποσῶς ἂν εἰς τὸ Διπλωματικὸν ὕφος ἔχῃ καλῶς, ἢ ὄχι, τὸ «αὐ |24 τὸς ἑαυτὸν αἰτιάσθω»· ὡς Νομικὸς ὅμως ἔχω τὴν τιμὴν νὰ τὸν παρατηρήσω ὅτι μετε |25 χειρίσθην τοῦ Νόμου τὴν ἔκφρασιν, καὶ δὲν δύναμαι ποτὲ νὰ ἐρυθριάσω, μεταχειρισθεὶς |26 νόμου τινὸς τὰς ἐκ-

i. Βλ. τη συνοπτική παρουσίαση των λοιπών ζητημάτων, τα οποία εκτίθενται στο υπόμνημα της 12.11.1828, στη σημ. 17 της μελέτης αυτής.

φράσεις.- Δι' ὅλας τὰς παραδρομὰς ἢ ἐλλείψεις, ὅθεν προκύπτει ζημία |[27] ἀπό τινος ἀμέλειαν, ὅλοι οἱ νόμοι φωνάζουν «αὐτὸς ἑαυτὸν αἰτιάσθω». Τὴν αὐτὴν ταύτην |[28] φωνὴν ἐξέπεμψε πρὸ τῶν νόμων αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος, ὁ πρὸ τῶν νόμων ὑπάρξας. |

[29] Ἐὰν δ' ὁ Κ(ύριος) Καλογεράκης δὲν ὑποφέρῃ ν' ἀκούσῃ ὅτι ἠμέλησε κ' θεωρεῖ τὴν ἔκφρασιν |[30] ὡς τρόπον τραχύν, δὲν ἁρμόζει εἰς ἐμὲ νὰ προσθέσω τι περισσότερον, καθότι ἐγὼ ἐπιφορ |[31] τίσθην ν' ἀντιθέσω μόνον τὸν ὀρθὸν λόγον εἰς τὰ εὔλογα. Ὀφείλω δὲ νὰ παρατηρήσω |[32] ὅτι ὁ Κ(ύριο)ς Καλογεράκης χρεωστεῖ νὰ γνωρίσῃ τὴν ἐπιείκειαν τῆς Γραμματείας, καθότι ἡ Κυβέρ |[33] νησις δὲν δύναται νὰ λησμονήσῃ ὅτι ἀφ' οὗ ἡ Ἐπιτροπὴ

[34] ἐδιορίσθη ὁ Κ(ύρι)ος Καλλέργης ἐμπό |[35] δισε τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Γλυπιπῆ, καὶ ἔπειτα αἰτήσας ἄδειαν εἴκοσι ἡμερῶν, ἀνεχώρησε, |[36] καὶ δὲν ἐπέστρεψε πλέον· διὰ τὸ ὁποῖον κατ' αἴτησιν τοῦ ἀντιδίκου του ἔγραψεν ἡ Γενικὴ |

f. 177 [1] Γραμματεία πρὸς τὸν Κόμητα Βο(ύ)λγαρην ὡς ἐφεξῆς· |

[2] «Ἡ διορισθεῖσα Ἐπιτροπὴ εἶχεν ἤδη ἀρχίσει τὰς συνεδριάσεις της, ὅτε ὁ Κ(ύριο)ς Καλογε |[3] ράκης ἐζήτησε κ' ἔλαβε τὴν ἄδειαν ν'ἀπέλθῃ εἰς Αἴγι-ναν διὰ ἰδιαιτέρας του ὑπο |[4] θέσεις, ὑποσχεθεὶς νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Σύραν, τὸ πολὺ ἐντὸς εἴκοσιν ἡμερῶν· ἀλλὰ τεσσαράκοντα εἶχον παρέλθη μέχρι τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν αἱ ληφθεῖσαι Ἐπιστολαὶ |[5] ἐγράφησαν, κ' ὁ Κ(ύριο)ς Καλογεράκης δὲν εἶχεν εἰσέτι ἐπανακάμψει. Τοῦτο δὲ διήγειρε |[6] τοῦ ἀντιδίκου του τὰ παράπονα, καθυποβληθέντος ἐξ ὑπαρχῆς κατ' αἴτησιν τοῦ Κ(υρίου) Κα |[7] λογεράκη, εἰς τὸ νὰ δώσῃ ἐγγύησιν πρὸς τὸν Ἔκτακτον Ἐπίτροπον ὅτι δὲν θέλει ἀναχω |[8] ρήσει ἀπὸ τὴν Σύραν· βλέπων δὲ τώρα τὰ ἐμπορικά του συμφέροντα ζημιούμενα |[9] καθ' ἑκάστην ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἀργοπορίας, ἐξαιτεῖται ὥστε ὁ Κ(ύριος) Καλογεράκης, εὑ |[10] ρισκόμενος ἤδη εἰς τὰς Π. Πάτρας, νὰ ὑποχρεωθῇ εἰς τὸ νὰ ἐπανέλθῃ τὸ συντομώ |[11] τερον εἰς Σύραν, διὰ νὰ λάβωσι τέλος αἱ διαφοραί των. |

[12] Τὴν δικαίαν ταύτην αἴτησιν ἀποδεχθεὶς ὁ Ἐξοχώτατος Κυβερνήτης μὲ διέταξε νὰ Σᾶς |[13] ὁμιλήσω, Κύριε Κόμη, περὶ αὐτῆς, καὶ νὰ Σᾶς παρακαλέσω νὰ εὐαρεστηθῆτε ν' |[14] ἀναγκάσετε τὸν Κ(ύρι)ον Καλογεράκη, ἢ νὰ διορίσῃ ἀπὸ μέρους του Ἐπίτροπον εἰς Σύραν, |[15] ἢ νὰ ὑπάγῃ μόνος του ἐκεῖ ὅσον τάχιστα· ἀλλέως δέ, πρέπει νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι |[16] περαιτέρω ἀργοπορία, δύναται νὰ νομιμοποιήσῃ τρόπον τινά, τοῦ ἀντιδίκου του τὰ |[17] κινήματα, εἰς τὸ ν' ἀπαλλαχθῇ τῶν προτέρων του ὑποσχέσεων». |

[18] Τὸ ἔγγραφον δὲ τοῦτο ἔμεινε χωρὶς ἀπάντησιν.- |

[19] Ἡ 2 παρατήρησις εἶναι ὅτι «ἀφ' οὗ ἐδιορίσθη ἅπαξ Ἐπιτροπή τις διὰ νὰ κρίνῃ τὴν |[20] «ὑπόθεσιν, διὰ Διατάγματος, δὲν ἠδύνατο ποτὲ νὰ παύσῃ τὰς ἐργασίας της δι' ἄλλου |[21] «νέου Διατάγματος, κ' μολονότι συμπεριλαμβάνοντος ἐν γένει ὅλον τὸν Δικαστικὸν Ὀρ |[22] «γανισμόν, καθότι ὁ νέος νόμος δὲν ἔχει δύναμιν ὀπισθενεργόν·- ὅτι ἦτον ἐσφαλ |[23] «μένη ἀρχή, καὶ

ἄγνωστος καθ' ὅλον τὸν πολιτισμένον κόσμον, νὰ ἔχωσιν ὀπισθενερ |[24] «γὸν δύναμιν οἱ νόμοι οἱ κανονίζοντες τὴν διοίκησιν τοῦ δικαίου·- ὅτι καὶ αὐ |[25] τὸς ἀκόμη ὁ Κ(ύριο)ς Βολκῶφ, Γραμματεὺς τοῦ Πρέσβεως Ῥιβωππιέρρου, σπουδάσας τὸ δίκαι |[26] ον τὴν εὑρῆκεν ὡσαύτως ἐσφαλμένην». |

[27] Σέβομαι τὰ ὑψηλὰ φῶτα τοῦ Κ(υρίου) Βολκῶφ, καὶ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι σπουδάσας τὸ δί |[28] καιον ἐποτίσθη ἀπὸ τὰ νάματα τῆς καθαρᾶς πηγῆς τῆς Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου κ' τοῦ |[29] Ῥωμαϊκοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον εἶναι αὐτὸς ὁ ὀρθὸς λόγος γραπτός. |

[30] Ἂς μὲ συγχωρηθῆ μολοντοῦτο ν' ἀντιτείνω ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀξιοσέβαστος ὁ εἰπών. |[31] Ἂς λαλήσω πρῶτον μὲν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον- δεύτερον κατὰ νόμον, κ' ἔπειτα |[32] θέλω ἐξετάσει τὰς εἰδικὰς τῆς ὑποθέσεως περιστάσεις. |

[33] Οἱ νόμοι οἱ ἀφορῶντες τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον (interêt privé) διαφέρουν |[34] ἀπὸ τοὺς νόμους τοὺς ἀφορῶντας τὸ δημόσιον (d'ordre publique) |

[35] Ὁ νόμος ὅταν μὲν ἀφορᾶ τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον πρέπει νὰ σέβεται τ' ἀποκτη |[36] μένα δικαιώματα, ἐκτὸς μόνον ἂν ἐπεξηγῆ ἄλλον προηγούμενον νόμον. |

f. ***178*** [1] κ' ἐνταῦθα πάλιν ἐξαιροῦνται αἱ περιπτώσεις τῆς συνδιαλλαγῆς κ' τῆς ὁριστικῆς κρίσεως. |

[2] Ὅταν ὅμως ἀφορᾷ τὸ δημόσιον, συμπεριλαμβάνει κ' τὰς παρελθούσας καὶ τὰς μὴ ἐσβεμ |[3] μένας ὑποθέσεις. |

[4] Χωρὶς δὲ νὰ ἐπεμβῶμεν εἰς λεπτομερεῖς διακρίσεις, ἂς περιορισθῶμεν εἰς τὸν νόμον |[5] τὸν κανονίζοντα τὸν Δικαστικὸν Ὀργανισμόν. |

[6] Ἐρωτῶ πρὸ πάντων, ὁ νόμος οὗτος ἀφορᾶ τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον; ἢ τὸ δημόσιον; |[7] Κανεὶς βέβαια δὲν ἀρνεῖται ὅτι ἀφορᾶ τὸ δημόσιον, καὶ ὅτι ὁ τοιοῦτος νόμος συμ |[8] περιλαμβάνει τὸ γενικὸν συμφέρον (la Loi est d'ordre public). |[9] Τὸ γενικὸν συμφέρον ὑπερισχύει πάντοτε κατὰ τοῦ ἀτομικοῦ, κ' τὸ ἄτομον ὑποχωρεῖ εἰς |[10] τὴν ὁλότητα.- Διὰ τί ἡ Κυβέρνησις ἔκρινεν εὔλογον νὰ τροπολογήσῃ τὸν Δικα |[11] στικὸν Ὀργανισμόν; διότι εὑρῆκε τὴν προτέραν διάταξιν ἐσφαλμένην, κ' ἐπιζήμιον. |[12] Δὲν εἶναι ἄτοπον νὰ εἴπῃ τις, ὅτι πᾶσαι αἱ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις πρέπει νὰ κρίνωνται |[13] κατὰ τὸν παλαιὸν Ὀργανισμόν; Ἡ Κυβέρνησις τότε ἤθελε διατηρεῖ δύο ὀργανισμούς, |[14] τὸν μὲν κατηγορηθέντα ἐσφαλμένον διὰ τὰς ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, τὸν δὲ νέον διὰ |[15] τὰς προσφάτους (1) |

(1) Διαφέρει τὸ νὰ διατηρηθῶσι πλεονεκτήματα ὑπὲρ τῶν ἐκκρεμῶν ὑποθέσεων, ἀπὸ τὸ | νὰ διατηρηθῶσι τὰ αὐτὰ παλαιὰ Δικαστήρια, κ' ἡ αὐτὴ παλαιὰ Διαδικασία. |

Δύνανται νὰ ὑπάρξουν ἰδιαίτεροι λόγοι, διὰ νὰ γενῇ κάποια χάρις ὑπὲρ τῶν ἐκκρεμῶν | ὑποθέσεων, ἂν ὁ νέος νόμος δὲν βελτιώσῃ τὴν καταστασίν των· ὡς

[16] Ποῖον δικαίωμα ἀποκτᾷ ὁ πολίτης, ὅταν ἡ Κυβέρνησις προσδιορίζῃ τὸν Δικαστι |[17] κὸν ὀργανισμόν; ἀποκτᾷ τὸ δικαίωμα, ὅτι ἡ Κυβέρνησις ὀφείλει νὰ τὸν διατηρῇ |

f. 179 [1] ἐωσοῦ τελειώσει ἡ ὑπόθεσίς του; ὁ περὶ τοῦ Δικαστικοῦ ὀργανισμοῦ νόμος δὲν εἶ |[2] ναι φύσεως δικαιοδοτικῆς (investiva) δὲν εἶναι σύμφωνον ἰδιωτικόν, ἢ διαθήκη. |[3] Ποῖον δικαίωμα ποία ὑποχρέωσις πηγάζει ἐντεῦθεν; |

[4] Συμπεραίνω λοιπὸν ὅτι, ὁ νέος Δικαστικὸς Ὀργανισμὸς εἶναι νόμος ἀφορῶν τὸ |[5] δημόσιον· τὸ δημόσιον συμπεριλαμβάνει τὸ γενικὸν συμφέρον· ἑπομένως ὁ νέος Δικαστι |[6] κὸς Ὀργανισμὸς ἔχει ὀπισθενεργὸν δύναμιν, τουτέστιν ὑποτάσσει τὰς ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις. |

[7] Ἂς λαλήσωμεν τώρα κατὰ νόμον.- |

[8] Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Πολιτισμένος κόσμος ἐπολιτεύθη διὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν νόμων· εἰς τοὺς |[9] πίνακας τούτους ὑπάρχει ὁ ὀρθὸς λόγος γραπτός. Τὸ φυσι-

---

π.χ. ἂν ὁ μὲν παλαιὸς νόμος ἐσυγχώρει τρεῖς βαθμοὺς δικαιοδοσίας, ὁ δὲ νέος δύο, κ' ἤθελε μεσολαβήσει | ἐν τῷ μεταξὺ μία μόνη ἔφεσις ἐκκρεμοῦς τινος ὑποθέσεως· αὕτη εἶναι ἡ περίπτωσις | καθ' ἣν ὁ νόμος δὲν ἔχει ὀπισθενεργὸν δύναμιν, ὥστε νὰ θεωρήσῃ ἐκλεῖψαν τὸ δι | καίωμα τῆς ἐφέσεως (διότι προϋπῆρξαν δύο ἀποφάσεις) τουτέστι τελειωμένους τοὺς δύο βαθμοὺς | τῆς δικαιοδοσίας. Ἐρωτῶ ὅμως ποῦ στηρίζεται ἡ ἐξαίρεσις αὕτη; ἄρα εἰς ἀποκτημένον | δικαίωμα; Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον χαρίζεται ἡ νέα ἔφεσις, καὶ αἱ δύο προηγηθεῖ | σαι ἀποφάσεις θεωροῦνται ὡς μία, εἶναι ὅτι: ἐπειδὴ ὁ δικαζόμενος δύναται μέχρι τοῦ | τελευταίου βαθμοῦ τῆς δικαιοδοσίας νὰ θριαμβεύσῃ εἰς τὴν ὑποθεσίν του, δὲν εἶναι δυνατὸν | νὰ τοῦ ἀφαιρεθῇ τὸ θάῤῥος ἐκεῖνο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου στηριζόμενος, δὲν ἔπραξεν ἐνώπιον | τῶν δύο πρώτων Δικαστηρίων, ὅ,τι ἐπεφύλαξε νὰ πράξῃ ἐνώπιον τοῦ τρίτου.|

Ταυτὸν συμβαίνει, ὅταν διαδικαστικός τις νόμος ὑπαγορεύει διαφορετικὸν τύπον, ἀπὸ τὸν | ὁποῖον ὑπαγορεύει ὁ παλαιὸς νόμος, ὡς πρὸς τὰς ἀποδείξεις διὰ τὰς δυσκολίας κ' τοὺς κινδύ|νους, τὰ ὁποῖα ἀπαντᾷ ὁ δικαζόμενος, ὀφείλων νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἀπόδειξιν, ὅ,τι ἤδη ἀπε | δείχθη μένει ἀποδεδειγμένον, οὐδὲ δύναται ν'ἀκυρωθῇ, καθότι δὲν εἶναι ἔλλειψις τοῦ ἀποδεικνύοντος | ὅτι ὁ νέος νόμος δὲν εἶχεν εἰσαχθῇ πρότερον, καθότι εἰς τὸν παλαιὸν νόμον θαῤῥῶν, ἐπα | ρουσίασε τὴν ἀποδειξίν του· καθότι τελευταῖον ἡ ἀπόδειξις τὸν ἐχορήγησε δικαίωμα | *f.179* καὶ δικαίωμα ἀποκτημένον δὲν ἐξαλείφεται.- Ἀλλ' ὅλα ταῦτα ἐῤῥέθησαν ὑπὲρ τὸ | δέον, διότι ἐνταῦθα δὲν εἶναι λόγος ἂν ἡ κατάστασις τινὸς προκατάρξεως πρέπει νὰ| διαμαίνῃ ὡς εὑρίσκεται· ἀλλ' ἐὰν ὁ παλαιὸς Δικαστικὸς Ὀργανισμὸς πρέπει νὰ δια | τηρηθῇ διὰ νὰ τελειώσωσιν αἱ ἐκκρεμεῖς ὑποθέσεις, ὁ δὲ νέος νόμος νὰ περιορισθῇ | εἰς μόνας τὰς μελλούσας νὰ παρουσιασθῶσιν ὑποθέσεις. |

κὸν δίκαιον, τὸ ἀρχέτυπον |[10] δίκαιον, καὶ τῶν Ἐθνῶν, τὸ Πολιτικὸν καὶ τὸ Ἐγκληματικόν, ὅλα στηρίζουν τοὺς |[11] κανόνας των εἰς τοὺς αὐτοὺς ἐκείνους Πίνακας· οὗτοι εἶναι ἡ καλλίστη πηγὴ |[12] τῶν Νομογράφων καὶ τῶν Νομοδιδασκάλων. Οἱ νόμοι οὗτοι ἐπεκράτησαν καὶ ἐπικρα |[13] τοῦν ἀκόμη καθ' ὅλον τὸν πολιτισμένον Κόσμον· καθότι οἱ νέοι Κώδηκες δὲν εἶναι ἄλλο, |[14] εἰμὴ στοιχειώδεις κανόνες ἐπιεικείας, τῶν ὁποίων αἱ πηγαὶ ὑπάρχουν εἰς τὸ Ῥωμαϊ |[15] κὸν δίκαιον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὀφείλει νὰ ἐξαντλῇ ὁ Νομοδιδάσκαλος, ὁ δικαστής, κ' ὁ |[16] Πολιτικός· μεταχειριζόμενος κἀγὼ μαρτυρίαν τινα, θέλει εἰπεῖ ὅτι εἶναι σύμφω |[17] νος κατὰ τοῦτο ὁ Πορταλῆς, ὅστις ἐλάλησεν οὕτως, ὑποβάλλων εἰς ἐπικύρωσιν |[18] τὸν περίφημον τοῦ Ναπολέοντος Κώδηκα· «elles seraient mal entendues les |[19] dispositions consignées dans ce code si on les envisageaient autrement |[20] que comme des Règles élémentaires d'équité dont t(o)utes les ramifi |[21] cations se trouvent dans le droit romain, c'est là, qui doit puiser ses |[22] connaissances l'homme de loi, le Juge, le Magistrat, l'homme d'état. |

[23] Ἐμπρώτοις θέλω εἰπεῖ ὅτι ἀνήκει εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ παρατηρῇ τὸ κοινῇ |[24] συμφέρον, καὶ ὅτι ἡ Κυβέρνησις δὲν εἶναι ὑπόχρεως νὰ δίδῃ λόγον. |

[25] Δεύτερον ὅτι ὁ Νομοθέτης δύναται νὰ δώσῃ ὀπισθενεργὸν δύναμιν, ἀκόμη κ' |[26] εἰς νόμον ἀφορῶντα τὸ ἰδιωτικὸν συμφέρον. Leges et constitutions futuris cer |[27] tum est dare formam negotiis, non ad facta preterita revocavi.- οὗτος εἶναι |[28] ὁ κανών, πλὴν ὁ αὐτὸς νόμος ἐπιφέρει ἀμέσως, nisi nominatim et de pre |[29] terito tempore, et ad huc pendentibus negotiis cautum sit L.7.C. de legibus |

[30] Τρίτον. Ἴδ' ἔπειτα εἰς τοὺς L. 21. infin. cod. de sacros eccles «hoc obtinente |[31] non solum in futuris negotiis, sed etiam in judiciis pendentibus» ἄλλο |[32] εἰς τὸν νόμον 10. Cod. de natural. liberis λέγει ὁ Ἰουστινιανὸς εἰς τὴν Νεαρὰν 19- |

f. ***180*** [1] in pref (usque "sicut nostra dicit lex"). |

[2] Πῶς; θεωρεῖται ἀπόλυτος· καὶ χωρὶς ἐξαίρεσιν ἡ ἀρχή; ὅτι ὁ νόμος δὲν ἔχει ὀπισθε |[3] νεργὸν δύναμιν; εἶναι λάθος, κ' ἰδοὺ αἱ θεμελιώδεις ἐξαιρέσεις· |

[4] ἐν γένει, 1ον Αἱ νεώτεραι ποιναὶ μετριώτεραι οὖσαι, ἐφαρμόζονται εἰς τὰς ἐκ |[5] κρεμεῖς ὑποθέσεις· |

[6] 2ον οἱ νόμοι οἱ ἐπεξηγοῦντες ἄλλους προηγουμένους, ἔχουν ὀπισθενεργὸν δύναμιν, arg. |[7] l. 21 § P. qui test fac poss. L.37 L. 38 ff de legibus. |

[8] 3ον οἱ νόμοι, οἵτινες συγχωροῦντες ἀλλοίας πράξεις, ἤθελαν παρεισάξει ἀτοπίαν. |[9] arg. l. in ambigua 19 ff de legibus. |

[10] 4ον Οἱ νόμοι οἱ ἐπιφέροντες νέαν ἐξαίρεσιν, ἢ ἀνακούφισιν, ὡς π.χ. ἂν νέος τις |[11] νόμος ἐλαττόνῃ τὸν χρηματικὸν τόκον, Σὲ λέγει ὁ νόμος 27- cod. de usuris (ut nullo | modo κτλ.) |

[12] 5ον Οἱ νόμοι οἱ καταργοῦντες ἀγωγὰς ἀνηκούστου ἀρχῆς ἢ αἰσχρᾶς, ἂν καὶ μὴ |[13] ἀπηγορευμέναι ἀπὸ κανένα νόμον, ἢ καὶ ῥητῶς συγχωρημέναι, ὡς τὸ λέγουν οἱ Αὐτο |[14] κράτορες, ὁ Ζήνων, καὶ ὁ Ἀναστάσιος· ἴδε τοὺς νόμους

8 κ' 9 Cod: de incestis et |[15] inutil nuptiis, τοὺς κρίνοντας μηδὲν τοὺς γάμους More Egyptiorum, παρά |[16] νομα τὰ τέκνα, ἂν καὶ γεννηθέντα ἐπὶ τῇ πίστει προϋπαρχόντων συγχωρητικῶν νόμων. |

[17] 6ον Εἶναι τέλος πάντων ἀξίωμα ὅτι καθ' ὅλα τὰ διατάγματα, τὰ ἐπιφέροντα |[18] ὄφελος δημόσιον κ' γενικόν, οἱ νόμοι περιλαμβάνουν τὰς παρελθούσας κ' ἐκκρεμεῖς, |[19] τουτέστι μὴ ἐσβεμμένας ὑποθέσεις, exempla sunt in Nov 19 Loccit in L: 21- |[20] Cod: de sacr: eccles. et L: 22 §: 1 cod. cod: tit. ἐξαιροῦνται αἱ συνδιαλλαγαὶ καὶ |[21] αἱ ἀποφάσεις. |

[22] Τεθέντος ὑπ' ὄψιν τοῦ κατόπτρου τούτου, ποῦ ἄρα κρύπτεται ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος |[23] διδασκαλία, ἡ ὑποτιθεμένη ἀπόλυτος, καὶ χωρὶς ἐξαίρεσιν; |

[24] Ἂς προχωρήσωμεν περαιτέρω· |

[25] Ἂς ὑποθέσωμεν ὅτι ὑπάρχει εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ Δικαστικὸν σύστημα προσδιοριζό |[26] μενον κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον. Μόνος Νόμος, μόνον ἄρθρον, μόνος παράγραφος |[27] «Διὰ πᾶσαν ὑπόθεσιν, ὁ Κυβερνήτης διορίζει Ἐπιτροπήν, ἥτις ἀκροάζεται, κ' |[28] κρίνει, ὁριστικῶς».- Τὸ δὲ νέον σύστημα νὰ προσδιορίσῃ σταθερὰ Δικα |[29] στήρια, καὶ νὰ παραχωρήσῃ διαφόρους βαθμοὺς δικαιοδοσίας, μὲ διαδικασίας. |

[30] Ποῖον εἶναι τότε τὸ καλήτερον σύστημα; ποῖον τῶν δύο εἶναι ὀλιγώτερον αὐθαί |[31] ρετον; ποῖον παρέχει εὐρυτέραν ὑπεράσπισιν, καὶ πλειοτέραν ἀσφάλειαν, ὡς πρὸς |[32] τὴν ὡριμότητα τῆς ἐξετάσεως κ' τῆς ἀποφάσεως; μόνη ἡ ἐπίμονος ἀξίωσις δύναται νὰ |[33] προκρίνῃ τὸ πρῶτον. |

[34] Κατὰ τὴν συστηθεῖσαν λοιπὸν ἀρχὴν ὅτι οἱ νόμοι ἔχουσιν ὀπισθενεργὸν δύνα |[35] μιν, ὅταν ἐπιφέρουν ὠφέλειαν γενικήν, ὁ περὶ τοῦ Δικαστικοῦ Ὀργανισμοῦ νό |[36] μος, κ' ἂν ἤθελεν ἐξ ὑποθέσεως εὑρεθῇ ὡς ἀφορῶν τὸ Ἰδιωτικὸν συμφέρον, |

f. ***181*** [1] καὶ μὴ τὸ δημόσιον, ὄχι μόνον ποσῶς δὲν ἀντιβαίνει εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτήν, ἀλ |[2] λὰ καὶ κατ' αὐτὸν τὸν ὀρθὸν λόγον πρέπει νὰ ἔχῃ ὀπισθενεργὸν δύναμιν. |

[3] Δὲν εἶναι λόγος ἐνταῦθα περὶ μόνης Διαδικασίας, ἀλλὰ πρόκειται νὰ παραδεχθῶ |[4] μεν Δύο δικαστικοὺς Ὀργανισμοὺς ταυτοχρόνως ὑπάρχοντας· τουτέστι τὸν παλαιὸν |[5] τύπον διὰ τὰς πρὸ καιροῦ παρουσθείσας ὑποθέσεις, καὶ τὸν νέον διὰ τὰς μελ |[6] λούσας νὰ παρουσιασθοῦν. |

[7] Ἀλλ' ἂς ἔμβωμεν εἰς τὰς μερικὰς τῆς ὑποθέσεως περιστάσεις.- |

[8] Τὸ ἐν Τροιζῆνι Σύνταγμα ἀπαγορεύει εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὸν διορισμὸν τῶν Ἐπιτρο |[9] πῶν, καὶ διατάττει τὴν σύστασιν τῶν Δικαστηρίων· ὁ Κυβερνήτης δὲν εὑρῆκε συ |[10] στημένα τὰ Δικαστήρια, καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος περίπτωσιν,[i] |[11] ἢ ἐσυμβούλευσε τοὺς διαιτητάς, ἢ ἐδιόρισεν Ἐπιτροπήν, πάντα ἐκκλητήν. |

[12] Ἂν ἐσυμβούλευσε τοὺς διαιτητάς, καὶ τοὺς ἔκλεξαν οἱ διαφερόμενοι,

---

i. *Καὶ διὰ τοῦτο* διαγραμμένο post *περίπτωσιν*.

δὲν ἔχουν δικαστι |[13] κὴν ἐξουσίαν κατὰ θέλησιν τῆς Κυβερνήσεως· καθότι οὔτε ἠδύνατο, οὔτε δύναται ἡ Κυ |[14] βέρνησις νὰ ὑποχρεώσῃ ποτὲ κανένα, διὰ νὰ ὑποκύψῃ εἰς διαιτητάς· ἢ ἐδιόρισεν |[15] τὴν Ἐπιτροπήν, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ· κ' πάλιν ἂν ἠδύνατο, δὲν ἠμπο |[16] ροῦσεν μετὰ τὴν σύστασιν τῶν Δικαστηρίων νὰ ὑπεξαιρέσῃ τὸν πολίτην ἀπὸ τὴν |[17] δικαιοδοσίαν τῶν Δικαστηρίων αὐτῶν. |

[18] Ἔπειτα περὶ ποίας ὀπισθενεργοῦ δυνάμεως γίνεται λόγος; ἡ διαταγὴ ἡ διορίζου |[19] σα Ἐπιτροπήν τινα διὰ νὰ κρίνῃ ἀποκλειστικῶς δύο διαφερομένους εἶναι νόμος; |[20] Τάχα εἷς νόμος κατὰ τὸ Σύνταγμα, δὲν παύει μίαν διαταγήν, κ' μάλιστα εἰδικήν; |[21] Ἡμεῖς ἐνταῦθα δὲν ἔχομεν οὐδὲ τὸ ἀντικείμενον, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ συμπαραλά |[22] βωμεν κατὰ δύναμιν διαταγὴν μὲ ψήφισμα, διαταγὴν ἀφορῶσαν εἰδικὴν περί |[23] πτωσιν μὲ ψήφισμα ἀφορῶν ἐν γένει τὸ Κράτος ὅλον.- |

[24] Ποία εἶναι ἡ δύναμις τῆς εἰδικῆς διαταγῆς ἐνώπιον τῆς ὁποίας νὰ σιωπήσῃ |[25] ἡ δύναμις τοῦ ψηφίσματος;- |

[26] Καὶ θέλει γενῇ λόγος ἀκόμη περὶ δυνάμεως ὀπισθενεργοῦ;- |

[27] 3ῃ Παρατήρησις.- |

[28] «Δύνασθε νὰ διϊσχυρισθῆτε ὅτι αἱ μὲ τοὺς Τούρκους συνθῆκαι ὡς πρὸς τὴν δι |[29] «καιοδοσίαν τῶν Προξένων, καὶ τῶν ξένων ὑπηκόων δὲν εἶναι πλέον εὐαρμοστέαι· |[30] «ἀλλὰ δὲν δύνασθε νὰ εἴπετε ὅτι διόλου ἐξηλείφθησαν· καθότι ἰσχύουν μέχρις οὗ τρο |[31] «πολογηθῶσιν. Ἑπομένως δυνάμεις τῶν μὴ ἐξηλειμμένων συνθηκῶν ὑποστηρίζω |[32] «ὅτι μικτὴ Ἐπιτροπὴ δύναται νὰ κρίνῃ διαφοράν τινα μεταξὺ ὑπηκόου Ῥώσου |[33] «καὶ Ἕλληνος.- |

[34] Ἀποκρίνομαι- ὅτι: ἂν καὶ δὲν εἶναι τοῦ προκειμένου μου ν'ἀνατρέψω τοι |[35] αὐτην ἀξίωσιν, ἀμφιβάλλω μολοντοῦτο πολὺ περὶ τῆς βασιμότητος τῆς αὐτῆς γνώ |[36] μης, ἥτις εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τοῦ Κ(υρίου) Ῥουάν, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνει τὴν ἀξίωσίν |

f. ***182*** [1] του, εἰς τρόπον ὥστε νὰ θέλῃ τὴν τοιαύτην δικαιοδοσίαν καὶ ἐπὶ τῆς λατινικῆς Ἐκ |[2] κλησίας, καὶ ἐπὶ τῶν κτημάτων, καὶ ἐπὶ τῶν κληρικῶν, καὶ ἐπὶ τῶν λαϊκῶν λατίνων (1). | [3] ἐγὼ ἐξ ἐναντίας φρονῶ ὅτι αἱ μετὰ τῆς Τουρκίας συνθῆκαι πλέον δὲν ὑπάρχουν. |

[4] Διότι ὁ Κυριάρχης, μετὰ τοῦ ὁποίου αὐταὶ ἔγιναν, διωχθείς, πλέον δὲν ὑπάρχει. |

[5] Διότι, ἐπειδὴ αἱ μετὰ τοῦ Σουλτάνου συνθῆκαι ἀφῄρεσαν διὰ τῆς παραχωρηθείσης δι |[6] καιοδοσίας, μέρος τῶν ἐμφύτων δικαιωμάτων τῆς Κυριαρχίας του, ἤθελεν εἶσθαι ἄτοπον |[7] νὰ ἐξακολουθῇ ἡ ὕπαρξις τοῦ ἀποχωρισθέντος μέρους τῆς Κυριαρχίας του, ἀφ' οὗ ὁ Κυ |[8] ριάρχης ἔπαυσε νὰ ὑπάρχῃ |

(1) Τοῦτο εἶναι σπινθὴρ ὀλέθρια οἰωνιζόμενος περὶ τῆς μελλούσης ἡσυχίας τῆς τ' ἐπικραιτούσης καὶ τῆς ἀνεχομένης Ἐκκλησίας.

[9] Τὸ οὕτω πῶς ἀποχωρισθὲν μέρος τῆς Κυριαρχίας συνυπάρχει μὲ τὴν καθ' αὐτὸ [10] Κυριαρχίαν· ἡ Κυριαρχία εἶναι φύσεως ἀδιαιρέτου· Imperium in imperio. [11] εἶναι πρᾶγμα ὑπερφυές. |

[12] Τὸ παραχωρεῖν Κυριαρχίας μέρος εἶναι δικαίωμα πληρεστάτης κυριαρχίας· ὅταν [13] αὕτη παύῃ νὰ εἶναι πλήρης, συναποθνήσκει πᾶν διανεμηθὲν μέρος της· καθότι τὸ μέ [14] ρος ὑπάρχει ζωογονούμενον παρ' ἐκείνης. |

[15] Τοῦτο εἶναι γνωστὸν εἰς ὅλον τὸν Πολιτισμένον Κόσμον θέλω εἰπεῖ καγώ· ὅστις κα [16] τακτήσει ἡγεμονείαν ἢ Βασιλείαν, δὲν σέβεται τὰ δικαιώματα τοῦ μὴ ὑπάρχοντος πλέον Κυριάρχου (1).- |

[17] Ὀφείλω πρὶν τελειώσω νὰ ὑποβάλω πρὸς τὴν Κυβέρνησίν μου τὰς δυναμένας νὰ [18] προκύψουν ζημίας ἐὰν παραχωρήσῃ τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ὑπάρξεως τῶν συνθηκῶν [19] ἐκείνων, καὶ τὴν ἐν τοσούτῳ προσωρινὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν. |

[20] 1ον Ὅτι τὰ ἄλλα ἔθνη δὲν σπουδάζουν ποσῶς νὰ ἐλαττώσουν τὴν ἐπίῤῥοιαν, τὴν ὁποί [21] αν χορηγοῦν εἰς αὐτὰ αἱ συνθῆκαι ὅταν πραγματικῶς τὴν ἔχουν |

[22] 2ον ὅτι διὰ νὰ μεταποιηθῇ τὸ πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον προσπαθοῦν νὰ εἰσάξουν, πρέπει [23] ἡ Ἑλλὰς νὰ λαλήσῃ· πτωχὴ ὅμως οὖσα καὶ ἀδύνατος δὲν θέλει εἰσακουσθῆ. Τὸ κα [24] τέχειν διαφέρει τοῦ ἐπαναλαβεῖν. |

[25] 3ον Ὅτι παραδεχθείσης τῆς ἀρχῆς ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν, ἡ Κυβέρνησις [26] ὑποχρεοῦται νὰ πληρώσῃ ὄχι ὀλίγας λείας, τὰς γενομένας εἰς πλοῖα οὐδέτερα, [27] καθότι αἱ μετὰ τῆς Πόρτας συνθῆκαι Δυναμεών τινων διαλαμβάνουν ὅτι ἡ Σημαία [28] σκέπει τὸ φορτίον. |

f. 183 [1] 4ον: ὅτι ὑποχρεοῦται προσέτι ἡ Κυβέρνησις νὰ διατηρῇ διὰ τοὺς ξένους σύστημα [2] Τελωνίου, ὅλως διόλου μικροτέρας ποσότητος, ἀπ' ὅσον πληρόνουν αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες. Ἂς [3] ἐνθυμηθῇ ἡ Κυβέρνησις τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Βαρόνου Δεσαινδενή διὰ νὰ πληρώνεται [4] τὸ Τελώνιον ἀπὸ τοὺς Γάλλους κατὰ τὰς ὁποίας ἔχει συνθήκας ἡ Γαλλία μετὰ τῆς [5] Πόρτας· ἐπιχείρημα τὸ ὁποῖον ἐπρόβαλεν ἐνθέρμως, καὶ μετὰ ταῦτα ἀπεσιώπησε, καὶ [6] τὸ ὁποῖον θέλει ἀποκατασταθῇ δικαίωμα, ἐὰν παραδεχθῇ ἡ ἀρχὴ ὅτι αἱ μετὰ τῆς [7] Πόρτας συνθῆκαι ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν. |

[8] Ἐὰν δὲ μ' ἀντείπῃ κανείς, «ἀκόμη δὲν ἀνεγνωρίσθητε Κυριάρχαι τοῦ Τόπου», ἂς ἀπο [9] κριθοῦν ἀντ ἐμοῦ 1ον Αἱ περὶ οὐδετερότητος διακυρήξεις[i],

---

(1) Ἐὰν ἠδυνάμην νὰ φέρω παράδειγμα ἀπὸ τοὺς πολιτικοὺς νόμους, περὶ τῆς Ἰσχύ | ος κ' ἐκτάσεως τῆς κυριότητος τὸν N: 9- Cod: de Locato et conducto, ὅπου λέγει- | Emptore quidem fundi necesse non est stare colonum, cui prior dominusl locavit - ἔτι τὸν N: 25. L: 1: P: cod. Tit.- Τοῦτο δὲ τὸ ἀξίωμα ἐκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς μερι | κοὺς διαδόχους ut intent. L. 32 ff Loc cond. L:120 f ult ff de legat. L: 59 §:1.ff de ulsufr.: et que mad- quis utat. |».

i. (sic).

διὰ τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίσθη |[10] ἡ Ἑλλὰς ἐμπόλεμος δύναμις. Τὸ νομίμως ἐπιχειρεῖν πόλεμον δὲν ἀνήκει, εἰ μὴ εἰς Κυ |[11] ριάρχας· τὸ δικαίωμα τοῦ πολεμεῖν εἶναι συνέπεια τῆς Κυριαρχίας. |

[12] 2ον ἡ ἐνέργεια τοῦ δικαιώματος τῆς κατασχέσεως οὐδετέρων Πλοίων μ' ἐχθρικὴν ἰ |[13] διοκτησίαν, δικαίωμα τὸ ὁποῖον αἱ ξέναι θαλάσσιαι Δυνάμεις ὄχι μόνον δὲν μᾶς ἐμπό |[14] δισαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐσεβάσθησαν. |

[15] Διὰ τί δὲ κ' ἐκεῖναι δὲν ἀντέτειναν τὰς μετὰ τοῦ Σουλτάνου συνθήκας διαλαμβανού |[16] σας ὅτι ἡ σημαία σκέπει τὸ φορτίον; |

[17] 3ον Ἀνεγνωρίσθη ἡ Κυβέρνησις· τὸ καθιστᾶν Κυβέρνησιν δὲν ἀνήκει εἰ μὴ εἰς τὸν Κυ |[18] ριάρχην. Δὲν ἀνταποκρίνονται μὲ τὴν Κυβέρνησιν ταύτην τὰ Κυριώτερα τῆς Εὐρώπης |[19] Κράτη.- 4ον Μᾶς ἔπεμψαν Ἀντιπρέσβεις. Ἡ Ἑλλὰς ἄρα δὲν εἶναι πλέον Ἐπαρχία |[20] Τουρκική.- 5ον Τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ ὄχι τοῦ Σουλτάνου ἡ ἐπικύρω |[21] σις ἀπαιτεῖται εἰς τὸν διορισμὸν τῶν Προξένων.- 6ον Γίνονται μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς |[22] Κυβερνήσεως σύμφωνα περὶ βοηθημάτων· ἄρα ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἔχει τὴν |[23] ἱκανότητα νὰ συμφωνῇ νὰ δανείζεται, καὶ νὰ βάλλῃ εἰς ὑποθήκην· ὅστις δὲν εἶναι |[24] κτήτωρ, δύναται νὰ βάλλῃ εἰς ὑποθήκην τ' ἀλλότρια; |

[25] Ἡ Ἑλληνικὴ ἄρα Κυριαρχία ὑπάρχει ὄχι μόνον κατὰ πρᾶγμα, ἀλλὰ καὶ κατὰ |[26] δίκαιον. |

[27] Μ' ἐπαρατηρήθη ὅτι τὸ Πρωτόκολλον τῆς 22- Μαρτίου 1829- μεταβάλλει τὴν κατά |[28] στασιν τῆς Ἑλλάδος. Διαφέρει ὅμως τὸ ὅτι ἡ Ἑλλάς, ὡς λέγεται, πρέπει νὰ θυσιάσῃ μέρος |[29] τῶν δικαιωμάτων της διὰ τὴν γενικὴν ἡσυχίαν, ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἑλλὰς δὲν ἀπήλαυσε |[30] καὶ δὲν χαίρει ἀκόμη τὰ δικαιώματά της κατά τε δίκαιον καὶ κατὰ πρᾶγμα. |[31] Ἐὰν ἡ γενικὴ ἡσυχία συμβιβάζεται με τοιαύτην θυσίαν, τοῦτο εἶναι ἄλλη ἐξέτασις |[32] τοῦ προκειμένου μου ἀλλοτρία. |

[33] Ἡ Ἑλλὰς εἶν ἕτοιμος νὰ ἐμβῇ εἰς νέας συνθήκας, καὶ θέλει χορηγήσει πρὸς τοὺς εὐεργέ |[34] τας της πᾶν ὅ,τι ἀπαιτεῖ ἡ ἀσφάλεια τοῦ ἐμπορίου αὐτῶν, πᾶσαν ἀσφάλειαν, κ' πᾶσαν |[35] ὠφέλειαν. Ἀλλ' εἴθε οἱ εὐεργέται αὐτῆς νὰ μὴν ὑποφέρουν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν |[36] Ἑλλάδα τὸ παράλογον σύστημα τῶν ἀσύλων, καὶ τῶν ἀσυμβιβάστων προνομίων |[37] μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς πειθαρχίας τῶν ξένων εἰς τοὺς ἐπιτοπίους νόμους, εἴτε ν' ἀνεμψυχώ

f. 184 |[1] χωσουν συνθήκας, ἀμέσως προσβαλλούσας τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Κράτους, συν |[2] θήκας, αἵτινες ἐξευτελίζουν τοὺς πολίτας, καὶ περιϋβρίζουν τὴν Κυβέρνησιν, ἐν ᾧ |[3] ὡς φαίνεται δὲν παρέχουν οὐδεμίαν ἀσφάλειαν, εἴτε διότι δὲν ὑπάρχουν νόμοι, |[4] εἴτε διότι εἶναι βάρβαροι κ' αἱ πράξεις καὶ οἱ τύποι. |

[5] 4ον Παρατήρησις. |

[6] «Εἶδα μὲ λύπην καὶ μέγαν θαυμασμὸν ἀναφερόμενον τὸ ΙΒ- ψήφισμα τῆς ἐν |[7] «Ἄργει 4ῃ Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, ἐφαρμοζόμενον εἰς τὴν προκειμένην περίπτω |[8] «σιν. Τὸ ψήφισμα τοῦτο ἀνάγεται εἰς τὰς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διαφοράς, καὶ εἰς |[9] «πράξεις συμβάσας πρὸ τῆς καθιδρύσεως τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως».- |

[10] Ἀποκρίνομαι ὅτι: κανεὶς δὲν εἶπεν ὅτι ὁ Κ(ύριο)ς Καλογεράκης δύναται νὰ ὑπο |[11] χρεωθῇ, ἀλλ' ὅτι τὸν ἦτον εὔκολον νὰ ζητήσῃ τὴν τελείωσιν τῆς ὑποθέσεως του, |[12] διὰ τοῦ ψηφίσματος ἐκείνου, ὑπαγορεύοντος ἔκτακτόν τινα τύπον, διὰ νὰ κρί |[13] νωνται ὅλαι αἱ μεταξὺ Ἑλλήνων ὑποθέσεις, αἱ πηγάζουσαι ἀπὸ ἔγκλημα ἢ πταῖσμα. |

[14] Ἄρα ὁ θαυμασμὸς ἐνταῦθα δὲν ἔχει οὐδεμίαν βάσιν. Ἐὰν δ' ἐξετασθῇ ἡ ἀρχὴ |[15] τῆς ἀγωγῆς, πάλιν ὁ Κ(ύριος) Πάνιν δὲν εὑρίσκει αἰτίαν θαυμασμοῦ ὡς ἀπὸ μέρους |[16] τῆς ὕλης· καθότι ὁ αὐτὸς εἰς τὸ ἐγγραφόν του λέγει «ὁ Κ(ύριο)ς Καλογεράκης ὅστις εἰς |[17] τὰς Πάτρας ἐκπληροῖ τὰ χρέη Ῥωσσικοῦ Προξένου ἀνεφέρθη κατὰ τοῦ Κ(υρίου) Κων |[18] σταντίνου Γλυπιπῆ ἐμπόρου Χίου διὰ τὴν ἁρπαγὴν ῥωσσικοῦ τινος πλοίου ἀνή |[19] κοντος εἰς τὸν πρῶτον, καὶ ὀνομαζομένου Ἀριστείδης».- |

[20] Ἡ ἁρπαγὴ πράγματος ἀλλοτρίου εἶναι κλοπή, καὶ ἡ κλοπὴ εἶναι ἔγκλημα· αὕτη |[21] εἶναι ἰδέα ἀναντίῤῥητος ὡς ἐλπίζω. Ὅθεν εἰπὼν ἂν θέλῃ νὰ τελειώσῃ ταχέως τὴν |[22] ὑπόθεσίν του, ἂς ὠφεληθῇ ἀπὸ τὸ ΙΒ΄ ψήφισμα· δὲν τοῦ εἶπα τι ἄξιον θαυμασμοῦ, |[23] καὶ θαυμασμοῦ μετὰ λύπης. |

[24] Αὕτη εἶναι ἡ γνώμη μου, τὴν ὁποίαν δὲν ἔγραψα εἰ μὴ μόνον διὰ νὰ δι |[25] καιολογηθῶ ἐνώπιον τῆς Ὑ(μετέρας) Ἐ(ξοχότητος) καθότι γνωρίζω τὴν ἀνάγκην, εἰς τὴν ὁποίαν |[26] εὑρίσκεται ἡ Κυβέρνησις ν' ἀποφεύγῃ πᾶν μέτρον κρίσιμον· ἐπομένως οὔτε |[27] ἀπεκρίθην πρὸς τὸν Κ(ύριον) Πάνιν, οὔτε ἔκαμα διακοίνωσιν πρὸς τὸν Κ(ύριον) Ῥίζον, |[28] οὔτε πρὸς ἐμαυτὸν θέλω τὴν ἐπαναλάβει πλέον. |

[29] Ἔπονται αἱ παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Κανονικοῦ Βαρότση ...».

6[i]

Nauplie, le 23 novembre 1829

N° 7 68/1
À Mr Rizo[ii]

Monsieur,

En réponse à l'office, par lequel |[2] j'avais recommandé à votre sollicitude la réclamation |[3] du Sor Calloyeraky contre le Sor Glipipi ; Vous m'avez |[4] communiqué différentes observations, qui tendent |[5] à prouver que cette affaire ne saurait plus être |[6] jugée d' après les formes prescrites par son

i. *A.Υ.Ε., 1829, Φάκ. 68/1β (Ἀπαιτήσεις ξένων ὑπηκόων)*. Σε τμήμα της πίσω σελίδας επί του διπλωμένου εγγράφου αναγράφεται η ένδειξη: «Ἀρ. 474 Πάνιν».

ii. Αναγράφεται στο κάτω αριστερό άκρο του πρώτου φύλλου.

Excellence |7 Monsieur le Président de la Grèce au mois de |8 juillet de l' année dernière.

|9 Les observations portent sur trois points |10 principaux, la négligence qu'aurait mise le |11 Sr Calloyeraky à faire valoir les droits, l'action |12 des nouveaux réglements judiciaires et la faculté |13 offerte aux personnes, qui refuseraient sous |14 quelque prétexte l'autorité des Tribunaux, de |15 faire juger leur cause par les commissions |16 arbitrales.

|17 Quant au premier point, si le Sr Callo |18 yeraky réussissait à prouver que les délais ne |19 sont pas provenus de lui, mais bien de la partie |20 adverse, indépendamment des circonstances

|f.1v 1 dont j'ai fait mention dans mon office précédent |2 il ne pourrait pas s'en prendre à lui-même des entraves apportées au jugement de son affaire.

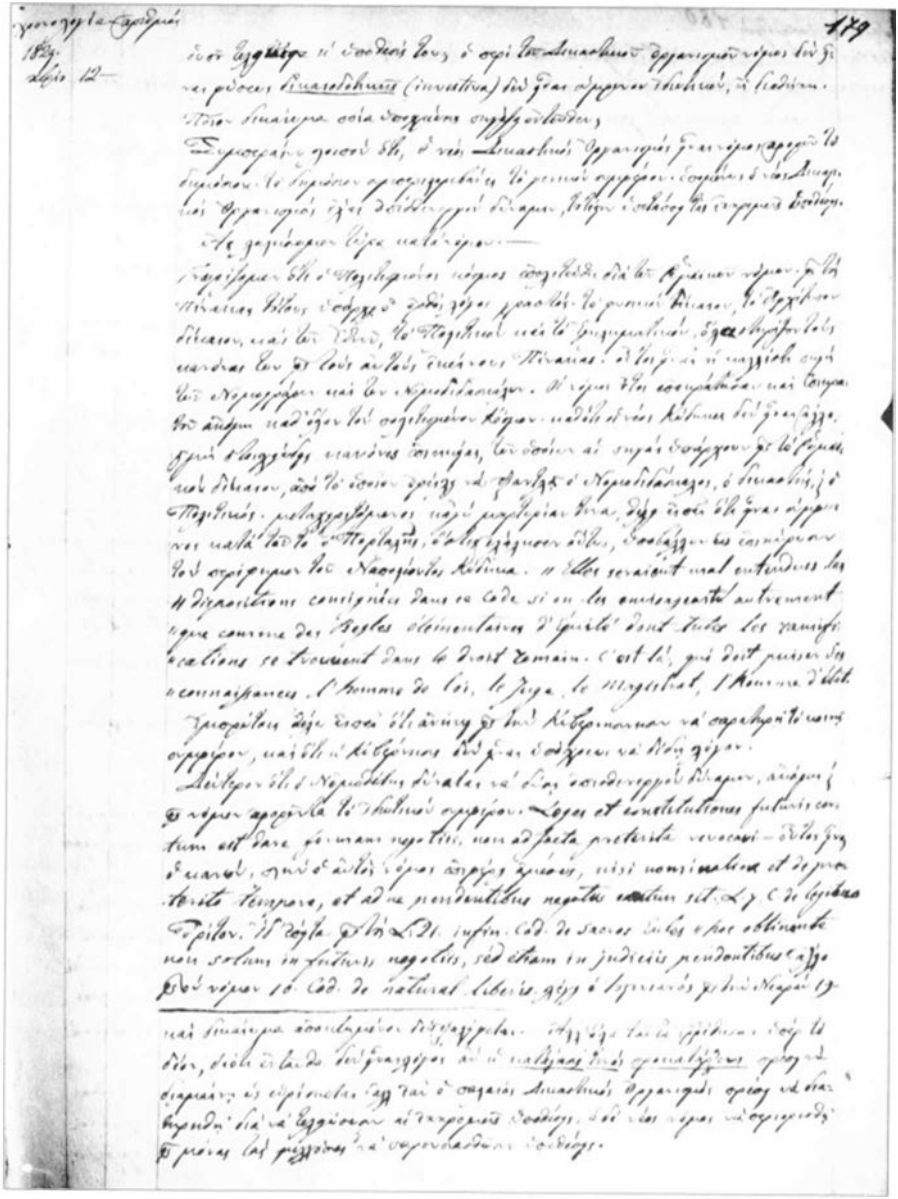
|3 Pour ce qui concerne la réforme des Tri |4 bunaux et son effet rétroactif sur les procédures, |5 il est à observer qu'en établissant le principe |6 dans un concert préalable avec les Gouvernements Etrangers, on entraînerait dans toutes les affaires |7 pendantes un délai et une complication |8 d'autant plus fâcheux dans leurs effets, que |9 les actes du gouvernement actuel n'en |10 seraient pas même exceptés.

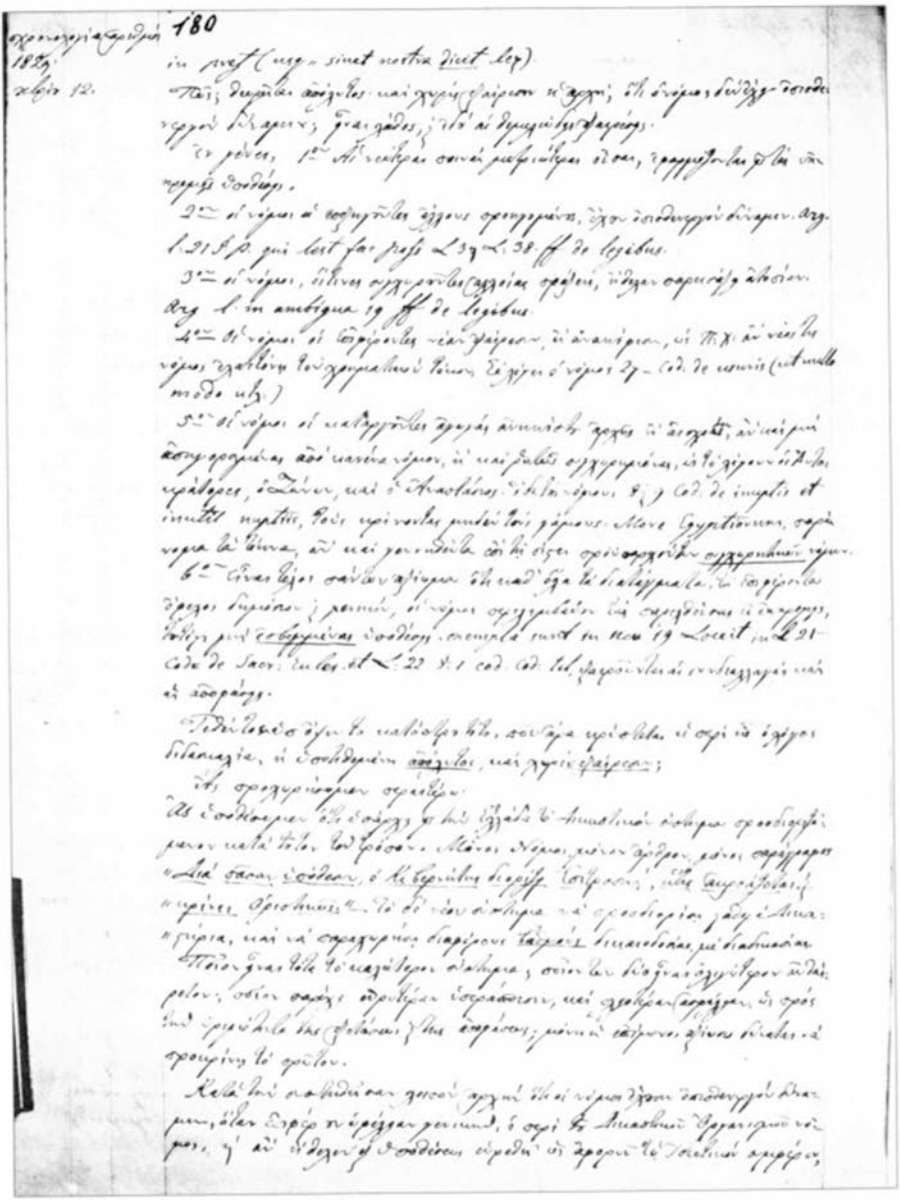
|11 Enfin en n'est pas sans une pénible |12 surprise que j'ai vu citer le 12ème Décret |13 de l'Assemblée d'Argos comme applicable |14 aux cas, dont il s'agit ; Ce Décret ne se |15 rapporte, Monsieur, qu'aux affaires entre |16 nationaux et relatives à des actes commis |17 jusqu'à l'installation du Gouvernement |18 Provisoire.

|19 Je me bornerai aux observations qui |20 me paraissent suffisantes, pour venir à l'appui

|f.2 1 de celles que j'ai eu l'honneur de vous |2 communiquer précédemment ; Je regrette, |3 Monsieur, qu'elles aient donné lieu à une |4 semblable discussion, puisqu'elle a retardé |5 encore la décision de cette affaire. En |6 la confiant de nouveau à Vos soins, j'ai l' |7 honneur, Monsieur, de Vous réitérer |8 l'assurance de ma considération très Distinguée.

Comte Panin

Ε.Β.Ε. Υπουργείον Δικαίου. Κώδιξ Γ΄ 26. Πρωτόκολλον των Εξερχομένων (έγγραφα από 16.9.1829 - 10.2.1830) (βλ. Παράρτημα Εγγράφων αρ. 5).

RÉSUMÉ

L. PAPARRIGA-ARTEMIADI: *Observations sur le fondement juridique de l'Etat grec moderne*. Selon un mémoire inédit adressé au Gouverneur Jean Capo d'Istria (12.11.1829)

Prenant comme point de départ un mémoire inédit de novembre 1829 adressé au Gouverneur de la Grèce Jean Capo d'Istria, environ deux mois avant la reconnaissance de l'indépendance de l'Etat par les Etats européens (Traité de Londres du 22 janvier / 3 février 1830), cette étude se concentre autour de l'examen de certaines problématiques qui révèlent les intentions et actions des personnalités politiques du gouvernement grec de l'époque ainsi que celles de divers agents diplomatiques ; c'est-à-dire le règlement des différends qui survenaient entre les ressortissants grecs et étrangers et, d'une façon plus générale, l'organisation et l'administration de la justice de l'Etat grec nouvellement créé.

Plus précisément dans ce mémoire détaillé démarrant par l'affaire de l'accaparement d'un navire convoité qui naviguait sous pavillon russe aux larges de la mer Egée, par une personne de nationalité grecque, se développe l'argumentation du ministre de la Justice de l'époque, Jean Genatas, en réponse aux critiques du diplomate russe, comte Nikita Petrovitch Panin. Par une combinaison d'arguments et d'observations critiques avec d'autres documents inédits des *Γ.Α.Κ. (Archives Générales)* et *Α.Υ.Ε. (Archives du Ministère des Affaires Etrangères de Grèce)*, on peut conclure que ce litige se déroule et fait l'objet d'une enquête sous le «poids» des événements et des discussions qui avaient précédé concernant la question des indemnisations pour les cargaisons des navires naviguant sous pavillon européen à travers la mer Egée. L'accusation portait autour de l'accaparement de ces derniers par des commandos grecs ou des pirates à des fins personnelles. Dans le présent différend, la demande avancée, qui avait été soumise par le propriétaire du navire convoité «Aristidis» et ressortissant russe, Spyridon Petrov Kalogerakis, se tournait contre le marchand de Chios Constantin Glypipis. Le jugement de l'affaire avait initialement été attribué par le gouvernement grec à un comité mixte arbitrale, ses membres étant de nationalités grecque et russe, dès juillet 1828. Cependant, lors du vote de la nouvelle organisation judiciaire du 15.12.1828 (19ème Résolution), l'affaire n'avait pas été encore débattue devant le comité spécial désigné. Par conséquent, l'affaire en l'espèce soumise pour jugement devant les tribunaux ordinaires prévus par

l'organisation judiciaire, comme d'ailleurs il était question pour toutes les affaires concernant l'exercice de la piraterie, la détention de marchandises volées ou l'exercice du commerce illicite pendantes devant les comités extraordinaires. Le comte Nikita Petrovitch Panin, dans sa capacité de Vice-ambassadeur et d'agent consulaire des intérêts commerciaux russes en Grèce, est intervenu dans l'affaire en soumettant de sérieuses objections quant à la légalité de ce renvoi. Ainsi, les problématiques abordées dans ce mémorandum sont les suivantes:

a) la question de l'application rétroactive des lois et surtout celles relatives à l'organisation et à l'administration de la justice,

b) la question de la validité des traités internationaux qui avaient été signés entre les différents pays et l'Empire Ottoman jusqu'à leur modification par le nouvel Etat grec,

c) la question de l'étendue de l'applicabilité de la 12eme Résolution de la 4eme Assemblée Nationale de Argos (2.8.1828) sur la compétence des comités extraordinaires (comités d' «équité») pour les délits commis après le déclenchement de la révolution grecque et avant la prise du pouvoir par Jean Capo d'Istria,

d) la question de la reconnaissance de la souveraineté grecque sur les territoires annexés par la Révolution de 1821, suite à la nouvelle, et pas si favorable aux intérêts grecs, résolution des problèmes afférents par le Protocole de Londres du 22.3.1829 et,

e) la question de la validité de la proclamation de la Constitution de Troizina de 1827 concernant la séparation parfaite des fonctions et la légitimité de l'administration.

Jean Genatas apporte à l'appui essentiellement quelques passages du droit Justinien, qui cependant sont abordés de façon interprétative à la lumière de «la raison juste». En ce qui concerne la première question (*cf. a*), cette approche interprétative critique le conduit à la conclusion que le principe de non-rétroactivité des lois, soutenu par Panin et Volkoff (juriste, secrétaire de l'Ambassadeur Jean Ribeaupierre), est plus un principe directeur, qu'une doctrine d'application générale. Les impératifs de la raison juste, qui donnent priorité à l'intérêt public et non privé, dictent dans ce cas précis la non-application de la théorie des «droits acquis» dans le domaine du droit procédural, l'analyse des objectifs de la législation mais également l'équilibre d'évaluation des intérêts contradictoires. A partir de cette même source de droit, découlent certains principes fondamentaux relatifs à la question de la retroactivité de la loi qui se présentent dans divers dispositions du droit Justinien. Sur la base de ces principes, Genatas va procéder au classement systématique des réglementations de Justinien en différents modules, en fonction du but spécifique pour lequel chaque réglementation

était introduite. Une analyse plus poussée des passages du droit Justinien justifie le renversement de la doctrine présumée de la non-rétroactivité des lois (qui est fondée principalement sur le passage *C.J.*1.14.7) surtout lorsqu'il s'agit de législation qui :

1) implique l'intérêt public (*Nov.(Just.)* 19, *C.J.*1.2.21.2, *C.J.*1.2.22, 1),

2) corrige les injustices à caractère sociale ou économique (*C.J.*4.32.27),

3) tente une interprétation authentique des dispositions mises en cause (*D.*28.1.21.1, *D.*1.3 0.37 - 40),

4) renverse complètement les situations illégales ou immorales (*C.J.*5.5.8 et 9) et, enfin,

5) établit des peines plus clémentes. Sur la base de ces données, les réglementations de la 19ème Résolution sur l'organisation judiciaire de 1828 sont d'application rétroactive même pour les affaires pendantes devant toute sorte de comité «juridictionnel» ou «arbitral», et même si cela n'est pas explicitement prévu dans leur contenu. En outre, cependant, et selon les exigences de la Constitution de 1827, il doit être considéré que les lois sont prioritaires aux actes administratifs et même à ceux à contenu spécifique, tel qu'était le décret de composition du comité spécial qui jugerait ce différend.

En dehors de ce qui précède, l'adoption des principes du droit de la «raison» devient particulièrement visible lorsque l'on étudie les questions juridiques qui se posent en termes de droit international. Par conséquent, l'argument de l'intervenant russe Nikita Petrovitch Panin, que les traités internationaux conclus par l'Empire Ottoman, établissant le privilège de l'immunité des commerçants sous drapeau russe (traités des années 1774, 1783, 1792, 1812 et 1829), continuent à s'appliquer également sous le gouvernement «provisoire» de Jean Capo d'Istria, sera rejeté par le ministre de la Justice surtout avec soumission des arguments suivants :

La reconnaissance de la souveraineté grecque par les Etats européens implique de toute évidence également la nullité des traités internationaux antérieurs puisque, tel que défini par le droit Justinien, la souveraineté (imperium) est, de par sa nature, un droit indivisible. Le cas de la Grèce ne constitue pas un cas de succession universelle aux obligations et engagements internationaux de l'Etat prédécesseur ; c'est-à-dire de l'Empire Ottoman sur les terres annexées par la force. A l'argument de l'intervenant russe que les dispositions du Protocole de Londres de 1829 indiquent une certaine limitation de la souveraineté grecque, il soutiendra que la reconnaissance de la Grèce comme entité juridique internationale et auto-suffisante dérive par:

1. Les déclarations de «neutralité» des pays européens avec lesquels a été obtenue une reconnaissance des révolutionnaires grecs comme belligérants (voir principalement Déclaration britannique officielle sur la neutralité du 30.9.1825),

2. La reconnaissance de Jean Capo d'Istria comme Gouverneur de Grèce et, 3. L'acceptation et la légalisation des actions menées par le gouvernement grec sur le plan international, dans les limites de ses pouvoirs statutaires (ratification de la nomination des services consulaires, prise de prêts, etc.).

Mots-clés : Rétroactivité des lois, accords internationaux conclus avec l'Etat prédécesseur, privilège de l'immunité, piraterie, indemnisations des ressortissants étrangers, imperium, arbitrage, comités extraordinaires, comités d'«équité», principe de la séparation des pouvoirs, droit naturel, droit de la raison, Constitution de Troizina de 1827, 19ème Résolution (Organisation Judiciaire 1828), 12ème Résolution (de la 4ème Assemblée Nationale de Argos), Protocole de Londres du 22.3.1829, *C.J.*1.14.7, *Nov. (Just.)* 19, *C.J.*5.5.8-.9, *C.J.*1.2.21, 2, *C.J.*1.2.22, 1, *C.J.* 4.32.27, *D.*1.3.19, *C.J* 5.27.10.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 405-449

Γεώργιος Π. ΝΑΚΟΣ

Οριοθέτηση του νομικού καθεστώτος των ιδιοκτησιακών τίτλων των τέως οθωμανικών γαιών της κατηγορίας mülk («καθαρής» ιδιοκτησίας) στη Θάσο

*Διάγραμμα**. 1. Γενικά. 2. Σχετική νομολογιακή αντιμετώπιση αναφορικά με την ισχύ του οθωμανικού νόμου περί των κτημάτων κατηγορίας mülk («μούλκ») (καθαρής ιδιοκτησίας) της Receb («Ρετζέπ») 1291 (1875). 3. Αρνητική η εφαρμογή των ρυθμίσεών του στη Θάσο. 4. Μεμονωμένες εξαιρέσεις. 5. Αιτιολογίες σχετικές με τη μη εφαρμογή των διατάξεων του νόμου της Ρετζέπ. 6. Διαγραμματική ερμηνευτική αναφορά στις

* Οι βασικές βιβλιογραφικές παραπομπές σε μεμονωμένες μελέτες του Κ. Χιόνη που περιέχονται κυρίως στο π. Θασιακά, όπως αυτές υποσημειώνονται περαιτέρω και σχετίζονται άμεσα με το εννοιολογικό περιεχόμενο της παρούσας μελέτης, αναφέρονται πληρέστερα και στη νεότερη μελέτη του ίδιου Κ. Χιόνη, Ιστορική εξέλιξη της απονομής της Δικαιοσύνης στη Θάσο (1709-1912), Θάσος 2012, η οποία, αφενός ορισμένες ιστορικο-δικαιικές θεματικές παρουσιάζονται επαυξημένες και βελτιωμένες, και αφετέρου οριοθετεί ολοκληρωμένα την πορεία της όλης διαδικασίας απονομής της δικαιοσύνης στη Θάσο, καθώς και την εξελικτική της διαδρομή κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας ή ορθότερα «Οθωμανοκρατίας».

ρυθμίσεις του. Δικονομική έννοια της «κοινής φήμης». 7. Ερμηνευτική έκφανση της Σ. Τζωρτζακάκη. 8. Διαδικαστικές αδυναμίες της πλήρους ολοκληρώσεως των μερικότερων στοιχείων του. 9. Αρνητική η αρεοπαγητική νομολογία στην εφαρμογή του. 10. Κυρίαρχο στοιχείο υπέρ της αρνητικής εφαρμογής του το μη «δορυάλωτο» της Θάσου. 11. Ουσιαστικό αποτέλεσμα της εκούσιας αναγνωρίσεως της οθωμανικής κυριαρχίας, η «νομιμοποίηση» της συντάξεως δικαιοπρακτικών πράξεων με ιδιωτικά έγγραφα. Ενδεικτικές πράξεις. 12. Περαιτέρω ενδεικτικά στοιχεία για τις «ποικίλης» φύσεως μεταβιβαστικές πράξεις με ιδιωτικά έγγραφα. 13. Δικαστική διασαφήνιση της εγκυρότητας των ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων. 14. Θετική η οθωμανική νομολογία Θάσου στα ιδιωτικά πωλητήρια έγγραφα. 15. Θετική η αναγνώριση των ιδιωτικών δικαιοπρακτικών πράξεων, ως ιδιοκτησιακών τίτλων, από τη διάδοχη της αιγυπτιακής οθωμανική κυριαρχία. 16. Θετική η αναγνώριση μετά το 1912 από τη διάδοχη ελληνική κυριαρχία των ιδιωτικών μεταβιβαστικών πράξεων, με την υποχρέωση της χαρτοσημάνσεώς τους. 17. Ενδείξεις υποχρεωτικής χαρτοσημάνσεως των ιδιωτικών δικαιοπρακτικών πράξεων σε αποφάσεις των οθωμανικών δικαστηρίων. 18. Αναγωγική ταύτιση της συνομολογήσεως δικαιοπραξιών με απλά ιδιωτικά έγγραφα με παλαιά ριζωμένη εθιμική κατάσταση. 19. Συνέχιση της εθιμικής αυτής καταστάσεως υπό το ελληνικό δικαιικό καθεστώς μετά το 1912. Ενδεικτικές πράξεις. 20. Ειδικό υπόμνημα για το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Θάσου. 21. Αρνητική η ερμηνευτική τεκμηρίωση της ελλείψεως νομιμοποιήσεως του ελληνικού κράτους για τις διεκδικήσεις του επί των ιδιωτικών ιδιοκτησιών της Θάσου, με βάση τη διαδοχή του στην προηγούμενη οθωμανική κυριαρχία. 22. «Οδηγός» της εφαρμογής των προηγουμένως υφιστάμενων δικαιικών οθωμανικών θεσμών η «πικρή» πείρα από την προσάρτηση της Θεσσαλίας (1881), εξαιτίας της αδυναμίας εκδόσεως (τότε) από την ελληνική πολιτεία ενός νομοθετήματος διαχρονικού δικαίου, εναρμονισμού των μη συσχετιζόμενων νομοθεσιών, θεσμών και καταστάσεων, οθωμανικού και ισχύοντος ελληνικού (βυζαντινορωμαϊκού) δικαίου. 23. Αποτέλεσμα, οι νομοθετικές ρυθμίσεις του Ν. 147/1914 με το «ίδιο» τελικό δικαιικό αποτέλεσμα, εισάγοντας στο εσωτερικό ελληνικό δίκαιο, «ρητά» και σε πλήρη «ισχύ», τις προϋφιστάμενες αυτούσιες διατάξεις του οθωμανικού νόμου περί Γαιών του 1858. 24. Περαιτέρω νομοθετική διεύρυνση αναγνωρίσεως των οθωμανικών γαιοκτητικών θεσμών, από την προηγούμενη «ισχύ» των περί γαιών οθωμανικών διατάξεων (Ν.147) στον πλήρη δικαιικό «μεταβολισμό» (Ν.1072/1917) των γαιοκτητικών δικαιωμάτων («εξουσιάσεως», tasarruf) επί των πρώην οθωμανικών γαιών, τελικά, σε δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας (κυριότητας). 25. Η συνεχιζόμενη ρυθμιστική εφαρμογή των περί γαιών οθωμανικών διατάξεων (οθΝπερί Γαιών, Ν. 147, 51 ΕισΝΑΚ) δεν επιτρέπει τελολογικά και πραγματικά την ουσιαστική «ισχύ» του οθωμανικού Ν. της Ρετζέπ 1291 (1875). 26. Ουσιαστική η εφαρμογή στη Θάσο του εθιμικού δικαιικού καθεστώτος μεταβιβάσεως περιουσιακών στοιχείων με ιδιωτικά έγγραφα. 27. Αξιακή η σημασία των δικαιοπρακτικών εγγράφων για τον ειδικότερο βίο του θασιακού λαού. 28. Τελική δικαιική αξιολόγηση των ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων της Θάσου, ως άμεσων πηγών της ιστορίας του Δικαίου, εντάσσει το εξειδικευμένο πρωτογενές περιεχόμενό τους στο πραγματικά εφαρμοζόμενο τότε Δίκαιο, ως ουσιαστικής εκφάνσεως της ειδικότερης «λειτουργικής» εκφράσεως του «ζωντανού (θασιακού) Δικαίου», τμήματος κι αυτού του «ζωντανού Δικαίου» της ελληνικής εθνότητας την περίοδο εκείνη.

1.- Οι ασχολούμενοι με την ιστορία και ειδικότερα με την ιστορία του Δικαίου γνωρίζουν ότι οποιαδήποτε ανάλυση ή αξιολόγηση ιστορικού γεγονότος και μάλιστα ακόμη περισσότερο δικαιικού θεσμού, πρέπει να πε-

ριέχει ενταγμένα στο περιεχόμενό του τα απαραίτητα χαρακτηριστικά του στοιχεία, τα οποία επιβεβαιώνουν τη θεσμική του ύπαρξη, στο δεδομένο δικαιικό πλαίσιο του ιστορικού του «χωρόχρονου», μέσα στο οποίο λειτούργησε, με βάση το οποίο θα πραγματοποιείται η βασιζόμενη σ' αυτό τελική αξιολόγηση.

Οποιαδήποτε άλλη αξιολόγηση, η οποία δε θα λάβαινε υπόψη της μόνο τα πραγματικά δεδομένα, που θα προέρχονταν από τα υφιστάμενα λειτουργικά στοιχεία, στο δεδομένο «τόπο» και τον ορισμένο «χρόνο» («χωρόχρονο»), στηριζόμενη σε εξωπραγματικές συλλογιστικές, δε θα κατέληγε σε επιστημονικά ορθές θέσεις.

Κι αυτό, γιατί άλλες θέσεις καλύπτουν ενσυνείδητα μη νόμιμες καταστάσεις, άλλες γιατί παρέχουν «απόψεις» χωρίς καμιά μα καμιά γνώση του αξιολογούμενου αντικειμένου, και, τέλος, άλλες οι οποίες προσπαθούν κάτω από αδιαμόρφωτες επιστημονικά συνθήκες να «τάμουν» το δίκαιο μιας συγκεκριμένης νομικής καταστάσεως, το οποίο ουσιαστικά δε γνωρίζουν, χωρίς να είναι αυτό, βέβαια, κατακριτέο, ενώ, αντίθετα κατακριτέες είναι οι συλλογιστικές οι οποίες στην προσπάθειά τους να αξιολογήσουν τα ισχύοντα τότε δεδομένα προϊσχύσαντος δικαίου, πιο συγκεκριμένα του οθωμανικού, τα παραγνωρίζουν ουσιαστικά και τα παραγκωνίζουν συνειδητά, μολονότι έχει θεσπισθεί νομοθετικά η πλήρης αναγωγική εφαρμογή του, με τα νομικά πλαίσια του ισχύοντος σύγχρονου δικαίου, οι διατάξεις του οποίου δε συγχρωνίζονται συνήθως, ούτε συγχρωτίζονται, ούτε, ακόμη, συσχετίζονται με το προϋφιστάμενο δίκαιο, δηλαδή το οθωμανικό, η εφαρμογή του οποίου προσκρούει στο «ανίδεο» της ελληνικής νομικής πραγματικότητας.

2.- Αφορμή για την πιο πάνω προβληματική αποτέλεσε η συνεχιζόμενη επιστημονική αλλά κυρίως νομολογιακή συζήτηση για την έκταση εφαρμογής του οθωμανικού νόμου «περί των τίτλων των εκδοθησομένων παρά του Δεφτερχανέ [defterhane του οθωμανικού αυτοκρατορικού κτηματολογίου] διά τα κτήματα καθαράς ιδιοκτησίας» των λεγόμενων mülk [«μουλκίων»] της 28ης Receb («Ρετζέπ») 1291 (28ης Αυγούστου 1875)[1], που προσπάθησε contra στον εφαρμοζόμενο την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ιδιαίτερα στη Θάσο, διαφορετικό τρόπο μεταβιβάσεως των ακινήτων αυτών, που ανήκαν δηλαδή στην κατηγορία αυτή των οθωμανικών γαιών πλήρους ή καθαρής ή τέλειας κυριότητας, με ιδιωτικά έγγραφα, να επιβάλλει νομοθετικά διαφορετική ρύθμιση.

Το προηγούμενο καθεστώς που ίσχυε για τις γαίες καθαρής ή τέλειας

1. Το κείμενο βλ. στου Δ. Νικολαΐδου, Οθωμανικοί Κώδικες, εν Κωνσταντινουπόλει 1890, Β'.954 κε.

ιδιοκτησίας, που χαρακτηρίζονταν ως «μούλκια», στις οποίες ανήκαν και οι χαρακτηριζόμενες ως φορολογούμενες γαίες, δεν προσδιόριζε ιδιαίτερο τύπο μεταβιβάσεως αυτών, ούτε προβλεπόταν εγγραφή στο οθωμανικό κτηματολόγιο, αφού αυτές εξομοιώνονταν με κινητά πράγματα, σύμφωνα με το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο, και δεν απαιτούνταν έκδοση τίτλου, ούτε ήταν αναγκαία η επίκλησή του για την κτήση της κυριότητας, ενώ δικαιικά προσδιορίζεται ότι είναι δυνατό, η μεταβίβαση των γαιών αυτών με ιδιωτικά δικαιοπρακτικά έγγραφο, να εντάξει την κατάρτιση των σχετικών αυτών πράξεων με έγγραφο, στην απλή έμμεση αναγωγική τους συσχέτιση, στη μορφή των δικαιοπραξιών των χαρακτηριζόμενων ως traditio cartae και όχι στις πράξεις τις αναφερόμενες ως traditio per cartam[2].

Το 1ο άρθρ. του ενλόγω νόμου της 28ης Ρετζέπ 1291 [28ης Αυγούστου 1875] προσδιόριζε ότι: «Δοθήσονται νέοι τίτλοι έντυποι [mülk senedi], έχοντες άνωθεν τον τουγράν [ορθότερα tugra, η «τούγρα», το εμβληματοποιημένο σουλτανικό συμπλεγμένο μονόγραμμα] δι' όλα εν γένει τα καθαράς ιδιοκτησίας κτήματα τα κείμενα εν ταις πόλεσιν και χωρίοις.. απαγορεύεται δε του λοιπού η εξουσία τοιούτων κτημάτων άνευ τίτλων»[3].

Στη συνέχεια, εκδόθηκαν συμπληρωματικά το από 17 Σεπτεμβρίου 1318 (έτους 1902) σουλτανικό διάταγμα που καθόριζε ότι: «δεν ακούονται αγωγαί περί αγοραπωλησιών ακινήτων γενομένων ουχί δι' εγγραφών εν τω κτηματολογίω», καθώς και ο οθωμανικός νόμος της 30ής Μαρτίου 1327

---

2. Αξιολόγηση των μορφών αυτών βλ. στου Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, 1821-1912, Θεσσαλονίκη 1984, 204.48 κε., στις οποίες το έγγραφο της μεταβιβάσεως αποτελούσε καθοριστικό στοιχείο για το χρόνο μεταθέσεως της ιδιοκτησίας (κυριότητας), η οποία, αν επερχόταν με τη σύνταξη του μεταβιβαστικού εγγράφου χαρακτηριζόταν ως traditio per cartam, ενώ αν επερχόταν με την παράδοση του εγγράφου τότε υπαγόταν στην έννοια της traditio cartae, των οποίων αναζητείται η ειδικότερη συσχέτιση των «εκφράσεων» αυτών της βυζαντινής «παραδόσεως με έγγραφο» στη φύση της καταρτίσεως των ιδιωτικών «μεταβιβαστικών» εγγράφων της Τουρκοκρατίας, όπου ο χρόνος μεταθέσεως του ιδιοκτησιακού δικαιώματος, με βάση το περιεχόμενο των συναφών πράξεων (που παρατίθενται στην πιο κάτω ανάπτυξη, σημ. 36, 37 κε.), μπορεί να υποστηριχθεί ότι προσιδιάζει στη μορφή της traditio cartae.

3. Ειδικότερη θεμελίωση για την ισχύ ή μη του νόμου αυτού βλ. αντί άλλων στου Ν.Π.Ελευθεριάδη, Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία, Αθήναι 1903.59-61 κε., του ίδιου, επίσημοι γνμδ., αναφορικά με τον τρόπο μεταβιβάσεως της κυριότητος των κτημάτων μουλκίων στις αγοραπωλησίες ή δωρεές αυτών, καθώς και για την ισχύ των σχετικών ιδιωτικών μεταβιβαστικών εγγράφων, Δνη Γ'/1925.41 κε. Βλ. επίσης ανάπτυξη και στη Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου, Οθωμανικό κτηματολόγιο και τίτλοι ιδιοκτησίας, ΕΕπΔΣΘ/Αρμ 3/1982.39 κε. και σε ανάτυπο με ιδιαίτερη σελιδαρίθμηση, όπου και οι παραπομπές.24 κε., 31-33 κε., 37 κε., στην οποία τονίζεται η γενικότητα της καταγραφής στα Βιβλία Γιοκλαμά (εξελέγξεως) των ακινήτων τελείας (πλήρους) κυριότητας, καθώς και η εννοιολογική οριοθέτηση των σχετικών «εγγραφών» στο οθωμανικό κτηματολόγιο, τις οποίες η σ. θεωρούσε ως «μεταγραφές» των σχετικών πράξεων.

(έτους 1907) που όριζε ότι: «πάσα μετάθεσις ή αλλοίωσις δικαιώματος επί ακινήτων μόνο δι' επισήμου εγγράφου δέον ν' αποδεικνύεται» και παράλληλα με το άρθρ. 4 παρέσχε διετή προθεσμία για την απόκτηση τίτλων[4].

3.- Παρόλες τις επιτακτικές αυτές εντολές η εφαρμογή των πιο πάνω διατάξεων ήταν ουσιαστικά αρνητική, με συνέπεια να μην αποκτήσουν ποτέ υποχρεωτική ισχύ στην οθωμανική αυτοκρατορία, τόσο κατά την ερμηνεία που επικράτησε στην Τουρκία, όσο και κατά τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων[5], καθόσον οι ρυθμίσεις της διαδικασίας για την έκδοση των τίτλων που επιτάσσονταν από τις διατάξεις του νόμου της Ρετζέπ, όπως: σύσταση των σχετικών επιτροπών, ειδικότερη καταγραφή των κτημάτων, έλεγχος, έκδοση προσωρινών τίτλων, αποστολή στο κεντρικό οθωμανικό κτηματολόγιο, τελική έκδοση οριστικών τίτλων, ουδέποτε ολοκληρώθηκαν, με συνέπεια οι ρυθμίσεις του Ν. 147/1914 «περί της εν ταις προσαρτωμέναις [νέαις] χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας», άρθρ. 2, να εξειδικεύουν τελικά τη διατήρηση στις Νέες Χώρες μόνο των διατάξεων του οθΝπΓαιών, που ρύθμιζαν τα επ' αυτών ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα, αποκλείοντας έτσι τις πιο πάνω μη υποχρεωτικής ισχύος διατάξεις του νόμου της Ρετζέπ, για τον οποίο, τελικά, δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία ολοκληρώσεώς του[6].

4.- Ωστόσο εμφανίστηκαν και ορισμένες μεμονωμένες εξαιρέσεις, που δεν μπορούν να αποτελέσουν τον κανόνα, στην ήδη παγιωμένη κατάσταση συντάξεως δικαιοπρακτικών πράξεων με ιδιωτικά έγγραφα, μια από τις οποίες [ίσως η δεύτερη] αναφέρεται σε έγγραφη ομολογία, συνταγμένη στις 13-2-1897, ενώπιον του Οθωμανού συμβολαιογράφου Θάσου στο Λιμένα,

---

4. Γενικότερα βλ. στου Α.Ζ.Καλλικλή, Το Οθωμανικόν Δίκαιον εν Ελλάδι, Αθήναι 1931.78

5. Βλ. ad hoc ΕφΘεσ 153/1927 Θ.ΑΗ'/1927.695 κε., η οποία τεκμηρίωσε το αρνητικό για την ισχύ του νόμου της Ρετζέπ σκεπτικό της με βάση τα σουλτανικά διατάγματα: i) της 17-9-1318/1902, που θέσπισε ότι δεν ακούονται οι αγωγές περί αγοραπωλητηρίων ακινήτων, χωρίς την εγγραφή τους στο αντίστοιχο κτηματολόγιο, ii) της 30-3-1327/1907, που προσδιόρισε απόλυτα μεν ότι κάθε μετάθεση ή αλλοίωση δικαιώματος επί ακινήτων (και κατά συνέπεια και επί αγοραπωλησιών) μόνο με επίσημα έγγραφα πρέπει να αποδεικνύεται, αλλά παράλληλα παρέσχε ταυτόχρονα και διετή προθεσμία για την απόκτηση των σχετικών τίτλων, προ της παρόδου της οποίας δε θεωρήθηκαν ότι απέκτησαν εφαρμογή στη Τουρκία και κατά συνέπεια δεν μπορούν να ληφθούν υπόψη ούτε από τα ελληνικά δικαστήρια, ό.π., 696.

6. ΑΠ 1135/1975 ΝοΒ 24/1976.419, ΑΠ 466/1957 ΝοΒ 6/1975.115, ΑΠ 200/1934 Θ. ΜΕ'/1934.565, ΕφΘεσ 153/1927 Θ. ΑΗ'/1927.695. Βλ. και ΕιρΘάσου 36/2006 (δικαστής Ευφρ. Παπαναστασίου, Αρμ 64/2010.1650-1652 κε. Βλ. σχετικά επίσης την πιο κάτω ανάπτυξη παρ. 25.iii.

όπου εμφανίστηκαν ο Γιαννάκης Αυγουστή και η σύζυγός του Ευαγγελινή και δήλωσαν: «διά του παρόντος επισήμου εγγράφου ότι πάντα τα ως ιδικά μας θεωρούμενα πράγματα συνιστάμενα εκ κινητών και ακινήτων, και κατά την περιφέρειαν Κάστρου κείμενα, ανήκουσιν εις τους εκ του ιδίου χωρίου Γεώργιον Κωνσταντίνου Καραγεωργίου και Αντώνιον Ιωάννου, ημείς δε επ' αυτών ουδέν δικαίωμα έχομεν. Καταθέσαντες όθεν εγγράφως την ομολογίαν μας ταύτην ενώπιον του Συμβολαιογραφείου Θάσου, ομολογούμεν ότι εκτός των ενδυμάτων τα οποία φέρομεν, πάντα τα λοιπά, άτινα θεωρούνται ως ιδικά μας, ανήκουσιν εις τους ειρημένους κυρίους, κατ' ακολουθίαν δε ούτοι εισίν απόλυτοι κύριοι και ιδιοκτήται», κι αυτό γιατί οι συμβαλλόμενοι, δηλαδή ο πρόκριτος του Κάστρου Γιαννάκης Αυγουστή και η σύζυγός του, αναγκάστηκαν να προβούν στην (ενδεχομένως εικονική, όπως μπορεί να πιθανολογηθεί) μεταβίβαση των περιουσιακών τους στοιχείων στους ενλόγω αναφερόμενους γαμπρούς τους, για το φόβο της αποφυγής τυχούσης κατασχέσεως σε περίπτωση αρνητικής εκβάσεως αγωγής της πρώην συζύγου του υιού του Αυγουστή Γιαννάκη εναντίον του πρώτου των συμβαλλομένων (πρώην πενθερού της) Γιαννάκη Αυγουστή με την ιδιότητα του εγγυητή, για ένα εγγυημένο από τον τελευταίο χρεωστικό ομόλογο 4.925 γροσίων, του αποβιώσαντος υιού του Αυγουστή Γιαννάκη προς την τότε σύζυγό του Δέσποινα Δημητρίου[7].

Τελικά, με την υπ' αριθ. πρωτ. 153 από 2-8-1897 απόφαση του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου [Μ.Ε.Δ] Κάστρου, προεδρεύοντος του Μαρωνείας Ιωακείμ, ο πρόκριτος του Κάστρου Γιαννάκης Αυγουστή απαλλάχθηκε από την υποχρέωση καταβολής του προαναφερθέντος εγγυημένου από τον ίδιο χρέους, με αιτιολογία ότι «το Δικαστήριον μετεκαλεσάμενον τους διαδίκους εις την κατ' αντιμωλίαν διαδικασίαν εξηκρίβωσεν ότι το περί ού ο λόγος ομόλογον συνετάγη υπό του θείου της Δεσποίνης επί κερδοσκοπικώ σκοπώ... και [τελικά] ενέκρινεν ότι το ομόλογον τούτο δεν έχει ουδεμίαν βάσιν και ισχύν υπό τας ανωτέρω συνθήκας, και απέρριψεν την αγωγήν της εναγούσης ως αβάσιμον, καταδικάσαν αυτήν και εις τα δικαστικά έξοδα και τέλη, ανιόντα εις γρ[όσια] τεσσαράκοντα (40) προκαταβαλλόμενα υπό του επισπεύδοντος», ενώ υποστηρίζεται (ίσως ως πιθανολογούμενη ένδειξη) ότι η θετική έκβαση της δίκης για τον εναγόμενο Γιαννάκη Αυγουστή ίσως να οφείλεται στην ιδιότητά του ως προκρίτου του Κάστρου, η οποία θεωρήθηκε ότι δημιουργούσε (έστω και συνειρμικά) περιθώρια επηρεα-

7. Το κείμενο της ενλόγω μεταβιβάσεως βλ.στου Κ.Χιόνη, Το αρχείο της οικογένειας Βαγγέλη Σταμπουλή, Θασιακά, 8/1995.182, με σχετικές επισημάνσεις, ό.π., 153, και παρατηρήσεις της Γεωργίας Χιόνη, Οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο κατά την Τουρκοκρατία, Θασιακά, ό.π., 205 κε. Πρβλ. στου Χ.Κ.Παπαστάθη, Παρατηρήσεις υπό την ΜονΠρΚαβ 1708/2006, Αρμ 64/2010.1660 κε.

σμού των εκδιδόμενων αποφάσεων, εξαιτίας της συμμετοχής αυτής των προυχόντων στη σύνθεση των Μ.Ε.Δ.[8]

5.- Ωσαύτως η μη εφαρμογή στην πράξη του νόμου της Ρετζέπ κατά την Τουρκοκρατία ίσως να οφειλόταν σε έναν κύριο και ουσιαστικό λόγο ότι εξέλιπε μία πολύ βασική ρύθμιση του νόμου αυτού, σύμφωνα με την οποία δεν αναφερόταν ή δεν προβλεπόταν ακυρότητα της μεταβιβαστικής πράξεως των ακινήτων καθαρής ιδιοκτησίας, στην περίπτωση μη «εγγραφής» της γενόμενης μεταβιβάσεως στα κτηματολογικά βιβλία, που τηρούνταν για τις άλλες κατηγορίες των οθωμανικών γαιών, όπως των δημόσιων και των βακουφικών, στις οποίες το οθωμανικό δημόσιο διατηρούσε δικαίωμα ψιλής κυριότητας και κατά συνέπεια συναινέσεως σε κάθε περαιτέρω μεταβίβαση, οπότε ήταν αναγκαία η εγγραφή της σχετικής μεταβιβαστικής πράξεως στα κτηματολογικά βιβλία του οθωμανικού κτηματολογίου[9].

Συναφώς υποστηρίχθηκε, σε ενίσχυση της θέσεως της αναφερόμενης στη μη μεταγραφή της μεταβιβαστικής πράξεως των πιο πάνω ακινήτων στο κτηματολόγιο, που θεωρούνταν ως μη αναγκαία, ότι ο σκοπός του νόμου της Ρετζέπ ήταν βασικά να υποχρεώσει τους ιδιώτες ιδιοκτήτες να προμηθευτούν τίτλους για να πιστοποιούν το δικαίωμά τους, έτσι ώστε να προστατευθούν οι τρίτοι και ότι ουδέποτε η έλλειψη έγγραφου τίτλου θεωρήθηκε ότι προκαλεί ακυρότητα της μεταβιβαστικής δικαιοπραξίας, ενώ για την απόδειξή της εξακολουθούσε να επιτρέπεται η χρήση μαρτύρων[10].

6.- Διαγραμματική εννοιολογική αναφορά στο νέο νόμο της Ρετζέπ εμ-

---

8. Για την τελευταία αυτή παρατήρηση, το περιεχόμενο της οποίας θεωρεί δεδομένο ο Λάζ. Κοεμτζόπουλος, Η απονομή της Δικαιοσύνης στη Θάσο κατά τους χρόνους της εξέγερσης των κατοίκων της κατά της Αιγυπτιοκρατίας (1894-1905), Θασιακά, 9/1996.284, 295, όπου το κείμενο της σχετικής απαλλακτικής αποφάσεως του Μ.Ε.Δ. Κάστρου, από την αξιολόγηση της οποίας συνάγει (ό.π., 284) ουσιαστική δυνατότητα επηρεασμού των εκδιδόμενων αποφάσεων, η οποία βασιζόταν στον αναγκαστικό «συγχρωτισμό» των προκρίτων - μελών του Μ.Ε.Δ. με τον οικείο μητροπολίτη - πρόεδρό του, που είχε ως άμεση συνέπεια το πιο πάνω αποτέλεσμα, μη νόμιμο αλλά εν τοις πράγμασι απορρέον από τις υπάρχουσες τότε αλληλοεπηρεαζόμενες «κοινωνικές» συνθήκες.

9. ΕφΑιγ 50/1923 Δνη Α΄/1923.367 κε., 1135/1975 ΝοΒ 24/1976.419 - 420.

10. Ad hoc βλ. ΕφΑιγ 50/1923 Δ/νη Α΄/1923.367 κε., ΜονΠρΚαβ 1924/2008 (εισηγ. η ΠρΠρωτ. Μ. Χασιρτζόγλου), αδημ. Ουσιαστική τεκμηρίωση βλ. στου Ν.Π. Ελευθεριάδη, επίσημοι γνμδ., αναφορικά με τον τρόπο μεταβιβάσεως της κυριότητος των κτημάτων μουλκίων στις αγοραπωλησίας αυτών, καθώς και για την ισχύ των σχετικών ιδιωτικών μεταβιβαστικών εγγράφων, Δνη Γ΄/1925.41 κε., του ίδιου, επίσημοι γνμδ., σχετικά με την παραχώρηση της Θάσου στο Μεχμέτ Αλή Πασά της Αιγύπτου και διατήρηση των ιδιοκτησιών των κατοίκων της Θάσου, υπαγόμενων στην κατηγορία των ιδιόκτητων φορολογούμενων γαιών, Δνη Δ΄/1926.348 κε.

φανίζεται ουσιαστικότερα στην ειδικότερη ελληνική βιβλιογραφία του οθωμανικού δικαίου, σύμφωνα με την οποία αξιολογούνται τα μερικότερα στοιχεία του, έτσι ώστε να διασαφηνίζεται το περιεχόμενό του, για το οποίο:

α) ο εκ των βασικών ερμηνευτών του οθωμανικού δικαίου Α. Καλλικλής, είχε διατυπώσει[11] πολύ χαρακτηριστικά ότι: «διά τα καθαράς ιδιοκτησίας ακίνητα (μούλκια), όσον αφορά τας διατυπώσεις της μεταβιβάσεως αυτών και υποθηκεύσεως, εκανονίσθη η διαδικασία αμφοτέρων των δικαιοπραξιών κατά παρόμοιον τρόπον προς τα επί γαιών, και εις την θέσιν του παλαιού «χοτζετίου» όπερ οι Καδήδες ιεροδικασταί εξέδιδον ως έγγραφον μεταβιβάσεως, εν τη συμβολαιογραφική των ιδιότητι, καθιερώθησαν διά του νέου νόμου, ως επίσημοι επίσης τίτλοι κυριότητος διά τας εν ζωή μεταβιβάσεις και υποθηκεύσεις, ταπία με το αυτοκρατορικόν μονόγραμμα, άτινα διαφέρουσιν από τα ταπία της δημοσίας γής κατά τε το σχήμα και κατά τας λεπτομερείας της εκδόσεως.

Πλήν, και μετά τον νόμον «περί τίτλων Δεφτερχανέ»[12] η κυριότης επί των μουλκίων απεδεικνύετο εν περιπτώσει αμφισβητήσεως επί τη βάσει των αρχών του ιερού και ακαταλύτου δικαίου και διά μαρτύρων[13], όρκου και ιδιωτικών εγγράφων, ως ο Οθωμανικός Αστικός Κώδιξ διερρύθμισε τας αποδείξεις ταύτας.

Ο νεώτερος, τέλος, νόμος της 17 Σεπτεμβρίου 1902 όστις απηγόρευσεν εις τα Δικαστήρια ν' ακούωσιν αγωγάς επί ακινήτων μη στηριζομένας επί δημοσίων τίτλων, προκειμένου περί ακινήτων καθαράς ιδιοκτησίας (μουλκίων) δεν επάγει ακυρότητα..., [καθόσον]η δε νέα νομοθεσία δεν κατήργησε το άτυπον» των μεταβιβάσεων αυτών[14].

β) Συμπληρώνοντας τις διατάξεις του οθΑΚ για τα αποδεικτικά μέσα, θα μπορούσε να ενταχθεί μεταξύ των μέσων αυτών, ως δικονομικό στοιχείο, και ένα πολύ ενδιαφέρον, ρυθμιζόμενο από τα άρθρ. 1732-1735 οθΑΚ, αναγνωριζόμενο από τη νομολογιακή πρακτική, ονομαζόμενο της «κοινής φήμης»[15], για το οποίο γίνεται αναφορά σε αποφάσεις του οθωμανικού

---

11. Το Οθωμανικόν Δίκαιον, ό.π., 77 κε.

12. Για τις ρυθμίσεις του οποίου βλ. στην πιο πάνω ανάπτυξη σημ.1.

13. Βλ. Ν.Π.Ελευθεριάδη, σχετική ανάπτυξη αναφορικά με τον τρόπο μεταβιβάσεως των μουλκίων, ό.π., Δνη Γ'/1925.41 κε. Βλ. επίσης ΑΠ 9/1927 Θ.ΛΗ'/ 1927.241 κε. Βλ. επίσης Δ. Νικολαΐδου, Οθωμανικοί Κώδικες, Α', Οθωμανικός Αστυκός Κώδιξ, εν Κωνσταντινουπόλει 1889, άρθρ. 1754, περαιτέρω οθΑΚ.

14. Βλ. Α.Ζ.Καλλικλή, ό.π., 77 κε. Βλ. επίσης Ν.Π.Ελευθεριάδου, Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία, Αθήναι 1903.64. Βλ. επίσης ΕφΑιγ 92/1925 Θ. ΛΣΤ'/1925.603 κε., ΑΠ 9/1927, ό.π.

15. Για το δικονομικό αυτό στοιχείο βλ. σχετικά στου Λάζ.Κοεμτζόπουλου, Η απονομή της Δικαιοσύνης στη Θάσο, Θασιακά, 9, ό.π., 272 κε. Πρβλ. πιο κάτω ανάπτυξη σημ. 17.

Πρωτοδικείου Θάσου του 1896, και ειδικότερα στην υπ' αριθ. 38/27-6-1896 απόφασή του, όπου σε υπόθεση πολυετούς διενέξεως για την κατοχή ακινήτου, δόθηκε η λύση με την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως, που διέταζε απόδειξη με βάση στοιχεία της «κοινής φήμης», εξαιτίας προβολής κατ' ένσταση του αιτήματος της ανακόπτουσας (Θωμαΐδος Αναγνωστούδη) που έγινε αποδεκτό από το Δικαστήριο, για απόδειξη των ισχυρισμών της με επίκληση στοιχεία της «κοινής φήμης», που αποδέχθηκε το Δικαστήριο, με το διορισμό ως εισηγητή ενός παρέδρου του Πρωτοδικείου για να μεταβεί σε παρακείμενο χωρίο (το Κάστρο) να εξετάσει επιτοπίως και ενώπιόν του μάρτυρες, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η δικαστική έρευνα της «κοινής φήμης», έτσι ώστε να αποδειχθούν τα διαταχθέντα θέματα αποδείξεως. Ο εισηγητής, στη συνέχεια, υπέβαλε την από 17-6-1896 εισηγητική του έκθεση και το Πρωτοδικείο αποφάνθηκε στις 27-6-1896 ότι: «ουδέν διάταγμα φαίνεται να υπάρχει ακυρούν την διά κοινής φήμης κατά τον Αστ. Κώδικα απόδειξιν ενστάσεως τινος» και κατά συνέπεια: «θεωρεί κυρίους των διαφιλονεικουμένων κτημάτων τους κληρονόμους του Ι. Αναγνωστούδη, [και] χωρίς να έχει το δικαίωμα ο ανακοπτόμενος να τους ενοχλήσει εις το εξής και καταδικάζει αυτόν εις τα έξοδα [της] κοινής φήμης και [τα] δικαστικά».

Η ειδικότερη έννοια του πιο πάνω αποδεικτικού μέσου της «κοινής φήμης» μολονότι δεν προσδιορίζεται ρητά και με σαφήνεια από τα σχετικά άρθρ. 1732-1735 του οθΑΚ, συνάγεται, όμως, με ασφάλεια ερμηνευτικά κυρίως από το συνολικό περιεχόμενο των άρθρων αυτών[16] αλλά και από το εξής απόσπασμα της από 17-6-1896 εισηγητικής εκθέσεως του παραπάνω διορισμένου από το Δικαστήριο εισηγητή, ο οποίος περιγράφει ότι «..μετέβη εις το χωρίον Κάστρο, όπου επί παρουσία της Δημογεροντίας, προεστώτος, σούμπαση και των διαδίκων προσελθόντων 29 άτομα Κάστρου ομοφώνως ωμολόγησαν ότι ο [ανακοπτόμενος] Ν. Αγγέλου από το 1874-1889 δις και τρις ήλθεν εν Θάσω και ότι συνηντήθη με τον [κάτοχον των κτημάτων] Ι. Αναγνωστούδην», από το οποίο μπορεί να ανιχνευθεί αναγωγικά με τα παρατιθέμενα πιο πάνω πραγματικά περιστατικά, ότι η «κοινή φήμη» η οποία συνοδεύει θεωρητικά και πρακτικά τις πράξεις του καθενός μας, ουσιαστικά αποτελεί το συναγόμενο από τον αρμόδιο εισηγητή συμπέρασμα, με βάση τις μαρτυρικές καταθέσεις, για την απόδειξη των τεθέντων από την προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου θεμάτων αποδείξεως[17].

16. Περιεχόμενο το οποίο βλ. πιο κάτω ανάπτυξη σημ. 18.

17. Παράθεση των ειδικότερων στοιχείων με συναφείς παρατηρήσεις από την αξιολογούμενη στο κείμενο πιο πάνω, εκτός των άλλων, υπ' αριθ. 38/1896 απόφαση του οθωμανικού Πρωτοδικείου Θάσου, αναφορικά με την «κοινή φήμη», βλ. στου Λάζ.Κοεμτζόπουλου, ό.π. σημ. 15. Πρβλ. επίσης σχετικά στου ίδιου, Εφαρμογή του αποδεικτι-

γ) Η αναγωγική αυτή ανίχνευση της έννοιας του αποδεικτικού μέσου της «κοινής φήμης» συμπληρώνεται πιο ουσιαστικά από τα άρθρ. 1732-1735 οθΑΚ[18], τα οποία προέβλεπαν ότι: άρθρ. 1732, «Η πληθύς των μαρτύρων δεν λαμβάνεται υπόψιν, δηλαδή εκ του ότι ο είς των διαδίκων έχει πλείονας μάρτυρας του ετέρου, δεν έπεται ότι πρέπει να προτιμηθώσιν οι ιδικοί του, εκτός αν η πληθύς των μαρτύρων τούτων φθάνει εις τον βαθμόν της κοινής φήμης», 1733, «Η κοινή φήμη έχει την αυτήν ισχύν ήν και η εξ αντιλήψεως των αισθήσεων παραγομένη βεβαιότης», 1734, «Εν τη κοινή φήμη ούτε η λέξις «μαρτυρούμεν» είναι αναγκαία ούτε το αξιόπιστον των μαρτύρων ερευνάται, όθεν δεν είναι ανάγκη να ελεγχθή το αξιόπιστον των καταθέσεων», 1735, «Δεν είναι ωρισμένον πόσοι μάρτυρες αποτελούσι την κοινήν φήμην, αλλά πρέπει να είναι τοσούτοι, ώστε ο ορθός λόγος να μη παραδέχεται ότι είναι δυνατόν να συνεννοηθώσι προς τον σκοπόν του ψευσθήναι».

δ) Ενώ ο έτερος εγκρατέστατος βασικός ερμηνευτής του οθωμανικού δικαίου, όπως αυτό λειτούργησε στην Ελλάδα, Ν. Π. Ελευθεριάδης συνοψίζει[19] ότι: «προκειμένου όμως περί μουλκίων, η μεταξύ μόνον των συμβαλλομένων μερών γινομένη δικαιοπραξία αυτή καθ' εαυτήν κέκτηται πλήρες κύρος και ισχύν, όσον δ' αφορά τας επισήμους παρά τω Αυτοκρατορικώ Κτηματολογίω διατυπώσεις, αύται δεν σκοπούσι την έννομον της δικαιοπραξίας κατάρτισιν, αλλ' απλώς συντελούσι εις την επισημοποίησιν και πανηγυρικήν παρά της Πολιτείας αναγνώρισιν και πιστοποίησιν της μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών νομίμως καταρτισθείσης και αυτής καθ' εαυτήν εγκύρου δικαιοπραξίας».

7.- Παράλληλα πρέπει να αναφερθεί για το ίδιο θέμα μία ουσιαστική σκέψη, της Σ.Τζωρτζακάκη-Τζαρίδη[20], σχετική με την ισχύ των επίμαχων αυτών ρυθμίσεων του νόμου της Ρετζέπ, απλώς ως δημιουργική προβληματικής, στην περαιτέρω αξιολογούμενη υπόθεση εργασίας, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει ουσιαστικό επιχείρημα για τις καταγραφές όλων των ακινήτων τελείας ιδιοκτησίας και τις σχετικές «εγγραφές» των μεταβιβαστικών για τα ακίνητα αυτά δικαιοπραξιών στα κτηματολογικά βιβλία,

---

κού μέσου του όρκου από το [οθωμανικό] Πρωτοδικείο Θάσου (1896-1897), Θασιακά, 12/2005, 325 κε., ενώ διεξοδική ανάλυση για το ίδιο θέμα της «κοινής φήμης», βασιζόμενης στα σχετικά άρθρα του υφιστάμενου τότε σε χρήση οθΑΚ, αλλά και των συναφών ουσιαστικών και δικονομικών παραμέτρων που αξιολογούνται στου Κ.Βαβούσκου, Μια δίκη εμπραγμάτου δικαίου εις την Θάσον το 1893, Θασιακά, 10/2001.113, 116 κε., 118 κε., 121, με βάση και τα στοιχεία του περιεχομένου της υπ' αριθ. 38/1896 αποφάσεως.

18. Δ. Νικολαΐδου, Οθωμανικοί Κώδικες, Α', οθΑΚ, ό.π., 889 κε.

19. Στο βασικό έργο του Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία, Αθήναι 1903.64.

20. Της ίδιας Οθωμανικό Κτηματολόγιο και τίτλοι ιδιοκτησίας, ό.π. (σημ.3), 33 κε.

σύμφωνα με την οποία προκαλείται «αμφιβολία» αν οι προϋποθέσεις εγγραφής των μεταβιβαστικών πράξεων των δημόσιων και των βακουφικών γαιών στα κτηματολογικά βιβλία, που συντελούνταν με τη σύμπραξη του οθωμανικού δημοσίου, αποτελούσαν με την όλη διαδικασία εγγραφής τους συστατικό στοιχείο της νομικής υπάρξεως των σχετικών (μεταβιβαστικών) πράξεων, συσχετιζόμενων, όμως, με τις εγγραφές των ακινήτων τελείας κυριότητας, στις οποίες η επέμβαση του οθωμανικού κτηματολογίου «φαινόταν μάλλον έμμεση, εφόσον τα εμπράγματα δικαιώματα επ' αυτών, ιδιαίτερα η μεταβίβαση της κυριότητος, είναι θέμα ιδιωτικής καθαρά βουλήσεως, η οποία δεν εξαρτάται από την έγκριση της Δημοσίας Αρχής», οπότε: «θα ήταν λοιπόν δυνατό να ισχυρισθεί κανείς ότι η [θεωρούμενη ως] «μεταγραφή» των ακινήτων αυτών στα κτηματολογικά βιβλία είχε μόνο την έννοια επίσημης πιστοποιήσεως και επομένως [θα] αποτελούσε αποδεικτικό τύπο της εμπράγματης δικαιοπραξίας», η οποία και χαρακτήριζε τη σχετική μεταβιβαστική πράξη[21].

8.- Σημειώνεται, επίσης, ότι ο νόμος της Ρετζέπ δε διαλαμβάνει σχετικά διαδικαστικά στοιχεία αναφορικά με την έναρξη ισχύος του, ενώ η όλη διαδικασία της κτηματογραφήσεως όλων των κτημάτων αυτών πλήρους ιδιοκτησίας, που σχετιζόταν άμεσα με τη νομιμοποίηση της εκδόσεως του σχετικού τίτλου, έστω και προσωρινού, δε θα μπορούσε αντικειμενικά να ολοκληρωθεί παρά μετά από μακρύ χρονικό διάστημα, το οποίο «όμως δε διέδραμε λόγω της απελευθερώσεως» του 1912-1913[22].

---

21. Ενώ στη συνέχεια η ίδια ό.π. σ. τονίζει ότι «κατά τη γνώμη» της «αυτό [το αμέσως στο πιο πάνω κείμενο αναφερόμενο επιχείρημά της] δεν ευσταθεί», επειδή οι διατάξεις του νόμου της Ρετζέπ θεωρούνται ως «δημοσίας τάξεως, με δικαιολογητικό λόγο την προστασία της ιδιοκτησίας και της συναλλακτικής πίστεως, μέσω του θεσμού της δημοσιότητος», με συνέπεια «και στην περίπτωση αυτή η μεταγραφή στα κτηματολογικά βιβλία αποτελούσε συστατικό τύπο της εμπράγματης δικαιοπραξίας», ό.π., 33.

Βέβαια η περίπτωση των παρατιθέμενων πηγών από την ό.π. σ., όπως του προσωρινού τίτλου κτήματος τελείας κυριότητος, έτους 1316/1900, από το Βιλαέτι, Λιβά και Καζά Θεσσαλονίκης, Ναχιγέ Καλαμαριάς, χωριό Καπουτζήδες, θέση Πουρνάρ, ό.π., 37 κε., ή του τίτλου ακινήτου τελείας κυριότητος, έτους 5[η] Σεβάλ 1294 (Εγίρας)/13-10-1877, του Σαντζακίου Μοναστηρίου, Καζά Ανασελίτση, χωριό Ντόλο, ό.π., 43 κε., δεν αποδεικνύει ότι η ενλόγω σ. επιδίωξε να εμφανίσει μια ουσιαστική και γενικευμένη εφαρμογή του νόμου της Ρετζέπ, αλλά απλώς μια αξιολόγηση των ουσιαστικών στοιχείων του ενλόγω νόμου, για τα οποία πιστεύεται ότι μια ευρύτερη στο μέλλον έρευνα από την ίδια σ. θα καταδείξει την ακριβή έκταση της εφαρμογής του νόμου της Ρετζέπ στη Θεσσαλονίκη, που βέβαια δεν έχει καμιά λειτουργική συσχέτιση με το εφαρμοζόμενο στη Θάσο εθιμικό καθεστώς της μεταβιβάσεως των ακινήτων γενικότερα με ιδιωτικά έγγραφα.

22. Βλ. χαρακτηριστικά στου Οδ.Καραγιαννακίδη, Καθεστώς των γαιών πλήρους ιδιοκτησίας και τίτλοι ιδιοκτησίας στη Θάσο επί ισχύος του οθωμανικού δικαίου, Θασιακά,

Ως εκ τούτου ιδιαίτερα στη Θάσο δεν υφίσταται περίπτωση ακυρότητας των γενόμενων με ιδιωτικά έγγραφα μεταβιβάσεων, αφού και μετά τις πιο πάνω παρατάσεις και την από 29-8-1902 εγκύκλιο του μουτεσαρίφη Θάσου Μ. Κιαζήμ, προς όλες τις συνοικίες και τα χωριά της Θάσου και της κοινοποιήσεως του αυτοκρατορικού ιραδέ (διατάγματος) του 1904 στη Θάσο, που απαγόρευε τη σύνταξη δικαιοπρακτικών εγγράφων με ιδιωτικά πωλητήρια έγγραφα, ενώ παράλληλα διέταζε τα έγγραφα αυτά να μη γίνονται παραδεκτά από τα δικαστήρια σε δίκες που αφορούσαν κτήματα ή γαίες, οι εντολές αυτές δεν ίσχυσαν, ούτε εφαρμόστηκαν και οι προθεσμίες αυτές δεν τηρήθηκαν στη Θάσο, ούτε απέκτησαν ποτέ υποχρεωτική ή καθολική ισχύ στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Παρόλα αυτά ο μουτεσαρίφης Θάσου, εξαιτίας της πιο πάνω αρνήσεως εφαρμογής του αυτοκρατορικού διατάγματος, επανήλθε στις 14-4-1904 για να γνωστοποιήσει πάλι τη διαταγή στις μουχταροδημογεροντίες προς γνώση των κατοίκων: «όπως διά τας από τούδε και εις το εξής γενησομένας αγοραπωλησίας κτημάτων, γαιών, αμπέλων, κήπων και των τοιούτων αποτείνονται οι αγοραπωληταί εις το τιμήμα (ταπού), ίνα λαμβάνουσι επισήμους τίτλους (ταπιά). Εάν δε γίνωσι ιδιωτικά έγγραφα να μην επικυρώνονται υπό των μουχταροδημογερόντων, καθ' ότι φυσικώ τω λόγω συμφώνως τη αυτοκρατορική διαταγή δεν θα γίνονται δεκταί παρά των δικαστηρίων αι επί τοιούτων ιδιωτικών εγγράφων στηριζόμεναι δίκαι, και όπως αμέσως μας γνωστοποιείται τα ονόματα των πωλητών και αγοραστών οίτινες δεν ήθελον αποτανθώσι εις την διοίκησιν».

Οι απειλές αυτές της οθωμανικής διοικήσεως δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα στη Θάσο, αφού και μετά την πιο πάνω απαγορευτική διαταγή του 1904, επειδή συντάσσονταν μεταβιβαστικές πράξεις με ιδιωτικά έγγραφα, αναγκάστηκε ο μουτεσαρίφης για τρίτη φορά να απευθυνθεί προς το μουχτάρη Άνω Θεολόγου επαναλαμβάνοντας τη διαταγή με την παρατήρηση ότι, παρόλο που πληροφορήθηκε ότι πραγματοποιούνται αγοραπωλησίες με ιδιωτικά έγγραφα στο χωριό του, «ουδεμία μέχρι τούδε πληροφορία εδόθη εκ μέρους υμών»[23].

9/1996.216. Πρβλ. Αν.Δ.Καπόλλα, Ο νόμος της Ρετζέπ και οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο, Θασιακά, 14/2009.256 κε.

23. Περισσότερα στοιχεία παρατίθενται στου Κ.Χιόνη, Ένα πρωτόκολλο εισαγομένων εγγράφων των ετών 1902-1904 από το Θεολόγο, Θασιακά, 2/1985.108. Βλ. επίσης στου Γ.Π. Νάκου, Το δικαίωμα της χωριστής ιδιοκτησίας επί δένδρων (δενδροκτησία) στη Θάσο επί Τουρκοκρατίας, Θασιακά, 9/1996.367-371 κε., όπου αναφορές σχετικά με τον τρόπο και τη μορφή συντάξεως των ενγένει ιδιωτικών δικαιικών και λοιπών δικαιοπρακτικών εγγράφων, σύνταξή τους μόνο στην ελληνική γλώσσα, υπογραφόμενων των πράξεων όχι μόνο από τους συμβαλλόμενους αλλά και από τους συντάκτες ή γραφείς των πράξεων αυτών («γραφομάρτυρες») και τους άρρενες μάρτυρες, ενώ συνήθως υπέ-

9.- Η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων και ιδιαίτερα του Αρείου Πάγου μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών αποδέχθηκε παγίως τις θέσεις ότι επί των καθαρής ιδιοκτησίας ακινήτων (της κατηγορίας των μουλκίων) οι διατάξεις οι αναφερόμενες στις διατυπώσεις εγγραφής στα κτηματολογικά γραφεία δεν ήταν απαραίτητες, όπως επί Τουρκοκρατίας (που ήταν υποχρεωτικές για τις δημόσιες και τις αφιερωμένες γαίες), «κατισχύοντος των νεωτέρων οθωμανικών διατάξεων του θεμελιώδους ιερού μουσουλμανικού δικαίου, δι' ού τα μούλκια ως προς την μεταβίβασιν εξομοιώθηκαν προς τας διατυπώσεις των κινητών», θεωρώντας, παραλλήλως, ότι των μεταγενέστερων νόμων του οθωμανικού δικαίου υπερίσχυε το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο και ο οθΑΚ (άρθρ. 167, 175, 181, 185) που

γραφε και ο εκτιμητής της αξίας του μεταβιβαζόμενου περιουσιακού στοιχείου, αν δεν είχε υπογράψει και ως μάρτυρας, δηλαδή ως «εκτιμητής και μάρτυς». Ιδιαίτερα βλ. στης Γεωργίας Κ. Χιόνη, Οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο κατά την Τουρκοκρατία, Θασιακά, 8/1995.201-204 κε., όπου αναπτύσσεται όλο το διαδικαστικό πλαίσιο συντάξεως των σχετικών πωλητηρίων πράξεων, στις οποίες επισημαίνονται ότι «οι βασικοί συντελεστές μιας δικαιοπραξίας είναι οι πωλητές και οι αγοραστές, οι οποίοι πλαισιώνονται από τους μάρτυρες και τους συντάκτες των κειμένων. Κυριολεκτικά οι συντάκτες αποτελούν και τη βασική εγγύηση μιας δικαιοπραξίας, όταν μάλιστα οι περισσότεροι από τους πωλητές και τους αγοραστές είναι αγράμματοι και αντί υπογραφής θέτουν το δακτυλικό αποτύπωμά τους ή το σημείο του σταυρού, δηλαδή δακτυλοτυπούν ή σταυροσημειούν», ό.π., 201. Βλ. επίσης τα πιο χαρακτηριστικά βασικά στοιχεία των εκδιδόμενων δικαιοπρακτικών εγγράφων στου Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, Το αρχείον Μαρίας Σταματίου Λασκαρίδου Ποταμιάς, Θασιακά, 7/1992.340-346 κε., έτσι ώστε ο αναγνώστης να γνωρίζει ακριβώς ποια μερικότερα στοιχεία συνθέτουν τους συντελεστές των παρατιθέμενων εγγράφων. Ωσαύτως βλ. Αν. Δ. Καπόλλα, Η διαμόρφωση του Δικαίου της ιδιοκτησίας και οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο της περίοδο της Τουρκοκρατίας, Θασιακά, 12/2005.239 κε., του ίδιου, Ο νόμος της Ρετζέπ, ό.π., Θασιακά, 14/2009.251 κε.

Συναφώς βλ. Μηνά Βλαστάρη, Σχόλια στο άρθρ. 46 του Α.Ν. 2880 της 24/27 Μαρτίου 1941, Θασιακά, 2/1985.54 κε., όπου εκτίθενται αξιόλογες σκέψεις για το θεσμό της χωριστής ιδιοκτησίας (κυριότητας) επί ελαιοδένδρων υφισταμένων σε ξένη ιδιοκτησία, ο οποίος διατηρήθηκε σε ισχύ και μετά την εισαγωγή του ΑΚ, με βάση το άρθρ. 59 του ΕισΝΑΚ, που ρύθμιζε την περαιτέρω λειτουργία των κατά την εισαγωγή του ΑΚ εμπράγματων δικαιωμάτων της εμφυτεύσεως επάνω σε αλλότριο έδαφος, ενώ με το άρθρ. 60 του ίδιου ΕισΝ το δικαίωμα εξαγοράς «των του ετέρου δικαιωμάτων» ανήκε στον καθένα από τους ιδιοκτήτες των ελαιοδένδρων ή του εδάφους, σε περαιτέρω συνδυασμό και σε άμεση σχέση με τις ειδικές ρυθμίσεις του άρθρ. 46 του Α.Ν. 2880/1941 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων αγροτικών τινών νόμων» (ΕτΚ, Α', αριθ. φ. 90/27-3-1941.473 κε.), που εξειδίκευε και διαφοροποιούσε τις ρυθμίσεις του άρθρ. 60 ΕισΝ, ιδιαίτερα για τις δυνατότητες εξαγοράς του δικαιώματος αυτού *μόνο* από τον ιδιοκτήτη των ελαιοδένδρων, δικαιούμενο να ζητήσει την εξαγορά του εδάφους «εφ' ού ταύτα κείνται». Βλ. επίσης ενδεικτικά για τη συνέχιση της συντάξεως αγοραπωλητηρίων πράξεων και μετά την πιο πάνω οθωμανική απαγόρευση του 1904 στου Αν.Δ.Καπόλλα, Ο νόμος της Ρετζέπ, ό.π., 259, 273 κε., όπου δημοσιεύεται το από 10-10-1910 πωλητήριο έγγραφο, από το αρχείο του Κ. Χιόνη.

εξομοίωνε τα μούλκια με τα κινητά πράγματα ως προς τον τύπο της μεταβιβάσεως[24].

Στη βάση αυτή άλλη παλαιότερη αρεοπαγητική θέση αναφέρει ότι: «τα δ' εν ταις νήσοις του Αιγαίου ακίνητα υπάγονται, ως πασίδηλον τυγχάνει, εις την κατηγορίαν των καθαράς ιδιοκτησίας ακινήτων (μούλκια), επί των οποίων αι περί εγγραφής εις κτηματολόγιον (διά ταπίων) διατυπώσεις δεν ήσαν επί τουρκοκρατίας απαραίτητοι (ως επί γαιών δημοσίων, μεριγέ και μεβκουφέ), κατισχύοντος των νεωτέρων οθωμανικών διατάξεων του θεμελιώδους ιερού μουσουλμανικού δικαίου, δι' ού τα μούλκια ως προς την μεταβίβασιν εξομοιώθησαν προς τας διατυπώσεις των κινητών»[25].

Ωσαύτως η ίδια θέση διαλαμβάνεται και στη νεότερη νομολογία του ΑΠ, όπου σε συναφή απόφαση αιτιολογούσε: «επειδή αι εν Πάτμω γενόμεναι μεταβιβάσεις δι' ιδιωτικών εγγράφων του επιδίκου εν έτει 1913 προς την δικαιοπάροχον της αναιρεσιβλήτου και ακολούθως εν έτει 1921 προς την αναιρεσίβλητον διέπονται υπό του Οθωμανικού δικαίου...κατά τα άρθρα 167, 175, 181 και 185 του Οθωμανικού [Αστυκού] Κώδικος αι μεταβιβάσεις των ακινήτων καθαράς ιδιοκτησίας (μουλκίων), ως το επίδικον, δεν υπέκειντο εις διατυπώσεις, και συνεπώς επετρέπετο η απόδειξίς των και δι' ιδιωτικών εγγράφων, άτινα απετέλουν νόμιμον τίτλον μεταβιβάσεως, καθ' όσον τα «μούλκια» εξωμοιούντο προς τα κινητά και ουδεμία μεταγραφή της μεταβιβαστικής συμβάσεως απητείτο εις τα κτηματολογικά βιβλία ως απητείτο επί μεταβιβάσεων βακουφικών και δημοσίων γαιών επί των οποίων γαιών η πολιτεία διετήρει δικαίωμα ψιλής κυριότητος και απητείτο η συναίνεσίς της διά πάσαν μεταβίβασιν, δι' ό και αι υπό του νόμου 28

24. Βλ. Εφθεσ 153/1927 Θ.ΑΗ'/1927.695. Βλ. επίσης ΑΠ 466/1957 ΝοΒ 6α/1958.115 κε., όπου υπό την αρεοπαγητική αυτή απόφαση (.116) παρατίθεται αρνητικό σχόλιο του Κίμ. Α. Σούρλα, ο οποίος υπεστήριξε, με τελείως τυπολογικά επιχειρήματα, ότι ο νόμος της Ρετζέπ υπερίσχυε του ιερού μουσουλμανικού δικαίου, ως μεταγενέστερος, με σχετικό απαντητικό σχόλιο του Αν.Δ.Καπόλλα. Ο νόμος της Ρετζέπ, ό.π., 258, ο οποίος συμπλήρωσε ότι η άποψη αυτή «δεν οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα, αφού ο νόμος της Ρετζέπ 1291 ουδέποτε απέκτησε υποχρεωτική ισχύ, κατά την επικρατήσασα και στην Τουρκία ορθή ερμηνεία». Στην ίδια κεντρική αρνητική σκέψη ενόψει της πιο ΑΠ 466 αναφέρεται και ο γνώστης του νομικού καθεστώτος των γαιών στην οθωμανική αυτοκρατορία Θ. Οικονόμου, Ζητήματα τινα περί της κατά τον οθωμανικόν νόμον μεταβιβάσεως της κυριότητος των καθαράς ιδιοκτησίας κτημάτων (μουλκίων), Αρμ ΙΒ'/1958.423, ο οποίος υπεραμύνεται της ενεργού ισχύος του νόμου της Ρετζέπ, χωρίς να παρέχει στοιχεία εφαρμογής του ή άλλα πραγματικά επιχειρήματα και αποδείξεις, εκτός από μια θεωρητική αναφορά στις σχετικές με το νόμο της Ρετζέπ συναφείς νομοθετικές πηγές, παραγνωρίζοντας ότι ακριβείς πληροφορίες για την ουσιαστική υλοποίηση του νόμου αυτού στις διάφορες ελληνικές και μη οθωμανικές επαρχίες δεν έχουν επισημανθεί. Βλ. σχετικά πιο πάνω στο κείμενο σημ.6.

25. Ad hoc βλ. ΑΠ 200/1934 Θ. ΜΕ'/1934.565-566.

Ρετζέπ του 1291[1875] τουρκικού έτους μεταβολαί δε διαφοροποίησαν τον τρόπον μεταβιβάσεως των μουλκίων ως εκ της διαφόρου φύσεως αυτών προβλεπόμεναι από το ιερόν μουσουλμανικόν δίκαιον»[26].

Επίσης η νομολογία των δικαστηρίων της Καβάλας, μολονότι γενικότερα αποδέχεται, στη βάση της θετικής αντιμετωπίσεως, ότι οι γαίες και τα δάση της Θάσου επί Τουρκοκρατίας: «υπάγονταν στην κατηγορία των ιδιωτικών φορολογούμενων γαιών (μουλκέτ ή χαραντιγκέ) και δεν εφαρμοζόταν γι' αυτές ο νόμος περί γαιών, αλλά εξομοιώνονταν, για την απόκτηση και μεταβίβαση της κυριότητάς τους, με κινητά, χωρίς να απαιτείται η έκδοση τίτλων που να δικαιολογεί την κυριότητα των ιδιωτών σ' αυτές»[27], παρόλα αυτά υπάρχουν ορισμένα αρνητικά νομολογιακά δεδομένα.

Ευθεία σύνδεση με τις ρυθμίσεις του νόμου ΔΣΠ΄/14-11-1913 (4213, που έλαβε μεταγενέστερα τον αριθμό 79) κυρωτικού της μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας (οθωμανικής αυτοκρατορίας) Συμβάσεως περί Ειρήνης, γνωστής και ως συμβάσεως των Αθηνών, της 1/14 Νοεμβρίου 1913[28], και ιδιαίτερα των διατάξεων των άρθρ. 5 και 6 παρ. 2-4 αυτής, επιχειρείται σε πρόσφατη αρεοπαγητική απόφαση, σύμφωνα με την οποία η Ελλάδα ανέλαβε την υποχρέωση να εφαρμόσει στις Νέες Χώρες που απελευθέρωσε με τους νικηφόρους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 τους οθωμανικούς νόμους

26. ΑΠ 1135/1975 ΝοΒ 24/1976.419. Επίσης βλ. ΠρΙω 131/1947 ΕΕΝ ΙΔ΄/1947.488 κε.

27. Βλ. ΑΠ 777/2001 ΕλλΔνη 43/2002β.1374 κε., ΠολΠρΚαβ 163/1994, αδημ. Πρβλ. σχετικά ΜονΠρΚαβ 454/1986 αδημ., ΠολΠρΚαβ 61/1996 αδημ., ΕιρΘάσου 36/2006 Αρμ 64/ 2010.1650 κε., ΠολΠρΚαβ 207/2007, αδημ., ΜονΠρΚαβ 1924/2008 αδημ. Ειδικότερα για το προ του έτους 1875 καθεστώς βλ. ΑΠ 1135/1975 ΝοΒ 24/1976.419, σε πρβλ. με την ΕιρΘάσου 36/2006, Αρμ 64/2010.1651 κε., και τη ΜονΠρΚαβ 1708/2006, Αρμ 64/2010.1657 κε. Παράλληλα για την αρνητική θέση ορισμένων δικαστηρίων της Καβάλας έναντι των μεταβιβάσεων ακινήτων χωρίς την έκδοση των τίτλων των προβλεπόμενων από τον οθωμανικό νόμο της Ρετζέπ του 1875, βλ. γενικότερα ΕιρΘάσου 19/2006 αδημ., ΜονΠρΚαβ 1708/2006 Αρμ 64/2010.1656 κε., ΠολΠρΚαβ 270/2010 αδημ.

28. ΕτΚ, Α΄, αριθ. φ. 229/14-11-1913.809 κε., όπου οι ειδικότερες ρυθμίσεις των άρθρ. 5 και 6 παρ. 2-4 αυτής, το περιεχόμενο των οποίων διελάμβανε ότι: άρθρ. 5 «Τα μέχρι της καταλήψεως των εκχωρηθεισών χωρών κεκτημένα δικαιώματα καθώς και αι δικαστικαί πράξεις και οι επίσημοι τίτλοι οι εκδοθέντες παρά των αρμοδίων Οθωμανικών Αρχών έσονται σεβαστά και απαραβίαστα μέχρις εννόμου περί του εναντίου αποδείξεως», άρθρ. 6, παρ. 2. «Τα εν ταις εκχωρουμέναις τη Ελλάδι χώραις δικαιώματα ιδιοκτησίας επί αστικών και αγροτικών ακινήτων κατεχομένων υπό ιδιωτών δυνάμει τίτλων εκδεδομένων παρά του Οθωμανικού Κράτους ή συμφώνως προς τον οθωμανικόν νόμον, και προγενεστέρων της καταλήψεως, θέλουσιν αναγνωρισθή υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως», παρ. 3 «Τα αυτά κρατούσιν όσον αφορά εις τα δικαιώματα ιδιοκτησίας επί ως άνω κτημάτων, των εγγεγραμμένων επ' ονόματι νομικών προσώπων ή κατεχομένων υπ' αυτών δυνάμει των οθωμανικών νόμων, των προγενεστέρων της ειρημένης καταλήψεως», νομιμοποιούσαν πλήρως τα υφιστάμενα κεκτημένα γαιοκτητικά δικαιώματα προ της καταλήψεως των Ν. Χωρών.

που ίσχυαν κατά τη γενόμενη το έτος 1912 κατάληψη αυτών[29], και επιπρόσθετα ν' αναγνωρίζει τα με βάση τις ρυθμίσεις τους κτηθέντα εμπράγματα δικαιώματα[30], την ενεργητική νομιμοποίηση των οποίων ανάγει στις ρυθμίσεις των άρθρ. 167, 175, 181, 185, οθΑΚ, που ίσχυαν και λειτουργούσαν για τις μεταβιβάσεις ακινήτων πλήρους ή καθαρής ιδιοκτησίας, εξομοιούμενα με κινητά πράγματα, χωρίς να υφίσταται καμιά υποχρέωση μεταγραφής των σχετικών μεταβιβαστικών πράξεων στα κτηματολογικά γραφεία του οθωμανικού κτηματολογίου: «δι' ό και οι μεταβολές του νόμου της Ρετζέπ για τις μεταβιβάσεις αυτές δε διαφοροποίησαν τον τρόπο μεταβιβάσεως των «μουλκίων», ως εκ της διαφορετικής φύσεως αυτών, προβλεπόμενες από το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο»[31].

10.- Σύμφωνα με τις ειδικότερες ιστορικές πηγές η Θάσος περιήλθε στην οθωμανική κυριαρχία και ειδικότερα στο σουλτάνο Μεχμέτ Β΄τελικά το 1479, ως μη δορυάλωτη περιοχή[32], με θετική για τους χριστιανούς κατοίκους της τη διαπίστωση της αναγνωρίσεως από τους Οθωμανούς του δικαιώματος της διατηρήσεως των ιδιόκτητων γαιών τους, οι οποίες, στη συνέχεια ως γαίες πλήρους ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αναφερόμενες στον οθΝπΓαιών, άρθρ. 2, εντάχθηκαν στην υποκατηγορία των οθωμανικών γαιών πλήρους ιδιοκτησίας (εραζίι μεμλουκέ, κοινώς μούλκια), άρθρ. 2 εδ. δ΄, ως γαίες φορολογούμενες (χαρατζιέ), υποκείμενες στην καταβολή μόνο φόρου χαράτς[33].

---

29. Σύμφωνα με τις αμέσως πιο πάνω ρυθμίσεις της Συνθήκης των Αθηνών. Βλ. Ν.Π. Ελευθεριάδη, [Τρόπος αναγνωρίσεως του κύρους προηγούμενης εικονικής υποθήκης καλύπτουσα ουσιαστικά μεταβιβαστική δικαιοπραξία], Δνη Δ΄/1926.108 κε. Ειδικότερα βλ. Γ.Π.Νάκου, Δικαιικοί «μεταβολισμοί» της ιδιοκτησίας στις Νέες Χώρες μετά την ένταξή τους στην ελληνική επικράτεια, ΕλλΔνη 30/1985.930-936 κε., του ίδιου, γνμδ., Προϋποθέσεις ισχύος του οθωμανικού γαιοκτητικού καθεστώτος στις Νέες Χώρες μετά το 1912-1913 μέχρι σήμερα, ΕλλΔνη 31/1990.945-946 κε. Ωσαύτως βλ. παρακάτω ανάπτυξη στο κείμενο παρ. 25.ν., σημ.71-72.

30. Τα οποία είχαν ουσιαστική νομιμοποιητική βάση την κείμενη οθωμανική νομοθεσία, με ενδεικτική αναφορά τις κωδικοποιημένες συλλογές του οθΝπΓαιών, του οθΑΚ, κ.ά. ειδικότερες νομοθεσίες. Επίσης, για το αναγνωριστικό πλαίσιο των νομοθετημένων δικαιωμάτων αυτών, πρβλ. πιο πάνω σημ. 28.

31. Βλ. ιδιαιτέρως ΑΠ 777/2001 ΕλλΔνη 43/2002.1374 κε.

32. Βλ. Ap. Bakalopoulos, Thasos. Son histoire, son administration de 1453 a 1912, Paris [Boccard] 1953.90-98, του ίδιου Απ.Ε.Βακαλόπουλου, Ιστορία της Θάσου, 1453-1912, Θεσσαλονίκη 1984.17 κε., Ν.Π.Ελευθεριάδη, επίσημοι γνμδ., αναφορικά με τα ουσιαστικά στοιχεία της παραχωρήσεως της Θάσου στο Μεχμέτ Αλή πασά της Αιγύπτου, Δνη Δ΄/1926, 348, κε., όπου και ειδική ανάλυση για το νομικό καθεστώς της Θάσου.

33. ΠολΠρΚαβ 163/1994, αδημ., Χ.Κ.Παπαστάθη, Παρατηρήσεις, ό.π., Αρμ 64/2010.1656 κε., 1659 κε. Για την υποκατηγορία των χαρατζιέ γαιών βλ. Οθωμανικούς Δικαστικούς Νόμους της «επί της μεταφράσεως των οθωμανικών νόμων Επιτροπείας»

Την 30ή Μαρτίου 1813 ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ παρεχώρησε τη Θάσο στο Μεχμέτ Αλή πασά της Αιγύπτου, για ανταμοιβή των εξαιρετικών υπηρεσιών που προσέφερε στην Πύλη και παρέμεινε υπό αιγυπτιακή κατοχή από 1813 μέχρι τον Απρίλιο του 1902 με την επάνοδο του νησιού στην απόλυτη εξουσία των Οθωμανών υπό το σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ[34].

Κατά συνέπεια η μη εφαρμογή του νόμου της Ρετζέπ θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι οφείλεται κυρίως στο νομικό καθεστώς στο οποίο βρισκόταν η Θάσος, από την άποψη δημοσίου διεθνούς αλλά και οθωμανικού δημοσίου δικαίου, υπό αιγυπτιακή επικυριαρχία[35], αλλά η θέση αυτή, ως εξήγηση, ενμέρει θα μπορούσε να θεωρηθεί ικανοποιητική, όταν σε γενικότερη βάση είναι γνωστό ότι η απαξίωση των ρυθμίσεων του νόμου της Ρετζέπ υπήρξε γενικευμένη στην οθωμανική αυτοκρατορία, γιατί το νομικό καθεστώς των μουλκίων, τα οποία εξομοιώνονταν με κινητά σύμφωνα με το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο, είχε ιδιαίτερα απλούς νομικούς κανόνες κατά τη συνομολόγηση των σχετικών μεταβιβαστικών της ιδιοκτησίας τους πράξεων και δεν απαιτούνταν μεταγραφή των πράξεων αυτών στα κτηματολογικά γραφεία.

Ο χαρακτήρας τους ως φορολογούμενων γαιών ήταν άμεσα εξαρτημένος από τον επίσημο χαρακτηρισμό ο οποίος τους δινόταν κατά το χρόνο που οι διάφορες επαρχίες και τα νησιά μετέβαιναν στην κυριαρχία του οθωμανικού κράτους, σύμφωνα με τον οποίο στην περίπτωση της εκούσιας υποταγής τους, εφόσον αναγνώριζαν την οθωμανική κυριαρχία αυτόβουλα, τότε θεωρούνταν ως χώρα φόρου υποτελής και οι κάτοικοί της (κατ' αποτέλεσμα) διατηρούσαν τις ιδιοκτησίες τους με την έννοια των φορολογούμενων γαιών[36].

11.- Συνέπεια της αναγνωρίσεως αυτής, η οποία οδήγησε στο αποτέλεσμα της διατηρήσεως των ιδιοκτησιών στη Θάσο (με την έννοια των φορολογούμενων γαιών), εξαιτίας της εκούσιας υποταγής των περιοχών αυτών, ήταν οι μεταβιβάσεις των ακινήτων αυτών πλήρους ή καθαρής ιδιοκτησίας, τα οποία ως μούλκια εξομοιώνονταν με κινητά πράγματα, να πραγματο-

---

[Μ.Καρατζίδη, Φ.Τ.Παππαγεωργίου, Δ.Γ.Δίγκα], τχ.2, Νόμος περί Γαιών, κ.ά., εν Αθήναις 1915.20 κε. Βλ. επίσης Μιλτ.Π. Καρατζίδου, Ερμηνεία του περί Γαιών Νόμου εν Τουρκία, εν Αθήναις 1913.7 κε., 16. Πρβλ. Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., 62.

34. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, Ιστορία της Θάσου, ό.π., 60, του ίδιου, Αντιδράσεις Θασίων το 1911 κατά την επιβολή νέων τουρκικών φόρων, Θασιακά, 9/1996.67 κε.

35. Βλ. Χ.Κ. Παπαστάθη, Παρατηρήσεις, ό.π., 1661.

36.Βλ. Ν.Π.Ελευθεριάδη, αναφορικά με την παραχώρηση της Θάσου στο Μεχμέτ Αλή, ό.π., Δνη Δ'/1926.348 κε. Βλ. επίσης Οδ. Καραγιαννακίδη, Καθεστώς των γαιών πλήρους ιδιοκτησίας, ό.π., 212 κε., Γ.Π.Νάκου, ό.π., ΕλλΔνη 30/1989.930 κε., 31/1990.945 κε. Ενδείξεις νομολογίας βλ. ΜονΠρΚαβ 1924/2008 αδημ.

ποιούνται με μόνη την αμοιβαία συναίνεση των συμβαλλομένων (οθΑΚ, άρθρ. 167,175,181,185), σε αντίθεση με τις τυπικές ρυθμίσεις του νόμου της Ρετζέπ, με τη σύνταξη κυρίως ιδιωτικών εγγράφων, τα οποία θεωρούνταν ως τίτλοι ιδιοκτησίας, όπως ενδεικτικά αναφέρονται σε σχετικά χαρακτηριστικά δείγματα για τη χρονική περίοδο προ του 1912:

α) πώληση σε συγγενικό πρόσωπο, έτους 16-9-1735, με την οποία δηλωνόταν ότι: «ομολογούσε ο παπά-Βασιλικός ότι πως έστωντας και να μού χρειαστούν μερικά άσπρα διά το χρέος μου, επούλησα τον ανεψιόν μου κυρ Γιαννάκη την Πολίτην [ίσως τοποθεσία] όλην από το ένα μέρος έως το άλλο με τα όσα έχει μέσα, δένδρα εννέα, καριαίς, απηδίαις, κερασίαις και κλήματα, και το χωράφι το τζαμπούνι, ως καθώς διαλαμβάνει το χοντζέτι οπού τα αγόρασα και ο τεσκερές, ακόμη και έτερον χωράφι με ένα δένδρον οπού αγόρασα από τον Γραμμένο, όλα αυτά τα επούλησα του άνωθεν ανεψιού μου κυρ Γιαννάκη διά γρόσια τον αριθμόν 41.., όθεν διά το βέβαιον της αληθείας ενεχείρισε αυτώ το παρόν έμπροσθεν των κά(τω)θεν υπογεγραμμένων αξιοπίστων μαρτύρων και έστω εις ένδειξιν»,

β) πώληση μιας οικίας, έτους 9-9-1796, σύμφωνα με την οποία: «την σήμερον φανερώνω και ομολογώ εγώ η Ξάνθω, θυγατέρα του Νίτζου Σταύρο[υ], πως με το να χρεωστούσεν ο πατέρας μου της εκκλησίας του αγίου Νικολάου πόρτζι, την σήμερον εστάθηκα και επούλησα το πατρικόν μου σπίτι του γαμπρού μου Τάφιλο, υιού του Διαμαντή, διά χιλιάδες γερές 18.000, ήγουν δεκ[α]οχτώ, τα οποία άσπρα τα επήρα επί χειρός μου και τα 'δωσα εις στ' άνωθεν πόρτζι της εκκλησίας και να μην έχει κανένας να τον πειράξει νε από παιδί νε από θυγατέρες μου. [Να] είναι ίδιος νοικοκύρης και να έχει να το κάμει και χοτζέτι..»,

γ) συμφωνητικό, έτους 20-6-1842, συστάσεως εταιρείας προς εκμετάλλευση «εργαστηρίου» («γεδικίου»), όπου σε υφιστάμενη περίληψη αναγράφεται ότι: «το γράμμα [αυτό] είναι οπού έχομεν το αργαστήριον εις την Καβάλα μαζί... και το έχω έως το ως χοτζέτιν, διότι το χουτζέτιν του έχειν ο..[έτερος των συνεταίρων]», οπότε το ενλόγω «χοτζέτι είναι εις χείρας [του ετέρου των συνεταίρων], και αν κάνει χρεία καμιά φορά να παρουσιάζηται» [δηλαδή να εμφανίζεται], με συνέπεια «ει δε και δεν παρουσιασθεί, να τραβά το τζερεμέ [το πρόστιμο] ο.. [άνω έτερος των συνεταίρων],

δ) πώληση μιας αμπέλου, έτους 17-11-1852, σύμφωνα με το οποίο δηλώνεται ότι: «διά της παρούσης ομολογίας μου και καθολικής αποδείξεως φανερώνω και ομολογώ εγώ [ο] Παναγιώτης Μαρκιανού ότι έλαβα από τον Μιχάλη Πακάλη γρόσια 850.. και του επούλησα το α[μ]πέλι του Φίλιππα, οπού είχα αγορασμένο, και το πουλώ διά τελείαν πούλησιν και να είναι ο Μιχάλης ίδιος νοικοκύρης και εξουσιαστής εις το α[μ]πέλι, και εδόθη το παρόν μου εις χείρας του.. ίνα έχη το κύρος και την ισχύν εν παντί κριτηρίω, κατέμπροσθεν των αξιοπίστων μαρτύρων. Και το επούλησα μαζί με το χοτζέτι»,

ε) «αποδεικτικό πωλητηρίου» ακινήτου, έτους 25-9-1867, σύμφωνα με το οποίο: «ο υποφαινόμενος Τζελεμπή αγάς Μεμέτ πασιά, κάτοικος Καβάλας, δηλοποιώ ως έχων ιδιόκτητον και υπό την εξουσίαν και κυριότητά μου μίαν λόκφαν [κοινώς λακκούβα, μικρό κοίλωμα στο έδαφος, συνήθως για την προσωρινή αποθήκ ευση της ημερήσιας παραγωγής των συλλεγόμενων ελαιών, απ' όπου μετα το πέρας της ελαιοσυλλογή μεταφέρονταν όπου δει], ομού με τον περί αυτής τόπον... κατά το χωρίον Θεολόγου.. συνορεύων.. ταύτην τοίνυν μετά του περιοριζομένου [ίσως προσδιοριζομένου] προαυλίου της, ως προείρηται, πωλήσας σήμερον πράσει τελεία προς τον Μιχάλην Θεμελή, Ιωαννίτην, διά γρόσια οκτακόσια, αριθ. 800. Όθεν του λοιπού ο ρηθείς αγοραστής έσεται κύριος και εξουσιαστής ταύτης και του προαυλίου (της), και θέλει λογίζεται κτήμα ίδιον και μούλκι ελεύθερον από ιτζαρέδες και υπό την δεσποτείαν και κυριότητα αυτού τε και των κληρονόμων του. Εγώ δε μένω ξένος και απηλλοτριωμένος... ως πωλήσας αυτήν πράσει τελεία, λαβών την συμφωνηθείσαν τιμήν σώαν και ανελλιπή και εξοφλήσας μετ' αυτού μέχρι και αυτού του οβολού, γινόμενος βε ιπράχ ισκάτ αμέγι δαβαδάν βε καφφέη μουδαλιπαδέν, τουρκικότερον ειπείν. Εφ' ού και εις την περί τούτου ένδειξιν και ασφάλειαν διηνεκή γέγονε και το παρόν αποδεικτικόν πωλητήριον έγγραφον και επεδόθη αυτώ ίνα ισχύη εν περιπτώσει εναντία..», το οποίο αποτελούσε νόμιμο τρόπο μεταβιβάσεως, χωρίς να υφίσταται υποχρέωση υποβολής τους σε οποιαδήποτε περαιτέρω διατύπωση, όπως της «εγγραφής» (ή «μεταγραφής») τους στο οθωμανικό κτηματολόγιο, για τη νομιμοποίησή τους, κυρίως ως έγγραφα νόμιμα και ως ισχυρά στοιχεία στις διάφορες δικαστικές κτηματικές διεκδικήσεις, ενώ σε ορισμένες από τις πιο πάνω δικαιοπρακτικές πράξεις εμφανίζεται μαζί με το συντασσόμενο πωλητήριο έγγραφο και ο [υφιστάμενος] οθωμανικός τίτλος «χοτζέτι», που προφανώς προϋπήρχε, ενώ η πρακτική αυτή δε συναντάται σε όλες τις σχετικές πράξεις[37].

12.- Παράλληλα σε άλλη σειρά εμμάρτυρων αγοραπωλητηρίων εγγρά-

37. Ειδικότερα για το πιο πάνω υπό στοιχείο α΄ έγγραφο βλ. στου Αν.Δ.Καπόλλα, Η διαμόρφωση του δικαίου της ιδιοκτησίας και οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο της περίοδο της Τουρκοκρατίας, Θασιακά, 12/2005.239 κε., 245 κε., με τις ειδικότερες παρατηρήσεις του. Βλ. επίσης Ν.Π. Ελευθεριάδη, Δνη, ό.π., Δ΄/1926.348 κε. Για τα πιο πάνω υπό στοιχεία β΄, γ΄, δ΄, και ε΄ έγγραφα, βλ. Ι. Βαρδαβούλια, Το γενεαλογικό δένδρο και το αρχείο της (Θεολογίτικης) οικογένειας Θεμελή, Θασιακά, 9/1996, 99 κε., 102 κε., 104 κε., 107 κε., ενώ για την έννοια της «λόκβας», ή λαϊκότερα «λακκούβας», αναφερόμενης στο υπό στοιχείο ε΄ έγγραφο, βλ. Γ. Βαρδαβούλια, Το γλωσσικό ιδίωμα του Θεολόγου, Ένα σύντομο γλωσσάρι, Θασιακά, 4/1987.7 κε., 72. Επίσης ερμηνευτικά των οθωμανικών όρων tapu, gedik, mulk, κ.ά., βλ. στου Γ.Π. Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., τους σχετικούς πίνακες πηγών-πραγμάτων.

φων, από άλλα αρχεία εγγράφων της Θάσου, επανεμφανίζονται δικαιοπρακτικά έγγραφα που περιέχουν όλα τα στοιχεία εκείνα, που προαναφέρθηκαν υπό διαφορετική μορφή, τα οποία συνθέτουν και τεκμηριώνουν πληρέστερα το διαδικαστικό πλαίσιο της μεταβιβάσεως γαιών, οικιών, και ιδιαίτερα σε μεγάλη έκταση, κυρίως, μόνο ελαιοδένδρων, ευρισκομένων συνήθως σε ξένα κτήματα, αλλά ορισμένες φορές και σε δικά τους κτήματα, καθώς και άλλων περιουσιακών στοιχείων, όπως δωρητήριων πράξεων, διανομών, κ.ά., με ιδιωτικά έγγραφα, όπως:

α) αγοραπωλησίες ελαιοδένδρων, ετών 1855-1891, ευρισκόμενα συνήθως σε ξένα κτήματα, τα οποία κατά βάση προσδιορίζονται, ως εξής:

i) πωλητήριο, έτους 23-10-1855, έγγρ. αριθ. 5, 12 ελαιοδένδρων: «τα οποία..... 3 ιλαιόδεντρα είνι εις τα Χαρακοπάδικα αποκάτω, 3 εις το Χ"Δημήτρη το χωράφι, 1 εις γερο-Γιώργη Μαρτρινία, οι δε τα πέντε είνι εις Ποταμία και υποφαίνομαι»,

ii) πωλητήριο, έτους 11-1-1856, έγγρ. αριθ. 6, 17 ελαιοδένδρων: «κεφάλια επτά εις τον Άγιον Αρχιστράτηγον αποκάτω, δύο μέσα του Βασίλη τον κήπο, πέντε μέσα εις του Λουρέτζου τον κήπο, έτι τρία εις Απαγιάδικα μέσα εις του Γεώργη Κωνσταντή του χουράφι, διά γρόσια 1040, και διά το βέβαιον της αληθείας δίδω το παρόν μου εις χείρας του άνωθεν γεγραμμένου Βασιλείου, για να έχη το κύρος και την ισχύν εν παντί δικαίω κριτηρίω και οι παρευρεθέντες μάρτυρες»,

iii) πωλητήριο, έτους 7-5-1862, έγγρ. αριθ. 14, 7 ελαιοδένδρων τα οποία: «ο υποφαινόμενος οικειοθελώς και απαραβιάστως επούλησα σήμερον ... τα εις Πέρα Κάμπον επτά ελαιόδενδρά μου κείμενα ως ο εις χείρας του κατάλογος, διά γρόσια ως η εκτίμησις χίλια σαράντα, άτινα και έλαβον έως οβολού. Δυνάμει λοιπόν του παρόντος μου ο μεν ρηθείς αγοραστής θέλει θεωρείται απόλυτος ιδιοκτήτης των ρηθέντων ελαιοδένδρων επτά, μεταχειριζόμενος αυτά ανενοχλήτως ως βούλεται, εγώ δε και πας συγγενής μου αλλότριος και ξένος αυτών. Όθεν εις ένδειξιν και διηνεκή ασφάλειαν εγένετο το παρόν πωλητήριον..»,

iv) πωλητήριο, έτους 4-3-1881/17-3-1881, έγγρ. αριθ. 46, 4 ελαιοδένδρων τα οποία: «ο υποφαινόμενος οικειοθελώς επώλησα σήμερον εις τον κύριον Δημήτριον Μπαπούρη εκ Ποταμίας 4 ελαιόδενδρα εις Κάμπον εκ πατρικής μου κληρονομίας καταγόμενα και ευρισκόμενα εις θέσιν έν εις Πασπάρι εντός εις Τζάρα χωράφιον, έν εις Βούβα εντός εις Μπαλούρδινας χωράφι, έν έτερον εις Αμυγδαλέλι, εν φύλακος Καλύβα πλησίον και έν έτερον εις Παναγιώτη Μίγα αμπέλι από το έξωθεν μέρος, διά γρόσια επτακόσια, τα οποία έλαβον παρά του ιδίου έως οβολού. Όθεν του λοιπού θεωρείται ο ρηθείς αγοραστής τέλειος ιδιοκτήτης, δι' ό γέγονε το παρόν υπογεγραμμένον παρ' εμού και μεμαρτυρουμένο[ίσως «ω»]ν υπό αξιοπίστων μαρτύρων», όπου, όμως, καταχωρίζεται μεταβίβαση των ενλόγω ελαιοδένδρων με την

εξής σημείωση: «αντί τον Δημήτριον Παπούρι θέλει γνωρισθή ο Αθανάσης Βασιλούδη τέλειος εξουσιαστής εις τα όπισθεν [φύλλου] ελαιόδενδρα και υποφαίνομαι, διότι έλαβα την αξίαν παρ' αυτού».

ν) πωλητήριο, έτους 25-1-1891, έγγρ. αριθ. 50, 4 ελαιοδένδρων: «εις Κάμπον Ποταμίας ευρισκόμενα, εις θέσεις, ως ακολούθως, έν εις τον Σικηλίτην εντός του χωραφίου του Κωνσταντίνου Πραστιανού, τα δε άλλα τρία ευρισκόμενα εις το Μαγαζίον αποπάνω, το ένα μέσα εις το χωράφιον του Εμμανουήλ Λισάβας, τα δε δύο μέσα εις το χωράφιον του Πέτρου Ζουχούδη. Σήμερον αυτοθελήτως μου επώλησα αυτά τελείαν πούλησιν..»[38].

β) μεταβιβάσεις ελαιοδένδρων, ετών 1867-1894, με την παρατιθέμενη δήλωση ότι το πωλητήριο «έχει την ισχύ ωσεί εγένετο εις συμβολαιογραφείον», προφανώς για την ενισχυμένη πίστη του ως εκποιητικού εγγράφου:

i) πωλητήριο (έγγραφο), έτους 30-10-1891, έγγρ. αριθ. 21, με το «πωλητήριον γράμμα δήλον ποιώ ο υποφαινόμενος ότι έχων υπό την απόλυτον κυριότητά μου δύο αμβολάδια εις Αρσέλια ... σήμερον ευχαρίστω[ς] τη γνώμη και απαραβιάστω τη διαθέσει πωλώ αυτά εις τον εγχώριόν μου κ. Ιωάννην Α.Π.Ιωάννου διά γρόσια τρεχούμενα τεσσαράκοντα... άτινα έλαβον σώα και ανελλιπή μέχρι[ς] οβολού. Του λοιπού όθεν ο ειρημένος αγοραστής έσεται τέλειος και ανενόχλητος εξουσιαστής μηδενός ενοχλούντος ή παρεμποδίζοντος την επ' αυτών κυριότητά του ως αποκλειόμενος εγώ τε και οι λοιποί συγγενείς από παντός επ' αυτών δικαιώματος./Διό εις ένδειξιν της τελείας και αμετατρέπτου αυτής πωλήσεως γέγονε το παρόν μου πωλητήριον έγγραφον ισχύον ωσεί εγένετο εις συμβολαιογραφείον, υπογεγραμμένον παρ' εμού και παρ' αξιοπίστων μαρτύρων, ίνα την πλείονα ισχύν και το κύρος έξει ένθα δει και υποφαίνομαι».

ii) πωλητήριο (έγγραφο), έτους 20-7-1894, έγγρ. αριθ. 23, με το οποίο «η υποφαινόμενη Μόρφου Δουβλέτη έχουσα υπό την απόλυτον κυριότητά μου εν ελαιόδενδρον, ... σήμερον ευχαρίστω[ς] τη γνώμη και απαραβιάστω τη διαθέσει πωλώ αυτό εις την εγχωρίαν μου Μαρίαν Α. π#Ιωάννου.../ Διό εις ένδειξιν της τελείας και αμετατρέπτου αυτής πωλήσεως γέγονε το παρόν πωλητήριον, όπερ, αν και ιδιωτικόν, έχει όμως την ισχύν ωσεί εγένετο επί συμβολαιογραφείον, υπογραφέν δε παρ'εμού και αξιοπίστων μαρτύρων..»[39].

---

38. Τις πιο πάνω μεταβιβαστικές (με τις αριθμητικές επισημάνσεις των εγγράφων ενταγμένες υπό το στοιχείο α', i-ν), αλλά και τις παρατιθέμενες σχετικές πωλητήριες πράξεις των υπ' αριθ. εγγρ. 10 - 13, 15, 17, 19 - 22, 26 - 29, 32, 34 - 39, 41, 47, βλ. στου Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, Το αρχείον Μαρίας Σταματίας Λασκαρίδου Ποταμιάς, Θασιακά, 7/1992.341 κε.

39. Για τις πιο πάνω μεταβιβαστικές (με τις αριθμητικές επισημάνσεις των εγγρά-

γ) Χαρακτηριστική είναι και η μεταβιβαστική πράξη πωλήσεως με ιδιωτικό έγγραφο, ελαιοδένδρων και «ελαιοστασίου ομού με την γη», έτους 25ης-10-1895, η οποία ως πράξη δεν ήταν συνήθης, σύμφωνα με την οποία: «διά του παρόντος πωλητηρίου γράμματος, ισχύοντος ως να εγένετο εν συμβολαιογραφείω, ώ τε μη υπάρχοντι τοιούτω εν Αγίω Όρει, δήλον γίνεται ότι ο υποφαινόμενος Χρήστος Δημητρίου λωβός εκ Θάσου επώλησα τα υπό την ιδιοκτησίαν μου εξ εκατόν είκοσιν, αριθμ. 120, ελαιοδένδρων, ελαιοστάσιον ομού με την γην τη εν Αγίω Όρει του Άθω ιερά και σεβασμία μονή των Ιβήρων, παρά της οποίας και έλαβον μέχρις οβολού το αντίτιμον αυτού, ήτοι λίρας Τουρκίας εβδομήκοντα, αριθμ. 70, και από σήμερον έσεται του λοιπού το ρηθέν ελαιοστάσιον, το εις τα σύνορα Σωτηριανόν κείμενον, εις την εξουσίαν και κυριότητα της ρηθείσης μονής, και καρπούται αυτό ως αύτη βούλεται, εφ' ώ και δέδωκα το παρόν πωλητήριον γράμμα αυτή προς ασφάλειαν αυτής, όπως έχη ισχύν και κύρος εν παντί τόπω δικαιοσύνης./Εν Καλή-Ράχη 1895 8/βρίου 25/Διά τον αγράμματον Χρίστο Δημητρίου, λωβό εκ Θάσου, υπογράφω εγώ Νεκτά/ριος Ιβηρίτης, αυτός δε θέτει τον δάκτυλόν του επί +/»[40].

δ) Δικαιοπρακτικές αναφορές κυρίαρχου *εθιμικού θεσμού* σε μεταβιβαστικές πράξεις ακινήτων, ελαιοδένδρων, κ.ά. περιουσιακών στοιχείων, από

φων ενταγμένες υπό το στοιχείο β', i-ii) αλλά και τις παρατιθέμενες σχετικές πωλητήριες πράξεις, βλ. στου Ν. Ρουδομέτωφ, Το αρχείο της οικογένειας παπα-Ιωάννη από το Κάστρο της Θάσου, Θασιακά, 12/2005.577 κε., αριθ. εγγρ. 21, 23.596 κε. Πρβλ. συναφείς μεταβιβαστικές πράξεις με αντικείμενο ελαιόδενδρα, αριθ. εγγρ. 7–9, 15, 17, 19.585 κε., όπου σε ορισμένες από τις πράξεις αυτές συμβαλλόμενη ως πωλήτρια ήταν γυναίκα (αριθ. εγγρ. 7–8, 15). Παρατίθενται επίσης μεταβιβαστικές πράξεις με την ό.π. ίδια ή σχετικά παρόμοια διατύπωση, όπως κτημάτων, αριθ. εγγρ. 10–14, ό.π., 586 κε., (με πωλήτρια γυναίκα, στα αριθ. εγγρ. :11–12), ή χαριστηρίων γραμμάτων, αριθ. εγγρ. 16, 18, 22.591 κε. (με δωρήτρια γυναίκα, στα αριθ. εγγρ.16, 18).

Ειδικότερα για τη δυνατότητα των γυναικών της Θάσου να έχουν στο όνομά τους περιουσιακά στοιχεία : προερχόμενα από προικοδοσίες ή από πατρικές ή μητρικές δωρεές ή από διάθεση προς αυτές με διαθήκες των συζύγων τους, επίσης να συνομολογούν μεταβιβαστικές πράξεις: πωλήσεως ατομικά ή από κοινού με το σύζυγό τους ή τα τέκνα τους ή τους αδελφούς τους, ακόμη να προβαίνουν σε χαριστήριες πράξεις ή οποιασδήποτε αιτιολογίας εκποιήσεις περιουσιακών στοιχείων: καλύψεως χρεών των συζύγων τους, συντηρήσεως των ορφανών εγγονών τους, καθώς επίσης συντάξεως διαθηκών και κάθε μορφής και τύπου δικαιικών εγγράφων, που στο σύνολό τους, ως υφιστάμενων βασικών δικαιοδοσιών τους, αποδίδουν μια ισότιμη δικαιοπρακτική αντιμετώπιση των γυναικών στο εθιμικό δικαιικό σύστημα της Θάσου, η οποία ως πραγματική δικαιική κατάσταση αξιολογείται στη συνθετική μελέτη της Αγγ. Κιουρτσή-Μιχαλοπούλου, Η θέση της γυναίκας στη Θάσο από το 18ο αι. μ.Χρ. μέχρι τις αρχές του 20ού, Θασιακά, 12/2005.297 κε., 308 κε., 312 κε., με πλήρη τεκμηρίωση στις σχετικές πηγές.

40. Βλ. Αθ. Χ. Κώστα, Το Μετόχι και οι ιδιοκτησίες της Μονής Ιβήρων στην Καλλιράχη Θάσου, Θασιακά, 12/2005.423 κε., 536.

δευτερόγαμο σύζυγο στην πρωτόγαμο σύζυγό του (συνήθως νεότερή του) κατά πλήρη κυριότητα ως «κοριτσιάτικου», μορφής προγαμιαίας δωρεάς (με ταυτόσημο εννοιολογικό χαρακτηρισμό), που εθιμικά ίσχυσε κυρίως στη Θάσο και σε ορισμένες άλλες ελληνικές περιοχές:

i) «προικοδοτήριον», -1-1871, όπου διατυπώνονται τα εξής χαρακτηριστικά στοιχεία, σύμφωνα με τα οποία: «μέλλοντα καγώ ο Κωνσταντίνος ποτέ Αντωνίου να μνηστευθώ και να συζευχθώ δε την αμφοτέρων θέλησιν την εκ του χωρίου τούτο Σωτήρος την ονομαζομένην Παναγιώτινα, θυγάτηρ του γέρο Ζωτικού, εις γυναίκα νόμιμον εις δευτέρου γάμου, άγαμη, απαραβιάστως και οικειοθελώς ως προικοδωρώ αυτή ήμισυ οικία πατρογονικήν μου και μία σκάλα αμπέλιον και μία σκάλα κήπον ιδικόν μου και ουδέ ανενόχλητος τα άπερ θέλει εξουσιάζει η τούτη σύζυγός μου Παναγιώτινα ως δωρεά προγαμιαία η ταύτα την επικρατήσασαν συνήθειαν δώθεν, εις ένδειξιν δηλοτέρα και βεβαιοτέραν έγινε το παρόν προικοδοτήριον ενώπιον των αξιοπίστων παρευρεθέντων μαρτύρων και παρ' εμού δια τω μέλλοντι σταυροσημειούμενον και εδόθη τη διαληφθείση τη Παναγιώτινη ίνα έχη το κύρος εν βία παντί και υποφαίνομαι εν Σωτήρος το έτος 1871 Ιανουαρίου»,

ii) «αποδεικτικό γράμματος», έτους 1-1-1872, προερχόμενο από την Καλλιράχη Θάσου, υλοποιήσεως παλαιότερης υποσχέσεως του Γεωργίου Δημητρίου: «ότι εις κιρόν οπού ήθελον συζευχθή με την δευτέραν μου γυνήν Αγκλάβηναν επειδή ήμουν χηρευάμενος υπεσχέθην να δώσω εις αυτήν μερικά κτήματα εκ των ιδίον μου κτημάτων διά κορτσιάτικα κατά της πατρίδος μου τα έθυμα [.] διό εχάρισα εις αυτήν επτά ελεόδενδρα τον οποίον αι τοποθεσίαι σημειούντε εις το όπισθεν του παρόντος γράμματος ομοίος εχάρισα εις αυτήν και το μισό οσπίτιον, μία σκάλα αμπέλιον εις το κλήσμα και μία σκάλα κοίπον με δύο αμπολάδια εμπεριεχόμενα εντός του ηδίου κήπου και εν ζονάριον καλαμοτόν. Αυτά είνε τα κτίματα οπού της εχάρισα από τα ιδικά μου κτήματα, από δε τα μελήσοιά μου δικεούται να λάβει.... Όθεν τα ανωτέρω κτήματα οπού εγώ εξ ιδίον μου της εχάρισα καθώς και τα διαληφθέντα μελοίσοια και το χάλκωμα του πατρός της θα ήναι υπό την εξουσίαν της και θέλη τα μετέρχεται ως θέλη και βούλετε και δεν έχη δίκαιον να την ενοχλήση τις δι' αυτά, αλλά θα ' ναι ανενόχλητος περί αυτά, διότι εγώ εκείνα που της εχάρισα τα έδοσα εις αυτήν με ευχαρίστησίν μου [.] όθεν εις την περί τούτον ένδειξιν εγένετο το παρόν μου και ενεχειρίσθη εις χείρας αυτής διά να έχη κύρος διά πάντα»,

iii) «πωλητήριο γράμμα», έτους 28-12-1874, σύμφωνα με το οποίο: «δήλον γίνεται ότι εγώ η Βενετία γυνή του μακαρίτου Κυργιάκη Γεώργη έχων εις τα Κοίνερα εις την Τζοτζούραν δεκατρία καθαρίδια ελαίας κοριτζιάτικα, γραμμένα από τον άνδρα μου, και ως εδικά μου σήμερον τα πουλώ τελείαν πούλησιν εις τον κύριον Σωτήριον Ιωάννου διά γρόσια, ν. 1500, και

εις το εξής θέλει είναι τέλειος εξουσιαστής και δεν έχει να τον ενοχλήσει κανείς εις το παραμικρόν, ούτε συγγενής ούτε ξένος, και διά το βέβαιον και ήσυχον, εις έλλειψιν χαρτοσήμου, δέδωκα το παρόν, ίνα έχη το κύρος και την ισχύν εν παντί δικαίω κριτηρίω και υποφαίνομαι..».

iv) μεταβιβαστική πράξη, έτους 15-11-1878, στην οποία αναφέρονται ότι ο Ιωάννης Ιατρού μεταβιβάζει στην ήδη δεύτερη σύζυγό του Αννούδα «εις προγαμιαία δωρεάν κορητσάτηκον» το 1/2 της οικίας του «κατά το έθος του τόπου», με ειδική ρήτρα κληρονομικής της διαδοχής, με την οποία συνομολογείται ότι αν αυτή αποβιώσει, χωρίς τέκνα από το δικό τους γάμο, η οικία θα περιέλθει στα τέκνα του συζύγου της Ιωάννη από τον πρώτο του γάμο. Αν όμως τεκνοποιήσουν, τότε η διάθεση της οικίας ανήκει ελευθέρως στην κρίση της πιο πάνω δεύτερης συζύγου Αννούδας[41].

ε) Ενδιαφέροντα στοιχεία, από το αρχείο Παναγιώτη Προέδρου, ταυτίσεως του σχετικού πωλητηρίου εγγράφου με τη νομική του έκφραση ως «τίτλου ιδιοκτησίας»[42], περιλαμβάνονται ρητά τόσο σε πωλητήρια πράξη συνταγμένη από τον τότε δικηγόρο Δημ. Κλωνάρη, με ημερομηνία 1-5-1898, στην οποία αναφέρεται: «εφ' ώ συνετάχθη το παρόν και εδόθη εις χείρας του αγοραστού ίνα τω χρησιμεύση ως τίτλος ιδιοκτησίας», όσο και σε άλλο πωλητήριο έγγραφο όπου αναφέρεται ότι το πωλούμενο είναι απαλλαγμένο από κάθε χρέος, υποθήκης και οποιαδήποτε απαιτήσεως και ότι δίνεται στον αγοραστή για: «να τον χρησιμεύση ως τίτλος ιδιοκτησίας»[43], αναφο-

41. Για τις περιεχόμενες στα πιο πάνω έγγραφα μεταβιβαστικές πράξεις βλ. για το υπό στοιχείο δ'.i) στου Ν.Ρουδομέτωφ, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα από το Σωτήρος της Θάσου. Το αρχείο της οικογένειας Παπαστυλιανού (1847-1918), Θασιακά, 9/1996.431 κε., 441 κε., για το υπό στοιχείο δ'.ii) βλ. Μ.Γ.Βαρβούνη, Παρατηρήσεις με βάση ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου (1834-1918), Θασιακά, 10/2001.138, 145 κε., για το υπό στοιχείο δ', iii) βλ. Λάζ. Ευρ.Κοεμτζόπουλου, Η ζωή και η δράση του μεγαλέμπορου Σωτήρη Λαμπίρη, Θασιακά, 14/2009.357 κε., ενώ για το περιεχόμενο στο υπό στοιχείο β', iv) έγγραφο βλ. Κ. Χιόνη, Ανέκδοτα έγγραφα της Θάσου αναφερόμενα στο έθιμο του «παλληκαριάτικου» και του «κοριτσιάτικου», Μακεδονικά, 14.1974, 144 κε., σε πρβλ. με 139 κε., με ουσιαστικές για τους θεσμούς αυτούς παρατηρήσεις του, οι οποίες οριοθετούνται ειδικότερα για τον εθιμικό θεσμό του «κοριτσιάτικου» σε μια συγκριτική παράθεση των παρατιθέμενων στοιχείων από τον Χ.Κ.Παπαστάθη, Κοριτσιάτικο, θεσμός του εθιμικού δικαίου στη Θάσο, Θασιακά, 10/2001.531-534 κε.

42. Προερχόμενο από το ίδιο Αρχείο Π.Προέδρου, αναφερόμενο εξειδικευμένα από Κ.Χιόνη, στο αυτοτελές έργο του Ιστορική εξέλιξη της απονομής της Δικαιοσύνης, ό.π., 155-156 κε., 147, σε πρβλ. με ό.π., 148 κε.,156 κε.

43. Ενώ, παράλληλα, παρατηρούνται και προσβολές των δικαιοπρακτικών εγγράφων ως εικονικών ή πλαστών που αναφέρονται σε διάφορους κώδικες της Θάσου, όπως: i) σε μια πολύ χαρακτηριστική απόφαση του Μ.Ε.Δικαστηρίου Κάστρου, της 11-8-1895, η οποία ακύρωσε το πωλητήριο έγγραφο που προσκομίστηκε, γιατί δεν είχε συνταχθεί κατά τους νόμιμους τύπους (με υπογραφές τριών τουλάχιστο προεστοδημογερόντων), δηλαδή δεν το είχαν υπογράψει και οι υπόλοιποι δημογέροντες, πλην ενός «δωροδοκη-

ρές που ξεφεύγουν από τα στενά όρια μιας συνήθους διευκολυντικής πρακτικής στη σύνταξη των σχετικών μεταβιβαστικών πράξεων και οδηγούν με απόλυτη βεβαιότητα σε δημιουργημένο κανόνα δικαίου, ενσωματωμένο σε δικαιικό έθιμο, απόλυτης εφαρμογής με ουσιαστική συνείδηση δικαίου, η οποία κάλυπτε όλες τις προϋποθέσεις ισχύος του, ως ισχύοντος κανόνα για τις μεταβιβάσεις ακινήτων, ιδιαίτερα στη Θάσο, με απλά ιδιωτικά πωλητήρια έγγραφα, που παρείχαν νομιμοποίηση στον κάτοχό τους και ουσιαστική πίστη για το περιεχόμενο τους[44].

13.- Η εγκυρότητα των ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων που περιείχαν πωλητήριες πράξεις διασαφηνίζεται ειδικότερα σε δικαστική απόφαση του μητροπολίτη Μαρωνείας Χρύσανθου, της 15-2-1892 που εκδόθηκε ατομικά και όχι από το αρμόδιο Μικτό Εκκλησιαστικό Δικαστήριο, για την επίλυση ιδιωτικού δικαίου διαφοράς [αγωγής] μεταξύ ενός ιερέα, του παπα-Στυλιανού, κατά «της εξ αδελφού ανεψιάς αυτού Σωσάνης επί τη ιδιοποιήσει της οικίας αυτού, της κειμένης εν τω χωρίω Σωτήρος..», η

θέντος», και γιατί ήταν εικονικό, αφού δεν μετρήθηκαν τα χρήματα της αγοράς στην πωλήτρια (βλ. Γεωργίας Κ. Χιόνη, Οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο κατά την Τουρκοκρατία, Θασιακά, 8/1992-93, 206, Γ.Π.Νάκου, Το δικαίωμα της χωριστής ιδιοκτησίας επί δένδρων (δενδροκτησία) στη Θάσο επί Τουρκοκρατίας, Θασιακά, 9/1996.372 κε.), ii) σε σχετικές πράξεις αναφερόμενες στον κώδικα αποφάσεων του Πρωτοδικείου Θάσου του έτους 1897, όπως στην περίπτωση μη εμφανίσεως του ενισταμένου προκειμένου να αποδείξει την εικονικότητα πωλητηρίου εγγράφου, γιαυτό «αίρεται η επί των διαλαμβανόμενων κτημάτων ενεργηθείσα κατάσχεσις» (4-3-1897, ό.π. Κώδικα.20), ή ακόμη ύστερα από αίτηση του πληρεξουσίου του ανακόπτοντος το Δικαστήριο ανέβαλε τη δικάσιμο της υποθέσεως προκειμένου «να εμφανισθώσιν και οι εν τω πωλητηρίω εγγράφω υπογεγραμμένοι μάρτυρες.. κάτοικοι Παναγίας» (24-3-1897, ό.π. Κώδικα.44), κ.ά., για τα οποία σχετική ανάπτυξη βλ. στου Στέργ. Αλ. Αλεξίου, Η προσβολή των εγγράφων ως εικονικών ή πλαστών κατά την Τουρκοκρατία στη Θάσο, Θασιακά, 12/2005.55 κε., 62 κε.

44. Ο σχετικός εθιμικός κανόνας, συντάξεως των μεταβιβαστικών δικαιοπρακτικών εγγράφων με ιδιωτικά έγγραφα, δημιουργημένος και εφαρμοζόμενος με συνείδηση δικαίου στη Θάσο, όπως και σε άλλες ελληνικές περιοχές, κατά την Τουρκοκρατία, δικαιολογεί άνετα την εφαρμογή του και μετά το 1912, υπό το ελληνικό δικαιικό καθεστώς, με βάση τις ειδικότερες ρυθμίσεις: i) του Ν.147/1914, ia) που εισάγει στις Ν. Χώρες την ενγένει ελληνική αστική νομοθεσία (μεταξύ της οποίας και το Διάταγμα της 23-2-1835 «περί Πολιτικού Νόμου», που όριζε την πλήρη ισχύ των εθίμων, που ίσχυσαν τοπικά μέχρι της 23ης Φεβρουαρίου 1946, ημερομηνίας ενάρξεως της ισχύος του ΑΚ, όπου τα άρθρ. 2-3 του Ν. 147 καταργήθηκαν με την εισαγωγή του, άρθρ. 5 εδ.1), ib) διατηρεί παράλληλα την περί γαιών οθωμανική νομοθεσία (οθΝπΓαιών), και ii) του άρθρ. 51 ΕισΝΑΚ, που ανάγει τη νομιμοποίηση των κεκτημένων υπό το προηγούμενο [οθωμανικό] δικαιικό καθεστώς ιδιωτικών δικαιωμάτων (κυριότητας ή άλλου εμπράγματου δικαιώματος) και την περαιτέρω «λειτουργία» τους, με βάση τα δίκαιο που ίσχυε (δηλαδή το εθιμικό) όταν έγιναν τα πραγματικά γεγονότα για την απόκτησή τους.

οποία βασιζόμενη σε ένα ενδιαφέρον και απόλυτα τεκμηριωμένο αιτιολογικό, που θεωρούσε ότι : «το ανά χείρας αυτού [ενάγοντος παπα-Στυλιανού] πωλητήριο έγγραφο υπό ημερομηνίαν 26 Οκτωβρίου 1860, του φέροντος μεν τας υπογραφάς της χήρας πρεσβυτέρας του παπα-Παναγιώτου, αδελφού του παπα-Στυλιανού, και του πρώτου γαμβρού αυτής Ζαφειρίου μετά της συζύγου αυτού, επικεκυρωμένου δε υπό του προεστώτος, του εφημερίου και ετέρου προκρίτου, γίνεται δήλον ότι η ειρημένη πρεσβυτέρα επώλησεν εις τον παπα-Στυλιανόν οικειοθελώς, τη συγκαταθέσει και των θυγατέρων αυτής, το ήμισυ της άνω οικίας, της ανηκούσης εις τους δύο αδελφούς παπα-Παναγιώτην και παπα-Στυλιανόν./ Επειδή αι δύο έτεραι της Σωσάνης αδελφαί, Αννούδα και Αβέρσα, μαρτυρούσι διά του υπό ημερομηνίαν 5 Δεκεμβρίου 1892 εγγράφου αυτών, του επικεκυρωμένου υπό των προκρίτων της χώρας, ότι η μήτηρ αυτρών Σωτήρω, στερουμένη των προς το ζην αναγκαίων, επώλησε το ήμισυ της πατρικής αυτών οικίας εις τον θείον αυτών παπα-Στυλιανόν προς διατήρησιν αυτών./ Επειδή η πώλησις του ημίσεος τούτου της οικίας, του περιελθόντος κληρονομικώς εις την κατοχήν της μητρός Σωτήρως και των τριών αυτής θυγατέρων, Αννούδας, Σωσάνης και Αβέρσως, μετά τον θάνατον του συζύγου και πατρός αυτών παπα-Παναγιώτου, εγένετο τη κοινή συγκαταθέσει πασών προς διατροφήν αυτών./Διά ταύτα αποφασίζομεν/ Η άνω ρηθείσα οικία εν τω χωρίω Σωτήρος ανήκει σήμερον αποκλειστικώς εις τον παπα-Στυλιανόν ολόκληρος, η δε Σωσάνη ουδέν έχει δικαίωμα επ' αυτής, όπως και αι λοιπαί αδελφαί./ Εν Παναγία τη 15 Φεβρουαρίου 1892/ σφραγίς»[45].

14.- Επίσης η καθολικά μη εφαρμογή των ρυθμίσεων του νόμου της Ρετζέπ και η διαπίστωση ότι τα πωλητήρια έγγραφα ήταν ιδιωτικά, συνάγεται από τις διαλαμβανόμενες χαρακτηριστικές διατυπώσεις των διαφόρων εγγράφων, καθώς και των αναφορών στα σχετικά πωλητήρια έγγραφα, στις παρατιθέμενες συναφείς δικαστικές αποφάσεις του οθωμανικού Πρωτοδικείου Θάσου του 1896, όπως:

α) σε πωλητήριο της 16-12-1874: «διά γρόσια..τα οποία έλαβον παρά του ιδίου, καθώς και αυτός είναι τέλειος ιδιοκτήτης.. και εις ένδειξιν και ασφάλειαν του δίδω το παρόν μου πωλητήριον υπογεγραμμένον παρά των αξιοπίστων μαρτύρων ίνα έχη το κύρος και την ισχύν εν παντί δικαστηρίω».

45. Η «ατομική» αυτή δικαστική απόφαση μητροπολίτη, που «αποφαίνεται» αυτοτελώς κεκτημένος δικαστική δικαιοδοσία, χωρίς τη σύμπραξη του αρμόδιου κατά τα άλλα Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου, υποστηρίζεται ότι είναι η πρώτη φορά [ή επισημάνθηκε για πρώτη φορά] που δημοσιεύεται αυτού του είδους σχετική δικαστική απόφαση, βλ. στου Ν. Ρουδομέτωφ, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα από το Σωτήρος της Θάσου, ό.π., Θασιακά, 9, 431 κε., 447 κε.

β) σε πωλητήριο της 2-2-1879: «και του λοιπού θεωρείται ο ίδιος τέλειος εξουσιαστής αυτών, εγώ δε και πας συγγενής και κληρονόμος μου είμεθα απαλλοτριομένοι αυτών, των οποίων την αξίαν έλαβον μέχρι οβολού»,

γ) στην υπ' αριθ. 27/1896 απόφαση του Πρωτοδικείου Θάσου, αναφερόμενη σε αγωγή του ενάγοντος, το περιεχόμενο της οποίας εξειδικευόταν στην αγορά από τον εναγόμενο με πωλητήρια έγγραφα οκτώ ελαιοδένδρων αντί πεντακοσίων εβδομήντα γροσίων, των οποίων αιτούνταν την επιστροφή, «επειδή τα κτήματα ταύτα τυγχάνουσι άλλων ιδιοκτησίας», διά τούτο «καταδικάζεται ο εναγόμενος ερήμην να πληρώσει προς τον ενάγοντα 570 γρόσια τρεχ[ούμενα], τίμημα των εν τοις πωλητηρίοις διαλαμβανομένων ελαιοδένδρων.. ή παραδώσει άλλα ελαιόδενδρα προς εξίσωσιν αυτών», ενώ αντίστοιχα πωλητήρια έγγραφα, εμφανιζόμενα και σε άλλες αποφάσεις του οθωμανικού Πρωτοδικείου Θάσου, παρέχουν πλήρη απόδειξη του περιεχομένου τους, όπως στις υπ' αριθ. 1/1896, 41/1896, 134/1896, κ.ά[46].

15.- Παράλληλα, την αναγνώριση των δικαιοπρακτικών μεταβιβαστικών πράξεων ως ιδιωτικών τίτλων ιδιοκτησίας, όπως προαναφέρθηκε, αποδέχθηκε και η νέα οθωμανική διοίκηση, που αντικατέστησε το 1902 την αιγυπτιακή επικυριαρχία, σημειώνοντας στην από 14-8-1902 εγκύκλιό της ότι: «οπόταν γίνεται πώλησις οικιών, χωραφιών και των τοιούτων να προσέχητε εις το σαφές της πράξεως και όπως μη εξαπατήσει ο εις τον έτερον, τα δε πωλητήρια έγγραφα να συντάσσωνται καλώς, συνάμα δε να σηκωθεί ολοτελώς το εξ απάτης προερχόμενον κακόν»[47].

16.- Το καθεστώς αυτό συνεχίστηκε, όπως προαναφέρθηκε, και μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών το 1912, γιαυτό η νέα ελληνική διοίκηση ανεγνώρισε τις μεταβιβάσεις αυτές και επέβαλε μόνο τη χαρτοσήμανσή τους, για όσες αγοραπωλησίες πραγματοποιούνταν «εφ' απλού χάρτου», σύμφωνα με την από 22-11-1912 εγκύκλιο διαταγή της Διοικήσεως της νήσου Θάσου, με την οποία «προσκαλούνταν άπαντες οι κάτοικοι όπως πάσαν πράξιν εμπορικήν ήτοι αγοράν, πώλησιν, δάνεια [έτσι θεωρούνταν δικαιικά οι ενλόγω πράξεις σαφώς ιδιωτικού δικαίου] κ.λπ. προσέλθωσι και συντάξωσι ενταύθα επί χαρτοσήμου, χαρτοσημάνωσι δε τας τυχόν εφ' απλού χάρτου γενομένας τοιαύτας»[48], μολονότι ο διορισμένος πρώτος συμ-

46. Βλ. Αν. Δ.Καπόλλα, Ο νόμος της Ρετζέπ, ό.π., 260 κε., 267 κε.

47. Βλ. Κ. Χιόνη, Ένα πρωτόκολλο εισαγομένων εγγράφων, ό.π., Θασιακά, 2/1985.93. Βλ. επίσης στο πιο πάνω κείμενο σημ. 23.

48. Βλ. Κ. Χιόνη, Η απελευθέρωση της Θάσου του 1912 και η εγκατάσταση των πρώτων [ελληνικών] αρχών, Θασιακά, 2/1985.33, Γεωργίας Κ. Χιόνη, Οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο, ό.π., 208, με τις επισημάνσεις του Αν.Δ.Καπόλλα, Η διαμόρφωση

βολαιογράφος της Θάσου, μετά την ορκωμοσία του ενώπιον του Προέδρου Πρωτοδικών Καβάλας την 6η Ιουνίου 1914, απέστειλε στις 2 Ιουλίου 1914 εγκύκλιο με την οποία αφενός γνωστοποιούσε ότι επιτράπηκε από την ελληνική κυβέρνηση η ελεύθερη αγοραπωλησία των ακινήτων κτημάτων στη Θάσο: «και του λοιπού δύναται εκ των ιδιοκτητών οι θέλοντες πωλώσι ταύτα» και αφετέρου: «υπενθύμιζε ότι κατά την διάταξιν του άρθρ. 48 του περί χαρτοσήμου νόμου τα προικοσύμφωνα, τα έγγραφα δωρήσεως και αι συμβάσεις δηλαδή αι αγοραπωλησίαι, αι ανταλλαγαί κ.λπ., αι έχουσαι αντικείμενον σύστασιν, μετάθεσιν, αλλοίωσιν πραγματικών δικαιωμάτων επί ακινήτων κτημάτων ή μεταβολήν της νομής αυτών και πάντα τα έγγραφα τα εις υποθήκας αφορώντα γίνονται πάντοτε επί ποινή ακυρότητος ενώπιον συμβολαιογράφου»[49].

17.- Επίσης και σε αποφάσεις του προηγούμενου οθωμανικού καθεστώτος και ειδικότερα του (οθωμανικού) Πρωτοδικείου Θάσου του έτους 1896 εντοπίστηκε εφαρμογή διατάξεων για τη χαρτοσήμανση των εγγράφων, όπως, ενδεικτικά:

α) της υπ' αριθ. 26/1896, όπου η σχετική βάση της «αγωγής του ενάγοντος, ής η έννοια [:αφορούσε] ότι παρά του εναγομένου του έχειν λαμβάνειν από υπόλοιπο συμβολαίου γρόσια 500..», που βασιζόταν σε (ιδιωτικό): «συμφωνητικόν έγγραφον, όπερ, διότι δεν έφερε το ολικόν [οθωμανικό] χαρτόσημον, υπεβλήθη εις δέκα τρία γρ(όσια) πρόστιμον και εδώσασι πάραυτα χαρτόσημον διά να νο[μι]μοποιηθή»,

β) της υπ' αριθ. 31/1896, όπου η σχετική αγωγή αφορούσε οφειλή ληξιπροθέσμου γραμματίου, καλυπτόμενου με ρήτρα εγγυήσεως, εξαιτίας της οποίας καλείται ο εγγυητής στην πληρωμή του σχετικού ποσού εντόκως, βασιζόμενης στο άτοκο και ληξιπρόθεσμο γραμμάτιο, καθώς και στο σχετικό υποσχετικό του ενάγοντος το οποίο επειδή δεν έφερε επικολλημένο το νόμιμο χαρτόσημο τού επιβλήθηκε από το δικαστήριο πρόστιμο μισής λίρας οθωμανικής και, επιπλέον, είκοσι παράδες για το σχετικό χαρτόσημο «διά να νο[μι]μοποιηθή»[50].

του Δικαίου της ιδιοκτησίας και οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο την περίοδο της Τουρκοκρατίας, Θασιακά, 12/2005.245, του ίδιου, Ο νόμος της Ρετζέπ, ό.π., 266 κε.

49. Βλ. Κ. Χιόνη, Η απελευθέρωση της Θάσου, ό.π., 35. Γεωργίας Κ. Χιόνη, Οι μεταβιβάσεις ακινήτων στη Θάσο, ό.π., 208.

50. Βλ. Γ.Π.Νάκου, Το δικαίωμα της χωριστής ιδιοκτησίας, ό.π., Θασιακά, 9/1996.373, Αν.Δ.Καπόλλα, Η διαμόρφωση του δικαίου, ό.π., 245, του ίδιου, Ο νόμος της Ρετζέπ, ό.π., 266 κε. Βλ. επίσης Αμαλ.Παππά- Καραπιδάκη, Ένα παράδειγμα απονομής δικαιοσύνης στη Θάσο κατά το 19ο αι. Ο κώδικας του [οθωμανικού] Πρωτοδικείου της Θάσου του 1896, Θασιακά, 7/(1990-1991) 1992.161 κε., 173-174 (με αναφορά στο κείμενο της υπ' αριθ. 26/1896 αποφάσεως).

18.- Η συνομολόγηση πάντως δικαιοπραξιών με απλά ιδιωτικά έγγραφα, συνεχίστηκε χωρίς καμιά διακοπή, ως παλαιά ριζωμένη εθιμική κατάσταση, ταυτιζόμενη εννοιολογικά με καθαυτό έθιμο[51], και μετά την απελευθέρωση της νήσου από τις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις (17-10-1912)[52].

19.- Έτσι, η εθιμική αυτή κατάσταση συντάξεως δικαιοπρακτικών πράξεων με ιδιωτικά έγγραφα, η οποία συνεχίστηκε και μετά το 1912, αποδεικνύεται από τις καταρτίσεις διάφορων δικαιικών πράξεων, ιδιαίτερα όμως των συνεχιζόμενων κυρίως μεταβιβάσεων πωλητηρίων ελαιοδένδρων, όπως:

α) πωλητήριο ελαιοδένδρων, έτους 19-4-1912, «διά του παρόντος ιεροσφραγίστου μοναστηριακού ημών πωλητηρίου δήλον γίνεται ότι η ιερά ημών του Εσφιγμένου έχουσα υπό την κατοχήν της τεσσαράκοντα (αρ. 40) ελαιόδενδρα, κείμενα εις την τοποθεσίαν Μαυρομάτη εν τη περιφερεία του χωρίου Καζαβητίου της νήσου Θάσου, οικειοθελώς και απαραβιάστως επώλησεν αυτά εις τον κ. Βασίλειον Α. Λογοθέτην, κάτοικον του αυτού χωρίου, αντί γροσίων αργυρών τριών χιλιάδων διακοσίων (αρ. 3.200) και από τούδε αποξενούται η ιερά ημών μονή. Όθεν εις ένδειξιν και ασφάλειαν αυτού εδόθη εις χείρας του το παρόν ημών ιεροσφράγιστον. /Τη 19η Απριλίου 1912 εν Αγίω Όρει Άθω./ Ο Καθηγούμενος του Ιερού Κοινοβίου του Εσφιγμένου./Σωφρόνιος ιερομόναχος και οι συν εμοί εν Χριστώ αδελφοί/»[53].

β) πωλητήριο ελαιοδένδρων, έτους 6-8-1913, με το οποίο «διά του παρόντος πωλητηρίου δήλον γίνεται ότι ο υποφαινόμενος κ. Χρήστος Κωνσταντίνου Πλαεστώτης, κάτοικος Καλλιράχης πουλώ σήμερον εις τον κ. Θεόδωρον Ι. Καλαμήδαν οικειοθελώς και απαραβιάστως έν ελαιόδενδρον και δύο (2) εμβολάδια και εις Αγίαν Μαρίνην ομού δυτικώς του χωραφίου ... αξίας δέκα και έξι δραχμών (16) άτινα έλαβον παρ' αυτού εις μετρητά. Εγώ δε δίδω εις χείρας του το παρόν ίνα χρησιμεύση όπου δει και εις ένδειξιν»[54].

γ) πωλητήριο ελαιοδένδρων, έτους 16-5-1915, «διά του παρόντος πωλητηρίου εγγράφου ιδιωτικού μεν ισχύοντος δε ωσεί εγένετο ενώπιον επι-

---

51. Βλ. παραπάνω στο κείμενο παρ. 12.41, 44, αναφορικά με τη συμπερασματική παρατήρηση για τη δικαιική νομιμοποίηση των εθιμικών καταστάσεων ή εθίμων στη Θάσο.

52. Με βάση το διάγγελμα του αρχηγού του ελληνικού στόλου του Αιγαίου υποναυάρχου Παύλου Κουντουριώτη, όπου κατέλαβε στρατιωτικώς τη Θάσο στο όνομα του Βασιλέα των Ελλήνων Γεωργίου του Α'. βλ. Κ.Χιόνη, Η απελευθέρωση της Θάσου το 1912 και η εγκατάσταση των πρώτων [ελληνικών] αρχών, Θασιακά, 2/1985, 17 κε., 28 κε.

53. Βλ. Δ.Θεοδωρίδη, Το Αρχείο της οικογένειας Λογοθέτη από το Μικρό Καζαβήτι, Θασιακά, 12/2005.177 κε., 208.

54. Βλ. Μ.Γ.Βαρβούνη, Παρατηρήσεις με βάση ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα, ό.π., Θασιακά, 10/2001.137 κε., ιδιαίτερα 154.

σήμου συμβολαιογραφείου δήλον καθιστώ ο υπογεγραμμένος ... κάτοικος Θεολόγου της νήσου Θάσου, υπήκοος Έλλην και Χριστιανός ορθόδοξος ότι έχων υπό την απόλυτον ιδιοκτησίαν και κυριότητά μου είκοσι και εννέα ελαιόδενδρα και επτά αγριελαίας εις τοποθεσίας Αντιλαλή εν τη περιφερεία Θεολόγου συνορευόμενα..., άμα δε και έτερα δύο ελαιόδενδρα και μίαν αγριελαίαν εις Ποτός συνορευόμενα ..., άπαντα κτήματά μου ιδιόκτητα αναπτυχθέντα δι' ατομικής μου εργασίας, επώλησα σήμερον αυτά οικειοθελώς και αυθορμήτως των εγχωρίω μου ... αντί εξήκοντα εννέα δραχμών τας οποίας έλαβον παρ' αυτού εις μετριτά μέχρις οβολού. Εφ' ώ συνετάγη το παρόν πωλητήριον έγγραφον υπογεγραμμένον παρ' εμού και παρ' αξιοπίστων μαρτύρων δυνάμει του οποίου απαλλοτριούμενος εφεξής παντός επί των εν λόγω κτημάτων δικαιώματος ιδιοκτησίας κηρύσσω τέλειον ιδιοκτήτην τον ρηθέντα αγοραστήν ... εις ον και δίδεται το παρόν ίνα χρησιμεύση αυτώ ένθα δει»[55].

δ) πωλητήριο ελαιοδένδρων, έτους 28-12-1917, «διά του πολητηρίου εγγράφου δηλώ ο υποκάτωθεν υπογεγραμένος ... έχων υπό την κατωχήν μου και κυριωτιτά μου 2 ελαιόδενδρα εις θέσην Κίνερα ... αντί αξίας αυτόν τον ελαιοδένδρων Δραχμάς 120 ... άτινα σήμερον αυτοθελήτως και απαραβιάστως κτιπουλώ τα άνω δένδρα ... και έλαβα τας άνω δραχμάς εκατόν είκοσι μέχρι οβολού και εις ένδειξιν υποφαίνωμαι. Και εις το εξής δεν ενοώ ουδείς εκ των συγγενών μου να τον ενοχλήση εις το παραμικρόν ...»[56].

ε) πωλητήριο ελαιοδένδρων, έτους 3-3-1919, «δι' ού δήλον γίνεται ότι η υποφαινομένη ... πουλώ σήμερον οικειοθελώς και απαραβιάστως εις τον εγχώριόν μου...δύο ελαιόδενδρα εις τόπον λεγόμενον Λούτζες, εις περιφέρειαν Μέσην Καλύβες, έτερα τρία εις Παπά δένδρα, δύο εις Μικρή Ομαλιά και ένα εις Μεγάλη διά δραχμές 85, άτινα τας έλαβον παρ' αυτού μέχρι οβολού, εγώ δε μένω ξένη και απηλλοτριωμένη επί των αναφερθέντων ελαιοδένδρων, διότι εισί τέλεια πουλημένα».

στ) πωλητήριο 15 ελαιοδένδρων, έτους 19-4-1921, «εν Μαριαίς της Θάσου σήμερον την.. ενώπιον μη εξαιρετέων μαρτύρων πολιτών Ελλήνων, κα-

55. Βλ. Κ. Χιόνη, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου, Θασιακά, 3/1986.159 κε., ενώ μεγάλο αριθμό ενδιαφερουσών δικαιοπρακτικών πράξεων των ετών 1853-1908, βλ. ό.π., 119 κε. Βλ. επίσης Κ. Χιόνη, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου, Αρχείον Σουζάνας Τζιάτα, Θασιακά, 4/1987.95 κε., δικαιοπρακτικές πράξεις των ετών 1809-1912 και αντίστοιχες των ετών 1913-1916, ό.π., 127 κε. Συμπληρωματικά βλ. Κ. Χιόνη, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου των ετών 1731-1858, Θασιακά, 1/1984.84 κε., του ίδιου, Ένα Πρωτόκολλο εισαγομένων εγγράφων των ετών 1902-1904 από το Θεολόγο, Θασιακά, 2/1985.107-108, Γ.Π.Νάκου, Το δικαίωμα της χωριστής ιδιοκτησίας, ό.π., Θασιακά, 9/1996.371, 373.

56. Βλ. Κ. Χιόνη, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου, Θασιακά, 2/1985.182 κε.

τοίκων Μαριών, οι.. ήτοι μεταβιβάζουσι την κυριότητα των ελαιοδένδρων εις την ... κειμένων εν τη περιφερεία Μαριών. Και ο μεν ... πωλεί 14 ελαιόδενδρα κείμενα εν τη θέσει «Πολιτάδικα» και σποράδην, η δε ... πωλεί 1 ελαιόδενδρον κείμενον εν τη αυτή θέσει «Πολιτάδικα», ήτοι εν όλω πωλούσιν αμφότεροι 15 ελαιόδενδρα. Τα ειρημένα πωλούμενα ... εκτιμηθέντα εν πάση ακριβεία ανήλθεν η αξία αυτών και των 15 όλων ελαιοδένδρων εις δραχμάς 460, τας οποία εμέτρησεν η εν λόγω αγοράσασα ... εις αμφοτέρους τους πωλητάς τούτους ανελλιπώς ...Δι' ό συνετάγη το παρόν, όπερ αναγνωσθέν μεγαλοφώνως υπογράφεται ..»[57].

ζ) πωλητήριο διαφόρων περιουσιακών στοιχείων, έτους 25-10-1922, «διά του παρόντος πωλητηρίου πωλούμεν σήμερον οι υποφαινόμενοι κληρονόμοι ... εις τον ... κοινή τη συγκαταθέσει των κληρονόμων ως έγγιστα χωράφιον εκ τριών στρεμμάτων μετ' αμπέλου και δέκα οκτώ καθεριδίων [εμβολιασμένων αγριελαιών] και δύο αγριελαιάς ..έναντι τιμήματος αντί δραχμών 2200 ... και ες το εξής κυρύττομεν αυτόν ιδιοκτήτην και τέλειον εξουσιαστήν»[58].

20.- Σχετικές είναι οι χαρακτηριστικές οι θέσεις που περιλαμβάνονται σε σχετικό με το ιδιοκτησιακό καθεστώς της Θάσου υπόμνημα του Δημ. Κλωνάρη, δικηγόρου και πρώτου βουλευτή της Θάσου, προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως Ελευθέριο Βενιζέλο και τον υπουργό Εξωτερικών Λ. Κορομηλά, της 8/26-11-1912, αναφορικά με τις γαίες (και τα δάση) της Θάσου ότι ήταν ιδιόκτητες και όχι δημόσιες, στην περίπτωση που είχε αναφυεί διαμάχη μεταξύ του βακουφίου της Θάσου και των ελληνικών αρχών που είχαν εγκατασταθεί στο νησί, σημειώνοντας: «γ) Ότι οι φόροι και ουχί αι γαίαι της Θάσου, ως εσφαλμένως νομίζεται, είναι το αντικείμενον της γενόμενης παραχωρήσεως, διότι ως εξάγεται εκ της ανέκαθεν ενασκηθείσης χρήσεως και εξ επισήμων εγγράφων, αι γαίαι της Θάσου μετά των δασών, καθαρώς ιδιόκτητοι ούσαι και ουχί δημόσιαι, δεν ήτο δυνατόν να παραχωρηθώσι εκ μέρους του σουλτάνου, ως μη έχοντος ουδεμίαν εις αυτήν εξουσίαν, τούθ' όπερ και αυτό τούτο το Βακούφιον αναγνώρισε δι' αγοράς γαιών και διαφόρων άλλων κτημάτων παρά των κατοίκων της νήσου »[59].

---

57. Για τα αμέσως πιο πάνω υπό στοιχεία ε'- στ' πωλητήρια έγγραφα βλ.κυρίως Κ. Χιόνη, Το αρχείο της οικογένειας Βαγγέλη Σταμπουλή, Θασιακά, 8/1995.187 κε., όπου παρατίθεται και σειρά πωλητηρίων πράξεων, ακινήτων, ελαιοδένδρων, κ. ά., των ετών 1817-1910 κε., ενώ για τις αγοραπωλησίες μετά το 1912, βλ. και Γεωργίας Κ. Χιόνη, ό.π., 209.

58. Βλ. Κ. Χιόνη, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου, ό.π., Θασιακά, 2/1985.182 κε., ενώ για τις δικαιοπρακτικές πράξεις των ετών 1748-1912, βλ. ό.π., 136-138 κε. Βλ. επίσης για την έννοια του «καθεριδίου» στου Γ. Βαρδαβούλια, Ένα σύντομο γλωσσάρι, Θασιακά, 4/1987.47.

59. Βλ. Παναγιώτας Γ. Δαλγιαννάκη, Δημήτριος Κλωνάρης, ο πρώτος Θάσιος πολι-

21.- Έχει τεθεί ένα συναφές νομικό θέμα κατά πόσο νομιμοποιείται το ελληνικό δημόσιο να θεωρείται συλλήβδην ως διάδοχος του οθωμανικού δημοσίου, χωρίς να εξειδικεύονται τα ειδικότερα στοιχεία που σχετίζονται με τη φύση των γαιών που περιέρχονται στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου.

Ουσιαστική προϋπόθεση για να διεκδικεί το ελληνικό δημόσιο δικαιώματα διαδοχής στην κυριότητα του οθωμανικού δημοσίου είναι η ιδιοκτησία που επικαλείται να βρίσκεται σε εδαφική περιοχή που κατακτήθηκε ως εχθρική χώρα από τους Οθωμανούς, ενώ, αντιθέτως, τέτοιο δικαίωμα δεν μπορεί να επικαλεστεί για τις πιο πάνω χαρακτηριζόμενες ως φορολογούμενες γαίες που παρέμειναν στην ιδιοκτησία των κατοίκων τους, όπως της Θάσου, η οποία ως μη δορυάλωτη υπήχθη στην οθωμανική αυτοκρατορία ως φόρου υποτελής.

Τούτο σημαίνει, κατά απόλυτη λογική ακολουθία, ταυτιζόμενη πλήρως με τα διδάγματα της επιστήμης του δικαίου, ότι οι κάτοικοι της Θάσου δεν αποξενώθηκαν από τις ιδιοκτησίες τους και ότι αυτές δεν περιήλθαν αυτομάτως, όπως στην υπόλοιπη Ελλάδα, στην κυριότητα του οθωμανικού κράτους, όπως οι γαίες που χαρακτηρίζονται ως δημόσιες από το οθωμανικό δίκαιο.

Αυτό, περαιτέρω, σημαίνει ότι επί των γαιών αυτών (της Θάσου) το ελληνικό δημόσιο δεν μπορεί να στηρίξει δικαίωμα κυριότητας βασισμένο στο γεγονός της διαδοχής.

Έτσι, με βάση τη συλλογιστική αυτή, που βασίζεται σε ουσιαστικά στοιχεία, δεν αρκεί για τη νομική βασιμότητα μιας διεκδικητικής αγωγής, με την οποία διεκδικείται ακίνητο που βρίσκεται στη Θάσο, μόνο το γεγονός ότι το ελληνικό δημόσιο διαδέχθηκε το οθωμανικό, καθώς η προϋπόθεση επί της οποίας στηρίζεται, δηλαδή το δικαίωμα κυριότητας του τελευταίου, δεν υφίσταται.

Η αρχή αυτή για τη νομιμοποίηση της ιδιοκτησίας του ελληνικού δημοσίου λειτουργεί μόνο με την πιο πάνω προϋπόθεση, δηλαδή ιδιοκτησία αυτή να ανήκε σε κατακτημένες από τους Οθωμανούς περιοχές, ως εχθρικές χώρες, ενώ δε δύναται να λειτουργήσει για τις περιοχές που δε θεωρήθηκαν ποτέ ως χώρες κατακτημένες και τελούσαν υπό διαφορετικό νομικό καθεστώς, με συνέπεια το ελληνικό δημόσιο να μη νομιμοποιείται να θεμελιώσει εμπράγματα δικαιώματα στις περιφέρειές τους ως διάδοχο του οθωμανικού δημοσίου[60].

τικός. Θασιακά, 14/2009.158 κε., 162-165 κε. Πρβλ. Αν.Δ.Καπόλλα, Ο νόμος της Ρετζέπ, ό.π., 258.

60. Βλ. ad hoc ΜονΠρΚαβ 1924/2008, αδημ. (εισηγ. η ΠρΠρωτ Μ. Χασιρτζόγλου), ΠολΠρΚαβ 207/2007, αδημ. (εισηγ. η ΠρΠρωτ Μ. Χασιρτζόγλου).

Ακόμη και στην περίπτωση που υφίσταται, σύμφωνα με το νόμο, τεκμήριο κυριότητας του ελληνικού δημοσίου για ακίνητα (ειδικότερα στα δάση) που βρίσκονται στη Θάσο, δεν αρκεί για να θεμελιωθεί δικαίωμα του ελληνικού δημοσίου, καθώς το προαναφερόμενο τεκμήριο συνιστά δικονομικό προνόμιο αλλά όχι και αιτία γενεσιουργό του δικαιώματος.

Κατά συνέπεια δεν αρκεί ο χαρακτηρισμός του ακινήτου ως δάσους για να αποκτηθεί επ' αυτού δικαίωμα κυριότητας του δημοσίου.

22.- Το πρόβλημα της εφαρμογής νομοθετημάτων και θεσμών του προϋφιστάμενου νομοθετικού καθεστώτος και ειδικότερα στην προκείμενη περίπτωση, του οθωμανικού, αποτελεί ουσιαστική υποχρέωση της διάδοχης κυριαρχίας[61], η οποία οφείλει άμεσα και το ταχύτερο δυνατό χρονικό διάστημα να εκδόσει σαφή νομοθεσία με ρητές διατάξεις διαχρονικού δικαίου, οι ρυθμίσεις του οποίου πρέπει τις διατάξεις της προηγούμενης νομοθεσίας, αναφορικά με τους θεσμούς και τις νομικές καταστάσεις που είχαν δημιουργηθεί και προϊσχυαν, να τις εναρμονίσουν: τόσο με τις νομοθετημένες διατάξεις που ήδη λειτουργούσαν στη διάδοχη κυριαρχία, όσο και με τις νομικές καταστάσεις που έχουν ή είχαν δημιουργηθεί, ιδιαίτερα αυτές που έχουν αρχίσει τη λειτουργία για να δημιουργηθούν νέες έννομες καταστάσεις και σχέσεις, με το νομοθετικό καθεστώς που ισχύει στη διάδοχη κυριαρχία.

Κι αυτό γιατί η ελληνική Πολιτεία μετά τα «πικρά» διδάγματα που προήλθαν εξαιτίας της παραχωρήσεως στη χώρα μας της Θεσσαλίας και της Άρτας, το 1881, όπου φαίνεται ότι η Ελλάδα και η κυβέρνησή της, ακριβώς δεν κατάλαβε τι έγινε με την ενλόγω παραχώρηση, όπου άφησε την εναρμόνιση των μη συσχετιζόμενων νομοθεσιών, θεσμών και καταστάσεων, οθωμανικού και ισχύοντος ελληνικού (βυζαντινορωμαϊκού) δικαίου, στην ελληνική Δικαιοσύνη, η οποία, χωρίς καμιά ουσιαστική γνώση της φύσεως του οθωμανικού δικαίου και των θεσμών που ευρίσκονταν σε λειτουργία, κλήθηκε να επιλύσει τα πιο ουσιαστικά γαιοκτητικά προβλήματα, ένα από

61. Με βάση τη θεωρία των «κεκτημένων» ιδιωτικών δικαιωμάτων, για τα οποία η διάδοχη κυριαρχία οφείλει να προβεί σε ρυθμίσεις που να οδηγούν σε μια μορφή αναγνωρίσεώς τους, αρκεί τα νομικά αποτελέσματα που δημιουργήθηκαν από έννομες πράξεις που έγιναν υπό τις ρυθμίσεις του προγενέστερου δικαιικού καθεστώτος, να συντέλεσαν στη νόμιμη δημιουργία ιδιωτικών δικαιωμάτων, που με τον τρόπο αυτό έχουν ήδη κτηθεί και θεωρούνται έτσι «κεκτημένα»». Στα «κεκτημένα» ιδιωτικά δικαιώματα, όμως, δεν καταλέγονται οι απλές προσδοκίες αυτών, που ήταν εξαρτημένες από ενδεχόμενες αιρέσεις ή προθεσμίες, για να μπορέσουν να καταστούν δικαιώματα, οπότε νομικά δεν είχαν κτηθεί και κατά συνέπεια δεν μπορούσαν να ενασκηθούν, γιατί ως «κεκτημένα» ήταν ανύπαρκτα, για τα οποία βλ. ειδικότερα στου Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., 184 κε.

τα οποία, το πιο ουσιώδες, που λειτουργούσε τότε ως ιδιόρρυθμο δικαίωμα εμπράγματης μορφής (θεωρούμενου ως μια έκφανση «ιδιοκτησιακού» δικαιώματος) επί των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, χωρίς να ταυτίζεται με την ιδιοκτησία (κυριότητα) του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, ήταν το αναφερόμενο στο δικαίωμα «εξουσιάσεως» επί των δημόσιων γαιών, πιο γνωστό ως tasarruf[162] («τασσαρούφ»), το οποίο, τελικά, «μεταβολίστηκε», το πιο πιθανό από αθέλητη «άγνοια» αλλά τελείως παράνομα, με την επίκληση ενός κατά φαινόμενο υφιστάμενου δικαιικού πλάσματος, σε πλήρες δικαίωμα ιδιοκτησίας (κυριότητας), σύμφωνα, βέβαια, με το ισχύον τότε ελληνικό (βυζαντινορωμαϊκό) δίκαιο.

23.- Τα διδάγματα αυτά φαίνεται ότι οδήγησαν τους Έλληνες νομοθέτες σε νομοθετικές ρυθμίσεις οι οποίες «κατάφεραν» να επιτύχουν «πολιτικά» ακριβώς το ίδιο τελικό δικαιικό αποτέλεσμα, μόνο που για το σκοπό αυτό δεν αφέθηκε η επίλυση των γαιοκτητικών προβλημάτων των τέως οθωμανικών γαιών στην ελληνική Δικαιοσύνη, αλλά με την άμεση συνδρομή της νομοθετικής μηχανής, ενώ διαμορφώθηκε ένα αρχικό δικαιικό πλαίσιο, κατά τεκμήριο ασφαλές - γιατί διαμέσου του θεσπισμένου ελληνικού νομοθετήματος (με τις ουσιαστικές διατάξεις του νόμου 147) θα οδηγούμασταν στις ρυθμίσεις μιας ρητής οθωμανικής νομοθεσίας (του οθΝπΓαιών) - τελικά επιτεύχθηκε το δικαιικά «αδιανόητο» να εκχωρηθούν μεταγενέστερα, δηλαδή με ρητή νομοθετική ρύθμιση (Ν. 1072/1917), όλα τα κεκτημένα δι-

62. Το οποίο ως κατηγορία δικαιικού θεσμού του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος ενώ θεωρούνταν ότι αποτελούσε ένα «πλήρες» εμπράγματο δικαίωμα επί των δημόσιων οθωμανικών γαιών, χρήσεως, καρπώσεως, μεταβιβάσεως και κληρονομικής διαδοχής (υπό ορισμένες προϋποθέσεις), εξαιτίας μιας σχετικής νομικής αυτοτέλειας που διέθετε, κυρίως στις βασικές χρησιμότητές του ως ουσιαστικού ιδιοκτησιακού δικαιώματος, για τα οποία ιδιαίτερη αξιολόγηση βλ. στου Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., 165, 269 κε., παρόλα αυτά στερούνταν ενός στοιχείου που απόλειπε για να καταστεί πλήρως αυτοτελές, που χαρακτηριζόταν με τον τεχνικό νομικό οθωμανικό όρο rakabe, η ερμηνεία του οποίου αποδιδόταν ως μια μορφή ενισχυμένης «ψιλής κυριότητας», η οποία παρακρατούνταν από την οθωμανική πολιτεία, ως εκδήλωση όχι μόνο της πολιτειακής εξουσίας διαθέσεως των γαιών αυτών, ό.π., 265 κε., αλλά και ως «επιφύλαξη μιας δημοσιονομικής υποτέλειας του εδάφους στο κράτος», σύμφωνα με τη χαρακτηριστική ερμηνευτική αντιμετώπιση του Α.Ζ.Καλλικλή, Το οθωμανικό δίκαιο, ό.π., 40. Περαιτέρω το tasarruf αντιμετωπίστηκε νομοθετικά σαν οιονεί ιδιοκτησία που περιελάμβανε στις ειδικότερες γιαυτή ρυθμίσεις όλες τις περιπτώσεις που την αφορούσαν, σαν ουσιαστική ιδιοκτησία. Τις χαρακτηριστικές αυτές ρυθμίσεις βλ. Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., 67-68 κε., καθώς και τις ουσιαστικές εννοιολογικές αναγωγικές συσχετίσεις των νομικών όρων και θεσμών του οθωμανικού δικαίου, με τις θεωρούμενες σαν αντίστοιχες έννοιες και θεσμούς του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, ό.π., 272 κε., οι οποίες έχουν στη βάση τους μια «σχετικότητα», εξαιτίας των θεμελιακών διαφορών που υπήρχαν στη φύση και στη δομή των δυο αυτών δικαίων, ό.π., 282 - 284 κε., 288 κε., 293 κε.

καιώματα «εξουσιάσεως» (tasarruf) επί των δημόσιων οθωμανικών γαιών στους δικαιούχους των δικαιωμάτων αυτών, χωρίς αποζημίωση ή χωρίς καμιά υποχρέωση καλλιέργειάς τους.

Έτσι, ειδικότερα, η ρητή αναγνώριση ολόκληρου του δικαιικού πλαισίου της οθωμανικής γαιοκτητικής νομοθεσίας ουσιαστικά εισάγεται με τις βασικές ρυθμίσεις του νόμου υπ' αριθ. 147/1914 «περί της εν ταις προσαρτωμέναις [Νέαις] χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας»[63], οι οποίες εντάσσονται κύρια και ουσιαστικά στο ελληνικό δίκαιο, με τις εξειδικευμένες διατάξεις τους, ιδιαίτερα του άρθρ. 2 εδ. 4, να περιέχουν (άλλως να αντιγράφουν πιστά) και όχι απλώς να αποδίδουν ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου.

Ο ελληνικός νόμος 147, από τους πιο θεμελιακούς του ελληνικού δικαίου, μολονότι εισάγει στις Νέες Χώρες ενγένει την ελληνική αστική νομοθεσία, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, που είχε «εξισωθεί» με την «κείμενη» νομοθεσία με βάση το Διάταγμα της 23-2/7-5-1835 «περί Πολιτικού Νόμου»[64], το οποίο, ας σημειωθεί, ρητά αναγνώριζε την ισχύ των εθίμων, διατηρεί, παράλληλα, σε ισχύ άμεσα, αποκλειστικά και εξειδικευμένα, με το άρθρ. 2 εδ. 4 Ν. 147 τις περί οθωμανικών γαιών

---

63. Της 5-1-1914, ΕτΚ. Α', αριθ. φ. 25/1-2-1914,95 κε. Το ακριβές περιεχόμενο του βασικού άρθρ. 2 εδ. 4 του Ν. 147 βλ. στο πιο κάτω κείμενο, σημ. 66.

64. Η λειτουργία του οποίου συνεχίστηκε μέχρι το 1946, που τέθηκαν σε ισχύ ο ΑΚ και ο ΕισΝΑΚ, όπου με το άρθρ. 1 ΑΚ για τις πηγές του δικαίου θεσπιζόταν ότι οι κανόνες του δικαίου περιλαμβάνονται στους νόμους και τα έθιμα, αρχή που είχε υιοθετηθεί και από τις διατάξεις του ΕισΝΑΚ, ο οποίος ενώ όριζε ότι στο άρθρ. 1 ότι από την έναρξη της ισχύος του ΑΚ καταργούνται όλες οι διατάξεις των γενικών ή τοπικών εθίμων που αντιβαίνουν στις διατάξεις του, κ.λπ., με επόμενα ρητά και ειδικά άρθρα υιοθετούσε πλήρως τις κεκτημένες ιδιωτικού δικαίου εθιμικές καταστάσεις που προϊσχυαν, όπως στα άρθρα υπ' αριθ.: i) 51, που θεσπίζει ότι η απόκτηση κυριότητας ή άλλου εμπράγματου δικαιώματος πριν από την εισαγωγή του ΑΚ κρίνεται κατά το δίκαιο που ίσχυε όταν πραγματοποιήθηκαν τα πραγματικά γεγονότα για την απόκτησή τους, ii) 57, που αναφέρει ότι τα εμπράγματα δικαιώματα σε ξένο πράγμα ή δικαίωμα, που υπάρχουν κατά την εισαγωγή του ΑΚ, ισχύουν και στο εξής, και διέπονται από το έως τώρα δίκαιο, iii) 58, που ρυθμίζει τη διατήρηση του εμπράγματου δικαιώματος της εμφυτεύσεως σε ξένο έδαφος, που υπάρχει κατά την εισαγωγή του ΑΚ, το οποίο εξακολουθεί να διέπεται από το έως τώρα δίκαιο ή τις ειδικές σχετικά μ' αυτό διατάξεις που ισχύουν έως τώρα, iv) 59, το οποίο αναγνωρίζει τη διατήρηση των εμπράγματων δικαιωμάτων της επιφάνειας ή της χωριστής κυριότητας, που υπάρχουν κατά την εισαγωγή του ΑΚ σε φυτεία ή δένδρα ή οικοδομές σε ξένο έδαφος, τα οποία εξακολουθούν να διέπονται από το έως τώρα δίκαιο ή από τις ειδικές γιαυτά σχετικές διατάξεις που ισχύουν έως τώρα, v) 60, το οποίο θεσπίζει τη δυνατότητα του καθενός των μερών να ζητήσει από την εισαγωγή του ΑΚ την εξαγορά των δικαιωμάτων του άλλου, στις περιπτώσεις που δεν περιλαμβάνονται στα πιο πάνω άρθρ. 58, 59, εφόσον δεν παρέχεται ή δεν παρέχεται πλέον η δυνατότητα αυτή, vi) 61-63, όπου προσδιορίζεται ειδικότερα η κατά τα παραπάνω διαδικασία εξαγοράς, κ.ά.

ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου, στις οποίες, εφόσον ο ελληνικός νόμος τις κατέστησε εσωτερικό δίκαιο, ουσιαστικά, πλέον, ανάγεται το περαιτέρω ελληνικό νομοθετικό πλαίσιο στο προϋφιστάμενο οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα, οι διατάξεις του οποίου θεωρούνται οιονεί ελληνικό δίκαιο και περιέχουν κυρίως και όχι απλώς αποδίδουν ρυθμίσεις του οθωμανικού δικαίου, που περιλαμβάνονται στο βασικό κωδικοποιημένο οθωμανικό νόμο περί Γαιών του 1858, οι διατάξεις του οποίου ρύθμιζαν τα ιδιωτικά δικαιώματα των δικαιούχων[65] επί των δημόσιων των μη κυρίως αφιερωμένων ή βακουφικών, των καθιερωμένων σε κοινή χρήση, των νεκρών και των λεγόμενων μοναστηριακών γαιών.

Η θεσπιζόμενη έτσι γραμματική αναφορά, στο ειδικότερο περιεχόμενο του πιο πάνω άρθρ. 2 εδ. 4 του νόμου 147, περιλαμβάνει ότι: «εν ταις χώραις ταις διατελούσαις τέως υπό την άμεσον κυριαρχίαν του Οθωμανικού Κράτους εισάγεται εν γένει η Ελληνική αστική νομοθεσία. Διατηρούνται όμως εν ισχύι αι περί γαιών [οθωμανικές] διατάξεις, αι ρυθμίζουσαι τα επ' αυτών [των γαιών] ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα, των περί τούτων δικαιοπραξιών συντελουμένων εφεξής κατά τους Ελληνικούς νόμους»[66].

24.- Στη συνέχεια το νομοθετικό αυτό πλαίσιο διευρύνθηκε με την αναγνώριση των κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων, που ανάγονταν κατευθείαν στις ρυθμίσεις του οθΝπΓαιών/1858, η ολοκληρωτική νομοθετική εμπέδωση των οποίων επιτεύχθηκε με το ρυθμιστικό πλαίσιο του διατάγματος υπ' αριθ. 2468/1917 «περί ρυθμίσεως των εννόμων σχέσεων επί των κατά τους οθωμανικούς νόμους δημοσίων γαιών» της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης, που κυρώθηκε με το νόμο 1072/1917 «περί επεκτάσεως καθ' άπαν το κράτος [ως γενικός νόμος] των υπ'αριθ. 2466-2470 διαταγμάτων της προσωρινής Κυβερνήσεως [Θεσσαλονίκης] περί του αγροτικού ζητήματος»[67].

Με το ενλόγω διάταγμα 2468 στην ουσία υπερακοντίστηκε η βασική διάταξη του άρθρ. 2 εδ. 4 του νόμου 147, που θέσπιζε τη διατήρηση σε ισχύ των περί γαιών διατάξεων, διευρύνοντας ολόκληρο το πλαίσιο της αρχικής ρυθμίσεως, διαμορφώνοντας ένα νέο πλήρη νομοθετικό «μεταβολισμό», αναγνωρίζοντας την αυτοδίκαιη «μετατροπή» των δικαιωμάτων «εξουσι-

65. Για το ειδικότερο περιεχόμενο του οποίου σε μια πιο ολοκληρωμένη μορφή βλ. στου Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., 67 κε.

66. Βλ. πιο πάνω στο κείμενο σημ. 63. Τη νομοθετική εξελικτική πορεία των ρυθμίσεων του Ν. 147 βλ. στου Γ.Π.Νάκου, ό.π., 31.28, 23.19, 61.96, 454.154.

67. Γ'Διάταγμα «περί ρυθμίσεως των εννόμων σχέσεων επί των κατά τους οθωμανικούς νόμους δημοσίων γαιών», ΕτΚ, Α', αριθ. φ. 305/29-12- 1917, οφειλόμενης της νομοθετικής αυτής πρωτοβουλίας στον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, για την οποία βλ. σχετικά στου Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., 391.33, 427.116, 454 – 455.154

άσεως» (tasarruf) επί των δημόσιων οθωμανικών γαιών, από της δημοσιεύσεως του ενλόγω διατάγματος (20-5-1917), σε δικαιώματα πλήρους ιδιοκτησίας (κυριότητας), τα οποία παραχωρήθηκαν στους δικαιούχους της «εξουσιάσεως» κατά τα 4/5 εξ αδιαιρέτου, με συνδικαιούχο κατά το 1/5 εξ αδιαιρέτου το ελληνικό δημόσιο[68], το οποίο κι αυτό στη συνέχεια (1929) περιήλθε αυτοδικαίως και χωρίς εγγραφή στα βιβλία Μεταγραφών στους συνιοκτήτες των υπόλοιπων 4/5, οπότε η πιο πάνω συνιδιοκτησία επί των δημόσιων γαιών καταργήθηκε.

25.- Παρόλα αυτά ο νόμος 147/1914, μολονότι καταργήθηκε τυπικά με το άρθρ. 5 εδ. 8 του ΕισΝΑΚ, ουσιαστικά συνεχίζει τη λειτουργία του με τις ειδικές και αρκούντως θεμελιακές ρυθμίσεις του άρθρ. 51 ΕισΝΑΚ, σύμφωνα με το οποίο: «Η απόκτηση κυριότητας ή άλλου εμπράγματου δικαιώματος πριν από τη εισαγωγή του Αστικού Κώδικα κρίνεται κατά το δίκαιο που ίσχυε όταν έγιναν τα πραγματικά γεγονότα για την απόκτησή τους»[69], ενώ αναγωγικά ισχύει για τα ελκόμενα από τις ρυθμίσεις του κεκτημένα ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα, αναφορικά με το νομοθετικό πλαίσιο υπαγωγής τους στις ρυθμίσεις του οθΝπΓαιών/1858, στον οποίο δεν μπορούν τελολογικά και πραγματικά να υπαχθούν οι ρυθμίσεις του νόμου της Ρετζέπ του 1291 (1875) για τους εξής λόγους που σχετίζονται:

i) με το ρυθμιστικό πλαίσιο του νόμου 147, που καθιερώνει την αποκλειστική ισχύ για τη ρύθμιση των ιδιωτικής φύσεως δικαιωμάτων επί των οθωμανικών γαιών τις διατάξεις του οθΝπΓαιών, στον οποίο δεν υπάγεται ο νόμος της Ρετζέπ (1875), τυπικά αλλά και ουσιαστικά, καθότι ως μεταγενέστερος νόμος του οθΝπΓαιών (1858) έπρεπε να έχει τη δική του ελληνική νομοθετική νομιμοποίηση, και εξετέρου γιατί το 1914, ημερομηνία θεσπίσεως του νόμου 147, αλλά και μεταγενέστερα, υπήρχε χρονικό και νομοθετικό περιθώριο στην ελληνική Πολιτεία να υπαγάγει τις διατάξεις της Ρετζέπ στις ρυθμίσεις της ελληνικής νομοθεσίας, που σημαίνει ότι η ελληνική Πολιτεία δεν επιθυμούσε να τις εντάξει οργανικά και λειτουργικά στο ελληνικό νομικό καθεστώς,

ii) με την έμμεση «εκχώρηση» της πιο πάνω αρμοδιότητας (αποκλειστικής δικαιοδοσίας, η οποία ανήκει στη νομοθετική εξουσία της ελληνικής Πολιτείας) στις αδύναμες μεταγενέστερα δυνάμεις της δικαστικής εξουσίας, η οποία «ιδία βουλήσει» μετά πολλά έτη και ειδικότερα μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών (1912-13) «επανα-αναγνώρισε» τη λειτουργική ισχύ των διατάξεων του νόμου της Ρετζέπ, χωρίς τον επιβαλλόμενο

68. Ενδεικτικά βλ. Γ.Π. Νάκου, ό.π., 456 κε.

69. Βλ. Γ.Π. Νάκου, ό.π., 454 κε.

έλεγχο εντάξεώς του στο ελληνικό νομικό σύστημα, ως νόμου αλλοδαπού, επιτάσσοντας δικαστικά την ουσιαστική εφαρμογή ενός μη υφιστάμενου στην ελληνική έννομη τάξη νόμου,

iii) με τη μη αμφισβητούμενη άποψη ότι ο νόμος της Ρετζέπ δεν απέκτησε ποτέ υποχρεωτική ισχύ στην οθωμανική αυτοκρατορία, και ιδιαίτερα στην Τουρκία, ούτε βέβαια στη Θάσο, για τον πολύ απλό λόγο ότι η διαδικασία για την έκδοση των σχετικών αναγνωριστικών των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων τίτλων, επί των γαιών τέλειας ή καθαρής ιδιοκτησίας (σύσταση επιτροπών, καταγραφή κτημάτων, έλεγχος, έκδοση προσωρινών τίτλων, έκδοση οριστικών τίτλων), ουδέποτε ολοκληρώθηκε συνολικά, ούτε, βέβαια, και στη Θάσο, με συνέπεια να μη θεωρούνται ως υποχρεωτικής ισχύος διατάξεις και κατά αποτέλεσμα μη υπαγόμενες, έστω κατ' ανοχή, στις ρυθμίσεις του νόμου 147.

Αντίθετα, με την επίκληση του πιο πάνω άρθρ. 51 ΕισΝΑΚ αποκτήθηκαν πριν από την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα ιδιοκτησιακά δικαιώματα επάνω στις φορολογούμενες κατά το οθωμανικό δίκαιο γαίες, που διέπονταν, όπως προαναφέρθηκε, από τις ρυθμίσεις του ιερού μουσουλμανικού δικαίου, μεταβιβαζόμενες ως κινητά, με ιδιωτικά έγγραφα, χωρίς να απαιτούνταν γιαυτές έκδοση τίτλου ιδιοκτησίας, ούτε ήταν αναγκαία η επίκληση σχετικού τίτλου για την κτήση της κυριότητας επ' αυτών[70],

iv) με την έλλειψη τυπικής νομιμοποιήσεως του νόμου της Ρετζέπ στην ημεδαπή έννομη τάξη, για το χρονικό διάστημα μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών (1912-13), ως νόμου αλλοδαπού, η χρήση του οποίου στην πρόσφατη νομολογία ίσως να είναι μη νόμιμη, αφού δε συνδέεται οργανικά με σχετικό ελληνικό νομοθέτημα, με το οποίο θα επερχόταν η ουσιαστική ένταξή του στο ελληνικό νομικό σύστημα, και, τέλος,

v) με τις διατάξεις του νόμου ΔΣΠ΄(4213 που έλαβε μεταγενέστερα

---

70. Στα νομιμοποιούμενα με το άρθρ. 51 ΕισΝΑΚ κεκτημένα ιδιωτικής φύσεως εμπράγματα δικαιώματα, υπάγονται, εκτός των προαναφερθεισών φορολογούμενων οθωμανικών γαιών, και τα διαμορφωθέντα έθιμα, η αναγνώριση των οποίων υλοποιούνταν από το ελληνικό κράτος για πρώτη φορά με το Διάταγμα «περί Πολιτικού Νόμου» της 23-2/7-3-1835, τα οποία λειτούργησαν μέχρι την εισαγωγή του ΑΚ (23-2-1946) και στη συνέχεια, μετά την κατάργηση του ό.π. Δ./1835 με το άρθρ. 5 εδ.1 του ΕισΝΑΚ, εντάχθηκαν, ουσιαστικά, στις ρυθμίσεις του ισχύοντος και σήμερα άρθρ. 51 ΕισΝΑΚ, που αναγνώριζε ότι η κτήση κυριότητας ή άλλου εμπράγματου δικαιώματος που επήλθε πριν από την εισαγωγή του ΑΚ κρίνεται σύμφωνα με το δίκαιο της αποκτήσεώς τους, το καθεστώς του οποίου ενισχύθηκε μετά την εξίσωση νόμου-εθίμου με το άρθρ. 1 ΑΚ για τις πηγές του δικαίου, για να επέλθει στη συνέχεια η κατάργηση της ισότιμης ή ισοδύναμης αυτής σχέσεως νόμου-εθίμου με το άρθρ. 2 εδ. 2 του ΝΔ της 7/10-5-1946 «περί αποκαταστάσεως του ΑΚ και του ΕισΝΑΚ», σύμφωνα με το οποίο θεσπίστηκε ότι το έθιμο δεν καταργεί νόμο. Βλ. σχετικά Γ.Π.Νάκου, Το νομικό καθεστώς, ό.π., σ. 147 κε., 151, 248, σε πρβλ. με την πιο πάνω σημ. 69 και το πιο πάνω κείμενο σημ. 44.

τον αριθμό 79)/14/14-11-1913, άρθρ. 5 και 6 παρ. 2-4) κυρωτικού της μεταξύ Ελλάδας και της Τουρκίας (οθωμανικής αυτοκρατορίας) Συνθήκης περί ειρήνης των Αθηνών της 1ης/14ης Νοεμβρίου 1913 η Ελλάδα ανέλαβε την υποχρέωση να εφαρμόσει στις Νέες Χώρες τους οθωμανικούς νόμους που ίσχυαν κατά τη γενόμενη το έτος 1912 κατάληψή τους και επιπροσθέτως να αναγνωρίσει τα βάσει των νόμων αυτών κτηθέντα εμπράγματα δικαιώματα[71], το νομοτεχνικό περιεχόμενο των οποίων δεν κατέστη ικανό να μορφοποιήσει την «ισχύ» του νόμου της Ρετζέπ ως υφιστάμενου οθωμανικού νόμου δημιουργικού εμπράγματου δικαιώματος, κατά τη γενόμενη το 1912 κατάληψη των Νέων Χωρών, για τον εξής βασικό λόγο: ότι ο νόμος της Ρετζέπ δεν ήταν σε «χρήση» νόμος που ίσχυε για τη δημιουργία και κτήση εμπράγματων δικαιωμάτων, τα οποία, αντίθετα, είχαν κτηθεί με ιδιωτικά έγγραφα (μαρτυρικά) με βάση τα άρθρ. 167, 175, 181, 185 οθΑΚ, που ίσχυαν και λειτουργούσαν για τις μεταβιβάσεις ακινήτων πλήρους ή καθαρής ιδιοκτησίας, τα οποία εξομοιούνταν με κινητά πράγματα, χωρίς άλλες διατυπώσεις και χωρίς να υφίσταται καμιά υποχρέωση μεταγραφής των σχετικών μεταβιβαστικών πράξεων στα κτηματολογικά βιβλία που τηρούνταν για τις λοιπές κατηγορίες των δημόσιων και των οθωμανικών γαιών, «δι' ό και οι μεταβολές του νόμου της Ρετζέπ για τις μεταβιβάσεις αυτές δε διαφοροποίησαν τον τρόπο μεταβιβάσεως των «μουλκίων», ως εκ της διαφορετικής φύσεως αυτών, προβλεπόμενες από το ιερό μουσουλμανικό δίκαιο»[72].

26.- Πιστεύω ότι η πιο πάνω ανάπτυξη όλων αυτών των ερμηνευτικών προβλημάτων, σχετικά με το νομικό καθεστώς των τέως οθωμανικών ιδι-

---

71. Τα οποία με βάση το άρθρ. 51 ΕισΝΑΚ έπρεπε τα κεκτημένα δικαιώματα να κρίνονται κατά το υφιστάμενο την εποχή της κτήσεώς τους δίκαιο, ενώ κατά το Ν. ΔΣΠΓ'/1913 και το Ν. 147/1914 η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να εφαρμόζει τους νόμους τους σχετικούς με την αναγνώριση των εμπράγματων δικαιωμάτων που ίσχυαν στις Νέες Χώρες κατά το χρόνο της απελευθερώσεως τους, με συνέπεια να αποκλείεται εκ των πραγμάτων η «νομιμοποίηση» της ισχύος του οθωμανικού Ν. της Ρετζέπ 1291/1875, εξαιτίας της μη ολοκληρώσεώς» του. Βλ. 777/2001 ΕλλΔνη 43/2002.1375. Ad hoc βλ. Ειρ Θάσου 36/2006. Αρμ 64/2010. 1651-1652 κε. Βλ. επίσης Χ.Κ.Παπαστάθη, Παρατηρήσεις, ό.π., 1664. Το κείμενο της πιο πάνω Συνθήκης των Αθηνών δημοσιεύθηκε στην ΕτΚ. Α', φ. 229/14-11-1913.819 κε. Παράλληλα, ειδικότερη αξιολόγηση βλ. στου Γ.Π.Νάκου, Δικαιικοί «μεταβολισμοί» της ιδιοκτησίας, ό.π., ΕλλΔνη, 30/1989.936 κε., του ίδιου, γνμδ., Προϋποθέσεις ισχύος του οθωμανικού γαιοκτητικού καθεστώτος, ό.π., 31/1990.946 κε. Πρβλ. Κ. Βαβούσκου, γνμδ.[Τύχη αγροτολιβαδικής εκτάσεως κτηθείσα με βάση τίτλο tapu επικυρωμένου διά huccet του αρμοδίου ιεροδικείου, η οποία χαρακτηρίστηκε ως ανταλλάξιμος]. Αρμ ΜΓ'/1989.1045-1046 κε. Πρβλ. ωσαύτως στο πιο πάνω κείμενο σημ. 28-31.

72. Βλ. ό.π. σημ. 71 και ad hoc ΑΠ 777/2001, ΕλλΔνη 43/2002.1374.

οκτησιακών τίτλων των γαιών «πλήρους» ιδιοκτησίας στη Θάσο, ανέδειξε μια σαφώς ουσιαστική έκφραση της δικαιικής συνειδήσεως τμήματος του ελληνικού λαού, η οποία, παρόλες τις πιέσεις του κατακτητή να εφαρμόσει ρυθμίσεις της ειδικής νομοθεσίας του (οθωμανικός νόμος της Ρετζέπ, όπως ήδη αναλύθηκε), για τις γαίες πλήρους ή καθαρής κατά το οθωμανικό δίκαιο ιδιοκτησίας, προέβαλε ουσιαστική αντίσταση, έτσι ώστε να μην αποστεί από το ανέκαθεν εφαρμοζόμενο εθιμικά δικαιικό καθεστώς της μεταβιβάσεως των περιουσιακών τους στοιχείων με ιδιωτικά έγγραφα, τα οποία αποτελούσαν τότε τους εν πλήρη και ουσιαστική χρήση ιδιοκτησιακούς τίτλους.

Έκφραση του εθιμικού αυτού καθεστώτος αποτελεί η συνεχιζόμενη ανεύρεση και δημοσίευση των ιδιωτικών αυτών δικαιοπρακτικών εγγράφων, τα οποία δεν περιέχουν απλώς «πολύτιμα στοιχεία της καθημερινής ζωής των κατοίκων, που ενδιαφέρουν την τοπική ιστορία. Μέσα από τα δημοσιευόμενα έγγραφα παρελαύνουν ονόματα προεστών και δημογερόντων, δασκάλων και ιατρών, μητροπολιτών και αρχιερατικών επιτρόπων. Γενικά αναδύεται ένας κόσμος που έσβησε, αλλά δεν παύει να αποτελεί την ρίζα μας», σύμφωνα με διαπίστωση του ακάματου Θασίτη ιστορικού Κωνσταντίνου Ι. Χιόνη, ο οποίος με την τελευταία αυτή φράση του κατάφερε να ενσωματώσει στην τελευταία λέξη της διατυπώσεώς του ολόκληρο το ουσιαστικό περιεχόμενο της λεγόμενης «ιστορικής υποδομής» του ελληνικού έθνους, που οριοθετεί κυριολεκτικά την απώτατη αναγωγή στις «ρίζες» μας[73].

27.- Επίσης μια άλλη χαρακτηριστική πτυχή της σημασίας των δικαιοπρακτικών εγγράφων, εμπεριέχεται σε μια διαφορετική συλλογιστική, η οποία ενώ θεωρεί ότι οι τοπικές ιστορικές πηγές έχουν αρχικά ένα ενδιαφέρον τοπικό και περιωρισμένο, στη συνέχεια αξιολογώντας θετικότερα τις τοπικές αυτές ιστορικές πηγές συνάγει ότι, όπως από τα μερικότερα

73. Βλ. Κ. Χιόνη, Το αρχείο της οικογένειας Βαγγέλη Σταμπουλή, Θασιακά, 8, ό.π., 152, ενώ σχετική αξιολόγηση βλ. στου ίδιου, Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Θάσου, Θασιακά, 3, ό.π., 118, όπου τονίζεται η ιδιαίτερη σημασία των αγοραπωλησιών με τις τόσο ενδιαφέρουσες δικαιικά μαρτυρίες, για υφιστάμενους τότε θεσμούς και άλλες νομικές καταστάσεις. Βλ. επίσης Γεωργίας Κ. Χιόνη, Οι μεταβιβάσεις των ακινήτων στη Θάσο, Θασιακά, 8, ό.π., 201, όπου τονίζεται η ουσιαστική δικαιική σημασία των δικαιοπρακτικών εγγράφων, τα οποία η σ. θεωρεί ότι αποτελούν βασικές πηγές για τους μελετητές της τοπικής ιστορίας», κι αυτές σε μια πρώτη αποτίμηση, ενώ σε μια δεύτερη αποτίμηση θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι οι περιγραφόμενοι στα ενλόγω έγγραφα δικαιικοί θεσμοί συμπληρώνουν ως θεμελιακές «ψηφίδες» τη γενικότερη ιστορία του ελληνικού δικαίου, οι άμεσες πηγές του οποίου βασίζονται στις τοπικές δικαιικές πηγές, οι οποίες αποτελούν τις δημιουργικές βάσεις της συνολικής γενικής του εκφράσεως.

η έρευνα διευκολύνεται προς τα γενικότερα έτσι στερεώνονται τα πραγματικά ιστορικά δεδομένα, για τη μορφή και τον ενγένει καθόλου βίο του ελληνικού λαού, του οποίου τα δικαιοπρακτικά έγγραφα αποκαλύπτουν «τον ψυχικό βίο μέσ' από τις ειδήσεις που περιέχουν, κατά πρώτο λόγο. Και φυσικά ο ψυχικός βίος ενός λαού ενδιαφέρει εκτός των άλλων επιστημών ευρύτερα την ιστορική επιστήμη, της οποίας το περιεχόμενο είναι πλέον πολύ ευρύ»[74].

28.- Τέλος, ειδικότερη πραγματική και ταυτόχρονα «αντικειμενική» διαπίστωση της εξειδικευμένης αξιολογήσεως της ουσιαστικής σημασίας των ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων, στα πλαίσια της εντάξεώς τους ως άμεσων πηγών του Δικαίου που πραγματικά «λειτουργούσε»[75] την πιο πάνω περίοδο, με την ειδικότερη μορφή του «εφαρμοζόμενου» στην πράξη δικαίου - προσφέροντας αντικειμενικά στο Δίκαιο αυτό ένα ουσιαστικό δικαιικό υλικό, πρωτογενούς περιεχομένου, μη επιδεχόμενου αμφισβήτηση - πιστεύεται ότι θα οδηγούσε στο κύριο συμπέρασμα της διαμορφώσεως ενός «πραγματικά εφαρμοζόμενου Δικαίου», που κάλυπτε όλες τις προ-

74. Ερμηνεία, ουσιαστικά πρωτότυπη, που εκφράζει μια ειδικότερη αξιολόγηση των δικαιοπρακτικών εγγράφων για τη δυναμική σημασία του «ψυχικού βίου ενός λαού», στην ευρύτερη συσχετιστική αναφορά του με την «ιστορική επιστήμη», για την οποία βλ. Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου, Το Αρχείο Μ. Λασκαρίδου, ό.π., Θασιακά, 7/1992.341-347 κε.

75. Την εποχή εκείνη, στα πλαίσια της οποίας τα δικαιοπρακτικά αυτά έγγραφα, εντασσόμενα στις άμεσες πηγές της ιστορίας του Δικαίου - έστω κι αν χρησιμοποιούνται για την εννοιολογική τους αντιμετώπιση, συγκριτικά, δικαιοπρακτικά στοιχεία από προγενέστερη δικαιική περίοδο, αυτή του βυζαντινού δικαίου - χαρακτηρίζονται επιτυχώς ότι «απεικονίζουν την πρακτική του Δικαίου της εποχής τους», σύμφωνα με τον υποστηριζόμενο από τη Λίζα Μπένου ορολογικό χαρακτηρισμό, αρχικά ως «pratique juridiques» και εξελληνισμένα ως «πρακτική του Δικαίου», τον οποίο, contra στις σχετικές αρνητικές θέσεις, D.Simon, Vom Wert des byzantinischen Rechts, Byzantiaca, 10/1990.23 κε. (ελλην. μτφρ., Περί της αξίας του βυζαντινού δικαίου, ΕλλΔνη, 30/1989.274 κε.) περί μη εντάξεως των δικαιοπρακτικών πράξεων στις άμεσες πηγές της ιστορίας του Δικαίου (θεωρία και νομοθεσία -ως εφαρμογή του Δικαίου-) αλλά στην οικονομική ιστορία, η Λ.Μπένου θεωρεί ότι οι δικαιοπρακτικές πράξεις απεικονίζουν την «πρακτική του Δικαίου», ως ουσιαστική εικόνα της νομικής ή ορθότερα (κατά τη γνώμη μου) δικαιικής πραγματικότητας, λαμβάνοντας ως «δεδομένο ότι ο λόγος ύπαρξης και της θεωρίας και της νομοθεσίας [ως αποκλειστικών άμεσων πηγών της ιστορίας του Δικαίου, όπως πιο πάνω υποστηρίζεται] είναι ακριβώς η επιβολή μιας νομιμότητας που ρυθμίζει την πρακτική αυτή», για την οποία βλ. στης ίδιας, «Όσα τοίς νόμοις εφείται». Ο Κώδικας Β΄της μονής του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στο Μενοίκιον όρος Σερρών, μέρος Α΄, 13ος -15ος αιώνας, ΕΚΕΙΕΔΑκΑθ, 43/2011, 121-122 κε., 131, ενώ περαιτέρω αξιολόγηση, με αιτιολογημένες αναφορές και με ουσιαστική τεκμηριωμένη ανάλυση - αντίκρουση contra στα επιχειρήματα των αντίθετων απόψεων, παρατίθεται στο συνθετικό έργο της ίδιας L. Benou, Pour une nouvelle histoire du droit byzantine. Theorie et pratique juridiques au XIVe siècle, Ed.de l' Assoc. P. Belon, Paris, 2011.243.

ὑποθέσεις του «ζωντανού Δικαίου» της ελληνικής εθνότητας την περίοδο εκείνη.

Κι αυτό γιατί μία από τις απόψεις για την ιστορική διάσταση του τότε «ζωντανού Δικαίου» θεωρούσε ότι αυτό αφορούσε «το κατά κοινήν πεποίθησιν δίκαιον» που εφάρμοζαν οι συμβαλλόμενοι τη μεταβυζαντινή περίοδο κατά την κατάρτιση νομικών πράξεων[76], ενώ η ειδικότερη θεωρία για τον ίδιο όρο, οριοθετούμενη στον ελληνικό χώρο από το βασικότερο μελετητή της καθηγητή Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο, τον προσδιορίζει σαν «το σύνολον των εν τη πράξει εφαρμοζομένων νομικών κανόνων, ήτοι των ωπλισμένων διά νομικών κυρώσεων..»[77], και τον εξειδικεύει σαν το «ζωντανό δίκαιο της συνολικής κοινωνίας, η οποία περιλαμβάνει όλους νομικούς κανόνες, κρα-

---

76. Όπως διατυπώθηκε στου Ιακ.Τ.Βισβίζη, Το πρόβλημα της ιστορίας του μεταβυζαντινού Δικαίου, ΕΑρχΙΕΔΑκΑθ. 6/1955.136, ο οποίος προσέδιδε πρωταρχική σημασία στις πηγές τις προερχόμενες από τα δικαιικά έγγραφα, με βάση τα οποία διαμορφωνόταν η ουσιαστική μορφή του «εφαρμοζόμενου» δικαίου, ό.π., 152, μόνο που δεν πρέπει: i) τα δικαιοπρακτικά έγγραφα να θεωρούνται σαν αποκλειστική πηγή του εφαρμοζόμενου την εποχή εκείνη Δικαίου, ό.π., 147, αλλά ii) να γίνεται παράλληλη χρήση τους (όχι κυρίαρχη) σε συνδυασμό, εφόσον είναι λειτουργικά εφικτό, και με τα άλλα κρίσιμα δικαιικά στοιχεία που λειτουργούσαν τότε, όπως iii) του κυρίως εθιμικού δικαίου, iv) των αποφάσεων των κοινοτικών διοικητικών αρχών και των κριτηρίων τους, v) των ενγένει δικαστικών αποφάσεων των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, vi) συμπεριλαμβανόμενων (εξαιτίας της ιδιόρρυθμης υφής τους μόνο για τη συγκριτική αξιολόγησή τους) και των σχετιζόμενων με τους υπόδουλους χριστιανούς αποφάσεων των δικαστηρίων του εκάστοτε κατακτητή (που αποτελούσαν μια ιδιαίτερη κατηγορία αποφάσεων ιδιαίτερα για το περιεχόμενό τους, το οποίο περιλάμβανε ενδεικτικά τα παρατιθέμενα πραγματικά περιστατικά και το εφαρμοζόμενο δίκαιο), vii) του εφαρμοζόμενου Δικαίου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Δικαίου, περιλαμβάνοντας τόσο το διαμέσου των διάφορων νομοκανονικών συλλογών βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο όσο και το κυρίως «Πατριαρχικό» Δίκαιο, viii) και του ισχύοντος «ξενοκρατούμενου» δικαίου, για τα οποία βλ. κυρίως στου Γ.Π.Νάκου, Η προβληματική των ουσιαστικών ορίων λειτουργίας του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, Τιμητικός Τόμος «Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον», Α΄, Θεσσαλονίκη 1989.272 σημ. 40, 285 σημ.75, όπου ανάπτυξη των χαρακτηριστικότερων στοιχείων του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου (1204-1821).273 κε., που τελικά οδήγησαν στη διαμόρφωση του λεγόμενου «ζωντανού Δικαίου», ως το πραγματικό «εφαρμοζόμενο» Δίκαιο» της εποχής εκείνης, ό.π., 285 κε.

Παράλληλα, στην ειδικότερη «λειτουργική» έκφραση του «ζωντανού» δικαίου συντείνουν και οι σωζόμενες δικαστικές αποφάσεις της περιόδου αυτής, μολονότι θεωρούνται στην υπερβολική ερμηνευτική τους διάσταση ως «τα σπουδαιότερα μνημεία του μεταβυζαντινού δικαίου», κι αυτό γιατί «μόνο οι δικαιικές αυτές πηγές έχουν το χάρισμα να παρουσιάζουν με ενάργεια κάθε πτυχή των υποθέσεων και να αποδίδουν ανάγλυφη την εικόνα του απονεμόμενου ζωντανού δικαίου», το οποίο αξιολογείται ειδικότερα στου Μεν. Τουρτόγλου, Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος -19ος αι.), ΕΚΕΙΕΔΑκΑθ, 27-28 (1980-1981)/1985.3-16 κε.

77. Πιο αναλυτικά βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Λαϊκόν και επίσημον Δίκαιον εις την νομικήν ζωήν, Τόμος προς τιμήν Κων. Τριανταφυλλόπουλου, Αθήναι 1959.185.

τικούς, εθιμικούς ή λογίας προελεύσεως, που τηρούνται πραγματικά στη συνολική κοινωνία με τη μορφή που έχουν αποκτήσει κατά την πρακτική τους εφαρμογή»[78].

Λέξεις-κλειδιά: Οθωμανικός νόμος της Receb 1291(1875) – αφορά γαίες καθαρής ιδιοκτησίας – αρνητική ισχύς του στη Θάσο – μεταβιβαστικές ιδιοκτησιακές πράξεις με ιδιωτικά έγγραφα – δικαιοπρακτικά έγγραφα στη Θάσο – πρωτογενής ο χαρακτήρας τους – άμεσες πηγές της ιστορίας του δικαίου – εντάσσονται στο πραγματικά εφαρμοζόμενο δίκαιο.

78. Για την όλη αυτή θεωρία του «ζωντανού» δικαίου, η οποία ιδιαίτερα σε «ανώμαλες» περιόδους, κατακτήσεων, κ.λπ., που δε λειτουργεί η νόμιμη κρατική εξουσία, δίδει το ουσιαστικό μέτρο λειτουργίας του πραγματικά εφαρμοζόμενου δικαίου, βλ. Γ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, Ζωντανό και Φυσικό Δίκαιο, Αθήνα 1982.162.

SUMMARY

G. P. NAKOS: *On the legal status of the proprietary title-deeds upon former Ottoman mülk lands (freehold lands) in the island of Thassos.*

*Outline**. 1. General notions. 2. Relevant jurisprudence's response regarding the validity of the Ottoman Estates Act on the *mülk* (freehold) land property, issued the 28th *Recep* 1291 (1875). 3. Non-application of its provisions in Thassos. 4. Individual exceptions. 5. Justification related to the non-application of the provisions of the law of 28th *Recep* 1291 (1875). 6. Sketch of an interpretive report on its provisions. The exact meaning of the term "common reputation" in the civil judicial procedure. 7. *S. Tzortzakaki*'s way of interpretation. 8. Procedural weaknesses preventing the full completion of the Act's particular elements. 9. The Supreme Court jurisprudence denies its application. 10. The dominant element in favor of the non-application is that Thassos was not subjugated "by sword". 11. The "legalization" of drawing up legal contracts by way of dressing private documents. Indicative legal transactions. 12. Further indicative examples of "various" transmission acts contracted using private documents. 13. Judicial clarification on the validity of private legal contracts. 14. Positive recognition of the private selling contracts by the Ottoman jurisprudence of Thassos. 15. Positive recognition of private contracts as valid proprietary title-deeds by the Ottoman rule, succeeding to the Egyptian rule. 16. After the year 1912, positive recognition by the succeeding Hellenic rule of the validity of private contracts of transfer, under the sole obligation of stamping them. 17. Indications of compulsory stamping the private contracts, found in the Ottoman court decisions. 18. Identification of the contracting by private documents with the old rooted customary practices. 19. Continuation of those customary practices under the Hellenic legal system, after the year 1912. Indicative transactions. 20. Special *memorandum* on the land ownership of Thassos. 21. The interpretation stressing that the Hellenic State, as successor to former Ottoman rule, has a legitimate claim over Thassos' private landed property is erroneous. 22. The "bitter experience" of the annexation of Thessaly (1881) as "guideline" for the implementation of the previously existing Ottoman legal institutions, due to the (previous) inability of the Greek State to issue a transitory legal Act aiming to the harmonization of the non-associated legislatures, legal institutions and various conditions of the Ottoman and Hellenic (roman-byzantine) different legal systems. 23. Accordingly, the provisions of the Law No. 147/1914 had the "same" final legal result, inserting to the Greek law, "explicitly" and in full

"power", the previous provisions of the existing Ottoman Land Code of 1858. 24. Further expansion of the legislative recognition of the Ottoman land-owning institutions: from the previous "application" of the Ottoman Land Code (Law No. 147) to the full legal "metabolism" (Law No. 1072/1917) of the peculiar land-owning rights ("possession", *tasarruf*) over former Ottoman land, to full rights of ownership. 25. The ongoing regulatory application of the Ottoman land law (Ottoman Land Code, Law No. 147, article 51 of the Introductory Law to the actual Hellenic Civil Code) does not allow either from the teleological point of view or in reality the "putting into force" of the Ottoman Estates Act of the 28th *Recep* 1291 (1875). 26. Essential application of the customary regime of asset transmissions through private contracting documents. 27. The importance of the contracting documents in the life of the people of Thassos. 28. Final critical evaluation of the private contract documents of Thassos as direct sources of the History of Law; it incorporates their specialized primary content in the body of the then applicable Law, as an essential part of the specific "functional" expression of a "live (Thassian) Law", which, in turn, forms a part of the "living law" of the Hellenic ethnicity during that period of time.

Keywords: Ottoman Act of 28th Receb 1291 (1875) - free-hold land property – not applicable in Thassos – proprietary transmissions through private documents – contract documents of Thassos – primary character of these documents – direct sources of the history of law – they are incorporated to the applicable law.

Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ., 44, 2012, σ. 451-483

Αναστασία Γ. ΠΑΛΗΟΥ

Εικονικές δικαιοπραξίες στην Κοζάνη του 19ου αιώνα*

Το δίκαιο δεν λαμβάνει υπόψη τις ενδόμυχες διαθέσεις του προσώπου ή τη βούληση που δεν εκφράστηκε, αλλά μόνο τη βούληση που δηλώθηκε[1]. Με τη δήλωση το πρόσωπο κάνει γνωστή τη βούλησή του να επέλθει η

* Σε μια πρώτη μορφή, η εργασία αυτή ανακοινώθηκε με τίτλο *Fictitious contracts in 19th century Kozani* στην Γ΄ Διεθνή Συνάντηση νέων ιστορικών του ελληνικού δικαίου που οργάνωσαν η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του Δικαίου και το Τμήμα Νομικής του Α.Π.Θ. (Θεσσαλονίκη, 30.9.2011-1.10.2011). Ευχαριστίες οφείλονται στην κ. Σοφία Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τομέα Ι.Φ.Κ. Δ. του Τμήματος Νομικής του Α.Π.Θ. για τις καθοριστικές παρατηρήσεις της στο αγγλικό κείμενο της ανακοίνωσης.

1. Η ατομική βούληση, ως σύνθετο νοητικό και ψυχολογικό φαινόμενο, δεν απασχολεί την έννομη τάξη πριν εξωτερικευτεί και μετουσιωθεί σε έννομη βούληση και πράξη. Η ειδοποιός διαφορά της εξωδικαιικής από την έννομη βούληση βρίσκεται στο ότι η δεύτερη είναι δεσμευτική, καθώς μετά το νομικό χαρακτηρισμό της εντάσσεται στο ρυθμιστικό πλαίσιο του εκάστοτε εφαρμοζόμενου δικαίου και παράγει έννομα αποτελέσματα. Βλ. περισσότερα Κ.Γ. Βλάχου, *'Voluntas Singulorum' Δομή και λειτουργία της ιδιωτικής βούλησης στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 5 επ., όπου και ενδιαφέρουσα προσέγγιση των διαδρομών της ιδιωτικής βούλησης από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία μέχρι το κλασσικό ρωμαϊκό δίκαιο καθώς και σχετική βιβλιογραφία.

επιδιωκόμενη έννομη συνέπεια, όπως είναι η σύσταση, αλλοίωση ή κατάργηση ενός δικαιώματος ή μιας έννομης σχέσης. Για το λόγο αυτόν, η δήλωση βούλησης αποτελεί αναγκαίο στοιχείο της δικαιοπραξίας είτε αυτή είναι μονομερής είτε πολυμερής. Χωρίς δήλωση βούλησης δεν μπορεί να νοηθεί δικαιοπραξία ούτε όμως και παραγωγή εννόμου αποτελέσματος χωρίς σύμπτωση βούλησης και δήλωσης. Η διάσταση μεταξύ δήλωσης και βούλησης συνιστά με σύγχρονους όρους νομικό ελάττωμα της δικαιοπραξίας και όταν αυτή είναι εκούσια καθιστά τη δικαιοπραξία εικονική και εκ του νόμου άκυρη[2].

Η εικονικότητα στις δικαιοπραξίες δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο και δεν ήταν άγνωστη στις πηγές του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου ή ασυνήθιστη την περίοδο του μεταβυζαντινού δικαίου[3].

Την εκούσια διάσταση μεταξύ βούλησης και δήλωσης σε συμβάσεις του 19ου αιώνα στην Κοζάνη[4], τις μορφές με τις οποίες αυτή εκδηλωνόταν και

---

2. Υπό το ισχύον αστικό δίκαιο η εκούσια διάσταση δήλωσης και βούλησης συνεπάγεται εικονικότητα (ΑΚ 138, 139) ενώ η ακούσια, πλάνη (ΑΚ 140 επ.). Η εικονικότητα διακρίνεται σε απόλυτη όταν ο δηλών και ο αποδέκτης συμφωνούν να μην ισχύσει πραγματικά η δήλωση βούλησης και σε σχετική όταν μεταξύ των μερών ισχύει άλλη δήλωση που καλύπτεται από την εικονική. Στην περίπτωση αυτή η καλυπτόμενη δικαιοπραξία ισχύει εφόσον οι συμβαλλόμενοι τη θέλουν ως έγκυρη. Βλ. αναλυτικότερα, Α. Γεωργιάδη – Μ. Σταθόπουλου, *Αστικός Κώδιξ, κατ' άρθρον ερμηνεία – Ι. Γενικαί Αρχαί*, Αθήναι 1978, σελ. 202 επ.

3. Βλ. ενδεικτικά Α.Χ. Κρασσά, *Σύστημα Αστικού Δικαίου, τόμος 1ος Γενικαί Διδασκαλίαι*, Εν Αθήναις 1897, σελ. 427 επ., Ν.Π. Ελευθεριάδου, *Η ακίνητος ιδιοκτησία εν Τουρκία*, Εν Αθήναις 1903, σελ. 165 - 166, Β.Τ. Οικονομίδου, *Στοιχεία του Αστικού Δικαίου, Βιβλίον 1ον Γενικαί Αρχαί*, Αθήναι 1933², σελ. 108 επ., Γ.Α. Μπαλή, *Μελέται επί του ισχύοντος αστικού δικαίου*, Αθήναι 1934, σελ. 338 επ., Γ. Πετρόπουλου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου Ι*, Αθήναι 1963², σελ. 544 επ., Ελευθερίας Σπ. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου – Ι. Ενοχικό δίκαιο - Εμπράγματο δίκαιο*, Αθήνα 1992, σελ. 78.

4. Η ίδρυση του οικισμού της Κοζάνης (πόλης της Δυτικής Μακεδονίας με 70.000 περίπου κατοίκους σήμερα) ανάγεται στα τέλη του 14ου αι. Το προνομιακό φορολογικό καθεστώς που λέγεται ότι ίσχυσε γι' αυτήν την περίοδο της τουρκοκρατίας, η μη εγκατάσταση μουσουλμανικού πληθυσμού στα όριά της και η ανάπτυξη των συντεχνιών την ανέδειξαν κατά τον 18ο – 19ο αιώνα σε πνευματικό, εμπορικό και οικονομικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής αλλά και κοιτίδα ενός σημαντικού αριθμού αποδήμων εμπόρων στην κεντρική και τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Απελευθερώθηκε στις 11.10.1912. Περισσότερα για την ιστορία της Κοζάνης, βλ. μεταξύ άλλων Κ. Γουναρόπουλου, Κοζανικά, *Πανδώρα* 22 (1872), φυλ. 525, σελ. 488 επ., Π.Ν. Αιούφη, *Ιστορία της Κοζάνης*, Εν Αθήναις 1924, σελ. 11 επ., Μ.Α. Καλινδέρη, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σελ. 5 επ., Σοφίας Αυγερινού –Κολώνια, *Κοζάνη*, Αθήνα 1989, σελ. 7 επ., Μ. Παπακωνσταντίνου, *Μια βορειοελληνική πόλη στην Τουρκοκρατία. Ιστορία της Κοζάνης (1400-1912)*, Αθήνα 1998², σελ.19 επ., Χ. Καρανάσιου, Πηγές και βιβλιογραφία για την ιστορία της Κοζάνης, *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, έτος Ι΄ (1999), Κοζάνη 1999,

τις συνέπειες που παρήγαγε, θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε στην παρούσα εργασία αξιοποιώντας πληροφορίες από πρακτικά καταχωρισμένα στους Κώδικες Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης[5] των ετών 1849-1868

σελ. 45 επ., όπου και σχολιασμός και διεξοδική αναφορά στις πηγές, την κύρια και δευτερεύουσα βιβλιογραφία για την ιστορία της Κοζάνης. Μαρίας Χριστίνας Χατζηϊωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την τουρκοκρατία - Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000, σελ. 30 επ.

5. Η Επισκοπή Σερβίων και Κοζάνης φέρεται ότι λειτούργησε αρχικά περί τον 4ο αι. ως Καισαρείας, τον 7ο αι. μεταφέρθηκε στα Σέρβια και το 1745 στην Κοζάνη. Το 1882 αναβαθμίστηκε σε Μητρόπολη υπαγόμενη απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ενώ από το 1928 ανήκει στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας, ως μια των εκκλησιαστικών επαρχιών της λεγόμενης Εκκλησίας των Νέων Χωρών. Από τον 18ο αι., οπότε έχουμε γραπτές μαρτυρίες, λειτουργούσε στην Κοζάνη εκκλησιαστικό δικαστήριο με πρόεδρο τον εκάστοτε Επίσκοπο/Μητροπολίτη. Στα 1891, μετά τις μεταρρυθμίσεις (γνωστές ως *Τανζιμάτ*) που επιχειρήθηκαν στα μέσα περίπου του 19ου αι. για εκσυγχρονισμό της παρακμάζουσας οθωμανικής αυτοκρατορίας και την ψήφιση των «Γενικών Κανονισμών» του Πατριαρχείου στα 1860 - 1862 για την ομοιόμορφη οργάνωση των κατά τόπους χριστιανικών κοινοτήτων, το δικαστήριο διακρίθηκε σε πνευματικό (αποτελούμενο μόνον από κληρικούς για τις υποθέσεις μνηστείας, γάμου και διατροφής συνεστώτος του γάμου) και μικτό (αποτελούμενο από κληρικούς και λαϊκούς για τις λεγόμενες «υλικές» διαφορές όπως από εξ αδιαθέτου κληρονομιά, διαθήκες, λύση του γάμου και της μνηστείας, διατροφή μετά το διαζύγιο, προίκα κ.ά.). Από όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, το εκκλησιαστικό δικαστήριο είχε δικαιοδοσία σε όλες σχεδόν τις έννομες σχέσεις ιδιωτικού δικαίου και επέλυε τις σχετικές διαφορές προσφεύγοντας συνήθως στις διατάξεις της *Εξαβίβλου* του Αρμενόπουλου και του *Νομικού* του Θεοφίλου Επισκόπου Καμπανίας. Για την ιστορία της Ι.Μ. Μητρόπολης Σερβίων και Κοζάνης, βλ. κυρίως Λ.Α. Παπαϊωάννου, Η Μητρόπολη Σερβίων και Κοζάνης, *Οικοδομή και Μαρτυρία*, τόμ. Β΄, Εν Κοζάνη 1992 σελ. 318 επ. και Ι.Δ. Δημόπουλου, *Τα παρά τον Αλιάκμονα εκκλησιαστικά*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 9 επ. ενώ από την πλούσια βιβλιογραφία για τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις και τους «Γενικούς Κανονισμούς», βλ. ενδεικτικά Ε.Γ. Ταπεινού (έκδ. Κ. Βοσνάκου), *Δικονομικός οδηγός ή ερμηνεία της εν τοις Πατριαρχείοις καί τω κλίματι του Οικουμενικού Θρόνου ισχυούσης οθωμανικής εμπορικής δικονομίας*, τεύχ. Β΄, Κωνσταντινούπολις 1896, σελ. 177 επ., Ε.Χ. Εμμανουηλίδου, *Τα τελευταία έτη της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήναι 1924, σελ. 45 επ., Χ.Κ. Παπαστάθη (έκδ. - επιμ.), *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς, τόμ.1ος, Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 9 επ., Ν.Ι. Πανταζόπουλου, Τά «προνόμια» ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις Χριστιανών - Μουσουλμάνων, Συμβολή εις το Εθιμικόν Κοινοδίκαιον της Εγγύς Ανατολής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, *ΕΕΣΝΟΕ ΑΠΘ*, τόμ. ΙΘ΄, τεύχ. Γ΄, «Αντιχάρισμα στον Ν.Ι. Πανταζόπουλο», Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 74 επ., Γ.Π. Νάκου, Η λειτουργία του δικαίου στη Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία, Ενδεικτικά στοιχεία, *ΝΟΜΟΣ* (ΕΕΣΝΟΕ ΑΠΘ), 4 «Αφιέρωμα στον Ν.Σ. Παπαντωνίου», Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 482 επ., I. Ortayli, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας - Ο οθωμανικός 19ος αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, Μτφρ.: Κατερίνα Στάθη, Επιμ.-Σχολ.: Σ.Π. Παπαγεωργίου, Αθήνα 2004, σελ. 215 επ.

και 1875-1889, στον Κώδικα με διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1882-1899 και στους Κώδικες του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης των ετών 1890-1899 και 1900-1913[6].

---

6. Ο Κώδικας Επισκοπής των ετών 1849-1868 έχει δημοσιευτεί από τη Βασιλική Θ. Διάφα- Καμπουρίδου, *Ο Κώδιξ της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868*, Κοζάνη 2006. Από αυτόν σχολιάζονται στην παρούσα εργασία δύο πρακτικά του εκκλησιαστικού δικαστηρίου που φέρουν ημερομηνία 16.6.1854 (σελ. 293 κώδικα) και 20.1.1855 (σελ. 304 κώδικα), για τα οποία βλ. Βασιλικής Θ. Διάφα- Καμπουρίδου, ό.π., σελ. 255-256 και 269-270 αντίστοιχα. Από τους λοιπούς ανέκδοτους κώδικες, εκδίδονται και σχολιάζονται για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας οι εξής εγγραφές: α] Από τον Κώδικα Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1875-1889 («Κώδιξ Επισκοπής 1875-1889») ένα πρακτικό με ημερομηνία 13.2.1888 (σελ. 267 κώδικα), β] Από τον Κώδικα με διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1882-1899 («Πρακτικά Δημογεροντίας. Διαθήκαι. Πωλητήρια.1882-1899.Διάφορα»), εξετάζονται τέσσερις εγγραφές οι με αριθμ. 84/24/ 22.10.1889, 85/25/ 22.10.1889, 241/84/12.3.1891 και 225/140/26.4.1892 (σελ. 2, 3, 100 και 181-182 αντίστοιχα στον κώδικα), γ] Από τον Κώδικα με πρακτικά του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου (ΜΕΔ) των ετών 1890-1899 («Αποφάσεις Μητροπολιτικού Δικαστηρίου 1890-1899») το πρακτικό με αριθμ. 26/12.10.1894 (σελ. 44 - 47 κώδικα) κατά το μέρος που αφορά στο αντικείμενο της παρούσας έρευνας και δ] Από τον Κώδικα με πρακτικά του ίδιου δικαστηρίου (ΜΕΔ) των ετών 1900-1913 («Πρακτικά Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου, 1900-1913») το πρακτικό με αριθμ. 1/12.5.1900 (σελ. 1, 2 κώδικα). Οι κώδικες φυλάσσονται στην Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης πλην του Κώδικα Επισκοπής των ετών 1875-1889 και του Κώδικα με διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1882-1899, που βρίσκονται στα αρχεία Ν. Κοζάνης των Γενικών Αρχείων του Κράτους και έχουν καταγραφεί από τον Α. Σιγάλα (Α. Σιγάλα, *Από την πνευματική ζωήν των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Α΄. Αρχεία και βιβλιοθήκαι Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σελ. 77, 79). Τα ανέκδοτα έγγραφα που σχολιάζονται, παρατίθενται μεταγραμμένα στο τέλος της εργασίας. Εκεί αναφέρονται και τα κριτικά σημεία που χρησιμοποιήθηκαν στη μεταγραφή, κατά την οποία διατηρήθηκαν ο συλλαβισμός, η ορθογραφία, ο τονισμός, η στίξη και η σύνταξη του κάθε πρωτότυπου χειρόγραφου κειμένου. Ας σημειωθεί ότι όλα τα εξεταζόμενα έγγραφα δεν φέρουν ιδιόχειρη υπογραφή του Επισκόπου/Μητροπολίτη, των ενδιαφερόμενων, των μαρτύρων και του γραφέα, γι' αυτό και θεωρούνται απλά αντίγραφα των αντίστοιχων πρωτοτύπων εγγράφων που δίνονταν στους ενδιαφερόμενους. Η ιδιόχειρη υπογραφή του Επισκόπου/Μητροπολίτη καθιστούσε την εγγραφή του κώδικα, ιδιότυπο αντίγραφο του εις χείρας των ενδιαφερόμενων δοθέντος πρωτοτύπου και προσέδιδε κύρος στην καταχωριζόμενη πράξη ενώ η έλλειψή της την καθιστούσε απλό αντίγραφο. Για το ζήτημα των αντιγράφων, βλ. μεταξύ άλλων *Ι.Τ. Βισβίζη*, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του Δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577), *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* (ΕΑΙΕΔ) τεύχ.4, Εν Αθήναις 1951, σελ. 3 - 4, Του ιδίου, Δικαστικαί αποφάσεις του 17ου αιώνος εκ της νήσου Μυκόνου, *ΕΑΙΕΔ* τεύχ.7, Εν Αθήναις 1957, σελ. 30 - 31, Ν.Ι. Πανταζόπουλου [συνεργασία Δεσποίνης Τσούρκα – Παπαστάθη], *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, ιζ΄ -ιθ΄ αι.*, τεύχ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. ιθ΄ [4], Ξ.Α. Αντωνιάδη, Το ιδιοκτησιακό καθεστώς και η αγοραπωλησία ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Σκύρο, *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* (ΕΚΕΙΕΔ), 29-30 (1982-1983), Εν Αθήνας 1990, σελ. 91 - 93.

Εισαγωγικά θα πρέπει να επισημάνουμε ότι σε όλα σχεδόν τα εξεταζόμενα έγγραφα συναντάμε την έκφραση «*οἰκειοθελῶς καί ἀπαραβιάστως*», δηλωτική της ελεύθερης, αβίαστης και ανεπηρέαστης βούλησης των ενδιαφερόμενων να συνάψουν τη συγκεκριμένη συμφωνία (σύμβαση). Συναντάμε επίσης και τις εκφράσεις «*ἰδίοις χείλεσιν ὡμολόγησεν*» ή απλώς «*ὡμολόγησεν*» με τις οποίες ομολογούνταν (δηλωνόταν) ρητά αυτή η εκούσια βούληση[7]. Είναι προφανές ότι η σαφής αναφορά της εκούσιας και ελεύθερης βούλησης και συναίνεσης των συμβαλλόμενων σχετιζόταν με τη διασφάλιση του κύρους της ίδιας της σύμβασης. Έτσι η κάθε σύμβαση εμφανίζεται ως να ανταποκρινόταν στη βούληση των μερών να παραχθεί το επιδιωκόμενο έννομο αποτέλεσμα, το οποίο αποτελούσε ταυτόχρονα και την αιτία κατάρτισης της σύμβασης. Επομένως, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνει κανείς από το περιεχόμενο των εγγράφων αν πράγματι η δήλωση αντιστοιχούσε στην αληθινή βούληση των συμβαλλόμενων για δημιουργία της έννομης σχέσης υπό την τυπική μορφή που αυτή εκδηλωνόταν (π.χ. πώληση).

Χαρακτηριστικό είναι ένα πρακτικό με ημερομηνία 16.6.1854 στον Κώδικα Επισκοπής των ετών 1849-1868 (σελ. 293), στο οποίο αναφέρεται ότι ο Κωνσταντίνος Ματράκας παρουσιάστηκε αυτοπροσώπως ενώπιον του εκκλησιαστικού δικαστηρίου καί «*ἰδίοις χείλεσιν ὡμολόγησεν*» ότι «*οἰκειοθελῶς καί ἀπαραβιάστως*» πούλησε στη νόμιμη σύζυγό του Αικατερίνη το πατρικό του σπίτι για 2.000 γρόσια «*ἅπερ καί ἔλαβεν μέχρι λεπτοῦ καί ἐξώφλησεν*».

Από τα αναφερόμενα στο πρακτικό δεν διαφαίνονται τα απώτερα αίτια της πώλησης, ούτε αν η αγοράστρια σύζυγος πράγματι κατέβαλε το τίμημα και ο πωλητής σύζυγος της παρέδωσε το σπίτι. Η μνεία ότι έχει εκδοθεί *χοτζέτι*[8] και ότι «*εἰς τό ἐξῆς τό εἰρημένον ὀσπήτιον ὑπάρχει κτῆμα*

7. Η ομολογία, ως δήλωση της εκούσιας βούλησης και συναίνεσης των συμβαλλόμενων, είχε την έννοια της υποχρεωτικότητας της συμφωνίας, ανεξαρτήτως αν αυτή ήταν γραπτή ή προφορική και λειτουργούσε υπέρ του κύρους της. Αν και η ομολογία φαίνεται πως ήταν αρκετή για να προσδώσει υποχρεωτικότητα στην κατάρτιση της συμφωνίας, δεν ήταν ασυνήθιστη η προσθήκη όρων (ποινική ρήτρα ή δικαίωμα υπαναχώρησης για την εξασφάλιση της τήρησης της συμφωνίας) ή ακόμη η επίκληση του θείου και εκκλησιαστικών επιτιμίων ως μορφή πίεσης για εκτέλεση όσων δηλώθηκαν ή συμφωνήθηκαν. Για τη ρήτρα ομολογίας που ανάγεται στα χρόνια του Σόλωνα, βλ. Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν*, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, τεύχ. Α΄, Θεσσαλονίκη – Αθήνα 1974, σελ. 181 επ. και τεύχ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 258 - 259.

8. Το *χοτζέτι* ήταν η αναγκαία πράξη για τη μεταβίβαση της κυριότητας ακινήτου πλήρους ή τέλειας ιδιοκτησίας (*μούλκι*). Το εξέδιδε ο ιεροδίκης (*καδής*) παρουσία μαρτύρων σε περίπτωση αγοραπωλησίας ή μετά την επίλυση κτηματολογικών διαφορών. Εξέφραζε την έγκριση της γινόμενης μεταβίβασης από την οθωμανική διοίκηση και απο-

ἀναφαίρετον, καί ἀναπόσπαστον» της συζύγου μαρτυρούν μεταβίβαση του δικαιώματος κυριότητας με τη μορφή της σύμβασης πώλησης[9]. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην αναρωτηθούμε μήπως η σύμβαση αυτή υπέκρυπτε στην πραγματικότητα κάποια δωρεά μεταξύ των δύο συζύγων, ίσως ανταποδοτική στις φροντίδες της συζύγου[10]. Η υποψία αυτή επιτείνεται από ένα άλλο, μεταγενέστερο πρακτικό με ημερομηνία 20.1.1855 στον ίδιο Κώδικα (σελ. 304), από το οποίο γίνεται αντιληπτό ότι μόλις λίγους μήνες μετά την παραπάνω πώληση, ο πωλητής σύζυγος έχει ήδη αποβιώσει και η χήρα πλέον Αικατερίνη («*νόμιμος γυνή τοῦ ἀποθανόντος Κωνσταντίνου Ματράκα*») εμφανίζεται «*αὐτοπροσώπως*» στο δικαστήριο και δηλώνει ότι πουλά το ίδιο σπίτι στο γείτονα Αθανάσιο Χαλκιά για 3.300 γρόσια[11].

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις η εκούσια διάσταση δήλωσης και βούλησης είναι σαφής και διατυπώνεται απερίφραστα στα έγγραφα.

Συγκεκριμένα, σε ένα πρακτικό με ημερομηνία 13.2.1888 του Κώδικα Επισκοπής των ετών 1875-1889 (σελ. 267) αναφέρεται ότι η Φωτεινή

τελούσε το συνήθη τίτλο ιδιοκτησίας του ακινήτου, που καταγραφόταν στα ιεροδικαστικά τεφτέρια, για τις ανάγκες ελέγχου της περιουσιακής κατάστασης των συναλλασσόμενων και τον προσδιορισμό των φορολογικών υποχρεώσεων προς την κεντρική διοίκηση, χωρίς να είναι αναγκαία κάποια άλλη περαιτέρω καταγραφή σε κτηματολογικά βιβλία. Επομένως, η μεταβίβαση της κυριότητας του ακινήτου ολοκληρωνόταν με την έκδοση του χοτζετιού. Υποχρεωτική καταγραφή των ιδιόκτητων ακινήτων σε ειδικά βιβλία ίσχυσε από το 1874 (Νόμος της 28ης Ρετζέπ 1291 Εγίρας [10.9.1874] «Περί των τίτλων των εκδοθησομένων παρά του Ντεφτερχανέ δια τα κτήματα καθαράς ιδιοκτησίας»). Βλ. Σοφίας Τζωρτζακάκη – Τζαρίδου, Οθωμανικό κτηματολόγιο και τίτλοι ιδιοκτησίας, *Επιστημονική Επετηρίδα Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* (ΕΕΔΣΘ) 3 (1982), σελ. 33 επ., Γ.Π. Νάκου, *Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 200 - 202, 335 (εφεξής: Νάκου, *Οθωμανικές γαίες*), Δ.Θ. Σιάτρα, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στους τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Πρόλ.: Ν.Ι. Πανταζόπουλος, Βόλος 1992, σελ. 23.

9. Για το θεσμό της λεγόμενης «παράδοσης δι' εγγράφου» στις αγοραπωλησίες ακινήτων κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τον οποίο η αγοραπωλησία θεωρείτο συντελεσμένη με τη σύνταξη και υπογραφή του εγγράφου ενώ η παράδοση αυτού στον αγοραστή γινόταν για αποδεικτικούς σκοπούς και ότι αποφασιστική σημασία για τη μεταβίβαση του δικαιώματος κυριότητας είχε η σύνταξη του εγγράφου και όχι η παράδοσή του, βλ. Π.Ι. Ζέπου, Η παράδοσις δι' εγγράφου εν τω βυζαντινώ και τω μεταβυζαντινώ δικαίω, *Annales* [Περιοδική έκδοση του Τμήματος Νομικής-ΑΠΘ], τεύχ. 1ο, «Μνήμη Παναγιώτη Ι. Ζέπου», Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 215 επ.

10. Η δωρεά μεταξύ συζύγων δεν ήταν ανεκτή την περίοδο του μεταβυζαντινού δικαίου. Βλ. ενδεικτικά μονογραφία Κ.Η. Πολυγένους, *Περί της απαγορεύσεως των δωρεών μεταξύ συζύγων*, Εν Αθήναις 1890, σελ. 23 επ. και τις σχετικές διατάξεις της Εξαβίβλου (4.14) στο Κ. Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*, Επιμ.: Κ.Γ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, σελ. 268 επ.

11. Για τα σχολιαζόμενα πρακτικά βλ. Βασιλικής Διάφα – Καμπουρίδου, ό.π., σελ. 255 - 256 και 269 - 270 αντίστοιχα.

Γκλιόφα σύζυγος του Ν. Τσιόμου και ο Κώτιας Μπαζιάκη του Αναστασίου εμφανίστηκαν ενώπιον του Μητροπολίτη και μαρτύρων και «*ώμολόγησαν*» ότι η πρώτη πούλησε στο δεύτερο με το από 1.12.1887 πωλητήριο ένα χωράφι των παιδιών της και ότι ο δεύτερος το αγόρασε καταβάλλοντας το τίμημα που αναφερόταν στο πωλητήριο έγγραφο. Οι συμβαλλόμενοι όμως δεν είχαν καταλήξει ακόμη σε συμφωνία για την έκδοση *ταπιού*[12]. Γι' αυτό η Φωτεινή Γκλιόφα «*παρέδωκεν*» στον Κώτια ένα χρεωστικό ομόλογο 7 λιρών ενός από τα παιδιά της προς άλλο, τρίτο πρόσωπο (τον Κοκόλη Χατζηδούμου), το οποίο ο Κώτιας «*ἐξαργύρωσεν*». Του παρέδωσε επίσης και ένα άλλο «*χρεωστικόν*» ποσού 13½ λιρών «*εἰκονικῶς ὑπογεγραμμένον*» από την ίδια και τον άλλο της γιο «*ὡς ἐνέχυρον*» μέχρι να «*δόσωσι λόγον*» για την έκδοση *ταπιού*, με τη συμφωνία όμως ότι μόλις εκδοθεί το *ταπί* και τα δύο χρεωστικά έγγραφα θα θεωρούνταν «*ἄγραφα χαρτία*» και θα επιστρέφονταν στην πωλήτρια και το γιο της. Μετά από αίτημα των ενδιαφερόμενων το Δικαστήριο εξέδωσε «*μαρτυρικόν*» για απόδειξη της παραπάνω συμφωνίας και διασφάλιση των συμβαλλόμενων μερών[13].

Τι εμπόδιζε την πωλήτρια και τον αγοραστή να καταλήξουν σε μια συμφωνία για την έκδοση *ταπιού*; Τα έξοδα έκδοσής του, η επιδίωξη για μεγαλύτερο τίμημα, τυχόν αντιρρήσεις των παιδιών της πωλήτριας ή μήπως κάποια άλλα προβλήματα στη μεταβίβαση; Το πρακτικό δεν μας παρέχει απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά. Ούτε μας διαφωτίζει σχετικά με το αν το χωράφι παραδόθηκε στον αγοραστή, αν το εικονικό χρεωστικό ομόλογο ενσωμάτωνε και το ποσό της οφειλής προς τρίτο που κάλυψε ο αγοραστής αλλά και ποια θα ήταν η τύχη του ή η τύχη της ίδιας της αγοράς του χωραφιού στην περίπτωση που πωλήτρια και αγοραστής δεν συμφωνούσαν τελικά για το επίμαχο *ταπί*. Εκείνο που είναι μάλλον εμφανές, είναι ότι με την παράδοση των χρεωστικών ομολόγων στον αγοραστή ως ενέχυρο[14], δη-

12. *Ταπί* αποκαλούνταν το ποσό που καταβαλλόταν σε ειδικό υπάλληλο του σουλτάνου έναντι του δικαιώματος κατοχής δημόσιας γης (όπως αγρών). Αυτός χορηγούσε «βεβαιωτικό» έγγραφο ενός ιδιόρρυθμου δικαιώματος διηνεκούς εξουσίασης (κατοχής και κάρπωσης με διατήρηση της ψιλής κυριότητας υπέρ του κράτους) το λεγόμενο *τασαρρούφ*, το οποίο αποτελούσε αντικείμενο δικαιοπραξίας εν ζωή αλλά και κληρονομικής διαδοχής. Με το *ταπί* ανά χείρας ο κάτοχος μπορούσε να αποδείξει έναντι παντός το δικαίωμα εξουσίασης του συγκεκριμένου ακινήτου. Με αυτή την έννοια θα πρέπει να εκτιμηθεί και ο όρος «πώληση» που αναφέρεται στο σχολιαζόμενο πρακτικό, καθώς δεν πρόκειται κατά κυριολεξία για πώληση αλλά για μεταβίβαση του παραπάνω ιδιόρρυθμου δικαιώματος. Βλ. σχετικά Ν.Π. Ελευθεριάδου, ό.π., σελ. 82 επ., Νάκου, *Οθωμανικές γαίες*, σελ. 128 επ., Σοφίας Τζωρτζακάκη – Τζαρίδου, ό.π., σελ. 31 επ.

13. Βλ. το σχολιαζόμενο πρακτικό στο έγγραφο με αύξ.αριθμ. 1 στο «παράρτημα» με την έκδοση εγγράφων στο τέλος της εργασίας.

14. Για το ενέχυρο, η συνομολόγηση του οποίου την περίοδο του βυζαντινού και του μεταβυζαντινού δικαίου συνεπαγόταν συνήθως παράδοση του ασφαλιζόμενου πράγμα-

λαδή για διασφάλισή του «*έως οὗ δόσωσι λόγον πρός εξαγωγήν ταπίου*», ασκούνταν μια μορφή πίεσης στην πωλήτρια να επισπεύσει την έκδοση του *ταπιού* ώστε να περιέλθει το ακίνητο στη νόμιμη νομή και κατοχή του αγοραστή και να μην ανατραπεί (ίσως) η προηγηθείσα αγορά του.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τέσσερα άλλα έγγραφα καταχωρισμένα στο Κώδικα με πρακτικά της Δημογεροντίας και διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1882-1899.

Ειδικότερα:

1) Σε ένα πωλητήριο έγγραφο με αριθμό 84/24/22.10.1889 (σελ. 2 του Κώδικα) διαβάζουμε ότι ο Γιαννούλης Θεοδώρου «*οἰκειοθελῶς καί ἀπαραβιάστως ἐπώλησε σήμερον*» στο γαμπρό του Γιώργιο Βουτυρή και στην κόρη του Πανάγιω το κοπάδι του με είκοσι πρόβατα και άλλα μεγάλα ζώα, ζωοτροφές, όλα τα έπιπλα και σκεύη της οικίας του, βαρέλια και άλλα κινητά πράγματα αντί 60 λιρών, τις οποίες έλαβε από τους αγοραστές «*σώας καί ἀνελλιπεῖς*». Αποξενούμενος δε «*πάσης κυριότητος καί ἐξουσίας ἐπί τῶν ῥηθέντων ζώων τε καί τροφίμων ἀποκαθιστᾶ τόν γαμβρόν αὐτοῦ Γ.Δ. Βουτυρῆν καί τήν θυγατέρα αὐτοῦ τελείους ἐξουσιαστάς*». Το έγγραφο συντάχθηκε παρουσία τριών μαρτύρων, επικυρώθηκε από τον Μητροπολίτη Κωνστάντιο[15] και δόθηκε στους ενδιαφερόμενους «*διά τά περαιτέρω*»[16].

2) Το παραπάνω (τυπικό) πωλητήριο έγγραφο ίσως να μην αποσπούσε την προσοχή μας αν δεν εντοπίζαμε στην αμέσως επόμενη σελίδα (σελ. 3)

τος από τον οφειλέτη στον δανειστή και τις διαφορές του από την υποθήκη, βλ. Ελευθερίας Σπ. Παπαγιάννη, ό.π., σελ. 195 επ., Λυδίας Παπαρρήγα - Αρτεμιάδη, Η αναγκαστική εκτέλεση για την ικανοποίηση ιδιωτικών χρηματικών απαιτήσεων- Περιπτώσεις από τα μεταβυζαντινά έγγραφα του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου (1600-1821), *ΕΚΕΙΕΔ* 34 (1998), σελ. 147 επ., Δάφνης Παπαδάτου, Όψεις της εμπράγματης ασφάλειας στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, στο *Φιλοσοφία δικαίου – Ιστορία δικαίου, Διεθνές και Δημόσιο δίκαιο, Ιδιωτικό Δίκαιο – Πολιτική Δικονομία, Πολιτικές Επιστήμες*, «Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Μανωλεδάκη», Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 65 επ.

15. Ο Κωνστάντιος (Κωνσταντίνος) Ματουλόπουλος γεννήθηκε στην Κοζάνη το 1841. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διατέλεσε αρχιδιάκονος στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης και το 1875 χειροτονήθηκε Επίσκοπος Αρδαμερίου. Προήχθη σε Μητροπολίτη Σερβίων και Κοζάνης το 1889 όπου και παρέμεινε επί 3ετία. Μετατέθηκε στη Μητρόπολη Δρυινουπόλεως και επανήλθε στην Κοζάνη το 1894 όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 1910. Δραστήριος και αγαπητός Μητροπολίτης, μερίμνησε κυρίως για τα σχολεία της πόλης και την επίλυση ενδοκοινοτικών διαφορών και πρωτοστάτησε στη σύνταξη του Κανονισμού της Κοινότητας Κοζάνης το έτος 1895. Βλ. περισσότερα, Η.Κ. Λαμπρέτσα, *Ο Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης Κωνστάντιος Ματουλόπουλος 1841-1910*, Κοζάνη 1997, σελ. 3 επ.

16. Βλ. το πρακτικό στο έγγραφο με αύξ. αριθμ. 2.α. στο «παράρτημα» με την έκδοση εγγράφων στο τέλος της εργασίας.

του ίδιου κώδικα τη με αριθμό 85/25/22.10.1889 δήλωση του ίδιου αγοραστή, Γεωργίου Βουτυρή, στον εκτελούντα χρέη γραμματέα της Μητρόπολης Νικόλαο Ξουπά, ότι η προαναφερόμενη πώληση δεν ίσχυε στην πραγματικότητα αλλά ότι αυτή έγινε εικονικά με μόνο σκοπό τη γηροκόμηση του πωλητή και της γυναίκας του. Μάλιστα, η συμφωνία έγινε με τον όρο ότι σε περίπτωση δυστροπίας του αγοραστή γαμπρού, αυτός όφειλε να αποχωρήσει από το σπίτι του πεθερού και να εγκαταλείψει «*ἅπαντα τά ἐν τω πωλητηρίῳ διαλαμβανόμενα*» παίρνοντας «*δέκα μόνον λίρας ὡς ἀμοιβήν τῆς ἐργασίας καί περιθάλψεως αὐτῶν*». Αν πάλι αυτός δυστροπούσε μέσα σε ένα έτος από την υπογραφή της συγκεκριμένης δήλωσης, υποχρεούνταν να αποχωρήσει χωρίς να πάρει οτιδήποτε «*μήτε τάς δέκα λίρας*». Η δήλωση υπογράφτηκε από πληρεξούσιο του αγοραστή γαμπρού λόγω αγραμματοσύνης του τελευταίου καθώς και τους τρεις μάρτυρες που υπέγραψαν και στο προηγούμενο πωλητήριο και αφού επικυρώθηκε από τον Μητροπολίτη, δόθηκε στους ενδιαφερόμενους «*διά τά περαιτέρω*»[17].

3) Σε ένα άλλο έγγραφο με αριθμό 241/84/12.3.1891 (σελ. 100) ο Μητροπολίτης Κωνστάντιος «*ἐπιβεβαιοῖ*» δήλωση του Ιωάννη Παλαιού ενώπιον του γραμματέα της Μητρόπολης Στέργιου Παπαργυρούδη και τριών μαρτύρων ότι η αγοραπωλησία του πατρικού του σπιτιού στον Γκιουλέρ μαχαλά που καταρτίστηκε μεταξύ αυτού και του πατέρα του Γεωργίου Παλαιού με τίμημα 50 λίρες, δεν ήταν αληθινή αλλά «*ἐγένετο αὕτη οἰκονομική ἐπί τῷ ὅρῳ ἵνα περιθάλψῃ καί γηροκομήσῃ αὐτόν ἐφ' ὅρου ζωῆς*». Τα συμβαλλόμενα μέρη συμφώνησαν ότι στην περίπτωση που ο γιος αθετούσε την υπόσχεσή του, η πώληση θα ήταν άκυρη[18].

4) Τέλος, σύμφωνα με τα αναφερόμενα στο έγγραφο με αριθμό 225/140/26.4.1892 (σελ. 181-182), ο Αθανάσιος Πισλής δήλωσε ενώπιον μαρτύρων ότι τα περιγραφόμενα ακίνητα (οικία, χωράφια και αμπέλια) που φέρεται ότι αγόρασε σε προγενέστερο χρόνο από τον πατέρα του Νικόλαο Πισλή, δεν τα αγόρασε στην πραγματικότητα αλλά μόνον φαινομενικά, με στόχο να «διαθρέψει, περιθάλψει και γηροκομήσει» αυτόν και τη μητέρα του «*ἐφ' ὅρου ζωῆς*». Συμφώνησαν δε ότι εφόσον ο γιος αθετούσε την υπόσχεσή του, η πώληση θα θεωρούνταν άκυρη[19].

Οι πληροφορίες που μας δίνουν τα παραπάνω έγγραφα μας οδηγούν σε ορισμένες διαπιστώσεις:

α] Η ρητή και σαφής δήλωση της εικονικότητας καταδεικνύει ότι η εικονική σύμβαση καταρτιζόταν εν πλήρη γνώσει και με κοινή συμφωνία των συμβαλλόμενων μερών.

17. Βλ. το πρακτικό στο έγγραφο με αύξ. αριθμ. 2.β. στο ίδιο «παράρτημα».
18. Βλ. το πρακτικό στο έγγραφο με αύξ.αριθμ. 2.γ. στο ίδιο «παράρτημα».
19. Βλ. το πρακτικό στο έγγραφο με αύξ.αριθμ. 2.δ. στο ίδιο «παράρτημα».

β] Στις δηλώσεις εικονικότητας, η εικονική σύμβαση χαρακτηρίζεται ως «οικονομική συμφωνία» χωρίς κάποια άλλη επεξήγηση. Διαφωτιστικές για την ερμηνεία του όρου αποδεικνύονται οι διατάξεις 27.24, 25 και 46.11 του *Νομικού* του Θεοφίλου Καμπανίας, όπου ορίζεται ότι «οικονομική πώληση» είναι η φαινομενική (εικονική) πώληση, που υποκρύπτει άλλη συμφωνία για εξυπηρέτηση άλλου σκοπού από αυτόν της πώλησης και δεν γεννά δικαίωμα για είσπραξη του αναφερόμενου τιμήματος, ούτε αποξενώνει το πράγμα από τον πραγματικό του κύριο[20]. Θα μπορούσαμε λοιπόν να θεωρήσουμε κατ' αρχήν ότι με τη χρήση του όρου «οικονομική συμφωνία» τα συμβαλλόμενα μέρη δήλωναν ότι γνώριζαν την ακυρότητα της εικονικής αγοραπωλησίας και ότι το αντίστοιχο συμβόλαιο δεν μπορούσε να επιφέρει έννομες συνέπειες, αφού ούτε ο φερόμενος ως πωλητής σκόπευε στη μεταβίβαση της κυριότητας ούτε και ο φερόμενος ως αγοραστής στην καταβολή του τιμήματος.

γ] Από το περιεχόμενο των εγγράφων δεν προκύπτει αν στις εικονικές αγοραπωλησίες γινόταν πράγματι παράδοση των πωλούμενων πραγμάτων και καταβολή του αντίστοιχου τιμήματος. Οι δηλώσεις για εικονικότητα των πωλήσεων συνηγορούν μάλλον υπέρ της αντίθετης εκδοχής. Ωστόσο, η αναφορά στην πρώτη από τις εξεταζόμενες δηλώσεις εικονικότητας ότι σε περίπτωση δυστροπίας του γαμπρού στη γηροκόμηση του πεθερού, αυτός όφειλε να αποχωρήσει από το σπίτι του πεθερού *εγκαταλείποντας* όλα όσα αναφέρονταν στο πωλητήριο έγγραφο, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο και η νομή του πράγματος να παραδινόταν και το τίμημα να καταβαλλόταν με σκοπό να διασφαλιστούν και η εικονική και η υποκρυπτόμενη συμφωνία.

δ] Οι εικονικές αγοραπωλησίες δεν φαίνεται ότι καταρτίζονταν με σκοπό να εξαπατήσουν τους τρίτους, αλλά με σκοπό να καλύψουν άλλες, άτυπες συμφωνίες των ενδιαφερόμενων για γηροκόμηση των γέρων γονέων. Ίσως μάλιστα να αποτελούσαν και μια μορφή πίεσης ή το αντάλλαγμα σε αυτή τη γηροκόμηση.

---

20. *Νομικόν* Θεοφίλου Καμπανίας 27.24 (ΚΖ΄ § 24): «*Οἰκονομική πώλησις εἶναι ἐκείνη, ὁποῦ σχηματίζομαι μόνον πῶς σοῦ πωλῶ τό σπῆτι ἢ τό ἐργαστῆρι διά τόσα ἄσπρα καί δέν πάρω τίποτε, ἤ ἀγράφως τό κάμω, ἤ ἐγγράφως. Καί εἰς τό κρυπτόν γίνεται ἄλλη συμφωνία καί εἰς τό φανερόν λέγεται ὅτι ἔγινε πώλησις. Καί ἀπό αὐτήν τήν οἰκονομικήν πώλησιν δέν πίπτει εἰς τήν κρίσιν νά γυρεύῃ τήν τιμήν ὁποῦ ἐγράφη. Καί αὐτά γίνονται πολλαῖς φοραῖς διά ἄλλα τέλη συμφέροντα εἰς ἐκείνους ὁποῦ κάμνουν τάς οἰκονομικάς πωλήσεις*», 27.25 (ΚΖ΄ § 25): «*Ἡ οἰκονομική πώλησις οὐδέ τίποτε εἶναι, οὐδέ λογίζεται πῶς ἀποξενώνει τό πρᾶγμα ἀπό τόν οἰκοκύρην, τόν πρῶτον καί ἀληθινόν*» και 46.11 (ΜΣτ΄ § 11): «*Οὐκ ἐστίν εικονική, δηλ. οἰκονομική, πώλησις, ἄν δοθῇ ἡ τιμή τοῦ πράγματος*». Για τις διατάξεις βλ. κριτική έκδοση Δ.Σ. Γκίνη, Νομικόν ποιηθέν και συνταχθέν εις απλήν φράσιν υπό επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου του εξ Ιωαννίνων, *ΕΕΣΝΟΕ* [παράρτημα], Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 198, 307.

ε] Τόσο οι εικονικές συμβάσεις όσο και οι δηλώσεις εικονικότητας φαίνεται ότι δηλώνονταν από μόνο τον πωλητή και τον αγοραστή αντίστοιχα ενώπιον του γραμματέα της Μητρόπολης και μαρτύρων και επιπλέον επικυρώνονταν (και οι δύο) από τον Μητροπολίτη. Δεν προκύπτει αρνητική στάση των εκκλησιαστικών οργάνων στις δηλώσεις αυτές, ούτε όμως και αποδοχή. Δεν διαφαίνεται λοιπόν ότι τα εκκλησιαστικά όργανα και οι μάρτυρες συνέπρατταν με κάποιον τρόπο στην ίδια τη δικαιοπραξία και τη διαμόρφωση της, αλλά αντίθετα ότι απλώς πιστοποιούσαν τις δηλώσεις που γίνονταν ενώπιόν τους (όπως σε συμβολαιογράφο).

Επιπλέον, τόσο η εικονική σύμβαση όσο και η δήλωση εικονικότητας καταχωρίζονταν στον κώδικα της Μητρόπολης. Η δημόσια δήλωση – ομολογία και η καταχώρισή της στους εκκλησιαστικούς κώδικες είναι ενδεικτική ως προς την επιθυμία των ενδιαφερόμενων να διασφαλίσουν τις συμφωνίες τους από τυχόν κακόβουλες ενέργειες του άλλου μέρους. Η διαδικασία αυτή φαίνεται ότι λειτουργούσε στη συνείδηση των ενδιαφερόμενων ως ηθική δέσμευση για τήρηση των συμφωνηθέντων αλλά και ως μια ισχυρή τεκμηρίωση, είτε ως τυπική θεώρηση είτε ως ουσιαστική έγκριση, για την εγκυρότητα της κάθε δικαιοπραξίας, έτσι ώστε να μην μπορεί αυτή να αμφισβητηθεί στο μέλλον.

στ] Οι εικονικές αγοραπωλησίες υποβάλλονταν στον τύπο του εγγράφου και δεν περιείχαν όρους ή ρήτρες. Από το περιεχόμενό τους δεν προκύπτει ότι η βούληση των συμβαλλόμενων μερών κατευθυνόταν (τυπικά) στην κάλυψη κάποια άλλης δικαιοπραξίας και επομένως συνάγεται ότι οι ενδιαφερόμενοι ήθελαν να συντρέχουν οι αναγκαίοι όροι για κατάρτιση της συγκεκριμένης σύμβασης, παρά τη γνώση της εικονικότητας. Συνακόλουθα, οι συμβάσεις αυτές, φαινομενικά τουλάχιστον, παρήγαγαν άμεσα τα αποτελέσματά τους, δηλαδή μεταβίβαση του δικαιώματος κυριότητας των πωλούμενων πραγμάτων από την κατάρτισή τους. Στο σημείο αυτό είναι μάλλον αναγκαίο να διατηρήσουμε μια επιφύλαξη, ειδικά για τις εικονικές αγοραπωλησίες ακινήτων καθώς στις προαναφερόμενες δηλώσεις εικονικότητας πώλησης ακινήτων (έγγραφα με αριθμό 241/84/1891 και 225/140/1892) δεν αναφέρεται αν έχει προηγηθεί έκδοση *χοτζετιού* ή *ταπιού*, ούτε γνωρίζουμε αν δηλώνονταν στις οθωμανικές αρχές και οι δηλώσεις εικονικότητας. Αν λοιπόν υποθέσουμε ότι είχε μεσολαβήσει η οθωμανική διοίκηση στις (εικονικές) αγοραπωλησίες, τότε οι εν λόγω συμβάσεις θα πρέπει να θεωρηθούν μεταβιβαστικές, διαφορετικά θα πρέπει να εκληφθούν ως παρέχουσες μόνον ενοχική υποχρέωση μετάθεσης της κυριότητας[21].

Από την άλλη, σε έγγραφο τύπο φαίνεται ότι υποβαλλόταν και η δήλωση

21. Πρβλ. Ελευθερίας Σπ. Παπαγιάννη, ό.π. σελ. 66.

εικονικότητας (χωρίς βέβαια να προκύπτει ότι υπήρχε σχετική υποχρέωση). Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα και αυτή καθαυτή η υποκρυπτόμενη συμφωνία να αποκτά υπόσταση (αλλά και δημοσιότητα με την καταχώρισή της στον εκκλησιαστικό κώδικα), αποκαλύπτοντας μάλιστα την εικονικότητα της σύμβασης αγοραπωλησίας που είχε προηγηθεί. Άραγε πόσο η δήλωση αυτή επηρέαζε την σύμβαση αγοραπωλησίας; Όπως φαίνεται, οι ενδιαφερόμενοι δεν εξαρτούσαν άμεσα την εγκυρότητα (ή ακυρότητα) της εικονικής σύμβασης από αυτή την ίδια την εικονικότητα αλλά από την θέληση των μερών και ειδικότερα από την αθέτηση (ή μη) της υποκρυπτόμενης συμφωνίας, εν προκειμένω της γηροκόμησης των ηλικιωμένων γονέων. Έτσι, αν η καλυπτόμενη συμφωνία τηρούνταν, η αγοραπωλησία θα ήταν ισχυρή, διαφορετικά αυτή θα ήταν άκυρη, διασφαλίζοντας ίσως έτσι ότι ο παρέχων γονέας δεν θα κατέληγε και άπορος και χωρίς φροντίδα. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση η ρήτρα ακυρότητας στη δήλωση εικονικότητας μετέτρεπε τη σύμβαση αγοραπωλησίας σε σύμβαση υπό όρους. Οι ενδιαφερόμενοι με ένα πρόσθετο (στην εικονική σύμβαση) σύμφωνο ανέβαλλαν την κατάργηση των (εικονικά) ήδη γεννημένων αποτελεσμάτων και δικαιωμάτων από τη σύμβαση, στοιχείο που έμμεσα καταδεικνύει ότι τα συμβαλλόμενα μέρη ήθελαν την εικονική σύμβαση ισχυρή.

ζ] Πέρα από την έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ των μερών, που μπορεί να υποδηλώνουν οι συγκεκριμένες ενέργειες, θα πρέπει ίσως να γίνει δεκτό ότι και οι δύο δηλώσεις παρήγαγαν έννομες συνέπειες, εκδηλώνονταν για συγκεκριμένο σκοπό και απευθύνονταν σε συγκεκριμένο κύκλο προσώπων. Έτσι, η δήλωση πώλησης, πέρα από τους άμεσα ενδιαφερόμενους, απευθυνόταν και σε κάθε άλλον τρίτο, τυχόν ενδιαφερόμενο για τη συγκεκριμένη σύμβαση, γινόταν δε με σκοπό να εκληφθεί αυτή ως αληθής και όχι φαινομενική. Και ναι μεν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας η Εκκλησία δεν είχε εν γένει δικαιοδοσία σε θεσμούς και έννομες σχέσεις του εμπράγματου δικαίου, η έγγραφη όμως κατοχύρωση των σχετικών συμφωνιών ενώπιον του εκκλησιαστικού δικαστηρίου λειτουργούσε περισσότερο ηθικά στην κατεύθυνση της διασφάλισης των ενδιαφερόμενων στη μεταξύ τους σχέση αλλά και σε κάθε ενδεχόμενη εναντίωση ή αμφισβήτηση τρίτων, συγγενών και μη. Η δήλωση εικονικότητας φαίνεται ότι γινόταν για διασφάλιση της υποκρυπτόμενης συμφωνίας αλλά και της εκτέλεσης και των δύο συμφωνιών. Έτσι, υποθέτουμε ότι εκείνος που κρατούσε την υπόσχεσή του, είχε και το δικαίωμα να απαιτήσει την εκτέλεση της (εικονικής) παροχής. Επίσης, ότι και οι δύο δηλώσεις θεωρούνταν ισχυρές, ώστε η εικονικότητα να μπορεί να αντιταχθεί κατά του άλλου μέρους σε περίπτωση που αυτός επικαλούνταν έλλειψη εικονικότητας.

Ωστόσο, οι παραπάνω διαπιστώσεις προκαλούν με τη σειρά τους ορισμένα εύλογα ερωτήματα:

Τι συνέβαινε στην περίπτωση που ο «αγοραστής» επιχειρούσε την εκποίηση του εικονικώς αγορασθέντος πράγματος ή κάποιο από τα συμβαλλόμενα μέρη επικαλούνταν την εικονικότητα της σύμβασης με στόχο την ανατροπή της; Και ακόμη, κατά πόσο κάποιος τρίτος μπορούσε να προσβάλλει μια δικαιοπραξία ως εικονική;

Κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά βρίσκουμε σε δύο πρακτικά στους Κώδικες του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου. Ειδικότερα:

1) Στο πρακτικό με αριθμ. 26/12.10.1894 του Κώδικα του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου των ετών 1890 -1899 (φ. 44 - 47) περιγράφεται μια δίκη επιστροφής τραχώματος και προίκας[22]. Η Ευφροσύνη Μπήλα άσκησε αγωγή κατά του εν διαστάσει συζύγου της Αργυρίου Σταμάτη και ζήτησε την επιστροφή 100 λιρών για τράχωμα, 40 λιρών για ενδύματα και 10 λιρών για ένα χρυσό ρολόι που του είχε παραχωρήσει πέντε χρόνια πριν ο πατέρας της με το από 9.12.1889 προικοσύμφωνο, όταν παντρεύτηκαν στα Ιωάννινα. Ο εναγόμενος σύζυγος αντέτεινε ότι ουδέποτε έλαβε προίκα και μάλιστα «*οὐχ ἧττον οὐδ' ὀβολόν*» και επικαλέστηκε έγγραφο του ίδιου του πεθερού του που δήλωνε «*τό προικοσύμφωνον εἰκονικόν*». Το Δικαστήριο υποχρέωσε τον εναγόμενο να προσκομίσει το επίμαχο έγγραφο, πλην όμως εκείνος προσκόμισε μια επιστολή του αδελφού του, σύμφωνα με την οποία το έγγραφο βρισκόταν στο οστεοφυλάκιο του αδελφού τους Θεόδωρου και δεν ήθελε να το ανοίξει μόνος αλλά μαζί με τον εναγόμενο αδελφό του. Η ενάγουσα αρνήθηκε τους ισχυρισμούς του συζύγου της και προσκόμισε για απόδειξη το με αριθμ. πρωτ. 1775/9.8.1890 έγγραφο υπογεγραμμένο από τον εναγόμενο, όπου αυτός ομολογούσε ότι έλαβε την προίκα. Το Δικαστήριο δέχτηκε ότι το συγκεκριμένο έγγραφο που συντάχθηκε μετά το προικοσύμφωνο και υπογράφτηκε από τον εναγόμενο γαμπρό αποτελούσε «*πλήρη ἀπόδειξιν ἀποκλείουσαν πᾶσαν ἀνταπόδειξιν*». Έτσι, επιδίκασε υπέρ της ενάγουσας την επιστροφή των προικώων και διέταξε την εκτίμηση της αξίας των ενδυμάτων από πραγματογνώμονες. Ο εναγόμενος όμως δεν επέτρεψε να εισέλθουν οι πραγματογνώμονες στο σπίτι του,

22. Το «τράχωμα» ήταν παροχή κυρίως χρημάτων ή ακόμη και ακινήτων, που προσέφεραν οι γονείς της μελλόνυμφης κόρης προς το μέλλοντα γαμπρό ενόψει του γάμου προς «ενίσχυση» της προίκας, που δινόταν κατά τον γάμο για ελάφρυνση των οικογενειακών βαρών, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συγκατάθεσή του για αποκατάσταση της θυγατέρας τους. Εξελίχθηκε από απλή συνήθεια σε θεσμό δημιουργώντας πολλά κοινωνικά προβλήματα με συνέπεια να υποχρεωθεί το Οικουμενικό Πατριαρχείο να εκδώσει το διάστημα 1700 - 1844 περί τις δεκατέσσερις εγκυκλίους με μέτρα για τον περιορισμό του. Βλ. κυρίως Ελένης Κύρτση – Νάκου, *Αι περί προικοδοσιών «νομοθετικαί» ρυθμίσεις βάσει των Κανονικών Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844)*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 32 επ.

οπότε και το Δικαστήριο τον υποχρέωσε να αποδώσει στην ενάγουσα ότι αυτή ζητούσε[23].

2) Σε ένα άλλο πρακτικό του Κώδικα του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου των ετών 1900-1913 με αριθμ. 1/12.5.1900 (σελ. 1, 2) διαβάζουμε ότι η άτεκνη Αικατερίνη χήρα Λάζαρου Μάτσου άσκησε αγωγή ζητώντας από τους κληρονόμους του αποβιώσαντος συζύγου της να της επιστρέψουν την προίκα από ενδύματα, χρήματα και άλλα προικώα συνολικής αξίας 4.823 γροσίων που του είχε δώσει με προικοσύμφωνο 19 χρόνια πριν. Οι εναγόμενοι κληρονόμοι αρνήθηκαν την καταβολή μετρητών και υποστήριξαν ότι «*τό ἐν τῷ προικοσυμφώνῳ ἀναγραφέν κονδύλιον τῶν μετρητῶν τυγχάνει εἰκονικόν*». Καταλόγισαν επίσης στην ενάγουσα άρνηση για διανομή της περιουσίας του μακαρίτη που βρισκόταν σε ένα δωμάτιο όπου μπαινόβγαινε μόνον η ενάγουσα, με συνέπεια να αγνοούν «*τήν τύχη της*». Σε κάθε περίπτωση πάντως δήλωσαν ότι δέχονται να της επιστρέψουν την προίκα της από την υπόλοιπη περιουσία του αποβιώσαντος. Όπως φαίνεται, οι κληρονόμοι δεν κατάφεραν να αποδείξουν τους ισχυρισμούς τους περί την εικονικότητα του ποσού του προικοσυμφώνου, με αποτέλεσμα το Δικαστήριο να τους υποχρεώσει να το επιστρέψουν στην ενάγουσα[24].

Από τα συγκεκριμένα πρακτικά προκύπτει ότι και οι συμβαλλόμενοι και άλλα, τρίτα πρόσωπα είχαν δικαίωμα να προσβάλλουν μια δικαιοπραξία ως εικονική, εν προκειμένω υπό τη μορφή ενστάσεων, εφόσον θεωρούσαν ότι είχαν και μπορούσαν να αποδείξουν έννομο συμφέρον, το οποίο προφανώς συνίστατο στην οικονομική βλάβη που υφίσταντο από αυτήν.

Συνάγεται επίσης ότι στις κρινόμενες διαφορές το δικαστήριο δεν ερεύνησε την περίπτωση ύπαρξης ή μη δόλου στη σύσταση των εικαζόμενων εικονικών προικοσυμφώνων αλλά ότι περιορίστηκε στην απόδειξη της συνδρομής (ή μη) της αληθινής βούλησης στην κατάρτισή τους. Το βάρος απόδειξης φαίνεται ότι έφερε εκείνος που επικαλούνταν εικονικότητα και ότι για την απόδειξη δεν αρκούσε πιθανολόγηση αλλά πλήρης απόδειξη. Από το περιεχόμενο των δύο πρακτικών διακρίνει κανείς μια προσπάθεια να διαφυλαχθούν οι ειδικές υπέρ της γυναίκας εγγυήσεις του νόμου για επιστροφή των προικώων χωρίς μεταβολή ή αλλοίωση των προικοσυμφώνων[25], αν και το δεύτερο πρακτικό δεν μας πληροφορεί για τα επιμέρους στοιχεία και κριτήρια που έλαβε υπόψη του το δικαστήριο προκειμένου να απορρίψει τους ισχυρισμούς των εναγόμενων. Αντίθετα όμως, στο πρώτο

23. Για το πρακτικό βλ. το έγγραφο με αύξ. αριθμ. 3 στο «παράρτημα» με την έκδοση εγγράφων στο τέλος της εργασίας.

24. Βλ. το πρακτικό στο έγγραφο με αύξ. αριθμ. 4 στο ίδιο «παράρτημα».

25. Βλ. τις διατάξεις της *Εξαβίβλου* 4.10.11 στο Κ. Αρμενόπουλου, ό.π., σελ. 250 επ. και του *Νομικού* του Θεόφιλου Καμπανίας 4.7. 29. 83 στο Δ.Σ. Γκίνη ό.π., σελ. 93 επ.

πρακτικό γίνεται σαφής αναφορά στην αποδεικτική δύναμη των εγγράφων –σε σχέση με αυτή των μαρτύρων– για τη διαμόρφωση της δικανικής πεποίθησης του δικαστηρίου. Με επαρκή (όπως θα λέγαμε σήμερα) αιτιολογία αλλά και με παραπομπή σε διατάξεις που θεώρησε σχετικές, συγκεκριμένα στις διατάξεις 4.30.14.1 του Ιουστινιάνειου Κώδικα[26], το δικαστήριο δέχτηκε ότι: «*Ἐπειδή ἡ ἔνστασις τοῦ ἐναγομένου ὅτι τό προικοσύμφωνον εἶνε εἰκονικόν, καί ὅτι ἔχει ἔγγραφον τοῦ πρώην πενθεροῦ του δι' οὗ βεβαιοῦται, ὅτι δέν ἐμέτρησεν αὐτῷ χρήματα εἶνε ἀπορριπτέα καθ' ὅσον μετά τήν σύνταξιν προικοσυμβολαίου, δι' οὗ τῷ ἐδόθη ἡ ὑπόσχεσις προικός, ἐξέδοτε ἴδιον ἔγγραφον ὑπό ἡμερομηνίαν 9 Αὐγούστου 1890 καί ἀριθ. Πρωτ. 1775 ὁμολογῶν δι' αὐτοῦ, ὅτι παρέλαβε τήν προῖκα, ἑπομένως δέν δικαιοῦται κινηθείσης ἀγωγῆς κατ' αὐτοῦ περί ἀποδόσεως προικός, νά ἀποκρούσῃ αὐτήν διά τῆς ἀρνητικῆς ἀπαντήσεως, ὅτι δέν παρέλαβε τήν προῖκα, διότι ἡ μετά προηγηθέν προικοσύμφωνον ὁμολογία του περί λήψεως τῆς προικός ἀποτελεῖ κατ' αὐτοῦ πλήρη ἀπόδειξιν ἀποκλείουσαν πᾶσαν ἀνταπόδειξιν. Κωδ.[4-30]14.1, οὐχ ἧττον ἐδόθη αὐτῷ προθεσμία δεκαεπτά ἡμερῶν πρός προσαγωγήν τοῦ ἐν λόγῳ ἐγγράφου, ὅπερ ὅμως δέν ἔφερεν, ἀλλ' ἀντί τούτου ἐπι(στ)ολήν τοῦ αὐταδέλφου του Σωτηρίου, μαρτυροῦντος περί τῆς ὑπάρξεως τοιούτου ἐγγράφου ἐν τῷ κιβωτίῳ τοῦ μακαρίτου ἀδελφοῦ των, ἡ μαρτυρία τοῦ ὁποίου δέν εἶνε δυνατόν νά ληφθῇ ὑπ' ὄψιν.*».

Οι παραπάνω πληροφορίες, όπως τουλάχιστον αυτές προκύπτουν από το αρχειακό υλικό που ερευνήθηκε, μας επιτρέπουν να καταλήξουμε στη γενικότερη εκτίμηση ότι στην Κοζάνη του 19ου αιώνα οι εικονικές δικαιοπραξίες δεν ήταν ούτε ασυνήθιστες ούτε απαγορευμένες. Αντίθετα, διαφαίνεται ότι ειδικά η σύναψη εικονικών αγοραπωλησιών ήταν αρκετά διαδεδομένη, αν και δεν είμαστε προς το παρόν σε θέση να γνωρίζουμε σε ποια ακριβώς έκταση, ούτε αν η σύναψη εικονικών δικαιοπραξιών επεκτεινόταν και σε άλλες έννομες σχέσεις του ιδιωτικού δικαίου.

Προκύπτει ακόμη ότι οι δικαιοπραξίες αυτές όχι μόνο δέσμευαν ηθικά τους ενδιαφερόμενους και ίσχυαν μεταξύ τους αλλά ότι επικυρώνονταν και από τα εκκλησιαστικά όργανα. Άλλωστε, είναι αξιοσημείωτο ότι σε κάποιες περιπτώσεις το ίδιο το Πατριαρχείο φαίνεται ότι ενθάρρυνε την κατάρτιση εικονικών δικαιοπραξιών, όπως θα μπορούσε κανείς να συνάγει από μια εγκύκλιό του με ημερομηνία 21.6.1891, με την οποία καλούνταν οι Επιτροπές των εκκλησιών και οι Εφορείες των σχολών της περιοχής της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολης να ενεργήσουν αποτελεσματικά για εικονική μεταβίβαση της περιουσίας άτεκνων χριστιανών σε άλλα πρόσωπα,

26. C. 4.30.14.1 (Iustinianus, 528).

αξιόπιστα, ώστε να μην περιέλθει αυτή ως αδέσποτη στο οθωμανικό Δημόσιο. Προς διευκόλυνση μάλιστα γνωστοποιούνταν και υπόδειγμα εγγράφου εικονικής μεταβίβασης[27]. Το στοιχείο αυτό ενισχύει την εκτίμηση ότι εν γένει οι εικονικές δικαιοπραξίες εξυπηρετούσαν κάποιον συγκεκριμένο σκοπό και ειδικότερα τη διασφάλιση εκτέλεσης κάποιων άτυπων συμφωνιών. Έτσι οι εικονικές αγοραπωλησίες που εξετάσαμε, ενδέχεται να λειτουργούσαν ως κίνητρο ή ως αντάλλαγμα στη γηροκόμηση των ηλικιωμένων γονέων, η οποία ίσως δεν μπορούσε να επιτευχθεί διαφορετικά ή ακόμη να αποσκοπούσαν στον αποκλεισμό υπέρμετρων περιουσιακών αξιώσεων από την παροχή τέτοιων υπηρεσιών, αν και τα πρακτικά δεν μας διαφωτίζουν ιδιαίτερα για τις ειδικότερες συνθήκες κάτω από τις οποίες τα ενδιαφερόμενα μέρη οδηγήθηκαν στις συγκεκριμένες συμφωνίες.

Οι εικονικές δικαιοπραξίες δεν φαίνεται ότι στερούνταν εννόμων συνεπειών εξαιτίας του ελαττώματος της εικονικότητας, αλλά αντίθετα ότι, παρά την εικονικότητα, παρήγαγαν έννομα αποτελέσματα, τα οποία μπορούσαν και να ανατραπούν μετά από συμφωνία των μερών. Στη βάση αυτή θα μπορούσαμε, κλείνοντας, να σημειώσουμε ότι τόσο οι εικονικές δικαιοπραξίες όσο και οι δηλώσεις εικονικότητας συνιστούν μεταξύ άλλων ένδειξη για εφαρμογή (ίσως και ευρεία) κατά την εξεταζόμενη περίοδο ορισμένων βασικών αρχών του ενοχικού δικαίου, της αρχής της ελευθερίας των συμβάσεων, υπό την έννοια ότι οι συμβαλλόμενοι μπορούσαν να διαμορφώνουν τις προϋποθέσεις με τις οποίες θα δεσμεύονταν μεταξύ τους αλλά και της αρχής του σεβασμού αυτών των συμβάσεων (pacta sunt servanda).-

Λέξεις-κλειδιά: Κοζάνη – εικονικότητα – δικαιοπραξία – σύμβαση - αγοραπωλησία - εικονικές δικαιοπραξίες – εικονικές συμβάσεις- βούληση – διάσταση βούλησης και δήλωσης – γηροκόμηση.

27. Βλ. Ι. Σταυρίδου, *Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών Εγκυκλίων, Πατριαρχικών αποδείξεων και Εγκυκλίων της Μ. Πρωτοσυγκελλίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1900, σελ. 107, 182, 183.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1. Κώδικας Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1875-1889

(Σελ. 267 / Ημερομηνία 13.2.1888 - Έκδοση εικονικού χρεωστικού ομολόγου)

Σελ. 267

13.2.1888

Μαρτυρικόν

Δι' οὗ γίνεται δῆλον ὅτι παρουσιασθέντες αὐτοπροσώπως ἐνώπιον τῆς ἡμῶν ταπεινότητος|[1] *κ(αί) τῶν ὑποφαινομένων μαρτύρων ἡ σύζυγος τοῦ Ν.Τσιόμου Γκλιόφα Φωτεινή κ(αί) ὁ Κώτιας Ἀνα(στ)α-*|[2] *σίου Μπαζιάκη ὡμολόγησαν ὅτι ἡ μέν ἐπώλησε κατά τό ἀπό 1 (Δεκεμ)βρίου 1887 πω-*|[3] *λητήριον ἕν χωράφιον τῶν παιδιῶν της κ(αί) ὁ δέ ὅτι τό ἀγόρασε κ(αί) τά χρήματα κατά τό ἔγγραφον*|[4] *ἐπληρώθησαν ἐπειδή ὅμως λόγον εἰσέτι δέν ἔδωκαν πρός ἐξαγωγήν ταπίου, διά ταῦτα πα-*|[5]*ρέδωκεν ἡ Φωτεινή τῷ Κώτια, κ(αί) ἕν ὁμόλογον τοῦ παιδός αὐτῆς χρεωστικόν ἀπό 7 λί-*|[6] *ρας πρός τόν Κοκόλ(η) Χ(ατζη)Δούμου τό ὁποῖον ἐξαργύρωσεν ὁ Κ. καθώς κ(αί) ἕν χρεωστικόν εἰκονικῶς*|[7] *ὑπογεγραμμένον ὑπ' αὐτῆς κ(αί) τοῦ παιδίου της Τσιόμου ἀπό λίρ. 13 ½ δεκατρεῖς ἡμισυ. Τό μέν* |[8] *ἡμερ. 15 μαί(ου) 1887 τό δέ (Οκτω)βρίου 1887 ὡς ἐνέχυρον ἕως οὗ δόσωσι λόγον πρός ἐξα-*|[9] *γωγήν ταπίου, ὁπότε, ὡς κ(αί) εἰς θάνατον τυχόν ἐπισυμβυσόμενον (ὅ μή γένοιτο) νά θεωρῶσιν*|[10] *ὡς ἄγραφα χαρτία ὡς κ(αί) νά τα ἐπιστρέψῃ ὁπίσω ὁ Κώτιας πρός τήν Φωτεινήν κ(αί) Μήτσι-*ον|[11] *ἅμα ἐξαχθῇ ταπίον τοῦ χωραφίου. Ταῦτα ὡμολογήσαντες ἐζήτησαν κ(αί) τήν ἔκδοσιν κ(αί)*|[12] *τοῦ παρόντος μαρτυρικοῦ ὅπερ κ(αί) ἐγένετο, ἐβεβαίωσεν ὁ Κώτιας κ(αί) μαρτύρησαν οἱ μάρτυ-*|[13]*ρες ἐπιβεβαίωσεν ἡ ἡμῶν ταπεινότης κ(αί) ἐδόθη τῇ Φωτεινῇ.*|[14]

Ἐν Κοζάνῃ τῇ 13 Φεβρου(α)ρ(ίου) 1888.|[15]

ὁ Κώτιας Αλεξίου μπαζιάκη μή γνωρίζων νά γράφω διά τοῦ ἐφημερ(ίου) μ(ου) Ἀναστασίου |[16] *ἱερέως βεβαιῶ τά ἀνωτέρω*

» *Ἀναστάσιος ἱερεύς ὁ ὑπογράψας αὐτόν μάρτυς.*|[17]

» *Ἀναστάσιος ἱερ. Κ. Γ. Δαρδούφας μάρτυς Ἠλίας Πέτρου μάρτυς*|[18]

2. Κώδικας με πρακτικά της Δημογεροντίας, διαθήκες, πωλητήρια και άλλα δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1882-1899

α. (Σελ.2 / Ημερ.: 22.10.1889 - Εικονική αγοραπωλησία ζώων, ζωοτροφών και άλλων κινητών πραγμάτων)

Σελ. 2 22.10.1889

Ο Σερβίων καί Κοζάνης Κωνστάντιος ἐπιβεβαιοῖ |[1]
|| *Αριθ. Πρωτ. 84* [ΤΣ] || *Διά τοῦ παρόντος πωλητηρίου ἐγγράφου δῆλον γί-*
νεται ὅτι ὁ |[2]
|| *Διεκ. 24* || *ὑποφαινόμενος Γιαννούλης Θεοδώρου ἐκ τοῦ χωρί-*
ου Μυλωτίνη οἰ-|[3] *κειοθελῶς καί ἀπαραβιάστως ἐπώλησε σήμερον πρός*
τόν γαμβρόν |[4] *αὐτοῦ Γεώργιον Δ. Βουτυρῆν ἐκ Ραδοβίστας καί πρός τήν*
θυγατέ -|[5] *ρα αὐτοῦ Πανάγιων τά ἐξῆς ζῶα καί τρόφιμα α΄ δύο ἀγελά-*|[6]
δια, τρεῖς βόας, τρία δαμάλια, δύο ὄνους εἴκοσι πρόβατα, Β΄ ὅλα |[7] *τά*
ἔπιπλα καί σκεύη ὅσα ἐν τῇ οἰκίᾳ του ὑφίστανται ὡς καί |[8] *χάλκινα, ἤτοι*
δύο μπακράτσια, ἕν χάλκωμα, ἕν τεγάνι, ἕνα τα-|[9]*βᾶν ἕνα τέντζερην καί*
δύο λιγκέρια, Γ΄ τριάκοντα ταγάρια σι-|[10]*τάρι, εἰκοσιπέντε κριθάρι, εἴκοσι*
βρίζα καί ἑκατόν ταγάρια |[11] *καλαμπούκι, Δ΄ δύο βαγένια μικρά καί ἕν*
καδίον καί Ε΄ |[12] *δύο ἀμπάρια ἀνά δύο ἰμάτια ἀντί ἑξήκοντα ὀθωμανικῶν*
λι-|[13]*ρῶν (ἀριθ. 60) τάς ὁποίας ἔλαβε παρά τῶν ἰδίων σώας καί ἀνελ-*
|[14]*λιπεῖς, ἀποξενούμενος λοιπόν πάσης κυριότητος καί ἐξουσί-*|[15]*ας ἐπί*
τῶν ῥηθέντων ζώων τε καί τροφίμων ἀποκαθιστᾶ τόν |[16] *γαμβρόν αὐτοῦ*
Γ.Δ. Βουτυρῆν καί τήν θυγατέρα αὐτοῦ τελεί-|[17]*ους ἐξουσιαστάς, τού-*
του ἕνεκα συνετάγη τόδε τό πωλητήριον |[18] *ἔγγραφον ὑπογραφέν παρά*
τοῦ ἐντολέως τοῦ πωλήσαντος ἅτε |[19] *ἀγραμμάτου ὄντος, μαρτυρηθέν δέ*
καί παρά τῶν κάτωθι ἀ-|[20] *ξιοπίστων μαρτύρων καί ἐπικυρωθέν ὑπό τοῦ*
Πανιερωτά-|[21]*του ἀρχιερέως ἡμῶν ἁγίου Σερβίων καί Κοζάνης Κυρίου*
Κων-|[22]*σταντίου ἐδόθη τοῖς ἐνδιαφερομένοις διά τά περαιτέρω.* |[23]

Ἐν Κοζάνῃ τῇ 22 (Οκτω)βρίου 1889 |[24]

|| *Γιαν* || *νούλης Θεοδώρου βεβαιῶ τά* |[25]
|| *ἄνωθι* || *καί ὡς ἀγράμματος ὑπογράφο.* *Οἱ μάρτυρες* |[26]
|| *μαι* || *διά χειρός τοῦ Δημητρίου* » *Στέργιος Β. Στεργίου* |[27]
|| *Ἀνδρ* || *έου ἐξ ἄνω Βάντσας* » *Γεώργιος Ἰωάν. Τζιμινάκης* |[28]
» *Ἰωάννης Ρομπιέ* |[29]

β. (Σελ.3 / Ημερ.: 22.10.1889 - Δήλωση εικονικότητας της αγοραπωλησίας ζώων, ζωοτροφών και λοιπών κινητών πραγμάτων)

Σελ. 3 22.10.1889

Τ.Σ. Ο Σερβίων καί Κοζάνης Κωνστάντιος ἐπιβεβαιοῖ |[1]
||*Αριθ. Πρωτ. 85*|| *Ἐν Κοζάνῃ σήμερον τῇ εἰκοστῇ δευτέρᾳ τοῦ μηνός Ὀκτω-*|[2]
||*Διεκ. 25*|| *βρίου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἐνάτου ἔτους*|[3] *ἡμέραν δέ τῆς ἑβδομάδος δευτέραν καί ὥραν μετά μεσημ-*|[4] *βρίαν ἐνάτην παραστάς ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ Νικολάου Ξου-*|[5] *πᾶ χρέη γραμματέως τῆς ἱερᾶς μητροπόλεως ἐκτελοῦντος* |[6] *ὁ Γ. Δ. Βουτυρῆς ἐκ Ῥαδοβίστας, ὡμολόγησεν ὅτι, τῶν ἐπ' ὀνό-*|[7] *ματι αὐτοῦ καί τῆς συζύγου του Πανάγιως πωλημένων πα-*|[8] *ρά τοῦ Γιαννούλη Θεοδώρου ἐκ [[Ῥαδοβίστας]] Μυλωτίνης ἀντί*|[9] *ἑξήκοντα ὀθωμανικῶν λιρῶν, δέν ἐγένετο πραγματική ἡ πώ-*|[10] *λησις ἀλλ' οἰκονομική διά τόν σκοπόν ἵνα γηροκομηθῇ*|[11] *αὐτός τε καί ἡ σύζυγος του παρ' αὐτῶν, ἐν περιπτώσει δέ*|[12] *καθ' ἥν δυστροπήσει νά ἐκτελῇ τά πρός αὐτούς υἱϊκά οἱ-*|[13]*ονεί καθήκοντα, δηλαδή τρέφειν ἐνδύειν καί λοιπά, νά ἀπέρχε-*|[14]*ται ἐκ τῆς οἰκίας τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ ἐγκαταλείπων ἅπαντα τά*|[15] *ἐν τῷ πωλητηρίῳ διαλαμβανόμενα καί λαμβάνων δέκα μόνον*|[16] *λίρας ὡς ἀμοιβήν τῆς ἐργασίας καί περιθάλψεως αὐτῶν· ἐάν ὅ-*|[17]*μως τοῦτο ἐντός τοῦ αὐτοῦ ἔτους πράξῃ ἀπό σήμερον, νά μή* |[18] *δικαιοῦται νά λάβῃ τίποτε μήτε τάς δέκα λίρας. Τοῦτο ἕνεκα*|[19] *συνετάγη τόδε τό ἔγγραφον ὑπογραφέν παρά τοῦ ἐντολέως αὐτοῦ, ἅτε*|[20] *ἀγγραμμάτου ὄντος τούτου, μαρτυρηθέν δέ καί παρά τῶν κάτωθι*|[21] *ἀξιοπίστων μαρτύρων καί ἐπικυρωθέν ὑπό τοῦ Πανιερωτάτου* |[22] *ἀρχιερέως ἡμῶν ἁγίου Σερβίων καί Κοζάνης Κυρίου Κωνσταν-*|[23]*τίου ἐδόθη τῷ ἐνδιαφερομένῳ διά τα περαιτέρω.* |[24]
||*Γεώργιος*|| *Δ. Βουτυρῆς βεβαιῶ τά ἄνω.* *οἱ μάρτυρες*|[25]
||*θι καί ὡς*|| *ἀγράμματος ὑπογράφομαι* » *Στέργιος Β. Στεργίου*|[26]
||*διά χειρός*|| *τοῦ Δημητρίου Ἀνδρέου* » *Γεώργιος Ἰωαν. Τζιμινάκης*|[27]
||*ἐξ ἄνω Βά*||*ντσας.* » *Ἰωάννης «Ρουμπιέ*|[28]

γ. (Σελ. 100 / Ημερ.: 12.3.1891 - Δήλωση εικονικότητας αγοραπωλησίας πατρικής οικίας)

Σελ. 100 12.3.1891

Ὁ Σερβίων καί Κοζάνης Κωνστάντιος ἐπιβεβαιοῖ |[1]
||*Ἀριθ.Πρωτ. 241*|| *Διά τοῦ παρόντος ἐγγράφου δῆλον γίνεται ὅτι ἐνώπιον ἐμοῦ*|[2]
||*Διεκ. 84*|| *τοῦ Γραμματέως τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Στεργίου Παπαργυρούδη παρα-*|[3] *στάς ὁ ὑποφαινόμενος Ἰωάννης Γ. Παλαιός ὡμολόγησεν ὅτι ἡ ὑπό τοῦ*|[4] *πατρός αὐτοῦ Γεωργίου Κ. Παλαιοῦ πρός*

αὐτόν γενομένη πώλησις|[5] τῆς εἰς Γκιουλέρ μαχαλᾶ εὑρισκομένης οἰκίας του, συγκειμένης ἐκ δύο δωματίων κατωγείων, ἑνός ὑπογείου, δύο κελλαρίων, ἑνός ἀχυ-|[6] ρῶνος, ἑνός ἀχωρίου καί ἑνός μαγειρείου καί γειτνιαζούσης ἔνθεν|[7] μέν μέ οἰκίαν τοῦ Κωνσταντίνου Ἀλεξίου Λέτσιου, ἔνθεν μέ τοιαύτην|[8] τοῦ Ζήση Πιτένη καί ἔνθεν μέ τήν τ(οῦ) Θεοδώρου Γκιάτα, ἀντί πεν-|[9]τήκοντα λιρῶν (ἀριθ. 50) ἐγένετο αὕτη οἰκονομική ἐπί τῷ ὅρῳ ἵ-|[10]να περιθάλψῃ καί γηροκομήσῃ αὐτόν ἐφ' ὅρου ζωῆς, ἐν περιπτώ-|[11]σει δέ καθ' ἣν ἤθελεν ἀθετήσῃ τήν ὑπόσχεσίν τ(ου) ταύτην ἡ πώλη-|[12]σις αὕτη ἔσεται ἄκυρος. Διό ἐγένετο τόδε ὑπογραφέν παρ' αὐτ(οῦ).|[13] μαρτυρηθέν παρά τῶν κάτωθι ἀξιοπίστων μαρτύρων καί ἐπικυ-|[14]ρωθέν καί παρά τῆς Α. Σεβασμιότητος τοῦ Μητροπολίτου Σερβί-|[15]ων καί Κοζάνης Κυρίου Κωνσταντίου δίδοται τῷ ἐνδιαφερομένῳ |[16] διά τά περαιτέρω.

Οἱ μάρτυρες |[17]

Ἐν Κοζάνῃ τῇ 12ῃ Μαρτίου 1891 » Κωνσταντῖνος Τιάλιος|[18]
Ἰωάννης Γ. Παλαιός βεβαιῶ τά ἄνωθι » Γεώργιος Ι. Ντησλῆ |[19]
» Νικόλαος Ι. Γκανατσι(ού)λη|[20]

δ. (Σελ. 181-182 / Ημερ.: 26.4.1892 - Δήλωση εικονικότητας αγοραπωλησίας πατρικής ακίνητης περιουσίας)

Σελ. 181-182 26.4.1892

Ὁ Σερβίων καί Κοζάνης Κωνστάντιος ἐπιβεβαιοῖ |[1]
||Ἀριθ.Πρωτ. 225|| Διά τοῦ παρόντος ἐγγράφου δηλοποιῶ ὁ ὑποφαι-|[2]νόμενος
||Διεκ. 140|| Ἀθανάσιος Ν. Πισλῆ, ὅτι ἡ ὑπό τοῦ πατρός μου Νικο-|[3]λάου Κ. Πισλῆ πρός ἐμέ γενομένη πώλησις τῶν κτημάτων αὐ-|[4]τοῦ, ἤτοι μιᾶς οἰκίας κειμένης εἰς θέσιν Γκιουλέρ καί γει-|[5]τνιαζούσης ἔνθεν μέ οἰκίαν τοῦ Λιόλιου Μάρανδ(ου) καί ἔν-|[6]θεν μέ δρόμον, ἑνός χωραφίου εἰς Λούναις ἐκ τριῶν στρεμμά-|[7]των συνισταμένου καί γειτνιάζοντος ἔνθεν μέ χωράφιον Πορ-|[8]φυρίου Α. Φαρμακοποιοῦ καί ἔνθεν μέ τοιοῦτον τοῦ Λάζου |[9] Κοκόλα, ἑτέρου χωραφίου εἰς Σπουρτιόστραταν ἐκ δύο στρεμ-|[10]μάτων γειτνιάζοντος ἔνθεν μέ χωράφιον τοῦ Κ.Α. Γυν(ου)βιᾶς|[11] καί ἔνθεν μέ τό τῶν ἀδελφῶν Ευθυμίου Μάρανδ(ου), ἑτέρου δύο|[12] κομματίων εἰς Παναγίαν συνισταμένων τοῦ μέν ἐκ τριῶν|[13] στρεμμάτων, τοῦ δέ ἐξ ἡμίσεος καί γειτνιαζόντων τοῦ μέν ἔνθεν|[14] μέ χωράφιον τοῦ Νάνν(ου) Λιόνα καί ἔνθεν με τό τ(οῦ) Λάζου|[15] Στώϊκου, τοῦ δέ ἔνθεν μέ χωράφιον τοῦ Νάνν(ου) Πισλῆ καί |[16] ἔνθεν μέ τό τ(οῦ) Νάνν(ου) Κυριάκ(ου), ἑτέρου χωραφίου κειμένου|[17] εἰς θέσιν Γκομπλισιόστρατα ἐκ τριῶν στρεμμάτων καί γει-|[18]τνιάζοντος ἔνθεν μέν μέ χωράφιον τ(οῦ) Μῆκα Τιάλιου καί ἔν-|[19]θεν μέ τό τοῦ Παυσανί(ου) Πολυζ(ού)λη, μιᾶς

ἀμπέλ(ου) εἰς θέσιν|[20] Κυραμαργιό γειτνιαζούσης ἔνθεν μέ ἄμπελον Δ. Βλάχου|[21] καί ἔνθεν μέ χωράφιον τοῦ Στέφου Τσιπότη καί ἑτέρας ἀμ-|[22]πέλ(ου) εἰς Ἰσβορον γειτνιαζούσης ἔνθεν μέ ἄμπελον Κιτσούκ|[23] ἀλή καί ἔνθεν μέ τήν τοῦ Μήτρ(ου) Δασκάλ(ου), πάντων, λέγω,|[24] τούτων τῶν κτημάτων ἡ πρός ἐμέ πώλησις εἶνε οἰκονομική|[25] ἐπί τῷ ὅρῳ ἵνα διαθρέψω, περιθάλψω καί γηροκομήσω|[26] ἐφ' ὅρου ζωῆς αὐτόν τε καί τήν σύζυγόν τ(ου) καί μητέρα μ(ου)|[27] Μαρίαν. Ὀψέποτε δέ ἤθελον ἀθετήσει τήν ὑπόσχεσίν μου|[28] ταύτην ἡ πώλησις αὕτη νά εἶνε ἄκυρος. Διό ἐγένετο τόδε|[29] ὑπογραφέν παρ' ἐμοῦ, μαρτυρηθέν παρά τῶν κάτωθι|[30] ἀξιοπίστων μαρτύρων καί ἐπικυρωθέν καί παρά τῆς Α.|[31] Σεβασμιότητος τ(οῦ) Μητροπολίτ(ου) Σερβίων καί Κοζάνης Κυ-|[32] ρί(ου) Κωνσταντί(ου) ἐδόθη τῷ ἐνδιαφερομένῳ διά τά περαιτέρω.|[32]

Ἐν Κοζάνῃ τῇ 26ῃ Ἀπριλίου 1892 *Οἱ μάρτυρες* |[33]

Ἀθανάσιος Ν. Πισλῆ βεβαιῶ τά ἀνωτέρω » |[34]

3. Κώδικας Πρακτικών του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης των ετών 1890-1899

(φ.44-47 / Ημερ.: 12.10.1894 - Ένσταση εικονικότητας προικοσυμφώνου σε δίκη απόδοσης προίκας)

φ. 44-47 12.10.1894

‖ *Ἀπόφασις Μικτοῦ Δικαστηρίου τῆς Εὐφροσύνης Βασιλ. Μπήλα κατά Ἀργυρίου Σταμάτη* ‖

‖*Αὐξ. αρ. 26*‖ *Τό ἐν Κοζάνῃ ἑδρεῦον Ἐκκλησιαστικόν Μικτόν δι-|[1] καστήριον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Σερβίων καί Κοζάνης συγ-|[2] κείμενον ἐκ τοῦ ἐπιτροπεύοντος τήν Α. Σεβασμιότητα τόν Μη-|[3]τροπολίτην Σερβίων καί Κοζάνης Κ(ύριον) Κωνστάντιον αἰδεσι-|[4]μωτάτου Σακελλαρίου Ἰωάννου παρέδρους ἔχοντος τούς αἰδεσι-|[5] μωτάτους ἱερεῖς Ἀρχιμανδρίτην Μελέτιον, καί παπᾶ Γεώργι-|[6]ον καί τούς κ.κ. Νικόλαον Χαλκιᾶν καί Νικόλαον Ρώμπα-|[7]πα τήν νόμιμον ἀποτελοῦντας ἀπαρτίαν παρόντος καί τοῦ |[8]Γραμματέως αὐτοῦ Α. Παπαργυρούδη συνῆλθε τήν 12ην τοῦ |[9] μηνός (Ὀκτω)βρίου ἐ. ἔ. ἐν τῇ ἐπί τούτῳ ὡρισμένῃ αἰθούσῃ τῆς Ἱερᾶς|[10] Μητροπόλεως, ὅπως δικάσῃ καί ἀποφασίσῃ ἐπί τῆς ἐξῆς ὑποθέσεως:|[11] Ἡ Εὐφροσύνη Β. Μπήλα ἐξ Ἰωαννίνων προσωρινῶς δέ κάτοικος |[12] Κο-*

ζάνης Ἑλληνίς ὑπήκοος καί τά οἰκιακά μετερχομένη ἔργα|[13] δι' ἀγωγῆς αὐτῆς ὑπό ἡμερομηνία 7 (Ὀκτω)βρίου ἐ.ἔ. καί ἀριθ. Πρωτ.| [14] 507 ἐκτίθησιν ὅτι πρό πέντε περίπου ἐτῶν συζευχθεῖσα νομί-|[15]μως ἐν Ἰωαννίνοις τόν Ἀργύριον Σταμάτην κάτοικον Κοζάνης, Ὀθωμανόν ὑπήκοον καί τόν ἔμπορόν ἐπαγγελόμενον εἰσ-|[16]ήνεγκεν αὐτῷ λόγῳ προικός της συνῳδά τῷ ὑπό ἡμερομ. 9|[17] (Δεκεμ)βρίου 1889 προικοσυμβολαίῳ ἐγγράφῳ της φέροντι καί τήν ὑπο-|[18]γραφήν τούτου, ἑκατόν λίρας τοῖς μετρητοῖς καί τινα ἐνδύματα|[19] προικῷα ἀξίας τεσσαράκοντα λιρῶν ἤτοι ἓν Φουστάνι μεταξωτόν|[20] κεντημένον, ἕνα σάκκον βελουδένιον μέ γοῦναν σαμοῦρι, ἓν ἰδιαί-|[21] τερον μεταξωτόν φουστάνι μέ κατιφέ, μία πόλκα βελουδένια, ἕτερα|[22] δύο μεταξωτά, ἐξ ὧν τό ἓν μέ χάνδρα, πέντε φουστάνια μάλλινα,| [23] τρεῖς ῥόμπαις ἐξ ὧν αἱ δύο μπασμᾶ καί ἡ ἑτέρα μεταξωμάλλινος,|[24] ἓν νυκτικόν μάλλινον, ἓν στρῶμα μέ ὄψιν Ρωσσικῆς ἓν ἐφάπλω-|[25]μα μεταξωτόν, τρία προσκεφάλαια καί τέσσαρα σινδόνια,| [26] ἕνα πρόχουν μέ τήν λεκάνην, ἓν χάλκωμα καί δύο λέβητας|[27] μικρούς, ἓν σινί χάλκινον μέ ἑπτά πιάτα μέ τα καλύμματα|[28] αὐτῶν, δώδεκα εσώρουχα, ἔξ γελέκια ἄσπρα καί ἔξ μπασμᾶ,|[29] ἔξ φούσταις ἐξ ὧν ἡ μία μάλλινος καί αἱ ἕτεραι πέντε διάφοροι,|[30] δώδεκα ζεύγη περικνημίδας, ἑπτά ὑποκάμισα διπλᾶ διά δῶρα|[31] καί τρεῖς πύλους, προσέτι δέ καί ἓν ὡρολόγιον χρυσοῦν καί|[32] ἓν δακτυλίδιον ὡσαύτως καί ἐξητήσατο νά κληθῇ οὗτος,| [33] δικασθῇ καί ἐκδοθῇ ἀπόφασις, δι' ἧς νά ὑποχρεωθῇ ὁ ἐναγόμε-|[34] νος εἰς τήν ἀπόδοσιν αὐτῇ πάντων τῶν εἰρημένων προικῴων της.|[35] Τῆς ἀγωγῆς ταύτης παραπεμφθείσης ἁρμοδίως ἐνώπιον τοῦ δι-|[36] καστηρίου τούτου καί μετά τήν νόμιμον προδικασίαν εἰσ-|[37]αχθείσης ὑπό συζήτησιν κατά τήν σημερινήν συνεδρίαν παρέ-|[38](στ)η ἡ ἐνάγουσα αὐτοπροσώπως, τοῦ ἐναγομένου μή παραστάν-| [39] τος, αλλά δι' ἀναφορᾶς αὐτοῦ ὑπό ἡμερομηνίαν 11 (Ὀκτω)βρίου|[40] καί ἀριθ. Πρωτ. 506 ἐξαιτησαμένου τήν ἀναβολήν τῆς|[41] δίκης, ἅτε ἕνεκα κατεπειγούσης οἰκογενειακῆς του ὑποθέσε-|[42]ως ἀδυνατοῦντος παραστῆναι εἰς τό δικαστήριον, ὅπερ ἐν-|[43]έκρινεν ἵνα ἀναβληθῇ ἡ δίκη διά τήν προσεχῆν συνεδρίαν|[44] 17ην τοῦ παρόντος μηνός (Ὀκτω)βρίου δηλωθείσης καί τῷ ἐναγομένῳ τῆς δικασίμου, καθ' ἣν τοῦ δικαστηρίου ἀποτελουμένου|[45] ἐκ τοῦ ἐπιτροπεύοντος τήν Α. Σεβασμιότητα τόν Μητρο-|[46]πολίτην Σερβίων καί Κοζάνης Κ(ύριον) Κωνστάντιον αἰδεσιμωτά-|[47] του Σακελλαρίου Ἰωάννου προέδρου καί τῶν τακτικῶν αὐ-|[48]τοῦ μελῶν αἰδεσιμωτάτων ἱερέων Ἀρχιμανδρίτου Μελετί-ου|[49] καί παπᾶ Γεωργίου καί τῶν κ.κ. Νικολάου Χαλκιᾶ καί |[50] Μιχαήλ Παπᾶ Κωνσταντίνου παρόντος καί τοῦ Γραμματέως|[51] αὐτοῦ Α. Παπαργυρούδη εἰσήχθη καί αὖθις ἡ προκειμένη ὑπό-|[52]θεσις τῆς Εὐφροσύνης Βασιλείου Μπήλα παρα(στ) άσης αὐτοπροσώ-|[53]πως καί τοῦ Ἀργυρίου Γ. Σταμάτη πρώην συζύγου αὐτῆς μή |[54] παραστάντος οὔτε αὐτοπροσώπως, οὔτε δι' ἀντιπροσώπου του.| [55] Ἡ ἐνάγουσα παρα(στ)ήσασα εἰς τό δικα-

στήριον τήν δυσχερῆ|[56] θέσιν, εἰς ἥν εὑρίσκεται κατοικοῦσα ἐν ξένῃ οἰκίᾳ καί|[57] ἀναγκαζομένη, ἵνα ἐπισπεύσῃ τήν εἰς Ἰωάννινα μετάβα-|[58]σίν της, ἕνεκα τοῦ ἐπί θύρας εὑρισκομένου χειμῶνος ἐξητή-|[59]σατο, ἵνα δικασθῇ ἡ ὑπόθεσις ἐρήμην καί ἐκδοθῇ ἡ σχε-|[60]τική περί ἀποδ<όσ>εως τῶν προικώ-ων της ἀπόφασις κ(αί) κηρυχθῇ |[61] αὕτη προσωρινῶς ἐκτελεστή. Τό δικαστήριον διασκεψάμενον|[62] ἀπεφάσισε τήν ἀναβολήν τῆς δίκης καί τήν διά τελευταίαν φοράν|[63] κλήτευσιν τοῦ ἐναγομένου, ὅπως παρα(στ)ῇ τήν προσεχῆ συνεδρίαν|[64] 19ην τοῦ παρόντος μηνός (Ὀκτω)βρίου, καθ' ἥν τοῦ δικαστηρίου ἀπο-|[65] τελουμένου ἐκ τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς Α. Σεβασμιότητος αἰδε-|[66] σιμωτάτου Σακελλαρίου Ἰωάννου προέδρου καί τῶν τακτικῶν|[67] αὐτοῦ μελῶν αἰδεσιμωτάτων ἱερέων Ἀρχιμανδρίτου Μελε-|[68] τίου καί παπᾶ Γεωργίου καί τῶν κ.κ. Νικολάου Χαλκιᾶ|[69] καί Μιχαήλ Παπᾶ Κωνσταντίνου εἰσήχθη καί αὖθις ἡ ὑπό-|[70] θεσις τῆς Εὐφροσύνης Βασιλείου Μπήλα καί τοῦ πρώην|[71] συζύγου αὐτῆς Ἀργυρίου Σταμάτη παραστάντων ἀμφο-|[72] τέρων αὐτοπροσώπως. Κ(αί) ἡ μέν ἐνάγουσα ἀναπτύξα-|[73]σα τά ἐν τῇ ἀγωγῇ της ἐζήτησεν ὅ,τι καί δι' αὐτῆς,|[74] ὁ δέ ἐναγόμενος ἀρνηθείς τά ἐν τῇ ἀγωγῇ τῆς ἐναγούσης|[75] ἐδήλωσεν, ὅτι ὅσον καί ἄν ἔχῃ τήν ὑπογραφήν του ἐν τῇ|[76] ἰδιαιτέρᾳ πράξει τῇ ἐπισυνημμένῃ τῷ προικοσυμφώνῳ,|[77] ὡς καί ἐν αὐτῷ τούτῳ, διαλαμβάνοντι τήν παραλαβήν τοῦ|[78] τραχώματος καί λοιπῶν προικῶν, οὐχ ἧττον οὐδ' ὀβολόν|[79] ἐκ τούτων ἔλαβε, καί τοῦτο βεβαιοῖ ἰδιαίτερον ἔγγραφον|[80] τοῦ πρώην πενθεροῦ του εὑρισκόμενον εἰς Ἰωάννινα πα-|[81]ρά τῷ ἀδελφῷ του Σωτηρίῳ δι' οὗ ὁ ἐν λόγῳ πενθερός αὐτοῦ|[82] κηρύττει τό προικοσύμφωνον εἰκονικόν διαπι(στ)ῶν, ὅτι δέν|[83] ἐμέτρησεν αὐτῷ χρήματα καί ἐζήτησε προθεσμίαν, ὅπως|[84] γράψῃ τῷ ἀδελφῷ του περί τῆς ἀπο(στ)ολῆς τοῦ ἐγγράφου τού-|[85] του. Ἡ ἐνάγουσα ἀπαντῶσα ἠρνήθη τήν ὕπαρξιν τοιού-|[86]του ἀποδοῦσα τόν ὅλως ἀνυπόστατον αὐτοῦ ἰσχυρισμόν|[87] εἰς τήν κακήν του πρόθεσιν πρός παράτασιν μόνον τῆς|[88] ὑποθέσεως καί ἐζήτησε τήν ἀπόρριψιν τῆς προτάσεως|[89] αὐτοῦ ταύτης. Τό δικαστήριον παρέσχε τήν αἰτηθεῖσαν|[90] ὑπό τοῦ ἐναγομένου προθεσμίαν ἀναβαλόν τήν συζή-|[91]τησιν τῆς ὑποθέσεως ταύτης τήν πρώτην δικάσιμον με-|[92]τά δέκας ἑπτά ἡμέρας ἀπό σήμερον ἐν τῷ δια(στ)ήματι|[93] τῶν ὁποίων ὑποχρεοῦται νά φροντίσῃ περί τῆς προσαγωγῆς|[94] τοῦ προμνησθέντος ἐγγράφου. Τῆς ὡς ἄνω ὁρισθείσης προθεσμίας|[95] παρελθούσης καί τοῦ δικαστηρίου συνελθόντος εἰς συνεδρίαν τήν|[96] 9ην τοῦ μηνός Νοεμβρίου καί ἀποτελουμένου ὑπό τοῦ ἀντι-|[97] προσώπου τῆς Αὐτοῦ Σεβασμιότητος αἰδεσιμωτάτου Σακελλα-|[98]ρίου Ἰωάννου προέδρου καί τῶν τακτικῶν αὐτοῦ μελῶν|[99] αἰδεσιμωτάτων ἱερέων Ἀρχιμανδρίτου Μελετίου καί |[100] παπᾶ Γεωργίου καί τῶν κ.κ. Νικολάου Χαλκιᾶ καί|[101] Μιχαήλ Παπᾶ Κωνσταντίνου τήν νόμιμον ἀποτελούντων|[102] ἀπαρτίαν παρόντος καί τοῦ Γραμματέως αὐτοῦ Α. Πα-|[103]παργυρούδη εἰσήχθη καί αὖθις ἡ ὑπόθεσις

τῆς Εὐφροσύ-|[104]νης Βασιλείου Μπήλα καί τοῦ πρώην συζύγου της Ἀργυ-|[105]ρίου Γ. Σταμάτη ἀμφοτέρων παραστάντων αὐτοπροσώπως.| [106] Ἐρωτηθείς δέ ὁ ἐναγόμενος ὑπό τοῦ προέδρου, ἄν ἔφερε|[107] τό σχετικόν ἔγγραφον τοῦ πρώην πενθεροῦ του τό κη-|[108]ρύττον εἰκονικόν τό προικοσύμφωνον, ὡς ὑπέσχετο, πα-|[109]ρουσίασεν ἀντί τούτου ἐπιστολήν τοῦ ἀδελφοῦ του Σωτη-|[110]ρίου ἐξ Ἰωαννίνων, δι' ἧς δηλοῖ ἐκεῖνος, ὅτι τό ζητούμενον|[111] ἔγγραφον εὑρίσκεται εἰς τό κιβώτιον τοῦ μακαρίτου αὐ-|[112]ταδέλφου των Θεοδώρου, ὅπερ ἀδυνατεῖ, ἵνα μόνος ἀνοίξῃ|[113] ἐάν μή μεταβῇ καί ὁ ἐναγόμενος ἐκεῖ. Ἡ ἐνάγουσα καί αὖ-|[114]θις ἀντέκρουσε τά ὑπό τοῦ ἐναγομένου λεχθέντα ἀντιτά-|[115]ξασα ὅτι οὗτος μετά τόν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ του Θεοδώρου|[116] μετέβη εἰς Ἰωάννινα, ὅτι δέν ἦτο δυνατόν νά μή ἤνοιξαν τό|[117] κιβώτιον τοῦ ἀποθανόντος, ἀφ' οὗ τοσαῦτα πολύτιμα, ὡς|[118] λέγει, πράγματα ἐνυπῆρχαν ἐν αὐτῷ, περιττή δέ ἤδη ἡ εἰς|[119] τά ἐκεῖ μετάβασις πρός ἀποσφράγισιν τούτου, ἀφ' οὗ ἀμέσως|[120] μετά τόν θάνατον τούτου μετέβη ἐκεῖσε καί διέμεινε μέχρι| [121] παρελθόντος Ἰουνίου, καί ἐζήτησεν αὖθις νά ἐκδοθῇ ἡ ἐπί|[122] τούτῳ περί ἀποδόσεως τῶν προικῴων ἀπόφασις καί κη-|[123]ρυχθῇ αὕτη προσωρινῶς ἐκτελεστή, καθ' ὅσον ἐκ τῶν χρημά-|[124] των τούτων ἐξαρτᾶται ἡ τοῦ μέλλοντος αὐτῆς ἐξασφάλισις|[125] ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δέ διότι ἀπελθοῦσα γυμνή ἐκ τοῦ οἴκου|[126] τοῦ πρώην συζύγου της ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην, ἵνα τῇ ἀποδο-|[127] θῶσι τά παρ' αὐτῷ σωζόμενα ἐνδύματα. Τό δικαστήριον|[128] ἀπεφήνατο, ὅπως μεταβῶσι πραγματογνώμονες καί ἐκτιμή-|[129]σωσι τά σωζόμενα ἐνδύματά της διορισθέντες ὡς τοιοῦτοι ὁ |[130] ἐκ τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου αἰδέσιμος παπᾶ Γεώργιος, ὁ Γραμ-|[131]ματεύς αὐτοῦ Α. Παπαργυρούδης καί ὁ Γεώργιος Μούκας μουχ-|[132]τάρης μέ τήν ἐντολήν, ὅπως ὑποβάλωσι τῷ δικαστηρίῳ τό πό-|[133] ρισμα τῆς ἐκτιμήσεως αὐτῶν τήν προσεχῆ συνεδρίαν 14[ην] |[134] Νοεμβρίου ε. ἔ., καθ' ἣν συνελθόντος τοῦ δικαστηρίου εἰς τα- |[135]κτικήν συνεδρίαν ἐν τῇ ἐπί τούτῳ ὡρισμένῃ αἰθούσῃ τῆς |[136]Ἱερᾶς Μητροπόλεως καί ἀποτελουμένου ἐκ τοῦ ἀντιπρο-|[137]σώπου τῆς Α. Σεβασμιότητος τοῦ Μητροπολίτου αἰδεσιμω-|[138]τάτου Σακελλαρίου ἰωάννου καί τῶν τακτικῶν αὐτοῦ|[139] μελῶν αἰδεσιμωτάτου παπᾶ Γεωργίου καί τῶν κ.κ. Νι-|[140]κολάου Χαλκιᾶ κ(αί) Μιχαήλ Παπᾶ Κωνσταντίνου ἀνεγνώσθη ἔκ-|[141]θεσις τῶν πραγματογνωμόνων, δι' ἧς ἐκθέτουσιν, ὅτι συνῳδά |[142] τῇ ἀνατεθείσῃ αὐτοῖς ἐντολῇ μεταβάντες πρός ἐκτίμη-|[143]σιν τῶν σωζόμενων ἐνδυμάτων ἀπήντησαν ἀδικαιολόγητον|[144] παρά τῷ ἐναγομένῳ δυστροπίαν, ἀρνηθέντι, ἵνα προσαγάγῃ|[145] ταῦτα ἐνώπιον αὐτῶν ἐπί τούτῳ μεταβάντων εἰς τήν|[146] κατοικίαν του, μεθ' ὅ προσκληθέντων ἀμφοτέρων τῶν δια-|[147]δίκων καί ἐρωτηθέντων, ἄν ἔχωσι νά προσθέσωσί τι ἀπήν-|[148]τησαν ὅτι ἐξήντλησαν τό θέμα τῆς συζητήσεως αὐτῶν καί|[149] οὐδέν ἕτερον ἔχουσι νά προσθέσωσι, τοῦ ἐναγομένου δέ ἐπι -|[150] βεβαιώσαντος τά γρα-

φόμενα τῶν πραγματογνωμόνων|[151] ἐκηρύχθη τό πέρας τῆς συζητήσεως ἐπί τῆς ὑποθέσεως ταύτης.|[152]

Τό δικαστήριον τοίνυν διελθόν τήν δικογραφίαν καί|[153]
πάντα τά σχετικά πρακτικά.|[154]
Συζητῆσαν και διασκεψάμενον κατά νόμον|[155]

Ἐπειδή μετά τήν λύσιν τοῦ γάμου διά διαζυγίου ἐξ ὑπαι-|[156] τιότητος τοῦ ἀνδρός ἡ προίξ ἐπιστρέφει εἰς τήν σύζυγον|[157] (Ἁρμεν.Βιβλ.Δ.τιτλ. ιε.14).|[158]

Ἐπειδή κατά τό προσαχθέν ἐπί δικαστηρίῳ προικοσύμφωνον,|[159] φέρον τήν ὑπογραφήν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἐναγομένου, ἥν δέν|[160] ἠρνήθη οὗτος, ὀφείλει ἀποδοῦναι τῇ ἐναγούσῃ τό δοθέν αὐ-|[161]τῷ τράχωμα ἐξ ἑκατόν λιρῶν καί τεσσαράκοντα λιρῶν| λόγῳ ἐνδυμάτων.|[162]

Ἐπειδή ἡ ἔνστασις τοῦ ἐναγομένου ὅτι τό προικοσύμφω-|[163]νον εἶνε εἰκονικόν, καί ὅτι ἔχει ἔγγραφον τοῦ πρώην πεν-|[164]θεροῦ του δι' οὗ βεβαιοῦται, ὅτι δέν ἐμέτρησεν αὐτῷ χρή-|[165]ματα εἶνε ἀπορριπτέα καθ' ὅσον μετά τήν σύνταξιν|[167] προικοσυμβολαίου, δι' οὗ τῷ ἐδόθη ἡ ὑπόσχεσις προικός.|[168] ἐξέδοτε ἴδιον ἔγγραφον ὑπό ἡμερομηνίαν 9 Αὐγού(στ)ου|[169] 1890 καί ἀριθ.Πρωτ.1775 ὁμολογῶν δι' αὐτοῦ, ὅτι|[170] παρέλαβε τήν προῖκα, ἑπομένως δέν δικαιοῦται|[171] κινηθείσης ἀγωγῆς κατ' αὐτοῦ περί ἀποδόσεως προι-|[172]κός, νά ἀποκρούσῃ αὐτήν διά τῆς ἀρνητικῆς ἀπαντήσεως, ὅτι δέν παρέλαβε τήν προῖκα, διότι ἡ με-|[173]τά προηγηθέν προικοσύμφωνον ὁμολογία του πε-|[174]ρί λήψεως τῆς προικός ἀποτελεῖ κατ' αὐτοῦ|[175] πλήρη ἀπόδειξιν ἀποκλείουσαν πᾶσαν ἀνταπό-|[176]δειξιν, Κωδ.[4-30]14.1, οὐχ ἧττον ἐδόθη αὐτῷ προ-|[177] θεσμία δεκαεπτά ἡμερῶν πρός προσαγωγήν τοῦ|[178] ἐν λόγῳ ἐγγράφου, ὅπερ ὅμως δέν ἔφερεν, ἀλλ' ἀντί τούτου|[179] ἐπι(στ)ολήν τοῦ αὐταδέλφου του Σωτηρίου, μαρτυροῦντος περί τῆς ὑπάρξεως τοιούτου ἐγγράφου ἐν|[180] τῷ κιβωτίῳ τοῦ μακαρίτου ἀδελφοῦ των, ἡ μαρτυ-|[181] ρία τοῦ ὁποίου δέν εἶνε δυνατόν νά ληφθῇ ὑπ'|[182] ὄψιν.|[183]

Ἐπειδή ἐκτός τούτων καί τό ὑπό ἡμερομηνίαν|[184] 1ης Νοεμβρίου ἐ. ἔ. κ(αί) ἀριθ.Πρωτ. 1222 πι(στ)οποιητικόν|[185] πολιτῶν τινων Ἰωαννίνων τῶν καί ἐν τῷ προικοσυμφώ-|[186] νῳ ὡς μαρτύρων ὑπογεγραμμένων διαπι(στ)οῖ, ὅτι ὁ ἐναγό-|[187]μενος ἔλαβε τό ἐν τῷ προικοσυμβολαίῳ ἐγγράφῳ δια-|[188]λαμβανόμενον ποσόν.|[189]

Ἐπειδή ὄντως ἡ ἐνάγουσα ἀπεπέμφθη τῆς οἰκίας τοῦ ἐναγομέ-|[190] νου χωρίς νά λάβῃ οὐδέ τά ἀπολύτως ἀναγκαῖα αὐτῇ ἐνδύματα.|[191] διατελοῦσα ἤδη γυμνή σχεδόν καί ὑπό τοῦ ψύχους κατατρυ-|[192]χομένη ἑπομένως ἐπείγει ἡ ἀπόδοσις αὐτῶν.|[193]

Ἐπειδή ἐκ τῶν χρημάτων τούτων ἐξαρτᾶται ἡ ἀποκατά-|[194]στασις αὐτῆς, τοῦ χρόνου δέ παρερχομένου αὕτη ἀποβαίνει ἀδύνατος.|[195]

Ἐπειδή κατά ταῦτα δικαία ἐ(στ)ίν ἡ ἀγωγή αὐτῆς μεθ' |[195] ὅλων τῶν αἰτήσεών της.|[196]

Ἐπειδή τά δικαστικά τέλη ἐπιβαρύνουσι τόν ἠτ- | [197]*τώμενον τῶν διαδίκων.* | [198]

Διά ταῦτα | [199]

Δικάζον κατ' ἀντιμωλίαν καί ἀποφασίζον παμ- | [200] *ψηφεί.* | [201]

Δέχεται τήν ὑπό ἡμερομ. 7[ης] (Ὀκτω)βρίου ἐ.ἔ. καί ἀριθ. | [202] *Πρωτ. 507 ἀγωγήν τῆς ἐναγούσης.* | [203] *ὑποχρεοῖ τόν ἐναγόμενον εἰς τήν πρός τήν ἐνάγουσαν κατα-* | [204]*βολήν α) λιρῶν Ὀθωμ. ἑκατόν ἀπέναντι δοθέντος αὐτῷ τρα-* | [205] *χώματος β) Εἰς τήν ἀπόδοσιν αὐτῇ τῶν ἐν τῇ ἀγωγῇ ἀνα-* | [206] *φερομένων προικῴων ἐνδυμάτων αὐτουσίων ἤ τοῦ ἀντιτίμου* | [207] *αὐτῶν ὁρισθέντος εἰς λίρας Ὀθωμ. τεσσαράκοντα. ἔτι δέ καί εἰς* | [208] *τήν καταβολήν τῶν δικαστικῶν ἐξόδων καί τελῶν ἀνιόν-* | [209] *των εἰς γρόσια [ ].* | [210]

Κηρύσσει τήν παροῦσαν ἀπόφασιν προσωρινῶς ἐκ- | [211]*τελεστήν.* | [212]

Ὁ πρόεδρος *Τά μέλη* | [213]
καί Α.Α. » *Γεώργιος ἱερεύς* | [214]
Σακελλάριος Ἰωάννης » *Νικόλαος Χαλκιᾶς* | [215]
» | [216]

ἡ Γνώμη μου εἶνε νά ὁρισθῇ προ- | [217]
σωρινή ἐκτέλεσις μόνον διά τά | [218]
ἐνδύματα. Μιχαήλ Παπακων(σταντίνου) | [219]
Νικόλαος Γ. Ρόμπαπα | [220]

4. Κώδικας Πρακτικών Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης των ετών 1900 -1913

(Σελ. 1-2 / Ημερ. 12.5.1900 - Ένσταση εικονικότητας χρηματικού ποσού σε προικοσύμφωνο)

Σελ. 1-2 12.5.1900

|| *Ἀριθ. Πρακτ. 1* || *Συνεδρίασις της 12 Μαΐου 1900* | [1]

Προεδρεύοντος τοῦ Μικτοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαστηρίου τῆς Ἱερᾶς | [2] *Μητροπόλεως Σερβίων καί Κοζάνης τῆς Α. Σεβ. τοῦ Μητροπολίτου Σερ-* | [3] *βίων κ(αί) Κοζάνης Κ(υρίου) Κωνσταντίου. παρέδρους ἔχοντος τούς αἰδεσιμωτάτους* | [4] *ἱερεῖς ἀρχιμανδρίτην Μελέτιον καί Γεώργιον Σπανδωνῆν καί τούς* | [5] *κ.κ. Νικόλαον Ι. Χαλκιᾶν καί Θωμᾶν Ι. Τιάλιου. τήν νόμιμον ἀποτελ(οῦ)ν-* | [6]*τας ἀπαρτίαν παρόντος καί τοῦ Γραμματέως αὐτοῦ Ἀστερ. Παπαργυ-* | [7]*ρούδη εἰσήχθη καί αὖθις ἡ ὑπόθεσις τῆς Ἄννης*

Σιόζιου Βαρβούτη κατά |[8]*Σπύρου Χαρ. Γκούτζιου ἐπί ἐξασφαλίσει προικός, ἡ ἀπόφασις τῆς ὁ-* |[9] *ποίας ἀνεβλήθη τήν προσεχή συνεδρίαν.* |[10]
Εἶτα ἐξεφωνήθη καί αὖθις ἡ ὑπόθεσις τοῦ Νικολάου καί Λίνας Ι. | *Κουροῦ...* |[11]
Εἶτα ἐξεφωνήθη ἡ ὑπόθεσις τῆς Αἰκατερίνης χήρας Λαζάρου Μάτσ(ου) |[25] *τό γένος Τσιτσικλῆ κατά Νέστορος καί Ἰωάννου Γ. Μάτσ(ου), Μαρίας* |[26] *Ἐμ. Β(ου)λγαροπούλ(ου), Ματιῶς Δ. Σιντ(ου)κᾶ καί Βασιλικῆς χήρας Τα-* |[27] *νῆ ἁπασῶν τό γένος Μάτσ(ου).* |[28]

|| *Αἰκατερίνη* || *Ἡ ἐνάγουσα δι' ἀγωγῆς αὐτῆς ὑπό ἡμερομ. 5. Μαΐ(ου) ἐ. ἔ. καί ἀριθ.* |[29]

|| *χήρα Λαζά-* || *Πρωτ. 169 ἐκτίθησιν ὅτι πρό δέκα καί ἐννέα ὡς ἔγγιστα ἐτῶν συζευ-* |[30]

|| *ρ(ου) Μάτσ(ου)* *χθεῖσα νομίμως τόν Λάζαρον Γ. Μάτσ(ου), ὀθωμανόν ὡς αὐτως ὑπήκοον* |[31] ||

|| *κατά* || *καί κάτοικον Κοζάνης, συνεισηνέγκατο ἐν τῇ συζυγικῇ αὐτῆς οἰκίαν* |[32]

|| *κληρονό-* || *μετρητά ἐνδύματα καί ἄλλα προικῶα ἀξίας τεσσάρων χιλιάδων* |[33]

|| *μων Λαζά-* || *ὀκτακοσίων εἴκοσι τριῶν γροσίων, ὅτι πρό ἑνός καί ἡμίσεως ὡς* |[34]

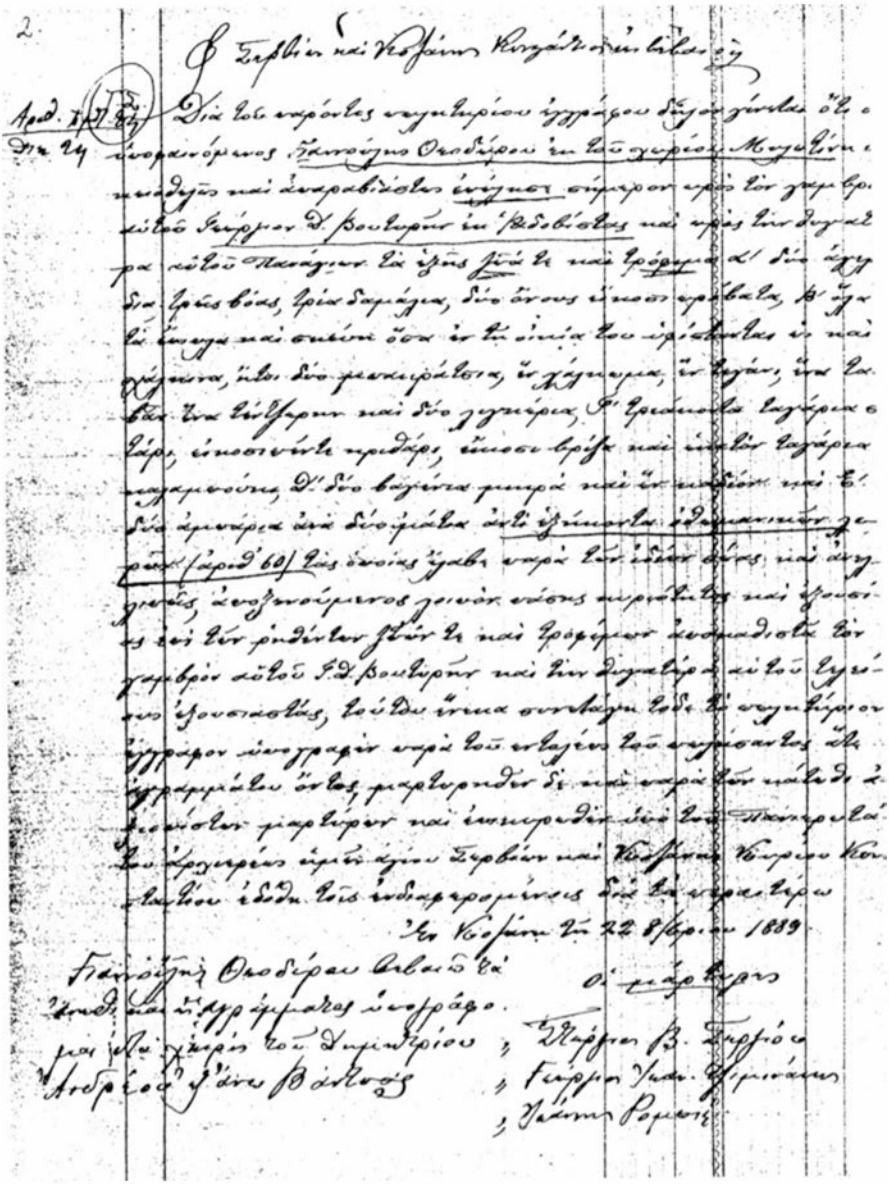
|| *ρ(ου) Μάτσ(ου)* || *ἔγγιστα μηνός ὁ σύζυγός της συνεπείᾳ σοβαρᾶς νόσου ἀπεβίωσεν ἐγκα-* |[35] *ταλείπων αὐτήν χήραν, τῶν δύο τέκνων των προαποβιωσάντων αὐτοῦ* |[36] *καί ἐξῃτήσατο νά κλητευθῶσιν οἱ κληρονόμοι τοῦ μακαρίτ(ου) συζύγου της* |[37] *Νέστωρ καί Ἰωάννης Γ. Μάτσ(ου), Μαρία Ἐμ. Β(ου)λγαροπ(ού)λου, Ματιώ Δ. Σιντ(ου)κᾶ* |[38] *καί Βασιλική χήρα Τανῆ, δικασθῶσι καί ἐκδοθῇ ἀπόφασις διά τῆς ὁ-* |[39] *ποίας νά ὑποχρεωθῶσιν εἰς τήν ἀπόδοσιν τῆς ἐκ 4.823 γροσίων προικός αὐ-* |[40] *τῆς. Τῆς ἀγωγῆς ταύτης παραπεμφθείσης ἁρμοδίως ἐνώπιον τοῦ Δικαστη-* |[41] *ρίου τούτου καί μετά τήν νόμιμον προδικασίαν εἰσαχθείσης ὑπό συζήτησιν* |[42] *κατά τήν σημερινήν συνεδρίαν, παρέστησαν ἀμφότερα τά διάδικα* |[43] *μέρη αὐτοπροσώπως. Καί ἡ μέν ἐνάγουσα ἐπανέλαβε τά ἐν τῇ ἀγωγῇ της* |[44] *ἐξαιτησομένης ὅ,τι καί δι' αὐτῆς. Οἱ δέ ἐναγόμενοι ἀντικρούοντες* |[45] *τήν ἀγωγήν αὐτῆς ἐδήλωσαν ὅτι κατά τήν τέλεσιν τοῦ γάμου των μετρη-* |[46] *τά δέν ἐδόθησαν καί ὅτι τό ἐν τῷ προικοσυμφώνῳ ἀναγραφέν κον-* |[47] *δύλιον τῶν μετρητῶν τυγχάνει εἰκονικόν, ὅτι ἡ ἐνάγουσα δέν παρε-* |[48] *δέχθη νά διανεμηθῇ ἡ περιουσία τοῦ μακαρίτου, τῆς ὁποίας ἐσφρα-* |[49] *γισμένης οὔσης παρ' αὐτῶν, ἀγνοεῖται ἡ τύχη της, διότι καθ' ἃς ἔ-* |[50] *χουσι πληροφορίας ἡ ἐναγομένη εἰσέρχεται καί ἐξέρχεται ἐν* |[51] *τῷ δωματίῳ ἐν ᾧ τυγχάνει ἐγκεκλεισμένη ἡ περιουσία τοῦ μακαρίτ(ου).* |[52] *καί ὅτι παραδέχονται νά ἀποδώσ(ουσι) τήν προῖκα αὐτῆς ἐκ τῆς* |[53] *ἀπομεινάσης περιουσίας.*

Τό δικαστήριον διασκεψάμενον κατε-|[54]*δίκασε τούς ἐναγομένους, ἵνα ἀποδώσωσι τήν προῖκα τῆς ἐνα-*|[55]*γούσης, συνισταμένην ἐκ τοῦ ποσοῦ 4823 γροσίων εἰς λίρας 108*|[56] *συνῳδᾶ τῷ προικοσυμφώνῳ αὐτῆς, ὡς καί εἰς τήν καταβολήν τῶν δι-*|[57] *καστικῶν ἐξόδων, ἀνιόντων εἰς γρόσια [ ]*|[58]

ὁ πρόεδρος *Τά μέλη*|[59]
οἰκονόμος Ἰωάννης » *Ἀρχιμανδρίτης Μελέτιος*|[60]
» *Γεώργιος ἱερεύς*|[61]
» *Νικόλαος Ι. χαλκι(ιᾶς)*|[62]
» *Δ. Μικρ(οῦ)*|[63]

Κριτικά σημεία που χρησιμοποιήθηκαν στη μεταγραφή

|[1] = αρίθμηση ανά στίχο κειμένου
||αβγδ|| = γράμματα, λέξεις, σημειώσεις στο περιθώριο
[ ] = γράμματα που λείπουν και δεν μπορούν να υπολογιστούν
(αβγδ) = ανάλυση βραχυγραφιών
[[αβγδ]] = γράμματα που διαγράφηκαν από τον γραφέα
..... = γράμματα δυσανάγνωστα
<αβγδ> = γράμματα ή λέξεις που παραλείφθηκαν από τον γραφέα και συμπληρώνονται

Κώδικας «Πρακτικά Δημογεροντίας. Διαθήκαι. Πωλητήρια. 1882-1899. Διάφορα» Σελ. 2 (αριθμ. πρωτ. 84/24/22.10.1889). Εικονική αγοραπωλησία ζώων, ζωοτροφών και λοιπών κινητών πραγμάτων.

SUMMARY

A. G. PALIOU: *Fictitious contracts in Kozani during the 19th century*

The will, as an internal element, is not important in the eyes of the law unless it is stated in one way or another. In that case, it affects and binds on the declaring parties. The will is a major producing cause to achieve a desired legal result and its expression is the legal fact to produce this result. Therefore, there is neither a contract without a declaration of will, nor a legal effect without the coincidence of the will and its declaration. The conflict between will and its declaration is -in modern terms- a defect of the above mentioned contract and when is made on purpose it invalidates this contract as being fictitious and void. Fictitiousness was not unknown in Byzantine-roman law or during the period of post-Byzantine law.

In this paper we attempt to outline the various manifestations of voluntary divergence between will and its declaration in contracts of the 19th century in Kozani (a town of Western Macedonia, Greece with about 70.000 residents today). We draw the relevant documentation out of records of two Codes of the Metropolis of Kozani concerning the period between the years 1849-1868 and 1875-1889, one Code with several legal documents concerning the period 1882-1899 and two Codes of the Mixed Ecclesiastical Court (MEC) of Kozani concerning the years 1893-1900 and 1900-1913 (unpublished yet except the 1st one).

The expressions "*voluntarily and inviolably*", "*he confessed with his own lips*" or simply "*he confessed*" in almost every document are an indication that the statement (confession) of the free will to draw up a contract was closely connected to the securing the validity of it. Every contract seems to be drawn up in concordance with the will of the parties concerned, aiming to a legal purpose which at the same time was the cause of the contract. Therefore, it is not always easy to discern if the statement represented indeed the true will of the parties.

In other cases, the voluntary divergence between will and statement is quite clear and is flatly framed in the corresponding minutes of court, as in a document dated 13.2.1888 in the Code 1875-1889 (p.267) where it is mentioned that the seller of an arable field, Fotini Gliofa, "*gave*" the buyer Kotias Baziaki a promissory note of 13½ ottoman lire "*fictitiously signed*" by her and her son Mitros "*as a pledge*" until they would reach to an agreement for the "*tapu deed*"; then Kotias had to return it to the seller.

Very interesting are four more documents in the Code of the years 1882-

1899 concerning on the one hand a deed of purchase (document numbered 84/24/22.10.1889, p.2 in Code) and on the other, statements suggestive of fictitious deeds of purchase (documents numbered 85/25/ 22.10.1889- p.3, 41/84/12.3.1891- p.100 and 225/140/26.4.1892- pp.181-182 in Code). As a mark, we just have to mention two of them: According to the first one document (numbered 84/24/22.10.1889), Giannoulis Theodorou sold "*voluntarily and inviolably*" to his son in law George Voutiris and to his daughter Panagio his flock, cattle feeds, several furniture, house utensils and other property for 60 lire, sum which the vendees gave to him "*all safe*" and the seller "*alienates all his rights on the transferred property and appoints his son in law and his daughter perfect masters of it*". However, the next document (numbered 85/25/ 22.10.1889), is a statement of the above mentioned vendee declaring that the above deed of purchase is not real but fictitious, issued for the purpose of nursing the seller and his wife during their old age. All the more, it was provided that in case the seller's son in law evaded his obligations, he had to leave his father in law's house "*abandoning everything mentioned in the contract*" and getting only 10 lire for his services so far. Also, if the buyer was going to evade his obligations in the year following the statement, the same buyer had to leave the house, getting nothing, not even those 10 lire.

The clear and explicit statement of fictitiousness shows us, among others, that the relevant (fictitious) contract was drawn up in full knowledge and agreement of the parties. The fictitious contracts were not concluded with intention to deceive third parties but to cover other non formal agreements, maybe as a way to exercising pressure between the parties or in return for some services such as nursing the aged parents. Both fictitious contract and statement of fictitiousness were registered in the ecclesiastical minute - books. Public statement and registration seem to affect the consciousness of the interested parties as a moral and religious commitment to keep their word and also as a powerful juridical documentation about the validity of each legal action, so that every agreement could not be disputed in a future time. It appears that both statements produced legal results and that he who kept his promise, had the right to demand the fulfillment of the other party's obligation.

Two more records of the Mixed Ecclesiastical Court (documents numbered 26/ 12.10.1894, l.44-47 in Code of the years 1890-1899 and 1/12.5.1900 pp.1-2 in Code of the years 1900-1913) concerning the return of dowry trials where the defendants claimed that the marriage contracts were fictitious, inform us that whoever concerned had the right to dispute a contract or any other legal action for fictitiousness as long as he had and was able to prove a legitimate interest, which obviously consisted of the financial loss the interested party would suffer from a fictitious transaction. It seems that

the court valued the substantial proof of documentary evidence and it did not investigate if the presumed fictitious marriage contracts were drawn up by fraud but it confined the proof to whether there was true will to draw up those contracts.

The above information the researched archives provided, allow us to estimate that in Kozani of 19th century the fictitious contracts and generally legal transactions were neither unusual nor prohibited. Fictitious contracts not only were binding on the parties as a matter of moral order but they also had a legal force because the ecclesiastical authorities validated them. They generally served a particular purpose and especially to secure the execution of a non formal agreement. In our cases, the fictitious sales seemed to serve the exclusion of excessive financial or property claims in return of some services such as nursing of aged parents. The defect of fictitiousness does not appear to deprive the contract from any legal consequence, but on the contrary, despite the fictitiousness, it produced a legal result, which could be reversed by the will of the parties. On this basis, we could note that both the fictitious contracts and the statements of fictitiousness are an indirect indication of a wide implementation of some basic principles of contract law, the principles of contractual freedom and of respecting contracts (*pacta sunt servanda*).-

Keywords: Kozani– fictitiousness – contract – fictitious – will/desire – declaration – statement – conflict - sale – agreement - nursing aged parents.

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- Ηλίας Ν. ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ, Διευθυντής Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (ΚΕΙΕΔ)
- Μαρία ΓΙΟΥΝΗ, Καθηγήτρια Ιστορίας Δικαίου Τμήματος Νομικής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης (ΔΠΘ)
- Hylkje de JONG, Assistant Professor at the Faculty of Law, Department of Legal Theory and Legal History, Vrije Universiteit Amsterdam (The Netherlands)
- Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, Διευθύντρια Ερευνών του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (ΚΕΙΕΔ)
- Φωτεινή ΚΑΡΑΑΦΤΗ-ΜΟΥΡΑΤΙΔΗ, Διδάκτωρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Σορβόννης - Διδάσκουσα του Ιονίου Πανεπιστημίου
- Valerio Massimo MINALE, Teaching Assistant for Roman Law, Department of Law-Business University "Luigi Bocconi" of Milan
- Γεώργιος Π. ΝΑΚΟΣ, ομότιμος Καθηγητής Ιστορίας Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου Τμήματος Νομικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)
- Αναστασία Γ. ΠΑΛΗΟΥ, Δικαστική Αντιπρόσωπος Α΄ του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους (ΝΣΚ)
- Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Λέκτορας Ιστορίας Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου Τμήματος Νομικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ)
- Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, Διευθύντρια Ερευνών - Διευθύνουσα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου (ΚΕΙΕΔ)
- Daphne PENNA, Lecturer at the Department of Legal History, Law Faculty of the University of Groningen (The Netherlands)
- Σπύρος Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, ομότιμος Καθηγητής Εκκλησιαστικού και Βυζαντινού Δικαίου Τμήματος Νομικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΚΠΑ)

Ο ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 2013

Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τόμος 44 (2012-2013)

Παράρτημα XII: Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ - Γεώργιος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, Ο Κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798)

Παράρτημα XIII: Δόμνα ΙΟΡΔΑΝΙΔΟΥ, Τα έγγραφα της Ιεράς Μονής Νέας Οδηγητρίας του Πατρός (Rossano Καλαβρίας, Κάτω Ιταλία) των ετών 1111-1510
Νομικός σχολιασμός: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ, Λίζα ΜΠΕΝΟΥ